

Minne Gerben de Boer

WOORDSTUDIES II

ITALIANISTICA ULTRAIECTINA, 6

2010

© Minne G. de Boer

ISBN 978-90-6701-029-0

DE BOER, Minne Gerben. *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing and Archiving Services, ISSN 1874-9577 (www.italianisticaultraiectina.org).

Minne Gerben de Boer

Woordstudies II

Inhoudsopgave

Presentatie	1
1. Prototypen en preposities	9
2. Prototype 1985	23
3. Het Italiaanse voorzetsel <i>da</i>	57
4. Heeft <i>di</i> wel een betekenis?	67
5. Voorzetseltheorie in de EST	81
6. De syntaxis van de Italiaanse preposities	95
7. Twee complexe voorzetsels: <i>in cima a</i> en <i>in fondo a</i>	109
8. Vier kleine voorzetsels	121
9. Benaderingen van <i>over</i>	149
10. <i>Su e sopra</i> en de Iberische talen	215
11. <i>Over</i> diachroon	231
12. Topwoorden	249

13. Contrastieve voorzetselstudies: <i>met</i> en <i>con</i>	271
14. Het succes van het prefix <i>iper-</i>	293
15. Een plaats om je hoofd neer te leggen	305
16. De zoete en minder zoete geuren van Patrick Süskind	321
17. De verdwijnwoorden van Leopardi	331
18. Op het strand	357
19. Wat is de basis? Geschiedenis van een internationalisme	375
20. Grenswoorden	389
21. De oorsprong der woorden volgens Mario Alinei	429

DE BOER, Minne Gerben. 'Presentatie' van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRA-IECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 1-7.

SAMENVATTING

De bundel *Woordstudies II* is de voortzetting van een verzameling artikelen over semantische aspecten van het Italiaans, die Minne Gerben de Boer, werkzaam bij de vakgroep Italiaans van de Universiteit Utrecht, in de loop van zijn carrière heeft geschreven. In deze presentatie worden de artikelen een voor een genoemd met een korte aanduiding van het theoretisch kader waardoor ze geïnspireerd zijn.

RIASSUNTO

Il volume *Woordstudies II* è la continuazione di una raccolta di articoli su aspetti semantici dell'italiano, scritti da Minne Gerben de Boer, docente e ricercatore del dipartimento d'italiano dell'Università di Utrecht, nel corso della sua carriera. In questa presentazione i singoli articoli vengono menzionati con una breve indicazione del quadro teorico che li ha ispirati.

SUMMARY

The volume *Woordstudies II* is the continuation of a collection of articles about semantic aspects of Italian, written by Minne Gerben de Boer, of the Italian Department of Utrecht University, in the course of his career. In this presentation the articles are each mentioned with a short indication of the occasion by which they have been written and of their theoretical background.

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRA-IECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

Deze bundel heeft drie afdelingen: studies over voorzetsels, specifieke woordstudies en een kritische analyse van de etymologische studies van Mario Alinei.

Met voorzetsels heb ik mij beziggehouden in de periode van 1982 tot 1989: het was aanvankelijk mijn bedoeling om een monografie over Italiaanse voorzetsels te schrijven, eerst in het kader van Jackendoff, later in dat van de cognitieve semantiek. In 1989 heb ik dit plan moeten staken vanwege een andere organisatie van onderwijs en onderzoek in onze Faculteit; na mijn pensionering in 2001 heb ik de voorzetselstudie weer opgevat, nu vooral in een contrastief kader.

De afdeling over voorzetsels begint met twee artikelen over de cognitieve benadering van de semantiek. Omstreeks 1982/3 heb ik kennisgemaakt met deze theorie,¹ met name via de kritische studie van Smith en Medin uit 1981. Binnen het voorzetselonderzoek stuitte ik – zoals iedereen in die jaren – op de baanbrekende dissertatie van Claudia Brugman over het Engelse voorzetsel *over*. Op een lezing te Groningen (1984) heb ik de studie van Brugman, samen met de dissertatie van Sue Lindner en de studie van de computerlinguïste Annette Herskovits gepresenteerd en proberen toe te passen op de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra* (zie hoofdstuk 1). Het werk van Herskovits komt terug in andere artikelen van deze bundel evenals in verscheidene artikelen van mijn *Woordstudies I*. Op een semantiekcongres in Trier, gecombineerd met een seminar van de cognitieve semanticus Ronald Langacker, heb ik geprobeerd mijn kijk op de prototypensemantiek te formuleren, opnieuw met *su* en *sopra* als toepassing. Die tekst wordt hier opgenomen als hoofdstuk 2. Aldaar heb ik ook kennisgemaakt met de Leuvense semanticus Dirk Geeraerts, wiens synchrone en diachrone benadering van de woordsemantiek mij sindsdien tot grote inspiratie is geweest. Ik heb dit artikel indertijd niet gepubliceerd, vooral in verband met een soortgelijke studie van John Taylor die mij het gras voor de voeten leek weg te maaien. In de uiteindelijke publicatie in deze bundel heb ik daarom een vergelijking tussen mijn aanpak en die van Taylor toegevoegd.

Hierna volgen een aantal artikelen over afzonderlijke voorzetsels. Hoofdstuk 3 is een korte beschouwing over het voorzetsel *da*, nog in het kader van Jackendoff, waarbij de vraagstelling was hoeveel betekenissen onderscheiden moeten worden. In hoofdstuk 4 ga ik in op het voorzetsel *di*, dat vaak als een ‘leeg’ voorzetsel wordt beschreven; in mijn bijdrage ben ik eerst op de (Chinese) achtergrond van het begrip ‘leeg woord’ ingegaan en heb ik vervolgens *di* geanalyseerd als een woord dat in de meeste gebruikssituaties alleen maar de notie relatie weergeeft, die nader gespecificeerd kan worden op grond van de semantische inhoud van de woorden waartussen het die relatie legt.

---

¹ Via een lezing in Amsterdam door iemand die in mijn herinnering Van Brederode heette; ik heb deze lezing niet meer kunnen traceren.

Als inleiding op een verdere studie van de voorzetsels heb ik een literatuuroverzicht gemaakt van de in 1984 bestaande generatieve literatuur over de syntaxis van voorzetsels. Dit overzicht publiceer ik hier als hoofdstuk 5. Deels in hetzelfde kader heb ik in hoofdstuk 6 geprobeerd de interne syntaxis van de Italiaanse voorzetseluitdrukkingen te analyseren. In hoofdstuk 7 behandel ik de complexe voorzetsels *in cima a* en *in fondo a*, met een nawoord uit 2008. Hoofdstuk 8 is gewijd aan de voorzetsels *contro*, *lungo*, *oltre* en *verso*, die elk hun specifieke syntactische en semantische structuur hebben.

Hierna volgen de voorzetselstudies uit 'de jaren nul'. In 2006 heb ik een database gemaakt van alle voorzetsels uit het jongensboek *Uit het leven van Dik Trom* van Johan Kieviet, met het idee dat een dergelijk boek ongeveer de omgangstaal weerspiegelde, waarmee ikzelf twee generaties later in mijn kinderjaren geconfronteerd werd. Het is namelijk mijn overtuiging dat het lexicon van iemands kinderjaren de basis vormt waarop men zijn latere idiolect (oftewel persoonlijke woordenschat) baseert. Een voorlopige analyse van de voorbeelden van *over* in dat boek vormt de inzet van hoofdstuk 9. De rest van dat hoofdstuk is gewijd aan een beschrijving van het bewuste voorzetsel in de taal van de late negentiende eeuw, met een poging tot *aggiornamento* van het theoretische kader en een verkenning van het contrastieve potentieel van dit onderzoek. Dit mondt uit in een vergelijking tussen het Engelse en Nederlandse gebruik van *over* aan de hand van een tiental Sherlock-Holmes-verhalen en hun vertaling in het Nederlands van rond de voorlaatste eeuwwisseling.²

Hoofdstuk 10 is een hernieuwde beschrijving van de voorzetsels *su* en *sopra* in een contrastieve vergelijking met het Spaans en het Portugees. In hoofdstuk 11 wordt de diachronie van *over* in het Nederlands behandeld aan de hand van de vroegste vertaling van Boccaccio's *Decameron*, die van Coornhert. Er wordt ook dieper ingegaan op de relatie tussen een corpus en de beschrijving van een betekenis. Hoofdstuk 12, Topwoorden, is gebaseerd op twee lezingen uit 2009. In de eerste ga ik na wat de etymologie is van de woorden die voor het semantische domein van de *top* worden gebruikt. De tweede gaat opnieuw in op de problematiek van hoofdstuk 7, maar hier worden de bewuste complexe ruimtelijke voorzetsels in verband gebracht met de topwoorden waarvan ze zijn afgeleid. Hoofdstuk 13 is gewijd aan het niet-ruimtelijke voorzetsel *met/con*: dit voorzetsel wordt beschreven als in grote lijnen identiek in verschillende Europese talen, waardoor het accent komt te liggen op de minuscule verschillen in gebruik.

Deze dertien hoofdstukken zijn geschreven in zeer verschillende perioden en met verschillende achtergronden. Aan het eind van deze presentatie van het eerste onderdeel van deze bundel wil ik iets verder op die achtergronden ingaan.

De achtergrond van het oorspronkelijke onderzoek uit de jaren tachtig bestond uit de volgende elementen:

1. De traditionele beschrijving van de voorzetsels in de woordenboeken;

---

² In het Project Gutenberg is een Nederlandse bundel verhalen van Conan Doyle beschikbaar; deze is vergeleken met de originelen die uiteraard ook te vinden zijn in datzelfde Project.

2. Een structuralistische, met name De Groot (voor de beschrijving van *di*);
3. Het werk van Jackendoff, zowel syntactisch (de categorie P) als semantisch (een aparte component, met een uitvoerig uitgewerkt localistisch systeem);
4. De cognitieve taalkunde (toen aangeduid als prototypensemantiek). Dat was in mijn geval een reactie op werk van Rosch en een monografie van Smith & Medin.
5. De cognitieve semantiek van Lakoff/Brugman. (geïllustreerd aan *su/sopra*, zie hiervoor ook Taylor 1986);
6. Het werk van Annette Herskovits (die een achtergrond had uit de *Artificial Intelligence*).

Mijn corpusmateriaal bestond in de eerste plaats uit twee teksten van het SEIOD-project van Alinei: *La Ciociara* en *Il Gattopardo*. Daarnaast had ik een computerdatabase opgebouwd met de tekst *Narratori delle pianure* van Celati en *De Aanslag* van Mulisch plus vertalingen in Romaanse talen.³ Het project is indertijd geëindigd met een werkcollege over de 'notionele' voorzetsels: *per* en *con*. Van *con* heb ik nog een torso over, met de uitwerking van de comitatieve betekenis.

Sindsdien hebben zich een aantal ontwikkelingen voorgedaan:

1. Ik ben mij meer gaan oriënteren op contrastief onderzoek.
2. Het theoretisch kader heeft zich inmiddels ontwikkeld. Ik weet nog niet wat daarvan bruikbaar is. Wel heb ik gezien dat de Lakoff-aanpak zich ontwikkeld heeft van de *situation-types* naar de *use-types*. Zie bijvoorbeeld de studies van Vyvyan Evans.⁴ Ook de discussie over de afzonderlijke voorzetsels heeft zich ontwikkeld. Zo bestaat er momenteel een uitgebreide discussie over het Franse *avec*. Maar hoe interessant dit alles ook is, natuurlijk kan ik niet doen of ik in de jaren tachtig nergens naar gekeken had: het oorspronkelijke kader is steeds present.
3. De corpussituatie is veranderd. Tegenwoordig is het mogelijk om onmiddellijk voldoende materiaal te verzamelen over willekeurig welk onderwerp, via literatuurcorpora, krantencorpora en internet. Wel is er een probleem: de leukste teksten, de literaire, hebben een 70-jaar copyright kwestie, zodat het moeilijk is recente teksten te gebruiken. Eventueel kan ik zelf teksten inscannen. Voor het Nederlands heb ik gebruik gemaakt van kinderboeken: het al gemelde *Uit het leven van Dik Trom* (1891: de generatie van mijn grootouders), *Oorlogswinter* (1973; mijn generatie), Guus Kuijer (ergens in de jaren tachtig). Deze laatste tekst heeft 112 voorbeelden van *met*; een

---

³ In 1988, toen ik mijn eerste Mac Plus kocht, was het voor een individuele gebruiker nog niet mogelijk teksten in te scannen; de bewuste teksten heb ik toen zelf ingetypd. Wel konden met de computer de gegevens op verschillende wijze geordend worden, wat al een grote vooruitgang was op 1982, toen ik mijn lijst voorbeelden van *da* in strookjes moest uitknippen om met verschillende ordeningsprincipes te experimenteren. Helaas is de toenmalige computertekst van Celati op de huidige i-Mac niet langer leesbaar. Ik heb hem daarom opnieuw ingevoerd, ditmaal door te scannen via OmniPage: nu duurt het ongeveer een dag om een betrouwbare basistekst te verkrijgen en in een database in te voeren.

⁴ Hiermee bedoel ik dat er zich een ontwikkeling voorgedaan heeft die geleid heeft tot een grotere mate van abstractie.

aantal dat voldoende is om te garanderen dat de voornaamste categorieën erin voorkomen.

De tweede afdeling van deze bundel vormt één geheel met de hoofdstukken 11 tot en met 17 van *Woordstudies I*. Het betreft studies over afzonderlijke woorden of woordvelden, waarin wisselende onderwerpen op de voorgrond treden; de meeste onderwerpen hebben ook te maken met historische ontwikkelingen, te beginnen bij hoofdstuk 11 van *Woordstudies I* (Zes benaderingen van lexicale veranderingen) uit 1993, dat als een soort onderzoeksprogramma fungeert. In hoofdstuk 14, waarvan de Italiaanse titel *Fortuna del prefisso iper-* verwijst naar Migliorini's artikel *Fortuna del prefisso super-* van zestig jaar eerder, ligt het accent op de recente veranderingen in betekenis en lexicale categorie. In *Een plaats om je hoofd neer te leggen* (hoofdstuk 15) is het lexicale veld van de woning uitgediept, gebruik makend van een studie van Hans-Jörg Schmid; de voornaamste punten zijn een analyse van de kenmerken binnen het semantische veld en de historische verschuivingen die daarbinnen hebben plaatsgevonden, vooral aan de hand van de woorden *casupola* en *casale*. Op een congres te Soave, toepasselijk gewijd aan de smaak [*soave* = zoet] heb ik een bijdrage geleverd aan het betrekkelijk onontwikkelde veld van de reuk (hoofdstuk 16): het gaat hier om de basiskenmerken binnen het veld en de contrastieve effecten bij taalvergelijking. Naar aanleiding van de Leopardi-herdenkingen van 1998 heb ik twee artikelen geschreven over het contrast tussen Leopardi's taal en het huidige Italiaans, het eerste behandelt de *Brief uit Pisa* (1827) aan zus Paolina, en richt zich vooral op de verdwijnwoorden; in het tweede, over de *Dialogo tussen een almanakverkoper en een voorbijganger*, is het pièce de résistance de historie van het woord *almanacco*. Samen vormen deze herdenkingsbijdragen hoofdstuk 17. *Op het strand* (hoofdstuk 18) is opnieuw een historische studie: het geeft zo uitvoerig mogelijk de historie van het woord *spiaggia* weer en maakt gebruik van Fillmore's begrip *Frame*, hier weergegeven met *scenario*, als kader waarbinnen een woord betekenis krijgt. Het onderwerp van *Wat is de basis?* (hoofdstuk 19) is het internationalisme. Het woord *basis* wordt gezien als een herhaaldelijk ontleend internationalisme, waarvan de verschillende betekenissen elk hun zeer uiteenlopende geschiedenis hebben, die zich in de variërende dominante culturen afspeelt. Op een Romaanse-literatuurcongres te Bochum was *Grenzen* het thema. Ook hier heb ik een taalkundige bijdrage geleverd, en wel over de merkwaardige Italiaanse synonymie tussen *frontiera*, *confine* en *limite* (hoofdstuk 20). Het artikel stelt een kenmerkenanalyse voor, die vergeleken wordt met wat woordenboeken ervan zeggen, en daarna getoetst wordt aan synchroon corpusmateriaal. Bovendien wordt nagegaan op welk moment en langs welke weg deze woorden het Italiaans zijn binnengekomen.

De verzameling van 15 woordanalyses: acht in *Woordstudies I* (I.5 en I.11-I.17) en zeven in *Woordstudies II* (II.14-II.20) is zeer heterogeen; er wordt een groot aantal benaderingen uitgeprobeerd. Hoofdstuk I.11 (Zes benaderingen) vormt een soort programmatisch verhaal over diachronie, een vergelijkbaar programmatisch hoofdstuk over leenwoorden (I.9) levert ook een rode draad door deze artikelen, evenals de theoretische beschouwingen van Alinei (hoofdstuk II.21, met voorlopers in I.9 en

I.10). In I.11 wordt een poging tot kwantificering van neologismen gedaan, verder wordt diachronie op zes manieren behandeld, worden er case histories gegeven voor veranderingen in een woordveld en het ontstaan van neologismen; er is aandacht voor verdwijwoorden; de variatie wordt besproken, met speciale aandacht voor vaktalen, en de rol van literaire teksten als bron van lexicale veranderingen wordt onder de loep genomen. Al deze zaken komen terug in andere artikelen.

Woordvelden worden geanalyseerd in II.15 (woning), in II.16, dat pretendeert een nieuw woordveld (dat van de reuk) op de kaart te zetten, in II.18 en II.20, waarin ruimtelijke verhoudingen centraal staan: de begrippen strand en oever in II.18 en grens in II.20 (deze artikelen hebben natuurlijk ook verbanden met de voorzetsel-artikelen).

Registerkwesties komen vooral aan de orde in het artikel I.13 over le cazzate di Coliandro, maar ook in I.12 over ciao en I.16 over kids, maar taalvariatie is een constante in mijn hele onderzoek. Leenwoorden worden overal behandeld als processen, niet als statische woordenboekstudies. Gezocht wordt naar het moment van binnenkomen (I.14 barak, I.15 statolder, I.16 kids), naar de verspreiding (I.12 ciao, I.14 barak, ook II.18 strand en II.20 grenswoorden), naar het ontstaan van nieuwe betekenissen (I.12 ciao, I.14 barak, het woord almanacco in II.17 en vooral II.19 basis). Syntactische ontwikkelingen staan centraal in I.13 (rondom het tussenwerpsel *cazzo*), I.17 (het voegwoord *dan wel*) en II.14 (de ontwikkelingen van het voorvoegsel *iper*). Het verdwijnen van woorden is het onderwerp van II.17 (verdwijnwoorden), maar vergelijk ook de case history *ulevelen* in I.9. In het kader van de verspreiding wordt ook gekeken naar internationalismen, waar de grenzen van de afzonderlijke talen overschreden worden, met name in II.19 basis.

In sommige hoofdstukken ligt het accent op de methoden: introspectie, woordenboekanalyses en corpusmateriaal. Dit geldt in het bijzonder voor hoofdstuk II.20 over grenswoorden, maar ook voor I.5 loslaten.

Behalve de woorden die in de titels van de hoofdstukken genoemd worden (I.5 loslaten, I.12 ciao, I.14 barak, I.15 stadhouder, I.16 kids, II.14 iper/hyper), II.19 base/basis) worden er ook nog case histories gegeven van de volgende woorden: kitten, giro, cappuccino, ulevel, ansjovis, ambasciatore, pizza en pompelmoes (alle in I.9; voor ambasciatore zie ook II.21), trombone, bazuin en schuifrompet (I.10), vu' comprà, avviso di garanzia, colf, limonare (I.11), casupola en casale (II.15), ferraiuolo, locanda, almanacco (II.17), spiaggia (II.18), confine, frontiera, limite (II.20), mobieltje/ Handy/telefonino (II.21).

De derde afdeling van deze bundel, die één hoofdstuk omvat, gaat over het recente boek *L'origine delle parole* van Mario Alinei, een auteur die in veel bijdragen van mijn beide bundels veel inspiratie geleverd heeft. Het bedoelde boek is een soort summa van Alinei's etymologisch onderzoek: theorievorming en toepassing. In mijn hoofdstuk 21 probeer ik het boek te plaatsen binnen het totale werk van Alinei en daartegenover stelling te nemen.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *L'origine delle parole*. Rome: Aracne, 2009.
- Boer, Minne Gerben de. *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009.
- Brugman, Claudia. *Story of 'over'*. MA Thesis, University of California, Berkeley, 1981. Published as LAUT paper, Trier, 1983.
- Herskovits, Annette. *Language and Spatial Cognition: An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Jackendoff, Ray S. 'Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon'. *Language* 51 (1975): 639-671.
- _____. 'Toward an Explanatory Semantic Representation'. *Linguistic Inquiry* 7 (1987): 89-150.
- Lindner, Susan J. *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb-Particle Structures with UP and OUT*. Doctoral Dissertation, University of California, San Diego, 1981. Published as LAUT paper, Trier, 1983.
- Migliorini, Bruno. 'Fortuna del prefisso super-', in Bruno Migliorini. *La lingua italiana nel Novecento*. Firenze: Le Lettere, 1990: 147-164.
- Smith, Edward E. & Douglas L. Medin. *Categories and Concepts*. Cambridge MA & London: Harvard University Press, 1981.

DE BOER, Minne Gerben. 'Prototypen en preposities'. Hoofdstuk 1 van *Woordstudies II. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 9-21.

SAMENVATTING

Als voorstudie voor een voorzetselonderzoek wordt een onderzoek gedaan naar de in 1985 beschikbare prototypebenaderingen. De studies van Lindner, Brugman en Herskovits worden besproken, met een voorkeur voor de aanpak van Herskovits. De Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra* worden gebruikt als voorbeelden om de theorieën aan te illustreren.

RIASSUNTO

Nel quadro di una ricerca sulle preposizioni italiane si studiano le teorie della semantica dei prototipi disponibili nel 1985. Si discutono in particolare le teorie di Lindner, Brugman e Herskovits, con una preferenza per l'approccio di quest'ultima studiosa. Le preposizioni *su* e *sopra* vengono utilizzate come esempi per illustrare le teorie.

SUMMARY

As a preliminary study for a research project on Italian prepositions the prototype theories available in 1985 are analyzed. The discussion centers upon the approaches of Lindner, Brugman and Herskovits, with a preference for the last author. The Italian prepositions *su* and *sopra* are used as examples for illustrating the various theories.

KEY-WORDS

Prototype semantics, Brugman, Lindner, Herskovits

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

1. PROTOTYPEN EN PREPOSITIES*

Inleiding

Ik houd mij bezig met de bestudering van de Italiaanse preposities. Hierbij zoek ik een beschrijvingswijze die recht doet aan de complexe semantiek van deze woorden. In het afgelopen jaar heb ik daarvoor vrij uitgebreid kennis gemaakt met recente ontwikkelingen in de woordsemantiek, die vaak onder de noemer van het begrip prototypensemantiek gebracht worden. Het is mijn bedoeling om hier te spreken over de ervaring die ik met deze richting heb opgedaan en na te gaan of ik daaruit een beschrijvingsmodel zou kunnen halen voor de preposities. Als voorbeeld kies ik de prepositie *su*.

Prototypensemantiek is een familie van theorieën die enkele eigenschappen met elkaar gemeen hebben. Ik geef expres deze formulering, want het begrip 'familie-gelijkenis' is een standaardbegrip bij het beschouwen van woordbetekenissen sinds Wittgensteins voorbeeld met betrekking tot het woord 'Spiel'. Zoals de leden van een gezin onderlinge gelijkenis kunnen vertonen zonder dat er één kenmerk gemeenschappelijk is voor alle leden, zo geldt dat ook voor alle activiteiten die onder de naam 'spel' vallen. En op dezelfde wijze zijn er gemeenschappelijke trekjes tussen alle prototypentheorieën, terwijl er waarschijnlijk geen twee auteurs zijn die er precies hetzelfde onder verstaan.

De meest geciteerde auteurs zijn Putnam en Rosch, met artikelen uit de jaren zeventig. Dat wil niet zeggen dat de stroming toen begonnen is, want de meeste ideeën zijn terug te vinden in de jaren dertig en vaak nog eerder. De voorgeschiedenis hiervan is nog niet geschreven en lijkt vele verrassingen te kunnen inhouden. Merkwaardig genoeg doet men vaak of beide auteurs hetzelfde voorstaan, ook al zijn afzonderlijke linguïsten meestal op een van beiden georiënteerd, vergelijk in Nederland Pollmann (1985), die uitgaat van Putnam. Maar ze verschillen sterk en dat hangt samen met hun achtergrond: filosofie voor Putnam, psychologie voor Rosch. In mijn opvatting geeft geen van beiden een bevredigende semantiektheorie; we hebben een meer linguïstische aanpak nodig, waarvan verschillende voorbeelden aan de orde zullen komen.

De benadering van Putnam

Putnam bekijkt, zoals gebruikelijk is in een filosofische traditie, de relatie tussen een term en de objecten waaraan door die term gerefereerd kan worden. Hierbij laat hij het begrip weg. In de taalkundige traditie is de betekenis van een woord vervat in

---

* Dit is de tekst van een lezing die ik in het najaar van 1985 in Groningen gehouden heb voor de Romanistendag. Het is de weerslag van twee jaar confrontatie met de Prototypensemantiek en achteraf gezien geeft het aardig het klimaat van de vroege jaren tachtig weer, toen de Prototypensemantiek nog geen cognitieve taalkunde heette.

een of meer begrippen: begripsvorming maakt het mogelijk om objecten te categoriseren. Voor Putnam is een begrip een relict uit de scholastiek, te weten een verzameling attributen die aan een object toegekend worden. Hij wil die tussenschakel kwijt en tracht een directer wijze te vinden om te bepalen welke objecten tot de extensie van de term behoren. In laatste instantie wordt dit gedaan via niet-taalkundige weg, namelijk door te controleren of de bewuste objecten een bepaalde wetenschappelijk vast te stellen essentie bevatten, bijvoorbeeld voor metalen het atoomgewicht. Filosofisch gezien is dat misschien een relevant probleem, want het betreft de stabiliteit van objecten, maar taalkundig gezien is dat niet zinnig. Taalgebruikers hebben geen behoefte aan de essentie van objecten. Overigens stamt deze benadering al uit de asemantische traditie van Bloomfield, die ook dacht dat NaCl de betekenis van het woord *zout* was.¹

Taalgebruikers worden overigens door Putnam geacht de essentie van de objecten niet te kennen; zij behelpen zich met stereotiepe kenmerken, bijvoorbeeld de kleur van het metaal. Dit zijn heuristische middelen die idealiter de herkenning mogelijk maken, maar zelf niet tot de essentie van het object behoren. Voorbeelden zijn de strepen van de tijger of de kleur van de citroen. Stereotiep slaat hier op kennis van de taalgebruiker. Het heeft bij Putnam niet de negatieve bijbetekenis van cliché-achtige elementen; die krijgt het pas bij latere auteurs, zoals Christoph Schwarze (1982). Verder maken uit taalkundig oogpunt de genoemde kenmerken wel deel uit van de betekenis van het woord, zoals moge blijken uit woordafleidingen zoals *getijgerd* of *tigrato*, *zebrastrepen* en *oranje*.² De afleidingen hadden hun betekenis niet aan de basis kunnen ontleenen als die basis die betekenis zelf niet had gehad.

Interessant is dat Renate Bartsch – die ook uit de filosofische traditie van ‘meaning is use’ komt – het begrip als het ware herintroduceert in de vorm van een ‘broad use’, dat linguïstisch relevant zou zijn (Bartsch 1984).

De benadering van Rosch

Het probleem van Rosch gaat over categorievorming. Dat is een psychologisch probleem; het geldt ook voor niet-taalkundige categorieën, bijvoorbeeld bepaalde geometrische configuraties. De specifieke onderzoeken van Rosch betreffen problemen die al eerder door taalkundigen zijn aangedragen, bijvoorbeeld door Labov (1973) met betrekking tot het onderscheid tussen *kopje* en *kom*, of door Berlin en Kay (1969), met betrekking tot kleuren. De tests betreffen de marginale gevallen: is een bepaald object nog een kopje of al een kom; is een bepaalde kleur aan te duiden als rood of als oranje? Omgekeerd zijn er ook ondubbelzinnige voorbeelden van een *categorie*, waarbij 100% van de proefpersonen juiste antwoorden geven. Dat zijn de

---

¹ Zie Bloomfield 1933, p. 139.

² De kleurnaam is afgeleid van de kleur van de sinaasappel, in Putnams gedachten ongetwijfeld een stereotiep.

zogenaamde prototypen (typische vertegenwoordigers), die bij Rosch dus te kenschetsen zijn als 'best examples'.³

In de aanpak van Rosch worden stelselmatig de volgende relaties verward:

- 1) de relatie tussen een concept en zijn referents (begrip en de aangeduide objecten), bijvoorbeeld het begrip tafel en de afzonderlijke tafels die wij tegenkomen.
- 2) de relatie tussen een hyperoniem en zijn hyponiemen, bijvoorbeeld meubel en tafel, stoel, bed, enzovoort. Zie de talrijke beschouwingen over de vraag of een kalkoen een typische vogel is, of de vraag of een tomaat tot de vruchten of de groentes behoort.
- 3) de relatie tussen de basisbetekenis en de afgeleide betekenissen van een woord, bijvoorbeeld die tussen *tavola* 'plank' en *tavola* 'tafel'.

In mijn opvatting is relatie 2) linguïstisch gezien relatief onbelangrijk en 3) duidelijk onderscheiden van 1), ook al is het in concrete gevallen niet altijd uit te maken met welke van beide we te maken hebben. Het criterium is of de nieuwe betekenis stabiel in de taal is opgenomen.

Een taalkundige benadering van de prototypensemantiek

Vanuit taalkundig oogpunt sta ik een benadering voor die de betekenis van een woord als een structuur ziet en in principe componentieel van aard is. De betekenis (*meaning* of *significato*) van een woord is een structuur, dat wil zeggen, ze bevat deelbetekenissen (*senses* of *sensi*) die bepaalde onderlinge relaties hebben. De deelbetekenissen corresponderen met concepten die betrekking hebben op de benoemde zaken. Concepten zijn abstracties van de ervaring, die tot functie hebben deze ervaring stabiel te maken. Concepten kunnen op verschillende wijzen weergegeven worden. Ik noem er vier:

- 1) als afbeelding. Voorbeeld: de *kolenkit*. Als we onze kinderen het begrip *kolenkit* willen duidelijk maken – dat uit de ervaring verdwenen is – dan hebben we daarvoor een afbeelding nodig.⁴
- 2) als typisch voorbeeld. Bijvoorbeeld bij kleuren of smaken. *Zoet* is de smaak van honing of van suiker. Deze smaak geldt als standaard voor het beoordelen van smaakervaringen.
- 3) als definitie. Voorbeeld: een mathematisch begrip als de driehoek.
- 4) door middel van kenmerkende eigenschappen, bijvoorbeeld *blaffen* voor het begrip *hond*.

Al deze abstracties zijn pogingen om het begrip weer te geven, maar begrippen zijn meer, het zijn 'gestalten'. Zie bijvoorbeeld *hond*, welk begrip door geen van de vier goed wordt weergegeven (zelfs *blaffen* geldt niet voor alle exemplaren; er zijn er ook die keffen).

---

³ Alle beschouwingen die spreken over 'best examples' zijn uiteindelijk afkomstig uit deze traditie.

⁴ Zo'n afbeelding stond in 2008 in een cartoon van Collignon in de *Volkskrant*, die de vervanging van olie door kolen tot onderwerp had. Deze cartoon illustreerde mooi het symbolische karakter van de kolenkit (noot van 2009).

Het boek van Smith en Medin (*Categories and Concepts*) behandelt deze problematiek vanuit de psychologie. Een aantal soorten begripsbepalingen zijn voor hen: *probabilistische representaties* (dus door definities met behulp van typische kenmerken) *exemplarische representaties* (door gelijkenis met een geprivilegieerd exemplaar) *holistische representaties*. (dit zou in principe in de vorm van een *gestalt* zijn).

Helaas hebben zij voor de holistische representatie geen goede voorbeelden gevonden; hun enige voorbeeld is een tweedimensionele reproductie van een voorwerp 'template' genaamd.⁵

De componentiële benadering die ik voorsta gaat ervan uit dat een definitie door middel van componenten een benadering is van de invariante inhoud van een begrip, zonder met dat begrip samen te vallen. Om deze benadering te beschermen tegen kritiek uit andere hoek moet er aan twee voorwaarden voldaan zijn:

(1) de componenten hoeven zelf geen woorden te zijn (dit is een principe van de Europese structuralistische traditie: semen zijn geen taaltekens). Het gaat in tegen sommige Amerikaanse benaderingen, maar ook tegen die van Alinei.

(2) de componenten definiëren typische vertegenwoordigers van het begrip, niet alle vertegenwoordigers. Immers de taalgebruiker beschikt over een aantal uitbreidingsprincipes (*principles of extension*), die het begrip kunnen toepassen op minder typische exemplaren. Dergelijke principes kunnen verandering of zelfs verdwijning van componenten inhouden.

Dit laatste is een typisch prototypische benadering. Niet alle prototypische componenten-semantiek zijn juist. Een voorbeeld van een niet-juiste is die van Kubczak (1982) die het woord *Balkon* bekijkt en tot de conclusie komt dat er twee soorten *Balkone* zijn, echte en onechte. Deze laatste worden in de wandeling aangeduid met 'komische *Balkone*'. Deze obvatting is onjuist, want het gaat niet om twee sets balkons, maar om één set, met onscherpe grenzen (*mit verschwommener Rändern*, om met Wittgenstein te spreken, zie *Philosophische Untersuchungen*, § 71). Iedere taalhandeling waarbij een object benoemd wordt als balkon is een individuele extensie van de prototypische betekenis. Wel is het vaak moeilijk om uit te maken wanneer er een nieuwe betekenis – met eigen typische vertegenwoordigers – optreedt, die niet langer een uitbreiding is van de basisbetekenis. Nieuwe betekenissen ontstaan steeds als extensie van oude betekenissen; daarna treedt codificatie op door de taalgemeenschap.

Voorbeeld:

cassa: betekenis 1 = kist; betekenis 2 = geldla.

cassetta: betekenis = kistje; uitbreiding = bak. Met andere woorden, het kenmerk 'heeft deksel' kan aan de periferie van de categorie verdwijnen.

Zoals ik al eerder heb gezegd, hebben we puur linguïstische technieken om uit-

---

⁵ Hun voorbeeld is de afbeelding van een kopje in wat in de computergraphics een *quad tree* wordt genoemd, een tweedimensionele figuur bestaande uit rechthoekige zwartgekleurde pixels. Het gaat dus om een geïdealiseerde afbeelding (noot van 2009).

sluitsel te geven, bijvoorbeeld gedrag onder woordafleiding of woordontlening.

Enkele voorbeelden van een goede linguïstische benadering volgens de prototypentheorie.

(1) Fillmore's voorbeeld *climb* (= clambering & ascending).

(2) Coleman & Kay's voorbeeld *lie* (= falsehood of utterance; believe that the utterance is false & intention to deceive). Elk van deze drie kenmerken kan verdwijnen.

(3) eigen voorbeeld (a): *volare* (= beweging, door de lucht, met vleugels). Hierbij kunnen we verborgen componenten onderscheiden die optreden wanneer andere gaan ontbreken. Bijvoorbeeld *rapidità* 'snelheid' in *la macchina volava* (zie voor dit punt ook Hilty 1971).

(4) eigen voorbeeld (b): het Nederlandse *gezellig*: hierin zijn drie elementen aanwezig: 1. een speciale plaats; 2. meer personen; 3. ontspannen sfeer. Ook hier kan elk van de kenmerken ontbreken, en is er een verborgen kenmerk. Bijvoorbeeld wanneer we zeggen: gezellig op je eentje naar platen zitten te luisteren. Het verborgen kenmerk is 'inacht nemen van een ritueel'.⁶

(5) een anderssoortige, maar zeer boeiende benadering is die van Geeraerts 1985. Hij toont naar aanleiding van *vernietigen* en *vernielen* (twee synoniemen) aan dat de concrete voorbeelden dezelfde situatie als referent kunnen hebben en dat beide werkwoorden dan door elkaar gebruikt kunnen worden. Het verschil zit hem in een verschillende centraliteit voor beide woorden (en, zou ik hieraan toevoegen, een andere componentenstructuur van de prototypische voorbeelden).

(6) Zie ook het verhaal van Moerdijk (1985) over het woord *kamerbreed*.

De benadering van Geeraerts kan onmiddellijk toegepast worden op *su* en *sopra*; de referenten kunnen gelijk zijn, maar de centraliteit van de woorden is verschillend. Verdere toepassing van deze benadering lijkt me zinnig in contrastieve studies.

Voorzetsels

Voor de voorzetsels heb ik de dissertaties van Claudia Brugman, Sue Lindner en Annette Herskovits bekeken. Deze laatste is voor mij de meest bevredigende, want haar theorie is het meest uitgewerkt. Bovendien erkent ze expliciet abstracte componentenstructuren. Ik verwijs in dit verband naar haar boek (Herskovits 1986), liever dan naar haar artikel in *Linguisticae Investigationes* (Herskovits 1981), dat naar mijn smaak teveel aandacht geeft aan pragmatische problemen als 'hoever mag een lepel uit een pot steken om nog *in* de pot te zitten?'. Ten slotte heb ik nog gekeken naar Schwarze (1982), die een eigenzinnig gebruik heeft gemaakt van de termen prototype en stereotiep. Zijn ideeën zijn voor mij vooral van belang omdat op zijn versie de studies van Priska Hottenroth over de Italiaanse preposities zijn gebaseerd.

Voorzetsels bij Lindner

Sue Lindner houdt zich bezig met *verb+particle* constructies, dus constructies waar-

---

⁶ Deze analyse dank ik aan de doctoraalscriptie van Anna De Angelis.

voor het Italiaans het type *tirar su* 'opvoeden' kent. De discussie wordt daardoor enigszins bepaald. Haar probleem is in welke mate de betekenissen van de samenstellende delen behouden blijven in het complexe woord.

Haar kernbegrip is *salience*, wat ik maar vertaal met *opvallendheid*. *Salient* wordt gedefinieerd als *cognitively prominent*, wat nogal tautologisch klinkt,⁷ maar in ieder geval verwijst naar het cognitieve – dus niet puur linguïstische – karakter van de woordbetekenis. De notie *salience* wordt gebruikt voor de verhouding tussen complexe woorden en hun bestanddelen: een complex woord is des te beter ontleedbaar naarmate de betekenissen van de bestanddelen *salient* zijn in de betekenis van het geheel. Maar de term wordt ook gebruikt voor de verhouding tussen de betekenissen van een woord onderling.

De techniek die wordt voorgesteld is dan: alle betekenissen registreren, relaties constateren tussen de afzonderlijke betekenissen, semantische regels formuleren die deze relaties beschrijven, en vaststellen welke betekenis of betekenissen meer naar voren springen in het geheel der betekenissen (dit heet *natural salience*). Deze noemt ze prototypische betekenissen. Lindner hanteert dus prototype voor wat ik basisbetekenis zou noemen (zie punt 3 in mijn bespreking van Rosch op pagina 12 van dit hoofdstuk).

Hoe bepaal je welke betekenis prototypisch is?

- 1) Het is de betekenis waar men het eerst aan denkt (Dit is uiteraard via psycholinguïstische technieken vaat te stellen; dit criterium komt rechtstreeks uit de tests van Rosch met reacties van proefpersonen).
- 2) Het is de betekenis die historisch het oudst is en bijgevolg het duidelijkst aanwezig bij een groot aantal taalgebruikers. De term is *entrenched meanings* (term van Langacker: de loopgraaf is een metafoor voor het ingrijpen in de hersenen). Maar het criterium is niet absoluut; in de loop van de geschiedenis kan hier verandering in komen (Het verschijnsel van veranderingen in de historische betekenisontwikkeling is zo bekend dat we dit criterium niet al te serieus hoeven te nemen. Het laat wel zien in hoeverre taalkundigen beïnvloed kunnen zijn door de lexicografische praktijk).
- 3) De betekenis in kwestie is frequenter dan de andere. Aangezien frequentie geen absolute eigenschap is, maar het gevolg van allerlei factoren, is dit criterium op zijn hoogst een variant van 1), namelijk psycholinguïstische *salience*.

Opvallend is in deze discussie dat Lindner vooral op zoek is naar heuristische principes. Deze zijn uiteraard theoretisch niet zo erg relevant. Een meer substantiële bijdrage is wat ze zegt over het ontstaan van nieuwe betekenissen. Dit gaat via uitbreiding van de bestaande betekenissen (*extension* genaamd). Hoe werkt deze extension?

- 1) De spreker wil een nieuw begrip in de taal opnemen (*code a novel concept*). Dat wil zeggen dat dit nieuwe begrip tot de code gaat behoren en geïnstitutionaliseerd

---

⁷ The salient points or features of something are the most important or most noticeable parts of it; a prominent place/position: somewhere that is easily seen and is usually used for things that are important (definitions of LDOCE) [noot van 2010].

wordt.

2) Hiervoor wordt het begrip opgevat als parallel met een reeds bestaand begrip (*construed as parallel*). Het criterium hiervoor is de een of andere vorm van *similarity*.

3) Ten slotte wordt de fonologische weergave van het bestaande begrip ook gebruikt voor het nieuwe begrip.

NB Voor ieder nieuw begrip kunnen talloze bestaande woorden gebruikt worden. Bovendien kan ieder bestaand begrip onbeperkt gebruikt worden voor het creëren van nieuwe begrippen. Het is betrekkelijk onvoorspelbaar welke betekenisuitbreidingen in de praktijk voor zullen komen.

Enkele conclusies uit deze samenvatting.

1) De vorming van nieuwe betekenissen wordt gezien als volkomen equivalent aan het vormen van nieuwe woordafleidingen. Dit lijkt me een juiste gedachte.

2) Het ziet er naar uit dat er geen principieel onderscheid is tussen uitbreidingen van bestaande concepten en het creëren van nieuwe concepten. Dit lijkt me onjuist, ook al door de analogie met woordvorming. Lexicalisatie van nieuwe begrippen is in de woordvorming een essentieel element.

Voorzetsels bij Brugman

Claudia Brugmans dissertatie houdt zich bezig met de volgende onderwerpen:

1) de beschrijving zowel van polysemie als van het feit dat een woord kan behoren tot verschillende lexicale categorieën (woordsoorten). Dus, om een Italiaans voorbeeld te geven: aan de ene kant het feit dat *su* zowel 'op' als 'verspreid over' betekent, aan de andere kant het feit dat *su* zowel voorzetsel als adverbium kan zijn.

2) een theorie over de aard van polysemie.

3) de rol van het weergeven van begrippen in de vorm van beelden (*pictorial images*).

4) de plaats van een semantische prototypentheorie in de beschrijving van polysemie.

Ik zal deze punten in detail uitwerken:

1) Brugman stelt voor dat een woord zoals het Engelse *over* betrekking heeft op een begripscategorie die verschillende lexicale categorieën (woordsoorten) omvat. Ze verzet zich dus tegen beschrijvingen die per lexicale categorie een apart lexical item onderscheiden. Dat betekent dus dat een begripscategorie (in mijn termen een betekenis) geassocieerd is met een vorm, onafhankelijk van de woordsoort. Maar deze betekenis heeft interne structuur, dat wil zeggen, ze vormt een verzameling onderling verschillende, maar verwante deelbetekenissen (*distinct but related senses*). Verder wordt polysemie gezien als een dynamisch verschijnsel.

Toegepast op het Italiaans zou dit inhouden dat *su* adverbium zijn betekenis afleidt van een van de deelbetekenissen van *su* prepositie. Dit klopt in zoverre dat *su* prepositie tenminste zowel een betekenis met [+contact] heeft als ook een betekenis met [-contact]: *Il libro sul tavolo* 'het boek op de tafel' / *le nuvole sugli alberi* 'de wolken boven de bomen', en *su* adverbium alleen de betekenis [-contact]. Maar dan geeft de historische ontwikkeling moeilijkheden, want er is een stadium geweest waarin *su* uitsluitend adverbium was; historisch is dat dus de basisbetekenis. Ook is het niet geheel duidelijk waarom deze restrictie aan de theorie opgelegd wordt. Het lijkt me

beter om de adverbium-betekenis(sen) gewoon te laten meespelen in het geheel van de betekenissen.

2) Brugman houdt een pleidooi voor een synchrone benadering van de polysemie. Haar bezwaren tegen de diachrone benadering zijn tweërlei. Ten eerste zou historisch onderzoek over het algemeen geen verklaring geven voor het ontstaan van afgeleide betekenissen, Deze conclusie lijkt me onjuist: de diachrone semantiek stoelt in de regel op onze intuïties over wat mogelijke semantische uitbreidingen zijn, en is dus in wezen panchroon. Ten tweede zou historisch onderzoek zich niet bezig houden met de vraag hoe sprekers in hun eigen taalgebruik nieuwe betekenissen creëren. Ook dit lijkt me onjuist. Ik verwijs hierbij naar Saussures positie, dat creatief taalgebruik in de synchronie (in de *parole*) diachrone ontwikkelingen pleegt te verklaren.

3) Brugman wil de ruimtelijke relaties die door voorzetsels worden uitgedrukt voorstellen als representaties in beelden, niet in features of definities (als tenminste definities hetzelfde is als haar term *propositional representations*). De gedachte is dat een dergelijke weergave beter overeenkomt met de manier waarop de informatie in onze geest is opgeslagen. De cognitieve categorisatie wordt genoemd 'ervaring met de fysieke wereld'. Dit is de meest discutabele bewering: In de eerste plaats is het niet duidelijk waarom fysieke objecten een andere betekenisstructuur moeten hebben dan bijvoorbeeld abstracte begrippen. Bovendien kan het begrip op vele wijzen benaderd worden; geen daarvan heeft een geprivilegieerde status. De verhouding tussen taal en werkelijkheid vinden we beter weergegeven bij Jackendoff.

4) Polyseme woorden hebben een basisbetekenis en afgeleide betekenissen. Beide soorten betekenissen zijn categorien in de geest van de taalgebruiker. Brugman sluit hier expliciet aan bij de Prototypensemantiek van Coleman en Kay (die zelf weer teruggrijpen op Rosch).

Prototypen zijn voor haar in vele gevallen de 'beste exemplaren', die alle features van het begrip vertonen. Ieder geobserveerd exemplaar van de categorie wordt getoetst aan het prototype zelf, via het criterium van de *similarity*. De situatie kan ook anders zijn: er is geen centraal exemplaar, maar er zijn verschillende centra. Hierbij moet ik opmerken dat dit alleen kan als er tegenstrijdige features zijn, want anders kan er altijd een nog beter centraal exemplaar geconstrueerd worden. Sommige perifere gevallen kunnen op de rand van de categorie liggen. In die gevallen is er een conflict tussen twee (of meer) woorden. Soortgelijke conflicten zijn er tussen de afzonderlijke betekenissen van een woord.

Al deze overwegingen leveren het volgende beeld op. Er is in de meeste gevallen identiteit tussen het beste exemplaar en het prototype; dit prototype wordt als het ware holistisch gezien aan de hand van een pictoraal schema, dat verabsoluteerd wordt als de weergave van het begrip in het hoofd van de taalgebruiker. Om te bepalen wat dit beeld is wordt in grote mate een beroep gedaan op nogal vage heuristische principes die ook nog gerelativeerd kunnen worden. De geobserveerde exemplaren worden onder het bereik van het prototype gebracht door het postuleren

van een relatie van gelijksoortigheid (*similarity*); als dit binnen een enkele betekenis gebeurt, dan is er een overgangsgebied tussen verschillende woorden; als dit tussen twee betekenissen gebeurt, dan is er geen probleem met de benaming van het object, hoogstens met de analyse.

Ten slotte is er nog een discutabel aspect: voor preposities legt Brugman de nadruk op de verhouding tussen hyperoniem en hyponiem. Deze relatie is voor haar de basis voor de verhouding tussen betekenis en deelbetekenissen van het woord. Met verwijzing naar de voorbeelden van Rosch is *over* tegelijk het meubelstuk en de stoel, of in Brugmans eigen termen: tegelijk het gehele kleurenspectrum en de afzonderlijke focale kleuren. Het is me niet duidelijk wat met deze gelijkstelling gewonnen wordt.

Voorzetsels bij Herskovits

De meest complete analyse vinden we bij Herskovits,

Herskovits onderscheidt een *core meaning* (kernbetekenis), of misschien ook meer *core meanings*, die in het geval van de voorzetsels betrekkelijk abstract zijn. Deze kernbetekenissen zijn meetkundige beschrijvingen van de relatie tussen de objecten.

De kernbetekenis wordt meegenomen in iedere locatieve constructie, als deel van de interpretatie ervan. Het gedeelte van de betekenis van de locatieve constructie dat door de kernbetekenis bepaald wordt heet de *geometric scene representation*. Deze kan gezien worden als 'geometric conceptualization' en als 'canonical description' met alle details van de objecten erbij. Bijvoorbeeld: voor het voorzetsel ON: contiguity & support. Dit wil zeggen: *X is contiguous with Y* en *Y (surface of an object) supports X*.

Zowel de *X* als de *Y* en de elementen contiguity en support kunnen nader beperkt of gewijzigd worden. Deze wijzigingen leveren *use types* op. *Use types* zijn speciale manieren om de kernbetekenis toe te passen, die echter verband met deze kernbetekenis blijven behouden. *Use types* kunnen met elkaar contrasteren, wat dubbelzinnige zinnen oplevert. Voorbeeld: *the man on the bus (in of bovenop)*.

Voorbeelden van *use types* zijn voor het Italiaanse SU:

la tazza sul vassoio 'the cup on the tray'

l'ombra sulla parete 'the shadow on the wall'

un paese sul fiume 'a village on the border'

i bambini sull'autobus 'the children on the bus' (criterium: *large surface floor*)

Talen verschillen in de *use types* die binnen een deelbetekenis te onderscheiden zijn. Zo wijken Engels en Italiaans van elkaar af met betrekking tot:

on the left wall there is a chest of drawers / contro la parete sinistra

a dog on the leash / al guinzaglio

to stand on your feet / stare in piedi.

Mijn indruk is dat verdere studie leidt tot het onderscheiden van verschillende centra, bijvoorbeeld dat *on* een functie heeft die correspondeert met het Nederlandse

aan, en die in het Italiaans ontbreekt. Incidentele overeenkomsten, als

il paese sul fiume, het dorp aan de rivier, the village on the river.

kunnen geïnterpreteerd worden door voor het Italiaans een perifere extensie aan te nemen van de hoofdbetekenis en voor het Engels een tweede centrum.

Ieder *use type* kan gezien worden als een speciale deviatie van de kernbetekenis. Elk *use type* heeft twee elementen, namelijk:

1) een *phrase pattern* (woordgroeppatroon of syntactisch patroon, bijvoorbeeld *NP at NP*).

2) een normale interpretatie van het *phrase pattern*. Herskovits' voorbeeld: *person at artifact*.

Elk *phrase pattern* genereert een oneindig aantal *locatieve constructies*, dat wil zeggen constructies waar constanten zijn ingevuld voor de variabelen. Herskovits' voorbeeld is: *Maggie at her desk*. De normale interpretatie van een locatieve constructie hangt af van de interpretatie van het *use type* plus de kennis die we hebben van de ingevulde constanten, dat wil in dit voorbeeld zeggen van Maggie en van haar *desk*.

De interpretatie van een locatieve constructie wordt *situation type* genoemd. Deze is op het vlak van de voorzetselconstructie het equivalent van het *referent-type* van de normale concrete substantieven (*hond, kist, etc.*). Het *situation-type* is dus een verzameling *situation-tokens* (oftewel concrete situaties). Het heeft een prototypische vertegenwoordiger en een mate van toegestane deviatie. Voor de interpretatie van ieder individueel *situation token* verschaft de context precieze informatie.

Tenslotte kent Herskovits nog een aantal pragmatische principes, die bepalen hoever de reikwijdte van de interpretaties gaat. Een daarvan is het principe van de projectie: *X boven Y* kan slaan op een voorwerp *X* en een verticale as die door dat voorwerp loopt, maar ook op beider projectie op een verticaal vlak. Zo verklaren we bijvoorbeeld *sopra* in de zin van 'hoger dan': *il quadro è sopra la sedia* 'het schilderij hangt boven de stoel'.

Ook al zijn alle details van Herskovits' benadering niet onmiddellijk duidelijk – zo is er een verschil tussen prototypische en normale interpretatie waarbij de criteria onduidelijk zijn – toch biedt ze veel perspectieven. Ik noem één klein voorbeeld van toepassing. De dubbelzinnige uitdrukking *the children on the bus* (in/bovenop) verliest zijn ambiguïteit in het Italiaans; we hebben *i bambini sull'autobus* ~ *i bambini sopra l'autobus*. In het eerste geval hebben we een *use type involving autobuses*, in het tweede geval een *use type involving any kind of object*. Het gebruik van *sopra* kan nu voor dit soort gevallen als volgt beschreven worden. In elke situatie waarin de interpretatie van *su* gespecialiseerd is (bijvoorbeeld voor een autobus) moet *sopra* gebruikt worden voor de algemene betekenis.⁸ Deze formulering veronderstelt dat *su* en *sopra* voor een aantal gevallen equivalent zijn. Dit kan, in navolging van Bartsch (1984), doordat

---

⁸ Een variant van deze benadering vinden we ook bij Priska Hottenroth.

de feature-samenstelling van een van de *sensi* van *su* identiek is aan die van een van de *sensi* van *sopra*.

Bibliografie

- Bartsch, Renate. 'Norms, Tolerance, Lexical Change and Context-Dependence of Meaning' *Journal of Pragmatics* 8 (1984): 367-393.
- Berlin, Brent & Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press, 1969.
- Bloomfield, Leonard. *Language*. Londen: Allen & Unwin [1933], 1979.
- Brugman, Claudia. *Story of Over*. MA Thesis, Berkeley: Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Coleman, Linda & Paul Kay. 'Prototype Semantics: The English Verb *Lie*' *Language* 57 (1981): 26-44.
- Fillmore, Charles. 'An alternative to checklist theories of meaning'. in *Papers from the First Meeting*, Berkeley Linguistics Society, 1975: 123-131.
- Geeraerts, Dirk. 'Preponderantieverschillen bij bijna-synoniemen' *Nieuwe Taalgids* 78 (1985): 18-27.
- Herskovits, Annette. 'On the spatial uses of prepositions in English' *Linguisticae Investigationes* 5 (1981): 303-327.
- _____. *Space and the preposition in English: Regularities and irregularities in a complex domain*. Ph.D., Stanford University, 1982 (University Microfilms International). Revised version *Language and spatial cognition: An interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Hilty, Gerold. 'Bedeutung als Semstruktur' *Vox Romanica* 30 (1971): 242-263.
- Hottenroth, Priska-Monika. 'Die Bezeichnung räumlicher Verhältnisse: I. Deixis. II. Präpositionen, in: Christoph Schwarze (Hrsg.). *Bausteine für eine italienische Grammatik*. Tübingen: Narr, 1983: 11-169.
- Kubczak, Hartmut. 'Überlegungen zu Wittgensteins Familien-ähnlichkeiten' *Zeitschrift für romanische Philologie* 98 (1982): 1-19.
- Labov, William. 'The Boundaries of Words and their Meanings', in Charles-James Bailey & Roger Shuy (eds.). *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington DC: Georgetown University School of Languages and Linguistics, 1973: 340-373
- Langacker, Ronald. *Foundations of Cognitive Grammar*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
- Lindner, Sue. *A lexico-semantic analysis of English verb-particle constructions*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
- Moerdijk, Fons. 'Het belang van neologismen voor de lexicale semantiek, "kamerbreed" geëtaleerd' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 101 (1985): 93-110.
- Pollmann, Thijs. 'Over de betekenis van woorden. Putnams notie stereotypie en de vraag naar het constante in de woordbetekenis' *Tijdschrift voor taalbeheersing* 7 (1985): 108-119.
- Putnam, Hilary. 'The Meaning of *Meaning*', in Hilary Putnam. *Mind, Language and Reality*, 1975: 215-271.
- Rosch, Eleanor. 'Principles of Categorization', in Eleanor Rosch and B.B. Lloyd. *Cognition and categorization*. Hillsdale NJ: Erlbaum, 1975.
- _____. & Carlyn B. Mervis. 'Family Resemblance. Studies in the internal structure of categories' *Cognitive Psychology* 7 (1975): 573-605.
- Schwarze, Christoph. 'Stereotyp und lexikalische Bedeutung' *Studium Linguistik* 13 (1982): 1-16.
- Smith, Edward E. & Douglas L. Medin. *Categories and Concepts*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1981.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, [1953], 1971.

DE BOER, Minne Gerben. 'Prototype 1985'. Hoofdstuk 2 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 23-56.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk is een persoonlijke visie op prototypensemantiek, gevolgd door een prototypische behandeling van de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*. Het algemene gedeelte maakt een scherp onderscheid tussen uitbreiding van een kernbetekenis, de polysemische relatie tussen deelbetekenissen en de hiërarchische verhouding tussen hyponiemen en hyperoniemen. Het formuleert ook de semantische regels tussen de deelbetekenissen van het woord *cassa* 'kist'. Voor *su* en *sopra* wordt uitgegaan van een basisbetekenis met vier kenmerken: ruimtelijke relatie, verticale as, superioriteit en contact. De overige betekenissen ontstaan door deze kenmerken te variëren.

RIASSUNTO

Questo capitolo costituisce una visione personale della semantica dei prototipi, seguita da un trattamento prototipico delle preposizioni italiane *su* e *sopra*. Nella parte generale si fa una distinzione netta tra l'estensione di un senso di base, la relazione polisemica tra i sensi e la relazione gerarchica tra iponimi e iperonimi. Inoltre si formulano le regole semantiche operanti tra i vari sensi della parola *cassa*. Per *su* e *sopra* si parte da un senso di base con quattro tratti: relazione spaziale, asse verticale, superiorità e contatto. Gli altri sensi nascono tramite variazione dei singoli tratti.

SUMMARY

This chapter is a personal view of Prototype Semantics, followed by a prototypical treatment of the Italian prepositions *su* and *sopra*. In the general part the author makes a strict distinction between the extension of a basic sense, the polysemic relation between the various senses and the hierarchic relation between hyponyms and hyperonyms. Semantic rules are formulated for the relation between the senses of the Italian word *cassa* 'chest or case'. For *su* and *sopra* a set of four features is proposed: spatial relation, vertical axis, superiority and contact, from which the other senses can be derived by varying the individual features.

KEY-WORDS

Prototype semantics, Italian prepositions, semantic rules, *su* and *sopra*

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

2. PROTOTYPE 1985*

Inleiding over de prototypen-semantiek

Tijdens mijn lectuur van artikelen over semantiek kwam ik verschillende studies tegen die verklaarden dat ze een nieuwe aanpak ontwikkelden, die de naam Prototype Semantics droeg. Aangezien deze aanpak allerlei voorstellen doet over onderwerpen die mij relevant lijken, besloot ik de theoretische beweringen van de prototypen-semantiek aan een nader onderzoek te onderwerpen. Ik zal de problemen waar het om gaat toelichten met een concreet voorbeeld, namelijk het Italiaanse woord *cassa*,¹ waarvan de basisbetekenis behoort tot het domein van de containers,² een onderdomein van het domein der door de mens vervaardigde artifacten. Na de presentatie van de theoretische beschouwingen volgt een toepassing betreffende de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*.

In deze beschouwing wil ik mij graag onbevangen opstellen en noch voor de hele familie van prototype-semantische benaderingen, noch voor enig lid van deze familie partij kiezen. Ik wil alleen nagaan of de prototypen-semantiek mij van nut kan zijn, om zonder verlies aan precisie problemen op te lossen die de klassieke aanpak van de componentieële semantiek heeft laten liggen. Het hoeft geen betoog dat dit hoofdstuk gezien moet worden als een stuk werk in uitvoering.

Een voorbeeld dat in de literatuur veel geciteerd wordt is de relatie tussen het begrip pinguïn of kip aan de ene kant, en het begrip vogel aan de andere. Dit is een van de voorbeelden die behandeld werden door Rosch, die er psycholinguïstische spelletjes mee speelde. Kennelijk wijzen psychologische tests uit dat sommige soorten vogels zoals roodborstjes³ als typischer voorbeelden van de categorie 'vogel' beschouwd worden dan andere, zoals pinguïns en kippen. Het criterium voor deze beslissing is het aantal malen dat invullers van vragenlijsten een bepaalde vogel vermelden als een typische vertegenwoordiger van de categorie vogel.

Bezwaren tegen de aanpak van Rosch

Ik heb enkele problemen met dit soort studies, waarvan ik er drie wil noemen.

---

* Dit hoofdstuk is de uitwerking van een lezing gehouden op 28 maart 1985 in Trier tijdens een seminar van Ronald Langacker. Deze tekst is gebaseerd op een ongepubliceerde Engelse versie uit 1986. Zie voor het hier uitgewerkte voorbeeld van *cassa* mijn *Woordstudies I*, hoofdstuk 2.

¹ Zie ook *Woordstudies I*, hoofdstuk 2b voor dit voorbeeld.

² Ik gebruik in deze tekst de Engelse term, 'containers' als term voor het domein, aangezien het Nederlands geen equivalente term heeft.

³ Dat wil zeggen 'robin' voor de Amerikanen. Nederlanders zouden hier voor de mus kiezen.

1) Het gebruik van uitvoeringstaken (*performance tests*) als bewijsmateriaal. Zoals al wel vaker opgemerkt is heeft dit soort tests zijn eigen statistische wetmatigheden, los van het onderwerp dat getoetst wordt. Bovendien voert de formulering van de test zelf al het begrip prototypiciteit in. Zie bijvoorbeeld de instructie bij een van de taken (Rosch en Mervis, 1975: 588):

Think of dogs. You all have some notion of what a 'real dog', a 'doggy dog' is. To me a Retriever or a German Sheperd (sic!) is a very doggy dog while a Pekinese is a less doggy dog. 'Denk eens aan honden. U hebt allemaal wel een idee van wat een 'echte hond', een 'honderige hond' is'. Voor mij is een retriever of een Duitse herder een erg honderige hond, terwijl een Pekinees niet zo'n erg honderige hond is.'

Dit soort instructies suggereert niet alleen dat er 'honderige honden' bestaan, waardoor ze het antwoord 'voor mij is er geen prototype' bij voorbaat uitsluiten, maar het geeft ook door de keuze van de voorbeelden al een duidelijk idee van wat de vrager als typisch prototype-kenmerk beschouwt: 'kleinheid' wordt als antwoord niet ge waardeerd.

Mijn bezwaren in dit geval kunnen daarom samengevat worden in de volgende punten:

- a) Statistiek kan gebruikt worden als een indicatie dat er een interessante vraag gesteld kan worden, maar niet als antwoord op een (zelfverzonnen) vraag.
- b) Psycholinguïstische vragenlijsten suggereren hun eigen antwoorden.

Het gebruik van performance verschijnselen als bewijs in semantische problemen is in de literatuur over prototypen-semantiek heel gebruikelijk. Zie bijvoorbeeld het criterium van de frequentie, dat we stelselmatig tegenkomen in bijna alle discussies over de keuze van prototypes (bijvoorbeeld in Brugmans lijst van kenmerken, zie Brugman 1981). Frequentie van bepaalde woorden of bepaalde betekenissen van een woord is het gevolg van bepaalde eigenschappen van dat woord of van die betekenis, maar het is zelf geen eigenschap.

2) De keuze van de relevante kenmerken. Het feit dat kippen en pinguïns beschouwd worden als minder 'birdy' (wat de term lijkt te zijn) is kennelijk verbonden met het criterium 'heeft vleugels' of 'kan vliegen'. Als dat het voornaamste criterium is, dan scoren kippen en pinguïns inderdaad niet erg goed. Maar als we in plaats daarvan het bezit van een snavel kiezen, zijn ze net als andere vogels; je hoeft een kip maar aan te kijken om haar als vogel te herkennen.

3) Het derde probleem – en dat geldt ook voor de klassieke semantiek – is dat de relatie tussen bovengeordende en ondergeordende begrippen te mechanisch gezien wordt. Het is ook niet gezegd dat er altijd een bovengeordend begrip is. Verder kan het bovengeordende begrip systematisch gebruikt worden als aanvullend ondergeordend begrip. Zo gebruiken we het woord 'container' voor dat soort 'containers' waar we niet een specifiek container-woord voor hebben dat met succes gebruikt kan worden. Langacker geeft voor dit verschijnsel het voorbeeld NUT 'noot', dat is echter geen toevallige situatie, maar juist een normaal geval. Als ik een specifiek woord heb voor een bepaald hondenras, dan kan ik een bepaalde hond zowel 'jouw poedel' als

'jouw hond' noemen. Als ik geen specifiek woord heb kan ik alleen maar 'jouw hond' zeggen. Mensen die niet kunnen onderscheiden tussen iepen en beuken (dat is Putnams voorbeeld, zie Putnam 1975), en die dus in zekere zin niet beschikken over een bepaald woord voor die boom, kunnen niet zeggen 'het geld ligt onder de iep', maar moeten bijvoorbeeld zeggen 'het geld ligt onder de derde boom rechts'. Op die manier kunnen bovengeordende begrippen niet alleen gebruikt worden als termen om begrippen te categoriseren, maar ook als termen die verwijzen naar specifieke begrippen.

Om terug te keren naar ons voorbeeld *cassa*, de relatie tussen bovengeordende en ondergeordende begrippen heeft hier twee aspecten, afhankelijk van de plaats die we het in de taxonomische hiërarchie toekennen. Als we *cassa* beschouwen als het ondergeordende begrip, dan is het bovengeordende begrip *recipiente* 'container'. In de klassieke theorie betekent dat (zie Smith en Medin 1981) dat *recipiente* alle kenmerken van *cassa* heeft, behalve die welke dit laatste woord onderscheiden van zijn concurrenten. En zo postuleren we bijvoorbeeld een begrip dat aanduidt dat het bepaalde materialen bevat voor bepaalde doeleinden. Het is echter niet noodzakelijk dat iedere taal een naam heeft voor zo'n begrip. Het Italiaans en het Engels hebben er wel een (namelijk respectievelijk *recipiente* en *container*), maar het Nederlands of het Frans niet. Als we woordenboeken vergelijken zien we dat Italiaanse woordenboeken de neiging hebben om *recipiente* in hun definitie van *cassa* op te nemen, maar Franse niet: die hebben *boîte* of *coffre* in hun definitie van het equivalente woord *caisse*. Dat kan voortkomen uit een traditionele conventie bij het maken van woordenboeken, die per taalgebied kan verschillen, maar het kan ook betekenen dat de lexicalisering van het bovengeordende begrip in het Frans minder natuurlijk is. Zo kunnen we ons in dit voorbeeld een bovengeordend begrip voorstellen zonder lexicale uitdrukking.

Een andere mogelijkheid is dat er geen uniek bovengeordend begrip is. Een *cassa* behoort bijvoorbeeld niet alleen tot de *recipienti*, maar kan ook als meubel dienen, speciaal, maar niet uitsluitend, in afgeleide vormen, zoals *cassone* of *cassapanca*, wat '(als ornament dienende) klerenkist' betekent. Een manier om deze situatie tot uitdrukking te brengen zou kunnen zijn dat we een extra kenmerk 'meubilair' toevoegen, dat afhankelijk is van de aanwezigheid van *recipiente*. Maar de verzameling *recipienti* en de verzameling meubels overlappen elkaar niet. Als we het klassieke model zouden willen toepassen, dan zouden we de intersectie van beide verzamelingen als het bovengeordende begrip van *cassa* kunnen beschouwen en daarbinnen vervolgens *cassa* afzetten tegen *armadio* 'kast' en *valigia* 'koffer'. Mijn oplossing zou zijn het begrip bovengeordend begrip te laten schieten en de functie van elementen als *container* te beperken tot de rol van kenmerken.

Als we *cassa* beschouwen als het bovengeordende begrip, dan kunnen we een heleboel gespecialiseerde typen *cassa* onderscheiden. Als de naam van de beschreven voorwerpen formeel onafhankelijk is, bijvoorbeeld in het geval van *scrigno* 'juwelenkistje', dan is het niet nodig een hiërarchische relatie aan te nemen; iedere groepering van termen die we zouden willen maken kan gerechtvaardigd worden door het bezit

van gemeenschappelijke kenmerken, los van iedere hiërarchische relatie. Het ligt anders voor woorden of uitdrukkingen die *cassa* als bestanddeel hebben. Zolang *cassa* zijn eigen semantische waarde houdt (zoals in *cassa da imballaggio*, ‘verpakkingskist’ of *cassa di mele* ‘kist appels’), kunnen we de aanvullingen (*da imballaggio* of *di mele*) als kontekstuele informatie beschouwen, die ertoe bijdraagt de extensie te bepalen van de kenmerken die in de definitie van *cassa* aanwezig zijn. Maar in andere gevallen, speciaal wanneer de combinatie gelexicaliseerd is; kan het nieuwe, complexe woord een onafhankelijke definitie krijgen en per conventie een nieuw prototype oproepen. Een voorbeeld hiervoor is *cassa da morto* ‘doodskist’, waar de afmetingen bepaald worden door de maten van het menselijk lichaam en de functie verandert in ‘dient om te begraven’. Maar in deze gevallen geeft het afgeleide woord niet langer een speciaal exemplaar van het begrip aan dat door het basiswoord wordt opgeroepen, en zelfs als we de combinatie afkorten tot *cassa*, zullen we liever een nieuwe betekenis van *cassa* postuleren. En dit leidt ons tot de polysemie.

Polysemie

De derde relatie die van de andere twee⁴ zou moeten worden onderscheiden is de relatie tussen de betekenissen van hetzelfde woord, oftewel de polysemie.

Wat de begrippen in dit voorbeeld verenigt is het bestaan van een gemeenschappelijke naam. De relatie is daardoor zuiver taalkundig, terwijl in het eerdere geval het oordeel of iets tot een bovengeordend begrip hoort een relatie van classificeren van voorwerpen was, los van de namen die ze hebben. Dit soort creatief gebruik van een begrip is wel van dezelfde aard als de eerder besproken relatie, maar het is niet langer het creatieve gebruik van een individuele spreker, maar van de taalgemeenschap als een geheel. Bovendien ligt het resultaat vast en kan dat opnieuw gebruikt worden. Het equivalent van het prototype in deze relatie is de basis- of kernbetekenis. Maar de status daarvan is anders. Terwijl voor het creatieve gebruik in een spreesituatie het begrip altijd aanwezig moet zijn om het in een concreet geval te kunnen gebruiken, kan in polysemie de basisbetekenis in de loop van de geschiedenis verdwijnen. Aangezien de afgeleide betekenissen tegen die tijd in de taal vastgelegd zijn, kunnen ze overleven zonder de basis. Een voorbeeld hiervan is het Italiaanse *cassa* in de zin van de plaats waar het geld bewaard wordt. Hoewel de historische relatie met het begrip ‘kist’ evident is, hoeft die niet aanwezig te zijn, noch voor de taalgebruiker, die als hij dat wenst de basisbetekenis kan negeren, noch voor de taalgemeenschap, die de basisbetekenis kan verliezen zonder schade voor het afgeleide begrip. Dat is ook de reden waarom *cassa* in de afgeleide betekenissen door andere talen geleend kan worden zonder de basisbetekenis. In het Italiaans zelf kan deze betekenis nieuwe afgeleide betekenissen ontwikkelen, zoals ‘plaats waar men kan betalen’, of ‘speciaal type bank’, waarin het oorspronkelijke begrip ‘kist’ totaal verdwenen is.

---

⁴ Relatie tussen kernbetekenis en extensies en relatie tussen hyponiemen en hun hyperoniem.

De relatie tussen de betekenissen van een polyseem woord kan vergeleken worden met die tussen een basiswoord en een morfologisch afgeleid woord, dat wil zeggen er zijn bepaalde semantische regels die opereren tussen verschillende onafhankelijk gegeven begrippen, maar ze functioneren als redundantieregels en niet als creatieve regels. In andere termen, afgeleide betekenissen worden net als afgeleide lexicale items aangemunt door een taalgemeenschap en opgeslagen in haar collectieve geheugen. Daarom is het belangrijk de onderscheidingen te maken die hier gemaakt zijn.

De regels die de betekenissen bij elkaar houden

De verzameling van deelbetekenissen die geassocieerd worden met *cassa* (en die dus tezamen de betekenis van *cassa* vormen) bevat tenminste de volgende leden:

- 1) de eerder gedefinieerde basisbetekenis;
- 2) een container voor vloeistoffen en gassen;
- 3) een hol voorwerp bedoeld om iets te beschermen;
- 4) iedere container die dient om geld te bewaren;
- 5) de plaats waar geld bewaard wordt;
- 6) een instelling waarvan de functie is geld te bewaren;
- 7) het geld dat iemand tot zijn beschikking heeft (baar geld).

Aangezien alle betekenissen op de een of andere manier verbonden zijn met een of (meer) van de andere, is het lexicale item polyseem.⁵ In tegenstelling tot bepaalde structuralistische benaderingen (bijvoorbeeld die van Hilty 1971), is voor mij een gemeenschappelijke component tussen *alle* betekenissen geen vereiste. Van Jackendoff 1975 heb ik het begrip semantische regels overgenomen. Dit zijn zoveel mogelijk algemene beweringen over de mogelijke links tussen de betekenissen. Deze regels bevatten redundantie-beweringen die bestaande betekenissen van een bepaald lexical item met elkaar verbinden, maar wel de mogelijkheid van idiosyncratische ontwikkelingen openhouden. De semantische regels die in ons voorbeeld opereren zijn:

- 1) Generalisatie van een kenmerk. In betekenis 1 specificieert het kenmerk 'inhoud' vaste stoffen, in betekenis twee wordt dit uitgebreid tot elk soort concreet voorwerp. Zo kan *cassa* de betekenis van het Engelse 'tank' krijgen. Aangezien er veel woorden zijn voor vaten die vloeistoffen bevatten, meestal gekenmerkt door de speciale vorm van die vaten, vermoed ik dat de extensie van *cassa* oorspronkelijk gebaseerd was op een gelijkenis in vorm, maar om dit duidelijk te maken is er een historische studie nodig. Tegenwoordig is de betekenis gespecialiseerd voor speciale gebruiken, meestal in samenstellingen, zoals *cassa d'acqua* 'waterbak; en *cassa d'aria*. Het is deze specialisatie die mij aanleiding geeft om een nieuwe betekenis te postuleren in plaats van een creatieve extensie van de basisbetekenis.

---

⁵ Als er geen verband te leggen is spreken we van homonieme woorden.

2) Op de voorgrond plaatsen van een latent kenmerk. De functie in betekenis 3 is beschermen, in plaats van bevatten of vervoeren. Deze functie was aanwezig in gevallen van betekenis 1, maar ze was niet distinctief: het vervoeren van vaste stoffen houdt in dat men ze bij elkaar houdt en beschermt tegen ongevallen onderweg. Ik heb enig bewijs dat de beschermende functie oorspronkelijk onafhankelijk geweest kan zijn; bij het controleren van de gebruikssituaties van *cass(ett)a* bij Scheuermeier (1943),⁶ vond ik verschillende vermeldingen van beschermende planken (bijvoorbeeld voor olijven- of wijnpersen en op tweewielige karren) die niet samengevoegd zijn om een container te vormen (zie ook de soortgelijke relatie tussen het Engelse *board* en *cupboard*). Maar in het huidige Italiaans is er een direct verband van *container* tot beschermend element, dat zelfs het onderscheid tussen *cassa* en *scatola* kan neutraliseren. Vergelijk de samenstellingen *cassa toracica* (borstkas) tegenover *scatola cranica* (hersenpan), of de onzekerheid of de dozen die de elektrische bedrading beschermen *casse* of *scatole* zijn.

Indien mijn historisch vermoeden juist is hebben we hier een geval van reorganisatie rondom een nieuwe kernbetekenis, zoals beschreven is door Baldinger (1980).

De overgang van betekenis 1 naar betekenis 3 (dat wil zeggen van latente bescherming naar distinctieve bescherming) is geleidelijk, maar speciaal in de gevallen waar de weke delen van het menselijk lichaam beschermd worden, is betekenis 1 volkomen afwezig. Overigens gebruikt het Nederlands hier *kas(t)* en niet *kist*.

3) Specialisatie van een kenmerk. De inhoud, die in betekenis 1 niet gedefinieerd is, behalve dan dat ze vast moet zijn, wordt nu in betekenis 4 beperkt tot 'geld'. Het is gemakkelijk om zich de historische overgang van 1 naar 4 voor te stellen als een extensie van het oorspronkelijke prototype: dezelfde ontwikkeling heeft eerder plaatsgevonden voor het Latijnse *arca*. Maar de nieuwe betekenis kan beschouwd worden als distinct vanaf het ogenblik waarop: 1) de vorm van de container verandert; 2) het woord gebruikt wordt als de basis voor gespecialiseerde afgeleide woorden. Deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden: in de vorm is het onderscheid tussen *doos(je)* 'cassetta' en *lade* 'cassetto' geneutraliseerd,⁷ en het woord heeft afleidingen gevormd, zoals *cassiere*, dat geldbewaarder betekent (vergelijk *cassaio* 'kistenmaker'). Dezelfde betekenisontwikkeling is eerder in de tijd opgetreden voor het Latijnse *arcarius*.

4) Metonymie, of losse associatie. Deze semantische regel speelt een rol in de resterende drie betekenissen. In 5 is er een associatie tussen container en de plaats waar de container normaal bewaard wordt.⁸ In 6 is de associatie van de plaats waar de

---

⁶ Dit boek, *Bauernwerk*, geeft de historie van termen die te maken hebben met het boerenbedrijf, op grond van de gegevens van de taalAtlas AIS, waarvan Scheuermeier een van de enquêteurs was.

⁷ Het mannelijke *cassetto* moet van de vrouwelijke basis *cassa* afgeleid zijn, aangezien er geen woord *casso bestaat.

⁸ Dezelfde associatie in het domein van de containers verklaart het Italiaanse *tinello* 'soort bijkeuken', afgeleid van de basis *tino* 'kuip'.

instelling zijn functie uitvoert tot de instelling zelf (De tegenovergestelde associatie, van instelling tot plaats waar zij gevestigd is, is onlangs bestudeerd door Pollmann 1985, met voorbeelden als *school* en *universiteit*; dezelfde ontwikkeling als bij het Italiaanse *cassa* heeft plaatsgevonden bij *banca*: ‘de tafel waarop de bankiers geld wisselden’ werd een bank als instelling; in het huidige Italiaans zijn *cassa* en *banca* concurrerende woorden voor het begrip financiële instelling). In 7 gaat de associatie van container naar inhoud: het begrip *kasgeld* is verbonden met een tamelijk concrete betekenis van *cassa*: het duidt geld aan dat fysiek aanwezig is in de een of andere container (onder meer portefeuilles en portemonnees), in tegenstelling tot geld in een *cassa* in betekenis 6.

Dit overzicht van de verschillende betekenissen van *cassa* is niet volledig. Ik heb het niet gehad over de betekenis die we vinden in *cassa di risonanza* (‘klankkast’) van muziekinstrumenten (wat verder leidt tot muziekinstrumenten zelf, zoals de *gran cassa* ‘grote trom’); hier hebben we een ontwikkeling van hetzij betekenis 2 of betekenis 3. Maar het algemene beeld zal nu wel duidelijk zijn: het bestaan van een familie van betekenissen, bijengehouden door een netwerk van semantische regels, is een ander verschijnsel dan het creatieve gebruik van het begrip dat bij een bepaalde betekenis hoort, ook al kan de vorming van nieuwe betekenissen historisch gezien gebaseerd worden op individuele extensies van het gebruik van bestaande betekenissen.

Nieuwe vragen

Ik zal nu de discussie van de vorige afdeling gebruiken voor het formuleren van een aantal vragen die volgens mij behandeld moeten worden in de ontwikkeling van de prototypen-semantiek:

1. De vervaging van de drie soorten relaties die in paragraaf 2 besproken zijn;
2. De relatie tussen namen en begrippen;
3. Is polysemie een voorbeeld van prototypen-semantiek?
4. Wat is de rol van de geïdealiseerde taalgebruiker?
5. Het contrastieve gezichtspunt;
6. De rol van individuele ervaring.

Vervaging van de relaties

De eerste kwestie is of het juist is binnen het kader van de prototypen-semantiek de drie typen relaties te onderscheiden die ik hierboven heb besproken. Een alternatief is een vorm van prototypen-semantiek die dit onderscheid principieel weigert. Een goed voorbeeld om dit probleem mee te illustreren is Wittgensteins voorbeeld van het spel. Uiteraard zijn de relaties die hij bespreekt (*Philosophische Untersuchungen*, 66) van de tweede soort: *spel* is het hyperoniem, bordspelen, kaartspelen, balspelen zijn hyponiemen, net als schaken, *Mühlfahren* (een Oostenrijks bordspel) en soortgelijke spelen. Het verschil tussen de twee verzamelingen hyponiemen is dat de eerste begrippen bevat waarvan de namen morfologisch verwant zijn aan het hyperoniem, terwijl de namen in de tweede verzameling formeel onafhankelijk zijn.

Maar de relatie tussen het spelbegrip en verschillende soorten spelen kan vergeleken worden met de relatie tussen een familie en de leden van die familie. We zouden kunnen zeggen dat er een familiegelekenis bestaat tussen de vijf broers Wittgenstein, maar dan hebben we het over individuen en niet over concepten. Bovendien zouden er talloze ongenoemde specifieke activiteiten kunnen zijn die spel genoemd zouden kunnen worden op grond van de een of andere definitie van 'spel', maar die niet de status van een begrip hebben gekregen. In dit geval treedt het hyperoniem in de plaats van een term op het hyponieme niveau, net zoals *container* voor die speciale containers die niet vervat zouden kunnen worden onder een bestaand containerbegrip. Ten slotte zouden al die spelen spel zonder toevoegsels genoemd kunnen worden (bijvoorbeeld in de zin *Het spel is uit*), dan hebben we een geval van polysemie. Als we het hebben over *De Spelen*, en daarmee de Olympische Spelen bedoelen, hebben we duidelijk een afgeleide betekenis, die potentieel dezelfde status zou kunnen krijgen als *cassa* hierboven (bijvoorbeeld een leenwoord zou kunnen worden in andere talen, en dergelijke).

Zijdelingse opmerking over Wittgenstein

Nu we het toch hebben over Wittgenstein, zou ik graag nog een punt op de agenda van de prototypen-semantiek willen zetten, namelijk de filologie van de passage van Wittgenstein. Voor zover ik weet, is er in taalkundige publicaties geen filologische discussie over wat Jackendoff (1983, 118) een passage noemt waarvan het citeren haast een cliché is. We weten niet wanneer deze passage geschreven is, wie aanwezig was toen ze voor het eerst besproken werd (Kubczak 1982 zegt: in de jaren dertig, en Max Black⁹ was onder het gehoor), of het toeval is dat het voorbeeld van het spel gebruikt is in Reichlings dissertatie van 1935 (pp. 338-340) en in Huizinga's *Homo ludens* uit 1938, of dat het een standaard-voorbeeld was in de semantiek van de jaren dertig, enzovoort. Wat de laatste vraag betreft lijkt het me mogelijk dat Karl Bühler de missing link is.

Een ander nog niet onderzocht probleem is dat van de continuïteit of discontinuïteit van de receptie van Wittgenstein in de taalkunde. Er is geen directe link tussen de recente belangstelling voor Wittgenstein onder semantici en de discussie over Wittgenstein in de jaren vijftig, zoals die gedocumenteerd is in de handboeken van Stephen Ullmann.

Naam en begrip

De tweede kwestie is die van de relatie tussen de naam en het overeenkomstige begrip of de overeenkomstige verzameling begrippen. Historisch gezien hebben we twee mogelijkheden: begrippen op zoek naar een naam, en namen op zoek naar een begrip.¹⁰ Een voorbeeld van de eerste situatie is de geschiedenis van spoorweg-

---

⁹ Max Black is de auteur van filosofische artikelen over taalkunde, onder meer over de metafoor.

¹⁰ Voor Italianisten zal het duidelijk zijn dat mijn formulering teruggrijpt op Pirandello's *Sei personaggi in cerca d'autore*.

termen: in ieder land was het begrip ‘spoorweg’ aanwezig op het moment dat de autoriteiten besloten om ze aan te leggen, maar aanvankelijk – althans in het geval van Italië, dat bestudeerd is door Peter (1989) – was er een groot aantal namen waaruit gekozen kon worden: de uiteindelijke naam *ferrovia* kwam pas na vele jaren op.

Een voorbeeld van de tweede situatie, namelijk namen op zoek naar een begrip, kan gemakkelijk gevonden worden in de historie van willekeurig welke wetenschap. We zouden de term prototypen-semantiek zelf kunnen nemen: we weten dat die bestaat en dat ze in semantische kringen populair is, maar we moeten nog vaststellen wat we er precies mee bedoelen.¹¹

Voor zover ik weet, echter, is het probleem van de relatie tussen namen en begrippen, dat in de Europese structurele semantiek vrij belangrijk is, in de prototypen-semantiek niet bestudeerd, misschien omdat invloedrijke mensen de neiging hebben om namen en begrippen aan elkaar gelijk te stellen, of liever om een direct verband te leggen tussen de naam (dat wil zeggen de formele, fonologische of grafische eenheid) en de verzameling voorwerpen die benoemd moeten worden, zonder de tussenkomst van een begrip. Dat lijkt op te gaan zowel voor Putnam als voor Rosch.

Polysemie

De derde kwestie is of we polysemie moeten behandelen als een speciaal geval van prototypen-semantiek. Uit de voorgaande discussie zal wel duidelijk zijn dat ik hierop negatief zou willen antwoorden. Maar de situatie is complexer. In de eerste plaats is de grens tussen het uitbreiden van een betekenis en de creatie van een nieuwe betekenis niet erg scherp. Ten tweede is iedere nieuwe betekenis als de extensie van een bestaande betekenis begonnen, dat wil zeggen als een beweging die zich verwijderd van het oorspronkelijke prototype. Pas nadat de nieuwe betekenis als zodanig erkenning heeft gevonden, kan hij socieerd worden met nieuwe prototypes (hetzij in de zin van ‘best examples’ of als abstracte representaties). In de derde plaats blijft de oude relatie tussen een begrip en zijn extensies bestaan in het geval van een relatie tussen oude en nieuwe betekenis (als een semantische regel die tussen beide begrippen opereert) zolang beide stabiel blijven, en misschien ook nog nadat ze veranderd zijn.

Een mogelijk voorbeeld van een nieuwe betekenis die van een oude afhankelijk is zelfs als deze uit de taal verdwenen is, vond ik toen ik een vergelijking maakte tussen het Italiaanse adjectief *dolce* en het Franse equivalent *doux*. Als we de scala van betekenissen van deze adjectieven bekijken zien we dat deze – ondanks verschillende discrepanties – in beide talen in grote lijnen gelijk is. Voor het Italiaans zou het gemakkelijker zijn om een basisbetekenis te postuleren van *dolce* ‘zoet’ in het domein van de smaak, waar het prototype de smaak van honing of van suiker is. Maar terwijl

---

¹¹ Een recent voorbeeld is de *i-pad*: er werd al maanden uitvoerig over dat instrument gesproken voordat bekend was wat voor soort apparaat het eigenlijk was (noot van 2010).

het gewoon is om te zeggen *questo caffè è troppo dolce* ‘deze koffie is te zoet’, lijkt het me dat dit in het Frans ongebruikelijk is: *ce café est trop doux* zou op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden, maar als equivalent van het Italiaanse zinnetje hebben we *ce café est trop sucré*.

Stel dat de vervanging van *doux* in zijn basisbetekenis door *sucré* voltooid is – wat zeker nu nog niet het geval is – dan zouden we nog altijd de hele reeks betekenissen kunnen verklaren door een abstracte basisbetekenis aan te nemen, die nooit in de taal gerealiseerd wordt, maar als input dient voor een reeks semantische regels. Met gebruikmaking van het formalisme van Halle 1973 zouden we met zo’n basisbetekenis het kenmerk [–Semantic Insertion] kunnen associëren.¹²

Het bestaan van abstracte betekenissen zou als argument gebruikt kunnen worden voor het onderscheid tussen semantische extensie-effecten en polysemie: semantische extensie veronderstelt het bestaan van een prototype van waaruit individuele gebruikssituaties uitgebreid kunnen worden.

Idealisering van de taalgebruiker

Het vierde probleem is het probleem van de geïdealiseerde taalgebruiker. Deze welbekende Chomskiaanse abstracte persoon is voor de semantiek door Fillmore (1979) weer tot leven gewekt onder het etiketje *Innocence*.

In de klassieke componentieële analyse is het gebruikelijk om de relevante kenmerken af te leiden van een beschouwing van alle lexicale items binnen een bepaald domein, ook al kennen individuele taalgebruikers niet al deze termen. Een merkwaardig geval van deze situatie en van het probleem dat het stelt kunnen we vinden in een voorbeeld van Alinei 1974, waarin hij hondengeluiden behandelt. Hij onderscheidt zestien lexicale items die in het Italiaans hondengeluiden benoemen, maar geeft toe dat hij zelf vóór dat onderzoek slechts een deelverzameling van deze termen kende, namelijk negen. Daarna gaat hij ze toch analyseren op basis van de semantiek van de hele verzameling.

Dat kunnen we natuurlijk doen als een oefening in descriptieve technieken, aannemend dat het lexicon van een taal een vaste verzameling items is met een vaste verzameling betekenissen. Maar een dergelijke exercitie heeft geen psychologische relevantie: uiteraard bouwen mensen hun kennis van woordbetekenissen op op grond van de woorden die ze kennen en niet op grond van woorden die ze eerst in het woordenboek moeten opzoeken. Men zou kunnen tegenwerpen dat de taak van woordsemantiek niet is om de kennis van afzonderlijke taalgebruikers te behandelen, maar om de taal als geheel te bestuderen. Maar dan wordt de vraag: is de taal een vaste instelling (zoals gesuggereerd wordt door het bestaan van woordenboeken) of is een taal open en kan hij voortdurend worden uitgebreid en gewijzigd. Ik preferer

---

¹² Halle laat zijn woordvormingsregels onbelemmerd opereren; het kenmerk [–SI] dient dan om de niet-bestaande vormen uit het lexicon uit te filteren.

deze laatste visie, maar dat betekent dat de semantiek woordenboeken met enig wantrouwen moet bejegenen, omdat ze prototypisch zijn voor het gesloten model.¹³

Contrastieve aspecten

Het vijfde probleem waarop ik al gezinspeeld heb toen ik het had over polysemie, is of ons beeld van de woordsemantiek verandert als we meer dan een taal bekijken. Om dit probleem op te lossen zouden we heel veel case studies nodig hebben, daarom beperk ik me er hier toe het probleem aan de orde te stellen.

Mijn favoriete voorbeeld is het werkwoord *cantare* 'zingen'. Als we *cantare* analyseren kunnen we verschillende betekenissen onderscheiden al naar de aard van het onderwerp van het werkwoord: mensen zingen, vogels zingen, en muziekinstrumenten, zoals violen, kunnen zingen. (Ook van maffiosi kan men zeggen dat ze soms *cantano*, dat wil zeggen *doorslaan*, maar dat is een metaforisch gebruik dat ik hier buiten beschouwing laat). Als we ook Germaanse talen meenemen dan moeten we het aandeel van de vogels beperken: hanen zingen niet, maar kraaien: iedere liefhebber van de Matthaëus-Passion heeft paraat *und alsbald krähete der Hahn*.

Het punt waar het me hier om gaat is het volgende. In alle talen die we beschouwen is zeker een prototype te vinden dat typische zangvogels betreft, zoals nachtegalen, maar het kan uitgebreid worden tot andere vogels waaraan je minder gauw denkt als het op zingen aankomt. In het Nederlands is het prototype voor 'kraaien' – in weerwil van de etymologie die aan een kraai doet denken – het geluid van hanen, en het kan uitgebreid worden tot baby's en dergelijke. Aangezien in het Italiaans en andere Romaanse talen hanen zingen, moeten we dit soort zingen dan zien als een uitbreiding van het prototypische zingen van nachtegalen of als een eigen prototype, en wat betekent dit wel voor het aantal te onderscheiden betekenissen?

Individuele ervaring

Dit punt is speciaal belangrijk voor tweede talen die men aanleert, want men wordt er tegelijk minder, maar aan de andere kant ook intenser mee geconfronteerd, zodat de eerste contacten met een woord veel meer dan in onze eerste taal de manier kunnen beïnvloeden waarin we het opslaan. Ik geef een persoonlijk voorbeeld dat ik tegenkwam tijdens een cursus over vertalen. Het Russische woord *krylco* is voor mij geassocieerd met de vertaling 'bordes' die we vinden in Russisch-Nederlandse woordenboeken. Deze vertaling roept voor mij het beeld op van de koninklijke familie die bijeenkomt ter gelegenheid van Koninginnedag. Maar in werkelijkheid heeft het woord een ruimer betekenis. Ozjegov's woordenboek definieert het als 'de ingang van een huis in de vorm van een extern element (*pristrojka*)¹⁴ met een overdekte vloer en treden of trappen' (mijn vertaling, MGdB). Maar toch, als ik bij Vojnovic, *Avonturen van soldaat Tsjonkin*, blz. 2, lees *kapitan sid'el' na krylce sjtaba*, komt

---

¹³ Zie voor een ander pleidooi voor een open lexicon Lepschy 2005.

¹⁴ *Pristrojka* zou letterlijk vertaald kunnen worden als 'aanbouwsel'.

de koninklijke familie iedere keer op hinderlijke wijze tussenbeide als ik probeer me de situatie voor te stellen.

Het is natuurlijk niet eenvoudig het begrip hoe dan ook weer te geven: de Italiaanse vertaling zegt *il capitano (era) seduto (sul) terrazzino d'ingresso del quartiere generale* 'de kapitein zat op het entreeterras van de generale staf'; de Nederlandse zegt: *de kapitein zat ... op de buitentrap van de stafcompagnie*. We zien dat de Italiaanse vertaling zich concentreert op het ingangselement en op het balkon/terras,¹⁵ de Nederlandse vertaler op het externe element en het trappenelement. Het voorbeeld leent zich uitstekend voor een benadering gebaseerd op componentieële semantiek: er zijn vier componenten nodig om het begrip te definiëren. Maar het illustreert ook de relativering die de prototypensemantiek kan aanbrengen: om een situatie te beschrijven kunnen we – wanneer er geen corresponderend woord bestaat – ons beperken tot slechts twee componenten, en de extensie van het begrip in de huidige situatie overlaten aan de verbeelding van de lezer. Dat lezers hun eigen associaties gebruiken bij de interpretatie van een passage is niets nieuws: iedere succesvolle communicatie berust op gedeelde kennis, die op zijn beurt verband houdt met een gemeenschappelijke culturele achtergrond.

Samenvatting van mijn kijk op de semantiek

Als taalkundige zou ik graag een duidelijk onderscheid willen maken tussen woorden en begrippen. Woorden zijn – zoals Saussure ons leerde – onlosmakelijke associaties van vorm en betekenis. Deze associatie wordt gemaakt in een specifieke taal, dat wil zeggen, ze maakt deel uit van een netwerk van verwante woorden, maar vormen kunnen de landgrenzen overschrijden en hun betekenissen of een deel daarvan meenemen, waarbij ze proberen geïntegreerd te raken in een ander netwerk. Individuen ontmoeten de taal die in hun taalgemeenschap wordt gesproken, wat betekent dat ze in hun omgeving een verzameling bestaande woorden tegenkomen, plus een aantal principes om hun gebruiksmogelijkheden uit te breiden en ze aan te passen aan iedere situatie waarmee ze geconfronteerd worden. (Hier laat ik buiten beschouwing hoeveel van deze principes aangeboren is). Een fraai beeld van hoe deze uitbreiding werkt kan men vinden in Bartsch 1984. De betekeniskant van een woord bestaat uit een verzameling deelbetekenissen, die onderling verbonden zijn via semantische regels, zoals specificatie, generalisatie, metaforen en metonymie, maar ook via meer idiosyncratische soorten relaties. De verzameling betekenissen plus de relaties ertussen vormen de microstructuur van een lexicaal item (ook lexem of woord genoemd).

De betekenissen van een woord zijn opgeslagen in de geest van individuele sprekers als begrippen, die een categorisering van hun ervaring vormen. Begripsvorming is tot op zekere hoogte onafhankelijk van taal; er zijn voortdurende begrippen,

---

¹⁵ *Terrazzino* is zo'n onvertaalbaar woord: het kan zowel voor terras als voor balkon gebruikt worden, dat wil zeggen dat het niet de tegenstelling tussen gelijkvloers en bij de bovenverdieping heeft, die wel een rol speelt in het Nederlandse *balkon*.

zowel in de zin van veralgemeende stukjes ervaring die opgeslagen zijn voordat de taal zich bij het kind begint te ontwikkelen, als in de zin van vaker voorkomende ervaringen in het latere leven die nog niet in woorden vevat zijn. Patronen herkennen is wezenlijk iets anders dan er taaluitdrukkingen voor te vinden, al kan taal wel helpen.

De semantiek houdt zich bezig met de bestudering van de manier waarop de begripskant van de taal geformuleerd kan worden. In de loop van de ontwikkeling van de lexicografie heeft deze discipline een metataal ontwikkeld die gebruikt wordt voor de definitie van woorden in termen van andere woorden. Definities zijn een van de manieren om een begrip in taal uit te drukken, en ze maken het mogelijk om erover te praten, maar ze zijn niet identiek aan begrippen. Begrippen zijn een soort holistische (gestaltische) eenheden, die in de geest van de spreker verschillende vormen kunnen aannemen. Definities, mentale beelden, motorische patronen en abstracte schema's zijn verschillende van deze vormen, die in de geest kunnen samengaan of elkaar kunnen vervangen. Prototypische theorieën staan vaak kritisch tegenover theorieën die met definities werken, vanwege de veronderstelde monopolistische status van definities. Componentiële theorieën zijn geneigd definities als hun basismateriaal te gebruiken en daar logische operaties op uit te voeren. Ik stel voor om definities te beschouwen als een bepaalde manier om begrippen weer te geven, die ons toestaat erover te spreken; voor zover die definities in componenten ontleed kunnen worden kunnen we de componenten gebruiken om begrippen onderling te vergelijken.

Aangezien begrippen een manier zijn om ervaring te classificeren, zijn ze abstracties van afzonderlijke ervaringsfeiten. Dat geldt tenminste voor de kern van onze begrippen, die in onze vroege jaren verworven wordt. Daarnaast worden er begrippen gecreëerd door verbale contexten, bijvoorbeeld in een formeel leerproces, en zo kunnen we nieuwe ervaringen opdoen. Hierin volg ik Jackendoff 1983. Begrippen die door ervaring gevormd zijn en begrippen die afkomstig zijn van expliciete instructies worden uiteindelijk met elkaar vermengd; het mengsel zal per taalgebruiker anders uitpakken. Ik heb er al op gewezen dat bij het aanleren van een tweede taal het aandeel van expliciet leren groter is.

Het waardevolste deel van de prototypensemantiek is voor mij de nadruk op het proces van extensie, waarin bestaande begrippen gebruikt worden om woorden te kunnen toepassen op nieuwe ervaringen. Als we ons bewust zijn van dit proces kunnen we kernbegrippen definiëren, die niet alle denkbare voorbeelden van de ervaring hoeven te dekken die onder het begrip vallen. Integendeel, ik zie discussies over de precieze psychologische manier waarop we begrippen opslaan als vanuit een linguïstisch standpunt tamelijk overbodig. Voor mij functioneert de microstructuur van een woord op dezelfde manier voor ieder woord, los van de aard van de concepten.

In dit opzicht beschouw ik Putnams bijdrage tot de semantiek als taalkundig gezien nogal beperkt. Om deze mening toe te lichten wil ik graag een kort commentaar geven op zijn voorbeeld van *goud*. Putnams voornaamste interesse is de

ontologische status van het begrip *goud*, dat wil zeggen de vraag of er iets in de wereld bestaat dat overeenkomt met het woord goud. Hiervoor heeft hij stabiliteit van de referentie nodig, die hij probeert te vinden via de inherente eigenschappen van het metaal in kwestie; overeenkomstig de principes van de huidige wetenschap worden die gereduceerd tot het atoomnummer, 79, en de grafische weergave Au. Deze kijk is niet nieuw; zoals Ullmann opmerkt, stelt Bloomfield het begrip *zout* gelijk aan de chemische formule NaCl. Taalgebruikers die de chemische samenstelling van het metaal goud niet kennen worden geacht geen volledige kennis van het begrip te hebben; ze moeten afgaan op de kennis van experts.

Vanuit taalkundig oogpunt is deze zienswijze absurd. Mensen leren het begrip goud door hun ervaring, zowel feitelijk (de handeling van het categoriseren) als taalkundig (de handeling van het benoemen). Voorzover scheikundige kennis deel uitmaakt van de huidige ervaring is de scheikundige formule een - betrekkelijk secundair – bestanddeel van de kennis die geassocieerd wordt met de naam goud. Die kennis is dus het begrip goud. Persoonlijk heb ik zo mijn twijfels of het atoomnummer wel zo wijd en zijd bekend is; het hoort eerder tot een vaktaal, een middel van communicatie voor een deelverzameling van de taalgebruikers, die bepaald wordt door hun professionele interesses.

Natuurlijk is de grens tussen algemene taal en vaktaal nogal vloeiend. Er is ook heel wat vaktaalkennis die niet uitgedrukt kan worden of althans niet uitgedrukt wordt in een bepaalde natuurlijke taal, maar alleen in getallen en formules. Het is waarschijnlijk dat het begrip goud zelf in een ver verwijderde tijd niet in de taal onderscheiden was; de formele overeenkomst tussen het Latijnse *aes* 'brons' en het Duitse *Eisen* verwijst naar een periode waarin brons en ijzer taalkundig niet onderscheiden werden en voor normale taalgebruikers misschien slechts één begrip vormden.¹⁶

De aanpak van Rosch en haar volgelingen, en van de psycholinguïstiek in het algemeen, heeft de neiging het categoriseren te overschatten. Een typische taak in deze context is uit te maken of tomaten groente of fruit zijn, een vraag die meer hoort tot het domein van televisiequizen en raadsels voor kinderen dan tot de eigenlijke taalkunde (zie mijn opmerkingen over de 'honderige' honden). De taalkundige vragen zijn of er een woord bestaat op het niveau van het hyperoniem, hoe dat gedefinieerd kan worden en in welke mate dit formeel gemotiveerd is. Het besluit over de tomaat is een typisch grensprobleem, dat voortvloeit uit de definitie van het begrip in plaats dat het die definitie bepaalt.

In het werkelijke taalgebruik (dat wil zeggen de saussuriaanse *parole*) probeert de spreker een bepaalde situatie of gebeurtenis mee te delen via taalelementen die van de context abstraheren. De hoorder voegt eraan toe – vanuit zijn of haar ervaring en via indicaties over de context – wat hij of zij nodig heeft om dezelfde

---

¹⁶ Ik weet niet of deze hypothese voor specialisten van de Indo-europese taalkunde houdbaar is; zo niet, dan kan deze opmerking beschouwd worden als een gedachtenexperiment omtrent de stabiliteit van metaalnamen.

situatie of gebeurtenis in zijn geest te herscheppen, of althans een situatie of gebeurtenis die er voldoende op lijkt om succesvolle communicatie te garanderen. Geschreven teksten bevatten veel van de benodigde kontekst in zichzelf (de rest werd geboden door filologische arbeid); daarom zijn citaten uit algemeen beschikbare teksten zo nuttig voor taalleerders en schrijvers van woordenboeken.

Toepassing op *su* en *sopra*

In de rest van dit hoofdstuk wil ik de voorafgaande discussie gebruiken voor een verhaal over het Italiaanse voorzetsel *su*, en in contrast hiermee *sopra* en combinaties met *sopra*. Mijn verhaal is gebaseerd op de voorbeelden die ik heb gevonden in een corpus bestaande uit *La Ciociara* van Moravia.¹⁷

In de eerste plaats wil ik een grondbetekenis van *su* vaststellen en een verzameling kenmerken kiezen, waarmee ik de typische voorbeelden van deze grondbetekenis kan definiëren. Ik neem aan dat die grondbetekenis ruimtelijk is en dat *su* behoort tot een verzameling voorzetsels die een kenmerk 'ruimtelijke relatie' met elkaar delen, dat we kunnen definiëren als 'gesitueerd met betrekking tot'. Hierbij wordt *gesitueerd* beschouwd als neutraal ten opzichte van het onderscheid tussen plaatsen en paden. De status van dit kenmerk lijkt op die van 'container' ten opzichte van *cassa*: het is het bovengeordende begrip, met dezelfde reserve die ik daar gemaakt heb: er hoeft niet per se een lexicaal item te zijn dat dit begrip tot uitdrukking brengt en voor afzonderlijke preposities geldt dat ze met meer of minder succes in dit veld passen, omdat het bovengeordende kenmerk niet voor alle voorzetsels even centraal is. Van het kenmerk 'ruimtelijke relaties' kunnen een aantal kenmerken afgeleid worden, die potentiële eigenschappen van ruimtelijke relaties vertegenwoordigen, zoals samenvallen (coïncidentie), nabijheid, oriëntatie, polariteit, enzovoort.

In afzonderlijke lexicale items wordt de definitie van de (deel)betekenissen bepaald door de waarden van deze kenmerken. Bij het vaststellen van de kenmerken en hun waarden zullen we ernaar streven de volgende algemene voorwaarden in acht te nemen, die bepalen wat er de taalkundige relevantie van is:

- 1) ze moeten voldoende algemeen zijn, dat wil zeggen terug te vinden zijn in andere begrippen binnen hetzelfde domein;
- 2) ze moeten echt distinctief zijn, dat wil zeggen hun aan- of afwezigheid kan twee of meer lexicale items binnen het gegeven domein van elkaar onderscheiden;
- 3) ze moeten vermeld worden in lexicale regels, dat wil zeggen in woordvormingsregels die gebruikt worden om afgeleide woorden te vormen of in semantische regels die nieuwe, afgeleide betekenissen vormen;
- 4) ze moeten uiteindelijk herleidbaar zijn tot taalonafhankelijke of universele semantische elementen.

---

¹⁷ Binnen de cognitieve linguïstiek zijn deze voorzetsels uitvoerig, ook in theoretische zin, behandeld door John Taylor (zie Taylor 1988). Ik kom op zijn beschrijving terug in de appendix van dit hoofdstuk.

Basisbetekenis van *su*

De verzameling kenmerken die noodzakelijk is voor de grondbetekenis van *su* telt vier leden:

- 1) 'ruimtelijke relatie'. Deze relatie bestaat tussen twee ruimtelijk definieerbare elementen, het element *x*, waarvan de plaats bepaald moet worden en het element *y*, waarvan de plaats bekend is.
- 2) 'verticale as', dat wil zeggen *x* moet geplaatst worden op een verticale as die door *y* gaat of van *y* uitgaat.
- 3) 'superioriteit', gedefinieerd als geplaatst op de positieve (= ongemarkeerde) pool van de genoemde as, die dus georiënteerd is.
- 4) 'contact', dat wil zeggen dat er geen ruimte is tussen (de onderkant van) *x* en (de bovenkant van) *y*.

Sommige beschrijvingen (bijvoorbeeld die van Herskovits)¹⁸ gebruiken 'ondersteuning', maar dit kenmerk kan afgeleid worden van de combinatie van verticale superioriteit en contact, als gevolg van de actie van de zwaartekracht. Het zou echter een latent kenmerk kunnen zijn, dat overblijft nadat de andere verloren zijn gegaan.¹⁹ Het aantal kenmerken is relatief klein vanwege het tamelijk abstracte karakter van het voorzetsel.

Voor deze grondbetekenis, die correspondeert met de grondbetekenis van het Nederlandse 'op' en het Engelse 'on', zouden we een hele batterij prototypische 'beste voorbeelden' kunnen geven (mensen die op stoelen zitten, lampen die op tafels staan, meisjes die op paarden rijden, enzovoorts), waartussen we moeilijk kunnen kiezen vanwege de uitgebreide ervaring die we hebben met elementaire ruimtelijke relaties. In plaats van te werken met 'beste voorbeelden', volg ik dus liever Herskovits door een abstracter geometrisch soort prototype aan te nemen, dat psychologisch correspondeert met de overtuiging dat individuele taalgebruikers vrij vroeg in hun taalervaring tot de bedoelde abstractie komen, op grond van talloze ruimtelijke ervaringen.²⁰

Betekenisuitbreidingen

De grondbetekenis kan op creatieve wijze uitgebreid worden, uiteindelijk tot marginale gevallen, die zich op de grens van een naburig begrip bevinden. Talen kunnen verschillen in hun beslissing omtrent deze marginale gevallen, net zoals ze in het geval van *cassa* verschillen in hun beslissing of een bepaald voorwerp nog tot het begrip *cassa* 'kist' behoort of al tot het begrip *scatola* 'doos'.²¹ In het geval van

---

¹⁸ Het artikel, niet het boek van Herskovits.

¹⁹ Een voorbeeld van een latent kenmerk is het kenmerk 'snelheid' voor *volare* 'vliegen'.

²⁰ Zo brak mijn kleinzoon Bram (1.3) een rond onderzettertje in tweeën onder het uitroepen van de kreet *maa* (voor *maan*), wat mij doet vermoeden dat hij een geometrische figuur herkende [noot van december 2009].

²¹ Het kenmerk dat de beide begrippen onderscheidt is 'materiaal': het prototype van *cassa* heeft 'hout', dat van *scatola* heeft 'karton'.

ruimtelijke relaties betreffen de uitbreidingen de aard van de relatie tussen verschillende soorten *x*-en en *y*-en. Deze uitbreiding kan meer dan één kenmerk betreffen.

In het eerste geval breiden we het kenmerk 'verticale as' uit tot minder typische gevallen. Dat kan gebeuren op twee manieren:

1a) De as blijft verticaal, maar gaat niet langer door *y*. In het Italiaans lijkt dat echter niet mogelijk te zijn, omdat daar in dat geval *sopra* gebruikt wordt.

1b) Een andere manier om het kenmerk uit te breiden is dat we 'verticaal' niet langer interpreteren als 'loodrecht op het aardoppervlak', maar als 'loodrecht op willekeurig welk oppervlak'. De bekende gevallen zijn vliegen op de muur of op het plafond. Misschien is in deze gevallen het kenmerk 'ondersteuning' meer prominent.²² In het Italiaans bestaat geen concurrerend woord, dat de potentiële uitbreidingen beperkt, zoals het Duitse *an*. Zelfs als er een concurrerend woord is kan de beslissing ten aanzien van bepaalde referent-types anders uitvallen, vergelijk Duits 'an der Wand' tegenover Nederlands 'op (*aan) de muur'. Maar beide hebben als Italiaanse tegenhanger *sulla parete*. Een ander geval van uitbreiding betreft het menselijk lichaam, niet alleen voor kleren die over elkaar gedragen worden, maar ook voor vlekken, stofjes, waterdruppels, en dergelijke.

Het tweede kenmerk dat uitgebreid kan worden is 'superioriteit', dat enige concurrentie veroorzaakt tussen *su* en *in*. Voorwerpen die in andere voorwerpen zitten worden niet gezien als losstaand van hun referentievoorwerp, maar maken er deel van uit. Het Italiaans kiest voor los zijn in een aantal welbekende gevallen, waar het Nederlands de tegenovergestelde beslissing neemt; het Engels volgt nu eens het Italiaans, dan weer het Nederlands:

(2a) *l'uccello è sull'albero* (Ned. 'in de boom'; Eng. *the bird is on the tree*)

(2b) *dormire su un letto scomodo* (Ned. 'in een ongemakkelijk bed', Eng. *to sleep in an uncomfortable bed*)

(2c) *leggere qualcosa sul giornale* (Ned. 'in de krant', Eng. *to read something in the paper*)

(2d) *salire sull'autobus* (Ned. 'in de bus stappen', Eng., *to get on the bus*)

Nog een ander kenmerk dat veranderd kan worden is het kenmerk 'contact'. In de volgende zin:

(3) *udiamo proprio sulle nostre teste un miagolio* 'we hoorden vlak boven ons hoofd een gemauw'

is het duidelijk dat er geen contact is tussen de kat en het hoofd van de sprekers. We kunnen dit soort voorbeelden op drie manieren verklaren:

De eerste manier is een grondbetekenis voor *su* aan te nemen waarin het kenmerk 'contact' niet van toepassing is en die daardoor slechts drie kenmerken bevat. Het gevolg van deze beslissing is dat ieder voorbeeld van deze betekenis vaag is, dat wil zeggen dat de zin geen expliciete informatie geeft over het al of niet

---

²² Bij nader inzien denk ik dat de kenmerken [+contact] en [relatieve grootte] meer van toepassing te zijn, vergelijk Taylor 1988.

aanwezig zijn van contact. In sommige gevallen zijn we niet in staat om te beslissen hoe we de zin moeten interpreteren, bijvoorbeeld in:

(4) *le api ronzavano sulle siepi* 'de bijen zoemden op/boven de heggen'

We hebben zeer expliciete informatie nodig over de gewoonten van de bijen om te kunnen uitmaken of ze op de heggen wandelen of erboven vliegen op het moment dat ze hun gezoem laten horen. In deze visie is het feit dat er in de meeste gevallen geen duidelijke oordelen mogelijk zijn het gevolg van het ontbreken van ondubbelzinnige kontekstuele informatie.

De tweede manier is dat we voor *su* een kenmerk [+contact] aannemen, dat in de uitbreiding van de grondbetekenis volkomen kan ontbreken. Zin (4) zou dan een overgang geval zijn.

De derde manier is dat we twee verschillende betekenissen voor *su* aannemen, de ene met het kenmerk [+contact], de andere met [-contact]. In die verklaring is zin (4) dubbelzinnig in dezelfde zin als *è partito con la cassa* dubbelzinnig is tussen 'hij is er met de kist vandoor' en 'hij is er met de kas vandoor'. Verderop zal ik een bewijs geven voor de juistheid van de derde verklaring.

Er is nog een andere dubbelzinnigheid, die we tegenkomen in gevallen als:

(5) *L'aereo vola sul treno* 'het vliegtuig vliegt boven de trein/over de trein heen'

In de eerste interpretatie hebben we verticaliteit en superioriteit zonder contact: de activiteit van het vliegtuig speelt zich af boven de trein; beide kunnen zich voortbewegen met dezelfde of verschillende snelheid en in dezelfde of verschillende richting, maar deze informatie wordt niet relevant geacht. De tweede interpretatie houdt een nieuw kenmerk in, namelijk het feit dat het vliegtuig een pad volgt dat de locatie van de trein kruist.

Een ander voorbeeld waarin het padkenmerk aanwezig is, is:

(6) *si passava la mano sulla fronte* 'ze streek met haar hand over haar voorhoofd'

Dit voorbeeld verschilt van het vorige doordat *su* niet alleen contact en superioriteit ten opzichte van een niet-horizontaal vlak uitdrukt, maar ook een pad dat van de ene kant van het voorhoofd naar de andere gaat. Dit pad is een nieuw kenmerk, dat niet aanwezig was in de grondbetekenis en niet gezien kan worden als een uitbreiding van een van de bestaande kenmerken. Alleen daarom al hebben we hier te maken met een afzonderlijke betekenis.

Er is nog een andere ruimtelijke betekenis van *su*, die we tegenkomen in het voorbeeld:

(7) *I barattoli si erano sparsi sul pavimento* 'de blikjes hadden zich over de vloer verspreid'
(waren alle kanten op gerold)

Het corresponderende voorzetsel in het Engels en het Nederlands is *over*, net als in het vorige geval. Het heeft het element beweging van het padkenmerk behouden, maar in wat Jackendoff (1983) de Extension mode noemt, waarbij gefocust wordt op de laatste fase van een veronderstelde beweging. Verder heeft het het kenmerk 'superioriteit' verloren (dat in deze betekenis niet uitgedrukt kan worden) daarentegen heeft het het kenmerk tweedimensionaliteit toegevoegd (verspreid in alle richtingen van een vlak). Het resultaat is het complex van kenmerken dat Gunter Radden (1981) *area* genoemd heeft.

Domeinveranderingen

Tot nu toe hebben we niets veranderd in ons eerste kenmerk, dat het domein vastlegde, namelijk 'ruimtelijke relatie'. Er zijn twee hoofdveranderingen van domein. Het eerste is verandering van plaats naar tijd, het tweede van plaats naar verbale communicatie.

De temporele betekenissen van *su* zijn het meest idiosyncratisch. Er zijn twee verschillende tijdbetekenenissen: samenvallen en benadering, die respectievelijk aanwezig zijn in:

(8) *sul momento di partire* 'op het ogenblik van vertrek'

(9) *un uomo sui quarant'anni* 'een man van een jaar of veertig'

Er lijkt geen duidelijk verband te zijn met de verzameling ruimtelijke relaties die we eerder geïdentificeerd hebben, en evenmin is het duidelijk of de beide temporele betekenissen echt apart gehouden moeten worden, of eerder gezien kunnen worden als uitbreidingen van elkaar. Zoals Niculescu (1960) heeft uitgelegd, hebben de betekenissen historisch gezien twee verschillende bronnen, waarvan de ene het Latijnse *super* voortzet, de andere *supra*. Dat zijn twee aparte Latijnse voorzetsels, die in het Italiaans samengeklapt zijn. Synchroon worden we geconfronteerd met een onomasiologisch probleem, namelijk de verbluffende mate van synonymie voor uitdrukkingen die benadering in de tijd aanduiden.

Een duidelijker geval van een afgeleide betekenis vinden we in het domein van de verbale communicatie, met als voorbeeld:

(10) *parlare su un argomento preferito* 'over een lievelingsonderwerp praten'

Radden ziet dat als een uitbreiding van zijn begrip *area*. Daar kan hij wel gelijk in hebben, mits we uitbreiding in dit geval als een afgeleide betekenis interpreteren. Aangezien het domein veranderd is kunnen we deze betekenis op geen enkele manier zien als de uitbreiding (extensie) van een bestaand prototype. Als we dit verband accepteren, zien we dat niet alleen het Nederlands (dat zowel voor de ruimtelijke als voor de communicatieve *area*-betekenis *over* gebruikt) maar ook het Italiaans (dat in beide gevallen *su* gebruikt) taalkundig bewijsmateriaal levert voor

de conceptuele relatie tussen de beide betekenissen, terwijl in het Engels (dat *on* gebruikt)²³ dit verband niet gelegd kan worden.

Su als bijwoord

Naast het gebruik van *su* als voorzetsel is er ook een bijwoordelijk gebruik. De betekenis van dit *su* kan gekenmerkt worden door de volgende elementen:

- 1) het is ruimtelijk;
- 2) het ligt op de verticale as, altijd met betrekking tot het aardoppervlak en vaak met verplaatsing van de as van *y* naar een ander punt van uitgang;
- 3) het vertegenwoordigt de positieve pool (de negatieve is in dit geval *giù*, dat alleen maar adverbiaal gebruikt kan worden);
- 4) het drukt geen contact uit;
- 5) het is altijd deiktisch, dat wil zeggen de superioriteit wordt bepaald vanuit een punt van uitgang dat de spreker, de toehoorder of beiden insluit.

Het kan niet gecombineerd worden met een anaforisch partikel zoals *ci* 'er'. Dus we kunnen zeggen:

(11) *metti la valigia su* 'zet de koffer bovenop (het rek)'

maar niet in dezelfde betekenis:

(12) **mettici la valigia su* 'zet de koffer er bovenop'

Bij 'niet-contact' is het enige kenmerk dat het bijwoordelijke *su* onderscheidt van het voorzetsel *su* het kenmerk 'deiktisch'. Dit is voorspelbaar vanuit de syntaxis, en zo is het duidelijk dat we de beide betekenissen met elkaar in verband kunnen brengen. Dit verband levert een positief bewijs op voor het bestaan van een afzonderlijke niet-contact betekenis, met andere woorden we zijn gedwongen om de derde verklaring te kiezen, die we hierboven hebben overwogen.

Het voorzetsel *sopra*

Het Italiaanse voorzetsel *sopra* heeft globaal dezelfde scala van betekenissen als *su*, maar het is minder frequent. Wat dit betekent voor onze beschrijving zal in een volgende paragraaf besproken worden, maar ik zal eerst een gedetailleerd overzicht geven van de scala van mogelijke betekenissen, gebaseerd op een corpus van 152 voorbeelden. Dit verslag zal gemaakt worden op grond van mijn intuïties over de vertaling van de voorbeelden in het Nederlands, met andere woorden er zal een hoofdingeling zijn in gevallen die corresponderen met BOVEN, OP en OVER.

---

²³ Zie ook *about* (uitbreiding van een ander beeld).

Betekeningen van *sopra* waarin geen contact aanwezig is

Sopra heeft een hele scala van betekenissen die het kenmerk [-contact] bevatten. In mijn corpus vertegenwoordigen ze de helft van de voorbeelden. Ik verdeel ze in zes typen.

- 1) Het referentievoorwerp is de grond, met inbegrip van de personen en voorwerpen die zich op de grond bevinden. Typische voorbeelden van de gesitueerde voorwerpen zijn de zon, de wolken, vogels en vliegtuigen.
- 2) Beide voorwerpen bevinden zich in dezelfde context, bijvoorbeeld een kamer of een muur, en zijn gesitueerd ten opzichte van elkaar. Typische voorbeelden: een schilderij boven een meubelstuk, de lamp boven de tafel, een raam boven de deur.
- 3) In plaats van twee voorwerpen hebben we twee personen, van wie de een zich over de ander buigt.²⁴
- 4) De verticale as verplaatst zich van de as die door het referentievoorwerp gaat naar een as die daaraan evenwijdig loopt (Herskovits spreekt van 'projection of both objects on a vertical plane'). Het resultaat is dat het te situeren voorwerp hoger gelegen is dan het referentieobject:

(13) Il monte è sopra il fiume 'de berg ligt boven de rivier' ('the mountain is above the river').

Er is een overgangssituatie waarin het te situeren voorwerp oprijst boven een massa van (levende of levenloze) referentievoorwerpen, bijvoorbeeld:

(14) FL 99.2 (il) profilo dei monti sospeso sopra la nebbia luminosa 'het profiel van de bergen dat boven de glinsterende mist hangt'

(15) Ga 147.7 I suoi tratti virili emergevano al di sopra delle spalle candide 'Zijn mannelijke gelaatstrekken staken boven hun blanke schouders uit'

5) In sommige gevallen is er een polaire tegenstelling tussen *sopra* en *sotto*. Het typische geval is een huis met twee verdiepingen. Voorbeeld:

(16) Cio 6.10 un quartierino sopra il negozio 'een flatje boven de winkel'

In deze gevallen vinden we vaak de adverbiale versie voorafgegaan door *di*, bijvoorbeeld in:

(17) lui abita (di) sopra 'hij woont boven'

Vergelijk ook de uitdrukkingen *il piano di sopra* 'de bovenverdieping' of *la finestra di sopra* 'het bovenste raam'

---

²⁴ Hier gebruik ik 'over', maar we hebben ook statische voorbeelden, zoals SNR 75.19 La sentinella è china sopra di lui 'de schildwacht staat boven hem gebogen', waar het Nederlands *boven* kan gebruiken naast *over*.

Er zijn andere gevallen van een binaire tegenstelling (*boven* tegenover *beneden*), bijvoorbeeld:

(18) SRN 161.1 le palpebre di sopra 'de bovenste oogleden'

De combinatie *di sopra* is dan equivalent met het adjectief *superiore*.

6) Een laatste gebruikssituatie betreft kledingstukken of lichaamsdelen. Typische voorbeelden van die gebruikssituatie zijn:

(19) i baffi sopra le labbra 'zijn snor boven zijn lippen'

(20) lo scialle sopra la camicetta 'de sjaal boven haar blouse'

Hier verliest het kenmerk [$\pm$ contact] zijn waarde; het belangrijkste kenmerk is [hoger] als het menselijk lichaam opgericht is: talen die het kenmerk contact met lexicale middelen onderscheiden interpreteren dit type als [-contact] (dat wil zeggen 'boven', niet 'op').

Veranderingen van domein

Van het ruimtelijke gebruik van [-contact] kunnen we een aantal andere betekenissen afleiden. In die gevallen opereert er een semantische regel die het kenmerk 'hoger' overbrengt naar een ander domein dan het ruimtelijke. In mijn corpus vond ik drie afgeleide domeinen:

1) Het domein van de toonhoogte (zie Jackendoff 1976 voor deze uitbreiding). Voorbeeld:²⁵

(21) Ga 72.30 al di sopra delle loro file, trasvolavano le note di un inno 'boven de rijen stegen de noten van een hymne uit'

2) Het domein van sociale klassen. Voorbeeld:

(22) Ga 116.31 (i) timori di chi è capitato in un ambiente al di sopra delle proprie abitudini 'de angst dat men terechtgekomen is in een milieu boven zijn normale gewoonten (= leefwijze)'

3) Het domein van geschreven teksten. Voorbeeld:

(23) Cio 165.10 un altro fatterello che conferma quanto ho scritto sopra 'nog een incident, dat bevestigt wat ik hierboven gezegd heb'

---

²⁵ Bij nader inzien is dit geen goed voorbeeld, want hier worden de noten gezien als een soort wolk boven de rijen. Een beter voorbeeld vond ik in Google : *mia madre canta sempre una quinta sopra* 'mijn moeder zingt altijd een kwint hoger' (Noot van 10 april 2009).

Betekeningen van *sopra* die wel contact inhouden

Hiernaast wordt *sopra* vaak gebruikt voor betekenissen die het kenmerk [+contact] bevatten. Ik onderscheid hierbij vijf hoofdtypen:

1) In het eerste type hebben we twee voorwerpen die zodanig in contact zijn dat het te situeren voorwerp ondersteund wordt door het referentievoorwerp. We zagen dat dit type de basisbetekenis van *su* is. De typische gevallen zijn:

a) Een levenloos voorwerp ondersteund door een ander voorwerp. Voorbeelden:

(24) *la scatola sopra il banco* 'de doos op de toonbank'

(25) *i vasi sopra il davanzale della finestra* 'de bloempotten op de vensterbank'

b) Een persoon wordt ondersteund door een voorwerp. Voorbeeld:

(26) *stavo seduto sopra un muricciuolo* 'ik zat op een muurtje'

c) Een persoon ondersteund door een andere persoon:

(27) *SNR 103.18 s'accavallavano gli uni sopra gli altri* 'ze leunden op elkaar'

d) een lichaamsdeel op een voorwerp:

(28) *FL 125.1 coi libri sulle ginocchia e le mani poggiate sopra* 'met hun boeken op hun knieën en hun handen daarop geleund'

De scala van gevallen kan uitgebreid worden al naar de ontologische categorieën die de positie van *x* en *y* innemen.

2) Zoals we eerder zagen met betrekking tot *su*, worden geschreven teksten op een oppervlak vaak gezien als een situatie van hoger liggen. Ik heb een paar gevallen van *sopra* gevonden van dit gebruik:

(29) *Ga 35.43 i biglietti di visita con Duca di Querceta sopra* 'de visitekaartjes met daarop geschreven Duca di Querceta'

(30) *Cio 316.5 le solite porcherie che dipingono i soldati sopra muri* 'de gewone smerige teksten die soldaten op muren kladden'

Deze gevallen behoren niet tot de meest typische want ze bevatten een extra kenmerk. In het eerste voorbeeld hebben we de adverbiale gebruiksmogelijkheden met anaforische waarde (*erop*); het tweede geval is dynamisch in plaats van statisch. Maar beide gevallen kunnen van het statisch gebruik afgeleid worden via zeer algemene regels.

3) Het referentieobject is het eindpunt van een pad, dat aangeduid wordt door een werkwoord dat de betekenis 'vallen' of een variant daarvan heeft. Er zijn weinig gevallen van *sopra*, maar ik vond het volgende:

31) SNR 126.13 piscia sopra i formicai 'hij pist op de mierenhopen'

4) Abstraherend van het vorige gebruik:

Hier breekt de tekst af. Welke twee gevallen ik nog had willen onderscheiden zal wel voor altijd een mysterie blijven.

Appendix: Over Taylor 1988²⁶

In mijn stuk *Prototype 1985* heb ik de prototype-benadering geïllustreerd aan de hand van de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*. Deze illustratie hield op bij de bijdrage van John Taylor, die ik toen kende via de versie gepubliceerd in de LAUT papers. In dit stuk wil ik nader ingaan op Taylor's benadering. Ik zal me nu richten op de definitieve versie in de bundel van Rudzka-Ostyn 1988.

Taylor's artikel is contrastief van aard; het isoleert een semantisch domein, dat hij definieert als een 'relation of higher location of one element with respect to another'. In mijn termen is dat superioriteit. In dat domein bevinden zich de Engelse voorzetsels *on*, *over* en *above* en de Italiaanse voorzetsels *su*, *sopra* en *al di sopra*. Taylor's uitgangshypothese is dat de gedeeltelijke overlapping tussen de gebruikssituaties van deze voorzetsels berust op een verschil in systematische categorisatie van ruimtelijke relaties. Voorzetsels worden gebruikt in een zeer groot aantal verschillende konteksten (*a very great range of different contexts*) en in een groot aantal verschillende betekenissen (*a variety of different senses*). Dit laatste is polysemie, waarvan wordt aangenomen dat die taalspecifiek is. Taylor stelt dat er een verband is tussen frequentie en de mate van polysemie: frequente woorden hebben meer betekenissen dan minder frequente. Dat is de reden waarom voorzetsels zo'n dankbaar studieobject zijn.

Taylor polemiseert tegen de hypothese van een *core sense* (in de zin van een Jakobsoniaanse *Gesamtbedeutung*), bestaande uit enkele kenmerken die voor alle gebruikssituaties zouden gelden.²⁷ Voor het Engelse *over* zou zo'n kernbetekenis kunnen bestaan uit de kenmerken ([+verticaliteit] [-contact]), of in de formulering van Bennett 1975: *locative superiority*.²⁸ Er zijn twee argumenten om die kernbetekenis te bestrijden: 1) het feit dat sommige voorbeelden strijdig zijn met de kernbetekenis, bijvoorbeeld *He lives over the river* en 2) dat de definitie evengoed van toepassing is op andere voorzetsels, bijvoorbeeld *above*, waardoor het niet mogelijk is het contrast tussen twee voorzetsels vast te leggen in een oppositie tussen twee kernbetekenissen.

Het alternatieve model gaat uit van een centrale of prototypische betekenis, waarvan de volledige set kenmerken wordt gegeven en niet alleen de bovengenoemde twee. Van deze prototypische betekenis kunnen andere, nauw verbonden betekenissen afgeleid worden via wijzigingen in de kenmerksamenstelling. Als voorbeelden van zulke wijzigingen worden genoemd: het verwijderen

---

²⁶ Deze appendix is van mei 2010.

²⁷ Ik gebruik kernbetekenis en centrale betekenis als synoniemen, uiteraard als uitgangspunt van een netwerk; het idee van een *Gesamtbedeutung* had ik lang verworpen (zie mijn stuk over *cassa*, *Woordstudies 1*). De behoefte om steeds weer te willen bewijzen dat de structuralisten ongelijk hebben (ook weer in Taylor 2002, ch. 13) zal wel voortkomen uit de didactische praktijk van docenten die regelmatig inleidingscolleges Cognitieve Semantiek geven.

²⁸ Taylor zal ook wel [+superioriteit] bedoelen; anders zou *under/below* er ook onder vallen.

van een essentieel kenmerk, het opwaarderen van een facultatief kenmerk en het toevoegen van een extra kenmerk. Iedere nieuwe betekenis die aldus gevormd wordt kan weer uitgangspunt worden voor een verdere ontwikkeling, waardoor een keten van betekenissen (*chain of senses*) ontstaat. Een gelijke keten wordt gepresenteerd in Taylors *Figure 1*, waar een netwerk van betekenissen van Lakoff 1982 wordt overgenomen. Dit is een keurig netwerk in de wiskundige zin van het woord, dat in Lakoffs geval overigens niet één, maar twee centrale betekenissen heeft.

In contrastieve studies kunnen de verschillen tussen twee talen te maken hebben met de aard van de centrale betekenis(sen) of met aard en omvang van de processen die hiervan nieuwe betekenissen afleiden.²⁹ We moeten onderscheiden tussen *language specific construals of certain conceived states of affairs* en *conceptualisation processes* die universeel geacht worden. De manieren waarop naar bepaalde situaties gekeken worden kunnen per taal verschillen, maar de systematisering van de betekenissen verloopt via universele regels. Wat Taylor verstaat onder 'construal of states of affairs' blijkt uit een voorbeeld dat hij noemt: in het Engels zijn *in the field* en *on the field* twee 'construals of the same state of affairs' (twee manieren om dezelfde situatie te zien), maar de regels die de betekenis weergeven (respectievelijk insluiting (*enclosure*) binnen een vlak en verticale relatie ten opzichte van een vlak) passen binnen een universele set kenmerken van ruimtelijke relaties.

Taylor geeft vervolgens een lijst van potentiële kenmerken van ruimtelijke relaties. Een ruimtelijke relatie wordt gedefinieerd als het situeren (*locate*) van een entiteit (TR) ten opzichte een andere entiteit (LM) binnen een driedimensionele ruimte (TR staat voor *trajectory*, de entiteit die gesitueerd moet worden en LM voor *landmark*, de entiteit waartegenover TR gesitueerd moet worden. De termen zijn van Langacker).³⁰ De ruimtelijke relaties worden ingedeeld in zes typen. Daarnaast veronderstelt Taylor dat er taalspecifieke kenmerken kunnen optreden. De lijst bevat:³¹

- 1) De aard van LM, volgens verschillende criteria waarvan worden genoemd: vorm, dimensionaliteit en soliditeit (*shape, dimensionality and texture*), en de begrenzing of onbegrenstheid (*enclosure or unboundedness*) van een oppervlak.
- 2) De aard van TR ten opzichte van LM, waarbij het vooral om de relatieve omvang gaat.
- 3) Contact tussen TR en LM.

---

²⁹ Deze verschillen zouden dus weergegeven kunnen worden in Lakoff-achtige netwerkfiguren.

³⁰ Ik zal TR en LM uitsluitend als symbolen gebruiken, niet als woorden. Ik vind het namelijk een ongelukkige terminologie (een *trajectory* kan statisch zijn, ondanks de etymologie die op beweging duidt; bovendien moet de term *trajectory* onderscheiden worden van *trajectory*, een term die wel op een pad duidt). De betreffende symbolen zijn in de literatuur helaas algemeen gangbaar geworden.

³¹ Deze lijst kan mooi vergeleken worden met die van Herskovits in dezelfde bundel (Herskovits 1988: 283).

4) Oriëntatie van TR en LM, en wel *in the horizontal plane of LM*. Als ik Taylor goed begrijp bedoelt hij hiermee de vraag of een verticale richting bepaald wordt vanuit of van buiten een begrensde vlak. Ook vragen als partiële tegenover totale omsluiting, en tussenplaatsing (*interlocation*) horen hierbij.

5) Statische tegenover dynamische relatie. Dit onderscheid wordt gedefinieerd in termen van tijd; een relatie die geldt op een tijdstip tegenover een relatie die zich afspeelt in een tijdsduur (*stretch of time*). In het traject (*trajectory*) dat dan afgelegd wordt kunnen we onze aandacht meer richten op het beginpunt van het traject (*Source*), het eindpunt van het traject (*Goal*) of op het pad zelf (*Path*). De paden kunnen nog nader onderverdeeld worden, volgens het criterium geheel of gedeeltelijk en volgens het criterium van de vorm (bijvoorbeeld cirkelvorming, rechtlijnig of boogvormig).

6) De rol van de waarnemer. Hierbij kan de waarnemer het punt van uitgang zijn (*strictly deictic orientation*), de perceptief opvallende (*perceptually prominent*) elementen kunnen van belang zijn (bijvoorbeeld *voor* en *achter* bij een auto), of TR en LM kunnen zich in een rechte lijn bevinden ten opzichte van de waarnemer.

Het middenstuk van Taylors artikel bespreekt de contrastieve gegevens. Hij gaat uit van de volgende acht voorbeelden voor het Engelse *on*, met hun Italiaanse tegenhangers:

a	The book is on the table	Il libro sta sul tavolo
b	The picture hangs on the wall	Il quadro sta sulla parete
c	There is a fly on the ceiling	C'è una mosca sul soffitto
d	Don't write on the wall	Non scrivere sul muro
e	Sign your name on the dotted line	Metta la firma sulla linea punteggiata
f	There's a snail on the bottom of the bucket	C'è una lumaca sul fondo del secchio
g	He put shoes on his feet	Si è messo le scarpe sui piedi
h	She has a ring on her finger	Porta un anello *sul dito/al dito

De contrastieve aanpak van Taylor gaat uit van door hemzelf vertaalde zinnestjes (en niet van geattesteerde voorbeelden uit een corpus, zoals in mijn aanpak). Dat betekent dat we eigenlijk een analyse maken van het Engels en ons vervolgens afvragen in hoeverre die analyse ook opgaat voor het Italiaans (de identiteit van *on* en *su* zit dus meteen al ingebakken in de aanpak). Terwijl we kunnen aannemen dat de Engelse voorbeelden gecheckt zijn via de introspectie van de auteur zijn de vertalingen sterk afhankelijk van de kennis die deze heeft van het Italiaans. Deze kennis kunnen we meteen al relativeren door de gegeven zinnestjes, die aanleiding geven tot de volgende kritische opmerkingen.

1) De klakkeloze vertaling van *is* door *sta* is dubieus; het lijkt of Taylor het hier over het Spaans heeft. Google³² geeft 610 attestaties van *il libro sta sul tavolo* tegen 56.300 van *il libro è sul tavolo*.

---

³² Alle opgaven van Google berusten op een zoekactie op 1 januari 2010.

2) *Il quadro sulla parete* heeft 1210 attestaties tegen 11.100 voor *il quadro alla parete*. *Hangs* kan beter vertaald worden met *è appeso*.³³

3) De gangbare uitdrukking is *firmare sulla linea tratteggiata* (met de infinitiefvorm en een voorkeur voor *tratteggiata* boven *punteggiata*)

4) Er is geen enkel Google-voorbeeld van de gegeven vertaling van *He put shoes on his feet*; die voeten lijken voor het Italiaans een overbodige toevoeging te zijn. Als we het werkwoord weglaten geeft Google 534 attestaties voor *le scarpe sui piedi* en 21.700 voor *le scarpe ai piedi*.

Dit resultaat werpt twijfel op ten aanzien van Taylor's methodologie. Verder toont het aan dat het voorzetsel *a* niet alleen in type *h* optreedt, maar als voorkeur ook in de types *b* en *g*. Maar deze verschillen zijn niet wezenlijk voor de analyse.

De analyse gaat als volgt:

Het enige kenmerk zijn hier vier facultatieve kenmerken aanwezig, namelijk superioriteit, de eigenlijke LM is de meest opvallende zijde (*perceptively most salient edge*) van de LM, LM ondersteunt TR (*support*); TR is kleiner dan LM, zodat LM als achtergrond van TR kan worden opgevat. Al deze vijf kenmerken zijn aanwezig in voorbeeld *a*, dat daardoor een goede kandidaat is om de prototypische waarde van *on* te vertegenwoordigen. De andere waarden missen een of meer van de vijf kenmerken. Dat TR hoger is dan LM verdwijnt in alle gevallen, behalve in een van de twee interpretaties van het slak-op-de-bodem voorbeeld.³⁴ Overigens is het niet duidelijk waarom het slakken-voorbeeld een apart geval moet zijn: als de emmer omgekeerd wordt is het zinnetje gelijk aan dat van het boek op de tafel, als de slak aan de onderkant van de bodem zit komt het zinnetje overeen met dat van de vlieg op het plafond.³⁵

Dat *sign on the line* uitgelegd wordt als superieur lijkt me een vergissing: normaal teken je op een liggend vel papier. De superioriteit is gekanteld net als bij het schilderij op de muur, maar in dit geval is de LM een lijn, niet een vlak.³⁶

---

³³ In *the lamp hangs over the table* is *hangs* natuurlijk *è sospesa* en nooit *pende*. Een lamp is geen veroordeelde misdadiger.

³⁴ Bij het zoeken naar voorbeelden stuitte ik op een website voor natuurkundeleraren waarin het volgende idee gegeven wordt voor wie zijn leerlingen praktijkervaring met het maken van primitieve muziekinstrumenten wil geven: 'Buca il secchio sul fondo e inserisci nel piccolo foro una estremità dello spago che fisserai sul fondo (dall'interno del secchio) con un grosso nodo. Fissa l'altro capo dello spago ad una estremità dell'asta di legno in modo tale che, poggiando l'altra estremità dell'asta sul fondo del secchio (dal lato esterno), la corda risulti sufficientemente tesa da "suonare".' Het Nederlands zou hier zeggen; *aan* de binnenkant/buitenkant van de bodem. In ieder geval zijn er mogelijkheden om de genoemde dubbelzinnigheid op te heffen.

³⁵ Het lijkt of Taylor het hier niet over een dubbelzinnigheid van *on* heeft, maar over een dubbelzinnigheid van het woord *bottom*. Ook als een mens op zijn handen staat komt zijn *bottom* omhoog; de interpretatie van *bottom* houdt rekening met de mens in zijn natuurlijke opgerichte houding.

³⁶ Het Duits onderscheidt hier tussen *an der Wand* en *auf der gepunkteten Linie*.

Taylor merkt op dat het Engels *on* niet kan gebruiken voor [-contact]; in dat geval zijn alleen *over* en *above* mogelijk. 'Italian *sopra/al di sopra* are similar'. Dat wil niet zeggen dat *su* en *sopra* altijd in contrast zijn: *la lampada è sospesa sul tavolo* en *la lampada è sospesa sopra il tavolo* zijn beide mogelijk als er geen contact is. 'Conversely, *sopra* (but not *al di sopra*) may be used even if there is contact'. Zelfs dit is niet waar; zo vond ik in een Italiaanse vertaling van Döblins *Schlachthof*-scène uit *Berlin Alexanderplatz*:

Ma eccola, tutto un torrente rosso-nero, spumeggia il sangue sotto il coltello, al di sopra del braccio del macellaio.

Hier stroomt het bloed uiteraard *over* de arm van de slager, en dat kan niet zonder contact.

De behandeling van *al di sopra* is trouwens inconsequent. Terwijl *all over* wordt gezien als een voorbeeld van het gebruik van *over*, wordt *al di sopra* niet gezien als een voorbeeld van het gebruik van *sopra*. Voor Taylor blijft *al di sopra* toch de Italiaanse vertaling van *above* en dus een apart lexical item.³⁷

Na zijn behandeling van *on/su* gaat Taylor verder met het tegen elkaar afzetten van de Engelse voorzetsels *over* en *above*. *Above* is het tegendeel van *on*: het kenmerk dat *above* definieert is [-contact]. *Over* is neutraal wat betreft het kenmerk [±contact]. Om het verschil tussen *above* en *over* aan te duiden kiest hij het voorbeeld *He lives over/above me* en geeft twee alternatieve verklaringen: 1) *over* heeft een kenmerk [affecting LM],³⁸ dat bij *above* ontbreekt; 2) als de verticale afstand meetbaar is, is *over* uitgesloten.³⁹ Van deze betekenis leidt Taylor de 'covering sense' van *over* af: 'covering is but a special instance of 'affecting'. Van de betekenis [+superiority] leidt hij de *power relation* af (heersen over). Een andere *over*-relatie, die gekenmerkt wordt door een pad (*flying over the Atlantic*), wordt min of meer geponeerd, zonder al te veel discussie over het verband met overige betekenissen. Hiervan wordt afgeleid 1) een krom pad (*he jumped over the wall*); 2) de zogenaamde reflexieve betekenis (term van Brugman): een TR draait om zichzelf heen (*he turned over in bed*); en 3) opnemen van de waarnemer in de formule (*the book 's over there*). Voor *above* geeft Taylor dan nog de 'abstracte' betekenis 'meer dan', die we vinden in *the village is 1000 meters above sea level* (niet *over sea level), waarvan hij zegt dat in het Italiaans alles kan: de genoemde zin 'can be expressed with *su*, *sopra* or *al di sopra* (although *su* is perhaps more usual)'. Deze bewering wordt onmiddellijk gelogenstraft door Google (06.01. 2010):

Sopra zero	29.900	su zero	0
Sopra lo zero	156.000	sullo zero	51

³⁷ Ik wil best *al di sopra* als apart lexical item erkennen, maar dan moet dat ook voor *all over* gelden.

³⁸ Hiermee wordt bedoeld dat TR en LM psychologisch gezien één eenheid vormen.

³⁹ De beide verklaringen komen op mij over als verschillende formuleringen van hetzelfde kenmerk.

Verder vinden we nog de volgende gegevens:

Voor *boven de zeespiegel*:

sopra il livello del mare	3.820.000
sul livello del mare	17.900.000
al di sopra del livello del mare	57.800

Voor *boven de zestig*:

sopra i sessant'anni	220
al di sopra dei sessant'anni	16.000

En daarnaast vinden we ook nog:

tassare i patrimoni sopra un milione di euro

Er is nog een vervolg in dit artikel waarin *sopra* en *al di sopra* in het verhaal komen, op een hap-snap manier, met allerlei voorbeelden die soms interessant soms discutabel zijn. Ook worden er op nogal willekeurige wijze allerlei afgeleide en metaforische betekenissen besproken. Ik ga daar verder niet op in en ga meteen over naar de conclusie.

In de paragraaf *conclusione* zegt Taylor dat zijn hoofddoel was aan te tonen dat een prototype-benadering relevant is voor contrastief onderzoek. Hij laat dat zien aan de hand van een *meaning chain approach*: het idee dat ieder polyseem woord een kernbetekenis heeft en regels die daarvan andere betekenissen afleiden. Hierbij kunnen de basisbetekenissen verschillen, zoals in *su* en *sopra*, waarbij *sopra* de superioriteit preferereert, en daardoor niet in staat is de beweging over iets weer te geven (voorbeeld: *si abbassò il cappello sugli occhi*/*sopra gli occhi 'hij liet zijn hoed over zijn ogen zakken'); deze aanpak verklaart dat woorden met eenzelfde basisbetekenis vaak dezelfde afgeleide betekenissen kunnen ontwikkelen. Dit is echter een mogelijkheid, geen noodzaak: talen verschillen in de uitbreidingen die ze toestaan.

Het artikel eindigt onbevredigend. Het gaat uit van *meaning extensions*, maar stelt dat die soms wel optreden, soms niet en soms in de ene taal in een andere richting dan in de andere. Dat gezegd zijnde vraagt hij zich af of deze benadering überhaupt werkt. Zijn open vragen zijn: waarom zijn die verschillen er? Als er geen beperkingen zijn in de manier waarop betekenissen van elkaar afgeleid kunnen worden, moeten we dan niet concluderen dat alles met alles verbonden kan worden? Lakoff heeft gesuggereerd dat misschien het bestaan van alternatieve voorzetsels voor een bepaalde betekenis in een bepaalde taal maakt dat deze zich verschillend ontwikkelen, bijvoorbeeld dat een extensie bij de een een soortgelijke extensie bij de ander blokkeert, of dat een van de vormen een lacune opvult die bij de ander ontstaan is. Maar Taylor's Italiaanse gegevens lijken dit tegen te spreken.

Misschien is de hele gedachte dat taalafhankelijke *meaning chains* theoretisch belangrijk zijn wel onjuist en kan ieder item in elke taal zich op een eigen wijze ontwikkelen. Dat betekent dat ontwikkelingen wel achteraf gemotiveerd kunnen worden, maar nooit voorspelbaar zijn.

Maar wie zei dan dat ze dat waren? Is het enige doel van contrastief onderzoek voorspellingen te kunnen doen? Het lijkt me beter eerst maar eens goede beschrijvingen te leveren, van hele polysemieën en niet selectief. We zien dan wel of er patronen ontstaan.

Achteraf begrijp ik nu waarom ik weinig beginnen kon met dat artikel en toch het gevoel had dat mij het gras voor de voeten weggemaaid was. Aan de ene kant bevat het allerlei interessante gedachten en suggereert het een grote vertrouwdheid met de ontwikkelingen in de prototype-semantiek van die dagen. Aan de andere kant is het uiterst selectief in zijn behandeling van de voorbeelden, is het niet altijd gelukkig in de beweringen over het Italiaans, neemt het in dit domein een parallelle aan tussen de lexicaal items van het Italiaans en het Engels die niet gemotiveerd is, is het niet duidelijk in zijn pleidooi voor een contrastieve benadering en bevat het een vraagstelling die uiteindelijk in twijfel getrokken wordt. Had ik me dat maar eerder gerealiseerd!

Bibliografie

- Alinei, Mario. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- Baldinger, Kurt. *Semantic Theory: Towards a Modern Semantics*. Oxford: Blackwell, 1980.
- Bartsch, Renate. 'Norms, Tolerance, Lexical Change and Context-Dependence of Meaning' *Journal of Pragmatics* 8 (1984): 367-393.
- Boer, Minne G. de. 'Vier benaderingen van woorden', hoofdstuk 2 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009.
- _____. 'Su en sopra en de Iberische talen', hoofdstuk 10 van deze bundel.
- Brugman, Claudia. *Story of Over*, MA Thesis. Berkeley: Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Calvino, Italo. *Il sentiero dei nidi di ragno*. Torino: Einaudi, 1954 [= SNR].
- Cassola, Carlo. *Ferrovia locale*. Torino, Einaudi: 1968 [=FL].
- Fillmore, Charles J. 'Innocence. A Second Idealization for linguistics' *Proceedings of the Berkeley Linguistic Society* 5 (1979): 63-76.
- Halle, Morris. 'Prolegomena to a Theory of Word-formation' *Linguistic Inquiry* 4 (1973): 3-16.
- Herskovits, Annette. 'On the spatial uses of prepositions in English' *Linguisticae Investigationes* 5 (1981): 303-327.
- _____. *Space and the preposition in English: Regularities and irregularities in a complex domain*, Ph.D. Stanford University, 1982 (University Microfilms International). Revised version: *Language and spatial cognition: An interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- _____. 'Spatial expressions and the plasticity of meaning' in Brygida Rudzka-Ostyn (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988: 271-297.
- Hilty, Gerold. 'Bedeutung als Semstruktur' *Vox Romanica* 30 (1971): 242-263.
- Huizinga, Johan. *Homo ludens*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1938.
- Jackendoff, Ray S. 'Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon' *Language* 51 (1975): 639-671.
- _____. 'Towards an Explanatory Semantic Representation' *Linguistic Inquiry* 7 (1976): 29-57.
- _____. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Kubczak, Hartmut. 'Überlegungen zu Wittgensteins Familienähnlichkeiten' *Zeitschrift für romanische Philologie* 98 (1982): 1-19.
- Langacker, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
- Lepschy, Giulio. 'Parole, parole, parole', in Jørn Korzen (ed.). *Lingua, cultura e intercultura*, Copenhagen Studies in Language 31. Copenhagen: Samfundslitteratur Press, 2005: 15-27.
- Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, 1958 [= Cio].
- Niculescu, Alexandru. 'Super dans les langues romanes, Dr. spre "sur", "au-dessus de" et "vers"' *Revue de linguistique* 5 (1960): 219-243.
- Peter, Herbert. *Entstehung und Ausbildung der italienischen Eisenbahnterminologie*. Wien: Braumüller, 1969.
- Pollmann, Thijs. 'Over de betekenis van woorden. Putnams notie stereotypie en de vraag naar het constante in de woordbetekenis' *Tijdschrift voor taalbeheersing* 7 (1985): 108-119.
- Putnam, Hilary. 'The Meaning of Meaning' in Hilary Putnam, *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975: 215-271.
- Radden, Günter. 'Die übertragenen Bedeutungen der englischen Raumpräpositionen', in Günter Radden & René Dirven, (red.). *Kasusgrammatik und Fremdsprachendidaktik = Anglistik und Englischunterricht* 14 (1981): 133-179.
- Reichling, Anton. *Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*. Zwolle: Tjeenk Willink, [1935] 1967.
- Rosch, Eleanor & Carlyn B. Mervis. 'Family Resemblance. Studies in the internal structure of categories' *Cognitive Psychology* 7 (1975): 573-605.

- Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988.
- Scheuermeier, Paul. *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz: eine Sprach- und sachkundliche Darstellung häuslichen Lebens und ländlicher Geräte*. Erlenbach-Zürich: Rentsch, 1943.
- Smith, Edward E. & Douglas L. Medin. *Categories and Concepts*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1981.
- Taylor, John. 'Contrasting Prepositional Categories: English and Italian', in Brygida Rudzka-Ostyn (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988: 299-326.
- _____. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Tomasi di Lampedusa, Giuseppe. *Il gattopardo*. Milano: Feltrinelli, 1958 [=Ga], geciteerd uit de pocketeditie UE 416.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, [1953] 1971.

DE BOER, Minne Gerben. 'Het Italiaanse voorzetsel *da*'. Hoofdstuk 3 van *Woordstudies II. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 57-65.

SAMENVATTING

In een voorzetselstudie in het kader van Jackendoffs semantische theorie wordt het sterk polyseme Italiaanse voorzetsel *da* geanalyseerd als een verzameling deelbetekenissen waarbij de meeste door een of meer semantische regels afgeleid kunnen worden van de basisbetekenis ruimtelijke Herkomst. In sommige talen waaronder het Italiaans valt hier ook het gedegradeerde subject in passieve zinnen onder, maar dit is een typisch afgeleide categorie waarvoor elke taal zijn eigen strategie heeft. De karakteriserende functie van *da* wordt daarentegen gezien als niet afgeleid van Herkomst.

RIASSUNTO

In uno studio delle preposizioni nel quadro della teoria semantica di Jackendoff si analizza la preposizione molto polisemica *da* come un insieme di sensi, la maggior parte dei quali può essere derivata dal senso di base Provenienza spaziale. In alcune lingue, fra cui l'italiano, anche il soggetto degradato nelle frasi passive è legato a questo senso di base, ma in questo caso si tratta di una tipica categoria derivata per cui ogni lingua ha una sua strategia. La funzione caratterizzante invece non si deriva da Provenienza.

SUMMARY

In a study of prepositions in the semantic framework of Jackendoff the very polysemic Italian preposition *da* is analyzed as a set of senses which can be derived from the basic sense spatial Origin. In certain languages, among which Italian, the demoted subject in passive sentences is also derived from Origin, but this is a typical derived category, for which each language has its own strategy. On the contrary, the characterizing sense of *da* is not considered derived from Origin.

KEY-WORDS

Italian prepositions, *da*, polysemy, Jackendoff

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

3. HET ITALIAANSE VOORZETSEL *DA* *

Het semantische gedeelte van een lexical entry bestaat uit een serie deelbetekenissen. Deze staan niet geheel los van elkaar; meestal is er een verband tussen twee verschillende betekenissen. Aangezien dit verhaal gaat over het Italiaanse voorzetsel *da*, geef ik de volgende voorbeelden. *Da* heeft een ruimtelijke betekenis in:

(1) *Vengo da Milano* 'Ik kom uit Milaan'¹

en een temporele betekenis in:

(2) *Aspetto da ieri* 'Ik wacht al sinds gisteren'

Het is echter geen toeval dat dit voorzetsel juist deze beide betekenissen uitdrukt; er bestaat een semantische regel:

(3) [+ ruimtelijk] → [+ temporeel]

Deze regel is een universele, dat wil zeggen hij behoort tot de cognitieve structuur van de menselijke geest.

In Jackendoff 1975 worden semantische regels vooral besproken in verband met derivatieve morfologie. Ze hebben de status van redundantieregels, net als de regels die de vorm van lexicaal items met elkaar verbinden. In het voorbeeld *smoke*, dat Jackendoff geeft, bestudeert hij dezelfde soort regels binnen één enkel lexical item. Ik zal hem hierin volgen en het dan niet hebben over 'separate but related lexical entries', maar over 'separate but related senses' van één lexical item. Zoals bekend zijn redundantieregels niet verplicht; talen kunnen verschillen in het gebruik dat ze ervan maken. Dat blijkt wel uit de vertalingen van mijn voorbeelden (1) en (2), die respectievelijk 'uit' en 'sinds' bevatten, voorzetsels die overeenkomen met twee verschillende betekenissen van *da*. Niet alle betekenissen zijn echter op dezelfde wijze met elkaar verbonden. We hebben de volgende mogelijkheden:

1) Betekenissen zijn door semantische regels van algemene, taalonafhankelijke aard verbonden met een grondbetekenis, die we kunnen zien als een universele axiomatische cognitieve eenheid (*universal cognitive primitive*). Een voorbeeld is de Herkomst-betekenis van *da*.

---

* Nederlandse vertaling van 'A Lexical Entry for Function Words: the Italian Preposition *da*', in Shiro Hattori & Kazuko Inoue (eds.). *Proceedings of the XIIIth International Congress of Linguists, August 29–September 4, 1982, Tokyo*. Tokyo: Gakushūin University, 1985: 908-912.

¹ In de zin van een fysiek komen, niet van een afkomstig zijn, wat in het Italiaans wordt uitgedrukt door 'sono di Milano'.

2) Betekenissen hebben een autonome ontwikkeling ondergaan door een proces van 'semantic drift', vergelijkbaar met lexicalisatie in de morfologie. Bijvoorbeeld het type *pendere da* 'hangen aan', een uitbreiding van het 'extent' soort van de Herkomst-betekenis in een verticale richting,² terwijl veel talen andere manieren kiezen om dezelfde betekenis uit te drukken.

3) Betekenissen zijn verbonden met een niet-bestaande grondbetekenis. Een voorbeeld is de Bestemmingsbetekenis van *vado da una persona* 'ik ga naar iemand toe' en *vado da una parte* 'ik ga ergens heen'. Als we deze beide betekenissen met elkaar verbinden, zoals voor de hand lijkt te liggen, krijgen we een disjunctief paar voorwaarden: het NP moet of een persoon of het begrip 'kant' aanduiden. Een dergelijke disjunctie is een aanwijzing dat er een grondbetekenis ontbreekt, die we zouden krijgen als we de voorwaarden verwijderden. Die grondbetekenis zou dan Nabijheid zijn, te vergelijken met één betekenis van het Engelse *by* (en het Nederlandse *bij*), die trouwens ook in vroegere stadia van het Italiaans bestond (zie De Felice 1965).

4) Betekenissen hebben helemaal geen onderling verband: dan hebben we zuivere homonymie. Maar gevallen (3) en (4) zijn soms moeilijk van elkaar te onderscheiden: de keuze hangt af van de vraag hoever semantische drift kan gaan zonder de grondbetekenis onvindbaar te maken.

Voor *da* zou ik tenminste zes betekenissen willen onderscheiden: Herkomst, Nabijheid, Passieve Agens, Karakterisering, Vergelijking en Bestemming. Hierbij kunnen Passieve Agens en Karakterisering al of niet verband houden met Herkomst. Herkomst is het enige complete stel betekenissen; de andere zijn beperkt en kunnen gezien worden als het overschrijden van een grens met een andere grondbetekenis (*intrusion upon another basic sense*). In de rest van dit verhaal zal ik het hebben over de Herkomst-betekeningen en één voorbeeld geven van een niet-herkomst betekenis.

Herkomst

Voor de representatie van Herkomst volg ik Jackendoff 1976, die een basispraedicaat $GO(x,y,z)$ aanneemt, wat de formalisering is van de beweging (GO) van een objekt (x , Thema genaamd) van een Plaats of Locatie (y , of Herkomst) naar een andere Locatie (z , of Bestemming). De meest concrete soort beweging die GO aangeeft is die van een fysiek voorwerp van een ruimtelijke locatie naar een andere ruimtelijke locatie. Dit is de positionele modus van beweging (GO_{Posit} , waarin *Posit* een kenmerk is dat toegeschreven wordt aan het bewegingspraedicaat). Om de meeste semantische relaties die van de ruimtelijke herkomst afgeleid kunnen worden te kunnen formuleren hebben we de volgende parameters nodig:

---

² *Extent* duidt het statische resultaat van een beweging aan. Zie voorbeeld (6) en commentaar.

1) De dimensie van de locatie, die een onderscheid maakt tussen:

(4) *Il treno parte da Milano* 'De trein verlaat Milaan'

(5) *Il treno esce dalla stazione* 'De trein verlaat het station'

Dit onderscheid stelt een niet-dimensionele herkomst (een punt) tegenover een dimensionele herkomst (namelijk iets wat een binnen en een buiten heeft). Het Italiaanse voorzetsel *da* kent dit onderscheid niet, maar we vinden het wel in het Engels (*from* tegenover *out of*) en het Nederlands (*van* tegenover *uit*).

2) Het verschil tussen beweging en uitgestrektheid (*extent*), dat het volgende voorbeeld kan verklaren:

(6) *Siamo a 10 km dalla meta* 'we zijn 10 km van het doel verwijderd'

Extent is het resultaat van een voorafgaande beweging. Jackendoff 1976 behandelt *extent* als een 'hypermodus' van plaats.

3) Het onderscheid tussen concrete en abstracte bewegende voorwerpen. Voorbeelden van de laatste zijn stemmen, blikken, geuren, en dergelijke. Zij worden op dezelfde manier gezien als concrete voorwerpen die zich langs een pad bewegen. Het pad is in deze gevallen concreet.

4) Het verschil tussen concrete en abstracte locaties. Bezit is een voorbeeld van een abstracte locatie, die in Jackendoffs model een voorkeursstatus heeft, als een afzonderlijke modus van locatie. Er zijn echter andere abstracte locaties, zoals beheersing of macht. Ik heb 'beheersing' gebruikt in mijn verhaal over het Italiaanse werkwoord *lasciare* (De Boer 1981) voor de betekenis 'let go', waarin we een beweging hebben van ONDER BEHEERSING naar BUITEN BEHEERSING. We hebben iets dergelijks nodig voor combinaties als *liberare da* 'bevrijden van'.

De combinatie van abstracte voorwerpen en abstracte locaties verklaart gevallen van beweging van kennis (bijvoorbeeld *imparare da* 'leren van'). Het onderscheid tussen plaats en tijd is een ander geval van concrete tegenover abstracte locatie.

5) Het onderscheid tussen concrete locaties en gebeurtenissen, die we als locaties kunnen opvatten. Dit onderscheid verklaart een geval als:

(7) *Mi astengo dal fumare* 'Ik zie af van roken (= ik rook niet langer)'

6) De configuratie van het pad. Niet alle bewegingen hebben een pad. Het bekendste voorbeeld is de uitspraak van Galilei:

(8) *Eppur si muove* 'En toch draait ze' (Engelse vertaling 'And yet it moves')³

---

³ In de Nederlandse versie is wel een pad aanwezig, namelijk een cirkel rondom een middelpunt (de zon).

Een pad kan eveneens afwezig zijn in het soort beweging dat wordt uitgedrukt door werkwoorden van losmaken of scheiden, die gezien kunnen worden als een beweging van x naar niet- x , zonder tussenliggende stadia. Als een pad wel aanwezig is, dan kan dit gedefinieerd worden door één enkele locatie, zoals in:

(9) *Passo dalla porta principale* 'ik ga door de hoofddeur'

Het interessante van dit geval is dat het Italiaans een herkomst-propositie gebruikt via een semantische regel die bestaat in het negeren van het kenmerk [+ beginpunt], dat normaal geassocieerd wordt met [+ pad] in de herkomst-betekenis. Zo hebben we hier een voorbeeld van een nieuwe betekenis die de grens overschrijdt van (*intrudes upon*) een begrip dat meestal uitgedrukt wordt door voorzetsels van het 'door'-type. Het pad kan ook gedefinieerd worden door twee locaties, die samenvallen met begin en eind van de beweging. Ten slotte kan het gedefinieerd worden door een geordende reeks (meestal abstracte) locaties, zoals bij het tellen of in de overgang van de ene naar de andere rang bijvoorbeeld in de militaire wereld. Herkomst en Bestemming vallen dan samen met bepaalde locaties binnen de scala van mogelijkheden, die onafhankelijk vastgesteld zijn, bijvoorbeeld door de betekenis van de betrokken lexicale items. Hiermee bedoel ik dat in

(10) *essere promosso da tenente a capitano* 'van luitenant tot kapitein bevorderd worden'

het pad bestaat uit het hele rangenstelsel, maar de herkomst en bestemming alleen maar uit de rangen die expliciet vermeld worden. Indien het pad temporeel is, dan is dit geval ook een verklaring voor voorbeelden als *cominciare da NP* 'beginnen bij NP'.

Causatieve betekenissen

De betekenissen die niet verklaard worden door de parameters die tot nog toe zijn besproken, zijn de betekenissen die meestal het etiket 'afkomst' of 'oorzaak' dragen. Enkele voorbeelden zijn:

(11) *Il bambino è nato da genitori ricchi* 'Het kind is geboren uit rijke ouders'

(12) *I suoi mali vengono dal fegato* 'Zijn kwalen komen van (zijn veroorzaakt door) zijn lever'

Ik stel voor om voor deze voorbeelden nog een ander soort abstracte beweging te introduceren, namelijk de causatieve modus, die de overgang van objecten van niet-bestaan naar bestaan uitdrukt. Een voorbeeld is:

(13) $GO_{Cause}(KWALEN, LEVER, z)$

waar de ongespecificeerde bestemming deiktisch geïnterpreteerd kan worden als 'deze wereld' of zoiets.

Dit brengt mij tot enkele opmerkingen over het begrip Cause. Ik denk dat we scherp moeten onderscheiden tussen tenminste drie verschillende begrippen:

1) Agens, zoals in:

(14) *Paolo viaggia da Milano a Roma* 'Paolo reist van Milaan naar Rome'

De Agens is de persoon die opzettelijk handelt.

2) Causatieve Agens, zoals in:

(15) *Paolo manda Giorgio a Roma* 'Paolo stuurt Giorgio naar Rome'.

De Causatieve Agens is een argument van een causatief praedicaat, zoals in:

(16) CAUSE (PAOLO, GO (GIORGIO, *y*, ROMA)).

Het verschil tussen Agens en Causatieve Agens bevrijdt ons van absurditeiten als Paolo die zijn eigen reis veroorzaakt door hem opzettelijk te maken.

3) De causatieve modus van locatie, die we eerder noemden.

Passieve agens

Een van de meest frequente gebruikssituaties is die van *da* als 'Passieve Agens' Hij is goed voor ongeveer aan derde van de gevallen in mijn corpus. Maar we moeten wel beseffen dat dit geen semantische maar een syntactische notie is. Het heeft dezelfde scala van semantische interpretaties als een subject. Daarom is de term Agens hier een foute benaming, die vervangen moet worden door een syntactische notie, zoals gedegradeerd subject (*demoted subject*). Hoewel deze categorie vrij gewoon is in de talen van de wereld, schijnt er in geen enkele taal een gespecialiseerd voorzetsel voor te zijn. Dat betekent dat het niet behoort tot de basisrelaties zoals Herkomst, Bestemming, Comitatief, en dergelijke, maar een typische afgeleide relatie is. De lexicale middelen om de gedegreerde subjecten aan te duiden zijn voor iedere taal anders, maar er zijn een paar favoriete kandidaten, waaronder het herkomstvoorzetsel en het pad-voorzetsel. Dat betekent dat het Italiaans een semantische regel kent die de semantische notie Herkomst in verband brengt met de syntactische notie gedegradeerd subject van het werkwoord.

Betekeningen die niet tot Herkomst zijn te herleiden

Onder de niet-herkomst betekenissen noem ik er maar één, namelijk het type:

(17) *Il ragazzo dai capelli neri* 'de jongen met het zwarte haar'

Het drukt het begrip karakterisering uit, dat wil zeggen identificatie van een voorwerp aan de hand van een bepaald teken.

Hetzelfde begrip kan echter ook uitgedrukt worden door *con*. Ik stel voor de karakteriseringsbetekenis van *da* te beschouwen als een sterk gemarkeerde gebruikssituatie, die de grens overschrijdt van het domein van *con*, waarvoor ik de volgende argumenten heb:

- 1) Het is altijd mogelijk *da* door *con* te vervangen zonder dat de zin abnormaal wordt.
- 2) De syntactische context is erg beperkt; het enig mogelijke kader is:

(18) [— bep.lidw. N A]

Het is niet mogelijk om hier het lidwoord weg te laten (in tegenstelling tot bij de Spaanse tegenhanger),⁴ en ook niet om het adjectief weg te laten. Toevoeging van een locatief zinsdeel maakt de zin onacceptabel, vergelijk:

(19) **il ragazzo dal cappello nero in testa* 'de jongen met de zwarte hoed op (zijn hoofd)'

Met *con* zijn al deze zaken wel mogelijk.

- 3) De keuze van het voorzetsel is taalafhankelijk, vergelijk Frans *à*, Spaans en Portugees *de*. Bovendien hebben alleen deze drie talen de constructie: Germaanse talen en het Roemeens hebben alleen maar het equivalent van *con*. Deze betekenis kan waarschijnlijk in verband gebracht worden met de causatieve herkomst in:

(20) *Lo riconosco dalla voce* 'ik herken hem aan zijn stem'

waarin *la voce* ook een herkenningsteken is, maar de semantische regel zou erg marginaal zijn en als input een betekenis hebben die zelf al marginaal is binnen de herkomstbetekenissen, zodat het niet erg duidelijk is wat we erbij winnen als we het in verband brengen met de herkomst-betekenis, in plaats dat we een aparte homonieme betekenis voorstellen.

In deze beperkte ruimte heb ik alleen een schets kunnen maken van het soort onderzoek dat ik uitvoer ten aanzien van de betekenis van voorzetsels. Toch hoop ik dat het mogelijk is geweest een paar verschillen te laten zien met andere benaderingen.

Ten eerste neem ik, in tegenstelling tot structuralistische benaderingen, het stel betekenissen dat we in een woordenboek vinden serieus, maar ik concentreer me op de semantische regels die een verband leggen tussen de verschillende betekenissen, terwijl meestal het verband voor kennisgeving aangenomen wordt.

Ten tweede heb ik geen vooropgestelde behoefte aan een algemene betekenis, of *Gesamtbedeutung* die alle betekenissen dekt; integendeel, als het verband niet duidelijk is neem ik liever meer homonieme betekenissen aan.

---

⁴ *El niño de cabellos negros.*

In de derde plaats, staan niet alle betekenissen op hetzelfde niveau; er is een onderlinge hiërarchie, die afhangt van het aantal semantische regels dat erbij betrokken is, en er is een verschil tussen betekenissen die geïntegreerd zijn in een grondbetekenis en marginale betekenissen of betekenissen die binnendringen in een ander domein. En ten slotte ga ik ervan uit dat de meer algemene grondbetekenissen en semantische regels taalafhankelijk zijn, wat een basis geeft voor het vergelijken van talen.

Bibliografie:

- Boer, Minne G. de. 'Problemi dell'entrata lessicale polisemica. Il verbo *lasciare*'. *Atti della SLI*, 17/II (1981): 311-325. In *Nederlandse vertaling aanwezig als hoofdstuk 4 van Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009.
- De Felice, Emidio. 'Contributi alla storia della preposizione *da*'. *Studi di Filologia Italiana* 21 (1965): 264-287.
- Jackendoff, Ray. 'Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon' *Language* 51 (1975): 639-671.
- _____. 'Toward an Explanatory Semantic Representation' *Linguistic Inquiry* 7 (1976): 89-150.

DE BOER, Minne Gerben. 'Heeft *di* wel een betekenis'. Hoofdstuk 4 van *Woordstudies*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 67-80.

SAMENVATTING

Alvorens een analyse van het Italiaanse voorzetsel *di* te maken, stelt de auteur eerst het begrip 'leeg voorzetsel' aan de orde, dat in laatste instantie te herleiden is tot de lege karakters van de Chinese grammatica. Voor *di* wordt voorgesteld, naast enkele rudimenten van andere betekenissen een algemene betekenis 'relatie' aan te nemen, waarvan de interpretatie bepaald wordt door de semantische categorie (persoon, plaats, gebeurtenis) van de substantieven waartussen die relatie bestaat.

RIASSUNTO

Prima di analizzare la preposizione italiana *di*, l'autore discute la nozione di 'preposizione vuota', la quale in ultima analisi si riduce ai caratteri vuoti della grammatica cinese. Per *di* si propone di assumere, accanto ad alcuni rudimenti di altri sensi, un significato generale di 'relazione', la cui interpretazione dipende dalla categoria semantica (persona, luogo, evento) dei sostantivi fra cui esiste tale relazione.

SUMMARY

Before analyzing the Italian preposition *di*, the author discusses the notion of 'empty preposition', which ultimately can be related to the empty characters of Chinese grammar. For *di* he proposes to assume, in addition to some residues of other senses, a general meaning of 'relation', the interpretation of which depends on the semantic category (person, place, event) of the nouns between which the relation holds.

KEY-WORDS

Empty words, Italian prepositions, *di*, relation

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

4. HEEFT *DI* WEL EEN BETEKENIS?*

Inleiding

Het Italiaanse voorzetsel *di* is moeilijk te behandelen, want in veel van zijn gebruikssituaties heeft het een zeer beperkte betekenis. In de literatuur wordt *di*, net als zijn Franse tegenhanger *de*, vaak gezien als een 'leeg' voorzetsel. In dit hoofdstuk wil ik nagaan wat daarmee bedoeld wordt, hoe men het begrip in het gekozen kader kan vertalen en hoe het lexem *di* het best beschreven kan worden. Hierbij kan ik niet alle details behandelen; integendeel, ik zal sterk selectief zijn.

Wat betekent 'leeg' woord

De klassieke formulering van het begrip 'leeg woord' (of *mot vide*, vertaling van het Duitse *Leerwort*) is afkomstig van Vendryès, in zijn boek *Le Langage* (1923), dat de ideeën van de specialisten van het Indo-europees in het begin van de 20e eeuw samenvat en in die omgeving een referentiekader was tot op het moment dat het vervangen werd door het structuralisme. In Italië bijvoorbeeld zijn de artikelen die Devoto in de loop van de jaren dertig voor de Enciclopedia Treccani geschreven heeft, geheel gebaseerd op Vendryès.

De benadering van Vendryès vertoont een aantal definiërende kenmerken die echter niet altijd met elkaar overeenstemmen. De kern ervan is de typologische uitwerking van de tegenstelling tussen lexicale en grammaticale morfemen, door Vendryès respectievelijk semantemen en morfemen genoemd. Die beide termen worden als volgt gedefinieerd: semantemen zijn taaleenheden die het idee van een representatie weergeven, morfemen zijn taaleenheden die de relaties tussen de ideeën weergeven. Zijn voorbeeld is *Le cheval court*, dat twee ideeën van representatie bevat, dat van *paard* en dat van *rennen*. Zulke woorden worden ook wel concrete woorden genoemd. De morfemen die deze ideeën verbinden zijn ongetwijfeld de getalscongruentie en de woordvolgorde. Typologisch gezien kunnen deze morfemen zeer verschillende vormen aannemen: in een extreem geval, namelijk het Chinees, hebben ze de status van aparte woorden en niet van affixen. In dat laatste geval spreken we van 'lege woorden', die dus gedefinieerd kunnen worden als grammaticale morfemen met woordstatus, of kort gezegd: grammaticale woorden.

Maar hierbij komen twee elementen die de woordstatus verzwakken. Allereerst treden de 'lege woorden' niet op als losse eenheden, maar alleen in combinatie met een 'vol woord', waarmee het lege woord een eenheid vormt. Dat zijn eigenschappen waardoor lege woorden op clitics lijken, al moeten we opmerken dat de meest gebruikelijke clitics van de Romaanse talen, namelijk de persoonlijke voor-

---

* Vertaling van de Franse tekst van 12 oktober 1984, datum van mijn presentatie voor de Romanisten-dag aan de VU te Amsterdam. Eerder verspreid als Preprint in eigen beheer, no. 5, november 1985. Een Italiaanse versie is gepubliceerd in *Lingua e Stile* 23 (1988): 51-69.

naamwoorden, niet beschouwd kunnen worden als de reductie van de overeenkomstige sterke vormen.

Een ander criterium voor het herkennen van 'lege woorden' is namelijk dat er een verband gelegd moet kunnen worden met het overeenkomstige 'volle woord'. Formeel kan dat verband bestaan uit een fonologische reductie (het gevolg van het onbeklemtoonde karakter van die woorden), maar er is ook een semantisch verband, dat wil zeggen een semantische specialisatie, een verlies van concrete betekenis, dat in extreme gevallen kan leiden tot volledige verdwijning van de betekenis. *Leeg* wil dan zeggen *semantisch leeg gemaakt*. Het Chinese voorbeeld dat Vendryès citeert betreft een woord dat *voltooien* betekent en waarvan de gereduceerde vorm als hulpwerkwoord van tijd gebruikt wordt. Een ander voorbeeld dat hij geeft is het morfeem van de toekomstende tijd in het Nieuw-Grieks, $\theta\alpha$, dat diachroon verwant is aan het werkwoord dat *willen* betekent.

Ten slotte is er het criterium van de onvertaalbaarheid. Het voorbeeld dat hiervoor geciteerd wordt is het Franse voorzetsel *à*, waarmee acht equivalente Duitse voorzetsels zouden corresponderen (*zu, nach, an, in, mit, auf, bei, um*). Hier is opnieuw de tegenstelling tussen abstract en concreet van belang; dit punt zal later overgenomen worden door Charles Bally in de discussie over *français langue abstraite* tegenover *allemand langue concrète*.

In het geheel van de discussie van Vendryès is de verwijzing naar het Chinees ideologisch van aard; ze maakt deel uit van de strategie waarmee taalkundigen zich willen bevrijden van het Latijnse grammaticale model door aan te tonen dat de moderne Europese talen verschijnselen vertonen die eerder typisch lijken voor exotische talen. Een ander voorbeeld van deze strategie is de behandeling van de 'clitiques objet' als de incorporatie van het object in het werkwoord, met een verwijzing naar het Quechua, waar object-incorporatie een typologisch kenmerkend verschijnsel is.

Voorlopers van Vendryès

De presentatie van Vendryès heeft voorlopers en navolgers. Hier zal ik me beperken tot de voorlopers. Twee dingen vallen hierbij op: ten eerste dat er kennelijk een soort consensus bestond over de 'lege woorden', en ten tweede de stereotiepe verwijzing naar het Chinees. Ik heb het al gehad over ideologische motivatie, maar er valt meer over te zeggen. Uiteraard is het niet erg waarschijnlijk dat alle specialisten van het Indo-europees kenners van het Chinees waren: het gegeven voorbeeld is een standaardvoorbeeld, zoals in de huidige generatieve taalkunde het obligate citeren van enkele Italiaanse verschijnselen.¹ Meestal ziet men al met het blote oog dat de bewuste auteurs geen directe kennis hebben van de taal waarover ze spreken. Voor directe kennis van het Chinees heb ik daarom gedacht aan twee mogelijkheden: Georg von der Gabelentz en Abel Rémusat, beiden erkende kenners van het Chinees. De eerste hypothese bleek negatief uit te vallen: Gabelentz (1881, §251, 112-113)

---

¹ Deze opmerking stamt uit de jaren tachtig, na de Pisa Lectures van Chomsky.

kende het Chinese onderscheid tussen volle en lege woorden wel, maar vond de terminologie onbruikbaar. Maar bij Rémusat (1822, §62) lezen we:

Les chinois appellent *chǐ tseú* (mot pleins) les mots qui ont une signification propre comme les noms et les verbes, et *hiú tseú* (mots vides) les particules qui ne servent qu'à modifier le sens des premiers, ou à marquer les rapports qui les lient entre eux.

De taalkundige die vervolgens deze terminologie heeft verbreed is Wilhelm von Humboldt, in zijn *Lettre à M. Abel Rémusat, sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (1827, gelezen in Italiaanse vertaling). Humboldt analyseert het materiaal van Rémusat en probeert het daarbij te interpreteren in de zin van een typologisch afwijkend systeem: het Chinees zou grammaticale woorden hebben die op geen enkele manier verward kunnen worden met flectie-elementen; bovendien legt hij de nadruk op het verband tussen het lege woord en het overeenkomstige volle woord.

De volgende stap is gezet door Steinthal (1890: 27/28). In een passage, die overigens niet vrij is van de bijgedachte dat de Chinezen hun grammatica aan het Boeddhisme danken, dat van 'arische oorsprong' geacht wordt te zijn, beweert hij:

Das 'leere' ist für den Chinesen das Unwirkliche, Falsche, aber auch das Unkörperliche, geistige: und so bedeutet es bei den Buddhisten die Abstraction. Also müssen wir auch das obige als "abstracte, geistige Wörter" auffassen, und das sind in der Tat die Formwörter. Das beweist, dass im Gegensatz voll, so viel bedeutet wie concret, materiell.

Hier zien we de associatie tussen abstract, vormwoorden en onechtheid ontstaan, tegenover concreet, inhoudswoorden en echtheid. Overigens merkt Steinthal wel op dat het Chinese onderscheid eigenlijk betrekking heeft op de karakters: de echte onderscheiding wordt gemaakt tussen het volle of lege gebruik van hetzelfde Chinese karakter. Dit is heel verhelderend, maar het is een element dat later uit de discussie zal verdwijnen.

Vertaling in huidige termen

Vanuit huidig zicht kan men ten aanzien van de kenmerken van Vendryès de volgende opmerkingen maken.

1) De Extended Standard Theory (EST) erkent sinds Emonds en Jackendoff expliciet een categorie P, die bij Jackendoff 1983 ook een referentiële waarde heeft gekregen: de maximale vertegenwoordigers van de categorie P duiden Plaatsen of Paden aan. Daarom kan de tegenstelling tussen volle woorden en lege woorden geen betrekking hebben op de lexicale categorie (woordsoort): relaties vormen de expliciet erkende betekenis van de grammaticale categorie P, naast voorwerpen (voor N), processen (voor V) en eigenschappen (voor A).

2) Binnen de categorie P echter bestaat er een tegenstelling tussen de 'echte voorzetsels' en de voorzetsels die als case-markers dienen. Dit is de moderne versie van de tegenstelling tussen concrete en abstracte voorzetsels van Vendryès. In de EST is het niet duidelijk hoe de case-markers precies geanalyseerd moeten worden. Volgens

een suggestie van Jackendoff, geherformuleerd door Bresnan (1981: 353-360), kunnen we deze P's beschouwen als gedegeneerde categorieën die geen hoofd van een lexicale categorie kunnen zijn.

3) De tegenstelling tussen de begrippen concreet en abstract is syntactisch niet relevant. Het gaat hier om een semantisch onderscheid tussen waarneembaar en niet-waarneembaar. In een semantische theorie zoals die van Jackendoff wordt deze tegenstelling geanalyseerd als een verschil in semantische modus. Zo kan men de tegenstelling tussen de richting van een beweging en de ontvanger in een possessieve relatie verklaren door naast een concrete beweging enkele soorten abstracte bewegingen aan te nemen, waaronder de possessieve beweging.

In de zinnen *vado a Roma* 'ik ga naar Rome' en *do il libro a Paolo* 'ik geef het boek aan Paolo' is *a* dan respectievelijk de aanduiding van een ruimtelijk doel en een possessief doel. Het is duidelijk dat het onmogelijk is om deze relatie weer te geven met behulp van een (syntactisch) gedegeneerde P. Het betreft hier namelijk een semantische verandering, waarbij een semantisch kenmerk 'possessief' aan de betekenis wordt toegevoegd. Semantisch gezien is er dus een extra kenmerk, namelijk [+POSS], er kan daarom geen sprake zijn van een semantisch leeggemaakt voorzetsel.

4) De kwestie van de fonologische reductie kan niet gesteld worden op het niveau van de afzonderlijke Italiaanse voorzetsels, want er bestaat geen beklemtoonde tegenhanger van de onbeklemtoonde vormen *di* en *a*. De enige gevallen waarin zo'n relatie denkbaar zou zijn, namelijk de paren *in~dentro* en *su~sopra*, zijn niet erg overtuigend: de lexicale eenheden verschillen nogal en bovendien kan *su* ook intransitief optreden (dat wil zeggen als 'bijwoord', vergelijk *andar su* 'naar boven gaan') en in dat geval is de vorm beklemtoond. Wat men wel kan constateren is dat er een deelverzameling onder de verzameling voorzetsels is die gekenmerkt wordt door een korte, dat wil zeggen monosyllabische vorm. Dit verschijnsel treedt ook op bij de werkwoorden: sommige werkwoorden hebben korte stammen (zoals *va*, *fa*, *sa*). Het is echter eerder verbonden met de frequentie van die vormen dan met hun betekenis (*va* 'hij gaat' heeft een zeer concrete betekenis), of het moest zijn dat het verband indirect is: de lexemen die de geringste semantische inhoud hebben zijn ook de meest frequente.

5) Onvertaalbaarheid is een merkwaardig argument. Er is geen enkel verschil in betekenis tussen *a casa* (als bepaling van plaats, niet van richting) en *zu Hause* en dus tussen de betekenis van *a* in *a casa* en *zu* in *zu Hause*. Het enige wat men hier kan constateren is dat de voorzetsels polyseem zijn en dat hun betekenissen elkaar tussen twee talen overlappen op het niveau van de deelbetekenissen, niet op het niveau van de totale betekenis.

Indeling van het gebruik van *di*

De talrijke citaten waarin het woord *di* voorkomt kunnen – in grote lijnen en met voorbijgaan van veel details – gerubriceerd worden in de volgende zes groepen.

- 1) Enkele resten van de relatie Herkomst (*Origin*, Italiaans *Provenienza*, ook wel *Source* of ablatief genoemd). Voorbeelden: *esco di casa* 'ik ga mijn huis uit' en *muoio di fame* 'ik sterf van de honger'.
- 2) De partitieve constructies: *un chilo di patate* 'een kilo aardappels', *il più bravo di questi ragazzi* 'de flinkste van deze jongens'.
- 3) De genitivale constructies, in het Italiaans *complimenti di specificazione* (Frans: *compléments d'appartenance*) genaamd. Voorbeelden: *la politica del governo* 'de politiek van de regering', *una ragazza del mio paese* 'een meisje uit mijn dorp', *il figlio del vicino* 'de zoon van mijn buurman'.
- 4) Andere structurele relaties, speciaal de vaste voorzetsels afhankelijk van de infinitief en de vaste voorzetselbepalingen. Deze groep is tamelijk heterogeen. Vergelijk: *spero di venire* 'ik hoop te komen' en *parlo di politica* 'ik praat over politiek'.
- 5) Morfologische functies van *di*, namelijk wat in de wandeling *articolo partitivo* wordt genoemd, bijvoorbeeld: *compro del vino* 'ik koop wijn'; en het morfeem dat adverbialia vormt zoals in *di solito* 'gewoonlijk'.
- 6) De quasi-fonologische functies van *di*, vergelijk *su di me* 'over mij (heen)'

Uitgaande van de inhoud van *di* zouden we nog radicaler tot een driedeling kunnen overgaan: de constructies waarin *di* zijn eigen semantische inhoud heeft (die van verschillende aard kan zijn), de constructies waarin *di* een louter structurele functie heeft, en de constructies beneden het woordniveau. Maar deze classificatie is niet strak genoeg, vooral omdat de structurele functies per definitie niet zonder semantische inhoud zijn. Zo kan men het indirect object of de agens-bepaling niet geheel isoleren van de functie Bestemming van *a* en de causale functie van *da*.

De categorie Herkomst

Ik begin de discussie met enkele gevallen waarin het voorzetsel *di* het duidelijkst een intrinsieke betekenis heeft. Het gaat hier om enkele gevallen van de relatie Herkomst en om twee soorten werkwoordsbepalingen. De gevallen van Herkomst zijn een rest van een van de waarden van het Latijnse *de*. Ze zijn panromaans, maar komen nergens zo weinig voor als in het Italiaans, vanwege de concurrentie met *da*. De vier typen die men tegenkomt zijn:

a) de eenvoudige ruimtelijke herkomst:

- (1) *scendo di macchina* 'ik stap uit de auto'; *esco di casa* 'ik ga mij huis uit'

b) ruimtelijke herkomst in correlatie met Bestemming:

- (2) *viaggio di città in città* 'ik reis van stad tot stad'

c) temporele herkomst van hetzelfde type:

- (3) *aspetta di mese in mese* 'hij wacht van maand tot maand'

d) causale herkomst:

- (4) *muoio di fame* 'ik sterf van de honger'

Al deze gevallen worden gekenmerkt door de afwezigheid van een lidwoord. Als het lidwoord (of een andere *determiner*) wel verschijnt dan krijgen we het voorzetsel *da*. Vergelijk:

- (5) *scendo dalla macchina; esco da quella casa; viaggio da una città all'altra; aspetto da un mese all'altro; muoio dalla fame.*

Hier kan men *di* beschouwen als een suppletieve variant van *da*, die optreedt als gevolg van de regel:

- (6) $da \rightarrow di / [\text{---} [\emptyset]_{\text{Det}} \text{N}]_{\text{PP}}$

De formulering van deze regel is formeel analoog aan de meer klassieke suppletie-regels, zoals de regel die de suppletie beschijft in de verbale morfologie van het werkwoord *andare*, namelijk:

- (7) $and \rightarrow vad / \text{---} \{1,2,3,6 \text{ Pres/PC/Imper}\}^2$
[+I] [+II]

Suppletierregels betreffen een vormverandering waarbij de inhoud invariant blijft. Zo kunnen we *di* in de hier beschouwde betekenis beschrijven als een suppletief morfem (suppletieve case-marker) van de ablatief.

Werkwoordcomplementatie

De werkwoordcomplementatie met *di* komt voor bij de volgende zinnen:

- (8) *parlo di (della) politica (sovietica)* 'ik spreek over politiek (de Sowjetpolitiek)'
riempio le mie tasche di sassi 'ik vul mijn zakken met stenen'

Beide gevallen kunnen beschouwd worden als minder centrale semantische relaties (*minor semantic relations*), die om die reden geen specifiek voorzetsel hebben. Ik zal hier alleen het eerste type behandelen.

---

² Te lezen als de wortel *and* van een werkwoord van de eerste vervoeging (dus het woordenboeklemma *andare*) wordt vervangen door de wortel *vad* van de tweede vervoeging (die geen woordenboeklemma heeft) in de context eerste, tweede, derde en zesde persoon (zesde = derde meervoud) van de presente indicativo (Pres), de presente congiuntivo (PC) en de Imperativo (Imper). Deze beschrijving van de werkwoordconjugatie berust op De Boer 1981.

De bepaling *di+NP* wordt hier gecombineerd met een werkwoord dat een idee van *zeggen, weten, of denken* uitdrukt. Syntactisch is deze bepaling een oblique object (voorzetselvoorwerp). Hij wordt gesubcategoriseerd door de genoemde werkwoorden, maar als derde object, na het direct en het indirect object. De traditionele Italiaanse naam voor deze categorie is *complemento d'argomento*. Een mooi voorbeeld is te vinden in de volgende passage uit *Il Gattopardo*:

- (9) E dimmi, Salina, che si dice in Sicilia di Castelvicala. Salina ne aveva inteso dir corna da parte regia come da parte liberale.
'En vertel eens, Salina, wat zegt men op Sicilië van Castelvicala. Salina had allerlei lelijks over hem horen zeggen zowel door de koningsgezinden als door de liberalen.'

De aanwezigheid van een lijdend voorwerp (respectievelijk *che* en *corna*) naast het *complemento di argomento* (respectievelijk *di Castelvicala* en *ne*) wijst uit dat *argomento* iets anders is dan het Theme, dat Jackendoff onderscheidt in de werkwoorden van communicatie. De relatie is terug te vinden in de meeste talen, maar zonder kenmerkend voorzetsel; meestal gaat het om een heel specifieke abstracte semantische functie, die afgeleid is van een concrete functie, bijvoorbeeld Oppervlakte, zoals in het Italiaanse *su* en het Nederlandse *over*, Omtrek, bijvoorbeeld het Italiaanse *intorno a* en misschien het Engelse *about*, en in het onderhavige geval waarschijnlijk *Herkomst*.

Om te zien dat deze voorzetsels equivalent zijn kan men de Nederlandse vertaling van de geciteerde passage vergelijken:³

- (10) Wat zegt men op Sicilië van Castelvicala? Salina had *hierover* schande horen spreken.

De concrete tegenhanger zou *Terrein* genoemd kunnen worden. Als die uit dit voorbeeld uiteindelijk herleid kan worden tot *Herkomst* dan is dat synchroon niet langer relevant, omdat we in deze zin een andere bepaling van *herkomst* kunnen zien optreden, zoals in het geciteerde voorbeeld *da parte regia* 'van koningszijde',

In titels kan men *argomento* zonder regerend werkwoord vinden, zoals in de titel van het werk van Beccaria: *Dei delitti e delle pene* 'over misdaden en straffen'. Opmerkelijk is dat deze constructie potentiëel homoniem is met de constructie met het partitieve lidwoord.⁴

Genitiefconstructies

De genitiefconstructies zijn constructies van het type:

---

³ J.C. Romein-Hütschler vertaalt *ne* met *hierover*; aangezien Castelvicala een persoon is, prefereer ik zelf *over hem*.

⁴ In de titel van Beccaria is *dei* (= *di+i*) het voorzetsel *di* gevolgd door een lidwoord van bepaaldheid, dat we in het Nederlands niet weergeven (het heeft generieke waarde). Zouden we *dei* opvatten als delend lidwoord, dan betekent de uitdrukking '(enkele) misdaden en straffen' (dus juist niet in generieke zin).

(11) [NP₁ di NP₂]_{NP₃}

waarin de N₁ van NP₁ de kern van de NP₃ is. Deze N kan een variabele functie (of valentie) bevatten, maar deze functie kan ook ontbreken. Een variabele functie hebben we in:

(12) Lo sbarco degli alleati 'de landing van de Geallieerden'

(13) Il figlio di Filippo 'de zoon van Filippo'

Het substantief *sbarco* duidt hier een gebeurtenis aan en bevat daardoor de valentie van onderwerp. NP₂ kan deze valentie vullen, wat maakt dat de bewuste gebeurtenis een referentiële waarde krijgt, dat wil zeggen betrekking kan hebben op een gebeurtenis in de buitentalige wereld. Het substantief *figlio* duidt een familiebetrekking aan en bevat daardoor automatisch een variabele valentie. Deze wordt gevuld door de NP₂, die daardoor refereert aan een van de polen van de familierelatie. In veel behandelingen beschouwt men de familierelatie als een soort possessieve relatie, waarin NP₂ refereert aan de bezitter. Dat is alleen maar acceptabel wanneer men het begrip *Bezit* als tamelijk abstract beschouwt; daarom is de term 'behoren tot' (Frans: *appartenance*) beter. Syntactisch is de constituent *di NP₂* een nageplaatste bepaling van de kern die functioneel op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden. Vele theorieën beweren dat er op een onderliggend niveau geen *di* aanwezig is en dat het voorzetsel automatisch ingevoegd wordt in de omgeving [NP₁ ___ NP₂]_{NP₃}. Dat betekent dat de syntactische structuur van de woordconstructies (die geen *di* hebben) als primordiaal beschouwd wordt ten opzichte van de nominale constructies. Dat lijkt me weinig plausibel. Bovendien verplichten deze theorieën ons een speciaal statuut te geven aan de subjectieve en objectieve genitief, terwijl in de voorgestelde behandeling de beide voorbeelden een gelijk statuut hebben. Verder is men geneigd de deverbale substantieven als typische voorbeelden van deze constructie te beschouwen, wat het feit maskeert dat de volgende voorbeelden eenzelfde behandeling moeten hebben:

(14) il desiderio della vittoria 'het verlangen naar de overwinning'

(15) la nostalgia del passato 'heimwee naar het verleden'

In beide gevallen drukken de substantieven die de kern van deze constructie uitmaken een gevoel uit dat ergens op georiënteerd is. Dat iets is de open variabele die behoort tot de semantische structuur van het substantief. Maar met *nostalgia* is geen werkwoord verbonden, met *desiderio* wel.

In deze constructie duidt *di* het syntactische begrip van eerste nageplaatste bepaling (of niet-gemarkeerde bepaling) uit, onafhankelijk van de functionele interpretatie. Dit kan worden geïllustreerd met de volgende voorbeelden:

(16) l'amore della patria 'de liefde voor het vaderland'

(17) l'amore di Andriotti per la patria 'de liefde van Andriotti voor het vaderland'

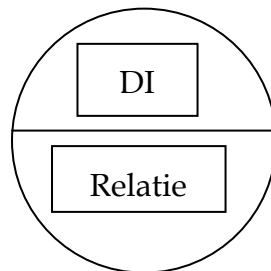
(18) le distruzioni degli alleati 'de verwoestingen van de geallieerden'

- (19) la distruzione di Monte Cassino da parte degli alleati 'de verwoesting van Monte Cassino door de geallieerden'
 (20) lo sbarco degli alleati 'de landing van de geallieerden'
 (21) lo sbarco di Anzio 'de landing bij Anzio'
 (22) lo sbarco degli alleati ad Anzio 'de landing van de geallieerden bij Anzio.'

Deze voorbeelden tonen aan dat de semantische elementen *Richting*, *Agens* en *Plaats* alle drie door specifieke voorzetsels kunnen worden weergegeven die gekenmerkt zijn voor de bewuste semantische rol, maar dat als ze de positie van eerste nageplaatste bepaling vervullen het niet-gemarkeerde voorzetsel dat in alle gevallen verschijnt *di* is.

De functie van *di* is dus alleen maar de syntactische cohesie tussen NP₁ en NP₂ te verzekeren. Dat dit nodig is wanneer een substantief de kern van de groep is en niet wanneer het om een werkwoord gaat, hangt ongetwijfeld samen met het feit dat NP₁ en NP₂ tot dezelfde syntactische categorie behoren.

De betekenis van *di* is dan in deze constructies, in afwezigheid van enige specificatie, die van relatie zonder meer. *Di* wordt daardoor specifieke vertegenwoordiger van de categorie voorzetsel, zoals *cosa* tot op zekere hoogte voor de substantieven en *fare* voor de werkwoorden. Het schema voor deze basisbetekenis van *di* wordt daardoor (met dank aan Saussure voor de grafische representatie):

In het voorafgaande heb ik de interpretatie van de constructie [NP₁ di NP₂]_{NP3} losgemaakt van het voorzetsel zelf. Ik zou dit willen uitbreiden en een globale behandeling van al deze constructies willen voorstellen op grond van de lexicale inhoud van de N₁, die zich in de kern bevindt, en van de bepaling NP₂, in combinatie met een soort prototypensemantiek. Ik ga daarom uit van de globale categorieën van de substantieven, zoals DING, PERSOON, TIJD, PLAATS, GEBEURTENIS. Om te zien welke relaties van deze categorieën afgeleid kunnen worden, kies ik enkele typische vertegenwoordigers van de constructie, bijna allemaal voorbeelden die genormaliseerd zijn op grond van zinnen uit de bladzijden 200-300 van *La Ciociara* van Moravia.

(23) una ragazza del mio paese 'een meisje uit mijn dorp'	PERSOON di PLAATS
(24) La Valle di Fondi 'het dal bij Fondi'	PLAATS di PLAATS
(25) lo sbarco di Anzio 'de landing bij Anzio'	GEBEURTENIS di PLAATS
(26) i genitori di Michele 'de ouders van Michele'	PERSOON di PERSOON
(27) il palmo della mano 'de palm van mijn hand'	VOORWERP di VOORWERP
(28) la cima del monte 'de top van de berg'	VOORWERP di VOORWERP
(29) l'inverno del 1944 'de winter van 1944'	TIJD di TIJD

Deze formules kunnen op dezelfde wijze geïnterpreteerd worden als woordvormingsregels, namelijk:

- 1) De patronen zijn in principe beschikbaar.
- 2) De taalgemeenschap kan uitmaken of een bepaalde combinatie al of niet gerealiseerd wordt (dat wil zeggen dat er voor dit soort combinaties taalgebonden beperkingen zijn).
- 3) De taalgemeenschap stelt taalgebonden preferentieregels vast voor de semantische interpretatie: deze preferentieregels leiden tot stereotiepe relaties.
- 4) De taalgemeenschap kan vaste patronen kiezen voor speciale combinaties: dit is de syntactische tegenhanger van het aanmunten van nieuwe woorden. Deze patronen kunnen een vrij procédé blokkeren.

Enkele voorbeelden

Het type *una ragazza del mio paese* is een relatie tussen persoon en plaats. Dit model is in principe altijd beschikbaar; de Romaanse talen exploiteren dit type. Germaanse talen prefereren een specifiek voorzetsel (*uit* in het Nederlands), wat trouwens in het algemeen geldt voor plaatsrelaties, vergelijk *la valle di Fondi (bij)* en *lo sbarco di Anzio (te of bij)*. In onze cultuur is de voorkeurrelatie voor PERSOON di PLAATS die van de burgerlijke stand, dus *wonend te*. Dat wil zeggen dat de meeste voorbeelden en daardoor ook de standaardvoorbeelden uit woordenboeken en grammatica's dit soort relatie kiezen. maar deze kan in principe uitgebreid worden: *uno studente di Utrecht* kan betekenen: een student die in Utrecht studeert, die elders studeert maar in Utrecht woont, die in Utrecht geboren is, of die ik toevallig ontmoet heb tijdens een congres in Utrecht. En deze relatie kan ook uitgebreid worden van personen naar dieren, vergelijk het voorbeeld uit mijn corpus:

(31) *le volpi di queste parti* 'de vossen hier in de buurt,'

een zin die dateert uit een periode toen de autoriteiten zich nog niet bezig hielden met de ecologie van de dieren in de vrije natuur, waardoor een interpretatie analoog met de burgerlijke stand uitgesloten was. Voor de relaties tussen twee personen, bijvoorbeeld *i genitori di Michele*, is de stereotiepe interpretatie die van een familie-relatie. Vaak wordt deze interpretatie geleid door de lexicale betekenis van de N, maar naast woorden als *figlio, padre, sorella* hebben we ook gevallen als die van de bekende romantitel van Cassola:

(32) *la ragazza di Bube* 'het meisje van Bube'

waar de interpretatie van *ragazza* in een bepaalde periode sociologisch bepaald is (we bevinden ons hier op de grens tussen polysemie en pragmatische interpretatie). Maar naast de familierelaties zijn er andere menselijke betrekkingen waarin de historische omstandigheden van belang zijn voor de heersende stereotiepen. Zo noemt De Groot

(1956) als een van de typen van de genitief (in het Latijn) de associatie tussen eigennamen, zoals in *Thais Myronis*, wat geïnterpreteerd kan worden als 'Thais, slavin van Myro'. Ook hier kunnen we vrijelijk nieuwe combinaties vormen. Ik denk bijvoorbeeld aan de sinistere figuur die we ontmoeten in *Kaputt* van Malaparte en die de naam draagt van *L'Uomo di Himmler*. De ad hoc relatie lijkt me in dit geval te zijn *spion voor*, maar dit is misschien een rationalisatie voor een veel complexer intuïtieve associatie.

Het stereotiepe karakter op culturele basis is terug te vinden in de classificaties die de verschillende auteurs gemaakt hebben. De relatie tussen een voorwerp en een persoon wordt stereotiep geïnterpreteerd als een relatie van bezit, zoals in *la casa di Filippo*. De meeste auteurs spreken over een bezitsrelatie als de constructie geparafraseerd kan worden door middel van *avere*. Als ze dat doen gaan ze uit van de gedachte dat de basisbetekenis van *avere* die van bezit is, en dat dus een familierelatie zoals *lo zio di Paolo* 'de oom van Paolo' zou aanduiden dat Paolo de bezitter van zijn oom is. (Seiler 1983 citeert in eerste plaats familierelaties wanneer hij de relaties van inherent bezit omschrijft). Voor Seiler – die overigens expliciet een prototypen-semantiek toepast – wordt het begrip inherent bezit bepaald door de sfeer die hij biocultureel noemt, waarvan hij de volgende lijst van relaties geeft:

- (1) familiebetrekkingen;
- (2) lichaamsdelen;
- (3) materiële voorwerpen die met een persoon geassocieerd worden;
- (4) culturele en intellectuele producten.

Bally (1926), die het heeft over de persoonlijke sfeer, voegt hier op zijn minst nog de sociale relaties aan toe en begrippen als naam en adres van een persoon.

Als we het kenmerk persoon laten vallen, komen we tot de relatie van deel tot geheel (bijvoorbeeld *il palmo della mano*) en de ruimtelijke orientatie (*la cima del monte*) als metaforische vormen van bezit (dat berust ook op de test met *avere*), waardoor het begrip Bezit totaal zijn inhoud verliest. Ook Milner (1982) kent een uitgebreide notie bezit, gebaseerd op de parafrase met *avoir*.

Ik zou op deze positie willen reageren met de volgende opmerkingen. In de eerste plaats is bezit als zodanig een juridisch begrip, dat bijvoorbeeld niet erg relevant is voor de relatie tussen een persoon en zijn lichaamsdelen. We zouden al verder zijn als we een wat ruimer begrip hadden, zoals beheersing of controle, die nader omschreven zouden kunnen worden door de kenmerken contact en recht. Vervolgens – en dat is een opmerking die ik hierboven al in een andere context heb gemaakt – is het handig om de relatie *NP di NP* op zich te beschouwen en niet als reflex van een relatie in de werkwoordsfeer. We verklaren niets wanneer we *DI* door *AVERE* vervangen. Als we bovendien de intrinsieke betekenis van de substantieven beschouwen moeten we noodzakelijkerwijs een aantal van de genoemde relaties van het stereotiep van het bezit uitsluiten. Niettemin kunnen we de constatering handhaven dat stereotiepen – zowel van de taalkundigen als van de taalgebruikers – in ruime mate ideologisch bepaald zijn.

Echt lege gevallen van *di*

De ruimte ontbreekt me hier om nader in te gaan op de gevallen waar *di* echt leeg is, namelijk in een combinatie als *tra di noi* 'onder ons'. De afwezigheid van semantische inhoud kan op distributieve wijze aangetoond worden: het voorzetsel *di* wordt uitsluitend ingevoegd voor persoonlijke voornaamwoorden, mits ze de hele NP vullen, vergelijk *verso di loro* 'naar hen toe' tegenover *verso loro due* 'naar hen beiden toe'. Bovendien is de insertie facultatief in het geval van *tra* 'tussen, onder', vergelijk *tra di noi* en *tra noi*, zonder verschil in betekenis (beide betekenen 'onder ons').

Slotopmerkingen

Ik eindig met een paar algemene opmerkingen. In dit hoofdstuk heb ik bij wijze van persoonlijke benadering een aantal elementen proberen te combineren.⁵

- 1) Het idee dat de taalfeiten van de afzonderlijke talen het uitgangspunt voor nader onderzoek moeten vormen.
  - 2) Een sceptische instelling ten opzichte van de constant veranderende theorieën, verenigd met het verlangen om leesbaar te blijven.
  - 3) Daardoor interesse voor de terminologie en voor de geschiedenis van de taalkunde.
  - 4) Een neiging om de *Gesamtbedeutungen* of soortgelijke begrippen te weren alvorens een gedetailleerd onderzoek van het materiaal is uitgevoerd.
  - 5) Een voorkeur voor filologische attestaties boven introspectie of het raadplegen van informanten.
  - 6) Scheiding van syntactische, functionele en semantische analyses.
  - 7) Een keuze voor de prototypensemantiek, bijvoorbeeld in de vorm die Jackendoff 1983 heeft voorgesteld.
  - 8) Gelijke behandeling wat de relatie tussen betekenis en referenten betreft voor concrete en abstracte woorden, voor 'lexicale' en 'grammaticale' woorden.
  - 9) Uitbreiding van de recente vorderingen van de morfologische theorie tot het domein van de syntaxis, vooral wat betreft de relatie tussen het taalsysteem en de taal als cultuurbezit van de taalgemeenschap.
  - 10) Wantrouwen ten opzichte van de ideologische elementen in de taalkunde.
- Ik hoop dat ik hier iets van deze principes heb kunnen laten zien.

---

⁵ Sommige van deze punten houden een theoretische keuze in, andere geven blijk van enig onbehagen over de soort discussies die destijds plaatsvonden. Beide aspecten zijn slecht te scheiden en de hele lijst illustreert mooi een bepaald tijdsbeeld. Daarom heb ik ze laten staan in de vertaling van dit artikel.

Bibliografie

- Bally, Charles. 'L'expression des idées de sphère personnelle et de solidarité dans les langues indo-européennes'. *Festschrift Louis Gauchat*. Aarau: Sauerländer, 1926: 68-78.
- Boer, Minne G. de. 'The Inflection of the Italian Verb: a Generative Account' *Journal of Italian Linguistics* 6 (1981): 55-93.
- Bresnan, Joan W. 'Control and Complementation' *Linguistic Inquiry* 13 (1982): 343-434.
- Gabelentz, Otto von der. *Chinesische Grammatik*. Leipzig: Weigel, 1881.
- Groot, Adriaan W. de. 'Classification of the Uses of a Case illustrated on the Genitive in Latin' *Lingua* 6 (1956): 8-65.
- Humboldt, Wilhelm von. 'Lettera al signor Abel Rémusat sulla natura delle forme grammaticali in generale, e sul genio della lingua cinese in particolare (1827)', in Luigi Heilmann (ed.). *Wilhelm von Humboldt nella cultura contemporanea*. Bologna: Il Mulino, 1976: 349-385.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Milner, Jean-Claude. 'Les génitifs adnominaux en français', in J.-C. Milner. *Ordres et raisons de langue*. Paris: Seuil, 1982: 69-94.
- Rémusat, Abel. *Elémens de la grammaire chinoise*. Paris: Imprimerie Royale, 1822.
- Seiler, Hansjakob. *Possession as an Operational Dimension of Language*. Tübingen: Narr, 1983.
- Steinthal, Heymann. *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern* (1863). Berlin: Dümmler, 21890.
- Vendryès, Joseph. *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire* (1923). Paris: Albin Michel, 21968.

DE BOER, Minne Gerben. 'Voorzetseltheorie in de EST'. Hoofdstuk 5 van *Woordstudies II. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA* 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 81-93.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk is een literatuurstudie over de behandeling van de voorzetsels in de Extended Standard Theory van de generatieve grammatica. Het behandelt de ontwikkeling van de voorzetseltheorie en formuleert de vragen die gesteld kunnen met betrekking tot de Italiaanse voorzetsels.

RIASSUNTO

Questo capitolo è una rassegna della letteratura sulla sintassi delle preposizioni nella Teoria Standard Estesa della grammatica generativa, che mostra lo sviluppo della teoria delle preposizioni e formula le domande che si potrebbero porre rispetto alle preposizioni italiane.

SUMMARY

This chapter is an account of the literature on preposition syntax in the framework of the Extended Standard Theory of generative grammar. It shows the development of preposition theory and formulates the questions that could be asked about Italian prepositions.

KEYWORDS

Voorzetsels, Extended Standard Theory, Italiaans

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

5. VOORZETSELTHEORIE IN DE EST

De syntaxis van voorzetsels in de generatieve grammatica

Binnen het generatieve paradigma is de syntaxis van voorzetsels geheel en al uitgewerkt in het kader van de Extended Standard Theory. Hoewel er in de literatuur enkele opmerkingen te vinden zijn die wijzen op de belangrijke rol die Edward S. Klima hierbij heeft gespeeld, is het onderzoeksprogramma dat geleid heeft tot de syntactische bestudering van voorzetsels definitief uiteengezet in Chomsky's *Remarks on Nominalization*, dat geschreven is in 1967. Chomsky stelde daarin een uniforme behandeling voor van de voornaamste syntactische categorieën, N, V, A en een ongenoemde, die later geïdentificeerd wordt als P. Zijn opmerkingen vereisten nader onderzoek op drie punten: de identificatie van P, het vinden van een complementstructuur en een specifiersysteem dat te vergelijken was met die van andere categorieën, in het bijzonder V, en ten slotte de vraag of een PP zich ten opzichte van de zin net zo gedraagt als de andere categorieën. Bovendien wees dit artikel een transformationele afleiding van één categorie (bijvoorbeeld P) van een andere af. Aangezien de transformationele oplossing nauw verbonden was met het concurrerende kader van de General Semantics, met inbegrip van Fillmore's Case Grammar, werd de voorzetselsyntaxis een belangrijk punt om aan te tonen dat EST een beter kader was. De opmerkingen aan het begin van Jackendoff 1973 getuigen van deze rivaliteit; hij beschouwt Fillmore, Postal en Becker & Arms als zijn concurrenten bij de behandeling van voorzetsels.

De uitwerking van de voorzetselsyntaxis in de EST is het werk geweest van Emonds en Jackendoff. Emonds schijnt de eerste auteur geweest te zijn die de parallelle complementstructuur tussen P en V gemotiveerd heeft; de eerste tekst waarin hij dit punt behandelt is zijn dissertatie uit 1970; zijn argumenten worden uitvoerig vermeld in zijn bijdrage tot de IRIA-conference van april 1970, gepubliceerd als Emonds 1972 en opnieuw afgedrukt als Emonds 1973. Jackendoff 1973, waarschijnlijk geschreven in 1970, werkt Emonds' ideeën uit en presenteert ze in een elegant formaat; zijn artikel is veel gelezen omdat het in een welbekend Festschrift is verschenen. Voor de definitieve EST behandeling van voorzetsels moeten we natuurlijk de boeken van beide auteurs raadplegen: Emonds 1976 en Jackendoff 1977. Het heeft vrij lang geduurd voor deze benadering van voorzetsels op andere talen werd toegepast, wat temeer opvalt als we dit vergelijken met de snelle overname van de Case Grammar. Voor het Frans is er een vroeg artikel van Ruwet (Ruwet 1969, opnieuw gepubliceerd in Ruwet 1982, dat in hoofdzaak geschreven is tijdens Ruwets verblijf aan de MIT in het jaar 1967-68). Het is nog niet gebaseerd op RON (met uitzondering van een paar toespelingen aan het eind van het artikel) en daardoor is het een typisch overgangsstuk, met zijn verwijzing naar transformaties (*sur* wordt afgeleid van *au-dessus*, als een syntactisch proces en niet een redundantieregel in het

lexicon). De auteur schijnt dit artikel later verloochend te hebben, maar hij heeft het gerehabiliteerd door zijn opname in een bundel van 1982. Pas in 1978¹ heeft Ruwet zich opnieuw bezig gehouden met voorzetsels, in een studie over constructies met *avec*, geïnspireerd door Van Riemsdijk. Van Riemsdijk en zijn Amsterdamse collega's hebben het onderzoeksprogramma van Emonds en Jackendoff uitvoerig toegepast op het Nederlands, ongetwijfeld gestimuleerd door enkele interessante syntactische verschillen tussen de beide talen. De eerste presentatie (Van Riemsdijk 1974) was een getrouwe Nederlandse tegenhanger van Jackendoff 1973; de definitieve analyse van de Nederlandse preposities is te vinden in zijn dissertatie van 1978.

Onlangs heeft Wunderlich een artikel gepubliceerd over de Duitse prepositie-syntaxis, dat sterk geïnspireerd is door Jackendoff en Van Riemsdijk (Wunderlich 1984). Ik ben me niet bewust van enige studie van Italiaanse preposities in dit kader, met uitzondering van Graffi's studie over absolute *con*-constructies (Graffi 1984), die een parallel vormt met Van Riemsdijk (1978, hoofdstuk 3.6.2) en Ruwet 1978.² Mijn bedoeling in dit hoofdstuk is na te gaan in hoeverre deze benadering toegepast kan worden op het Italiaans. Ik zal proberen me zo dicht mogelijk aan de soort discussie te houden die in de bronnen gevoerd is en elementen uit latere kaders trachten te vermijden om een vruchtbare vergelijking met de andere talen mogelijk te maken. Hier stel ik de vragen voor het Italiaans; sommige antwoorden zullen volgen in hoofdstuk 6 van deze bundel.

Transitieve en intransitieve preposities

Het eerste element dat het parallellisme tussen P en V laat zien is dat er transitieve en intransitieve constructies voorkomen bij dezelfde lexicale items. Als een dergelijk parallellisme kan worden aangetoond, dan moeten beide categorieën ook op dezelfde wijze behandeld worden. Een van de verworvenheden van het kader van *Aspects* (Chomsky 1965) was dat de eerdere gewoonte om transitieve en intransitieve werkwoorden te genereren via verschillende phrase structure regels opgegeven was ten gunste van subcategorisatieopgaven in het lexicon. Zo wordt de lexicale identiteit van *eat* in *the dog is eating* en *the dog is eating its food* verantwoord door één enkel lexical item *eat* aan te nemen, met een dubbele subcategorisatie, namelijk [+—] en [+—NP] (een formule die ineengeklapt kan worden door een facultatief complement aan te nemen: [+— (NP)]). Op dezelfde wijze kan de lexicale identiteit van *behind* in *the garden behind* en *the garden behind the house* weergegeven worden door een lexical item *behind* [+— (NP)].

---

¹ Maar al in 1973 heeft Ruwet in Utrecht een lezing over voorzetsels gehouden die al helemaal in EST-termen geformuleerd was, blijkens een verslag dat ik daar toen van gemaakt heb.

² Enkele jaren later zal Luigi Rizzi een hoofdstuk over de syntaxis van preposities bijdragen aan de *Grande grammatica italiana di consultazione*, maar dat valt buiten het bestek van dit overzicht.

Voor de phrase structure regels betekende dit dat er een facultatieve uitbreidingsregel $PP \rightarrow P - (NP)$ moest zijn naar het voorbeeld van de soortgelijke regel $NP \rightarrow V - (NP)$, die deel uitmaakt van de herschrijfgeregels voor de *V*.

Voor de bewijsvoering werden altijd die voorbeelden gebruikt die semantisch gezien hun lijdend voorwerp incorporeerden. Dat betekent, in de notatie van Jackendoff 1976, dat als *eat* [+—NP] een semantische interpretatie $EAT(x,y)$ heeft, waarin *y* overeenkomt met de NP die het lijdend voorwerp van *eat* is, dan *eat* [+—] dezelfde interpretatie heeft, maar dan met een constante in plaats van de variabele *y*, dus $EAT(x, FOOD)$. De aard van de constante is dan afhankelijk van de betekenis van EAT . Jackendoffs voorbeelden (Jackendoff 1973: 346) waren *eat*, *drink* en *smoke*, Emonds (1976: 173) gebruikte *confess* (*his error*). Emonds kijkt niet naar de semantiek, maar uiteraard zal de constante die ingevoegd moet worden bij het intransitieve *confess* zoiets als SINS moeten luiden.

Het lijkt me nodig om de nadruk te leggen op deze incorporatiecontext, omdat er andere soorten werkwoorden zijn die een heel ander syntactisch kader vertonen, zoals *grow* (*he grows corn* tegenover *the corn grows*), waarbij het semantische verband anders is dan de incorporatie van het lijdend voorwerp. Om goede voorbeelden te vinden voor het parallellisme tussen *V* en *P* moeten we daarom preposities uitkiezen waar we ook objectincorporatie tegenkomen. *Behind* is een goed voorbeeld, want het transitieve gebruik van dit voorzetsel kan ruwweg weergegeven worden als $BEHIND(PLACE)$.

Er zijn vijf soorten argumenten die gebruikt worden om het bestaan van intransitieve *P*'s te rechtvaardigen:

- 1) fonologische identiteit (of gelijkenis) van de lexicale items;
- 2) het voorkomen van specifiers die kenmerkend zijn voor *P* en die gelijksoortige selectiebependingen hebben voor transitieve en intransitieve *P*'s;³
- 3) het voorkomen van beide typen in typische *PP* posities;
- 4) een analoog gedrag ten opzichte van verplaatsingstransformaties;
- 5) dezelfde of verwante selectierestricties op het werkwoord waar ze van afhangen.

Jackendoff (1973: 345) wijst op het nauwe fonologische verband (vaak identiteit) tussen 'veel gewone preposities' en intransitieve preposities. Zijn voorbeelden omvatten *before* en *inside* (als traditionele bijwoorden) en alle traditionele particles in de verb-particle constructies (*down*, *up*, *in*, *out*, *through*, *over*, *by*). Hier is de identiteit van de vorm totaal. Nauw verband hebben we in *ran in* tegenover *ran into NP*; *kick downstairs* tegenover *kick down the stairs*, *afterward* tegenover *after* (*the first act*). Emonds (1976: 173) heeft *before*, *inside* en *since*, en impliciet *beforehand* tegenover *before NP*. Van Riemsdijk (1974) citeert als zijn voorbeelden van intransitieve preposities *boven*, *binnen*, *tegen*, *beneden*, *achter* (tegenover *tegen* (*ons*)).

---

³ Bij specifiers van een *P* denkt men in het Engels gauw aan 'right'; het Nederlands heeft *pal* (tegen de wind) of *vlak* (naast de kerk).

In Van Riemsdijk (1978: 51/52) stelt hij dat de meeste, zo niet alle intransitieve preposities fonologisch identiek zijn aan de corresponderende transitieve preposities. Hier gebruikt hij als voorbeelden *boven* tegenover *boven de winkel* en *achter* tegenover *achter het huis*. Ruwet (1982: 325) citeert *contre*, *devant* en *derrrière*, en als voorbeelden van verwante, maar niet identieke vormen *sur* tegenover *dessus*, *sous* tegenover *dessous* en *dans* tegenover *dedans*. De tweede leden van elk paar waren in de 17e eeuw nog transitief. Wunderlich (1984: 82/83) citeert als voorbeeld van identiteit *oben* in *oben im Schrank*).⁴

Als een voorbeeld van een transitieve prepositie die geen intransitieve tegenhanger heeft (maar wel als een voegwoord kan optreden dat een zin selecteert) hebben we *because*. Hier wordt het element *of* dat op het voorzetsel volgt niet als belemmering gezien voor de identificatie van het voorzetsel. De auteurs zijn niet consequent in de behandeling van *of*, want *out of* wordt geciteerd als een voorbeeld waar twee preposities elkaar opvolgen.

Ik concludeer uit deze opmerkingen dat:

- 1) fonologische identiteit beschouwd wordt als een belangrijk argument voor het bewijs van het bestaan van intransitieve Ps;
- 2) de identiteit niet constant hoeft te zijn voor alle items;
- 3) zodra het bestaan van intransitieve preposities bewezen is we kunnen verwachten dat er ook intransitieve preposities te vinden zijn die geen transitieve tegenhanger hebben. Voorbeelden zijn *back*, *together*, *away* (Emonds 1976,12, n. 13) en *apart* (Emonds 1972), *home* (Jackendoff 1973, geciteerd naar Klima);
- 4) toevoeging van *of* niet verhindert dat de prepositie transitief is, maar dat de behandeling van *of* onsystematisch is.

Nergens wordt een volledige lijst van identieke vormen gegeven. Voor het Italiaans geeft dit mij aanleiding tot de volgende vragen:

- 1) Welke lexicale items accepteren de subcategorisatie [+—] naast [+ — NP]?
- 2) In welke gevallen zijn de lexicale items dan identiek?
- 3) Zijn er gevallen waarin de transitieve en intransitieve voorzetsels onvolledig met elkaar corresponderen?
- 4) Zijn er voorbeelden van intransitieve preposities die geen transitieve tegenhangers hebben, en hoe kunnen we die herkennen?

---

⁴ Dit laatste voorbeeld is minder gelukkig, omdat *im Schrank* geen geldig NP-complement voor *oben* kan zijn. Vergelijk ook *boven in de kast*, dat ook nog drievoudig ambigu is tussen in het bovenste deel van de kast, in de kast boven (die van de bovenverdieping) en boven, namelijk in de kast.

Preposities met zinscomplementen

Emonds 1976 (maar ook al Emonds 1970) geeft ook voorbeelden van lexicale items die tegelijk als voorzetsel en als voegwoord fungeren. Zijn voorbeelden zijn (1976: 173, ex (43)):

(1) John arrives before (the last speech)	(1a)
(the last speech ended)	(1b)
(2) I haven't seen him since (the party)	(2a)
(the party began)	(2b)
(3) He did it until (his friend's arrival)	(3a)
(his friend arrived)	(3b)

Andere voorbeelden bevatten *because* en *after*. Sommige voorzetsels, zoals *in(side)* hebben deze mogelijkheid niet. Kennelijk bevatten de b-gevallen een zin na het voorzetsel/voegwoord. In 1976: 173, n. 6 voert Emonds het subcategorisatie-kenmerk [+—s] in. Dit is de enige subcategorisatie voor *while*, en een van de mogelijkheden tot subcategorisatie voor *before* en *after*.

Jackendoff (1973) noemt een voorbeeld met *before*, maar heeft het daar niet over voegwoorden. Jackendoff (1974: 43) noemt Klima's voorbeeld *after the ball is over* tegenover *after the ball*, om de complementstructuur [+—s] in te voeren; hij beschouwt de keuze voor s als een alternatief voor NP.

Hieruit blijkt dat de voorbeelden die gebruikt worden om zinscomplementatie van P te rechtvaardigen niet de complementizer *that* bevatten. In feite zijn de voorbeelden zo gekozen dat ze totale identiteit laten zien tussen de NP als complement en het subject NP van de complementzin. De VP van de complementzin wordt meestal gereduceerd tot enkel een v. Er is één voorbeeld in Emonds (1970 en 1976) dat een complementizer bevat, namelijk zin (4):

(4) What would he say (now?)	(4a)
(now that the news is out?)	(4b)

Hij maakt zich geen zorgen over het verschil, want zijn behandeling heeft nog niet de regel $S' \rightarrow \text{COMP } S$, die ingevoerd is door Bresnan en slechts eenmaal genoemd wordt (in Emonds 1976, 185, n. 20). De ingebedde zin in (4b) heeft daarom de structuur [COMP NP VP]_s. Er is geen mechanisme dat het verschil tussen *that* en $\emptyset$ verantwoordt; *that*-deletie wordt alleen maar besproken na werkwoorden. Jackendoff (1977: 79) gebruikt S' als een algemeen complement voor zinnen en neemt dus impliciet ook een regel van *that*-deletie aan voor preposities.

Een derde soort subcategorisatie bij Emonds 1976 is de gerund-constructie:

- (5) They are unwise in trying to escape.

Misschien bevat dit voorbeeld een VP complement (dus zonder subject), maar opnieuw is er geen discussie over.

Van Riemsdijk 1974 heeft dezelfde drie types:

- (6) voor hij kwam
- (7) nadat hij vertrokken was
- (8) alvorens naar bed te gaan

Dit zijn voorbeelden voor de subcategorisatie [+—S/VP], waarbij [+—S] waarschijnlijk optreedt in (6) en (7), en [+—VP] in (8). In (6) is er totale lexicale identiteit (*voor* subcategoriseert NP en S), in (7) ook, als we tenminste *nadat* analyseren als *na[dat ...]*; in (8) kan *alvorens* alleen maar een VP subcategoriseren. In Van Riemsdijk 1978 wordt het laatste voorbeeld vervangen door *zonder*, waarbij de lexicale identiteit weer hersteld wordt, en het voegwoord in de *nadat*-zin wordt opgesplitst als *na[dat...]*. In het hier aangenomen kader hebben alle gevallen V^3 , wat overeenkomt met S' .

Voor Wunderlich 1984 is lexicale identiteit een strikte conditie voor de analyse van voegwoorden en voorzetsels met een zinscomplement. Indien deze identiteit een feit is kan het complement zowel VP als S' zijn, vergelijk:

- (9a) ohne ihn zu bemerken (VP)
- (9b) ohne daß ich ihn bemerkte (S')

Zijn voorbeelden hebben *ohne* en *anstatt* met zowel VP als S' , *um* met VP, *aufßer* met S' en *aufdaß*, *gesplitst in auf [daß...] S'.*

De problematische gevallen zijn die welke ogenschijnlijk S' subcategoriseren (dus S zonder *daß*). Wunderlich accepteert een P-status voor *bis* en *während*, die ook kunnen subcategoriseren voor NP, zonder de status van hun P^0 te specificeren. Hij weigert P-status toe te kennen aan *bevor* en *nachdem*, omdat deze woorden niet identiek zijn met *vor* en *nach*, en hij beschouwt *weil* en *wenn*, die alleen maar voor S^0 subcategoriseren, als complementizers.

De discussie geeft ons – geheel los van de voorgestelde analyses – de volgende descriptieve vragen voor het Italiaans:

- 1) Kunnen we een onderscheid maken tussen S' , S^0 en VP, dat wil zeggen respectievelijk complementen ingeleid door *che*, complementen zonder complementizer maar met subject en tijdsaanduiding, en infinitiefcomplementen?
- 2) Tonen voegwoorden:
  - a) lexicale identiteit met de corresponderende prepositie?
  - b) de mogelijkheid gesplitst te worden in P *che*?
  - c) de mogelijkheid van een afleidingsrelatie ten opzichte van preposities (zoals *nachdem* van *nach*)?
  - d) totale suppletie ten opzichte van de semantisch overeenkomstige prepositie?

Groepen preposities

Jackendoff 1973 ontdekte het probleem van het bestaan van constructies met twee opeenvolgende preposities: P-P-(NP). In zijn voorbeelden vinden we de combinaties:

1) *out of* NP

2) *down into* NP (*up into* NP, *back from* NP)

3) *from inside* NP.

Semantisch kunnen we drie verschillende typen onderscheiden. In 1) heeft de tweede prepositie geen onafhankelijke betekenis. Ik heb eerder al het parallellisme met *because of* genoemd: *of* kan gezien worden als een case-marker op de NP, geregeerd door *out of* of door *because*. Maar het is niet duidelijk of case-markers syntactisch als iets anders dan een prepositie gezien moeten worden. Er is enige discussie in Jackendoff (1977, §4.4.5), waar als alternatieve mogelijkheid genoemd wordt dat we de case-markers als affixen van de NP beschouwen.

In (2) zijn zowel *down* als *into* NP onafhankelijk acceptabele complementen van het werkwoord waardoor ze gesubcategoriseerd worden. Een zin als:

(10) He went down into the cellar

kan alterneren met:

(11) He went down

(12) He went into the cellar

Maar we kunnen (10) niet analyseren als een constructie met twee onafhankelijke PPs, want ze kunnen niet gescheiden worden, vergelijk:

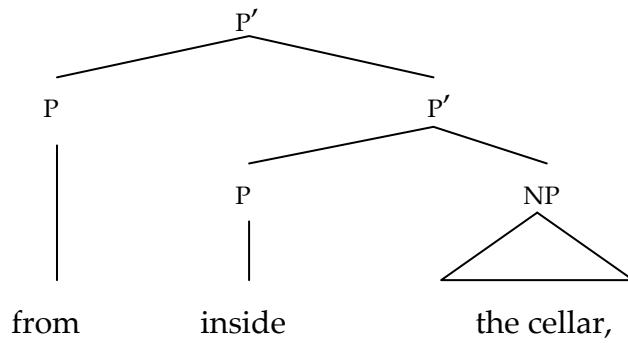
(13) *Down he went into the cellar

Daarom moet de hele uitdrukking gezien worden als één PP, waarvan de interne structuur nog in discussie is.

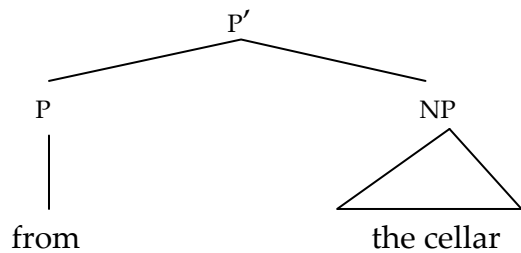
In (3) hebben de voorzetsels verschillende semantische functies: *inside* NP geeft een locatie weer, die een complement vormt van *from*. Alleen *from* PP en niet *inside* NP wordt gesubcategoriseerd door het werkwoord, dat typisch een werkwoord van beweging moet zijn.

Deze semantische overwegingen hebben hun syntactische correlaties. We kunnen beginnen met type (3):

De voor de hand liggende structuur van (3) is:

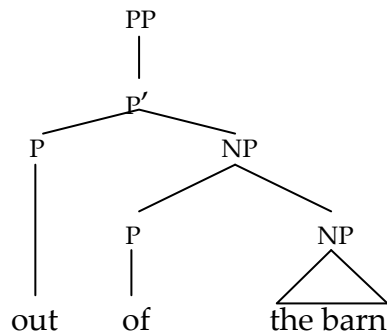

een structuur die lijkt op die van *from the cellar*:

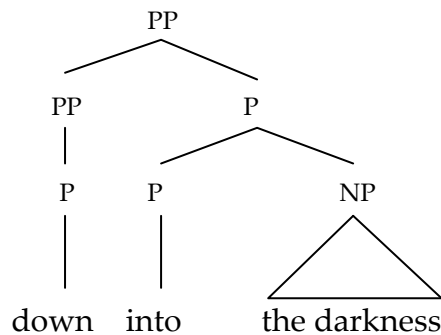

Als we het eerste voorbeeld (*out of*) zien als een constructie die een NP bevat met N als hoofd en de tweede (*down into*) als een constructie waarin *down* de specifier is van een PP met *into* als zijn hoofd, dan krijgen we de volgende representaties:

1)

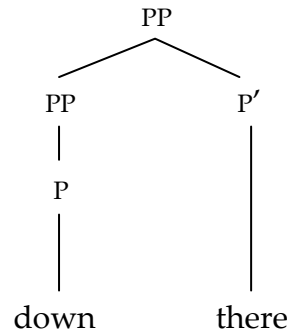

(2)

en voor (3) dezelfde structuur als in *from inside the cellar*, maar dan nog met een PP erboven.

Maar de discussie van Jackendoff 1973 komt niet tot zo'n expliciet niveau, vooral omdat er daar geen tussenniveau is tussen PP en P. Wat in dat boek wel staat is de voorspelling dat er ook twee intransitieve Ps (in onze weergave PPs) moeten kunnen voorkomen, in plaats van transitieve. Zijn voorbeelden zijn *back home*, *over here*, *down there*, die duidelijk allemaal voorbeelden van type 2) zijn, vergelijk:

Indien Jackendoff de structuurverschillen had geanalyseerd dan zou hij zeker voorbeelden van type 3 hebben ontdekt, namelijk *from here*, *from home*, enzovoort.

Van Riemsdijk 1974 vond voorbeelden die lijken op 3): *van boven*, *tot na 7 uur*, *tot daarna*, *van voordat hij drie was*, waar de onderste P alle syntactische waarden kan aannemen, maar hij gaf er geen commentaar op. In Van Riemsdijk 1978 noteert hij de verschillen tussen type (2) en type (3) met de volgende voorbeelden:

(14) onder in de la; boven op de stapel (type 2)

(15) van voor de oorlog; voor bij de koffie (type 3)

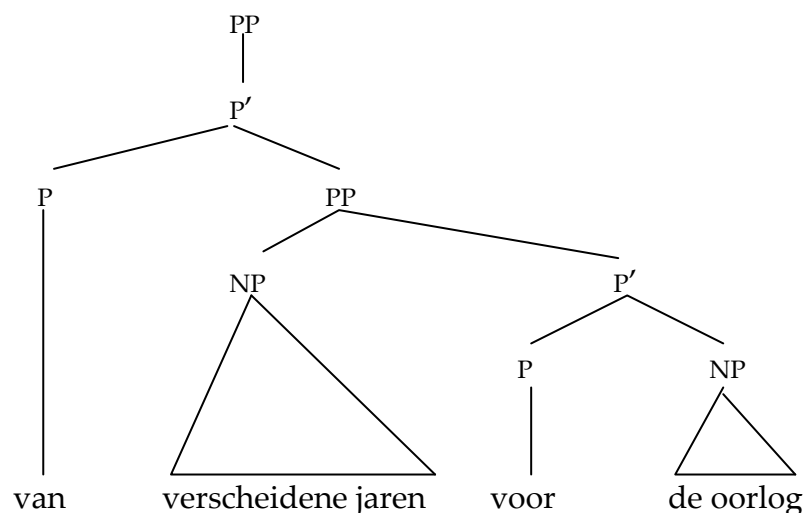
Verder noteert hij de mogelijkheid dat de interne structuur van 3) gespecificeerd wordt, bijvoorbeeld:

(16) van verscheidene jaren voor de oorlog⁵

Om die reden moet P' vervangen worden door PP:

---

⁵ Ik heb de quantor veranderd, want Van Riemsdijks voorbeeld *meerdere* is in mijn idiolect een onacceptabel germanisme.

Eigenlijk heeft Van Riemsdijk een extra niveau, waardoor PP gelijkgesteld wordt met P^3 , in plaats van met P^2 , maar ik heb geen enkel nut kunnen vinden voor deze extra mogelijkheid, die alleen maar ingevoerd lijkt te zijn om redenen van symmetrie met andere woordsoorten.

Wunderlich (1984, sectie 5) heeft een uitgebreide discussie over deze gevallen. Hij heeft in het Duits een extra motivatie voor P-PP, omdat die taal een naamvalssysteem heeft. In *bis auf den Hof* is de accusatief afhankelijk van het werkwoord (van beweging), *bis* heeft geen invloed op de naamval van de binnenste NP.⁶ Wunderlich analyseert zijn *bis*-gevallen als P^0P^3 , dus net als ons geval 3). Ik ben er niet geheel zeker van of dit klopt, want in 3) wordt de eerste P gesubcategoriseerd door het werkwoord.

We hebben kunnen zien dat het niet erg zinnig is om louter distributieve vragen te stellen, zoals: zijn er combinaties van twee opeenvolgende preposities in de taal? Om zinvolle antwoorden te krijgen moeten we een onderscheid maken tussen P als case-marker, P als specifier en P als hoofd van een complement. Zo krijgen we voor het Italiaans de volgende vragen:

- 1) Zijn er in het Italiaans combinaties van prepositie en case-marker? (Deze vraag was al in een vorige paragraaf gesteld). Zo ja, welke preposities fungeren dan als case-markers, hoe kunnen we ze onderscheiden van andere preposities en hebben ze een speciaal gedrag? Speciaal zal de naamval van de clitics interessant kunnen zijn.
- 2) Zijn er gevallen waarin intransitieve preposities fungeren als specifiers binnen een PP?
- 3) Hebben we gevallen van PP complementen bij een P? Hoe herkennen we deze en op welke wijze subcategoriseren ze het werkwoord?

---

⁶ Deze bewering is niet geheel juist, want er is een alternatieve mogelijkheid, namelijk dat de accusatief vrij (onafhankelijk van het werkwoord) is en dat de semantisch onacceptabele combinaties van werkwoord + accusatief worden uitgefilterd. Ik kan me niet herinneren of dit alternatief van Wunderlich zelf afkomstig is, of van een van de Amsterdamse linguïsten (Van Riemsdijk of Den Besten).

- 4) Zijn er gevallen waarin de tweede P intransitief is?
- 5) Zijn er gevallen waarin de tweede P een zinscomplement heeft?

Nawoord

Dit stuk was bedoeld als theoretische inleiding voor een studie van de Italiaanse voorzetsels. Geconfronteerd met een traditionele beschrijving van de Italiaanse voorzetsels die volkomen ontoereikend was, zeker op syntactisch gebied, zocht ik naar een aanpak binnen de theorie die me op dat moment het meest relevant leek, namelijk de Extended Standard Theory. Hierbij concentreerde ik me op die elementen die me het meest van belang voorkwamen voor het Italiaans en zocht ik vooral naar heuristische principes die een beschrijving konden onderbouwen. Dat is het enige wat in dit stuk aan de orde komt. Ongemerkt is er natuurlijk een heleboel historie van de EST in geslopen, maar het stuk kan het beste beoordeeld worden als achtergrond van hoofdstuk 6, waarin ik het probeerde toe te passen op concreet Italiaans materiaal.

In zijn functie van historie van de theorie heeft het vooral twee lacunes. In de eerste plaats is alles wat met name bij Van Riemsdijk betrekking had op de Nederlandse voorzetsels, zoals de postposities en de circumposities, maar ook de R-vormen en de verplaatsingsregels, buiten beschouwing gebleven. Ten tweede was ik op zoek naar een uniforme EST, als kader om descriptief werk in te doen, en had dus weinig gevoel voor het feit dat er nooit een uniform kader geweest is, maar dat de theorie van 1967 tot 1979 (respectievelijk Chomsky's *Remarks on Nominalization* en zijn Pisa lectures) jaarlijks uitgebouwd en gewijzigd is, zoals dat altijd het geval is geweest in de historie van de generatieve taalkunde. Toekomstig historisch onderzoek zal ook die aspecten mee moeten nemen.

Voor mijzelf is dit evenwel het generatieve kader geweest waarmee ik me het beste kon identificeren. In de jaren tachtig had ik meer belangstelling voor de cognitieve semantiek, en hoewel ik de latere ontwikkelingen van de 'Mainstream linguistics' (Jackendoffs term) heb trachten bij te houden, voel ik daarbij niet die betrokkenheid die ik destijds had. In dat opzicht ben ik een relict uit de jaren zeventig, zoals de behandelde auteurs dat allemaal, in meer of mindere mate zijn. Ik voel me dan ook helemaal happy als ik Jackendoffs bezwaren tegen het minimalisme lees (bijvoorbeeld in Culicover & Jackendoff 2005) en bestudeer diens laatste boek over de Parallele architectuur (Jackendoff 2010) alsof het voor mij geschreven is.

Bibliografie

- Chomsky, Noam A. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge MA: The MIT Press, 1965.
- _____. 'Remarks on Nominalization', in *Studies on Semantics in Generative Grammar*. The Hague/ Paris: Mouton, 1972.
- Culicover, Peter W. & Ray Jackendoff. *Simpler Syntax*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Emonds, Joseph E. *Root and structure-preserving transformations*. Dissertation, Massachusetts Institute of Technology. Bloomington: Indiana University Linguistic Club, 1970.
- _____. 'Evidence that Indirect Object Movement is a Structure-Preserving Rule' *Foundations of Language* 8 (1972): 546-561.
- _____. *A Transformational Approach to English Syntax: Root, Structure-Preserving and Local Transformations*. New York: Academic Press, 1976.
- Jackendoff, Ray S. 'The Base Rules for Prepositional Phrases', in Stephen R. Andersen & Paul Kiparsky (eds.). *A Festschrift for Morris Halle*. New York, etc.: Holt, Rinehart & Winston, 1973: 345-356.
- _____. 'Toward an Explanatory Semantic Representation', *Linguistic Inquiry* 7 (1976): 89-150.
- _____. *X' Syntax: A Study of Phrase Structure*. Cambridge MA: The MIT Press, 1977.
- _____. *Meaning and the Lexicon*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Riemsdijk, Henk C. van. 'De relatie tussen postposities en partikels' *Spektator* 3 (1974): 447-462.
- _____. *A case study in syntactic markedness. The binding nature of prepositional phrases*. Lisse: De Ridder, 1978.
- Rizzi, Luigi. 'Il sintagma preposizionale', hoofdstuk 10 van Lorenzo Renzi (red.), *Grande grammatica italiana di consultazione*, deel 1. Bologna: Il Mulino, 1988.
- Ruwet, Nicolas. 'A propos des prépositions de lieu en français', in *Grammaire des insultes et autres études*. Paris: Seuil, 1982: 317-340.
- Wunderlich, Dieter. 'Zur Syntax der Präpositionalphrasen im Deutschen' *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 3 (1984): 65-99.

DE BOER, Minne Gerben. 'De syntaxis van de Italiaanse preposities'. Hoofdstuk 6 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 95-107.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt een inventaris opgesteld van de Italiaanse preposities die voorkomen in een corpus bestaande uit de romans *La Ciociara* van Moravia en *Il Gattopardo* van Tomasi di Lampedusa. Achtergrond voor de herkenning van preposities is de Extended Standard Theory van de generatieve grammatica. Binnen dat kader worden de zogenaamde complexe preposities geanalyseerd en wordt hun interne bouw vastgesteld.

RIASSUNTO

In questo capitolo si fa l'inventario delle preposizioni italiane occorrenti in un corpus fatto dei romanzi *La Ciociara* di Moravia e *Il Gattopardo* di Tomasi di Lampedusa. Il quadro utilizzato per riconoscere le preposizioni è la Teoria Standard Estesa della grammatica generativa. In questo quadro si analizzano le cosiddette preposizioni complesse (o locuzioni preposizionali) e si determina la loro struttura interna.

SUMMARY

In this chapter an inventory is made of the Italian prepositions of a corpus consisting of the novels *La Ciociara* by Moravia and *Il Gattopardo* by Tomasi di Lampedusa. The framework used for recognizing prepositions is the Extended Standard Theory of generative grammar. Within this framework the so-called complex prepositions are analyzed and their internal structure is established.

KEY-WORDS

Italian prepositions, preposition syntax, complex prepositions

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

6. DE SYNTAXIS VAN DE ITALIAANSE PREPOSITIES*

Inventaris

In dit hoofdstuk wil ik een eerste inventaris opmaken van de Italiaanse voorzetsels. Om dit te kunnen doen heb ik een corpus samengesteld dat bestaat uit de beide romans *La Ciociara* van Alberto Moravia en *Il Gattopardo* van Giuseppe Tomasi di Lampedusa. Met behulp van de woordindexen heb ik een lijst gemaakt van de lexicale items die op het eerste gezicht behoren tot de woordsoort preposities. Dit is uiteraard een methode van trial and error; ik heb dan ook achteraf kunnen constateren dat het voorzetsel *dinanzi*, dat tamelijk frequent is in *Il Gattopardo*, maar niet voorkomt in *La Ciociara* in de lijst ontbrak. Verder is het denkbaar dat een aantal volkomen acceptabele voorzetsels toevallig niet voorkomen in de beide romans die onderzocht zijn. Niettemin is het handig om deze lijst als uitgangspunt te hebben, want de lijsten in de bestaande grammatica's zijn zeer onbevredigend.

Ik heb 36 verschillende enkelvoudige voorzetsels gevonden, waarvan er acht monosyllabisch zijn en 28 twee of meer lettergrepen tellen. Ik maak hier aparte lijsten van:

- 1) Monosyllabische voorzetsels: *a, con, da, di, in, per, su, tra/fra*.
- 2) Polysyllabische voorzetsels: *accanto, addosso, attorno, attraverso, avanti, contro, davanti, dentro, dietro, dinanzi, dopo, durante, entro, fuori, insieme, intorno, invece, lungo, oltre, presso, prima, rasente, secondo, senza, sopra, sotto, verso, vicino*.

Entro en *dinanzi* komen alleen in *Il Gattopardo* voor en niet in *La Ciociara*. In deze laatste tekst vinden we ook het herhaalde voorzetsel *torno torno*. Verder is er nog het woord *fin(o)*, dat gecombineerd kan worden met verschillende van de genoemde voorzetsels om, een complex voorzetsel te vormen: *fino a, fin da, fin dietro*, en dergelijke.

De lijst is dus voorlopig, en vatbaar voor correcties en uitbreidingen. Hij is ook selectief vanwege de bron waarop hij gebaseerd is; zelfs de keuze tussen de vormen *tra* en *fra* is een kwestie van persoonlijke voorkeur van sprekers of schrijvers. *La Ciociara* heeft een voorkeur voor *tra* (frequentie 221 tegen 2), terwijl *Il Gattopardo* *fra* preferereert (frequentie 137 tegen 6). Maar ook in andere gevallen van perfecte synonymie kunnen sprekers verschillend reageren.

---

* Toen ik met mijn voorzetselonderzoek begon heb ik in de traditionele grammatica van Battaglia en Pernicone 1960 gekeken hoe deze woordsoort daar behandeld werd. Dat was zeer onbevredigend; vandaar dat ik in deze notitie een poging gedaan heb een betere indeling te maken. Voor de grote lijnen van mijn aanpak verwijs ik naar hoofdstuk 5 uit deze bundel; de notatie van de formules berust op Selkirk 1982. Hierin worden de categorieën N, A, V, P en Adv voorzien van exponenten: 0 staat voor het woordniveau, positieve exponenten voor hogere syntactische categorieën, negatieve exponenten voor morfologische elementen beneden het woordniveau.

Bij voorzetsels met een lage frequentie is het heel goed mogelijk dat sommige uitsluitend om statistische redenen niet in het corpus vertegenwoordigd zijn.¹ Wanneer er andere teksten aan het corpus toegevoegd worden kunnen er dus nieuwe elementen in de lijst worden opgenomen. Daarentegen heeft het geen zin alle mogelijke archaische vormen op te nemen die in de grammatica's hun bestaan gerekt hebben.

Uitbreiding van de inventaris

Naast de 'echte' voorzetsels zijn er verscheidene andere soorten items:

3) de postpositie *fa*.

4) een zeker aantal voorzetseluitdrukkingen die bestaan uit een combinatie van een monosyllabisch voorzetsel (*in, di, a, per*) en een zelfstandig naamwoord. Voorbeelden hiervan zijn:

4a) *in capo, in cima, di fianco, in fondo, di fronte, in grembo, in mezzo, in riva*, allemaal gevolgd door de case-marker *a*.

4b) *a causa, a forza, a furia, a guisa, per mezzo, per opera, per via, a metà, a destra, a sinistra, a nord (sud, est, ovest)*, allemaal gevolgd door de case-marker *di*.

5) nog complexer uitdrukkingen, die bijvoorbeeld een bepaald lidwoord bevatten. Ik citeer: *con l'eccezione, all'infuori, al di là, ai due lati, nel mezzo, dalla parte, dalle parti*, enzovoort, allemaal gevolgd door de case-marker *di*.

Speciaal bij deze laatste groep is het niet altijd zeker of we te maken hebben met een voorzetseluitdrukking of met een idiomatische zelfstandige-naamwoordgroep. De nuttigste criteria om hierover een uitspraak te doen zijn lexicalisatie (dat wil zeggen specialisatie, ook in semantische zin) en de vaste aard van de combinatie. Zo heeft de combinatie *nel mezzo* altijd verplicht het voorzetsel *in* (deel van *nell!*), dat niet kan alterneren met *a*, zoals wel mogelijk is bij het synoniem *centro*. Een derde criterium is pronominalisatie: **nel mezzo della strada e in quello della piazza*. Het is niet mogelijk om *mezzo* te pronominaliseren door middel van *quello*.

Traditioneel worden groepen als *davanti a* ook beschouwd als voorzetseluitdrukkingen. Maar in deze gevallen is het gebruik van *a* een verschijnsel van rectie (*government*). Hetzelfde geldt voor *di* in *prima di*. Ik zie geen enkele reden waarom we deze soorten zouden moeten uitsluiten van de verzameling enkelvoudige preposities. Er is een duidelijke analogie met de werkwoorden, die de datief kunnen regeren zonder dat ze daardoor beschouwd worden als complexe werkwoorden. Op te merken is nog dat rectie met de datief vaak alterneert met een clitische datief of locatief, bijvoorbeeld *cammino accanto a lui* tegenover *gli cammino accanto* 'ik loop naast hem'. Er is geen soortgelijke alternantie met *di*. Er kunnen ook nog andere voorzetsels zijn die rectie aanduiden. Dat is bijvoorbeeld het geval bij *insieme (con)*. Ik heb *lontano da* 'ver van' buiten mijn lijst gehouden, maar misschien moet dit type ook toegevoegd worden.

---

¹ Een duidelijk voorbeeld is dat *sulla destra di* 'rechts van' wel en *sulla sinistra di* 'links van' niet in het corpus voorkomt.

Behalve directe en indirecte rectie bestaat ook een nul-optie voor rectie, in de vorm van intransitieve voorzetsels, dat wil zeggen de traditionele bijwoorden van plaats en tijd. Verder kan een voorzetsel een hele zin regeren (zowel impliciete als expliciete zinsconstructies). Het betreft hier de traditionele voegwoorden. De situatie is echter ingewikkelder dan de recente generatieve literatuur suggereert; er zijn namelijk lacunes in de relaties tussen voorzetsel en voegwoord of voorzetsel en bijwoord, en er is een mogelijkheid van syncretismen met suppletie (*mentre* = **durante che*). Volgens Wunderlich 1984 moeten we in dezen een lexicalistische oplossing kiezen, dat wil zeggen aparte lexicale items, met redundantieregels om deze onderling te verbinden. Ik denk dat dit de juiste oplossing is, maar het is in strijd met de traditie in de Extended Standard Theory.²

De voorzetsels die gebruikt worden voor rectie krijgen de functie van case-markers (naamvalsaanduiders). Maar ik denk niet dat dit ze tot minder goede preposities maakt. De hele syntactische kant van de case-markers moet echter nog bestudeerd worden.³ Behalve als case-maker kan *di* ook nog gebruikt worden als een soort fonologisch vul-element (*tra di noi*) of als een onderdeel van een woordvormingsregel, zoals bij de vorming van bijwoorden (*di recente*) of van het delend lidwoord. Deze gevallen moeten apart bestudeerd worden, zie hiervoor De Boer 1988, in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 4.

Een opmerking over frequentie

Als we de frequenties van *La Ciociara* en *Il Gattopardo* bij elkaar optellen krijgen we de volgende frequenties voor de afzonderlijke preposities:

di	10.072	sopra	96
a	5.760	intorno	90
in	3.415	insieme	74
per	2.109	davanti	73
da	2.077	durante	72
con	1.955	accanto	57
su	1.114	attraverso	53
tra/fra	366	avanti	47
senza	338	secondo	40
prima	334	addosso	38
dopo	301	presso	35
sotto	260	oltre	30
fin(o)	253	attorno	27
verso	186	vicino	18
fuori	138	lungo	15
dietro	109	entro	3
contro	105	rasente	2
dentro	100		

² Zie hiervoor mijn hoofdstuk 5, Voorzetseltheorie.

³ Dit wordt gedaan vanaf de invoering van de knoop DP in plaats van NP en bijbehorende literatuur vanaf 1986. Deze literatuur was nog niet beschikbaar op het moment dat deze notitie geschreven werd.

Het totale aantal voorkomens is 29.672 op ongeveer 200.000 woorden, dat wil zeggen 15% van het aantal lopende woorden. Dat percentage is waarschijnlijk hoger dan dat van de adjectieven. De eerste twee, *di* en *a*, vertegenwoordigen meer dan de helft van de gevallen. De monosyllabische vormen behoren allemaal tot de meest frequente items, met een zeer smalle marge voor *tra/fra*.

De morfologie (of interne syntaxis) van complexe bijwoorden

1) Bijwoorden gebaseerd op adjectieven

Sommige uitdrukkingen zijn samengesteld uit *di* + adjectief. Het morfologisch patroon hiervoor is:

[di + A]_{Adv}

De meeste van deze uitdrukkingen zijn bijwoorden van tijd. Zij worden in de hiervolgende lijst aangeduid met een T. Ik geef de voorbeelden met hun frequentie in ons corpus:

di nuovo	16	T
d'improvviso	4	T
di solito	4	T
di nascosto	3	
di continuo	1	T
di rado	1	T
di sicuro	1	
di certo	1	
di poco	1	T
di fresco	1	T

en ook

di piú	5	
--------	---	--

Ik stel voor deze uitdrukkingen te behandelen als afgeleide bijwoorden, dat wil zeggen als lexicale items op woordniveau, op dezelfde wijze als aaneengeschreven bijwoorden als *accanto* en *attorno*. Dan wordt de morfologische regel:

[di + A°]_{Adv°}

Deze regel is een *minor rule*, die vereist dat nieuwvormingen expliciet in het lexicon gevormd moeten worden. Het is niet mogelijk deze regel op willekeurig welk adjectief toe te passen; zo kunnen we niet een bijwoord **di regolare* vormen naast *regolarmente*. Aangezien de productiviteit van de regel beperkt is wordt het theoretisch mogelijk alle bijwoorden van dit type op te sommen. Syntactisch gezien bepalen de meeste van deze bijwoorden de zin, of liever het element Modaliteit van de zin.⁴

⁴ Modaliteit in de zin van Fillmore; Chomsky zou het INFL noemen.

Semantisch gezien drukken ze nuances van tijd of aspect uit, of specificeren ze de waarheidswaarde van de taalhandeling (bijvoorbeeld *di certo* 'zeker').

2) Bijwoorden gebaseerd op substantieven

Sommige uitdrukkingen bestaan uit *di* plus substantief. Hun morfologische patroon is:

[di + N]_{Adv}

Enkele voorbeelden zijn:

di corsa	5	di giorno	2
di colpo	3	di notte	2
di fatto	1	di maggio	1
di rimando	1	di buon mattino	1
di fronte	1	di buon'ora	1

De afleiding van deze complexe bijwoorden is van dezelfde aard als van die uit de vorige groep. Hun productiviteit is wat groter, speciaal bij de uitdrukkingen van tijd. Deze groep alterneert echter met echte adverbiale uitdrukkingen (van de vorm PP, alias P²). In mijn corpus heb ik hiervan *di questi tempi* (2x) gevonden.

De afzonderlijke items kunnen worden beschouwd als (afgeleide) bijwoorden of als PPs. Wanneer ze temporele betekenissen uitdrukken zijn ze onmiddellijk van de zin afhankelijk en daardoor zijn het de enige PPs met *di* die niet geregeerd worden door andere lexicale categorieën. Parisi en Catelfranchi (1974) beschouwen dit type als een van de vier onderscheiden *use types* voor *di*. Ik beschouw *di* echter liever als een adverb-marker (een bijwoordvormend prefix) met beperkte productiviteit. De mogelijkheid om adverbia af te leiden is niet beperkt tot bijwoorden van tijd, zoals we in de linkerkolom kunnen zien.

Wat de beperkte productiviteit betreft kan deze functie van *di* vergeleken worden met een soortgelijke functie van speciale naamvalsvormen in het Latijn (bijvoorbeeld *domi* 'thuis') of in het Russisch (*noču* 's nachts').

3) Bijwoorden gebaseerd op andere bijwoorden

In sommige gevallen wordt *di* voor adverbiale basiswoorden gezet om ze meer fonologisch gewicht te geven. In mijn corpus heb ik de volgende voorbeelden gevonden:

di fuori (1), di sotto (2), di più (5)

Maar we kunnen deze gevallen niet automatisch behandelen. De beide voorbeelden van *di sotto* laten zien dat de functies ervan kunnen verschillen:

Cio 281.14⁵ scrutando il terreno *di sotto* 'het onderliggende terrein nauwkeurig opnemend'
[[il terreno]_{NP} + [di Adv]_{Adv}]_{NP}

Cio 291.26 con due fregi neri di sotto 'met daaronder twee zwarte biezen'
[con [due fregi neri]_{NP} [di Adv]_{Adv}]_{PP}

De functie van *di* lijkt hier te zijn dat de syntactische relaties binnen een constituent beter te herkennen zijn. Deze functie werd door Parisi en Castelfranchi (1974) voor alle gebruikssituaties van *di* vermeld. In hun bewijsvoering laten ze dit echter zien op het zinsniveau; ze citeren gevallen van potentieel dubbelzinnige constructies die op deze wijze vermeden worden. Maar deze functie van *di* moet toegeschreven worden aan het lexicon; het is een uitgebreide variant die in bepaalde posities mogelijk is.

De uitdrukkingen *di qua* en *di là* horen ook tot deze groep. Zie Vanelli 1981 voor enige discussie.⁶

4) Een paar bijzondere gevallen

De bijwoorduitdrukking *d'ora in poi* (2) is een gelexicaliseerde syntactische combinatie, waarin *di* de betekenis van Herkomst heeft.

Tot slot hebben we nog een uitdrukking die formeel enigszins afwijkt. Het is *del tutto* 'geheel en al', waarvoor ik de volgende analyse voorstel:

[di + [il tutto]_{NP}]_{Adv}

Indien we deze analyse accepteren lijkt de uitdrukking op het type *per lo piú* 'voor het merendeel', waarin een determiner *piú* voorkomt die geconverteerd is tot substantief:

[per + [lo [[piú]_{Det}]_N]_{NP}]_{Adv}

5) Het generaliseren van de resultaten

Met uitzondering van de laatstgenoemde twee gevallen kunnen we de morfologie van de bijwoorden die in deze sectie behandeld zijn generaliseren volgens regel (1):

(1) [di + X⁰]_{Adv⁰}

De gevallen *del tutto* en *di questi tempi* zijn gevormd volgens regel (2)

(2) [di + X²]_{Advⁿ}, waar n ∈ (0,1(?),2)

---

⁵ Cio 281.14 staat voor regel 14 van bladzij 281 van *La Ciociara*.

⁶ Het punt is dat de vorm met *di* een positie aangeeft die het resultaat is van een voorafgaande beweging: *lui è di là* impliceert dat hij eerst een wandeling van hier naar daar heeft gemaakt. Een van Vanelli's voorbeelden is: (a) *il telefono è là*; (b) *il telefono è di là*. Zin (a) zegt alleen dat de telefoon zich op een zekere afstand van de spreker bevindt; (b) daarentegen preciseert dat de telefoon zich in een andere ruimte bevindt dan die waar de spreker zich ophoudt, bijvoorbeeld in een andere kamer.

De morfologie (of interne syntaxis) van voorzetsluitdrukkingen

Vorm en inventaris van de voorzetsluitdrukkingen

Het vormen van voorzetsluitdrukkingen vereist geen nieuwe mechanismen. Voorzetsluitdrukkingen zijn bijwoorden van het soort dat in de voorafgaande paragrafen beschreven is, in combinatie met een rectie-marker meestal *di* of *a*. Zo kan de uitdrukking

di fronte alla casa

formeel geanalyseerd worden als:

$[[di + N^0]_{Adv^2}[a [la\ casa]_{NP}]_{PP}]$

De afwezigheid van een rectie-marker is erg zeldzaam (vergelijk *a parte questo* 'behalve dit' als een van de weinige uitzonderingen). De keus tussen *di* en *a* (of andere voorzetsels) volgt een vertrouwd patroon: *a* is gemarkeerd met betrekking tot *di*. Waarschijnlijk zijn de voorwaarden voor het optreden van *a*:

- a) afwezigheid van een determiner in het bijwoord;
- b) ruimtelijke betekenis van het bijwoord.

Ik zal de voorbeelden van mijn corpus opsommen in twee kolommen op grond van het al of niet aanwezig zijn van een bepaald lidwoord. In elk van beide kolommen worden combinaties met dezelfde inleidende voorzetsels bij elkaar gezet.

<i>a causa di</i>	4	<i>all'ombra di</i>	2
<i>a fior di</i>	2	<i>al di là di</i>	2
<i>a guardia di</i>	2	<i>al disopra di</i>	1
<i>a ridosso di</i>	2	<i>al posto di</i>	1
<i>a proposito di</i>	1	<i>al contrario di</i>	1
<i>a forma di</i>	1	<i>all'incontrario di</i>	1
<i>a conclusione di</i>	1	<i>al momento di</i>	1
		<i>alla cima di</i>	1
<i>di stanza a</i>	1	<i>alla fine di</i>	1
<i>di fronte a</i>	2	<i>alle spalle di</i>	1
<i>di là a</i>	2	<i>al lume di</i>	1
		<i>ai margini di</i>	1
<i>in mancanza di</i>	3	<i>ai servizi di</i>	1
<i>in direzione di</i>	3	<i>ai due lati di</i>	1
<i>in attesa di</i>	2	<i>dalla parte di</i>	5
<i>in cambio di</i>	1	<i>dall'altra parte</i>	1
		<i>di</i>	
<i>in forma di</i>	1	<i>dalle parti di</i>	4
<i>in segno di</i>	1		
<i>in cerca di</i>	1	<i>nel mezzo di</i>	1
<i>in tempo di</i>	11 ⁷	<i>nella furia di</i>	1
		<i>nei pressi di</i>	1
<i>per paura di</i>	1		

⁷ *In tempo di* wordt gevolgd door *pace* (5), *guerra* (3), *carestia* (3)

per mezzo di	1	per il verso di	1
per via di	1		
per comodo di	1	sulla strada di	1
per colpa di	1	sullo sfondo di	1
per modo di	1 + dire	sulla destra di	1
		sul capitolo di	1
		sul far di	1
		con l'eccezione di	1
		senza l'aiuto di	1

De semantische informatie over de bedoelde relatie is opgenomen in het zelfstandig naamwoord van de inleidende PP. Mijn hypothese is dat een complete lijst van alle voorkomende voorzetseluitdrukkingen van de soort die in deze paragraaf getoond is ons een complete lijst zal opleveren van de mogelijke relaties tussen de hoofdwoorden.

Consequenties van de analyse

1) We hebben een betrouwbaar criterium nodig om voorzetseluitdrukkingen te onderscheiden van vrije syntactische constructies. We beschikken over twee soorten criteria:

- a) het ontbreken van een bepaald lidwoord voor en achter het zelfstandig naamwoord;
- b) een onvoorspelbare ontwikkeling van de betekenis van het zelfstandig naamwoord.

Geen van beide criteria is noodzakelijk of voldoende. Voorlopig zijn de items langs intuïtieve weg opgesteld; in een later stadium zullen we de (onbewuste) basis waarop we de uitdrukkingen onderscheiden moeten analyseren en dus regels opstellen waardoor de grammatica dit kan doen.

2) Indien mijn hypothese juist is kunnen we voorzetseluitdrukkingen isoleren op semantische basis, uitgaande van de notie 'mogelijke relatie'.

3) We kunnen ook verwachten dat er voor iedere relatie die met een bepaalde betekenis van een enkelvoudige prepositie correspondeert ook een expliciete uitdrukking bestaat. Voorbeelden:

sulla montagna	in cima alla montagna
verso la stazione	in direzione della stazione

4) Er is een verband van lexicale identiteit oftewel synonymie tussen:

- a) de top van een semantisch veld dat relaties aanduidt;
- b) de conventionele naam van de relatie.

Maar b) is het werk van de gemeenschap van grammatici, die een internationale terminologie van Latijnse oorsprong hanteert, terwijl a) overeenkomt met een categoriserende activiteit binnen de taalgemeenschap zelf.

5) De voorzetsluitdrukkingen zijn geïnstitutionaliseerde keuzen die gemaakt zijn door de taalgemeenschap, en daarom:

- a) kunnen ze geleidelijk vernieuwd worden;
- b) blijven ze echter geruime tijd in de taal;
- c) en reflecteren ze daardoor vaak lexicale keuzen van een vroeger tijdperk.

Voorbeeld: het is gemakkelijker combinaties te vinden met *via* dan combinaties met *strada*, hoewel beide woorden globaal dezelfde betekenis (namelijk 'weg') hebben.

6) De gegeven voorbeelden, zoals:

in cima alla montagna
in direzione della stazione

kunnen syntactisch als volgt geanalyseerd worden:

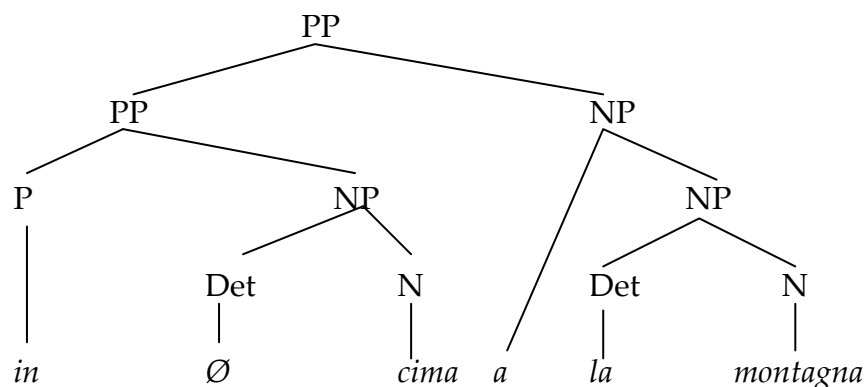
la montagna, la stazione zijn de geregeerde substantieven;

aldi zijn rectie-markers;

in cima en *in direzione* zijn complexe Ps, die herschreven kunnen worden als P + NP;

In de NP ontbreekt de determiner, althans in deze voorbeelden.

Dit kan weergegeven worden in het volgende boomdiagram:

7) Functioneel gezien zijn de hier genoemde uitdrukkingen bijwoordelijke bepalingen (*adjuncts*). Het hoofd van de bovenste PP is de onderste PP, dus *in cima*. De constituent *alla montagna* is het indirect object van *in cima*. Het hoofd van de onderste PP is de prepositie *in*.

De syntactische regel die we hiervoor nodig hebben is:

$PP \rightarrow \{ P^n \} + NP$, waarbij $n = 0$ of 2 .

Deze regel is recursief, dat wil zeggen dat hij herhaald kan worden toegepast..

Indien voorzetsels als *dopo* en *dietro* rectiekenmerken hebben, moeten uitdrukkingen zoals *in cima* die ook hebben. Hoe krijgen ze die? Het antwoord is dat we aannemen dat de complexe uitdrukkingen geheranalyseerd worden als lexicaal item. Deze heranalyse interpreteert *in cima* als een lexicaal item van de categorie P. Deze situatie is analoog aan de situatie van complexe werkwoorden, zoals *tener conto di*, *tirare su a*. Ook in deze gevallen hangt de subcategorisatie af van het complexe item en niet van het tweede lid ervan.

8) De semantische eigenschap van een voorzetseluitdrukking is verlies van referentiële onafhankelijkheid. Zo zullen we in de vrije syntactische combinatie *sto sulla cima della montagna* refereren aan de plaats waar ik sta door middel van het substantief *cima*, dat een virtuele referentie heeft; met andere woorden, *la cima della montagna* refereert aan een plaats in de buitentalige wereld. Door middel van de prepositie *su* kan deze plaats de functie van locatie aannemen, die een argument is in het praedicaat *sto*. In *sto in cima alla montagna* is de enige referentiële plaats *la montagna*. Nu is het de hele voorzetseluitdrukking *in cima a* die maakt dat de plaats *la montagna* als locatie fungeert.⁸

Nawoord

Na de redactie van dit hoofdstuk verscheen in de *Grande grammatica italiana di consultazione* van Renzi het hoofdstuk over *Il sintagma preposizionale* van de hand van Luigi Rizzi (Rizzi, 1988). Dit hoofdstuk, met expliciete verwijzingen naar Emonds, Jackendoff en Van Riemsdijk, is een uitvoerige bijdrage aan de syntaxis van de categorie P in het EST-kader. Het geeft een groot aantal analyses die parallel lopen met de hier gegeven opmerkingen; een uitvoerige vergelijking zou gewenst zijn, maar daar is het hier niet de plaats voor. Een aantal opmerkingen van Rizzi zijn echter duidelijk verschillend van het hier geschetste kader. Ik noem de volgende vier punten:

1) Rizzi maakt een principiële indeling in monosyllabische en polysyllabische voorzetsels, die ik hier afwijs. Voor mij is monosyllabiciteit een fonologisch feit dat gelieerd is aan grotere frequentie vanwege een meer algemene betekenis; ditzelfde verschijnsel doet zich bij alle woordsoorten voor.

2) Hoewel er wel verband wordt gelegd tussen de syntaxis van P en van V blijft een complex voorzetsel als *accanto a* een combinatie van twee preposities, een polysyllabische en een monosyllabische, zonder dat duidelijk wordt waarom deze specifieke combinatie een bijzondere status heeft. Het begrip *segnacaso* speelt hierbij geen rol.

3) Rizzi is geneigd een grote mate van homonymie aan te nemen, bijvoorbeeld wanneer hij onderscheid maakt tussen het locatieve en het datieve *a*. In mijn kader zijn dat geen twee verschillende *lexical items*, maar twee deelbetekenissen van hetzelfde lexicale item. De homonymie-hypothese maakt het onmogelijk om ver-

---

⁸ Zie voor dit punt verder hoofdstuk 7 van deze bundel.

banden tussen de deelbetekenissen te leggen; de suggestie dat een datief een speciale locatieve modus is, is dan niet te formuleren.

4) Rizzi geeft veel detailopmerkingen over semantische eigenschappen van bepaalde voorzetsels en bepaalde constructies. Maar aangezien het kader louter syntactisch is, worden de semantische verschijnselen gepresenteerd als toevallige idiosyncratische elementen van bepaalde structuren. Deze presentatie past geheel in het klassieke generatieve kader met zijn gelijkstelling van woordsemantiek en idiosyncrasie.

In 2003 is vervolgens te Utrecht een proefschrift over voorzetsels verschenen van Nard Loonen, waarin enige aandacht gewijd wordt aan de Italiaanse voorzetsels. De auteur toont zich terecht verbaasd over de in Italiaanse grammatica's heersende mening dat er in het Italiaans maar een handvol voorzetsels zijn. Hij probeert daarom de in het Nederlands aanwezige categorieën in het Italiaans terug te vinden en zoekt naar voorzetsels, achterzetsels, omsluitende voorzetsels, voorzetseluitdrukkingen en vaste voorzetselcombinaties. Op grond van Nederlandse uitdrukkingen als 'hangende de procedure' rekent hij daarom een groot aantal gerundio- en participiumconstructies mee. Zo wordt niet alleen in *vista la pioggia*, maar ook in *iniziando alle otto del mattino*, respectievelijk *vista* en *iniziando* gezien als voorzetsel (of op zijn minst als iets uit het schemergebied tussen werkwoordsvorm en voorzetsel). Kennelijk wordt de Italiaanse gereduceerde zin (*small clause*) niet als zodanig herkend.⁹

De discussie kan dus worden voortgezet.

---

⁹ De tegenwerping van Italiaanse informanten dat deze constructies congruentie vertonen wordt weggewuifd met een beroep op functionele analogie (dat wil zeggen gelijkheid in betekenis). De auteur erkent dat zo het aantal voorzetsels wel sterk toeneemt, maar lijkt toch niet door te hebben dat in principe ieder werkwoord in een gerundioconstructie kan voorkomen.

Bibliografie

- Battaglia, Salvatore & Vincenzo Pernicone. *La grammatica italiana*. Torino: Loescher, 1960.
- Loonen, Nard. 'Stante pede gaande van dichtbij langs AF bestemming @'. Proefschrift Universiteit van Utrecht. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing and Archiving Services, 2003.
- Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, 1958.
- Parisi, Domenico & Cristiano Castelfranchi. 'Un *di*: analisi di una preposizione italiana', in Mario Medici & Antonella Sangregorio (red.), *Fenomeni morfologici e sintattici nell'italiano contemporaneo* = SLI 7/I. Roma: Bulzoni, 1974: 241-260.
- Rizzi, Luigi. 'Il sintagma preposizionale', in Lorenzo Renzi (red.), *Grande grammatica italiana di consultazione*, deel I. Bologna: Il Mulino, 1988: 507-553.
- Selkirk, Elisabeth. *The Syntax of Words*. Cambridge MA: The MIT Press, 1982.
- Tomasi di Lampedusa, Giuseppe. *Il Gattopardo*. Milano: Feltrinelli, 1958.
- Vanelli, Laura. 'Ancora su *lì/là* (e *quì/qua*)' *Lingua nostra* 42 (1981): 72-77.
- Wunderlich, Dieter. 'Zur Syntax der Präpositionalphrasen im Deutschen' *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 3 (1984): 65-99.

DE BOER, Minne Gerben, 'Twee complexe voorzetsels: *in cima a* en *in fondo a*'. Hoofdstuk 7 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 109-120.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van twee complexe Italiaanse voorzetsels (*in cima a* en *in fondo a*) op grond van het materiaal uit een corpus.

RIASSUNTO

In questo capitolo si propone una descrizione di due preposizioni complesse (*in cima a* e *in fondo a*) in base al materiale di un corpus.

SUMMARY

In this chapter the author presents a description of two complex Italian prepositions (*in cima a* and *in fondo a*) on the basis of a corpus.

KEY-WORDS

Complex prepositions, cognitive semantics, Herskovits

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

7. TWEE COMPLEXE VOORZETSELS: *IN CIMA A* EN *IN FONDO A*

Inleiding

Toen ik aan het begin van de jaren tachtig mijn voorzetselproject startte, was een van mijn drijfveren de wens om afstand te nemen van het dogma van de armoede van het Italiaanse voorzetselbestand. Met Jackendoff als gids leek het me toe dat een categorie P op gelijke voet met de andere woordsoorten behandeld kon worden, en dat voorzetsels daarom een eigen complementstructuur en een interne morfologie konden hebben. Om die reden ben ik voorzetseluitdrukkingen gaan bestuderen als bona fide exemplaren van de categorie P; dit is uitgemond in twee beschrijvingen van (morfologisch) complexe voorzetsels: *in cima a* en *in fondo a*. Het beschrijvingskader van deze stukken was Jackendoff 1983, met een vleugje prototypentheorie. Aangezien Italiaans niet mijn moedertaal is, had ik behoefte aan extern bewijsmateriaal, in de vorm van een corpus. In die jaren was het enige corpusmateriaal voor modern Italiaans dat beschikbaar was de woordvormindex van de romans uit het SEILC-project van Alinei; daarvan heb ik voor deze studies alleen de index op *La Ciociara* gebruikt. De aldus gevonden voorbeelden werden gebruikt als basis voor de beschrijving. Vanuit huidig zicht had die werkwijze zijn zwakke kanten; zo is het met een woordindex van één tekst niet erg goed mogelijk negatieve uitspraken te doen; met Google kan dat wel, zodat ik al te stellige beweringen over wat er niet kan nu kan corrigeren. Ik heb hier de tekst van de oorspronkelijk in het Italiaans gestelde studies zo goed mogelijk overgenomen (met een paar stylistische veranderingen en enige terminologische aanpassingen in de vertaling, en vooral met Nederlandse vertalingen van de voorbeelden); in een uitgebreid nawoord geef ik daar commentaar op vanuit mijn uitkijk van 2008. De oorspronkelijke tekst is uit 1984.

In cima

In cima is een complex voorzetsel dat het substantief *cima* tot kern heeft. De frequentie van *cima* in de roman *La Ciociara* van Moravia¹ is 31 voorkomens, waarvan 28 in het enkelvoud en 3 in het meervoud. De voornaamste betekenis van het substantief *cima* is 'bovenste deel van een berg'. Van deze betekenis kan worden afgeleid 'bovenste deel van een boom'. Deze afgeleide betekenis vinden we niet in het corpus. *Cima* behoort tot het semantische veld van de ruimtelijke oriëntatie en duidt hierin een relatie aan, namelijk $CIMA(x)$.² Maar van deze relatie gaat men over tot een absoluut gebruik van het woord *cima*, dat gezien kan worden als het resultaat

---

¹ Alle voorbeelden worden geciteerd als Cio, gevolgd door bladzijde en regel van de tekst.

² In termen van Jackendoff 1983 is $CIMA(x)$ een voorbeeld van de ontologische categorie PLACE, terwijl het argument x een voorbeeld is van de ontologische categorie OBJECT. $PLACE(OBJECT)$ is een functie van OBJECT.

van de incorporatie van het argument, namelijk BERG: in de betekenis is de semantische interpretatie dus CIMA(MONTAGNA).³ In het Italiaans is deze betekenis gelexicaliseerd; het is niet mogelijk om andere begrippen te incorporeren, zoals *albero* 'boom'. In het Nederlands is het normaler om een samengesteld woord te gebruiken, namelijk *bergtop*. Een duidelijk voorbeeld vinden we in het volgende citaat, dat ik geef met zijn Engelse vertaling:

- (1) Cio 204. 15/16 poco più su c'era la cima del monte, o meglio il passo tra due cime 'een eindje hoger was de top van de berg, of liever de pas tussen twee bergtoppen'
 (2) Cio (Eng) 169 a little higher up, the top of the mountain, or rather, the pass between two peaks

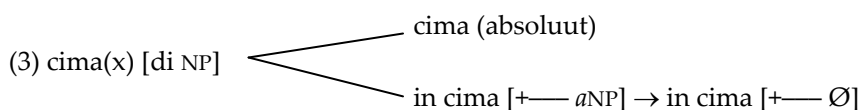
Hier correspondeert *cima*₁ met het Nederlandse en Engelse woord *top* en geeft het de relatieve betekenis van het woord aan; *cima*₂ correspondeert met het Engelse *peak*, of het Nederlandse *bergtop*, en heeft een absolute betekenis. We kunnen *montagna* 'berg' beschouwen als het prototypische argument van *cima*, terwijl *albero* 'boom' een prototypisch argument van de tweede orde is. Een ander type dat we kunnen tegenkomen is *cima delle onde*, in het Nederlands weergegeven met een andere metafoor, namelijk 'golfkop' (meestal in het meervoud).⁴

In ons corpus hebben we vier voorbeelden van het relatieve *cima* (waarvan een in het meervoud) en zes van het absolute *cima* (waarvan twee in het meervoud).

Het afgeleide voorzetsel

Van het substantief is het complexe voorzetsel *in cima* afgeleid. Dit is verplicht gesubcategoriseerd met de context [+— aNP], bijvoorbeeld *in cima al sentiero* 'bovenaan het pad'. Als de bepaling ontbreekt dan moet ze uit de context geïnterpreteerd worden.

Het derivatieschema is daarom:

De betekenis van *in cima* komt overeen met die van *sopra* 'bovenop', dat wil zeggen 'in het bovenste deel van'.

Het complement kan in het corpus een berg zijn; het behoort dan tot het semantische veld van MONTAGNA (4x *montagna*, 3x *monte*, 1x *colle*, 1x *poggio*, 1x *sperone*). Semantisch komt *in cima a* dan overeen met *P + la cima di*, bijvoorbeeld:

- (4) *in cima al monte* = *sulla/nella/alla cima del monte*

³ Ik gebruik de Italiaanse termen in klein kapitaal hier als metataal.

⁴ Etymologisch is dit de eerste betekenis van *cima*, afgeleid van het Griekse *kuma* 'golf'.

Maar als complement kunnen we ook vinden een pad omhoog, bijvoorbeeld 2x *la macera* (het bergweggetje), 1x *uno spiazzo in salita* (een open stuk land omhoog) of 1x *il passo* 'de bergpas'. Verder kunnen we allerlei concrete objecten vinden waarvan *in cima* het hoogste gedeelte aanduidt of het gebied onmiddellijk daarboven. Voorbeelden zijn 1x *la Torre di Nerone* 'de toren van Nero', 1x *la fronte* 'het voorhoofd': *capelli brizzolati in cima alla fronte*, Engelse vertaling 'a mop of greying hair above his forehead' en het volgende voorbeeld:

- (5) Cio 82.16 una quantità di pacchi in cima ai quali Tommasino aveva già legato le nostre valigie ('on top of which')

Deze voorbeelden tonen aan dat *in cima* een gelexicaliseerde uitdrukking is, omdat je niet kunt zeggen dat een bergpas, een toren, iemands voorhoofd of een pakket een top heeft en ook zijn de volgende uitdrukkingen niet correct:

- (6) *sulla cima del fronte; *dietro la cima della Torre di Nerone; *sulla cima dei pacchi.

De betekenis 'hoogste punt' komt expliciet naar voren in voorbeeld Cio 84.125, waar in de tekst tegenover elkaar gesteld worden: *al punto più basso ~ in cima*.⁵

Samenvattend kunnen we zeggen dat de status van afzonderlijk lexicaal item berust op de volgende feiten:

- 1) de samenstellende delen van de uitdrukking liggen vast: *in cima* ~*su cima, *a cima, enzovoort;
- 2) de betekenis heeft zich gespecialiseerd, zowel met betrekking tot *cima* als met betrekking tot *in*, want beide elementen hebben een abstracter betekenis gekregen, waarin een van de semantische componenten ontbreekt: [+INTERNO] → ∅ voor *in* en [+— di MONTAGNA] → [+— di OGGETTO CONCRETO] voor *cima* (en *cima* → PARTE/PUNTO].
- 3) Het lexeem heeft een specifieke subcategorisatie, die noch van *cima* noch van *in* is af te leiden (maar waarschijnlijk verbonden is met de component [+LOC] van het geheel).

Aangezien in al deze opzichten *in cima* zich exact op dezelfde wijze gedraagt als *accanto*, stel ik de volgende weergave voor:

Morfologie:	[[in]P° [cima]N°]P°
Syntaxis:	[+— (a NP)]
semantiek:	COINC (PARTE/PUNTO) PIÙ ALTA/O (x)

⁵ Dit voorbeeld bewijst dat *al punto più alto* een parafraze van *in cima* is.

In fondo

In fondo is een complexe prepositie, waarvan het substantief *fondo* de kern is. De frequentie van *fondo* in La Ciociara is 71x. Drie hiervan betreffen het adjectief *fondo*, een synoniem van *profondo* (dat zelf een frequentie van 23x heeft, plus twee voorbeelden van het afgeleide bijwoord *profondamente*). Tien voorbeelden betreffen het substantief *fondo*. Dat komt in het corpus voor in drie betekenissen:

- 1) Het onderste vlak van een volume, bijvoorbeeld *un fiume* 'een rivier' *un recipiente* 'een container'.
- 2) Het achterste vlak van een volume, bijvoorbeeld *una grotta*, *una caverna*, beide 'grot'. Hierbij komt echter het idee van ondoordringbaarheid, we zeggen niet *il fondo della stanza* om de muur tegenover ons aan te duiden. Aangezien het prototypische geval van betekenis 1) een volume gevuld met een vloeistof is, kan betekenis 2) gezien worden als een metaforische uitbreiding van (1): de grot wordt gezien als een horizontale put.
- 3) Er is één voorbeeld in het corpus waarin *fondo* gelijkstaat met *terreno* 'stuk grond'.

Als substantief kan *fondo* geregeerd worden door een prepositie, zoals in:

(7) Cio 327.13 nel fondo, c'era già una pozza d'acqua 'op de bodem lag al een plas water'

(8) Cio 289.36 verso il fondo (sc. della grotta) 'naar de achterkant (van de grot)'

De betekenis van *fondo* behoort tot het semantische veld van de ruimtelijke oriëntatie. Het woord duidt een relatie aan, dus kan weergegeven worden als *fondo(x)*.

Als afleidingen van *fondo* hebben we vooral twee adverbiale uitdrukkingen, namelijk *a fondo* (4x), synoniem van *profondamente* in figuurlijke zin (Nederlands equivalent *grondig*) en *in fondo* (24x), synoniem van *fondamentalmente* (Nederlands equivalent *eigenlijk*). Ten slotte is er de prepositie *in fondo* (*a*), die tweemaal zonder complement voorkomt, bijvoorbeeld:

(9) Cio 348.20 e in fondo l'altare 'en achterin het altaar'

(10) Cio 316.32 (i cannoni erano) larghi come tronchi in fondo e poi sempre più affusolati 'de wagens waren breed als boomstammen aan de achterkant en daarna steeds meer spilvormig toelopend'

en 28x in de vorm *in fondo a* NP.

Voor de betekenis kunnen we de volgende zinnen vergelijken:

(11=7) Cio 327.13 nel fondo, c'era già un pozzo d'acqua 'op de bodem lag al een plas water'

(12) 120.34 l'acqua in fondo al pozzo gelava 'het water onderin de put was bevroren'

Deze voorbeelden wijzen op een perfecte⁶ parafrase tussen:

(13) nel fondo del pozzo ~ in fondo al pozzo

De betekenis is in beide gevallen: 'in het onderste gedeelte' ('onderin'). Maar er is een veel ruimere scala van betekenissen. Zo hebben we:

- 1) De genoemde betekenis die een volume veronderstelt dat verticaal gezien wordt. Er zijn drie voorbeelden: *in fondo al pozzo* (120.34), *in fondo ad un vaso di coccio* 'onderin een aardewerken bloempot' (225.21), *in fondo alla vasca* 'onderin het bad' (347.3).
- 2) De genoemde afgeleide betekenis waarin de container van positie veranderd is:

(14) In fondo a (la/questa) valle 'aan het eind van het/dit dal' (189.3 & 265.20)

Ook voorbeeld (10) hoort tot deze groep: het kanon wordt gezien als een container waar men naar binnen kijkt in de richting tegenovergesteld aan de loop van de kogels.

- 3) Een uitbreiding van 2) waar het gaat om de achterkant van willekeurig welk volume, in het bijzonder *la stanza* 'de kamer' (2x), *uno stanzone* 'een grote kamer' (1x), *la capanna* 'de hut' (1x), *gli uliveti* 'de olijfgaarden' (1x), of om nog abstracter volumes, zoals *il cielo* 'de lucht' (2x). In tegenstelling tot de vorige gevallen hebben deze voorbeelden niet langer een nominale tegenhanger:

(15) *il fondo della stanza; *il fondo del cielo ⁷

- 4) Een herleiding van 3) tot een vlak, waarbij het om de achterste regio gaat. Voorbeelden *la pianura* 'de vlakte' (4x), *la strada* 'de weg' (1x), *il sentiero* 'het pad' (1x), *la macera* 'het bergweggetje' (1x). Tot deze groep behoort ook: *in fondo all'orizzonte* 'achter de horizon' (413.30), dat overeenkomt met *dietro l'orizzonte*. Sommige gevallen zijn vaag wat betreft de keuze tussen betekenis 3) en 4). Het betreft:

(16) 334.18 Andammo col soldato in fondo a un corridoio 'we liepen met de soldaat een gang door'

waar *corridoio* 'gang' als ruimte of als pad gezien kan worden.

(17) Cio 116.22 un ... gattino nero ... se ne stava seduto in fondo al letto 'een zwart poesje lag daar lekker achterop het bed'

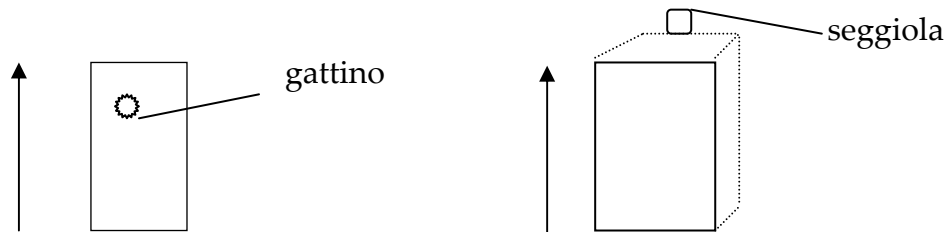
(18) 379.18 la mise (sc. la giubba) sulla seggiola, in fondo al letto 'ze legde het (het jak) op de stoel, achter het bed'

---

⁶ Deze bewering wordt al ondergraven door de verschillende Nederlandse vertalingen (zowel deze noot als de vertalingen zijn van 2008).

⁷ Deze bewering is onjuist. Zie het Nawoord voor de implicaties van deze constatering.

In (17) is het bed duidelijk een oppervlak, in (18) is de keuze tussen een oppervlak en een volume vaag. In deze voorbeelden zien we opnieuw dat de betekenis 'aan de achterkant' uitgebreid kan worden tot 'achter'. Grafisch uitgebeeld:

In het corpus vinden we drie gevallen van een een figuurlijke betekenis. Het betreft:

- (19) Cio 51.20 e vidi in fondo all'oscurità dello stanzone la finestra 'en ik zag diep in het duister van de grote kamer het raam'
- (20) Cio 111.36 e vidi, in fondo alla notte, venir su una striscia luminosa 'en ik zag ver in de duistere nacht een lichtgevende streep omhoogkomen'
- (21) ...ritrova in fondo al cuore l'istinto di rubare ' ...hervindt in de grond van haar hart het instinct om te stelen'

Voorbeeld (19) kan verklaard worden als een speciaal geval van type 3), aangezien *l'oscurità dello stanzone* gelijkstaat aan *lo stanzone oscuro*. In voorbeeld (20) staat *la notte* voor *il buio*, en zo hebben we een speciaal geval van het type *il cielo* (vergelijk *in fondo al cielo buio*) dat doet denken aan het vorige geval. In voorbeeld (21) wordt *il cuore* metaforisch gezien als een container.

Het geval van voorbeeld (20) is interessant, omdat het aantoont dat de betekenis van *in fondo a* zuiver ruimtelijk is en een herinterpretatie van een temporele uitdrukking als *la notte* vereist. Het bewijst ook dat een theorie die niet onderscheidt tussen ruimtelijke en temporele betekenissen van een prepositie, maar de interpretatie aan de context laat, geen stand houdt, omdat de invloed van de context ook in omgekeerde richting kan gaan.

Contrastieve overwegingen

Een vergelijking met het Frans, dat dezelfde betekenissen van *fondo* kent is interessant, omdat we hierdoor het conventionele karakter van de combinatie kunnen waarnemen, en dus de grote mate van lexicalisering. Vergelijk:

(22) il fondo	le fond
	le fonds
a fondo	à fond
in fondo (Adv)	au fond
in fondo (a) (P)	au fond {de}

Alleen het adjectief *fondo* is in het Frans niet terug te vinden.

Rest nog het probleem van de relatie tussen *in fondo* (P) en *in fondo* (Adv). Deze laatste uitdrukking zou kunnen worden verklaard als een abstracte ontwikkeling van de eerste met weglating van het complement, via een stadium *in fondo al ragionamento* of iets dergelijks.

Nawoord

Het voorzetsel *accanto* wordt aaneengeschreven, *in cima* niet, de Spaanse cognate *encima* daarentegen weer wel. Het is niet duidelijk welke principiële beslissing ten grondslag ligt aan deze spellingsgewoonten.⁸ Ik zal beide voorzetsels als morfologisch gelede lexicale items van de categorie P beschouwen. Dan krijgen deze woorden een interne syntaxis (oftewel morfologische structuur) en een externe syntaxis: ze kunnen kern van een hogere structuur worden (PP, P² of Pⁿ, al naar ons notatiesysteem) en op hun beurt nemen die PPs weer bepaalde posities in een zinsstructuur in, als deel van een NP, een VP of rechtstreeks van de zin.

Syntaxis

De interne syntaxis van *in fondo* en *in cima* is $[[in]_P + [cima/fondo]_N]_P$ oftewel, abstraherend van de fonologische invulling:

$$(23) [P + N]_P$$

Als we het parallelisme tussen P en V serieus nemen, dan is deze structuur analoog aan:

$$(24) [V + N]_N$$

die we vinden in een woord als *portamonete*. Dit type bestaat uit een werkwoordstam en een substantief. In een notatiesysteem waarin het woord een exponent 0 krijgt en elementen onder het woordniveau een negatieve exponent, zullen we voor *porta* de categorie V⁻¹ moeten aannemen. Het ligt voor de hand dan dezelfde exponent aan *in* te geven.⁹

---

⁸ Het zou wel eens kunnen zijn dat het prefix *a* gemakkelijker tot aaneenschrijving leidt dan *in* omdat men de uitspraak met de dubbele medeklinker wil kunnen noteren.

⁹ Voor de voorzetsels geldt dat er geen fonologisch verschil is tussen het woord en de stam. Dat ligt anders voor Engelse *be+hind* en het Nederlandse *be+neden*, als de volle vorm van het woord tenminste *bij* is. Net als in die vormen zouden we kunnen overwegen *in* de status van een affix toe te kennen; de combinatie is dan duidelijk anders dan in een Nederlands voorbeeld als *voordeur*, dat uit twee woorden is samengesteld.

De drie criteria om aan te tonen dat *in fondo* en *in cima* lexicale items zijn (dat wil zeggen dat de buitenste P een exponent 0 moet hebben) waren vaste combinatie, gereduceerde betekenis van de samenstellende delen en eigen subcategorisatiebeperkingen. In Herskovits (1986, 180) wordt specialisatie van betekenis als argument gebruikt voor het aannemen van een apart lexical item:

- (25) The composites with *on*, in uses such as *The sheets are on the right side of the closet* require their own lexical entries: they imply inclusion in a chunk of the reference object, and no use type of *on* allows this.

Dat *in fondo a* een apart lexical item moet zijn is niet algemeen aanvaard. Zo heeft het woordenboek van De Mauro, dat zichzelf presenteert als het woordenboek dat gespecialiseerd is in meerwoordlemma's, wel aparte sublemma's voor *a fondo* en *in fondo* (in de zin van 'eigenlijk'), maar gaat het complexe voorzetsel schuil in de negende betekenis van *fondo*:

- (26) *fondo* 9: il punto più distante, la parte estrema, piú lontana rispetto a chi guarda: *arrivare fino in fondo al giardino; giacere in fondo a una prigione; languire nel fondo di un letto.*
fondo 9: het verste punt, het uiterste eind, het verst ten opzichte van degene die kijkt: 'tot achterin de tuin lopen; in het diepste van een gevangenis liggen; diep in bed ziek liggen te wezen'¹⁰

Betekenis

De betekenis van *in cima* en *in fondo* is analoog aan die van *on the right side*: het zijn in Herskovits' termen 'projective prepositions', uitvoerig behandeld in hoofdstuk 10 van haar boek. De beschrijving van deze voorzetsels gaat uit van een driedimensionaal assenstelsel, waarbij elke as een positieve en een negatieve pool heeft uitgaande van de normale situatie van een observator die rechtop staat en vooruit kijkt. In Nederlandse termen zijn de richtingen *boven/onder*, *voor/achter* en *links/rechts*.¹¹ Ten aanzien van de observator zijn er twee mogelijkheden: *coincidence*, waarbij de assen uitgaande van referentieobject en observator evenwijdig en gelijkgericht zijn, en *confrontation*, waarbij een tweede persoon als uitgangspunt van de assen gekozen wordt (en dus een spiegelbeeldeffect ontstaat). Als we ons de driedimensionele ruimte als een volume (een parallellepipedum) voorstellen, dan kunnen er zes vlakken onderscheiden worden (opnieuw in Nederlandse termen: bovenkant, onderkant, voorkant, achterkant, linkerkant en rechterkant), maar ook deelvolumes, binnen of buiten die vlakken.¹² Deze ruimtes worden in het Nederlandse lexicon onderscheiden (bijvoorbeeld *achterin de tuin* tegenover *achter de tuin*).

¹⁰ Bij het zoeken naar vertalingen blijkt mij dat de component 'diep' wel degelijk aanwezig is.

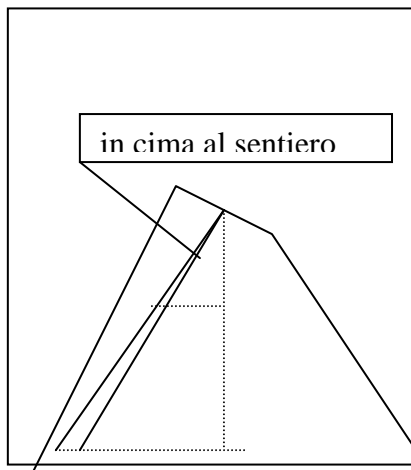
¹¹ Het onderscheid *boven/onder* berust op de zwaartekracht, *voor/achter* op de plaats van de ogen in het lichaam; *links/rechts* is een cultureel bepaald verschil.

¹² Indien het volume andere afmetingen heeft (bijvoorbeeld de vorm van een bol), dan worden vlakken en ruimten op analoge wijze, vaak na onderhandeling, vastgesteld.

Het stelsel van de projectieve ruimte schept daardoor achttien locaties, plus een middenruimte voor die zone die tot geen van beide polen behoort.

Tegen deze achtergrond kunnen we de betekenissen van *cima* en *fondo* situeren. De basisbetekenis van *cima* is het bovenste deel van een volume (Italiaans *parte più alta* en niet *punto più alto*). In *la croce sta sulla cima del monte* 'het kruis staat op de top van de berg' blijft *la cima* een volume; dat hier de bovenrand van het gebergte geactiveerd wordt hangt af van de betekenis van *su*.

Het complexe voorzetsel *in cima a* selecteert het bovenste gedeelte van het referentieobject; volgens mijn analyse van het corpus in drie *use types* (het referentieobject is een berg, een boom of een golf). Lexicale equivalenties in andere talen kunnen een onderscheid maken op het niveau van de *use types*, zie behalve het genoemde *golfkop* ook het onderscheid tussen Duits *Gipfel* (berg en boom) en *Wipfel* (alleen boom).

De tweede betekenis is die waar het referentieobject weliswaar tweedimensioneel is, maar de ruimte toch als driedimensioneel geconstrueerd wordt. Ladders en bergpaden zijn tweedimensioneel, maar bevinden zich niet in een tweedimensionele, maar in een driedimensionele ruimte; als het *sentiero* een tuinpad is heeft *in cima al sentiero* geen interpretatie. Zie voor de constructie van de ruimte de stippellijnen in de figuur hiernaast. In deze betekenis wordt echter de bovenrand van de ruimte geactiveerd; vandaar dat we hier een nieuwe betekenis moeten aannemen.

Controle via Google

leert ons dat bij *in cima al fiume* over het algemeen bergstromen bedoeld zijn, al vond ik in een reisverslag *l'isolotta in cima al fiume* 'het eilandje bovenaan de rivier', sprekende over Boedapest. Contrastief gezien corresponderen betekenis 1 en 2 respectievelijk met *bovenin* en *bovenaant*.

Een derde betekenis, waar de bovenrand geactiveerd wordt (die van het volume en van de bovenkant van het volume vallen uiteraard samen), vinden we in de voorbeelden met het haar boven het voorhoofd of de koffers bovenop de pakken.

Semantiek van *in fondo*

In fondo wijkt op twee manieren af van *in cima*. In de eerste plaats is de grondbetekenis (*fondo* = bodem) die van het vlak dat het volume aan de onderkant begrenst. In de tweede plaats heeft *in fondo* een tweede betekenis, die ontstaat door de richting van de as om te klappen.

Zo krijgen we voorbeelden als *il fondo della stanza*, dat blijkens Google een bona fide plaatsbepaling is. Deze opmerking laat zien dat het corpus van 1984 te beperkt was: de conclusie die uit de afwezigheid van *il fondo della stanza* getrokken werd beruiste op een intuïtieve redenering, die door de feiten geloochenstrakt wordt. Het corpus van Google daarentegen kan geacht worden zo omvangrijk te zijn, dat afwezigheid van een constructie bewezen kan worden.

Vanuit de beide betekenissen (onderkant en achterkant) is opnieuw extensie mogelijk naar de ruimte buiten en de ruimte binnen die achtergrens. Al deze ruimtes kunnen geactiveerd worden in de uitdrukking *in fondo a*. Voorbeelden 17 en 18 illustreren deze uitbreidingen in het geval van de horizontale richting. Wat niet helemaal uit de verf kwam is dat ook de betekenis achterkant in *in fondo a* kan meespelen. Voorbeelden 19 tot 21 getuigen hiervan: zo is het raam van 19 een onderdeel van de achterkant van de kamer; het ligt niet achter de kamer.

Betekenis en gebruik

In dit verhaal is voor de beschrijving van de ruimtelijke voorzetsels een geometrisch kader gekozen. De mogelijkheden die dit kader biedt vormt een conceptuele structuur; voor de elementen van dit kader kan in de afzonderlijke talen vastgesteld worden welke namen ervoor aanwezig zijn. Dit geeft een typologie waaruit kan blijken dat een taal als het Italiaans verticale oriëntatie en horizontale oriëntatie samenklapt, terwijl het Nederlands, dat *onderin* tegenover *achterin* stelt beide richtingen lexicaal onderscheidt.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo (=SEILC)*, deel. 1, A. Moravia, La Ciociara. Bologna: Il Mulino, 1973.
- De Mauro, Tullio (red.). *Il dizionario della lingua italiana*. Milano: Paravia, 2000.
- Herskovits, Annette. *Language and spatial cognition, An interdisciplinary study of the prepositions in English*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1986.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1983.
- Moravia, Alberto. *La ciociara*. Milano: Bompiani, 1957.
- _____. *Two women*, translated by A. Davidson. London: Secker & Warburg, 1958.

DE BOER, Minne Gerben. 'Vier kleine voorzetsels'. Hoofdstuk 8 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 121-148.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van vier Italiaanse voorzetsels die net buiten de acht frequentste vallen, namelijk *contro*, *lungo*, *oltre* en *verso*. De beschrijving is uitgevoerd op grond van het materiaal uit een corpus.

RIASSUNTO

In questo capitolo si fa una descrizione di quattro preposizioni italiane immediatamente successive al gruppo delle otto più frequenti, cioè *contro*, *lungo*, *oltre* e *verso*. La descrizione è stata fatta in base al materiale di un corpus.

SUMMARY

In this chapter the author presents a description of four Italian prepositions immediately outside the group of the eight most frequent prepositions: *contro*, *lungo*, *oltre* and *verso*. The description has been made on the basis of a corpus.

KEY-WORDS

Italian prepositions: *contro*, *lungo*, *oltre*, *verso*

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

8. VIER KLEINE VOORZETSELS

DEEL 1: HET VOORZETSEL *CONTRO*¹

Syntaxis

De 72 voorbeelden van het invariabele voorzetsel *contro* kennen de volgende distributie:

- 55x [___ NP]
- 14x [___ di ProPers]
- 3x [CL(+dat) ___]

Een voorbeeld van de context +NP:

- (1) punta il fucile contro la folla 'hij richt zijn geweer op de menigte'

Een voorbeeld van de context + *di* + persoonlijke voornaamwoord:

- (2) punta il fucile contro di noi 'hij richt zijn geweer op ons' (met nadruk op *ons*)

Een voorbeeld van de context + datief-clitic:

- (3) ci punta il fucile contro 'hij richt zijn geweer op ons' (zonder nadruk op *ons*)

Van deze laatste constructie hebben we een voorbeeld in ons corpus:

- (4) Cio 68.29 puntandomela contro 'hem (de revolver) op mij richtend'

Uitgesloten constructies zijn:

- (5) *punta il fucile contro della folla/contro alla folla
- (6) *punta il fucile contro noi/contro a noi
- (7) *le_i punta il fucile contro la folla_i

Deze uitsluitingen kunnen worden verklaard door het feit dat de drie constructies in complementaire distributie zijn. Dat kunnen we weergeven door het aannemen van een selectiekader:

contro [+ ___ NP]

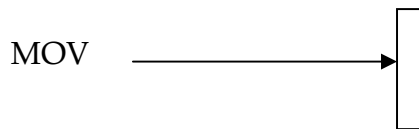
¹ Deze tekst uit juli 1984 was gebaseerd op de 72 voorkomens van *contro* in *La Ciociara* van Moravia, waarbij op 11 augustus 1984 nog de voorbeelden uit *Il sentiero dei nidi di ragno* van Calvino en *Ferrovie locali* van Cassola zijn gevoegd. In 2006 is de tekst aangepast met enkele controles via Google. Hij bevat enkele contrastieve opmerkingen, maar is in principe eentalig opgezet.

en twee locale syntactische regels, namelijk:

- ∅ □ di/contro ___ [+ProPers]
- ∅ □ [+dat]/ CLIT ... contro
[−]

Basisbetekenis

De basisbetekenis is een beweging, onderbroken door een obstakel. Zie Figuur 1:

Figuur 1

In tegenstelling tot wat er bij *a* en *verso* gebeurt moet het obstakel (dat wil zeggen het DOEL van de beweging) een volume zijn. Men zou kunnen zeggen dat het idee van obstakel van deze conditie af te leiden is.

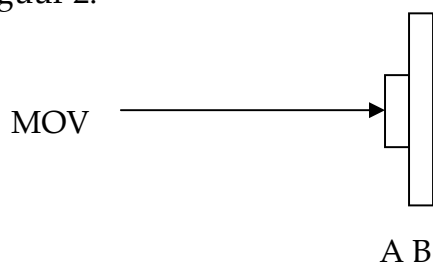
Een typisch voorbeeld is:

(8) Cio 40.4 (i cani) pisciavano contro i muri 'de honden pisten tegen de muren'

Het werkwoord geeft bij voorkeur een heftige beweging aan, zoals *buttare*, *lanciare*, *avventare*, *scagliare* (allemaal synoniemen van 'gooien').

Afgeleide betekenissen

Van deze betekenis komt men tot de statische betekenis, die beschouwd kan worden als het resultaat van een beweging, dus de aanwezigheid van een lichaam A dat aan een ander lichaam B grenst na een beweging vanaf een niet gepreciseerd beginpunt. Zie Figuur 2:

Figuur 2

In deze betekenis ontbreekt de heftigheid van de beweging. Vaak is *contro* afhankelijk van het deelwoord van een werkwoord dat een houding aangeeft, zoals *appoggiato* 'geleund', *accovacciato* 'gehurkt', *raggomitolato* en *acciambellato* (beide 'opgerold').

We kunnen het verband tussen de beide betekenissen zien in de volgende twee voorbeelden uit ons corpus:

- (9) Cio 351.19 mi batté la testa contro il pavimento 'hij sloeg mijn hoofd tegen de vloer'
 (10) Cio 350.35 mi teneva la testa a terra contro il pavimento 'hij hield mijn hoofd naar beneden tegen de vloer'

Als we figuur 2 draaien komen we tot het idee van een voorwerp A gelegen tegen een achtergrond B. Een duidelijk voorbeeld van deze situatie is:

- (11) Cio 284.3 (la) cima del monte stagliata contro il cielo azzurro
 'de top van de berg afgetekend (= die zich aftekende) tegen de blauwe hemel'

Een ander voorbeeld, dat een (langzame) beweging tegen een achtergrond (en niet tegen een obstakel) betreft, is:

- (12) Cio 81.7 certi alberi che crescono contro un muro 'bomen die langs een muur groeien'

In abstracte zin geeft *contro* een psychologische beweging ('gemoedsbeweging') in de richting van een tegenstander. De typische gevallen zijn haat en strijd.

Voorbeelden van haat:

- (13) un odio forte contro la guerra 'een grote haat tegen de oorlog'
 (14) una ruggine contro l'Italia 'ergernis (lett. 'roest') gericht tegen Italië'
 (15) le sue furie contro i preti e contro la religione 'zijn woedeuitbarstingen tegen de priesters en de godsdienst'
 (16) la sua sfuriata contro i preti 'zijn uitval tegen de priesters'
 (17) rivolse la sua furia contro l'amico 'hij richtte zijn woede op zijn vriend'
 (18) la rivolta di lei contro la forza che ... 'haar opstand tegen de kracht die ...'
 (19) ci saremmo rivoltati contro i tedeschi 'wij zouden in opstand komen tegen de Duitsers'
 (20) ora si rivoltava contro di me 'nu rebelleerde hij tegen mij'

Voorbeelden van de strijd:

- (21) una battaglia contro i turchi 'een strijd tegen de Turken'
 (22) una rappresaglia contro gli italiani 'een represaille tegen de Italianen'
 (23) una [...] offensiva contro i tedeschi 'een [...] offensief tegen de Duitsers'
 (24) dibattersi contro di lui 'zich verzetten tegen hem'

Er zijn twee speciale gevallen:

a) de abstracte beweging wordt verzwegen:

- (25) i suoi discorsi contro la religione 'zijn betogen tegen de godsdienst'
 (26) (perdite), mai contro altre truppe, bensì contro i cannoni '(verliezen), nooit tegen andere troepen, maar wel tegen de kanonnen'

b) de beweging is een verdedigende handeling:

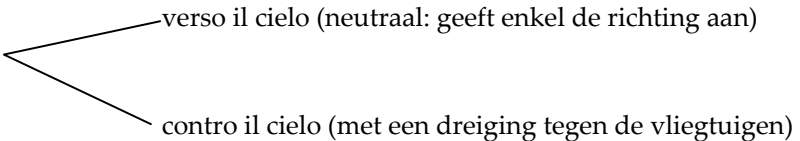
- (27) Cio 103.17 fare ... gli scongiuri contro la jettatura 'bezweringen uitvoeren tegen het boze oog'
 (Engelse vertaling: 'mental conjurations against the evil eye')
 (28) Cio 245.13 Questo ... non basterebbe contro una bomba 'dit zou niet helpen tegen een bom'

Als de beweging extensie (uitgestrektheid) wordt hebben we enkele voorbeelden met *puntare*:

- (29) *puntare il fucile/la pistola/il cannone contro qualcuno/il cielo*
'het geweer/het pistool/het kanon richten tegen iemand/tegen de hemel'

Hier is het verschil met *verso* minimaal, al lijkt het me dat *contro* het accent legt op de vijandige bedoeling. Vergelijk:

- (30) *puntare il cannone*

Misschien is van deze laatste betekenis het idee van 'niet-conform met', 'tegenstrijdig aan' afgeleid, waarvan ons corpus twee voorbeelden heeft:

- (31) Cio 318.13 *quello che era accaduto fin'allora (era) contro natura* 'wat er tot dusver gebeurd was was tegen de natuur (= onnatuurlijk)'
(32) Cio 111.29 *contro la mia volontà* 'tegen mijn wil'

Op te merken valt verder dat Cio 318.13 het tweede voorbeeld is van een uitdrukking zonder lidwoord en dat deze uitdrukking in de tekst zelf gelijkgesteld wordt aan een adjectief: *naturale* wordt geplaatst tegenover *contro natura*.

Deze opmerkingen voltooien de verklaring van de gevallen uit het corpus. Ik wil hier echter aan toevoegen dat de discussie, die gebaseerd was op een beweging tegen een volume, weinig aandacht schenkt aan een tweede leidende idee, namelijk dat de beide objecten autonoom zijn. Het tweede voorwerp is niet slechts een plaatsaanduiding, maar ook een voorwerp voorzien van fysieke of morele eigenschappen, en dit leidt tot de idee van tegenstander. Op het eerste gezicht is deze tweede gedachte niet aanwezig in een uitdrukking als *stringere contro* 'aandrukken tegen', omdat er geen vijandigheid ligt in de klembeweging. Maar als we de volgende twee zinnen vergelijken zien we de tegenstelling tussen plaatsbepaling en autonoom object weer verschijnen:

- (33) *lei strinse la figlia al petto* 'zij drukte haar dochter aan haar borst'
(34) *lei strinse la figlia contro il petto* 'zij drukte haar dochter tegen haar borst/tegen zich aan'

Contrastieve aspecten

Het Italiaanse *contro* komt op zeer homogene wijze overeen met het Engelse *against*, dat voorkomt in de vertaling van haast alle voorbeelden. Het enige type dat deze vertaling niet lijkt te accepteren is het type *puntare contro*, dat over het algemeen wordt weergegeven met *to point at*. Maar we kunnen vaststellen dat dit niet echt een vertaalequivalent is van *puntare contro*, maar eerder van *puntare verso*, en dat bijge-

volg het idee van vijandigheid in het Engels in deze constructie niet weergegeven kan worden.

In het Nederlands hebben we haast altijd *tegen*, met uitzondering van de gevallen van het statische *contro* indien de NP menselijk is. In die gevallen moet *aan* toegevoegd worden. Vergelijk:

- (35) ze drukte haar dochttertje tegen haar borst
 (36) ze drukte haar dochttertje tegen zich aan/*tegen zich

De Romaanse talen komen goed overeen met het Italiaans, zoals we zien bij het Franse *contre* en het Spaanse *contra*. De enige gevallen waarin in Katerinov 1983 het Italiaans en het Spaans niet parallel lopen – als we even afzien van het gebruik van *di* voor het persoonlijk voornaamwoord – zijn vervangingen van *contro* door *a*. Maar deze lijken niet noodzakelijk te zijn, afgaande op het materiaal van La Ciociara, vergelijk:

- (37) una silla apoyada contra el muro ‘una sedia appoggiata contro (maar ook *a*) il muro; een stoel die tegen de muur geleund staat’
 (38) Lo estrechó contra su pecho ‘Lo strinse al petto; ze drukte hem tegen haar borst’

Maar misschien hebben we hier eerder een Spaans probleem dan een Italiaans.

Uitbreiding van het corpus

Ik heb ook de gegevens van *Ferrovía locale* (Cassola) en van *Il sentiero dei nidi di ragno* (Calvino) verzameld. De getallen worden dan:

	Cio	FL	SNR	Totaal
[+ ___ NP]	55	10	34	99
[+___ProPers]	14	1	12	27
[+ CL(dat) ___]	3	1	5	9
[v + ___]	–	–	2	2
Totaal	72	12	53	137

Op het eerste gezicht lijkt het dat we hier een voorbeeld hebben van *contro a* NP, in tegenstelling tot wat hierboven gezegd is. Het voorbeeld is SNR 132.19, dat we kunnen contrasteren met SNR 94.33, waar we een datief clitic hebben in plaats van de combinatie *a* + NP.

- (39) SNR 132.19 con solo una regola indistinta di dar contro a qualcosa ‘met alleen een vage regel om ergens tegenaan te schoppen’
 (40) SNR 94.33 i commissari gli danno contro: troscista ‘de commissarissen schelden hem op hun beurt uit voor trotskist’

Deze voorbeelden kunnen afgezet worden tegen het volgende paradigma:

- (41) voltarsi contro qualcuno (=NP)

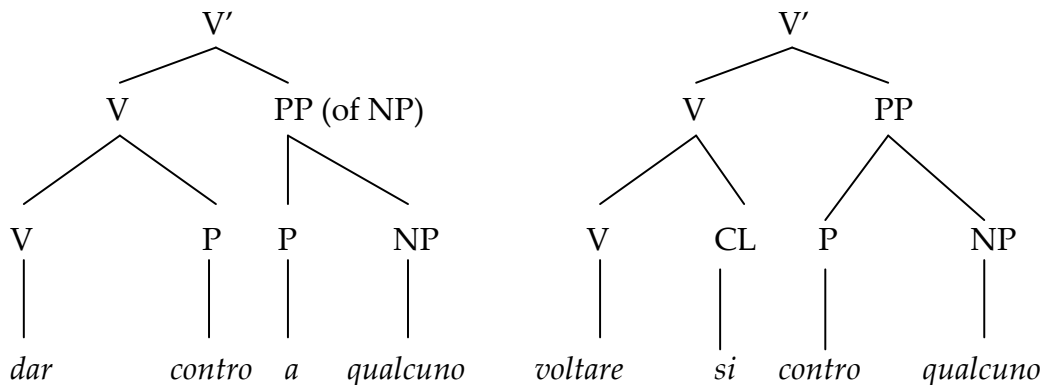
voltarsi contro di loro (= di Pro)
 voltarglisi contro (= dat)

Documentatie:

- (42) SNR 157.26 tutti gli uomini si rivoltano contro di lui e contra la bestia 'alle mannen komen in verzet tegen hem en tegen het dier'
 (43) SNR 162.27 Il Dritto gli si volta contro 'de Dritto draait zich naar hem om'

De uitleg van de voorbeelden met *dar contro* is eenvoudig als men *dar contro* als een complex werkwoord beschouwd dat de datief regeert.²

In schema:

We voorspellen op deze manier dat we met een persoonlijk voornaamwoord de volgende zin krijgen, ook al hebben we geen voorbeelden in ons corpus.

- (44) una voglia indistinta di dar contro a lui/*di lui 'een vaag verlangen om verzet tegen hem te bieden'

DEEL 2: HET VOORZETSEL *LUNGO*

Morfologische aspecten

Dit voorzetsel wordt wel oneigenlijk (*preposizione impropria*) genoemd, bijvoorbeeld in de Garzanti, wat in dit geval betekent dat het voorzetsel afgeleid is. De basis is het adjectief *lungo* 'lang'; het voorzetsel is via conversie (ook wel nulafleiding genoemd) afgeleid van de mannelijke vorm van het bijvoeglijke naamwoord, maar waarschijnlijk met het homonieme substantief als tussenstap. Daaruit valt af te leiden dat het voorzetsel formeel gemotiveerd is; het vindt dan ook tegenhangers in andere talen, onafhankelijk van de fonologische vorm van het adjectief. Vergelijk in het Engels *a-long*, het Nederlandse *lang-s*, Frans *le long de*, Portugees *ao longo de*, Roemeens *de-a lungul* (+genitief), Spaans *a lo largo de*. Meestal gaat men dus van het substantief uit, met daarbij al of niet een lidwoord en een voorzetsel of een andere

² Voor een voorbeeld van internet: *Per una volta che qualcuno parla chiaro (magari non volendo) tutti gli danno contro* 'Als er één keer iemand duidelijke taal spreekt (ook al wil hij dat niet eens) dan krijgt hij de hele meute over zich heen'.

casusaanduiders. Eenzelfde afleiding van een substantief vindt men in het Italiaans bij *via*.

NB In de oude taal bestond de vorm *lungnesso*. Dit is nu een dode vorm. Het voorbeeld van D'Annunzio dat in de woordenboeken geciteerd wordt, is een duidelijk archaïsme.

Frequentie

Er zijn 15 voorkomens in *La Ciociara* en één in de *Gattopardo*. Het is dus niet erg frequent. We kunnen ons afvragen of er in de *Gattopardo* concurrerende vormen zijn of dat de lage frequentie van de aard van de tekst afhangt.

Syntaxis

De enige mogelijke constructie is:

- (1) [lungo NP]_{PP}

Het weglaten van de NP is niet mogelijk, vergelijk:

- (2) *La strada era deserta quando siamo passati *lungo*
'de weg was verlaten toen we *langs kwamen'

Hierin gedraagt *lungo* zich anders dan *davanti*.

Er zijn geen andere complementen en zelfs geen *di*-insertie:

- (3) *lungo del fiume 'langs de rivier'

Het lijkt ook niet goed mogelijk om het lidwoord te verwijderen, vergelijk:

- (4) * *siamo passati lungo mare (lungo Tevere)* 'we zijn langs zee (langs de Tiber) gegaan'³

Verder is het ook niet duidelijk wat er gebeurt als de NP een voornaamwoord is. Ik heb de indruk dat men dat soort gevallen probeert te vermijden. Met een beetje goede wil kunnen we echter zinnen formuleren die ons hier kunnen helpen, zoals:

- (5) *quando stavo disteso sull'erba, una colonna di formiche passava *lungo me/*lungo di me*
'toen ik in het gras lag liep er een colonne mieren langs me'
(6) *durante la parata il generale passava *lungo noi* 'tijdens de parade liep de generaal langs ons'

In deze gevallen is wel *davanti a* mogelijk.

Bij Dante waren de laatste twee constructies wel mogelijk:

- (7) *lungnesso mare* (*Purg* 2.10)
(8) *lungnesso me* (*Purg* 19.27)

---

³ De *Pizzeria Lungo Mare* te Vlissingen moet een spelfout zijn (genoteerd in 2006). Uiteraard bestaat wel het substantief *il lungomare* 'de kade'.

Het is ook niet mogelijk om het relatieve pronomen *cui* te gebruiken:

(9) *la strada lungo la quale/*lungo cui siamo passati* 'de weg waarlangs we zijn gekomen'

Wel bestaat er een samengesteld woord *lungomare* (met de woordfamilie *lungofiume, lungotevere, lungarno, lungopò*). Dit type is ontleedbaar als [P+N]_N. Deze samenstellingen bevatten geen lidwoord.

Betekenis

De basisbetekenis (oftewel de prototypische betekenis) kan geïllustreerd worden met de volgende voorbeelden:

(10a) *gli alberi lungo la strada* 'de bomen langs de weg'

(10b) *la strada lungo gli alberi* 'de weg langs de bomen'

[*lungo NP*]_{PP} duidt een Pad X aan, parallel (in de lengte) aan het Pad Y, dat door de NP wordt aangeduid, en daarmee in onmiddellijk contact. De relatie die door *lungo* wordt uitgedrukt is symmetrisch:

(11) $x \text{ LUNGO } y \equiv y \text{ LUNGO } x$

In (10a) wordt het pad *y* aangeduid door een substantief dat deel uitmaakt van het semantische veld der paden. In mijn corpus (*La Ciociara*) heb ik 3x *la strada* 'de weg', 1x *la strada maestra* 'de hoofdweg', 3x *la macera* 'bergweggetje', 1x *i monti* 'de bergen', 1x *i fianchi dei monti* 'de berghellingen', 1x *il pendio* 'de helling', 1x *la valle* 'het dal', 1x *un ruscelletto* 'een beekje', 1x *un torrentino* 'een bergstroompje' en 1x *la marina* 'de kust' (in totaal 14x).

In (10b) hebben we een Pad dat gedefinieerd wordt door middel van losse punten waar het langs gaat.

__x__x__x__x__

In het corpus hebben we één voorbeeld van deze constructie, waarin *lungo* gevolgd wordt door *i grandi platani* 'de grote platanen'.

Het directe contact houdt in dat er geen obstakel tussen *x* en *y* kan zijn: *la strada lungo la diga* (dus aan de binnenkant van de dijk) is niet identiek met *la strada lungo il mare*. Soms is er complete identiteit tussen *x* en *y* zoals in:

(12) *ce ne andammo lungo la strada maestra* 'wij gingen weg over de rijweg'

waarin *lungo* op de rijweg is en niet ernaast. Ik stel voor dit te beschouwen als een uitbreiding van de basisbetekenis. De DFD geeft een ander voorbeeld:

(13) *grossi lagrimoni gli scendevano lungo le gote (= attraverso le gote, nelle gote)* 'dikke tranen biggelden over zijn wangen'

Hier zijn *attraverso* 'dwars over' en *in* 'op' synoniemen van *lungo*.

In voorbeeld (14), dat uit de Zingarelli komt zien we verplaatsing van de lengte-as:

(14) *calarsi lungo il muro* 'zich laten zakken langs de muur'

Hier is de beweging van boven naar beneden, in tegenstelling tot in (15):

(15) *avanzare lungo il muro* 'voortuitkomen langs de muur'

De constructie [*lungo NP*]_N kan in alle gevallen gebruikt worden waar het Pad aangeduid wordt, dus met werkwoorden van beweging (met een pad), maar ook met werkwoorden van rust: in dat geval wordt het Pad tot een Extensie, dat wil zeggen volgens de formules van Jackendoff: (GO_{Posit} → GO_{Extent}).

De woordenboeken geven ook een temporele betekenis. De voorbeelden zijn:

A (16) *lungo il viaggio* (Ga)

(17) *lungo il percorso* (Ga)

(18) *lungo il viaggio di ritorno* (Zi)

(19) *hai incontrato qualcuno lungo la strada* (DFD)

(20) *lungo tutto il viaggio se ne stette zitto in un angolo* (DFD)

B (21) *lungo il corso degli anni* (Rizz), *dei secoli* (DFD)

(22) *lungo tutto il Medio Evo* (Zi)

In de A gevallen geeft de NP voorafgegaan door *lungo* een gebeurtenis weer (in (19) staat *lungo la strada* gelijk met *cammin facendo*, niet met de ruimtelijke uitdrukking *in mezzo alla strada*); in de B gevallen duidt de NP, voorafgegaan door *lungo*, een tijdsverloop aan.

In deze beide gevallen is *lungo* synoniem met *durante*.

Contrastieve aspecten

In de meeste talen bestaat er een voorzetsel dat afgeleid is van het adjectief dat 'lang' betekent om de basisbetekenis (10) aan te duiden. Deze voorzetsels noem ik de equivalenten van *lungo*: Engels *along*, Nederlands *langs*, Frans *le long de*. De talen verschillen in de afgeleide betekenissen:

a) In het Nederlands ontbreekt de mogelijkheid dat *x* en *y* identiek zijn:

(23) *de boot vaart langs de rivier

Deze zin is onmogelijk in de zin van 'op de rivier'; hij is wel mogelijk in de zin van 'via'.

b) In het Nederlands ontbreekt de tijdsbetekenis, vergelijk:

(24) *lungo i secoli* = '*langs de eeuwen', maar ok: 'door de eeuwen heen'

c) In het Italiaans moet het pad aangegeven worden door meer voorwerpen; in het Nederlands volstaat een enkel voorwerp. Vergelijk:

(25) ik ga even langs de bakker '*passo lungo il fornaio', maar ok 'passo dal fornaio'

Bovendien zijn er syntactische verschillen (vergelijk 'Ik kom nog wel langs', dat geen Italiaans equivalent heeft).

Literatuur

Er bestaan nog niet veel studies over dit voorzetsel. Leech wijdt een voetnoot (1969: 185, n. e) aan het contrast tussen *across* en *along*, voor een betekenis die in het Italiaans niet bestaat:

(26) He lives along the road '*abita lungo la strada' (maar OK 'abita più lontano lungo la strada')

Hij legt de nadruk op de lengte-as: indien het referentievoorzetsel tweedimensionaal is moet er een duidelijke hoofdas (*primary axis*) zijn.

Bennett definieert *along* als 'Path on the length of the road', waar lengte van een object wil zeggen 'een deel van de omringende ruimte die in dezelfde richting loopt als de voornaamste horizontale as'. Deze definitie is niet van toepassing op het voorbeeld *calarsi lungo il muro*.

DEEL 3 HET VOORZETSEL *OLTRE*

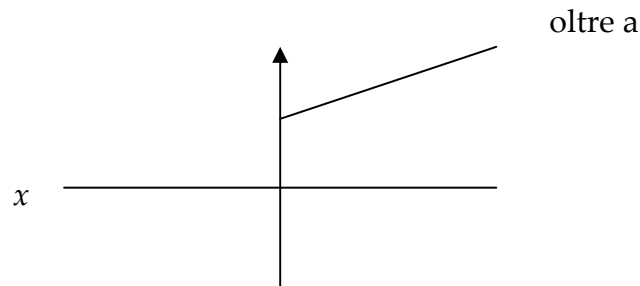
Het voorzetsel *oltre* heeft een betrekkelijk lage frequentie; het totaal dat ik gevonden heb is 41x (op plusminus 300.000 woorden, dus 0,01%). Dit is op de volgende wijze over de teksten verdeeld:

Ciociara	21x
Gattopardo	8x
Ferrovia locale	8x
<u>Sentiero dei nidi di ragno</u>	4x
Totaal	41x

Er kunnen drie duidelijk verschillende betekenissen onderscheiden worden, terwijl de syntactische situatie nogal complex is.

Semantiek

1) De eerste betekenis is de locale. Ik geef hem weer in Figuur 1:

Figuur 1

OLTRE(x) geeft dat gedeelte van een pad weer dat een bepaalde referentieplaats x overschrijdt. Het begin van het pad moet uit de context afgeleid worden en geeft vaak, maar niet altijd, de positie van de waarnemer aan. Deze betekenis, die ik beschouw als de basisbetekenis, correspondeert met de basisbetekenis van het Engelse *beyond* en het Latijnse *trans*.

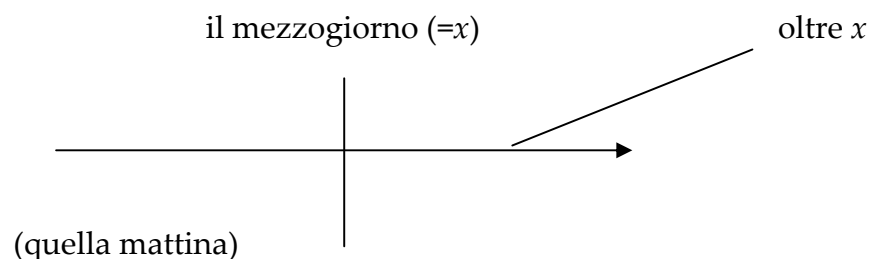
Zoals altijd kan het pad zowel een beweging als een extensie uitdrukken. Voorbeeld (1) illustreert de beweging, voorbeeld (2) de extensie.

- (1) Cio 75.13 Feci appena in tempo ad afferrare Rosetta per il braccio e a gettarmi con lei oltre il fossato 'ik kon nog net Rosetta bij haar arm pakken en me met haar aan de overkant van de sloot (op de grond) werpen'
- (2) Cio 77.3 a destra c'era un ponte [...] e, oltre il ponte, una casetta bianca 'rechts was een brug [...] en voorbij de brug een wit huisje'

2) Van de eerste betekenis gaat men zonder problemen over tot de temporele betekenis, zie voorbeeld (3):

- (3) Cio 224.20 Così, quella mattina, continuammo a dormire sodo oltre il mezzogiorno 'Zo bleven we die ochtend stevig doorslapen tot na twaalfen'

De grafische weergave van deze betekenis zien we in Figuur 2:⁴

Figuur 2

⁴ Ten opzichte van de ruimtelijke betekenis heb ik de pijl 90° gedraaid, om aan te sluiten bij de traditionele weergave van de tijd als een horizontale pijl van links naar rechts.

Hier geeft de pijl de duur van de handeling ‘slapen’ aan, waarvan ons opnieuw dat gedeelte interesseert dat het referentiemoment, namelijk *mezzogiorno*, overschrijdt.

Als men de duur van de handeling ziet als een pad in de tijd, is de betekenis identiek aan de ruimtelijke en sluiten de beide betekenissen bij elkaar aan door middel van de gebruikelijke redundantieregel:⁵

[RUIMTE] → [TIJD]

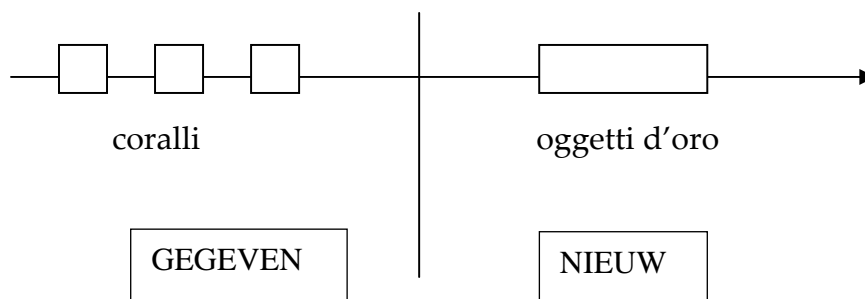
3) De derde betekenis is aanwezig in een serie voorbeelden die beantwoorden aan het schema:

oltre (a) X anche Y (‘behalve x ook y’)

Een duidelijk voorbeeld is (4):

(4) Cio 6.4 Oltre i coralli ci avevo alcuni oggetti d’oro ‘behalve de koralen had ik ook enkele gouden voorwerpen’

Hier vormen *i coralli* het bekende element, dat inderdaad ook al eerder in de tekst vermeld was. De *oggetti d’oro* vormen het nieuwe element dat in de zin meegedeeld wordt. Deze betekenis is een abstracte ontwikkeling van het eerder vermelde ruimtelijke pad. Zie Figuur 3:

Figuur 3

Hier gaat een abstract pad eerst door de bekende voorwerpen, daarna overschrijdt het de demarcatielijn om ten slotte aan te komen bij de nieuwe voorwerpen, die dat gedeelte van het pad vormen waarop onze aandacht gericht is.

⁵ Terwijl in de eerste fase van de generatieve theorie de basiswoorden (bijvoorbeeld *vendere* ‘verkopen’) in het lexicon gegenereerd worden en de afgeleide vormen (zoals *vendita* ‘verkoop’) daarvan afgeleid worden via transformationele regels, worden in de fase die volgt op *Remarks on Nominalization* (Chomsky 1972) beide vormen in het lexicon gegenereerd en wordt het verband tussen beide uitgedrukt door een lexicale redundantieregel. Jackendoff breidt deze zienswijze uit om een verband te leggen met de afzonderlijke deelbetekenissen van de woorden onderling. Hier is de redundantieregel die ruimte en tijd verbindt erg algemeen, maar niet automatisch; het hangt van het lexicon af of de temporele betekenis aanwezig is.

In de meeste voorbeelden gaat het zinsdeel dat *oltre* bevat vooraf, maar het tegendeel is ook mogelijk, zoals in het schema:

Y *oltre* (a) X

Zin (4) zou vervangen kunnen worden door (5), dat aan dit schema beantwoordt:

(5) Avevo alcuni oggetti d'oro *oltre* (a) i coralli

Deze betekenis correspondeert met een van de betekenissen van het Nederlandse *behalve* (het 'inclusieve' *behalve*). Ik zal deze betekenis de aanvullende betekenis (*sensu additivo*) van *oltre* noemen.

Syntaxis

Te oordelen naar de voorbeelden in mijn corpus kan de syntactische situatie van *oltre* als volgt samengevat worden:

Indien *oltre* een ruimtelijke of temporele betekenis heeft zijn er twee mogelijkheden:

1) *oltre* regeert een NP. Voorbeeld: *passo oltre la casa* 'ik ga voorbij het huis'.

2) *oltre* is intransitief. Voorbeeld: *passo oltre* 'ik ga voorbij'.

Indien daarentegen *oltre* de hierboven onder 3) beschreven aanvullende betekenis heeft zijn er verschillende constructies mogelijk:

1) *oltre* regeert een NP. Voorbeeld: *oltre te ha visto anche gli altri* 'behalve jou heeft hij ook de anderen gezien';

2) *oltre* regeert a + NP. Voorbeeld: *oltre a te ha visto anche gli altri* (dezelfde betekenis als 1));

3) *oltre* regeert a + VP. Voorbeeld: *oltre a mangiar bene ho anche fatto delle gite* 'behalve dat ik lekker heb gegeten heb ik ook uitstapjes gemaakt'

4) *oltre* regeert *che* S (of *che* met andere zinsdelen). Voorbeeld: *oltre che per te sono anche venuto per mia madre* 'behalve voor jou ben ik ook voor mijn moeder gekomen'.

In deze betekenis vinden we niet een intransitief *oltre* omdat er een contrast geïmpliceerd wordt. In alle gevallen is het verder onmogelijk om *di* voor het persoonlijk voornaamwoord te zetten: **sono passato oltre di loro* 'ik ben hen voorbij gegaan'; **oltre di te c'era anche Paolo* 'behalve jou was ook Paolo aanwezig'.

Mijn corpus bevat 16 gevallen van *oltre* NP, waarvan er een voorkomt in de combinatie *oltre tutto* 'voor alles', dat ik hier buiten beschouwing zal laten. Van de resterende 15 slaan er 9 op de ruimte, 2 op de tijd en hebben er 4 de aanvullende betekenis. De gekozen NP's zijn:

1) voor de ruimtelijke betekenis: *il cancello* 'het hek', *quel canneto* 'dat rietveld', *le colline* 'de heuvels', *il fossato* 'de sloot', *il muro* 'de muur', *il muro del giardino* 'de tuinmuur', *la pianura* 'de vlakte', *il ponte* 'de brug', *il portone di casa* 'de buitendeur'.

2) voor de temporele betekenis: *il mezzogiorno*, 'het middaguur', *l'orario* 'het vertrek-uur (letterlijk 'de dienstregeling').

- (6) FL 150.1 Si tratteneva qualche minuto oltre l'orario (sc. il treno) 'hij (de trein) bleef enkele minuten langer stilstaan dan de dienstregeling (voorschreef)'

3) voor het aanvullende *oltre* citeer ik de voorbeelden in extenso:

- (7=3) Cio 6.4 Oltre i coralli ci avevo alcuni oggetti d'oro
(8) Cio 134.30 dell'Italia, oltre Fondi e Roma, conoscevo appena le città principali 'van Italië kende ik behalve Fondi en Rome hooguit de belangrijkste steden'
(9) Cio 266.32 oltre le ossa c'era anche parecchia mondezza (sc. sul suolo) 'behalve de botten lag er ook heel wat vuilnis op de grond'

Uit dit materiaal trek ik de conclusie dat de eerste twee betekenissen onmiddellijk herkenbaar zijn vanuit de semantische inhoud van het geregeerde NP: de gevallen van 1) duiden allemaal plaatsen aan, die van 2) allemaal tijdsaanduidingen. Voor de derde betekenis zijn *oltre* NP en *oltre a* NP in vrije variatie, maar *oltre* NP is uitgesloten indien er een conflict tussen twee betekenissen denkbaar is, dat wil zeggen indien de NP een ruimtelijke interpretatie kan krijgen. Dit kan geverifieerd worden door voorbeelden te kiezen met een potentieel conflict:

Geval 1: de plaatselijke betekenis van NP:

- (10) c'era oltre il ponte una casetta bianca (zie de passage Cio 77.3, boven geciteerd onder voorbeeld 2)

De aanvullende betekenis, die semantisch gezien mogelijk is, wordt alleen geaccepteerd met *a+* NP: *c'era oltre al ponte una casetta bianca* 'er was behalve de brug een wit huisje'.

Geval 2: de aanvullende betekenis van *a + NP*, in het volgende voorbeeld:

- (11) SNR 61.30 una villa [...] con [...] inferriate che già c'erano da prima, oltre a quelle aggiunte 'een villa met hekwerken die er al eerder stonden, naast de nieuwe'

Als we *a* weglaten krijgen we meteen de ruimtelijke betekenis, vergelijk:

- (12) le inferriate c'erano già da prima, oltre le aggiunte 'de hekwerken stonden er al eerder, achter de nieuwe'

Bovendien zijn de aanvullende voorbeelden gemakkelijk te herkennen op grond van twee kontekstuele aanwijzingen: de onmogelijkheid van een ruimtelijke of temporele interpretatie van de zelfstandige naamwoorden (of de werkwoorden) en de aanwezigheid van *anche* 'ook'. In mijn corpus heb ik 9 voorbeelden, waaronder een gesubstantiveerde infinitief, die we vinden in:

- (13) Cio 61.21 In quella casa tutto era schifoso: oltre al dormire anche il mangiare 'in dat huis was alles walgelijk: behalve het slapen ook het eten'.

Zoals bij *davanti* 'voor' en *intorno* 'rondom' is de normale constructie met *a* + NP, maar in het geval van *oltre* kan *a* weggelaten worden, mits de interpretatie ondubbelzinnig blijft.

Rectie met *a* is ook mogelijk met werkwoorden in de infinitief, waarvan ik in het corpus de volgende vier voorbeelden heb gevonden:

- (14) Cio 206.9 Oltre a guardare dentro il pozzo, mi piaceva anche girare tra quelle rupi bianche 'behalve in de put te kijken vond ik het ook prettig om tussen die witte rotsen te lopen'
- (15) Cio 162.23 far la guerra, oltre ad ammazzare, vuol dire anche rubare 'oorlogvoeren betekent niet alleen doden, maar ook stelen'
- (16) Co 176.25 adesso, oltre a piovere, faceva anche freddo 'nu regende het niet alleen, maar het was ook nog koud'
- (17) FL 164.19 Oltre a piovere tirava un vento diaccio 'behalve dat het regende woei er ook een ijsskoude wind'

Met deze voorbeelden hebben we de syntactische mogelijkheden van *oltre* nog niet uitputtend beschreven. De eerste twee hebben het VP respectievelijk als onderwerp en lijdend voorwerp van het werkwoord uit de hoofdzin; in de andere twee hebben we fascinerende voorbeelden van onderschikking van het zerovalente werkwoord *piovere*, waarvan de syntactische interpretatie echter moeilijk is. Wat we in dit materiaal niet vinden is het equivalent van *oltre* van de volgende zin:

- (18) La bambina non solo piangeva, ma anche bestemmiava contro la mamma 'Niet alleen huilde het kind, maar het ging ook tierend te keer tegen haar moeder'

We weten dus niet of in het Italiaans een van de volgende constructies mogelijk is:

- (19) oltre a piangere/ oltre che piangere, la bambina [...]⁶

In het Nederlands is het trouwens niet eens mogelijk een impliciete bijzin met *piovere* te maken:

- (20) *Behalve te regenen waaide het

Constructies met *che* verschijnen wanneer om de een of andere reden het voorzetsel *a* uitgesloten is. Het duidelijkste geval hiervan is wanneer er een PP volgt, vanwege de onmogelijkheid om *a* met een ander voorzetsel te combineren. Voorbeeld:

---

⁶ Toen ik dit schreef bestond internet nog niet. Nu krijgen we meteen een positief antwoord als we "oltre a piangere" en "la bambina" intikken. Zo vond ik een duidelijk voorbeeld als "Se durante gli attacchi il bambino *oltre a piangere* piega le gambe" 'Als tijdens de aanvallen het kind behalve te huilen ook de benen vouwt' www.chirurgiatoracica.org/pedoiatra.htm, opgetekend op 18.06.2006. Ook een constructie met *che* komt voor, maar in minder teksten, die bovendien minder verzorgd zijn, bijvoorbeeld: 'e io *oltre che piangere* stavo x svenire' (spaces.msn.com/PersonalSpace.aspx, opgetekend op 18.06.2006; vertaling: 'niet alleen moest ik huilen, maar ik stond ook op punt om flauw te vallen'. NB *x* is een MSN-spelling voor *per*).

- (21) Cio 13.16 *Molta roba, oltre che nelle valigie ce le mettevamo addosso* ‘Een heleboel spullen stopten we niet in de koffers, maar droegen we op ons lichaam’

Ook weglaten van *che* is hier onmogelijk, wat het idee dat *oltre* NP een afgeleide constructie is bevestigt.

Een tweede voorbeeld is het volgende, dat we kunnen vergelijken met een eerder genoemd voorbeeld dat ik hier herhaal:

- (22) Cio 162.23 *far la guerra vuol dire, oltre che ammazzare, anche rubare.*
(23=15) Cio 162.23 *far la guerra, oltre ad ammazzare, vuol dire anche rubare.*

Op het eerste gezicht lijken *che* en *ad* in vrije variatie te zijn. Maar het distinctieve element is de positie van het werkwoord *vuol dire*. Als het werkwoord zich tussen de beide leden van de aanvullende constructie bevindt verschijnt *a*, als deze beide leden naast elkaar staan (adjacent zijn) dan verschijnt *che*. Ik heb dezelfde distributie gevonden in een andere context, namelijk met *più di* tegenover *più che* ‘meer dan’ (zie De Boer 1985) en daarom lijkt het me dat we hier een structureel feit van het Italiaans te pakken hebben.

In het corpus had ik vijf gevallen van *oltre che* PP en een van *oltre che* Inf. Dan blijven er nog twee voorbeelden over, die allebei voorkomen in één enkele passage van *La Ciociara*:

- (24) Cio 302.30/31 *Soprattutto, però, avevo aspettato una cosa, la liberazione, che aveva la qualità di essere giusta oltre che bella, di riguardare anche gli altri oltre che me*
‘Maar vooral had ik op één ding gewacht, de bevrijding, die de eigenschap had behalve mooi ook rechtvaardig te zijn, en behalve op mij ook op de anderen te slaan’

In het eerste voorbeeld staat *che* voor een adjectief, waar preposities uitgesloten zijn. Het is het type van:

- (25) *Franca è intelligente oltre che studiosa* ‘Franca is niet alleen ijverig, maar ook slim’

Het tweede geval geeft waarschijnlijk een elliptische constructie: *oltre che me* staat voor *oltre che riguardare me*. Als deze uitleg klopt, dan is het voorbeeld analoog aan voorbeelden met comparatieve constructies na *meglio*, zoals: *meglio mille lire oggi che/ *di un milione domani* ‘liever vandaag duizend lire dan morgen een miljoen’.

Overigens is deze hele casuïstiek met *che* niet beperkt tot het voorzetsel *oltre*; we vinden haar terug bij *invece* ‘in plaats van’ en misschien in alle gevallen waar een contrast uitgedrukt wordt.

Het laatste syntactische kader is de afwezigheid van een complement. Ik heb vier voorbeelden:

- (26) Cio 79.17 *senza insistere oltre* ‘zonder verder aan te dringen’
(27) Ga 21.39 *per non peccare più oltre* ‘om verder niet meer te zondigen’
(28) Ga 173.29 *di essere andata troppo oltre* ‘dat ze te ver was gegaan’

- (29) FL 188.3 i due la raggiunsero e passarono oltre 'de twee haalden haar in en liepen (haar) voorbij'

Het laatste voorbeeld is ruimtelijk; het derde is een figuurlijk gebruik van het ruimtelijke type; de eerste twee zijn temporeel en kunnen geparafraseerd worden met *di più* 'meer, langer' (of, in het tweede voorbeeld, met 'opnieuw'). In voorbeeld (28) wordt *oltre* voorafgegaan door een bepalend woord (of specificier): *troppo*; in (27) daarentegen is *più* geen specificier van *oltre*, maar maakt het deel uit van de negatieve uitdrukking *non ... più* ('niet langer').

Oltre kan ook deel uitmaken van enkele samenstellingen, bijvoorbeeld het werkwoord *oltrepassare* 'voorbijgaan', het bijwoord '*inoltre* 'bovendien' en het werkwoord *inoltrare* 'voortschrijden'. Het eerste is een samenstelling, met de structuur $[P^{-1}V^{-1}]V^0$.⁷ Zoals de voorbeelden aantonen is de betekenis van *oltrepassare* NP ruimtelijk en gelijk aan die van *passare oltre* NP.

- (30) Cio 408.16 il corpo di Rosario sbarrava la strada, non tanto però che, rasentando il fossato, non si potesse oltrepassarlo 'het lichaam van Rosario versperde de weg, maar niet in die mate dat je, door vlak langs de sloot te lopen, er niet voorbij kon'
- (31) FL 182.32 Quando ebbe oltrepassato l'ultimo lampione 'toen hij voorbij de laatste straatlantaarn was'

Het bijwoord *inoltre*, dat qua vorm lijkt op *indietro* 'achteruit', *in giù* 'naar beneden, en dergelijke, bevat *oltre* in de aanvullende betekenis (het is synoniem met *oltracciò*, dat ik niet in mijn corpus gevonden heb).

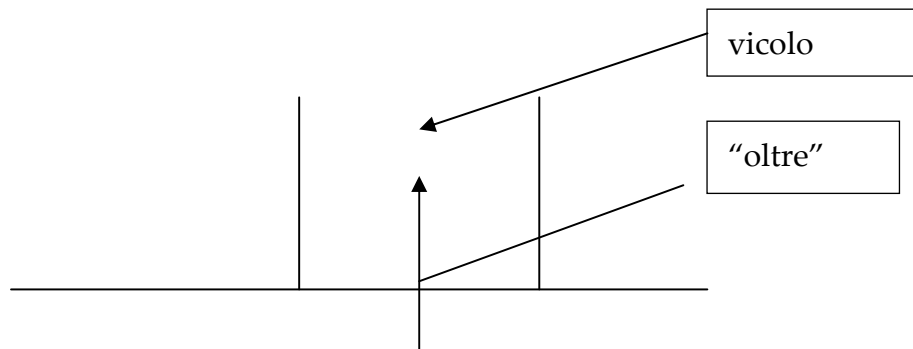
Het werkwoord *inoltrare* is net zo gevormd als *invecchiare*, en is dus van het type $[in + X]v$. Ik heb dit type in hoofdstuk 3 van *Woordstudies I* behandeld; alleen blijkt uit dit voorbeeld dat voor X ook P ingevuld kan worden. De semantiek is ietwat speciaal: we gaan uit van de ruimtelijke betekenis van *oltre*, maar zoals uit de voorbeelden blijkt is het obstakel dat overwonnen moet worden de begingrens van de plaats die in de gesubcategoriseerde PP wordt aangeduid:

- (32) FL 144.2 dopo essersi inoltrata nel vicolo 'voordat ze verder de steeg ingelopen was'
- (33) FL 181.10 Risalì la spiaggia inoltrandosi tra le dune; 'hij liep het strand weer op, verder tussen de duinen'
- (34) Cio 235.10 lasciammo la strada maestra e ci inoltrammo per un sentierucolo tra i giardini 'we gingen van de hoofdweg af en liepen verder langs een paadje tussen de tuinen'

Schematisch kunnen we dit door Figuur 4 weergeven:

---

⁷ Volgens deze notatie die afkomstig is van Selkirk 1982 geeft de exponent 0 het woordniveau aan, positieve exponenten betreffen hogere syntactische constructies (NP = N¹ of N², afhankelijk van de theorie die men aanhangt), terwijl de negatieve exponenten elementen onder het woordniveau (stammen en wortels) betreffen.

Figuur 4

Met andere woorden, terwijl in *andare oltre* het argument van *oltre* uit de kontekst afkomstig is, is dat in *inoltrarsi* geïncorporeerd in *OLTRE(INIZIO DEL SENTIERO)* (het argument is 'begin van het pad').

Ten slotte kunnen we het bestaan van een temporeel gebruik noteren in idiomatische uitdrukkingen van het type *X inoltrato*, waarin *X* een tijdseenheid aangeeft. In het corpus heb ik:

- (35) Cio 400.29 Era ormai mattina inoltrata 'het was nu al ver in de ochtend'
 (36) Cio 119.16 Dormire fino a mattino inoltrato 'een gat in de dag slapen'

maar we komen ook een idiomatische PP tegen als *a notte inoltrata* 'laat in de nacht'.

DEEL 4 HET VOORZETSEL *VERSO*

Morfologie

Het voorzetsel *verso* wordt meestal gerekend tot de enkelvoudige voorzetsels, ook al hoort het niet tot de basisgroep van de monosyllabische voorzetsels. Hoewel deze constatering ongetwijfeld strookt met het taalgevoel van de taalgebruikers, zijn er toch wel enkele mogelijkheden om het in verband te brengen met andere woorden, met name het substantief *verso* en het werkwoord *vertere*. Dit is dan een formele relatie, op grond van de werkwoordwortel *vert-*, maar ook semantisch, op grond van het idee van *richting*. Het substantief *verso* heeft niet alleen een betekenis in het domein van de poëzie, maar het is ook een synoniem van *modo* 'manier' en kent enkele gebruikssituaties waarin het synoniem is met *senso* en *direzione*, beide woorden in de betekenis 'richting'. In ons corpus vinden we één geval van deze laatste betekenis:

- (1) Cio 130. 3 Gli uomini vanno per un verso e la natura per l'altro 'de mensen gaan één kant op en de natuur een andere'

De verhouding tussen *per il verso di* en *verso* lijkt qua vorm op die tussen *per via di* en *via*: het gaat hier om de reductie van een voorzetselgroep $[P + NP]_{PP}$ tot een *P* die de vorm heeft van het substantief dat de kern van de oorspronkelijke voorzetselgroep was. Wat het werkwoord *vertere* betreft voldoet de vorm *verso* aan de formatieregels voor een onregelmatig voltooid deelwoord (vergelijk *perso* en *morso* van *perdere* en

mordere). Maar als deelwoord komt het niet meer voor in de huidige taal. Bovendien bestaat er geen enkele betekenis van *verte* meer die de betekenis van *richting* behouden heeft.

Opmerking: Deze overwegingen kunnen overbodig lijken omdat ze voor de spreker van nu niet relevant zijn. Maar de morfologische motivatie is, met de syntaxis, een van de motieven waarom men dit voorzetsel buiten de lijst van 'echte' voorzetsels lijkt te houden. Aangezien de grammatica's deze motivatie meestal vanuit diachroon aspect bekijken, wil ik graag het maximum aan synchrone motivatie vaststellen, al was het maar als advocaat van de duivel.

Frequentie

Van de 116 voorkomens van de vorm *verso* in *La Ciociara*, behoren er vier tot het substantief. Dus blijven er 112 over voor *verso* als voorzetsel.

Syntaxis

De enig mogelijke constructie is:

(2) [*verso* NP]_{PP}

Een voorbeeld is:

(3) *mi diressi verso il mare* 'ik begaf me in de richting van de zee'

Zowel weglating van de NP als combinatie met een datiefclitic zijn onmogelijk.

(4) *vidi il mare e *mi diressi verso* 'ik zag de zee en ging (er)heen'

(5) **mi ci diressi verso* 'ik begaf me erheen'

Als de NP vertegenwoordigd wordt door een persoonlijk voornaamwoord wordt *di* ingevoegd. In het corpus vinden we acht voorbeelden. Het ziet er naar uit dat invoeging van *di* verplicht is. Voorbeeld:

(6) *Cio 286.21 Levò gli occhi verso di me* 'ze keek op naar mij'

Het lidwoord wordt alleen weggelaten in de uitdrukking *verso sera* 'tegen de avond' (*Cio 251.24*).⁸

---

⁸ Hier laat ik buiten beschouwing de voorbeelden met eigennamen en het type *verso mezzogiorno* 'tegen de middag', omdat in dat geval het lidwoord ook ontbreekt als er geen voorzetsel aan voorafgaat.

Betekenis

We kunnen de volgende gevallen onderscheiden:

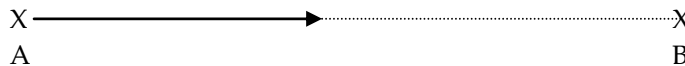
1) concrete beweging	55x
2) richting zonder beweging	31x
3) uitgestrektheid	4x
4) abstracte richting	4x
5) benadering	1x
<u>6) tijdsbepaling</u>	<u>17x</u>
Totaal	112x

Concrete beweging

Als voorbeeld kunnen we nemen:

(7) Cio 147.10 Se ne andò verso la sua casetta 'Hij ging weg naar zijn huisje'

We kunnen deze betekenis van *verso* weergeven met de volgende figuur:

In (7) is A het referentiepunt (waar zich het onderwerp van de zin en de observator bevinden) en B de plaats die aangegeven wordt door de NP ingeleid door *verso*. Zin (5) duidt aan dat er een Pad gevestigd wordt tussen A en B en dat er een beweging heeft plaatsgevonden langs dit Pad zonder dat B noodzakelijkerwijs bereikt wordt. De informatie inzake de beweging is afkomstig van het werkwoord (*se ne andò*). Als kenmerkende elementen voor *verso* blijven dan over het idee dat er een pad gedefinieerd wordt (via de geregeerde NP) en het feit dat het doel niet bereikt wordt.

In het corpus hangt het voorzetsel eenmaal af van het adjectief *diretti* 'gericht' en eenmaal van de bijwoorduitdrukking *di corsa* 'in volle vaart', vergelijk Cio 262.34: *e giù di corsa... verso la valle* 'en in volle vaart omlaag ... naar het dal', waar *giù* een werkwoord als *scendere* 'afdalen' vervangt. De werkwoorden zijn *avviarsi* 'op weg gaan' (11x), *dirigersi* 'zich begeven' (6x), *scendere* 'afdalen' (5x), *andarsene* 'weggaan' (4x), *trascinare qualcuno/qualcosa* 'iemand/iets (voort)slepen' (4x), *avanzare* 'vooruitgaan' (3x), *seguire qualcuno* 'iemand volgen' (2x), *allontanarsi* 'zich verwijderen' (2x), *fuggire* 'vluchten' (2x), *correre* 'rennen' (2x), en één voorbeeld voor elk van de volgende werkwoorden: *prendere* '(mee)nemen', *spiccare il volo* 'opvliegen/opstijgen', *muoversi* 'zich bewegen', *tornarsene* 'terugkeren', *affrettarsi* 'zich haasten', *ritirarsi* 'zich terugtrekken', *venire (su)* 'omhoogkomen', *procedere* 'voortschrijden', *tirare qualcosa* 'iets (mee)trekken', *arrampicarsi* 'klimmen', *proseguire* 'verder gaan', *frullare* (gezegd van leeuweriken) 'opfladderen'.⁹

⁹ In de oorspronkelijke Italiaanse tekst van dit stuk stonden geen Nederlandse vertalingen; ik heb ze toegevoegd zonder de voorbeelden opnieuw te raadplegen; het zijn dus geen vertaalequivalenten, maar woordenboekequivalenten.

We zien dus dat het in veel gevallen zuivere bewegingswerkwoorden betreft, of werkwoorden van beweging in combinatie met een manier van bewegen (bijvoorbeeld *correre* 'rennen'), of met insluiting van het punt van vertrek (*allontanarsi* 'zich verwijderen' of *fuggire* 'vluchten'). In die gevallen geeft *verso* op zijn eentje de beweging weer.

Opvallend is echter de frequente combinatie met *dirigersi* 'zich begeven', een werkwoord met een verplicht complement, waarvan *verso* het voorkeursvoorzetsel is. In dit geval hebben we solidariteit tussen werkwoord en prepositie:

- (8) *dirigersi verso NP*
[+DIR] [+DIR]

Ik stel daarom voor DIREZIONE (RICHTING) als een axiomatisch kenmerk te beschouwen, waarvan de naam uiteraard formeel verbonden is met het prototypische werkwoord. We zien ook dat er synonymie bestaat tussen *verso* en de voorzetseluitdrukking *in direzione di*:¹⁰

- (9) *avanziamo verso il fronte* 'we marcheren voort richting het front'
(10) *avanziamo in direzione del fronte* 'we marcheren voort in de richting van het front'

Als de basisbetekenis van *verso* uitputtend gedefinieerd is door het kenmerk [+DIR], dan is het te voorzien dat de keuze tussen *verso* en *in direzione di* semantisch gezien vrij is. Uiteraard zijn er gevallen waar blokkering vanwege herhaling van de stam optreedt, waardoor bijvoorbeeld zin (10) niet erg gelukkig is:

- (11) ?*Ci dirigiamo in direzione del mare* 'we begeven ons in de richting van de zee'

Het semantische verband tussen het voorzetsel *verso*, het werkwoord *dirigersi* en het substantief *direzione* weerspiegelt het morfologische verband dat ik aarzelend heb proberen te leggen tussen het voorzetsel *verso* en de min of meer abstracte woorden *vertere* en *verso* (het substantief). De kwestie van de formele en semantische solidariteit is overal in het voorzetselsysteem terug te vinden. Zie bijvoorbeeld een zin als *avviarsi via la via Appia* 'op weg gaan via de via Appia', een voorbeeld dat niet gekozen is als een bijzonder fraaie Italiaanse uitdrukking, maar als een grensgeval van de dubbele solidariteit.

Richting zonder beweging

Twee voorbeelden van deze betekenis zijn:

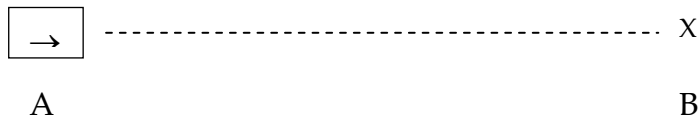
- (12) *Cio 73.30 guardai verso l'aia* 'ik keek naar de dorsvloer'

---

¹⁰ Deze voorzetseluitdrukking correspondeert met het Nederlandse *in de richting van*. Deze uitdrukking is in het huidige Nederlands vereenvoudigd tot *richting*, waarvan de eerste attestatie die ik gevonden heb afkomstig is uit Terlouws *Oorlogswinter* van 1973 (*richting Apeldoorn*). Dit is hetzelfde soort reductie die ik eerder genoemd heb voor *per il verso di* tot *verso*, alleen is in het Nederlandse geval het diachrone proces observeerbaar.

(13) Cio 296.13 egli si voltò verso la moglie 'hij keek om naar zijn vrouw'

Deze voorbeelden kunnen als in de volgende figuur weergegeven worden:

In deze voorbeelden is A altijd het punt van vertrek van een ideale beweging. Tussen A en B kunnen we opnieuw een Pad construeren, maar iedere beweging ontbreekt. De richting die door *verso* wordt uitgedrukt is een oriëntatie die inherent is aan het voorwerp dat positie A inneemt. De beide gegeven voorbeelden zijn echter niet helemaal gelijk. In (12) is het voorwerp dat positie A inneemt een menselijk lichaam: de oriëntatie is zodanig dat de ogen het uitgangspunt van de ideale beweging zijn, die uitgedrukt wordt door de blik. In (13) is het voorwerp dat positie A inneemt opnieuw een menselijk lichaam: dit verandert van oriëntatie zodanig dat zijn gezicht (de ogen en de mond) het uitgangspunt van de ideale beweging vormt. In (13) wordt dezelfde ideale beweging verondersteld als in (12), maar bovendien veronderstelt (13) ook nog een verandering van oriëntatie. De zin wordt daardoor equivalent aan zijn expliciete parafraze:

(14) egli voltò il suo viso in modo da guardare verso la moglie (oppure parlare alla moglie) 'hij draaide zijn gezicht op zo'n manier dat hij naar zijn vrouw keek (of tegen zijn vrouw sprak)'

In deze parafraze wordt *il suo viso* gehaald uit het reflexieve pronomen *si*, dat in de eerste plaats *il suo corpo* 'zijn lichaam', *la sua persona* 'zijn persoon' aanduidt, met de conventionele oriëntatie waarbij het gezicht zich aan de voorkant van het lichaam bevindt. Het is ook mogelijk deze oriëntatie expliciet te maken, zoals in zin (15) of een andere oriëntatie te kiezen, zoals in zin (16):

(15) Rosetta alzò gli occhi verso di me 'Rosetta keek naar mij op'

(16) con le spalle voltate verso di lei 'met zijn schouders naar haar toegekeerd'

Positie A kan ook ingenomen worden door een niet-menselijk voorwerp, zoals in:

(17) Cio 316.20 (i cannoni) erano puntati verso il cielo 'de kanonnen waren op de hemel gericht'

In het corpus zijn 31 voorbeelden van dit type. Hierbij hangt het voorzetsel *verso* af van de volgende werkwoorden:

- 14x voltarsi en 1x rivoltarsi 'zich (opnieuw) wenden'
- 7x guardare 'kijken'
- 3x alzare en 2x levare gli occhi 'opkijken'
- 1x alzare il pugno 'zijn vuist opheffen'
- 1x le spalle voltate 'zijn schouders gericht'
- 1x puntati 'gericht'

En ten slotte is er het voorbeeld:

(18) Cio 405.28 con l'impugnatura verso il mare 'met de handgreep naar de zee (gericht)'.

Uitgestrektheid (extensie)

Het corpus bevat de volgende voorbeelden:

- (19) Cio 233.9 una strada ... che andava verso i giardini di aranci 'een weg die naar de sinaasappeltuinen liep'
- (20) Cio 306.9 un'altra strada che si dirigeva verso il monte 'een andere weg, die in de richting van de berg liep'
- (21) Cio 225.4 come se la bocca gli continuasse verso il collo 'alsof zijn mond doorliep naar zijn hals'
- (22) (gli occhi) tirati in su agli angoli verso le tempie 'haar ogen die aan de zijkanten opgetrokken waren naar de slapen'.

Voorbeelden (19) en (20) laten niet een beweging langs een pad zien, maar het pad zelf. Het werkwoord is een bewegingswerkwoord, zodat de uitgestrektheid van het pad geconstrueerd wordt als een abstracte beweging langs het pad zelf. In (21) en (22) betreft het lijnen die respectievelijk gevormd worden door de mond en de ogen. Deze lijnen worden gezien als paden.

Deze voorbeelden vertegenwoordigen een figuurlijk gebruik van de combinatie *andare verso*, waarvan de onderdelen dezelfde onderlinge relatie onderhouden als bij de eerste betekenis.

Abstracte beweging

De vier voorbeelden die we hiervan in het corpus hebben vormen drie verschillende abstraheringen van de ideale beweging:

- (23) Cio 238.23 rivolse ... la sua attenzione verso Michele 'ze richtte haar aandacht op Michele'
- (24) Cio 333.23 (il) debito che abbiamo verso di voi 'de verplichtingen die we jegens jullie hebben'
- (25) Cio 111.7 un sentimento come di gratitudine verso qualcuno o qualcosa 'een gevoel van dankbaarheid jegens iemand of iets'
- (26) Cio 220.30 per antipatia verso la propria famiglia 'uit antipathie jegens zijn eigen familie'

Voorbeeld (23) is vergelijkbaar met de blik-voorbeelden: de aandacht is iets abstracter dan de blik, omdat ze niet beperkt blijft tot één enkel zintuig. In voorbeeld (24) hebben we een ideale beweging in de possessieve modus: *il debito* 'de schuld' is een potentiële beweging van goederen in de richting van de schuldeiser. In dit geval wordt het voorzetsel *verso* alleen met het substantief *debito* gecombineerd, niet met het verwante werkwoord. Vergelijk:

(27) deve molti soldi a lui/*verso di lui 'hij is veel geld verschuldigd aan hem/*richting hem'

Voorbeelden (25) en (26) betreffen gevoelens die gezien worden als abstracte bewegingen in de richting van een persoon of zaak. In die gevallen alterneert *verso* met *per*

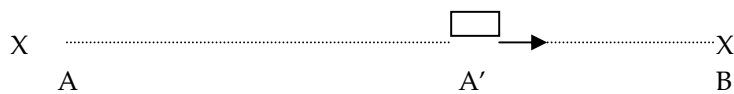
zonder dat de betekenis verandert. Dit laat zien dat op dit niveau van abstractie het kenmerk [$\pm$ bereiken van het doel] geneutraliseerd wordt.¹¹

Benadering

Het enige voorbeeld hiervan in ons corpus is:

- (28) Chi diceva a Nord di Napoli, dalle parti di Caserta; chi verso Cassino, chi ... a Itri.
'Sommigen zeiden ten noorden van Napels, in de buurt van Caserta; anderen de kant van Monte Cassino op; weer anderen bij Itri'.

De voorstelling van *verso* kan waarschijnlijk weergegeven worden door de volgende figuur :

In (28) valt het uitgangspunt van de abstracte beweging A' niet samen met het referentiepunt, maar is naar het eind van het pad verplaatst. Het gevolg is dat we een element van nabijheid toevoegen aan het idee van positie op pad AB . In ditzelfde voorbeeld geeft *dalle parti di* alleen nabijheid aan, en *a Nord di* alleen oriëntatie (al is dat dan langs een andere as dan AB).

Deze betekenis is duidelijk anders dan de andere, maar hij is wel belangrijk omdat hij direct verband houdt met de temporele betekenis.

Tijdsbepalingen

Een duidelijk voorbeeld van een tijdsbepaling is:

- (29) tornò un pomeriggio verso sera 'Op een middag, tegen de avond, kwam hij terug'

Het moment van terugkeren is een punt A' op de tijdslijn vlak bij punt B (*la sera*), dat het punt van aankomst is. Het punt van vertrek van het tijdspad is niet aangegeven, maar kan worden afgeleid uit de context; het is waarschijnlijk het moment waarop de voorafgaande handeling zich afspeelde. Het gebruik van *verso* geeft aan dat moment B nog niet bereikt is, maar dat het nog maar weinig scheelt. Terwijl de gevallen van concrete beweging als punt van aankomst B een persoon hebben of een voorwerp dat een locatie aanduidt, en de voorbeelden van abstracte beweging meestal een persoon, hebben we hier altijd een tijdsbepaling. In ons corpus betreft deze:

- 1) een dag: *il quindici di settembre* 'vijftien september'; *la fine di dicembre* 'eind december';
- 2) een dagdeel: *sera* 'avond' (2x), *l'imbrunire* 'de schemering';

---

¹¹ Twee latere noten in mijn manuscript: 1) als dat kenmerk tenminste in *per* aanwezig was; 2) Voor voorbeeld (26), zie ook *contro*.

3) een uur: *mezzogiorno* 'twaalf uur in de middag' (4x), *mezzanotte* 'twaalf uur 's nachts' (1x), *le due* 'twee uur', *le sette* 'zeven uur' (2x), *le undici* 'elf uur'.

In op een na alle tijdsbepalingen ontbreekt een regerend werkwoord: de tijdsbepalingen bepalen de hele zin, vergelijk:

(30) Cio 28.14: Verso le due ci buttammo sul letto 'Tegen twee uur wierpen we ons op het bed'

De enige uitzondering is het volgende voorbeeld:

(31) Cio 25.21: Eravamo ... verso il quindici di settembre 'Het was (lett.: we waren) tegen vijftien september'

In (30) is de tijdsbepaling onderdeel van de zin, in (31) is hij deel van de VP.

Contrastieve aspecten

Het Italiaanse voorzetsel *verso* correspondeert tamelijk goed met het Franse *vers* en het Spaanse *hacia*, en misschien met het Engelse *towards*.¹² Met het Nederlands is er geen exacte correspondentie. Veel voorbeelden van *verso* worden vertaald met *naar*, maar enerzijds is *naar* minder gespecialiseerd en komt het ook overeen met het Italiaanse *a* (het heeft waarschijnlijk niet de semantische component [-bereiken van het doel]), anderzijds zijn er enkele voorbeelden waar alleen 'in de richting van' mogelijk is (sommige gevallen van uitgestrektheid en de gevallen van benadering). *Naar* is absoluut uitgesloten voor de abstracte richting (waar we *jegens* hebben) en in de tijdsbepalingen (waar we *tegen* hebben).

Misschien moeten we een basisbetekenis aannemen die correspondeert met *verso/vers/hacia/towards*, maar die in het Nederlands niet gerealiseerd wordt. Daarentegen heeft *naar* (evenals het Engelse *to*) een basisbetekenis van alleen maar richting, die enerzijds overeenkomt met de directionele betekenissen van *a* en anderzijds de kern van de gebruikssituaties van *verso* omvat. Voor die laatste betekenis hebben we bovendien nog resten (*jegens/tegen*) van een prepositie die nu geen basisbetekenis meer heeft (vergelijk het Duitse *gegen* voor een betere benadering van zo'n basisbetekenis). Voorlopig zijn dit speculaties, want we hebben nog geen totaalbeeld van alle preposities.

Literatuur

Er is geen gespecialiseerde literatuur over *verso*. We vinden een korte aanduiding bij Giurescu 1979, die het indeelt bij de allatieven, met de toelichting dat 'viene esclusa la possibilità di un limite raggiunto, rimanendo indicate (sic!) soltanto la direzione del movimento'¹³ (Giurescu 1979: 20). Zij deelt alle preposities in volgens een drie-

---

¹² De voorbeelden van *hacia* die in Katerinov 1983 geciteerd worden komen over het algemeen goed overeen met *verso* en ook de uitzonderingen zijn gemakkelijk te verklaren. Er worden voorbeelden geciteerd van de voornaamste betekenissen.

¹³ 'de mogelijkheid van een bereikte grens uitgesloten wordt en alleen de richting van de beweging aangegeven blijft'.

deling tussen ruimtelijke, temporele en abstracte betekenis, waarvoor ik hier de volgende voorbeelden citeer:

- (32) L'aereo volava verso mezzogiorno 'het vliegtuig vloog naar het Zuiden' (mijn type 1)¹⁴
- (33) Verrò verso sera 'ik kom tegen de avond' (mijn type 6)
- (34) Sii rispettoso verso i tuoi genitori 'toon respect voor je ouders' (mijn type 4c)

Bij Parisi & Castelfranchi 1969 vinden we de volgende passage:

In "Verso X" i due punti sono uno in un luogo di riferimento, cioè un luogo già identificato indipendentemente, e l'altro nel luogo di X. Il luogo identificato da "Verso X" è la retta che unisce questi due punti. In aggiunta a ciò esiste però un componente di direzione, nel senso che il primo punto, quello del luogo di riferimento indipendentemente identificato, viene costruito *prima* del secondo punto, quello del luogo di X. Di conseguenza c'è un passaggio, una direzione, dal luogo di riferimento al luogo di X.

'In "Verso X" bevindt zich een van de beide punten in een plaats van referentie, dat wil zeggen een plaats die al eerder geïdentificeerd is, en het andere op de plaats van X. De plaats die geïdentificeerd wordt door "Verso X" is de rechte lijn die deze beide punten met elkaar verbindt. B is er echter een component van richting, in die zin dat het eerste punt, dat van de plaats van referentie die onafhankelijk geïdentificeerd is, *eerder* geconstrueerd wordt dan het tweede punt, dat van de plaats van X. Bijgevolg is er een overgang, een richting, van de plaats van referentie naar de plaats van X'

Deze manier van zien is in wezen juist, behalve dat ik de richting niet als een toegevoegde component zou willen beschouwen. Ik zou eerder Pad als een noodzakelijke component van Richting beschouwen. Ik bedoel hiermee dat een Pad al of niet een identificeerbare richting kan hebben, en dat er onder die identificeerbare richtingen ook die is die een rechte lijn volgt.

In hun artikel over de temporele locatieven maken Castelfranchi en Parisi 1969 geen melding van *verso*, maar ze kennen een betekenis van 'benadering' toe aan *per* (in *per le 4 sarò a casa* 'tegen vieren ben ik thuis').

In het woordenboek DFD vinden we nog een betekenis, die in ons corpus niet geattesteerd is, maar die we vinden in de voorbeeldzin:

- (35) Va verso la cinquantina 'hij loopt tegen de vijftig'

Hier hebben we de normale beweging (type 1), omgezet in de temporele modus. Het is daarom waarschijnlijk dat de overgangen van plaats naar tijd die we bij *verso* aantreffen zich beperken tot de regel [+LUOGO] → [+TEMPO] en dat alle verschillen samenhangen met de eendimensionaliteit van de tijdslijn.

---

¹⁴ De nummers van deze types verwijzen naar het overzicht op p. 141, onmiddellijk onder het kopje 'betekenis'.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo (=SEILC)*, deel 1, A. Moravia, La Ciociara. Bologna: Il Mulino, 1973.
- _____. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo (=SEILC)*, deel 2, I. Calvino, Il sentiero dei nidi di ragno. Bologna: Il Mulino, 1973.
- _____. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo (=SEILC)*, deel 3, C. Cassola, Ferrovia locale. Bologna: Il Mulino, 1973.
- Bennett, David C. *Spatial and Temporal Uses of English Prepositions. An Essay in Stratificational Semantics*. London: Longman, 1975.
- Boer, Minne G. de. 'La comparazione in italiano, confronto con il francese', in *Linguistique comparée et typologie des langues romanes*, Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romane, vol. II. Aix-en-Provence: Université de Provence, 1985: 423-436.
- Calvino, Italo. *Il sentiero dei nidi di ragno*. Torino: Einaudi, 1947.
- Cassola, Carlo. *Ferrovia locale*. Torino: Einaudi, 1968.
- Castelfranchi, Cristiano & Domenico Parisi. 'Analisi semantica dei locativi temporali', in *La sintassi*, Atti del III Convegno Internazionale di Studi. Roma: Bulzoni, 1969: 193-217.
- Chomsky, Noam. 'Remarks on Nominalization', in *Studies on Semantics in Generative Grammar*. The Hague/Paris: Mouton, 1972.
- Cusatelli, Giorgio (red.). *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano: Garzanti, 1965.
- De Felice, Emidio & Aldo Duro. *Dizionario della lingua e della civiltà italiana contemporanea*. Palermo: Palumbo, 1975.
- Giurescu, Anca. 'La localizzazione spazio-temporale nell'italiano contemporaneo' *Revue roumaine de linguistique* 24 (1979): 503.
- Jackendoff, Ray S. 'Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon' *Language* 51 (1975): 639-671.
- _____. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1983.
- Katerinov, Katerin. *L'analisi contrastiva (italiano-spagnolo); 1. Le proposizioni: simmetrie (totali e relative) e dissimmetrie*. Perugia: Guerra, 1983.
- Leech, Geoffrey N. *Towards a Semantic Description of English*. London: Longman, 1969.
- Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, 1958.
- Parisi, Domenico & Cristiano Castelfranchi. 'Analisi semantica dei locativi spaziali', in *La sintassi*, Atti del III Convegno Internazionale di Studi. Roma: Bulzoni, 1969: 327-366.
- Selkirk, Elisabeth O. *The Syntax of Words*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1982.
- Tomasi di Lampedusa, Giuseppe. *Il gattopardo*. Milano: Feltrinelli, 1958.
- Zingarelli, Nicola. *Vocabolario della lingua italiana*, a cura di Miro Dogliotti, Luigi Rosiello & Paolo Valesio. Bologna: Zanichelli, 1970.

DE BOER, Minne Gerben. 'Benaderingen van *over*'. Hoofdstuk 9 van van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 149-214.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt de relatie tussen de betekenissen van het Nederlandse voorzetsel *over* en een aantal corpora bestudeerd. Het hoofdstuk begint met een analyse van de voorbeelden uit *Uit het leven van Dik Trom* (1891); daarna wordt de woordenboekinformatie behandeld en vergeleken met de studies van Hubert Cuykens en Dirk Geeraerts. Een stel van deelbetekenissen wordt getoetst aan de hand van het jongensboek *Willem Roda* (1889). Tot slot wordt een contrastief onderzoek tussen het Engelse en het Nederlandse *over* uitgevoerd aan de hand van de teksten van Winnie-de-Poeh en een tiental Sherlock-Holmesverhalen en hun Nederlandse vertaling.

RIASSUNTO

In questo capitolo si studia la relazione tra i sensi della preposizione nederlandese *over* e un certo numero di corpora. Il capitolo comincia con un'analisi degli esempi tolti dalle storie giovanili *Uit het leven van Dik Trom* (1891); poi si tratta l'informazione presentata dai vocabolari, la quale viene confrontata con gli studi su *over* di Hubert Cuykens e Dirk Geeraerts. Si presenta un gruppo di sensi, le cui occorrenze nel romanzo giovanile *Willem Roda* (1889) vengono discusse. Infine si fa uno studio contrastivo tra *over* in inglese e in nederlandese in base ai testi di Winnie-the-Pooh e una decina di storie su Sherlock Holmes e le loro traduzioni nederlandesi.

SUMMARY

In this chapter the relation between the senses of the Dutch preposition *over* and a certain number of corpora is analyzed. The chapter starts with an analysis of the examples from the children's stories *From the Life of Dik Trom* (1891); then we discuss the information given by the dictionaries, which is confronted with two studies of Dutch *over* by Hubert Cuykens and Dirk Geeraerts. We present a number of senses, whose occurrences in the youth novel *Willem Roda* (1889) are discussed. Thereafter we give a contrastive analysis of Dutch and English *over* on the basis of the texts of Winnie-the-Pooh and ten Sherlock Holmes stories, together with their Dutch translations.

KEY-WORDS

Preposition: *over*, semantic analysis, corpus analysis, contrastive analysis

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>)

9. BENADERINGEN VAN OVER

Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik de relatie tussen een polyseem woord, in casu het voorzetsel *over* en een (begrensd) corpus aan de orde stellen. Bij een polyseem woord moeten we onderscheiden tussen de vorm (die in principe uniek is, afgezien van een zekere mate van vormvariatie) en een verzameling betekenissen (die in principe met elkaar in verband kunnen worden gebracht). In het corpus vinden we een aantal voorkomens van het bewuste woord, die gebruikt zijn in een zinscontext. Door een eerste abstractie kunnen we deze voorkomens reduceren tot gebruiksvoorbeelden, waarin alleen de essentiële context vermeld wordt; door verdere abstracties isoleren we de specifieke bijdrage die het bewuste woord aan de betekenis van de geattesteerde zin levert. Het stelsel van betekenissen berust op een theoretische stellingname van de analist; de abstracties van de voorbeelden komen uiteindelijk overeen met de betekenissen van de theoretische analyse; als dat niet zo is moet de beschrijving herzien worden.

Een corpus is een verzameling zinnen uit speciaal gekozen (mondelijke of schriftelijke) teksten. De keuzecriteria bepalen de representativiteit van de verzameling voorbeelden. Bij ieder corpus moet daarom aangegeven worden voor welk soort taalgebruik het corpus representatief is en waarom dat soort taalgebruik gekozen is. In deze studie over het Nederlandse *over* kies ik als discussiecorpus allereerst het jongensboek *Uit het leven van Dik Trom* van de onderwijzer Johan Kieviet, dat berust op voorleesverhalen uit een periode rond 1890. Ik heb dit gekozen omdat het dicht bij de spreektaal van een tienjarige ligt, uit een periode die niet zo ver ligt van de periode waarin ik mijn eigen taal geleerd heb.¹ Ik ga ervan uit dat dit soort taal overeenkomt met de algemene taal uit die tijd, zonder het gebruik van vaktaal of invloed van een hoger niveau van opleiding.

Het corpusmateriaal

De woorden van een corpus kunnen we tellen. *Uit het leven van Dik Trom* bevat 35.228 woorden.² Woorden zijn dan reeksen letters gescheiden door een spatie. In zin 1630,

---

¹ Er zitten weliswaar zestig jaar tussen, maar de maatschappij waarin ik opgroeide was nog niet zover van de toenmalige verwijderd; bovendien was het boek zelf een van de veertig boeken voor de vierde klas van de schoolbibliotheek.

² Ik heb de tekst uit dbnl gekozen, dat wil zeggen de tweede editie van het boek, uit 1899. Deze tekst heb ik gecopieerd in mijn tekstverwerker *Pages* (uit *iWork '09* van Apple). De onderschriften van de plaatjes, herhalingen van fragmenten uit de tekst) heb ik verwijderd, evenals de plaatshouders voor de plaatjes zelf. *Pages* bevat een zoekfunctie, die in een sidebar een lijst plaatst van voorbeelden met de gezochte tekst plus een minimale context (in totaal 26 tekens), met een telfunctie die onmiddellijk het aantal voorbeelden geeft. Klikken op een van de voorbeelden roept de passage op waarin dit voorbeeld in de tekst te vinden is. De gevonden voorbeelden heb ik met zoveel context als nodig is om ze

“Daar wilde ik je juist eens over spreken”, vinden we dus acht woorden, in het zinsfragment “u houdt nog tweehonderd gulden over” zijn het er zes. Deze voorbeelden laten meteen het probleem van de woordentelling zien. De woorden *houdt* en *over* vormen lexicaal gezien tezamen één woord, namelijk het woord *overhouden*, met een scheidbaar prefix, dat wil zeggen een prefix dat in bepaalde situaties los van het basiswoord staat, met in dit geval zelfs drie woorden ertussen. De lexicale eenheid is hier het werkwoord *overhouden*; *over* zelf is slechts een deel hiervan; het moet dus niet meegerekend worden in de telling van de woorden *over*; wel in de telling van de prefixen *over*. Vanwege de scheidbaarheid is niet door een simpele procedure vast te stellen welke ogenschijnlijk losse *overs* eigenlijk losgekoppelde prefixen zijn; hier moeten we dus een handmatige analyse maken (dat wil zeggen een code aanbrengen in een veld ‘woordsoort’). In het eerste voorbeeld is de situatie nog ingewikkelder. *Over* vormt hier een eenheid met *daar* (er is dus een woordvorm *daarover*). Maar hier is *over* wel een voorzetsel en *daar* verwijst in de tekst naar de brutaliteit van de jongens, waar veldwachter Flipsen het over had gehad. Als we het verwijzwoord aanduiden met [PRO], een afkorting van ‘pronominaal element’, dan kunnen we aan *daarover* een abstractere vorm *over* [PRO] toekennen, en het voorbeeld naast andere voorbeelden van *spreken over* plaatsen.

Dit hoofdstuk bestaat uit zeven delen. Het eerste is een spontane analyse van een corpus, in het tweede geef ik een woordenboekanalyse, in het derde probeer ik de literatuur over *over* en andere voorzetsels samen te vatten, in het vierde analyseer ik de 20 voorbeelden uit het eerste boek van Jip en Janneke, in het vijfde bekijk ik een groter corpus van teksten uit het eind van de negentiende eeuw en geef ik een beschrijving van het gebruik van *over* in dat corpus, op grond van het theoretische inzicht uit het derde gedeelte. In deel zes behandel ik *over* als prefix. Het zevende deel is gewijd aan een vergelijking tussen het Engelse en het Nederlandse *over*. Deze wordt getoetst in een corpus Engelse verhalen met hun Nederlandse vertaling. Deel acht geeft een voorlopige conclusie.³

DEEL 1: ANALYSE VAN OVER IN *UIT HET LEVEN VAN DIK TROM*

Gegevens uit het corpus

De vorm *over* komt in *Uit het leven van Dik Trom* 122x voor: 59x als eerste lid van een samenstelling, 1x als tweede lid van een samenstelling (*haasje-over*) en 62x als losstaand voorzetsel. Ik zal hier alleen de voorzetsels behandelen. De betekenissen van het voorzetsel kunnen verdeeld worden in vier grote groepen: de locale, temporele, en causale betekenis en de betekenis *argument* (in de Engelse zin van het

---

te begrijpen overgeplaatst in een database van FileMaker 11, alwaar ik alle codeaanduidingen aanbrengen kan die ik nodig heb om verzamelingen van bepaalde voorbeeldtypes te maken. Naast de database van de woorden heb ik ook een database van de zinnen gemaakt, die ik doorlopend genummerd heb.

³ Het eerste deel stamt uit 2006, toen ik het onderwerp voorzetsels opnieuw ter hand nam; de theoretische achtergrond daarvan was die van 1985, toen ik hem voor het eerst geformuleerd had. De andere delen zijn geschreven in 2009/2010.

woord, in grote lijnen equivalent aan *onderwerp van gesprek*). Zij komen respectievelijk 34x, 4x, 11x en 12x voor.⁴

De locale betekenis

Er zijn drie gevallen waar *over* een achterzetsel is. De voorbeelden zijn:

Daar ging het viertal, de brug over en naar het schoolplein.⁵

In een ogenblik sprongen de jongens hekken en hagen over en verborgen zich in alle hoeken en gaten.

Daar stooft het [paard] de brug over, nu den hoek om [...].

Het eerste voorbeeld maakt duidelijk dat het hier niet gaat om het werkwoord *overgaan*: de beide bepalingen van richting zijn nevensgeschikt en hebben dus een vergelijkbare structuur (het zijn allebei PP's). NP *over* is een stylistische variant van *over NP* (*over de brug, over hekken en hagen*), die een grotere intensiviteit aanduidt. Het betreft hier een Pad, dat ten opzichte van een referentielijn wordt gedefinieerd.⁶ Wanneer we een lijn construeren die loodrecht op de referentielijn ligt, dan kan het pad de lijn op drie manieren passeren: op gelijke hoogte, hoger en lager. *Over* geeft hoger aan, maar kan zowel contact aanduiden (*de brug over*) als ontbreken van contact (*hekken en hagen over*).⁷

Hetzelfde geldt voor de combinatie *over...heen*. De beide voorbeelden uit ons corpus hebben [-contact]:

sprongen de jongens op eene rij achter elkander over de palen heen.

'Jawel. Moet je er maar overheen?' vroeg hij lachend.

In dit laatste geval slaat 'er' op de ezel; in de lachende opmerking van Bertels staat het tegenover *erop*.

De conclusie moet luiden dat de betekenis neutraal is ten opzichte van [$\pm$ contact] en dat er dan twee situation-types⁸ zijn: [+contact] en [-contact], die afhangen van pragmatische situaties: over bruggen kun je lopen, over ezels gemeenschappelijk niet.⁹

---

⁴ Bovendien is er een onanalyseerbare uitdrukking: *over het geheel*, in: *over het geheel scheen hij met deze goede vrouw weinig op te hebben*. Als we het afleiden van *over het geheel genomen/gesproken* vindt het zijn oorsprong in de betekenis *onderwerp van gesprek*.

⁵ *Naar* kan niet achtergeplaatst worden, maar we hebben wel *naar het schoolplein toe*, waarbij *naar ... toe* syntactisch gezien parallel loopt met *over ... heen*.

⁶ Sinds Langacker spreken cognitieve taalkundigen van een landmark, ten opzichte waarvan een trajector zich beweegt. Ik gebruik hiervoor 'referentiepunt, -lijn, -vlak of -volume', al naar de meekundige gesteldheid van het landmark (De Engels-Nederlandse Van Dale vertaalt *landmark* onder andere met 'oriëntatiepunt').

⁷ Vergelijk: *de tunnel door* en *onder de deur door* voor gelijke hoogte en lager.

⁸ Uitdrukking van Herskovits (1986) voor generalisaties over individuele situaties.

⁹ Maar zie bijvoorbeeld: *de mier kruipt over de ezel heen*. Vergelijk ook: *de muis moet nog de olifant over*

Naast *er ... overheen* komt ook *er ... over* voor, vgl.

'Dan er maar over!' zeide Dik. Een oogenblik later stonden ze alle vier aan de overzijde van de sloot en dus in den boomgaard.

Uit de constructie is niet op te maken of het een variant is van *over de sloot* of *de sloot over*. Aangezien er gesprongen gaat worden, is het laatste het meest waarschijnlijk, maar er is grammaticaal gezien geen uitsluitel te geven: beide interpretaties zijn mogelijk. Zie ook:

'Vooruit, niet zeuren!' riep Dik. 'Er over!' Wip! Jan Vos was aan de overkant.

De woordgroep *over NP* kan een ruimere scala aan *situation-types* weergeven. Het kan zijn lijn over lijn (pad over pad), vlak over vlak, en voorwerp verspreid over vlak. Ik ben geneigd dit laatste als een aparte betekenis te zien (Gunter Radden noemt dit *area*), maar de verschillen zijn niet in alle voorbeelden helemaal duidelijk. In *hij loopt over het plein* is de situatie denkbaar dat hij het plein recht over steekt, of dat hij in alle richtingen over het plein loopt. In *zij lopen over het plein* is ook nog de situatie mogelijk dat iedereen zich op een andere wijze over het plein begeeft. We kunnen dit weergeven door de kenmerken [$\pm$ rechtstreeks] en [$\pm$ verspreid].¹⁰ Daarnaast zijn de dimensies van het handelend element en het referentie-element van belang (beide kunnen [1DIM] of [2DIM] zijn). Tenslotte is het kenmerk [$\pm$ beweging] relevant, om te onderscheiden tussen *hij loopt over de brug* en *de brug ligt over de rivier*.¹¹ Door deze kenmerken op verschillende manieren te combineren kunnen een groot aantal situatie-typen gedefiniëerd worden. Ik zal dat hier niet in abstracto doen, maar mijn voorbeelden bekijken aan de hand van deze kenmerken.

een gewoon rijtuig, waarvan een wiel hem over den arm ging.

Wiel en *arm* worden beide geconstrueerd als lijnen: het is dus een beweging van pad over lijn.

In zijne kwaadheid legde hij Bruin over de knie.

Het lichaam van Bruin en de knie van Flipsen worden beide als lijnen gezien. Er is beweging, maar de beweging eindigt niet voorbij de knie.¹²

---

voor hij thuis is. De pragmatische context is allesbepalend.

¹⁰ Het klassieke voorbeeld is *De blikjes rolden naar alle kanten over de vloer* (*the cans scattered over the floor*).

¹¹ Geeraerts (1992) zou de *weg loopt over de brug* fictive motion noemen (criteria: er is een pad *en* er is een werkwoord van beweging), en *de brug ligt over de rivier* zero-motion (geen bewegingswerkwoord; het gaat om het resultaat van een fictieve beweging).

¹² De situatie is vergelijkbaar met *De genie legde een brug over het kanaal*. Het is het werkwoord *leggen*, dat hier de aard van de beweging bepaalt. Dit is een grensgeval tussen *real* en *fictive motion*, dat Geeraerts mijns inziens ten onrechte niet noemt.

(hij) boog zich nog eenmaal over het wiegje.

Vader Troms lichaam is een lijn, het wiegje is een vlak. In tegenstelling tot het vorige voorbeeld (*over de knie*) gaat het lichaam niet over het wiegje heen; het moet dus diepte hebben.

was de ondeugd over den vloer naar een steenkolenbak gekropen.

Lijn over vlak, waarschijnlijk rechtstreeks (gezien de doelbewustheid van het kind), maar een omweg is niet uitgesloten. Dit voorbeeld is dus verenigbaar met twee situatietypen.¹³

Dezelfde uitleg voor:

Hij schoof [...] de stoof zijner moeder tamelijk onzacht over den vloer.
rolde er heel genoeglijk mede over den vloer, [*Er slaat op de hoge hoed van vader*].

Dat de beweging niet-rechtstreeks is, halen we uit het vervolg: *om er ten slotte doodbedaard op te gaan zitten. Ten slotte* suggereert dat Dik al een hele tijd met de hoed bezig was.

Dik [...] wierp zijne kromme beentjes over de bank.

Lijn over lijn of vlak. Het pad overschrijdt de bank (in een kromme lijn).¹⁴

Hij [...] loopt met mijn mantel aan en mijn hoed op over het schoolplein

Lijn over vlak, niet rechtlijnig, maar in verschillende richtingen. (Als we rechtlijnig willen activeren, dan moet het *het schoolplein over* worden).

Zoo uitgedost wandelde hij deftig het schoolplein op en neer, terwijl de mooie mantel over den grond sleepte

Vlak over vlak, niet rechtlijnig. Deze kenmerken worden respectievelijk bepaald door 'slepen' en 'op en neer'.

terwijl twee korte slipjes [sc. van zijn jasje], elk van een knoop voorzien, van achteren nog eventjes over zijne broek neerhingen

Vlak over vlak, rechtlijnig, niet overschrijdend.¹⁵

---

¹³ We hebben hier een geval van *vaagheid*: twee mogelijke interpretaties, maar er is te weinig informatie om een keus te maken.

¹⁴ *Werpen* is een vorm van causatief bewegen: 'maakte dat de beentjes over de bank gingen'. Hier hebben we waarschijnlijk [-contact], als hij met zijn achterste op de bank draaide. Het is uiteraard een schoolbank zonder leuning.

¹⁵ Vergelijk: *om haar hals droeg zij een rooden zakdoek, waarvan de punten haar op den rug neerhingen* en *De*

wierp een dekkleed over zijn dampend paard.

Vlak over vlak, rechtlijnig, niet overschrijdend.

Of moest hij een nachtuil worden, die over het kerkhof vliegt.

Dit is het klassieke geval van dubbelzinnigheid, meestal geïllustreerd met *een vliegtuig over de spoorlijn*. De richting kan dwars over het kerkhof zijn, of de vogel kan her en der over het kerkhof vliegen. Twee situatietypen die elkaar uitsluiten.

Voor de nu volgende voorbeelden is [+verspreid] het meest voor de hand liggende kenmerk:

De wind gierde over de vlakte ...

Er zijn steeds weer nieuwe windvlagen die waarschijnlijk in verschillende richtingen over de vlakte 'gieren'.

terwijl hij zijn blik over de menigte liet ronddwalen.¹⁶

Het pad van een blik is een speciaal geval van een extensie (fictieve beweging). Hier gaat dat pad alle kanten op.

een vervaarlijk gebalk, dat over het geheele dorp weergalmde.

Ook een geluid kan geconstrueerd worden als een pad. Ook hier gaat het in alle richtingen.

Hij streek er met zijne vingers over, trok aan hunne vinnen

De tekst zegt niet of Dik eenmaal of meermalen over de vis strijkt. In het laatste geval zal het wel in verschillende richtingen zijn.

Nog over al zijn leden bevende, borg hij zijn schat.

[Zijn griffel] maakte zulk een gekras, dat de juffrouw rillingen over de magere leden kreeg.

In beide voorbeelden wordt het lichaam gezien als een vlakte; het gebeef en de rillingen doortrekken deze vlakte in alle richtingen (*scatter over the area*).

Ook in de volgende voorbeelden zien we een figuurlijk gebruik van Pad: het gaat om een gelaatsuitdrukking:

---

punten hangen op de rug, de slipjes hangen over de broek. Een kwestie van dimensie. Geeraerts 1992 heeft een discussie over de mate van bedekking die vereist is voor 'over', aan de hand van het kleed over de tafel: een ruitvormig kleed dat de hoeken onbedekt laat is nog acceptabel, maar een gehaakt kleedje ligt op de tafel, niet erover.

¹⁶ *Dwalen* is het typische werkwoord voor [+verspreid].

De tevreden uitdrukking van straks gleeed weer over zijn gelaat.
lag er een waas van tevredenheid over zijne dikke wangen.

Deze beelden zouden ook geconstrueerd kunnen worden als vlak over vlak.

De nog resterende voorbeelden zijn idiomatisch van aard. Tweemaal zien we een koprol:

dat het weinig scheelde, of hij buitelde zelf over den kop.
en tuimelde hals over kop naar beneden.

In deze voorbeelden is de kop het referentiepunt en gaat het lichaam er overheen. Vlak over punt? Het laatste voorbeeld is niet productief: **been over kop* is onmogelijk. Bij de samenstellingen vinden we iets soortgelijks in het bijwoord *overeind* (lichaam over eind van het lichaam).

‘t Kan niet anders,’ komt hem afgemeten over de lippen.

Als de woorden een volume zijn, dan is dit letterlijk volume over lijn.¹⁷

Ik heb nog twee voorbeelden over:

Laten we ze hier bij dezen boom neêrleggen, met een weinig zand er over,

ze slaat op *de appels*. De verzameling appels wordt geconstrueerd als een vlak, dus vlak over vlak. Onduidelijk is of dit [$\pm$ rechtstreeks] is.

een mal gezicht, als die twee soms samen over den weg liepen.

Vergelijk het geval van het vliegtuig over de spoorbaan. *Over den weg* kan zijn dwars over of in het lengs. Pragmatische overwegingen doen ons voor de laatste mogelijkheid kiezen.

De temporele betekenis

Deze betekenis komt uitsluitend voor in combinatie met een uitdrukking die de tijdseenheid aangeeft. In ons corpus zijn er vier voorbeelden van: *over tien minuten* (1x) en *over drie dagen* (3x). De tijdsbepaling is rechtstreeks afhankelijk van de zin; schema: [PP[S]]s. Voorbeeld: *Uiterlijk over drie dagen kom ik u mijn besluit mededeelen*.¹⁸

De uitdrukking duidt aan dat het moment van handeling zich op de tijdslijn

---

¹⁷ Zie voor de beeldspraak Djuna Barnes' *To Moses' empty gorge, like smoke / Rush inward all the words he spoke*. Rook over lijn. Het citaat komt uit het gedicht *Transfiguration*, dat door Eugenio Montale vertaald is als *Trasfigurazioni* (Montale 1990, p. 758), waar de betreffende passage luidt: *La gorgia di Mosè ringhiotte un fumo di parole non dette, una a una*. In dit gedicht wordt de tijd teruggedraaid.

¹⁸ In dit voorbeeld bevat de PP nog een adverbiale bepaling: *uiterlijk*. Syntactisch schema: [Adv [PP]]PP.

bevindt op een plaats na het moment van spreken, dat samenvalt¹⁹ met de *reference time*; de afstand tussen moment van handeling (A) en referentiepunt (R) wordt weergegeven door de tijdsuitdrukking. Schematisch:

Het is moeilijk om deze betekenis in verband te brengen met een andere betekenis van *over*. Het is een apart minisysteem binnen de tijdsbepalingen. Deze conclusie wordt versterkt door contrastieve overwegingen: het Italiaanse equivalent, *fra (tra)* speelt bij geen van de andere betekenissen van *over* een rol.^{20 21}

Toch wil ik een poging wagen. Vergelijk zin (a) *het huis ligt 2 km over de brug* en zin (b) *De deadline voor mijn artikel is over drie weken*. In (a) hebben we: een observator, die bepaalt waar het pad begint (het pad voert van hem af), een referentieplaats (*landmark*), namelijk de brug, en een afstandsbepaling, die de afstand tussen landmark en te situeren object aangeeft, namelijk 2 km. In (b) hebben we: een observatiepunt, waar het tijdspad start (hier misschien het begin van het werk aan het artikel), een referentiepunt: altijd het heden; en een duurbepaling die de duur tussen het heden en de te situeren tijd aangeeft. Overeenkomst: pad, geïnterpreteerd als tijdspad; verschil: het referentiepunt is niet variabel, maar een constante (het heden). Als de syntaxis parallel liep dan hadden we: 'de deadline ligt drie weken over heden', maar 'heden' hoeft niet uitgedrukt te worden, omdat het vanzelf spreekt. *Drie weken over* wordt dan vervangen door *over drie weken*.²²

De causatieve betekenis

Voorbeeld: *vol angst over den afloop van dit avontuur*.

De afloop van dit avontuur boezemt de persoon in kwestie (hier: Diks vader) veel angst in. Schema: CAUS(*x,y*), waarbij *x* meestal een gebeurtenis aanduidt (bijvoorbeeld: de afloop van een avontuur) en *y* een gevoel (hier: angst). Ons corpus telt 12 voorbeelden. Als we de uitdrukkingen voor *y* doornemen zien we dat het om adjectieven, substantieven en werkwoorden kan gaan en dat ze alle twaalf een ge-

¹⁹ Dat betekent dat het referentiepunt altijd in het heden ligt. De zin **Ik kwam u mijn besluit over drie dagen mededeelen* is ongrammaticaal (tenzij in een indirecte rede: *Hij zei (toen) dat hij me zijn besluit (nu) over drie dagen kwam mededeelen*: het referentiepunt blijft het heden).

²⁰In dit geval wordt het stuk pad tussen heden en te situeren tijd vastgelegd door *fra*, dat normaal (in de betekenis 'tussen') twee vaste doorgangspunten heeft: hier het heden en het te situeren object. Ook hier is het vermelden van *oggi* overbodig, maar het speelt wel een rol in de keuze van het voorzetsel.

²¹ De nevensvorm *tra* is historisch te herleiden tot het Latijnse *trans*, dat zelf met een van de ruimtelijke betekenissen van *open* overeenkomt.

²² Voor de gelijkwaardigheid van *NP over* en *over NP* zie mijn hoofdstuk 11 over de diachronie van *over*. De parallellie tussen ruimte en tijd doet verwachten dat er in een vroeger stadium een constructie *Het huis ligt over drie mijl* mogelijk is geweest, een verwachting die uiteraard nog empirisch getoetst zal moeten worden (noot van 2010).

voelen aanduiden. Het zijn de substantieven *angst*, *berouw* en *blijdschap* (2x), de adjectieven *ongerust*, *tevreden*, *verbaasd*, *verrukt* en *verwonderd*, en de werkwoorden *zich bekommeren*, *zich verbazen* en *zich verheugen*. Het werkwoord *zich bekommeren* is hier een werkwoord van gevoelsuitdrukking, zoals mag blijken uit het voorbeeld: *die huishuur zal wel terechtkomen. Bekommer je daar maar niet over*. De betekenis van *zich bekommeren* is hier die van 'bezorgd zijn'; het betreft dus inderdaad een gevoelen.²³

Een lijst van invullingen voor het element *x* geeft tweemaal het woord *gebeurtenis*, eenmaal het synoniem *voorval*, eenmaal *de afloop* (van een gebeurtenis, namelijk Diks val uit een boom), eenmaal *hetgeen dien avond gebeurd was*. Soms wordt de gebeurtenis gepreciseerd (*de geboorte van zijn zoontje; het blijde feest*), eenmaal gaat het over een *antwoord*, en driemaal over een toestand: *de huishuur* (d.w.z. de dreiging dat ze die moest betalen), *Diks plechtige gebaar en indrukwekkende kalmte*, en (*ongerust over*) *Moeder*, dat wil zeggen over het feit dat Moeder ziek is.

Deze betekenis heeft dus een duidelijke omschrijving: het is gemakkelijk na te gaan of een voorbeeld hieronder hoort. In het Italiaans wordt hier meestal *di* gebruikt. Het is mogelijk dat de causatieve betekenis afgeleid is van de hieronder volgende betekenis (onderwerp van gesprek).

De betekenis 'onderwerp van gesprek'

Voorbeeld: *daar de dokter al over eene operatie begon te spreken*

Werkwoorden van communicatie zijn driewaardig: de actanten zijn de spreker, de aangesprokene en het onderwerp van gesprek. Een voorbeeld waar ze alle drie aanwezig zijn is het al eerder geciteerde: *Daar wilde ik je juist eens over spreken*. Als we in dit voorbeeld de voornaamwoorden oplossen via gegevens uit de context, krijgen we: *de burgemeester wilde de veldwachter spreken over de wandaden van de jongens*.

De actanten zijn facultatief. In de meeste voorbeelden ontbreekt de *aangesprokene*. De voorbeelden zijn *spreken* (3x), *praten* (2x), *klagen* (1x) en *geen woord verspillen* (1x).²⁴ Naast de betekenis *spreken*, vinden we hier ook de betekenis van *denken*, in dit geval tweewaardig (er is geen aangesprokene). De voorbeelden bevatten (*erover*) *denken* (2x) en *haar oordeel* (1x).

Ook deze categorie is vrij overzichtelijk. Het Italiaans heeft hier meestal *di*, maar ook wel *su* (vgl. *pensarci su/sopra*). Gunter Radden brengt deze categorie in verband met wat hij noemt *area* (oppervlak). Het zou dus een abstractie zijn van het *over* dat we vinden in *De voetballers verspreidden zich over het veld*. Het onderwerp van gesprek is dus metaforisch gezien het terrein waarover het gesprek "gaat"; deze metafoor is erg plausibel en verklaart het gebruik van *over* of *su*. Voor *di* moet dan een andere verklaring gevonden worden.

---

²³ Wanneer *zich bekommeren* de betekenis heeft van 'zich bezighouden met' (*hij bekommert zich om de kinderen*), dan wordt het voorzetsel *om* gebruikt.

²⁴ Dit is een idiomatische uitdrukking die de waarde heeft van *niet spreken*.

Conclusie over *over*

Als we alle locale betekenissen van *over* onder een noemer zouden willen brengen, dan zou die kernbetekenis zeer algemeen zijn en zou de bijdrage van de context moeilijk formuleerbaar zijn. Dat is de reden waarom de inhoud van de betekenis weergegeven is in een complex van kenmerken, die in verschillende mate aanwezig kunnen zijn en verschillende waarden kunnen hebben. 'Aanwezig zijn' betekent dan 'gerealiseerd worden in bepaalde situatietypen'. De situatietypen zijn hier aan de hand van voorbeelden ontwikkeld. Het begrip situatietypen is afkomstig van Annette Herskovits, maar wordt in verschillende vorm in de meeste cognitieve theorieën gehanteerd.

DEEL 2: WAT ZEGT HET WOORDENBOEK OVER OVER?

In dit deel heb ik drie woordenboeken gebruikt: de *Hedendaagse van Dale* uit 1984 (afgekort als HvD), het handwoordenboek *Van Dale* uit 1976 (afgekort als VD76) en het *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* (afgekort als WNT), waarvan het artikel *over* uit 1905 dateert. De 14 betekenissen van de HvD zijn genummerd als 0.1 tot en met 0.14; de 18 betekenissen die in VD76 onderscheiden worden zijn genummerd als betekenis 1 tot en met betekenis 18; in het WNT worden drie lagen betekenissen onderscheiden, respectievelijk aangeduid met hoofdletters, cijfers en kleine letters. Ik heb alle betekenissen van het WNT weggelaten die op de een of andere manier als ouderwets gekenschetst worden (ouderwets in 1905!) en houd er dan 25 over, die ik hier laat volgen met de codes van het WNT en met zelfverzonnen voorbeelden, die naar mijn mening redelijk overeenkomen met de basisdefinitie van de betekenis:

- A1 De ballon zweeft over de stad
- A3 Ze aait de hond over zijn kop
- B1 Er gaat een schaduw over het weiland
- B2 Ik leg een schoon laken over de tafel
- B3 Ze staat over het wiegje gebogen
- D Hij speelt over iedereen de baas
- F1a De jongen loopt over de brug
- F1b Ik reis naar Arnhem over Zutphen
- F1c Een bootreis over zee
- F2 Een veerpont over de Schelde
- F3 Een streep dwars over het papier
- G De inkomsten over de laatste drie maanden
- H1 Jan gaat over de verkoop
- H2 Waarover spraken zij?
- H3 Hij is verontwaardigd over de bankcrisis
- Ia De polsstokspringer komt net over de lat
- Ib De kogels vliegen over zijn hoofd
- Ic De auto ging driemaal over de kop
- J1 Hij woont 10 km over de grens
- J2 (Over mij zat Judocus)
- J4 Ik zie je over een jaar weer
- K1 Het deeg kwam over de rand van de emmer
- K2 (vooral als samenstelling): overbeschermd

- K3 kwart over vier
K4 Jan is over de zeventig

Hierna bespreek ik de woordenboekinformatie, ingedeeld in de vier grote categorieën: ruimtelijk, temporeel, causatief en onderwerp van gesprek.

2.1. LOC, oftewel de ruimtelijke categorieën van *over*.

HvD 0.1 De betekenis wordt geformuleerd als ‘boven, op enige afstand in bovenwaartse richting’. Dit is een dubbele definitie: enerzijds een synoniem, anderzijds een geometrische beschrijving, die we kunnen samenvatten in de kenmerken [+superioriteit, –contact]. Of hier van beweging sprake is wordt niet duidelijk. In het WNT is dit betekenis A1 met dezelfde omschrijving en daar wordt een onderscheid gemaakt tussen A1a: *terwijl men alleen aan de plaatsing en niet aan eene beweging denkt*, en A1b: *terwijl inzonderheid aan de beweging wordt gedacht*. In de huidige taal wordt voor de statische betekenis uitsluitend *boven* gebruikt. Een van de voorbeelden betreft ‘over het vuur hangen’. Als ik die combinatie opvraag bij Google, dan krijg ik 9x *over*, 10.200x *boven*. Van die 9 *over*'s zijn er acht historisch (zie vb. 1), en één actueel (zie vb. 2), maar in beide geciteerde gevallen zouden we de situatie ook kunnen zien als het resultaat van een beweging.

- (1) Als de rolpensen genaaid zyn dan moet men ze in een groote ketel, met regen water, over het vuur hangen (De volmaakte Hollandsche keukenmeid, 1752).
(2) Op deze manier kon je de driepoot over het vuur hangen en met een touw waar een haak [...] aan hangt erboven laten bungelen (verslag over een schoolkamp van de Haagse pabo).

Het geciteerde voorbeeld van Hooft (1626) ‘Hoogh over hen is hij gezeten’ (het gaat over God en de volken) zou eventueel tot deze betekenis gerekend kunnen worden; van de combinatie ‘hoog over hen’ is bij Google geen enkel voorbeeld te vinden, tegen 42.000 voor ‘hoog boven hen’.

De beide voorbeelden van de HvD zijn *zij boog zich over het ledikantje en haar handen zweefden over de toetsen*. Dit tweede voorbeeld is een aangepast literair citaat, uit *De familie Kegge* van Hildebrand; de volle tekst luidt: *[Henriëtte] trok haar handschoenen uit, en de lieve handen zweefden over de toetsen*. Dit is een metafoor (want om klanken voort te brengen op de piano moet men de toetsen aanraken; dat is in conflict met de betekenis van *zweven*, zodat de interpretatie moet zijn: raakten de toetsen aan alsof ze zweefden). Waarschijnlijk is het een literaire metafoor van Hildebrand zelf.

De conclusie kan geen andere zijn dan dat deze betekenis tegenwoordig uitsluitend dynamisch is.

HvD 0.2 De superioriteit is de algemene waarde die het WNT voor hoofdbetekenis A aanneemt: *Over drukt uit dat een voorwerp (persoon of zaak) zich op eene hoogere plaats bevindt dan een ander voorwerp*. A wordt uitgesplitst in A1, [–contact], en A3 [+contact]:

*zich bewegende op of langs de oppervlakte van iets.*²⁵ Het voorbeeld dat de HvD geeft is 'over de grond kruipen'; het WNT voegt daar aan toe dat deze betekenis het meest gecombineerd wordt met werkwoorden als *lopen, gaan, kruipen, glijden, klimmen*, en dergelijke. Deze opsomming kan gelezen worden als een verzameling van werkwoorden die het kenmerk [+beweging] bevatten. De VD76 geeft nog voorbeelden als *het geld rolt over de vloer, het zweet liep over zijn gezicht, een koude rilling liep over zijn rug.*²⁶ Als we aannemen dat de centrale betekenis levende wezens als subject heeft, dan gaat het hier om metaforische interpretaties.

HvD 0.3 De betekenis wordt gedefinieerd als *om uit te drukken dat iets een oppervlakte geheel of gedeeltelijk bedekt*. Het cruciale element is *bedekken*, wat zowel contact veronderstelt als tweedimensionaliteit bij beide elementen. Het gegeven voorbeeld is *een kleed over de tafel leggen/spreiden*. Dezelfde betekenis vinden we in VD76 als nummer 3 en in het WNT als betekenis B2.

HvD 0.5 De betekenis wordt gedefinieerd als *om uit te drukken dat men iets passeert of van iets gebruik maakt*; als synoniem wordt *via* opgegeven. Voorbeelden zijn: *over een brug lopen; zij reed over Nijmegen naar Zwolle; zij communiceren over de mobilofoon;*²⁷ *ik heb het over de radio gehoord*. Deze betekenis komt overeen met betekenis 8 van VD76, die gedefinieerd wordt als: *om uit te drukken dat men iets passeert, het overgaat of overvaart*. Door de technologische ontwikkelingen is de definitie van HvD dus aangepast. Deze gevallen zijn de typische PAD-gevallen. In termen van Jackendoff 1983 bevatten al deze voorbeelden GO-predicaten (dat wil zeggen predicaten die het kenmerk (beweging) combineren met het kenmerk (richting)) en deze worden gecombineerd met een argument PATH. Deze definitie correspondeert met alle gevallen die in WNT onder de letter F worden samengevat. De onderverdeling die het WNT maakt luidt als volgt (met de bovengenoemde zelfgemaakte voorbeelden):

- F1a De jongen loopt over de brug
- F1b Ik reis naar Arnhem over Zutphen
- F1c Een bootreis over zee
- F2 Een veerpont over de Schelde
- F3 Een streep dwars over het papier

Deze indeling is niet geheel helder: het onderscheid tussen F1c en F2 is niet duidelijk; er is nog een extra kenmerk aanwezig, dat ik zou willen kenschetsen met de term *obstakel* (de Schelde is een obstakel, de brug niet), terwijl de *via*-gevallen een omweg suggereren. Dat betekent dat deze gevallen nog nader geanalyseerd zullen moeten

---

²⁵ *Op de oppervlakte* is een centrale interpretatie van [+contact], *langs de oppervlakte* is een perifere interpretatie op grond van het pragmatische begrip tolerantie (zie hiervoor Herskovits).

²⁶ De combinatie 'een koude rilling liep over ...' geeft 459 hits bij Google (20.02.2010): naast *rug* ook *lijf* of *lichaam* en *armen*, en het fraaie voorbeeld *Een koude rilling liep over de collectieve ruggengraat van de generaals*. De uitdrukking kan aangevuld worden met *heen* of *omlaag*. *Langs* is hier een acceptabel synoniem voor *over* in 65 hits.

²⁷ Dit voorbeeld, dat in 1985 ongetwijfeld actueel was, lijkt nu verouderd te zijn; we gebruiken in 2009 *mobiel bellen* of iets doen *via mobieltje*.

worden. Van belang is ook het verband met het domein van de communicatie.

HvD 0.8 De betekenis wordt gedefinieerd als *om uit te drukken dat een handeling plaatsvindt boven of langs iets heen*. Als voorbeelden worden genoemd: *een voet over de drempel zetten; een bal over de schutting werpen*. Deze betekenis komt overeen met betekenis 12 van VD76, waarvan de definitie op dezelfde wijze begint (met 'geschiedt' in plaats van 'plaatsvindt'), maar dan gevolgd wordt door *met het bijdenkbeeld van het komen aan de andere kant*. Dit toevoegsel raakt weer het idee van een obstakel, en dus is het moeilijk dit betekeniscomplex te scheiden van het vorige. In het WNT betreft dit de gevallen genoemd onder categorie I, namelijk (opnieuw met zelfgemaakte voorbeelden):

- Ia De polsstokspringer komt net over de lat
- Ib De kogels vliegen over zijn hoofd
- Ic De auto ging driemaal over de kop

Zowel de lat als zijn hoofd zijn obstakels; het onderscheid tussen Ia en Ib lijkt te liggen in de relevantie van het kenmerk 'aan de andere kant' (dus de landingsplaats). Geval Ic is wat Lakoff de betekenis *reflexive* noemt, waarin focuselement en referentie-element samenvallen (*over zichzelf*).

Bij deze betekenis zouden we ook WNT K1 kunnen voegen:

- K1 Het deeg kwam over de rand van de emmer

De K-gevallen betreffen in het WNT over het algemeen een excès. Maar er is geen intrinsiek verschil tussen K1 en Ia; het enige is dat de beweging van horizontaal naar verticaal getransformeerd is. Dat deze beweging ongewenst is hangt af van de pragmatische overweging dat we het deeg liever in de emmer houden.

HvD 0.9 De betekenis wordt geparafraseerd als *aan de andere kant* (VD76: *zijde*) van. Voorbeeld: *hij werkt over de grens*. Het gaat hier om het resultaat van een beweging: de plaats die men bereikt na een beweging uitgevoerd te hebben. Bij VD76 is dit betekenis 13, met dezelfde definitie. Het voorbeeld berust op WNT J1, waarvoor ik als voorbeeld gaf: *Hij woont 10 km over de grens*.

HvD 0.13 (=VD76, geval 7) is een marginaal geval, alleen aanwezig in enkele uitdrukkingen. Het speelt zich af in het domein van de scheepvaart, met als voorbeeld: (varen) over stuurboord of bakboord; de betekenis zou 'in de richting van' zijn. Aangezien er geen andere voorbeelden genoemd worden, vermoed ik dat we deze betekenis onder de vaste uitdrukkingen kunnen rangschikken; hij kan hier dus afvallen.

HvD 0.14 In deze betekenis is *over* synoniem met *tegenover*; voorbeeld: *zij wonen schuin over het stadhuis*. Deze betekenis is niet mogelijk in mijn taalgebruik; hij zal wel Zuid-Nederlands zijn, gezien de voorname plaats die hij in het artikel van Dirk Geeraerts inneemt. Ik zal dit geval hier verder negeren; voor wie deze betekenis wel gebruikt, zal er een facultatieve uitbreidingsregel aan de beschrijving moeten worden toegevoegd. Het is betekenis 14 van VD76 en J2 voor het WNT; als voorbeeld kies ik een

zinnetje van Hendrik Conscience: *over mij zat Judocus*.²⁸

Het beeld dat de beschrijving van het ruimtelijke domein oproept, is tamelijk vaag; er worden impliciet of expliciet een aantal kenmerken genoemd zoals superioriteit, contact, beweging en richting. Verder onderzoek zal moeten uitwerken of deze categorieën bruikbaar zijn voor een bevredigende indeling van de voorbeelden. Niettemin is er duidelijk een ruimtelijk kader te bepalen waarin veel betekenissen van *over* een plaats vinden. Aannemende dat de grondbetekeningen van *over* in dit ruimtelijke kader zitten, kunnen we hiervoor een beschrijvingsmodel opstellen en dat met andere modellen vergelijken. Deze beperking is ook gehanteerd door Geeraerts in zijn artikel 'The Semantic Structure of Dutch *over*',²⁹ (zie de opmerkingen aan het begin van zijn artikel).³⁰

2.2. De niet-ruimtelijke categorieën

Behalve de ruimtelijke categorieën worden in de woordenboeken nog andere categorieën aan de orde gesteld, die ik hier kort noem met de code die ik ervoor gebruik in mijn database en de corresponderende nummers van de HvD. Het zijn de temporele categorie (TEMP; 0.6 en 0.10), de causale categorie (CAUS; 0.7), de onderwerp van gesprek-categorie (ARG), de grensoverschrijdende (EXCES; 0.11), en de categorie van de overheersing (DOM; 0.12). Er is opnieuw een duidelijke continuïteit te onderscheiden van WNT, via VD76 naar HvD, waarbij het WNT probeert de categorieën met een ruimtelijke te verbinden.

2.2.1. *Over* als voorzetsel van tijd

Dit is categorie G van het WNT: 'het begrip van zich uitbreiden of uitstrekken over iets wordt ook toegepast op tijd'. Het eerste voorbeeld dat gegeven wordt illustreert dit verband: *Die registers loopen over meer dan twee eeuwen*, waarin het werkwoord *lopen* voor het afleggen van een periode wordt gebruikt. Hier hebben we dus een tijdspad. Dit voorbeeld wordt klakkeloos overgenomen door VD76 (9) en HvD (0.6). Soortgelijke voorbeelden zijn *de begroting over 1906* en *inkomsten over de drie laatste kalenderjaren*.

Speciale gevallen die in het verleden worden gesignaleerd betreffen de woorden *dag* en *nacht*, en *maal* en synoniemen, bijna altijd zonder lidwoord. In het verleden konden deze uitdrukkingen de hele periode betreffen, zoals in *Gereyst, dan, oover nacht, en 's morghens in den Haaghe koomende* (Hooft), waar we interpreteren: 'de

---

²⁸ Nog bij Couperus (*Kleine zielen*, deel I) zijn voorbeelden te vinden, zoals: *Het kind zag van vader naar moeder. Zij zaten beiden over hem*.

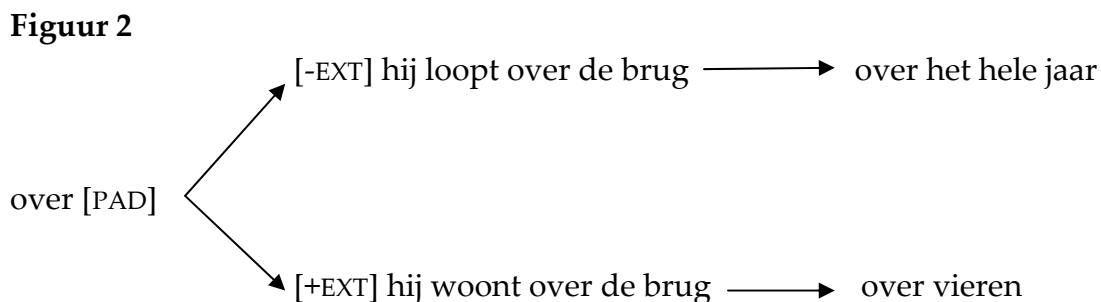
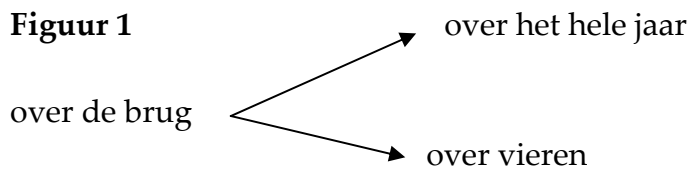
²⁹ Dirk Geeraerts, 'The Semantic Structure of Dutch *over*' *Leuvense Bijdragen* 81, 1992: 205-230.

³⁰ Geeraerts begint met het inperken van zijn terrein. Hij zal het niet hebben over de *figurative and temporal uses* (een discussie over iets; een vergadering over drie dagen). Het gaat alleen over de echte prepositionele gevallen, met uitsluiting van de bijwoorden (*de pijn is over*) en de samenstellingen (*overblijven*, en dergelijke). Hij zal niet spreken over contrasten, bijvoorbeeld met *boven*, en hij maakt geen vergelijking met de Duitse en Engelse equivalenten. Verder zal hij alleen een analyse geven van de referentiële situaties en nog geen poging doen om (clearly determined) betekenissen te onderscheiden; hij laat in het midden of dat theoretisch gezien wel mogelijk is.

hele nacht door'. Ook: *Komt zo een weinige na achten, dan zitten de ouwe lui over tafel.* Het betreft hier de hele duur van de maaltijd. Van dit alles is alleen de uitdrukking *overdag* overgebleven, dat nu niet meer de hele duur betekent, maar een tegenstelling met 's nachts aangeeft.

De andere tijdelijke betekenis (het overschrijden van een tijdstip) wordt in WNT ondergebracht onder categorie K, die betrekking heeft op alle gevallen waar een grens wordt overschreden. Het betreft gevallen als (VD76) *het is over vieren; een man van over de zeventig jaar; hij kwam lang over tijd thuis*, en de idiomatische uitdrukking: *zij is over tijd*. Zoals ik hierboven al heb aangetoond betreft het hier domeinveranderingen ten opzichte van het ruimtelijke type (*200 meter*) *over de rivier*. Deze ontwikkeling is onafhankelijk van de eerder genoemde temporele waarde. Anders gezegd, *over de brug* hoort tot twee ruimtelijke categorieën (*hij loopt over de brug* en *hij woont over de brug*) en elk van beide heeft zijn eigen temporele tegenhanger.

Als netwerk hebben we dus niet Figuur 1, maar Figuur 2:

2.2.2. Over als causale categorie

In het WNT wordt van de beweging langs het oppervlak van een zaak de volgende betekenis afgeleid: "het abstracte begrip van het doorlopen of behandelen van iets en het bezig zijn met iets, waaruit weer andere opvattingen ontstaan. Dientengevolge geeft *Over* in het algemeen eene betrekking tusschen een ww. (znw., bnw.) en een object te kennen, zonder dat het mogelijk is den aard van die betrekking in elk geval met zekerheid aan te wijzen. De bet. van *Over* kan hier dus naar gelang van omstandigheden geparafraseerd worden met: *met betrekking tot, aangaande, ten opzichte van, met het oog op, naar aanleiding van, enz.*" Afdeling H van WNT deelt deze rubriek in in vijf paragrafen, waarvan de laatste twee verouderd zijn. De eerste is geen aparte betekenis, maar geeft de motivatie van de semantische regel: "Duidelijk komt de beeldspraak nog uit in de uitdr. zijne gedachten over iets laten gaan, en gaan (of lopen) over een onderwerp." Hier wordt dus een semantische regel voorgesteld op grond van het gebruik van hetzelfde werkwoord van beweging. Deze regel verbindt betekenis A3 (+ contact) met betekenis H. Mijn voorstel zou zijn om

deze regel nog te preciseren door de betekenis 'bedekken' (B2) tot uitgangspunt te nemen, dus een beweging van vlak over vlak.

De precieze formulering van de beide bedoelde betekenissen legt de nadruk op de werkwoorden die de bepaling met *over* regeren. De betrokken werkwoorden drukken respectievelijk 'een werking van den geest, de uiting daarvan, of een voortbrengsel van die werking' en 'een gevoel of eene gemoedsstemming, of de uiting daarvan' uit. In het eerste geval geeft de relatie 'een zich bezighouden met het object' aan, in de tweede 'het causale verband ... tusschen eene zaak en die stemming of uiting.' Ik heb deze beide betekenissen respectievelijk gekenschetst als ARG (onderwerp van gesprek) en CAUS (causale betekenis). De artikelen in VD76 (10, resp. 11) en HvD (0.4, resp. 0.7) behouden het verschil tussen de beide betekenissen, maar omdat ze de toelichting achterwege laten en alleen de parafrases geven, die elkaar grotendeels overlappen, maken ze niet goed duidelijk wat het verschil tussen beide is.

2.2.3. Exces als categorie

De formulering in HvD 0.11 is "om het overschrijden van een grens, tijdstip enz. uit te drukken: meer, groter, langer, verder dan enz." Deze formulering is afkomstig uit de algemene betekenis K van WNT, die daar verder uitgesplitst wordt in nogal heterogene zin. Een aantal voorbeelden zijn hierboven al genoemd onder de temporele betekenissen (§ 2.2.1). Andere voorbeelden die in de HvD vermeld worden zijn:

*de basketbalspeler is over de twee meter (lang);
de thermometer staat over de veertig
een man van over de zeventig (jaar oud)*

In al deze gevallen gaat het om numerieke waarden.³¹ Bij het voorbeeld van de basketbalspeler hebben we een ruimtelijk PAD, dat in verticale richting omgeklapt is. In alle andere gevallen verandert het domein en kunnen we een abstract PAD aannemen in het bewuste domein. Het tijdPAD is maar een van de mogelijke voorbeelden van zo'n domeinwisseling. In het financiële domein vinden we voorbeelden als het volgende (Google 19.10.2010):

Bij de meest uitgebreide camera's [...] kan de prijs oplopen tot over de honderd euro (www.besteproduct.nl)

2.2.4. Heersen over als categorie

Volgens het WNT is de categorie *heersen over* (mijn symbool DOM) een uitbreiding van superioriteit: "categorie C: Uit het begrip van: zich boven iets (of iemand) bevinden, daarboven geplaatst zijn, ontwikkelt zich dat van: de meerdere zijn, de macht

---

³¹ Zie voor de lineaire transformaties van 2DIM grens in 1DIM numerieke waarde mijn artikel *Grenswoorden*, hoofdstuk 20 van deze bundel, pp. 397-442, waar veel voorbeelden van numerieke waarden gegeven worden.

hebben, enz." In de VD76 wordt dit geformuleerd als 'ter aanduiding van een betrekking van meerdere tot mindere, van machthebbende enz.', met voorbeelden als: *over deze zaak heb ik niets te zeggen; geen mens zal verder baas over ons spelen; heersen, gebieden over; beschikken over*. Ook de HvD (betekenis 0.12) geeft een keuze uit deze voorbeelden. De ontwikkeling die het WNT noemt is voor de huidige situatie niet voor de hand liggend; we zouden dan *boven* en niet *over* verwachten.³² Deze categorie is eerder af te leiden van een ruimtelijke situatie object over vlak, dus een bedekkingssituatie.

2.2.5. De gebruikte symbolen

Stel dat we de indeling van HvD gebruiken als verzameling deelbetekenissen van de betekenis van *over* en een corpus analyseren met gebruik van deze categorieën. We zouden dan de cijfercode van HvD als attribuut van het voorbeeld kunnen gebruiken, en bijvoorbeeld in onze database bij de zin *Uiterlijk over drie dagen kom ik u mijn besluit mededeelen* in het veld 'deelbetekenis' de code 0.10 opnemen. Dat is onhandig, omdat we dan moeten onthouden welke betekenis hoort bij numerieke, en dus nietszeggende codes. Daarom prefereer ik een code te gebruiken die wel verwijst naar de betekenis; ik heb hierbij gezocht naar beknopte formules, waarbij het niet erg belangrijk is in welke taal de formules verwijzen naar een betekenis. Zo heb ik Nederlands gebruikt bij de code PAD, omdat het Engelse PATH niet simpeler is, maar COVER geprefereerd voor het idee van 'bedekken', omdat het kernachtiger is; verderop zal ik AGAIN verkiezen boven OPNIEUW, omdat het korter is. Voorlopig gebruik ik de volgende codes voor de betekenissen van HvD:

0.1	PAD -CONT	0.8	PAD OBST
0.2	PAD +CONT	0.9	PAD TRANS
0.3	COVER	0.10	TEMP TRANS
0.4	ARG	0.11	EXCES
0.5	PAD VIA	0.12	DOM
0.6	TEMP PAD	0.13	marginale categorie
0.7	CAUS	0.14	PAD OPPOS

Hierbij staat CONT mnemonisch voor contact, ARG voor argument oftewel onderwerp van gesprek, OBST voor obstakel, TRANS voor overkant, DOM voor dominance oftewel beheersing en OPPOS voor opposite oftewel tegenover. De rest zal wel duidelijk zijn. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen de categorieën aangepast worden.

---

³² *Boven* komt inderdaad wel voor in dominantiesituaties, zie *boven iemand staan* of *baas boven baas*. Wat precies het verschil is tussen deze beide metaforische regels kan ik op dit moment nog niet aangeven.

DEEL 3: CUYKENS EN GEERAERTS OVER OVER

3.1. Over bij Cuykens

Hubert Cuykens geeft een analyse van het ruimtelijke *over* in hoofdstuk 6.4 van zijn dissertatie.³³ Hij begint met te stellen dat het Nederlandse *over* 'largely similar' is met zijn Engelse tegenhanger.³⁴ Hij onderscheidt 13 ruimtelijke betekenissen van het Nederlandse *over*. Ze worden hier kort opgesomd.

1. *Het vliegtuig vloog over de stad.* *x* volgt een pad waarvan een bepaald, beperkt en niet extreem stuk boven *y* ligt en van de ene grens naar de andere grens gaat. Het verschil met *boven* is: *boven* geeft alleen maar *higher than* aan; *over* ook verband met *y*. Deze formulering is de typische Lakoff-formulering voor het Engelse *over*; hij geldt niet voor het Nederlands.

2. Idem, maar het pad begint ergens boven *y* en eindigt ook ergens boven *y*. Het betreft hier het onbegrensde (*unbounded*) *over*. Het is een categorie die in HvD niet voorzien is.

3. *y* is niet 2DIM, maar kan ook een punt zijn.

Deze drie betekenissen delen de informatie 'above and across'.³⁵ Cuykens wil niet onderscheiden tussen een concreet pad en een 'mental' pad. Er treedt vervolgens een transformatie op naar *uses in which x's path coincides with y*. Dat betekent dus de toevoeging van een kenmerk [+contact]; bij Cuykens geformuleerd als 'across a 2DIM surface'. Deze transformatie heeft drie varianten:

4. *x* volgt een pad van het ene eind van *y* tot het andere. *Hij liep over het Marktpllein; de bal rolde over de vloer; Jezus wandelde over het water.* Dit is een begrensd *over*, waarbij de uiteinden van *y* de grenzen vormen. De voorbeelden zijn niet scherp genoeg om deze betekenis te forceren; in *De bal rolde over de vloer* is het zelfs waarschijnlijk dat niet de hele breedte van de vloer bedoeld is.

5. *x* volgt een tamelijk rechthoekig pad binnen *y*. Deze betekenis voert het kenmerk "rechtstreeks" in.

6. *y* wordt gezien als een obstakel. *Hannibal trok over de Alpen; hij klom/sprong over de muur; hij sprong over de sloot; hij liep snel over de straat.* Vanuit 6 komen we tot een nieuwe betekenis:

7. waarin *x* ligt aan het eind van een *mental path*, dat begint bij de waarnemer en eindigt aan de andere kant van het obstakel: *hij woont over de brug/de heuvel/de bergen/de rivier/de grens*. Van deze betekenis wordt weer een nieuwe betekenis afgeleid, namelijk:

8. waarbij *x* aan het eind ligt van een *mental path* dat begint bij *y* en over een denkbeeldig obstakel naar *x* toe beweegt. (Synoniemen *tegenover*; Engels: *opposite*,

---

³³ *The Semantics of Spatial Prepositions in Dutch*, Antwerpen, 1991. *Over* wordt behandeld op pp. 271-283.

³⁴ Dit is zo in strijd met mijn eigen conclusies, dat het zinnig is om zijn argumenten voor deze mening op te sporen.

³⁵ Dit is de definitie van Lakoff, die Cuykens' grote voorbeeld is. Zie voor de theorie van Lakoff Brugman & Lakoff 1988.

facing, across from). *Het restaurant over het museum; aan tafel zat ik over Piet*.

9. een transformatie waarbij de *above*-kant wordt geactiveerd; *x* volgt niet langer een pad, maar ligt boven een 2DIM eenheid (een vlak), of

10. idem boven een punt.

Een drastische transformatie van de *across* betekenissen levert de *covering* betekenissen (11-13) op, die met elkaar gemeen hebben dat *x* met *y* samenvalt (dus [+contact]) en dat *y* een 2DIM vlak is.

11. In deze betekenis wordt vlak *y* door vlak *x* overdekt. Voorbeelden: *het deken* [Vlaams voor *de deken* of misschien *het tafelkleed*] *ligt over de tafel; het deksel ligt over de put; de haarlok hangt over zijn voorhoofd*.

12. In deze betekenis overdekt een verzameling punten vlak *y*: *hij heeft sproeten over heel zijn gezicht; de truien hingen over heel de wand*.³⁶

13. In deze betekenis gaat er een verspreid pad over een vlak. *Zij liepen over heel het voetbalveld; de vliegen kropen over heel de kast*. Deze betekenis voert het kenmerk "verspreid" in.

Als ik probeer de categorieën van Cuykens te vergelijken met die van de HvD dan krijg ik de volgende lijst:

1.	PAD ACROSS	
2.	PAD ONBEGRENSD	
3.	pragmatische variant van PAD ACROSS	
4.	PAD ACROSS BEGRENSD	
5.	PAD RECHT	
6.	PAD OBST	= HvD 0.8
7.	PAD EXT TRANS	= deel van HvD 0.9
8.	PAD OPPOS	= HvD 0.14
9.	PAD -CONT	= HvD 0.1
10.	pragmatische variant van PAD -CONT	
11.	COVER	= HvD 0.3
12.	pragmatische variant van COVER	
13.	PAD SPREID	

In vergelijking met de categorieën van HvD moeten we de categorieën PAD RECHT en PAD SPREID toevoegen. Cuykens heeft het niet over PAD VIA. In de tegenstelling tussen PAD TRANS en PAD OPPOS wordt de positie van de waarnemer toegevoegd. HvD'S categorie 0.2 (PAD +CONT) wordt een soort supercategorie, waarbinnen de categorie PAD ACROSS wordt onderscheiden, voor de tegenhanger PAD ALONG wordt nog een extra kenmerk [+BEGRENSD] ingevoerd. De categorie van de verzameling punten (Cuykens 12) zou ik liever als pragmatische extensie van COVER willen beschouwen.

---

³⁶ Ik geef een Noordnederlands voorbeeld: *stopcontacten over de hele muur*. Het verschil zit hem in de syntaxis van *heel*.

3.2. Over bij Geeraerts

Het artikel van Geeraerts 1992 over *over* geeft een eigen classificatie van de voorbeelden, maar bedt die in in een theoretische beschouwing over zijn methodologie. Geeraerts zet zich af tegen de indeling van Cuykens (1991), die hij synthetisch noemt, tegenover zijn eigen benadering, die analytisch genoemd wordt. Met synthetisch bedoelt hij dat Cuykens voor iedere betekenis een bundel kenmerken opstelt en het daar bij laat; er wordt geen poging gedaan om de betekenissen onderling te verbinden.³⁷ Dit komt volgens Geeraerts doordat de cognitieve benadering vooral geboeid is door de opvallende (*salient*) centrale voorbeelden en niet zozeer door de perifere extensies daarvan. Hij pleit daarom voor een volledige registratie (*full coverage*) van alle gebruiksmogelijkheden en meer aandacht voor de processen die tot de perifere voorbeelden leiden.³⁸

Geeraerts stelt dat het moeilijk is om te onderscheiden tussen betekenisverschillen en referentiële vaagheid. Als test voor betekenisverschillen hanteert hij de dubbelzinnigheidstoets: als een zin meer interpretaties kan hebben die elkaar uitsluiten dan hebben we te maken met verschillende betekenissen. Hij illustreert dit principe met het voorbeeld *Waldemar fietst over de lijn*, dat voor hem drie interpretaties kan hebben: ‘Waldemar overschrijdt de lijn’ (hij rijdt bijvoorbeeld van het fietspad naar de rijweg), ‘Waldemar rijdt precies over de streep’ (bijvoorbeeld om een politieagent te laten zien dat hij nuchter is), of ‘Waldemar rijdt aan de andere kant van de lijn’ (hij kan bijvoorbeeld een verbod gekregen hebben om op straat te rijden en zijn vriendjes constateren dat hij het verbod overtreedt en roepen verontwaardigd ‘Waldemar fietst over de lijn’). Dit laatste voorbeeld strookt niet met mijn eigen taalgebruik, waarin alleen ‘aan de andere kant van de lijn’ acceptabel zou zijn, maar dat doet aan het betoog niet af.

Bij het opstellen van een structuur voor de betekenis van *over* hanteert hij drie criteria. Dat zijn de verschillende ruimtelijke configuraties tussen focuselement (*trajector* of *tr*) en referentie-element (*landmark* of *lm*), aard van de beweging en aanwezigheid van contact tussen *tr* en *lm*. De ruimtelijke configuraties zijn die welke in het Waldemar-zinnetje aanwezig waren; ze worden in het schema hieronder weergegeven door de Engelse equivalenten: *across*, *on and along* en *at the other side*. Qua aard van de beweging worden drie mogelijkheden onderscheiden, namelijk (*real*) *motion*, *fictive motion* en *zero motion*. Onder *fictive motion* worden resultaten van beweging beschreven (Jackendoff’s Extent mode) en ook bijvoorbeeld de beweging van een blik, *zero motion* lijkt vooral de *covering senses* te omvatten. *Contact* wordt gezien als een binair feature dat alle combinaties van de eerste twee kenmerken bestrijkt. De interactie van deze criteria is af te lezen uit het volgende schema, waarin

---

³⁷ Dit is niet juist, want er worden links tussen opeenvolgende categorieën voorgesteld, maar het ziet er allemaal nogal ad hoc uit.

³⁸ Deze aanpak wordt mijns inziens gegarandeerd door de benadering van Herskovits die een verschil maakt tussen *use-types* en pragmatische factoren.

de cijfers verwijzen naar de voorbeeldzinnnetjes die erna volgen (nummering volgens Geeraerts' artikel). Hij heeft alle combinaties ondergebracht in het onderstaande schema en voorbeelden toegevoegd die de combinaties van features illustreren. De enige combinatie die uitgesloten is is die tussen *at the other side* en [+contact]. Bij *on and along* [+contact] wordt nog een verdere onderverdeling gemaakt volgens het criterium aard van het landmark (lijn of vlak). Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de markt waar de genoemde Engelram over kuiert een inherente richting heeft en niet een obstakel is waar hij overheen (*across*) moet wandelen.³⁹

Schema:

	MOTION		FICTIVE MOTION		ZERO MOTION	
	+contact	-contact	+contact	-contact	+contact	-contact
[1]across	7	8	9	10	11	12
[2]on and along	13,14	15	16	17	18	19
[3]at the other side		20		21		22

Voorbeelden:

- 7 De bal rolt over de lijn
- 8 Het vliegtuig vliegt over de stad (to the next one)
- 9 Er liep een rode streep over het woord verantwoord [vanwege de foute spelling]
- 10 De spoorlijn loopt over de rivier
- 11 De deken hangt over de schutting
- 12 Er hangen donkere wolken over de stad
- 13 Engelram kuiert over de markt
- 14 Olfert rijdt over de lijn
- 15 Het vliegtuig cirkelt over de stad
- 16 Condensatiestrepen lopen kriskras over de blauwe lucht
- 17 Ermingards blik dwaalde over het blad
- 18 Er ligt een armoedig kleedje over de vloer
- 19 Een dunne streep mist hangt over de rivier
- 20 Over de rivier exerceerde de vijandelijke militie
- 21 Over de rivier loopt een rij bomen langs de beek
- 22 Dordrecht ligt over de Moerdijkbrug⁴⁰
- 23 Over de brug hangt een ballon⁴¹

³⁹ In dit laatste geval moet 14 ook in het vakje links boven naast 7 staan; de zin is dan dubbelzinnig. Als deze drie criteria gebruikt worden om betekenissen van elkaar te onderscheiden dan volgt de dubbelzinnigheid onmiddellijk uit de formules; het is dan niet mogelijk om zin 14 te zien als een voorbeeld van referentiële vaagheid, in die zin dat de tekst niet duidelijk maakt hoe (dat is, langs welk pad) Engelram over de markt kuiert. Hetzelfde probleem treedt op bij het verplichte kenmerk [±contact]: het schema van Geeraerts sluit de mogelijkheid uit dat we in het midden laten of er al of niet contact optreedt.

⁴⁰ De randstedeling heeft onmiddellijk door dat het kenmerk [standpunt van de waarnemer] in dit schema ontbreekt. Voor mij als inwoner van Hengelo doet zich hetzelfde probleem voor in het zinnetje *Wilp ligt over de IJssel*. Het is ook duidelijk dat bij de naamgeving van de provincie Overijssel de naamgever in de bisdomzetel Utrecht woonde.

Naast de drie genoemde ruimtelijke configuraties herkent Geeraerts nog drie andere relaties, namelijk:

4) x ligt aan het eind van een virtueel pad dat vanuit y in rechte lijn over een open ruimte loopt. Voorbeeld: *hij woont over het museum*.

5) x bevindt zich boven y , binnen de ruimtelijke grenzen van y . Voorbeeld: *de ketel hangt over het vuur*.

6) x omringt y .⁴² Voorbeeld: *er ligt een krans over het standbeeld*.

Alle drie extra relaties ontbreken in mijn eigen taalgebruik.⁴³ Voor 4 gebruik ik *tegenover*, voor 5 *boven* en voor 6 *om*.

Geeraerts maakt nog een aantal 'additional remarks', die zich voor mij vertalen als pragmatische indicaties. In de eerste plaats zijn de preciseringen van de dimensies van x en y (*object, line and point*: 'volume', 'lijn' en 'punt'; 'vlak' mist in het rijtje) subjectieve kwesties (*a matter of perspectival construal*, een kwestie van hoe je tegen de figuur aankijkt). De bovenkant van de schutting is over het algemeen een lijn, behalve voor een heel klein insect; dat is een kwestie van beloopbaarheid (*treadability*) van de bovenkant. Ten tweede: terwijl lijnvormige landmarks een richting opleggen aan de betekenis, kan de beweging bij vlakvormige landmarks alle kanten op gaan (er is zelfs sprake van doelloos zwerven of verlies van orientatie). Ten derde worden niet-verbonden eenheden beschouwd als enkele landmarks, bijvoorbeeld een rij bomen kan gezien worden als een lijnvormig landmark. Ten vierde zijn er pragmatische effecten in de gevallen waarin de tr het lm bedekt; het verschil tussen een kleedje over de tafel en een kleedje op de tafel is heel subtiel en houdt verband met allerlei variatie in de relatieve afmetingen van de beide objecten.

Geeraerts bespreekt vervolgens de prototypische effecten in de structuur van de woordbetekenis. Deze spelen niet alleen op het niveau van de afzonderlijke betekenissen, maar ook op de onderlinge relatie tussen de betekenissen zelf. De verschillende betekenissen hebben niet hetzelfde 'structurele gewicht'. Betekenissen 4, 5 en 6 zijn intuïtief gezien minder overheersend. Geeraerts noemt drie criteria die in dezen een rol spelen: de centrale positie van een betekenis, beperkingen in de contexten en het bestaan van alternatieven. De centrale positie speelt een rol bij de relatie tussen betekenissen 1, 2 en 3: aangezien 2 en 3 onafhankelijk van elkaar van 1 afgeleid kunnen worden heeft 1 een centraler positie. Wat de contextbeperkingen aangaat is 3 duidelijk beperkter: het is niet te combineren met [+contact]: het wordt daarom een gemarkeerde betekenis genoemd (die vanwege de gemarkeerdheid afgeleid moet worden van een ongemarkeerde betekenis zoals 1). Het punt van de

---

⁴¹ Met 22 en 23 probeert hij de tegenstelling [$\pm$ contact] te activeren, die normaal in [3] uitgesloten is, tenminste in de lezing van *over de brug* als *voorbij de brug*. De andere lezing van *over de brug* is uiteraard identiek aan geval 12.

⁴² Dit is mijn beknopte en benaderende formulering voor 'circularly encapsulating x , extending from one side of x to the other by going round x .'

⁴³ Misschien dat sommige voorbeelden van geval 6 wel acceptabel zijn; ik ben hier niet helemaal zeker van mijn intuïties. Hoe dan ook zijn ze marginaal.

alternatieven wordt uitgedrukt in de slogan ‘semasiological centrality is reflected by onomasiological dominance’, wat betekent dat hoe meer een betekenis van een woord centraal ligt, des te meer dat bepaalde woord in die betekenis domineert; anders gezegd; in perifere betekenissen is het gemakkelijker om uit te wijken naar andere woorden. Dat wordt geïllustreerd met betekenissen 4, 5 en 6: voor elk van de gegeven voorbeelden zijn er alternatieve voorzetsels beschikbaar en vaak klinken die alternatieven natuurlijker. De alternatieven die Geeraerts noemt zijn juist de voorzetsels die ik zelf exclusief zou gebruiken. Voorbeeld: *over de brug hangt een ballon*: Geeraerts noteert dat *aan de andere kant van* voor hem natuurlijker is.⁴⁴

De indeling van Geeraerts kan als volgt ingepast worden in de categorieën die we tot nog toe ontwikkeld hebben:

1. De ruimtelijke configuraties van Geeraerts komen overeen met de categorieën ACROSS, ALONG en TRANS.
2. De aard van de beweging komt ruwweg overeen met de categorieën PAD, EXT en COVER, al worden onder EXT ook metaforische ontwikkelingen begrepen.
3. Het derde criterium is het binaire kenmerk [$\pm$ CONT].

In de tweede *additional remark* wordt opgemerkt dat het kenmerk [$\pm$ SPREID] afhankelijk is van $y = \text{vlak}$.

Ik heb in het voorgaande de dubbelzinnigheidstoets voor het onderscheiden van betekenissen meermalen toegepast. Voor het vervolg noteer ik ook de mogelijkheid om meer of minder centrale betekenissen te onderscheiden aan de hand van de criteria: centrale positie in de formulering van semantische regels, het opgetreden van contextbependingen, en het voorkomen van alternatieven. Ten slotte heb ik ergens genoteerd dat Geeraerts zelfs eraan twijfelt of het wel mogelijk is systematisch betekenissen te onderscheiden: hij laat de mogelijkheid open dat dit een illusie is. Ik deel dit scepticisme en vertaal het in de positie dat het onderscheiden van betekenissen afhankelijk is van het doel dat men heeft. Is het onderscheid contrastief, dan is een scherper onderscheid in betekenissen nodig, omdat zelfs minimale verschillen kunnen resulteren in een andere keuze.⁴⁵

3.3. De betekenissen van het Nederlandse *over*

Ik zal nu proberen mijn eigen visie op de waarden van *over* te geven. Ik doe dit in 18 punten, die een soort van algemeen kader vormen voor de omschrijving van *situation-types*, en waaruit we kunnen putten voor het definiëren van *use-types* en dus deelbetekenissen.

---

⁴⁴ Voor mijzelf is *over* in deze betekenis uitgesloten; de zin is alleen interpreteerbaar in de *covering sense*, met een heel klein bruggetje en een enorme ballon (bijvoorbeeld een bruggetje in Madurodam met een echte ballon erover).

⁴⁵ Dit punt kan geïllustreerd worden aan de Engelse equivalenten van *over* in de categorie ARG, zie afdeling 7. Binnen het Nederlands lijkt het niet nodig te zijn te onderscheiden tussen *spreken over* en *denken over*, maar ze worden wel verschillend vertaald.

Punt 1: De kernbetekenis van *over* is $PAD(x,y)$, waarbij PAD een gerichte beweging aanduidt, x het focuselement is dat die beweging uitvoert en y het referentie-element is ten opzichte waarvan x de beweging uitvoert. Bovendien is x hoger dan y . Deze beide kenmerken (PAD plus superioriteit) zijn essentieel voor de betekenis van *over*, dat daardoor semantisch gezien een complex voorzetsel is. Op het niveau van de kernbetekenis staat het in oppositie tot *op* (waar alleen superioriteit aanwezig is, en *onder*, waar beide kenmerken ontkend worden).

Punt 2: Ten opzichte van y kan de beweging *across* of *on and along* zijn. Dit kunnen we formuleren als een binair kenmerk [$\pm$ across]. De combinatie van de beide kenmerken uit punt 1 en de keuze voor [+across] levert Lakoff's kernbetekenis voor het Engelse *over* op, namelijk 'above & across'.⁴⁶

Punt 3: De richting van het pad kan worden vastgelegd door het noemen van punten die het pad moet passeren, waarvan de belangrijkste zijn het middenpunt en de eindpunten.

Punt 4: Een pad is begrensd indien de eindpunten vastliggen, onbegrensd als ze in het midden worden gelaten.

Punt 5: Een pad is voltooid wanneer de eindpunten bereikt worden, onvoltooid wanneer de eindpunten slechts streefpunten zijn. (Dit is Jackendoffs tegenstelling tussen de kenmerken TO en $TOWARD$).

Punt 6: y heeft dimensie: 0DIM (hij reist over Zutphen)
1DIM (hij loopt de grens over)
2DIM (hij loopt over de markt)
3DIM (hij springt over de muur)

Zoals ook Geeraerts zegt, is dimensie een manier om de ruimtelijke elementen te zien. In *De ballon drijft over Zutphen* wordt Zutphen gezien als vlak, in *Hij reist over Zutphen* (over = via) wordt Zutphen gezien als punt. In de 3DIM gevallen is sprake van een obstakel dat hoogte heeft. In het geval van een muur zal vaak alleen breedte en hoogte een rol spelen; ik beschouw dit als een 3DIM obstakel waarbij de dimensie lengte irrelevant is geworden. Een muur waar iets overheen geplakt wordt is daarentegen een 2DIM vertikaal vlak (een vlak dat door een transformatie gekanteld is).

Punt 7: x heeft dimensie (de *covering* gevallen). De ongemarkeerde voorbeelden van $COVER$ betreffen vlak op vlak; andere gevallen beschouw ik als extensies daarvan.

Punt 8: Het kenmerk [$\pm$ contact] kan gemarkeerd zijn; dan is het binair (wel/niet). In *Jezus liep over het water* was er [+contact] (althans dat werd in het fictionele universum van de Evangelies aangenomen); in *Bleriot vloog over het Kanaal* was er [-contact]. Ik neem aan dat [$\pm$ contact] een facultatief kenmerk is, zodat voor situaties waarin geen uitspraak over contact gedaan wordt het kenmerk irrelevant is.

Punt 9: Er is een gemarkeerd kenmerk [-rechtstreeks]. De ongemarkeerde situatie is dus [+rechtstreeks]. De gemarkeerde situatie is een afwijking van de rechtstreekse

---

⁴⁶ Deze beide kenmerken kunnen los voorkomen, zoals in Nijhoffs versregel: 'de wolken schoven boven ons voorbij'. Willen we ze hier combineren, dan zouden we krijgen: 'de wolken schoven over ons heen'.

beweging; als we het kenmerk positief willen formuleren zou het [+met omweg] kunnen zijn.

Punt 10: Er is een gemarkeerd kenmerk [+verspreid], dat aangeeft dat er meer bewegingen in verschillende richtingen zijn. Dit is wat we eerder *area* genoemd hebben.

Punt 11: Er is een domeinverandering, waarbij een concrete beweging verandert in een extensie⁴⁷ (Jackendoff's *Extent mode*). Voorbeeld: *de brug ligt over de rivier*.

Punt 12: Er zijn domeinverschuivingen, waarbij de beweging van een concreet object verandert in een abstracte beweging. Voorbeelden zijn: een blik, geluid, en mogelijk nog andere domeinen. Ook Jackendoff's *possessive mode* is zo'n domein-verschuiving (deze komt voor in samenstellingen als *overhandigen*).

Punt 13: Er zijn allerlei combinaties van domeinen mogelijk, bijvoorbeeld gevallen waarbij de plaats van de waarnemer van belang is. In het domein van de blik (van de waarnemer) speelt het kenmerk [+across] een rol. In een voorbeeld als *Hij woont over de rivier* wordt de blik van de waarnemer gecombineerd met de *extent mode*.

Punt 14: De temporele waarden zijn ook domeinverschuivingen, maar met een 0DIM referentie-element: *x*, de *tijdslijn* passeert *y*, een *tijdstip*. Hierbij is tijd een specificatie van een abstracter domein, namelijk dat van de meetbare elementen: temperaturen, rangenstelsels, en financiële domeinen behoren hier ook toe. Dit geldt ook voor alle vormen van EXCES.

Punt 15: De metaforische basis van de ARG-waarde is *y* is een vlak, met [+contact]; een gesprek 'gaat over' een terrein.

Punt 16: De metaforische basis van de DOM-waarden is een COVER-situatie met [-contact].

Punt 17: De CAUS-waarden zijn abstracte domeinen waarin *x* en *y*, die in concrete domeinen voorwerpen met dimensie weergeven, vervangen worden door respectievelijk een gebeurtenis en een gevoel.

Punt 18: Bij de samenstellingen kan het prefix *over* de aspectuele waarde van herhaling weergeven (deze waarde komt ook voor bij het Engelse *over and over*, waarvan we nog een Nederlands equivalent zullen tegenkomen).

Met deze 18 punten kunnen we vermoedelijk alle voorkomens van *over* in het huidige Nederlands vangen. Ze geven waarschijnlijk voldoende precisie om dit taalsysteem af te zetten tegenover verwante taalsystemen, zowel synchroon (bijvoorbeeld tegenover het Engels, zie de latere delen van dit hoofdstuk, of tegenover locale varianten van het Nederlands) als diachroon (de huidige tegenover de vroegere fasen van de beide talen, zie hoofdstuk 11). Ze zullen getoetst worden in de volgende delen, die ze confronteren met verschillende corpora.

---

⁴⁷ De Nederlandse term *extensie* staat zowel voor *extension* (uitbreiding van een centrale betekenis) als voor *extent* (Jackendoff's *Extent mode* of Geeraerts' *fictive movement*). Als deze dubbele betekenis verwarring oplevert, zal ik respectievelijk de termen *uitbreiding* en *extent* gebruiken.

DEEL 4: ZELFS JIP EN JANNEKE HEBBEN EEN RIJK GEBRUIK VAN OVER

In dit hoofdstuk wil ik opnieuw de relatie tussen een woord, namelijk *over*, en het gebruik in teksten aan de orde stellen. Als inleiding neem ik een eenvoudige tekst, namelijk het eerste deel van Jip en Janneke, en kijk hoe het woord *over* in die tekst gebruikt wordt. De tekst beschrijft het universum van kleuters uit de jaren vijftig en is in principe toegankelijk voor alle sprekers van het Nederlands van die jaren.⁴⁸ Toch is de kennis van *over* die hij vereist al behoorlijk gecompliceerd. In dit deel wil ik nagaan wat je allemaal moet weten over *over* om deze tekst te kunnen hanteren.

Een tekst bevat een woordcorpus dat telbaar is. De hele tekst bevat 15.250 woorden,⁴⁹ waarvan er 1615 *unique words* zijn, dat wil zeggen woordvormen die formeel van elkaar verschillen. *Word Counter* telt 16 voorkomens van de woordvorm *over*. Zoals Alinei 1975 zegt zijn woordvormen (series letters tussen twee spaties, waarbij in *Word Counter* de leestekens verwaarloosd worden) de enige gegevens die statistisch bruikbaar zijn. Ik stel daarom als tekstfrequentie vast dat *over* de frequentie 16/15250 heeft, wat herleid tot een miljoen woorden een frequentie van 1049 (F1049) inhoudt.⁵⁰

Onder de voorzetsels staat het in de elfde positie, na de eenlettergrepige voorzetsels *op* 156, *in* 139, *van* 110, *naar* 97, *aan* 79, *uit* 59, *te* 51, *voor* 50, *om* 48 en *bij* 45; het is het eerste tweelettergrepige voorzetsel.

Als ik de vormen nader wil analyseren neem ik ook de samenstellingen mee, waar *over* deel van uitmaakt. Ik vind de vormen met context via mijn tekstverwerkingsprogramma *Pages* van Apple's *i-Work*. De zoekfunctie levert 21 resultaten op, waarvan ik er een moet schrappen omdat het met het blote oog al laat zien dat het niets met *over* te maken heeft (het gaat om *rovertje doen*). Dan blijven er 20 resultaten over, die ik hieronder citeer:

1. Zijn jas sleept *over* de vloer [sc. van Jip als dokter]
2. Allebei eten ze twee stukjes en kijk, dan zijn er nog twee *over*.
3. En als ze ieder een hapje op hebben, dan is er nog een stukje *over*.
4. Hand in hand lopen Jip en Janneke *over* de weg.
5. Maar Jip vindt dat heel gek. Hij moet daar eerst eens *over* nadenken.
6. Koud, zegt Janneke. Mijn handen prikken. Dat gaat wel *over*, zegt vader.
7. Dan doen we het *over*. Dag Roodkapje, waar ga je naar toe?
8. Eerst stapt hij *over* de plassen heen.
9. Wacht maar, *over* een poosje is het groen.
10. Ik moest haar wakker maken *over* honderd jaar.

---

⁴⁸ In principe ook voor sprekers van het Nederlands van 2010, al is er wel wat veranderd in de leefwereld van kleuters en kunnen allerlei verwijzingen naar de context van de verhaaltjes onbegrijpelijk geworden zijn. Dit blijkt al genoegzaam uit het feit dat er tegenwoordig een hertaling bestaat.

⁴⁹ Dit is de telling van de Readability Statistics van het programma *Word Counter*, een van de weinige KWIC-programma's die momenteel voor de Mac beschikbaar zijn.

⁵⁰ Een dergelijke herleiding is nodig om de tekstfrequentie in verschillende teksten vergelijkbaar te maken.

11. Jip speelt in de tuin. Hij gilt *over* de heg; Janneke!
12. Ze krijgt een heel straaltje water *over* zich heen.
13. Jips moeder staat op de stoep. Ze kijkt *over* straat. Maar geen Jip.
14. *Over* een poosje slapen ze samen in één mandje.
15. Er vliegt een vogeltje heel laag *over* de weg.
16. Je doet al een uur *over* je boterham.

Behalve de 16 voorkomens van *over* hebben we hier nog voorbeelden van de samenstellingen *overal*, *overmorgen* en *tegenover*.

17. En hier is een mandje appeltjes, zegt Janneke. Maar *overal* is een stukje uit, zegt Jip.
18. Zo, zegt opa, *overal* een stukje uit?
19. Mijn vader en mijn moeder gaan de stad uit, zegt Janneke. Tot *overmorgen*.
20. Maar het bokje wil niet. Hij maakt een sprong. Hij gaat *tegenover* Jip staan

De geciteerde passages zijn tekstfragmenten. Ze kunnen gebruikt worden als gebruiksvoorbeelden van het gezochte woord; dan veranderen ze van status. In plaats van unieke passages uit een verhaal dat speelt in een bepaald universum worden het voorbeelden die als argument kunnen dienen in een taalkundig discours.⁵¹ In die hoedanigheid laten ze nog een verdere reductie toe: alle voorbeelden die als herhalingen van een ander kunnen gelden kunnen geschrapt worden. Zo zijn voorbeeld 2 en 3 exemplaren van hetzelfde type, evenals 17 en 18. Ons corpus levert dus 18 voorbeelden op: 15 van de woordvorm *over* als zelfstandige eenheid en 3 van *over* als onderdeel van een groter woord.⁵²

We kunnen de analyse uitvoeren op fonologisch, morfologisch, syntactisch en semantisch niveau.

Fonologische analyse. *Over* is een tweelettergrepig woord. Het hoort dus tot een van de beide basispatronen van het Nederlands: de eenlettergrepige en de tweelettergrepige (respectievelijk het type *kar* en het type *wagen*). Daarbinnen heeft het de structuur 'V.CƏC, waarbij de klemtoon op de eerste lettergreep ligt en de vocaal van de tweede lettergreep gereduceerd is tot een schwa. Bij voorzetsels is dat het tweede type: de meest frequente zijn eenlettergrepig.

Morfologische analyse. Het woord bevat een morfologische kern [ov], die terugkeert in *boven* en eventueel gezien kan worden als variant van *op*. Potentieel kan het gezien worden als vergrotende trap van [ov].⁵³

Syntactische analyse. We kunnen de syntactische combinaties zien als een uitbreiding (projectie) van de categorie P (voorzetsel in ruime zin) en de morfologische combinaties als combinaties van een basiswoord P met een basiswoord van een willekeurige categorie. De projectie van P is een PP (voorzetselgroep), die qua binnenbouw verschillende types vertoont.

---

⁵¹ Van *token* worden ze *type*. De voorbeelden zijn voorbeeldtypes.

⁵² In termen van Bloomfield zijn dit respectievelijk *free forms* en *bound forms*.

⁵³ Hierdoor is het verwant met *opper*, waarmee het als *bound form* te vergelijken is, zie *opperbevel* tegenover *overheersen*.

Binnenbouw van de PP. De basisprojectie van de P is de woordgroep [P NP]_{PP}. We vinden in ons corpus acht voorbeelden van dit patroon: over de vloer, over de weg (2x), over de heg, over je boterham, over een poosje (2x) en over honderd jaar. In één geval blijft het lidwoord weg (*over straat*), wat duidt op een soort vaste combinatie.⁵⁴ Een typische regel van het Nederlands vervangt [P + NP] door *er* + P, in het geval dat de NP een onzijdig voornaamwoord is. Deze regel, die door Van Riemsdijk *R-verplaatsing* is gedoopt (*ik denk aan het feest* → *ik denk aan *[het]* → *ik denk eraan*) is ook van toepassing voor andere voornaamwoorden (*dit, dat, wat, ieder, geen* → *hier, daar, waar, overal, nergens*). In voorbeeld 5 wordt eerst met *dat* terugverwezen naar een vaag antecedent (het gaat om vaag aangeduide consequenties van theevisite spelen); vervolgens wordt in *Hij moet daar eerst eens over nadenken* via *daar* naar datzelfde vage antecedent verwezen. De R-verplaatsing is in dit voorbeeld gevolgd door een extractie van *over* uit de combinatie [[*daar*][*over*]] naar een andere “landingsplaats”.

Een ander typisch Nederlands verschijnsel, de *circumpositie* (ik zal het *omzetsel* noemen) is hier ook tweemaal vertegenwoordigd. Een omzetsel is een combinatie van voor- en achterzetsel. Het achterzetsel wordt door het voorzetsel geselecteerd: zo hebben we [*over* [...] *heen*], maar [*onder* [...] *door*] en [*met* [...] *mee*]. In ons corpus hebben we twee voorbeelden: 8. Eerst stapt hij *over* de plassen *heen*, en 12. Ze krijgt een heel straaltje *over* zich *heen*. Er is een uitgebreide literatuur over het omzetsel, waaruit blijkt dat er in ieder geval sprake is van beweging; voor de rest is de toegevoegde waarde van ‘heen’ omstreden: waarschijnlijk gaat het om een intensivering van de handeling. Zin 8 kan geplaatst worden tegenover *Hij stapt* (voorzichtig) *over de plassen*; *heen* suggereert voltooiing van het pad: degene die stapt komt aan de overkant terecht. In zin 12, waar Janneke met de tuinslang bewerkt wordt, duidt *heen* aan dat het water over haar hele lijfje gaat.

Twee voorbeelden, zin 6 en zin 7, bevatten scheidbare samenstellingen. Het betreft de werkwoorden [[*over*][*gaan*]] en [[*over*][*doen*]], zoals we kunnen zien in *Dat zal wel overgaan* en *We zullen het overdoen*. In deze voorbeelden is er een regel van toepassing die in hoofdzinnen de persoonsvorm van het werkwoord in tweede positie zet. Ruwweg geformuleerd veronderstelt deze regel een structuur van het type

[X] [$\emptyset$]_{PV} [Y V]_{VP},

waarin PV voor persoonsvorm staat en VP voor werkwoordgroep, en een verplaatsingsregel die het element V in de [$\emptyset$]_{PV} -positie zet.⁵⁵ Het verschil tussen scheidbare en onscheidbare prefixen is dat de onscheidbare onder de V staan en

⁵⁴ Deze reductie is twijfelachtig in mijn eigen taalgebruik; ik zou er een vraagteken voor zetten als ik een acceptabiliteitsoordeel over de zin moest geven.

⁵⁵ Ik formuleer deze regel als een transformatie uit de standaardtheorie (Chomsky 1965). Iedere wijziging van de generatieve theorie heeft zijn eigen formulering van deze regels, maar ik prefereer hier een formulering die gelezen kan worden zonder alle details van de latere theorieën te kennen.

de scheidbare onder de γ ; de eerste gaan dus mee naar de PV-positie, de tweede blijven onder v staan. Voor de toepassing van de verplaatsingsregel moet dan een onscheidbaar werkwoord als *overtreffen* een structuur $[[\text{over}]_P[\text{treffen}]_V]_V$ hebben en een scheidbaar werkwoord als *overgaan* een structuur $[[\text{over}]_P[\text{gaan}]_V]_{VP}$.

Een laatste probleem zien we in voorbeeld 2/3. Het voorbeeld luidt:

dan zijn er nog twee over.

Een eerste punt betreft de status van [er] in dit voorbeeld. Er zijn namelijk verschillende soorten [er] in het Nederlands, bijvoorbeeld een locatief [er], een partitief [er] en een plaatshoudend [er].⁵⁶ Als die bijeen komen te staan treedt er een samenvoegingsregel (in de literatuur *haplologie* genaamd) op, waarbij combinaties van [er] gereduceerd worden tot één [er]. Het genoemde voorbeeld kunnen we vergelijken met de zin

Deze twee stukjes zijn overgebleven

Hier staat het onderwerp (*deze twee stukjes*) in de eerste positie ([X]). Dat kan in het Nederlands alleen als de NP bepaald is. Vervangen we [deze twee stukjes] door het onbepaalde [twee stukjes], dan moet de NP verplaatst worden en de vrijkomende positie wordt opgevuld door [er].⁵⁷

Hierin is [zijn] de PV, [nog twee hapjes overgebleven] de VP en wordt de eerste (lege) positie gevuld door [er]. Het resultaat is

[Er] [zijn] [nog twee stukjes] [[over][gebleven]]

Er is in het Nederlands ook een regel die een telwoord + N reduceert tot [telwoord + Pro-N]; Die regel creëert een nul-pronomen [twee $\emptyset$], dat als zodanig niet kan blijven bestaan. R-verplaatsing zorgt nu weer voor invoeging van [er], in dit geval tussen de PV en de onderwerp-NP. De structuur wordt:

[Er] [zijn] [er] [nog twee] [[over] [gebleven]]

Het laatste wat we nog moeten beregelen is het verdwijnen van *gebleven*. Dit gebeurt door een facultatieve regel in het Nederlands die het mogelijk maakt hulpwerkwoorden te verwijderen. Vergelijk *Wij zijn naar huis* als vervanging van

---

⁵⁶ Ik heb dit onderwerp in contrastieve zin behandeld in De Boer (1983).

⁵⁷ Formulering in de standaardtheorie:

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{[nog twee stukjes]} & \text{[zijn]} & \text{[over gebleven]} & & & & \\
 1 & 2 & 3 & \rightarrow & & & \\
 & & & & \text{[er]} & +2 & +1 & +3
 \end{array}$$

Ook hier hebben alle theorieën hun eigen formulering, vooral nadat om de een of andere reden bepaald was dat transformaties naar rechts niet geoorloofd waren. De standaardtheorie volstaat echter om de analyse duidelijk te maken.

Wij zijn naar huis gegaan.

Het resultaat van dit alles op het gebied van het lexicon is dat we een constructie krijgen die lijkt op die van het scheidbare werkwoord (zoals $[[\text{over}]_P [\text{blijven}]_V]_{VP}$). Alleen kunnen we niet zeggen dat er een werkwoord $[[\text{over}]_P [\text{zijn}]_V]_{VP}$ bestaat, want naast *het overgaan van het ontweer* of *de overgebleven orang-oetans* hebben we geen constructies als **het overzijn van de hapjes* of **de overgeweeste dodo's*. We moeten dus concluderen dat we te maken hebben met een verdwenen werkwoord (een nul-werkwoord) in de structuur van de scheidbare werkwoorden, dus:

$$[[\text{over}]_P [\emptyset]_V]_{VP},$$

of, als we lege elementen in de structuur willen vermijden

$$[[\text{over}]_P]_{VP}$$

Buitenbouw van de PP

De PP met *over* is in de meeste gevallen een zinsdeel van de hogere zin. Dat kan soms binnen de VP zijn, als complement (voorzetselvoorwerp). Een voorbeeld is *nadenken over* (zin 5). In andere gevallen hangt de PP van de hele zin af. Zin 11 is misschien een voorbeeld: Hij gilt 'Janneke', en waar doet hij dat? *Over de heg*. In al deze gevallen kan de zin in kwestie ingebed worden als een afhankelijke vraagzin: *de plassen waar hij overheen stapt*.

De enige gevallen waar dit niet mogelijk is zijn de tijdsbepalingen. Naast zin 14 kan ik niet zeggen **Het poosje waarover ze samen in een mandje slapen*. In termen van de standaardtheorie betekent dit dat tijdsbepalingen rechtstreeks onder de Zin (S) staan, in een constructie als:

$$\begin{array}{c} S \\ / \quad \backslash \\ PP \quad S \end{array}$$

Bouw van de samenstellingen. De hier gegeven samenstellingen zijn allemaal combinaties van [over] met een ander basiswoord: [al], [morgen] of [tegen], respectievelijk een pronomen, een bijwoord en een ander voorzetsel.

Semantische analyse. In de 12 zinnen waarin *over* als voorzetsel gebruikt wordt (dus met uitsluiting van de scheidbare werkwoorden) zijn zeer verschillende betekenissen aanwezig. Drie van die betekenissen zijn temporeel, zeven zijn ruimtelijk, een betreft het onderwerp van gedachte en een is moeilijk te classificeren vanwege het idiomatische karakter.

De ruimtelijke behoren allemaal tot de categorie PAD. Hierbij beweegt een object langs een traject dat gedefinieerd is door middel van een of meer punten daarvan. Binnen PAD vinden we ondersoorten volgens een indeling via de criteria dimensie

en richting.⁵⁸ In 4. *Hand in hand lopen Jip en Janneke over de weg* is de weg het pad, de beweging is in dezelfde richting als die van de weg, zonder opgave van begin en einde; het gaat om lijn over vlak.

In 1. *Zijn jas sleept over de vloer* gaat het om een vlak over een vlak. In 15. *Er vliegt een vogeltje heel laag over de weg* hebben we opnieuw de weg als referentieobject, maar de richting van het pad blijft vaag. In 12. *Ze krijgt een heel straaltje water over zich heen* is het lichaam van Janneke (via zich) het referentieobject; het straaltje water is het focusobject; de richting is niet gespecificeerd. In 8. *Eerst stapt hij over de plassen heen* vormen de plassen het referentieobject; in dit geval zijn ze het obstakel waar het pad overheen voert. In al deze gevallen is het bewegend object een concreet voorwerp. In de volgende twee zinnen (11 en 13) betreft het een abstracte beweging, van het geluid in 11. *Jip speelt in de tuin. Hij gilt over de heg: Janneke!*; van de blik in 13. *Ze kijkt over straat.*

In de temporele voorbeelden gaat het om een tijdspad. Een tijdspad is lineair (eendimensioneel); het heeft een beginpunt, dat altijd het heden is en een maat (*een poosje; honderd jaar*). Zie 9. *Wacht maar, over een poosje is het groen* en 14. *Over een poosje slapen ze samen in één mandje*. Zin 10. *Ik moest haar wakker maken over honderd jaar* staat in de vrije indirecte rede; het heden van deze constructie wordt naar het verleden verplaatst. Ten slotte hebben we zin 16. *Je doet al een uur over je boterham*. Die zin geeft geen afstand aan, maar een duur: het eten van je boterham duurt een uur. Deze duur is ingebed in een causatieve constructie: je maakt dat x een uur duurt.

In [[over][gaan]] hebben we opnieuw een abstract pad waarin begin- en eindpunt aanwezig zijn, in de vorm van beginfase en eindfase en het pad zelf tot nul gereduceerd is. *Overgaan* kan in allerlei modi gebruikt worden, anders gezegd de fasen kunnen in allerlei domeinen liggen. Hier in *dat gaat wel over* is fase 1 *het prikken van de handen*, fase 2 *het niet meer prikken van de handen*.

Iets overdoen wil zeggen iets nog eens doen. Hier heeft het voorvoegsel de betekenis die het ook heeft in *óverstemmen, overtellen, overtypen*.

Deze analyse laat zien dat in een betrekkelijk korte tekst op een elementair taalniveau toch zeer ingewikkelde gebruiksmogelijkheden van *over* kunnen voorkomen, zowel op syntactisch en morfologisch gebied als op semantisch gebied. Het syntactische gebied bewaar ik graag voor een andere gelegenheid; in deel 6 ga ik dieper op het morfologische niveau in.

---

⁵⁸ In de theorie van Herskovits zou dit lijn (x) over lijn (y) zijn, waarbij een pragmatische regel van tolerantie optreedt, die de eendimensionele lijn y interpreteert als tweedimensionale streep.

DEEL 5: ANALYSE VAN DE OVER-VOORBEELDEN BIJ WILLEM RODA

In deze afdeling geef ik een volledig overzicht van de voorbeelden met *over* als woord (met weglating van *over* als woorddeel). Alleen in de categorie ARG (36 voorbeelden) heb ik de voorbeelden samengevat, vanwege de grote mate van herhaling. Ik begin met de niet-ruimtelijke betekenissen.

5.1. ARG 36x

Het eerste centrale werkwoord is *spreken over* (12x plus 1x *praten* en 1x *vertellen*); hierbij komen nog 3 gevallen met het zelfstandige naamwoord *gesprek* en 1 voorbeeld met *twistgesprek*. Driemaal is het werkwoord *denken*; daarbij horen als perifere uitbreidingen *gissingen* en *weddingschappen* [sic!]. Een derde gebied is communicatie in het algemeen (*berichten* (znw.) en *werken* (znw.)), uiteraard behorend tot de periferie van *spreken*. Ook het werkwoord *handelen* (*over*) past hierbij. Ten slotte zijn er nog woorden die op een *onderhandeling* duiden: eenmaal het werkwoord *onderhandelen* zelf en tweemaal de uitdrukking *het eens zijn*. Dat een gesprek een pad is blijkt wel duidelijk uit het volgende voorbeeld:

96/97 Het gesprek liep over allerlei onderwerpen, dwaalde van het weer op de politiek, liep vandaar over op het reizen

We hebben hier een metafoor die uitgaat van een ongericht en gespreid pad, wat blijkt uit de werkwoorden *lopen* en *dwalen* en de samenstelling *overlopen* (*op*). Enkele voorbeelden van ARG zijn:

- 204 Er werd verder niet meer over de zaak gesproken
47 Ze [sc. De uren] werden grootendeels besteed aan het praten over koetjes en kalfjes
93 daar moet ge oude mensen uit Maastricht maar eens over hooren vertellen
69 Pollo jankte nog, toen Willem reeds met den beurtschipper te Harderwijk onderhandelde over de passagiersvracht van de overvaart naar Amsterdam
84 en weldra was men het over den prijs van kost en logies eens
131 Eerst als ik uitgesproken heb, kun je me zeggen, hoe je denkt over hetgeen ik je voorstel
129 Tot tijdverdrijf ging men weddingschappen aan over het juiste oogenblik, waarop de boot tusschen de hoofden zou doorstoomen

Geheel in de periferie, op de grens met CAUS, liggen werkwoorden als *klagen* en *zich beklagen*, vanwege de gevoelens die hier een rol spelen:

- 28 Maar ik zal me beklagen over zoo'n onbeschoftheid, zie je!

5.2. CAUS 15x

- 13 De schooier moet zijne spijt over de nederlaag lucht geven
24 Gijzelaars, wier schuldeischers op deze wijze hun wrok over geleden schade koelden
25 zou ik me misschien kunnen verheugen over de les, die je ontvangen hebt
26 Ik heb me al dikwijls bezorgd gemaakt over je opvliendheid.
48 Hij had oprecht berouw over zijn vroeger gedrag
65 'Maak oe over ons maar niet bezorgd'

- 66 en sloeg in zijne blijdschap over den gelukkigen inval met de vuist op de pas gemaakte tafel
- 70 Heb je een signalement van dien jongen?' riep Willem in vroolijke verbazing over de snuggerheid van den Eper boer.
- 90 medelijdend over Willems onkunde glimlachend
- 98 De heeren maakten zich vroolijk over de verbaasde gezichten der menschen, die uit den donkeren berg plotseling in het helle zonlicht kwamen
- 113 Lord Greybury schudde vol verbazing het hoofd over zooveel schotvastheid
- 138 en gaven door een helsch gekrijsch lucht aan hare verontwaardiging over de vermetelheid der indringers
- 143 eenigszins geraakt over den geringen dunk, dien de opzichter van zijn' moed had
- 157 'Jij!' riep Knol in ongeloovige verbazing over hetgeen Willem hem fluisterend vertelde.
- 196 Je zult tevreden over mij zijn, zooals ik over jou ben

De meest frequente gevoelens zijn 3x verbazing en 2x bezorgdheid, verder spijt, berouw, wrok, verontwaardiging en geraaktheid, en in de positieve sfeer tevredenheid, verheugenis, blijdschap en het werkwoord zich vrolijk maken; ten slotte ook de combinatie medelijdend glimlachend. Globaal gaat het om dezelfde gevoelens die bij Dik Trom werden gesignaleerd. Ook de analyse die daar gemaakt werd gaat op voor deze voorbeelden. Het betreft een zeer herkenbare categorie.

5.3. DOM 7x

- 3 met de geringe middelen, waarover zij te beschikken hadden
- 16 De wet! ja, hij is nu immers geen meester meer over zijn kind.
- 43 's nachts, wanneer de slaap zich niet over hem wilde ontfermen
- 133 A propos, ik heb dezen morgen reeds over je beschikt.
- 165 Als je dat Chineesche gebroed niet overbluft, spelen ze den baas over je
- 178 met hun beiden zouden ze heerschappij voeren over eene ontzaglijke uitgestrektheid
- 187 Tatamboe en die andere zwarte hebben blijkbaar geen macht over hen

In voorbeeld 178 hebben we een geval van een geografisch oppervlak als y ; dit voorbeeld laat dus zien hoe de metafoor uit de COVER-sfeer afkomstig is. X bedekt y wordt in de metafoor tot x beheerst y . Hierbij is x een persoon. De uitbreidingen van deze betekenis hebben steeds weer betrekking op de invullingen van x en y : in 16, 165 en 187 wordt y een persoon; 133 laat zien hoe *beschikken over* in dit stramien past; in 3 krijgt ditzelfde werkwoord *beschikken*, dat in de Nederlandse woordenboek-traditie in deze categorie geplaatst wordt, een andere y (*middelen*); ten slotte geeft 43 een nieuwe metafoor, waarin *de slaap* gepersonificeerd wordt. Ik stel voor deze betrekkelijk homogene categorie als één betekenis te beschouwen en de invullingen van x en y tot de pragmatische extensies te rekenen.

5.4. DISTR 1x

Er is één voorbeeld met een betekenis die we tot nog toe niet zijn tegengekomen, namelijk de distributieve betekenis uit voorbeeld 176:

- 176 zijn' last zullen we gelijkelijk over onze paarden verdeelen

Het ligt voor de hand om hier te spreken van een ontwikkeling van PAD SPREID: de paarden kunnen gezien worden als een metaforisch vlak, waarop de last zich verspreidt.

5.5. TEMP 8x

- 7 en Willem ging naar bed met de troostrijke gedachte, dat hij over niet al te langen tijd, misschien de steun zijner ouders zou worden.
- 32 Dan zal de rechtbank heden over acht dagen, 's morgens te tien ure, uitspraak doen.
- 45 'Over een uur kun je terug zijn,' had de kommandant gezegd.
- 67 Willem was vast besloten het bezoek over eenigen tijd te wagen;
- 110 Ik zal u dan over een paar uren komen halen.
- 141 Over een paar uur komt de maan op, en dan moet ik je weer roepen
- 161 hoe dan, wanneer de zwarte gids hen over een' dag of wat midden in de scrub in den steek had gelaten?
- 199 't gebeurt immers zoo dikwijls, dat de mail later aankomt dan men denkt; 't is nog geen veertien dagen over den tijd

De meeste voorbeelden zijn gevallen van TEMP TRANS; voorbeeld 32 is een expliciet geval waarin het begin van het tijdpad gelijkgesteld wordt met het heden. In 7, 45, 110, 141 wordt het heden impliciet tot begin van het tijdpad. In 67 is het heden ingebed in de hoofdzin, die zelf in het verleden staat, in 161 betreft het een veronderstelling, waarin het tijdpad toch begint op het moment dat men deze veronderstelling uit.

Voorbeeld 199 is een geval van TEMP PAD, waarbij het tijdpad begint op het moment waarop de brief verwacht werd en eindigt in het heden.

5.6. De voorbeelden van PAD

We hebben in § 3.3 gezien dat er zeer veel criteria zijn die onderscheid kunnen maken tussen de afzonderlijke voorbeelden. Het kan niet de bedoeling zijn dat iedere afzonderlijke combinatie van kenmerken een aparte betekenis oplevert; enige generalisatie is wenselijk. Alleen is er geen automatische procedure die ons voorschrijft welke combinaties van kenmerken een eigen betekenis opleveren. De keuze tussen nieuwe betekenis en uitbreiding van een bestaande betekenis is een keuze van de analist, die zich hierbij laat leiden door een aantal richtlijnen. Enkele ervan zijn al genoemd door Geeraerts: zo is er de dubbelzinnigheidstoets: als een voorbeeld twee onafhankelijke interpretaties kan hebben, dan is er sprake van twee verschillende betekenissen. Een ander criterium is domeinwisseling: als we een semantische regel, zoals de metafoor, hebben toegepast, dan is er sprake van een nieuwe betekenis. Als ons onderzoek comparatief of diachroon is dan is een systematisch afwijkend gedrag een aanwijzing dat we met een andere betekenis te maken hebben. Geeraerts heeft dat laatste criterium gebruikt voor het herkennen van marginale categorieën indien er in bepaalde referentiële situaties stelselmatig meer woorden met elkaar concurreren.

Als kernbetekenis van *over* hebben we de combinatie van PAD met 'superioriteit' aangenomen. Wie deze combinatie hanteert bij de voorbeelden van Willem

Roda vindt gemakkelijk 91 voorbeelden. Voor de analyse heb ik een aantal groepen gedefinieerd, die hier in willekeurige volgorde genoemd worden, met alle bijbehorende voorbeelden. Ik zal een schema opstellen, waarin negen PAD-betekeningen worden onderscheiden, volgens vijf criteria; het gaat om PAD-COVER, PAD-ONGERICHT, PAD-ALONG, PAD-SPREID, PAD-VIA, PAD-OBST, PAD-TRANS, PAD-BUIG en PAD-REFL. Vervolgens wordt aangenomen dat voor elke PAD-betekenis een EXTENT-betekenis gedefinieerd kan worden, en dat een aantal betekenissen de basis kunnen zijn voor metaforische betekenissen (*modi* in de zin van Jackendoff).

Het eerste criterium onderscheidt tussen PAD en COVER volgens het kenmerk: aard van x . Voor PAD is het een object, voor COVER een vlak. Dit criterium isoleert een betekenis PAD-COVER van alle andere pad-waarden.

Het tweede criterium betreft de beweging van x ten opzichte van y : het PAD kan al of niet gedefinieerd worden door een of meer punten waar het doorheen loopt. Dit criterium isoleert een betekenis PAD-ONGERICHT van alle andere overgebleven PAD-waarden.

Het derde criterium betreft de inherente as van y : het PAD kan die as volgen of er haaks op staan. Dit criterium isoleert een betekenis PAD-ALONG van alle PAD-ACROSS-waarden.

Het vierde criterium betreft het aantal paden dat we kunnen herkennen; het criterium wordt gevormd door het kenmerk [$\pm$ spread] en isoleert een betekenis PAD-SPREID, waarbij een complex van paden uitgaat van een punt, ten opzichte van losse paden.

Het vijfde criterium betreft de positie van de definiërende punten. Hierbij onderscheid ik vier betekenissen:

PAD-VIA: het PAD heeft een beginpunt a en een eindpunt b ; verder is er een middenpunt dat niet op de lijn ab ligt.

PAD-OBST: het PAD wordt gedefinieerd door het middenpunt, dat een obstakel vormt. Dit obstakel kan horizontaal of vertikaal zijn; begin- en eindpunt zijn impliciet aanwezig, maar hoeven niet gedefinieerd te worden.

PAD-BUIG: het PAD voert een kwart cirkel uit; er is een beginpunt en een eindpunt dat samenvalt met het obstakel.

PAD-REFL: het PAD voert een hele cirkel uit en komt terug in het beginpunt; x en y vallen in principe samen.

5.6.1. PAD COVER 21x

Het gaat in de 10 gevallen van deze betekenis om een beweging over een vlak. Uit de voorbeelden blijkt dat in de centrale voorbeelden x een hand is en y een lichaamsdeel. Het gaat hier dan om vlak over vlak. *Strijken*, *wrijven*, *strelen* en *vegen* zijn de gebruikte werkwoorden, allemaal bewegingswerkwoorden die een contact aanduiden. Voorbeeld 101 is daarop een uitzondering, omdat alleen het resultaat van de beweging contact aangeeft.

- 15 Roda strijkt de handen over het klamme voorhoofd
 54 Willem wreef zich over de streek, waar dat lastige instrument zoo onaangenaam jeukte en kriebelde [sc de maagstreek]
 56 en streelde het met de andere hand over den zachtharigen kop
 78 ze veegde met haar' voorschoot telkens en telkens weder over de oogen
 91 en hij streek met de toppen der vingers over den wand
 101 Daarop zette hij langzaam zijn hoedje op, sloeg den sluier over den rug
 106 dikke tranen rolden over zijne wangen
 112 een jong ventje, wiens baard aan het uitkomen was, en die onophoudelijk over het stoppelveld zijner kin streek
 175 Een oogenblik stond hij als verbijsterd, en streek met de hand over het voorhoofd
 203 Roda streek met de hand over het voorhoofd

In de volgende voorbeelden is x een kledingstuk; y is opnieuw een lichaamsdeel (direct in 184; en volgens het pragmatische principe van tolerantie in 21).

- 21 Hij trok de kleeding-stukken over zijn eigen pak aan, en zette de kap op
 184 Daarop trokken ze de mantels over hun gelaat

Ook kan x staan voor een vloeistof: PAD-COVER is dan in concurrentie met PAD-SPREID. Verwant hieraan zijn damp en nevel als vertegenwoordigers van x .

- 92 Het angstzweet gutste Willem over het gelaat
 105 't Was hem of er plotseling koud water over zijn hoofd werd geworpen
 106 dikke tranen rolden over zijne wangen
 188 Herman biggelden de tranen over de wangen
 142 Een blauwachtige, dikke damp hing over het landschap
 172 Een dikke nevel, die hunne beenen tot de knieën onzichtbaar maakte, rolde over den grond

Metaforische ontwikkelingen vinden we in de volgende voorbeelden, waar eerst het licht in plaats van de x komt te staan (we zien de metafoor in actie in 58), en vervolgens de blik.

- 57 De volle maan goot haar zacht licht over het landschap uit
 58 en spande een net met zilveren mazen over den Gelderschen IJssel
 62 hij liet zijn oogen weiden over elk deel van den omtrek,

Net als we al bij Dik Trom gezien hadden kan x ook een rillende/huiverende beweging worden.

- 140 toen begon hij [sc. de hond] over het geheele lichaam te rillen en hief een erbarmelijk gehuil aan
 163 dan zwoegde zijne borst en huiverde hij over het geheele lichaam

In het laatste voorbeeld is het PAD vervangen door een EXT (het woord uitgestrekt geeft dit al aan, al weten we niet of de handen nog in beweging zijn).

- 64 Oldejan hield zijne beide knokelige handen zegenend over Willem uitgestrekt

Als notatie zou ik in plaats van PAD COVER hier EXT COVER gebruiken. Niettemin is de betekenis COVER voldoende homogeen om al deze ontwikkelingen als contextuele extensies te beschouwen.

5.6.2. MOV ONGERICHT

- 1 Op de maat dier muziek dansen vroolijke paren bijna onhoorbaar over den gladgewreven vloer
- 12 Een oogenblik later rollen ze over de steenen
- 192 Sommigen rolden uitgelaten van blijdschap over den grond

In de geciteerde voorbeelden is wel sprake van een beweging, maar niet van een pad (als we pad definiëren als gerichte beweging). In het eerste voorbeeld kan men twisten of de paren corresponderen met x of met de gebeurtenis (de paren dansen). Ik ben geneigd hier voor de tweede optie te kiezen. *Rollen* is een werkwoord dat goed past bij een ongerichte beweging, al kun je natuurlijk ook best in de richting van de berm rollen.

5.6.3. PAD ONBEGRENSD

Het betreft een gerichte beweging van een object over een vlakke; PAD heeft geen grenzen

- 61 Het loopen over den golvenden bodem viel hem hoe langer hoe moeilijker
- 74 in plaats van die lange bochtige baan over de oppervlakte [sc. van de aarde] te beschrijven
- 77 Hoe vermoeid hij ook was van den afmattenden tocht over hoog en laag
- 82 de anderen, die met het touw een striem over het gelaat gekregen hadden, dropen insgelijks af
- 108 toen hij op Willems schouders zat, sleepten zijn beenen nog over den grond
- 114 Het ging berg op, berg af, door kreupelhout en over kale hoogvlakten
- 125 Eenige uren later stoomden beiden over bergen en dalen, dwars door het onvolprezen Zwitserland
- 128 met forsche riemslagen doet de Hindoe het lichte vaartuig over de watervlakte vliegen
- 173 het riviertje bruisde en kookte en vormde watervallen, telkens als het over groote steenen stroomde
- 179 Hé! als ik me niet vergis, sloop daar ginds [...] eene zwarte gedaante over den grond
- 194 het bosch werd gaandeweg lichter en de paarden vlogen over den effen bodem
- 180 de lange grijze mantel van aan elkander genaaide opossumhuiden sleepte over den grond

Ik zet ook het volgende voorbeeld in deze rubriek; wie schrijft maakt een gerichte beweging, ook al wordt deze regelmatig herhaald. Het werkwoord knarsen is hier een bewegingswerkwoord, met een secundair geluidspredicaat ('gingen knarsend').

- 22 Duidelijk hoorbaar knarsten de twee pennen over het papier

In twee voorbeelden wordt onbegrensd verbonden met [-CONT]:

- 164 'Stilte!' gebod Jacky met een duidelijk gebaar en wees op een insect, dat over den plas
gonsde
- 189 De revolvers vlogen over de vlakke en onmiddellijk daarop kwamen de wilden
aanstormen

de volgende zijn object over lijn

- 83 wierp Willem zijn aanmerkelijk lichter geworden knapzak weer over den schouder een
zette zijne reis voort
- 99 Allen hadden hunne jassen uitgetrokken, aan den wandelstok over den schouder
gehangen, en sprongen in hunne hemdsmouwen rond
- 102 hing over den rechterschouder den kijker, over den linker zijne reistasch, over den arm
zijn' shawl, trok zijne handschoenen aan
- 124 Over de tafel heen stak hij Willem zijne hand toe en fluisterde:...

PAD EXT

- 34 Het plein is aan de vierde, open zijde afgesloten door eene gracht of liever door eene
breede sloot, waarover een houten brugje ligt
- 35 de geladen geweren, die de geleiders over den rug droegen
- 42 en dat stokje, dat hij over zijn rug draagt, is niets meer of minder dan een geladen geweer

5.6.4. PAD VIA (=ROUTE)

In deze betekenis gaat het pad (dat wil zeggen de reisroute) onrechtstreeks door een
punt:

- 73 Ik ga over land naar Duitschland of België en dan zullen we verder zien
- 95 't Liefste ging hij naar Engeland; daarover liep de gemakkelijkste weg naar Australië
- 202 De mail wordt niet voor de volgende week verwacht, maar er kon ook over Londen
bericht zijn gekomen

Binnen deze groep speelt de richting van de beweging ten opzichte van de waar-
nemer een rol: van hem af in 73 en 95; naar hem toe in 202. De geografische namen
zijn punten: Engeland in 95 en Londen in 202. In 73 hebben we een afgeleide vaste
uitdrukking: de route kan *over land* of *over zee* lopen. De beperking van de keuzemo-
gelijkheden en de afwezigheid van het lidwoord zijn allebei indicaties dat we met
een vaste uitdrukking te maken hebben.

5.6.5. PAD OBST 13x

Er zijn 13 voorbeelden waarin een obstakel overschreden moet worden:

- 20 en een' hoogsprong zooals hij er nog nooit een over het lijntje had gemaakt
- 37 het hek, dat, hoe goed ook gesloten, wel over te klimmen was
- 38 het hek, dat zoo gemakkelijk over te klimmen was
- 50 en meer dan eens struikelde hij over een' boomwortel, dien hij in zijne haast niet had
gezien
- 137 een poosje later waren ze [sc. de ruiters] weer gedwongen op te stijgen, om over eene
kloof in den weg of een' omgevallen boomstam te springen
- 147 Hij vond het dan geraden aan eene andere zijde over de schutting te klimmen
- 149 zoodat hij ijlings terug moest keeren en over de heining springen

- 150 Jacky klimt onbevreesd over de schutting en begint den uitverkorene met zweepslagen
rond te jagen
153 en komen de naakte zwarten huilende aanstormen. Ze springen over de schutting
170 Kijk! Nu laat hij weer steentjes met water over den rand glippen
- 75 Een meesterlijke sprong over de sloot
109 Alleen toen Willem vertelde, hoe hij nijdig Van Dals tienguldenstukje over de sloot
wierp, had er iets geflikkerd in die oogen
- 115 sprong Turk met ongelooflijke behendigheid over het zwijn heen

Het referentie-element is in alle gevallen een obstakel dat het pad onderbreekt: het pad wordt als het ware gedefinieerd door een middenpunt. Het obstakel is horizontaal in voorbeelden 75 en 109: *de sloot* kan gelden als centraal voorbeeld voor deze betekenis. De meeste andere voorbeelden hebben een vertikaal obstakel; bijna alle voorbeelden betreffen een schutting, dat hier als centraal voorbeeld mag gelden. In 137 vinden we een combinatie van beide: een horizontale kloof en een vertikale boomstam. In 20 is er sprake van een lijn, maar ook hier hebben we een vertikaal obstakel, waarvan *het lijntje* de bovenkant is. De typische werkwoorden zijn *klimmen* en *springen*, dat wil zeggen respectievelijk met en zonder contact. In deze voorbeelden zien we ook een tegenstelling tussen *klimmen over de schutting*, waarin *over de schutting* een PP is die afhangt van een werkwoord van beweging, en *het hek overklimmen*, waarin *over* in een samengesteld werkwoord geïncorporeerd is als scheidbaar prefix, en *het hek* het lijdend voorwerp is. Dit is een zuiver syntactische tegenstelling; er is geen betekenisverschil.

Voorbeeld 115 is ook een geval van [-cont], zoals blijkt uit het gebruik van het werkwoord *springen*. In feite is het contact discutabel als we naar de context kijken: de meeste honden maken geen kans tegen het zwijn, maar Turk bijt zich zo stevig in het oor van het zwijn vast dat hij eroverheen komt. Maar het contact tussen tanden en oor is niet het contact van het springende lichaam (dit geval is vergelijkbaar met Dik Troms beentjes over de schoolbank uit afdeling 1 van dit hoofdstuk). In plaats van het voorzetsel *over* wordt hier het omzetsel *over ... heen* gebruikt; hierdoor wordt het duidelijk dat het eindpunt bereikt wordt. Zie punt 5 van 3.3: het kenmerk *voltooiing*.

Ik stel voor al deze variatie als uitbreidingen binnen een en dezelfde betekenis te beschouwen. Die betekenis, PAD OBST, is dan gekenmerkt door beweging + [across], waarbij *y* als obstakel gezien wordt.

5.6.6. PAD SPREID

- 27 Toen ze bij ongeluk den inkt over je tekening wierp
111 De wijn stroomde over de tafels

In deze voorbeelden start de beweging in een bepaald punt en verspreid ze zich in verschillende richtingen. In het eerder geciteerde standaardvoorbeeld (*the bottles scattered over the floor*) is het focuselement *x* telbaar, in de voorbeelden van WR hebben

we een vloeistof. *Stromen* is een typisch werkwoord voor deze betekenis, maar het bepaalt deze niet; het werkwoord kan ook gebruikt worden voor rechte paden.

EXT SPREID 2x

- 135 De goudvelden waren meer dan een maand reizen verwijderd en lagen over eene groote uitgestrektheid verspreid
136 schijnbaar zonder eenige regelmaat lagen woonhuizen en eene menigte groote en kleine schuren en stallen, hutten en hokken over eene groote uitgestrektheid verspreid

5.6.7. PAD ALONG

- 10 hoe de paarden over den effen straatweg vliegen, hoera!
31 Wanneer het bloed, als een bergstroom over eene rotsige bedding, onstuimig door de aderen golft
49 Eerst ging het door het park vóór de gebouwen den weg naar Doetinchem op, het stadje door en daarna over den grintweg tusschen wei- en bouwland door
130 Ruwe karren [...] dreunden over de slecht geplaveide straten

In deze voorbeelden hebben de referentie-elementen (*straatweg, bedding, grintweg en straat*) een inherente richting; het focuselement (*paarden, karren, bergstroom*) volgt deze richting; 'along' staat in dezen tegenover 'across'.

Er is één voorbeeld waarin PAD ongespecificeerd voor [$\pm$ along/across]. De informatie is hier onvoldoende om uit te maken of het pad langs of dwars over de weg loopt, of misschien nog in een heel andere richting. Alleen de haas weet het.

- 59 een enkele haas, die over den weg sprong, uitgezonderd

5.6.8. PAD TRANS 7x

- 51 Deze beide kledingstukken en het geld, dat Willem eerlijk met hem had gedeeld, hadden Kees waarschijnlijk veilig over de Duitsche grenzen doen komen
53 als ik nu maar vóór morgen over den IJssel ben
76 dan over den Rijn en de Waal, en langs der Maas naar het Zuiden trekken
174 Ik wil verder zoeken, verder tot over de bergen
181 Verder! Veel verder, over het groote groene water!
198 Kom over met Herman.
160 daarop steeg het zonderlinge wapen hooger, beschreef een' grooten cirkel in de lucht, draaide in wijde spiralen terug over de rivier, en viel voor de voeten der verbaasde Nederlanders in het gras

Grenzen, een rivier of de bergen vormen het obstakel dat de *y* van deze betekenis vormt. In al deze voorbeelden gaat het om dat gedeelte van het pad dat voorbij het obstakel ligt. In 198 hebben we een voorbeeld van een intransitief *over* in deze betekenis; hierbij is de zeereis tussen Australië en Nederland het impliciete obstakel. Ik ga ervan uit dat *over* in dit voorbeeld geen scheidbaar prefix van *overkomen* is, maar daarover zou discussie mogelijk zijn. Voorbeeld 160, waarin het pad van de boemerang wordt beschreven, verschilt van de andere doordat de beweging naar de waarnemer toe gaat.

5.6.9. PAD BUIG 4x

- 14 Een andere beambte bukt zich over de lange lijst
139 Een buidelvos, met langen over den rug gebogen staart, - opossum noemen hem de inboorlingen – was door de honden opgejaagd
156 De man lag over zijn schaap gebogen en keek in zijn' ijver niet op
171 op sommige plaatsen hielden naakte brokkelige steenklompen over den smallen bergstroom heen

Bij deze voorbeelden gaat het om een half pad; we kunnen ons een heel pad voorstellen dat over een obstakel gaat, maar hiervan wordt alleen maar het gedeelte tot het middenpunt geactiveerd. Alleen in 171 gaat het pad verder; het is de functie van *over ... heen* om de voltooiing van het pad te activeren. In zin 14 is het PAD dynamisch (wat morfologisch aangeduid wordt door het wederkerende werkwoord) in de andere zinnen is het statisch, dus een EXTENT (wat in twee gevallen morfologisch aangeduid wordt door het voltooid deelwoord, dat het resultaat van een beweging aangeeft). *Buigen* (en het frequentatief *bukken*) is het typische werkwoord voor deze betekenis.

5.6.10. PAD REFL 7x

- 44 'Vrij, ik ben vrij!' gilde hij buiten zichzelf van blijdschap en buitelde over het gras langs den weg
145 Nu duwde een oud man met sneeuw witte haren de vrouwen en kinderen met geweld op zijde, zoodat verscheidene hals over kop van den heuvel rolden
151 Brullend valt het [sc. rund] op de knieën en stort over den breedten kop
185 terwijl ze als bezetenen rondsprongen, met zwaarden en boemerangs zwaaiden, elkander aangrepen; omverwierpen of over elkaar heen sprongen
186 en hals over kop vluchtten de wilden naar het bosch
190 mannen, vrouwen en kinderen rolden in hunne haast naderbij te komen over elkander heen
191 tegelijk ging hij op zijne handen staan en buitelde op straatjongensmanier over het hoofd

Lakoff heeft deze betekenis *reflexive* genoemd, omdat in zijn gedachte x en y samenvallen. Als de zin luidt *Hij buitelde over zichzelf*, dan lijken *hij* en *zichzelf* dezelfde referentie te hebben. In werkelijkheid wordt het lichaam van de referent gesplitst in twee lichaamsdelen, waarvan het ene over het andere rolt. Er zijn dus wel degelijk een verschillende x en y . Zo is in 151 het lijf van het rund de x en de kop de y . Geeft het onderwerp van de zin een multiplex weer, dan splitst dat zich uit in twee delen: de zwarten rolden over elkaar heen, dat wil zeggen iedere zwarte rolde over een andere heen.

Rollen en *buitelen* zijn de favoriete werkwoorden. Terwijl normaal een pad over een obstakel een halve cirkel maakt, wordt hier een hele cirkel uitgevoerd. Zin 44, hoort hier eigenlijk niet echt bij, want het pad wordt gevormd door het gras langs de weg. Maar net als in de andere voorbeelden wordt hier wel (herhaaldelijk) een hele cirkel uitgevoerd.

5.7. Metaforische paden

5.7.1. BLIK 8 x

- 23 toen hij over zijn bril heen, onder de witte wenkbrauwen door, Willems ontstelde gezicht beschouwde
- 116 zelfs de kinderen staken hun spel en rekken de halzen om over de verschansing te zien
- 117 Terwijl de grijsaard de harp stemt, laat het meisje haar oog over de oevers weiden, als zoekt ze naar een onderwerp voor haar lied
- 119 wierp hij van tijd tot tijd een' steelschen blik over den rand van zijn reusachtig nieuwsblad
- 120 en schreef er met potlood achterop, zoodat de student, die vrijpostig over zijn' schouder keek, het lezen kon
- 126 zelfs Lord Greybury neemt de moeite, over Willems schouder een' blik uit het raampje te werpen
- 144 een tweede heuvel, evenals de eerste koepelvormig, maar niet zoo hoog, zoodat de mannen er tusschen de struiken door gemakkelijk over heen konden zien
- 152 de van begeerte fonkelende oogen van een paar dozijn zwarten gluren over den rand

Een blik is een beweging van de ogen van een persoon langs een fictief pad, dat altijd hoger ligt dan het referentie-element. De *y* is in de meeste gevallen een lijn, althans zolang de persoon zijn hoofd niet beweegt. Als hij dat wel doet, dan wordt de *y* een vlak, zoals in 117. In de gegeven voorbeelden concurreert *over* (of *over ... heen* in 23 en 144) met *onder ... door* (23) en *tussen ... door* (144) en activeert het het kenmerk 'superioriteit'. Het pad wordt gedefinieerd door twee punten: de ogen van de agens en een middenpunt (het fictieve obstakel). Onderwerp van de zin kan zijn: de ogen, de persoon van wie die ogen zijn of de blik die geworpen wordt zelf, (dat wil zeggen het pad zelf); in 117 staat *de ogen* voor 'de blik' en *laat weiden* voor 'werpen'. De blik over de rand van de bril is het metaforische equivalent van het pad over de brug.

5.7.2. GEDACHTEN 1x

- 79 Zijne gedachten voerden hem over heide en weide

DEEL 6: OVER ALS PREFIX

Allereerst zal ik een voorbeeld kiezen en nagaan wat er aan de hand van dat ene voorbeeld opgemerkt kan worden. Dit voorbeeld is *overrijp*. De aspecten die besproken zullen worden kunnen de vorm en de betekenis betreffen; bovendien zal aandacht besteed worden aan de vraag wanneer er sprake is van een Nederlandse woord.

6.1. Opmerkingen over de vorm.

Dit woord is een samenstelling gebaseerd op twee basiswoorden, het voorzetsel *over* en het adjectief *rijp*, waarbij het voorzetsel voorafgaat aan het adjectief. Deze samenstelling kunnen we weergeven in de volgende formule:

$$(1) [[\text{over}]_{P-1} [\text{rijp}]_{A-1}]_{A_0}$$

De formule geeft de volgende informatie:

1. We hebben hier te maken met een woord, in tegenstelling met een woordgroep als *erg rijp*. Dit wordt weergegeven door de buitenste haken plus door de index 0, die staat voor woordniveau.
2. Dit woord behoort tot de woordsoort adjectief. Dit wordt weergegeven door het etiket A bij het meest rechtse haakje.
3. Het woord is opgebouwd uit twee andere woorden, namelijk het voorzetsel *over* en het adjectief *rijp*. Dit wordt aangeduid door deze twee woorden, inclusief hun etiket, op te nemen binnen de buitenste haken en ze de exponent -1 te geven (onmiddellijk onder het woordniveau).
4. In die samenstelling gaat het voorzetsel vooraf aan het adjectief. Dit wordt weergegeven door de lineaire volgorde in het schriftbeeld.

Dezelfde informatie kan ook weergegeven worden door een boomdiagram, namelijk:

$$(2) \begin{array}{cc} & A_0 \\ & / \quad \backslash \\ P_{-1} & A_{-1} \\ | & | \\ \text{over} & \text{rijp} \end{array}$$

Een boomdiagram is beter leesbaar, vooral als de structuur wat gecompliceerder wordt. De constructie *erg rijp* kan op dezelfde wijze weergegeven worden, maar dan met het etiket A_1 aan de top en daaronder respectievelijk P_0 en A_0 .

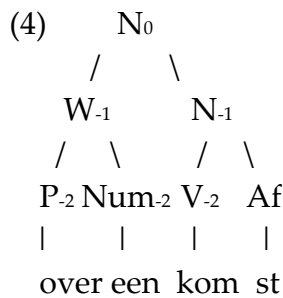
Deze notaties geven structuur aan de combinatie *over+rijp*. Combinaties waarin *over* het eerste element is kunnen ook gecompliceerder structuren hebben, bijvoorbeeld een woord als *over+een+komst*, dat we kunnen weergeven als

$$(3) [[[over]_{P-2} [een]_{\text{Num}-2}]_{W-1} [[kom]_{V-2} [stAf]_{N-1}]_{N_0}]_{N_0}^{59}$$

---

⁵⁹ Ik gebruik W als etiket voor bijwoorden.

of:

Het woord *overeenkomst* staat in het woordenboek in de lijst van woorden die met de letters *over* beginnen. Voorbeeld (4) maakt echter duidelijk dat dit woord niet behoort tot de samenstellingen met *over*. Het is het woorddeel *overeen*, dat een onmiddellijke samenstelling met *over* is. Dit betekent dat we bij het werken met een corpus *overeenkomst* niet als samenstelling met *over* moeten opnemen. Wel moeten we het woorddeel *overeen* opnemen. Dat gebeurt bij delegatie.⁶⁰

Teruggaande naar voorbeeld (1) kunnen we abstraheren van de fonologische inhoud van de bestanddelen. We reduceren de formule dan tot:

$$(5) [[x]_{P-1} [y]_{A-1}]_{A0}$$

of, wanneer we het alleen over samenstellingen met *over* willen hebben tot:

$$(6) [[over]_{P-1} [y]_{A-1}]_{A0}$$

Ook kunnen we voor het gemak, als uit de kontekst duidelijk is dat we het over de binnenbouw van woorden hebben, de exponenten weglaten:

$$(7) [[over]_P [y]_A]_A$$

of alleen de etiketten vermelden:

$$(8) [P + A]_A$$

Al deze formules zijn equivalent, afhankelijk van het doel waarvoor ze gebruikt worden.

Voor de discussie over de vorm van de samenstellingen van *over* zal ik *overrijp* nu reduceren tot

$$(9) [over + A]_A$$

---

⁶⁰ Het begrip *delegatie* komt uit Alinei's boek *La struttura del lessico* (Alinei 1974), waar het gebruikt wordt in verband met woorddefinities. Zie hiervoor hoofdstuk 21 van deze bundel.

Formule 9 past ook op andere samenstellingen die van adjectieven afgeleid zijn. In het materiaal van de HvD vinden we de volgende exemplaren:⁶¹

- (10a) overdwars, overgroot, overluid, overoud, overrijp, overvet, overvol, overwaard
- (10b) overbekend, overbeleefd, overduidelijk, overheerlijk
- (10c) overactief, overcompleet

Formule (9) geeft aanleiding tot twee vragen: is A de enige categorie die met *over* gecombineerd kan worden, en moet de binnenste categorie identiek zijn aan de buitenste (afgezien van de exponent)? De eerste vraag betreft een generalisatie, waarin we [over + A] vervangen door [over + X]; de tweede vraag betreft de endocentriciteit van de structuur: is *rijp* de kern (het hoofd) van *overrijp*; anders gezegd: is *overrijp* een projectie van *rijp*?

Zijn alle waarden van X mogelijk? Voor X=N is het antwoord positief; ik citeer een kleine keuze:

- (11) overbuur, overgewicht, overgordijn, overgrootvader, overhemd, overjas, overmoed, overpad, overschoen, overuur, overweg, overwerk.

Voor X=V is het antwoord ook positief; we moeten echter twee aanvullende opmerkingen maken. In de eerste plaats is het tweede lid (de V₋₁) niet de infinitiefvorm, maar de werkwoordsstam. In de tweede plaats is de plaats van het woordaccent verschillend: naast het type *óverlaten* hebben we het type *overschrijden*. Zelfs zijn er talloze voorbeelden te vinden waar beide accentpatronen mogelijk zijn, zoals in *overléggen* tegenover *óverleggen*, *overlópén* tegenover *óverlopen* en *overvóáren* tegenover *óvervaren*. Meestal hebben we hierbij verschillende betekenissen, zodat de vraag rijst of er een correlatie bestaat tussen betekenis en accentpatroon. De HvD onderscheidt systematisch tussen lemmata met het ene en het andere accentpatroon, en is daarin zeer scrupuleus, zodat we vaak een extra lemma krijgen voor heel marginale betekenissen: woorden die het normaal niet gehaald zouden hebben in een woordenboeken krijgen een eigen lemma.⁶²

Voor X = W (dus bijwoord) heb ik de volgende lijst gevonden:

---

⁶¹ In deze lijst heb ik een onderscheid gemaakt tussen eenlettergrepige adjectieven, meerlettergrepige adjectieven, en adjectieven die uit een 'buitenlandse' laag van de woordenschat komen. Ik heb alle adjectieven weggelaten die gezien kunnen worden als een adjectivisch gebruikt deelwoord (zoals *overbevolkt* of *overstelpend*). Het woord *overwaard* komt voor in combinaties als *een bezoek overwaard*, dat wil zeggen een adjectief met een verplichte bepaling.

⁶² Marginaliteit kan gemeten worden met Google: als er tussen honderd voorbeelden van accentpatroon *a* ook een geval van accentpatroon *b* gevonden wordt, dan is dat laatste patroon duidelijk marginaal. Uiteraard is marginaliteit een gradueel begrip en hangt het verder van de onderzoeker af hoeveel marginaliteit hij in zijn beschrijving wil accepteren.

- (12a) overal, overboord, overdag, overdwars, overeen, overeind, overhand (Vlaams), overheen, overhoop, overlang, overmorgen, overnieuw, overstag, overweg (kunnen met iemand), overzee, overzij (hellen)
- (12b) overhaast, overhands, overlangs, overwegend.

Deze lijsten zijn opgesteld volgens de opgaven van de HvD, die naar de A₀ kijkt; de A₋₁ kan zeer heterogeen zijn en is in sommige gevallen niet eens bekend. De lijst 12b bevat woorden die ook als adjectief kunnen optreden. Alle vormen van (12), met uitzondering van *overmorgen* hebben het accent op het tweede lid.

Opmerkingen over de betekenis.

Hiervoor verwijs ik naar de volgende paragraaf die het bestand wat systematischer aanpakt.

6.2. Over als deel van een woord.

In deze paragraaf wil ik de woorden gaan behandelen die gevormd zijn met [over] als basis. Ik begin met een inventarisatie en zal dan empirisch de problemen bekijken. Als dit gebeurd is probeer ik de resultaten samen te vatten en bespreek ik welk instrumentarium nodig is om het materiaal te behandelen.

Hoe kom ik aan materiaal? Het eenvoudigste middel is om een woordenboek te raadplegen en er alle relevante woorden uit te halen. Het woordenboek dat ik kies is de Hedendaagse Van Dale uit 1984⁶³ (in het vervolg HvD). De achterliggende gedachte is dat de Van Dale autoriteit geniet (als een woord er in staat dan is dat woord Nederlands) en dat de Hedendaagse de woordenschat up-to-date gebracht heeft door allerlei verouderd materiaal te verwijderen. Ik zal in de loop van dit verhaal die stelling nuanceren, maar zolang we hem aanhouden houdt hij ook in dat een woord dat er niet in staat geen (hedendaags) Nederlands woord is (of althans dat niet was in 1984). Om het werk te vereenvoudigen laat ik alle woorden waarin [over] niet in eerste positie in het woord staat buiten beschouwing.

Het materiaal dat ik aldus vind is telbaar. Ik heb alle lemmata geteld, dat wil zeggen alle vetgedrukte woorden aan het begin van een artikel.⁶⁴ In totaal heb ik 482 lemmata gevonden. Ik heb ze overgebracht in een database, waarin ik in eerste instantie de volgende velden heb opgenomen: volgnummer, lemma, woordsoort, woordaccent, aantal betekenissen (volgens de HvD) en woordlengte. Het woordaccent is een binaire keuze: accent op *over* (1) tegenover accent niet op *over* (2),

---

⁶³ P.G.J. van Sterkenburg & W.J.J. Pijnenburg (red.). *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 1984.

⁶⁴ Hierbij heb ik dubbele spellingen (*overal-overall* of *overcapaciteit-overkapaciteit*) genegeerd, dubbele vormen, zoals *overgaaf-overgave*, onder één noemer gebracht en ten slotte een fout gecorrigeerd op grond van de definitie, namelijk *overleveringsplan* vervangen door *overlevingsplan* (het ging om het overleven van een onderneming).

zoals in het voorbeeld *óverkomen* (1) ~*overkómen* (2). De HvD gebruikt systematisch het woordaccent om lemma's van elkaar te onderscheiden. Voor de woordsoort heb ik de opgaven van HvD overgenomen, vertaald in mijn code A = bijvoeglijk naamwoord, N = zelfstandig naamwoord, V = werkwoord en W = bijwoord. Het enige lemma dat geen woordsoortaanduiding had (*overheidswege*) heb ik onder de bijwoorden gerangschikt.

Een eerste hypothese zou kunnen zijn dat elk van de 482 woorden gevormd is door [over] te combineren met een ander woord. De structuur zou dan zijn [[over][abc]_x]_v, waarbij *abc* staat voor een willekeurige reeks klanken, *X* voor de categorie van het tweede lid en *Y* voor de categorie van het hele woord. Voorbeeld *overschrijven*, te analyseren als

$$(13) \quad [[\text{over}][\text{schrijv}]_v]_v.$$

In dit voorbeeld is *abc* gerealiseerd als *schrijv* (de stam van het werkwoord *schrijven*), wordt *X* geïnterpreteerd als *V* (werkwoord) en *Y* ook als *V*. Het resultaat is dan een complexe werkwoordstam, waarachter we de infinitiefuitgang *en* kunnen toevoegen. Verificatie van onze hypothese levert het volgende op.

Er zijn 167 werkwoorden (dat wil zeggen vormen waarvoor geldt *Y=V*) die aan de structuur voldoen. Verder zijn er tien voorbeelden waar het eerste lid niet *over* is, maar een complexe stam die zelf *over* als bestanddeel bevat. Als voorbeeld neem ik *overeenkomen*, te analyseren als [[[over][een]]_w[kom]_v]_v. In dit geval wordt *komen* dus niet verbonden met het voorzetsel [over], maar met het bijwoord [[over][een]], dat zelf samengesteld is uit het voorzetsel [over] en het telwoord [een]. Het is dus een afleiding van [over] waarbij het basiswoord één graad dieper ingebed is. In de tien gevallen in kwestie is het eerste lid 3x *overeen* en 7x *overhoop*.

Bij de zelfstandige naamwoorden (*Y=N*) vinden we 203 lemmata. Hier treedt hetzelfde probleem op; alleen is het aantal complexe eerste leden groter. De lijst is de volgende (met aantal lemmata en een voorbeeld):

(14) overblijf	1x	[lokaal]
overdruk	1x	[papier]
overhead	3x	[sheet]
overhemd	1x	[blouse]
overleg	4x	[orgaan]
overlig	1x	[dag]
overloop	1x	[beveiliging]
overstap	1x	[kaartje]
oversteek	1x	[plaats]
overtrek	1x	[papier]
overval	2x	[wagen]
overweg	3x	[boom]
overwerk	2x	[uur]
overzet	1x	[veer]

(15) overbrugging+s	1x	[periode]
overdracht+s	2x	[kosten]
overgang+s	11x	[rapport]
overgevoeligheid+s	1x	[reactie]
overheid+s	7x	[dienst]
overleven+s	1x	[plan]
overlijden+s	2x	[verzekering]
overreding+s	1x	[kracht]
overstroming+s	1x	[ramp]
over+tijd+s	1x	[behandeling]
overwinning+s	3x	[roes]
overzicht+s	3x	[foto]

In al deze 58 gevallen is [over] geen bestanddeel van de samenstelling zelf, maar van een onderdeel van de samenstelling. Dat betekent dat de complexe woorden geen deel uitmaken van ons paradigma, maar dat de eerste leden van die woorden deze functie overnemen. *Overstapkaartje*, dat niet tot ons paradigma hoort, verwijst naar [overstap] dat er wel toe hoort; dit is een kwestie van delegatie: *overstap* wordt door *overstapkaartje* gedelegeerd tot de verzameling samenstellingen van het type [[over] [abc]_x]_v. In 24 op de 26 gevallen voegt die delegatie niets toe aan de verzameling voorbeelden, omdat de woorden in kwestie toch al tot onze verzameling behoorden: de uitzonderingen zijn de scheepvaartterm *overligdag*, waarbij HvD geen *overliggen* noemt,⁶⁵ en de medische term *overtijdsbehandeling*, die als basis niet één woord, maar een woordcombinatie *over tijd* heeft. Indien we *over tijd* zouden behandelen als één woord dan zou ook dit geval in het geboden patroon vallen.

Bij de zelfstandigde naamwoorden eindigen 58 lemmata op *-ing*. Hiervan behoren 10 voorbeelden tot complexe samenstellingen, die niet rechtstreeks van [over] afgeleid zijn; er blijven dus 48 woorden op *-ing* over. Al deze woorden hangen samen met een werkwoord. Vergelijk het voorbeeld *overplaatsing*, dat in verband kan worden gebracht met het werkwoord *overplaatsen*. De analyse van deze beide woorden is:

(16) [[over][plaats]_N]_v en [[[over][plaats]_N]_v+ing]_N

De regel die hier van toepassing is is een eenvoudige nominalisatie van het type

$V \rightarrow [V + ing]_N$

Deze regel is productief voor alle soorten werkwoorden. Opnieuw hebben we delegatie van het substantief naar het werkwoord; met andere woorden: iedere keer als

---

⁶⁵ De definitie is: dag dat een schip langer dan de bepaalde tijd ergens ligt om te laden of te lossen. Google vermeldt ook *overliggeld* en een voorbeeld in een site over ligplaatsen botterbehoud: *Passanten: Historische vissersschepen mogen een week gratis blijven overliggen tot een maximum van 5 schepen. Elburg - Gemeente haven*. Dit citaat bewijst het bestaan van een basiswoord *overliggen* in deze betekenis, zodat het woord *overligdag* toch het normale patroon blijkt te volgen.

we een nominalisatie op *-ing* tegenkomen kunnen we ervan uitgaan dat het corresponderende werkwoord ook tot ons bestand behoort.

DEEL 7: VERGELIJKING MET HET ENGELSE *OVER*

7.1. Inleiding

In Tyler en Evans 2002 wordt een lijst van betekenissen (*senses*) van *over* gegeven die bedoeld is als een verbeterde versie van de soortgelijke lijst van Lakoff. Dit netwerk telt 15 *senses*, plus twee *clusters* (waarvan andere *senses* afgeleid zijn). De *senses* zijn genummerd: ze beginnen met de *proto-scene*, met nummer 1; daarvan zijn vijf andere *senses* afgeleid (waarvan er twee *clusters* zijn), genummerd 2 tot en met 6; de *senses* die daarvan zijn afgeleid krijgen een hoofdletter achter hun cijfer (bijvoorbeeld 2.A) en als die nog weer afgeleide *senses* hebben voegen we opnieuw een cijfer toe (bijvoorbeeld 5.A.1).

De *senses* hebben elk een naam. De lijst is de volgende:

1. Proto-scene
2. A.B.C Trajectory Cluster
  - 2.A. On-the-other-side-of
  - 2.B. Above-and-beyond (Excess I)
  - 2.C. Completion
  - 2.D. Transfer
  - 2.E. Temporal
3. Covering
4. Examining
  - 4.A. Focus-of-attention
5. Up Cluster
  - 5.A. More
    - 5.A.1. Over-and-above (Excess II)
  - 5.B. Control
  - 5.C. Preference
6. Reflexive
  - 6.A. Repetition

Om de gedachten te betalen voeg ik voor iedere *sense* een voorbeeld toe.

1. The picture is over the mantel.
2. The cat jumped over the wall.⁶⁶
- 2.A. John lives over the hill.
- 2.B. Your article is over the page limit.
- 2.C. The game is over.
- 2.D. Sally turned the keys over to the janitor.
- 2.E. Their friendship has remained strong over the years.

---

⁶⁶ Zie hoofdstuk 11 van deze bundel voor een kritische beschouwing van dit voorbeeld.

- 3. The tablecloth is over the table.
- 4. Mary looked over the manuscript quite carefully.
- 4.A. The little boy cried over his broken toy.
- 5. _____
- 5.A. He weighs just over 150 pounds.
- 5.A.1 The heavy rains caused the river to flow over its banks.
- 5.B. She has a strange power over me.
- 5.C. I would prefer tea over coffee.
- 6. He turned the page over.
- 6.A. He played the same piano piece over.

Zoals we gezien hebben meent Hubert Cuykens (1991) dat er niet veel verschil is tussen het Engelse en het Nederlandse netwerk. Hoezeer hij de plank mislaat blijkt wel als we proberen de 16 zinnnetjes te vertalen. We krijgen dan voor het Nederlands:

- 1. Het schilderij hangt boven de schoorsteenmantel.
- 2. De kat sprong over de muur.
- 2.A. Jan woont voorbij de heuvel.⁶⁷
- 2.B. Jouw artikel overschrijdt het toegestane aantal bladzijden.⁶⁸
- 2.C. Het spel is afgelopen.⁶⁹
- 2.D. Sara overhandigde de sleutel (gaf de sleutel af) aan de cipier.
- 2.E. Door de jaren heen is hun vriendschap hecht gebleven.
- 3. Het tafelkleed ligt over de tafel.
- 4. Marie heeft het manuscript heel zorgvuldig doorgenomen.
- 4.A. Het jochie huilde om zijn kapotte speeltje.
- 5. _____
- 5.A. Hij weegt over de 150 pond.
- 5.A.1. Door de hevige regen is de rivier over zijn oevers gestroomd.
- 5.B. Zij heeft een vreemde macht over mij.
- 5.C. Ik heb eigenlijk liever thee dan koffie (prefereer thee boven koffie).
- 6. Hij sloeg de bladzij om.
- 6.A. Hij speelde hetzelfde stuk nog eens.

Van de 16 voorbeelden hebben er vier *over* als voorzetsel (2, 3, 5A1 en 5B) en nog eens twee een werkwoord met prefix *over* (2B en 2D). Bij enkele voorbeelden is *over* een aanvaardbaar alternatief, maar mijns inziens niet de eerste keus (2A, 2C, 4 en 6A). Dan zijn er altijd nog zes voorbeelden waarbij *over* onmogelijk is.

Dit resultaat geeft aanleiding tot een nader onderzoek. Ik neem hiervoor twee Engelse teksten met hun Nederlandse vertaling en vergelijk de *overs* van het Engels en de *overs* van het Nederlands met hun equivalenten in de andere taal. De teksten

---

⁶⁷ Maar: Sneeuwwitje woont over de bergen bij de zeven dwergen. (Schneewittchen über den Bergen bei den sieben Zwergen ist noch tausendmal schöner als Ihr).

⁶⁸ Via Google vind ik: *Net gebeld met vodafone en krijg ik te horen dat ik over de limiet ben*. Aangezien dit over de mobiele telefonie gaat, zal het wel een anglicisme zijn. 'Gaat ... te boven' zou ook mogelijk zijn.

⁶⁹ Google geeft (04.09.2010) het spel is afgelopen (79.800), uit (61.300x), over (24.600), voorbij (13.800x), gedaan (7.900x).

zijn Winnie the Pooh en hun eerste vertaling,⁷⁰ en een selectie van Sherlock-Holmes-verhalen, waarvan het Project Gutenberg een laat-negentiende-eeuwse vertaling in het Nederlands geeft.

7.2. De gegevens van Pooh

De gegevens van Poeh zijn de volgende. In mijn database heb ik alle voorbeelden van *over* zowel van de Engelse als van de Nederlandse tekst opgenomen. Dat zijn er in totaal 221. De Engelse tekst heeft 68 maal *over*, waarvan tweemaal als prefix (in *overrated* en *over-excited*) en eenmaal als suffix (*head-over*, vergelijk ook *head-over-heels*), de Nederlandse 172 maal, waarvan 20 keer als pre- of suffix. Het enorme verschil is te verklaren door de 104 voorbeelden van *denken* of *praten over*, waar het Engels andere oplossingen heeft; deze frequentie is thematisch, dat wil zeggen ze hoort bij het universum van deze boeken, waarin de personages voortdurend nadenken over wat hun overkomt of er met elkaar over praten. Zonder deze gevallen blijven er 64 Engelse en 48 Nederlandse *overs over*, waarvan er slechts 16 met elkaar overeenkomen (plus zes waarin het Nederlands *overal* of *overheen* gebruikt). Al deze voorbeelden betreffen ruimtelijke situaties. Ik zal eerst de 11 voorbeelden behandelen die onder pad vallen.

Er is één perfect voorbeeld van [above and across]:⁷¹

- 26 It was on this morning that Owl came flying over the water
Op dezen zelfden morgen gebeurde het, dat Uil over 't water kwam vliegen

Dezelfde betekenis ([–contact] en [+boundary-traversal]) vinden we in 34, waar *it* op *Eeyore's house* slaat:

- 34 And the wind blew it right over the wood, and blew it down here
De wind heeft het helemaal over 't Woud heen geblazen, en hij blies het hier neer

Met [+contact] hebben we een soortgelijk voorbeeld in 28:

- 28 when at last he saw the good ship, *Brain of Pooh* [...] coming over the sea to rescue him
toen hij daar dat fijne schip *Het Verstand van Poeh* [...] over de onmetelijke watervlakte zag
naderen om hem te redden.

Zes gevallen, waarvan vijf uit de episode van de Poeh-takjes (*Pooh-sticks*), betreffen *leunen over*, dus [fictive movement], met [contact], waarbij alleen het middelste punt

---

⁷⁰ Vertaald respectievelijk door Nynke van Hichtum en Toos Blom. Ik heb voor deze vertaling gekozen omdat ze mij vertrouwd is; de andere, van Mies Bouhuys, die ongetwijfeld het Engels beter beheerste, vind ik persoonlijk onsympathiek, met name omdat de naam van het monster Heffalump van het vrolijke Flipperdeflap veranderd is in het wanstaltige woord Klontenmichel. Dit is een uiterst subjectieve keuze, vergelijkbaar met de afkeer van al te jolige Bijbelvertalingen voor wie met een klassiekere vertaling opgegroeid is.

⁷¹ De voorbeelden zijn in mijn database genummerd van 1 tot en met 68 voor de Engelse *overs* en 101 t/m 254 voor de overige.

van het pad genoemd wordt.⁷² Ik citeer als voorbeeld:

- 26 But Pooh had got the biggest stone he could carry, and was leaning over the bridge,
holding it in his paws
Maar Poeh had de grootste steen gepakt, die hij torsen kon, en leunde nu over de brug,
met de steen in zijn voorpootjes

Er is één geval van *buigen over*, dus beweging, geen contact en geen begin- en eindpunt van de beweging:⁷³

- 26 and was bending over the tracks in a puzzled sort of way
en boog zich met een verlegen gezicht over de sporen op de grond

In het laatste voorbeeld valt het pad samen met het referentie-element, waarvan het de richting volgt:

- 33 It was still snowing as he stumped over the white forest track
Het sneeuwde nog altijd, toen hij over het witte bospaadje strompelde

Laten we nu kijken naar de gevallen waarin het Engels *over* heeft, maar het Nederlands niet.

We zagen eerder dat de gevallen waarin [across] ontbreekt en alleen [above] geactiveerd wordt in het Engels verenigbaar kunnen zijn met *over*, maar dat het Nederlands verplicht *boven* moet gebruiken. Ik zal alle drie gevallen citeren: het eerste is een centraal voorbeeld (met een fraai contrast met *onder*),⁷⁴ het tweede is een extensie in de richting van [cover];⁷⁵ het derde is vaag over het kenmerk [$\pm$ contact].

- 1 It means he had the name over the door in gold letters and lived under it
Dat wil zeggen, dat die naam met gouden letters boven zijn deur stond en dat hij er onder woonde
13 there was a lightness in the sky over the Hundred Acre Wood which seemed to show that it was waking up
er was een lichtschijnsel boven het Honderd-Bunders-Bosch, waaruit Poeh opmaakte, dat ze [slaat op de zon, niet op het bos] al bezig was wakker te worden
40 slowly he got his chin over it ... and then one back paw ... and then the other ... until ... he

---

⁷² Leunen over de brug moet natuurlijk pragmatisch opgevat worden als leunen over de brugleuning; het enige onderdeel van de brug waarover je leunen kunt. *Leunen over de leuning* is weer een geval van lexicale solidariteit. In het zesde voorbeeld leunde Teigetje over de rug van Roe's stoel. Ook hier is de rug dat gedeelte van deze stoel waarover je leunen kunt.

⁷³ Het enige verschil tussen *gebogen over* en *geleund over* is [$\pm$ contact]. Het woord *leunen* verwijst naar het ondersteuningsscenario, het woord *buigen* naar de boog van de cirkel (die ook een rol speelt in de 'algebraïsche' beschouwingen van Joost Swarts).

⁷⁴ Aangezien Pooh *lived under the name of Sanders* is het woordgrapje hier dat de concrete [-superioriteit]-betekenis van *under* geactiveerd wordt.

⁷⁵ Dat het Nederlands hier *boven* heeft (dus de interpretatie ['above']) prefereert boven ['cover']) zal wel samenhangen met het weglaten van *the sky*. *Lightness* is ook een ander soort object dan *lichtschijnsel*.

was sitting on it
toen kreeg hij langzaam zijn kin boven de tak ... en toen ... een achterpoot ... en toen de
andere ... en eindelijk zat hij bovenop.⁷⁶

De betekenis die Lakoff *reflexive* noemt komt in deze wankele kleuterwereld verscheidene keren voor. In deze betekenis is in het Nederlands *over* uitgesloten en kunnen we alleen *om* gebruiken. Twee voorbeelden:

- 56/57 and Tigger accidentally knocked over one or two chairs by accident and Roo accidentally
knocked over one on purpose
en Teigetje gooide toevallig per ongeluk een paar stoelen om en Roe gooide er toevallig
expres een om
60 Your tree is blown right over, Owl
Je boom is omgewaaid, Uil

Er zijn ook twee aspectuele betekenissen die in het Nederlands anders behandeld worden. De ene betreft de herhaling van een handeling, die ik de code opnieuw heb gegeven. Er zijn vier voorbeelden; in twee daarvan wordt *over* niet vertaald; in de andere twee vinden we de vertaling *nog eens*:

- 3 After breakfast he had said it over and over to himself until he had learnt it off by heart
Na 't ontbijt had hij 't nog eens bij zichzelf geneuried, net zoolang tot hij 't geheel uit zijn
hoofd kende

De andere aspectuele waarde is in principe in het Nederlands ook mogelijk (*The holidays are over/de vakantie is over*), maar er zijn andere vertalingen die meer voorkomen: *voorbij* of *uit*.⁷⁷ Zie het volgende voorbeeld:

- 20 and stayed there for two days until the danger was over
en daar twee heele dagen bleef, totdat hij dacht dat 't gevaar nu wel voorbij zou zijn

De omgekeerde situatie (Nederlands *over*, Engels iets anders) is ook mogelijk, waaruit blijkt dat het hier niet om een principiële uitgeslotenheid gaat, maar om een vrije keuze uit meer mogelijkheden:

- 207 Rabbit never minded saying things again
Konijn vond het nooit erg, om iets nog eens over te zeggen

De beide aspectuele betekenissen staan bij elkaar in de volgende zin:

- 61 When it was over, he wanted to ask for one of the verses over again
Toen 't uit was, zou hij dolgraag één stuk nog eens horen

---

⁷⁶ Hier is *over* moeilijk interpreteerbaar. Dit is een duidelijk *support*-geval, dus je zou *om* verwachten; ik interpreteer daarom *over* als [cover]: Tigger's hele kin rust op de tak. Het Nederlandse *boven* moet hier geïnterpreteerd worden als *bovenop*, net als even verder in dezelfde zin.

⁷⁷ De suggestie in de literatuur (zie Geeraerts 1992) is dat naarmate er meer alternatieven zijn de bewuste betekenis marginaler wordt in het geheel van de betekenissen van het woord.

Verder is er nog een mooi voorbeeld van een metaforisch pad, waar het obstakel een gebeurtenis is:

- 54 Tiggers never go on being Sad, explained Rabbit. They get over it with Astonishing Rapidity
Teigetjes blijven nooit altijd verdrietig, legde Konijn uit. Ze raken er met Verbazing wekkende Snelheid overheen

Bij de idiomatische uitdrukkingen met *over* is de meest frequente *all over* (zes voorbeelden). Er zijn verschillende vertalingen voor, maar vaak wordt het woord 'helemaal' gebruikt. Zo in:

- 2 and rolled and rolled until he was black all over
en rolde zich daarin net zoolang om en om, tot hij heelemaal zwart zag

Omgekeerd zijn er een aantal conteksten waarin het Nederlands *over* gebruikt, maar het Engels niet. Niet alle gevallen zijn structureel; soms heeft de vertaalster alleen maar voor een andere manier van zien gekozen. Zo in:

- 192 When Piglet had finished jumping, he wiped his paws on his front and said, 'What shall we do now?'
Toen Knorretje klaar was, veegde hij met z'n pootjes over zijn voorhoofd en zei: 'Wat gaan we nu doen?'

Je kunt je op een vlak bevinden of dat hele vlak bedekken. Dat is ook het geval in het al eerder genoemde dekken van een tafel:

- 181 It goes on the table and you put things on it
Het gaat over de tafel en je zet er van alles op

De keuze is hier in principe uitwisselbaar (*over the table* en *op de tafel*).

Soms prefereert het Engels een werkwoord, waar het Nederlands een voorzetsel heeft. Dat is het geval in het volgende voorbeeld, waar de betekenis [across] geactiveerd wordt, maar het Engels het werkwoord *to cross* gebruikt:

- 200 There was a broad track, almost as broad as a road, leading from the Outland to the Forest, but before it could come to the Forest, it had to cross the river
Naar het Woud leidde een breed pad, bijna zo breed als een weg, maar voor het bij het Woud kwam, moest het de rivier over

In de volgende voorbeelden kunnen we zien hoe dezelfde situatie, namelijk in de scene van het afscheid van de Pooh-wereld, in de tekst zelf op twee manieren geïnterpreteerd kan worden:

- 65 and he sat there looking out over the world, and wishing it wouldn't stop
en dan zat hij stil uit te kijken over de wereld en hij wou maar, dat er nooit een eind aan kwam
- 237 Christopher Robin, who was still looking at the world with his chin in his hands

Janneman Robinson, die met zijn kin in zijn handjes, stil over de wereld had zitten uitkijken

De structurele verschillen betreffen de volgende categoriën: LEFT, TEMP en ARG. In andere teksten gaat het ook om CAUS (*to cry over ...*), maar hiervoor is het beeld hier diffuus.

LEFT is mijn symbool voor de gevallen waar *over* staat voor *overgebleven*. Het woord *left* is namelijk het Engelse equivalent van deze waarde van *over*. Er zijn zeven voorbeelden. Een echt Poeh-zinnetje is het volgende:

- 185 I've got fourteen pots of honey left
Ik heb nog veertien potjes honing over

De beide temporele waarden die in deze rubriek aan de orde zijn zijn klokke-tijd en duur met betrekking tot de toekomst. De eerste is een vaste formule, die in het Engels weergegeven wordt met *past*; voor de tweede (die vier voorkomens heeft) wordt in het Engels steevast *in* gebruikt:

- 196 Quarter past eleven, then?
Kwart over elf dan?
137 and he was going to see his first Heffalump in about an hour from now!
En over een uurtje of zoo zou hij voor den eersten keer in zijn leven een Flipperdeflap zien!

De 104 voorbeelden van ARG (onderwerp van gedachten of gesprek) kennen in principe drie vertalingen:

In 47 gevallen hebben we weglating van het voorzetsel. De meeste betreffen (na-)denken over, waar het Engels kan volstaan met *to think*:

- 211 I've been thinking, said Pooh, and I think ...
Ik heb er eens over nagedacht, zei Poeh, en ik vind ...
133 Piglet didn't think so
Knorretje bleef er anders over denken
190 but the more he thought, the more he felt that there is no real answer to 'Hoho!'
maar hoe langer hij erover dacht, hoe zekerder hij wist, dat er geen echt antwoord is op zo'n 'Ho-ho!'

In enkele gevallen correspondeert 'praten/spreken over' met *to say* of *to mention*, die met een lijdend voorwerp geconstrueerd worden.

In 41 gevallen is het Engelse vaste voorzetsel *about*. De meeste hebben het werkwoord *to talk*, waarvan het het vaste voorzetsel is, of verwante zelfstandige naamwoorden zoals een verhaal, een liedje of uitleg. De overige (met één uitzondering, waar *to refer to* gebruikt wordt) hebben het voorzetsel *of*. In praktisch alle dertien gevallen is het werkwoord *denken/ to think*; in twee gevallen hebben we *to talk of* (*Talking of Poetry/nu we toch over gedichten praten*). Een voorbeeld van *to think of* is:

- 233 They walked on, thinking of This and That

Ze liepen maar door, en dachten zo over alles en nog wat

De conclusie van deze analyse van Winnie the Pooh en zijn Nederlandse vertaling is dat er wel degelijk overeenkomsten zijn tussen het Engelse en het Nederlandse *over*, maar dat deze heel wat minder frequent zijn dan je op het eerste gezicht zou denken. De overeenkomsten liggen vooral op het terrein van de combinatie 'above and across', maar in tegenstelling tot het Engels mag *across* niet uit deze formule verdwijnen. De niet-ruimtelijke betekenissen hebben meestal andere oplossingen. Voor CAUS (gevoelens opgewekt door een gebeurtenis) is het beeld niet duidelijk, wat ongetwijfeld aan het universum van dit boek ligt.⁷⁸

Hierna wil ik een soortgelijke analyse maken van de Sherlock-Holmes-verhalen uit het Gutenberg-project.

7.3 De statistische gegevens van Sherlock Holmes

In mijn analyse van Winnie the Pooh ben ik tamelijk informeel te werk gegaan; bij Sherlock Holmes wil ik wat preciezer gegevens leveren. Allereerst de teksten. Ze zijn afkomstig uit het Gutenberg Project, dat voor het Nederlands één bundel verhalen van Conan Doyle bevat;⁷⁹ ik heb deze verhalen gecopieerd en vervolgens de originelen uit de verschillende Engelse bundels van hetzelfde Gutenberg Project opgezocht.⁸⁰ Het betreft de volgende verhalen: I *The Crooked Man/De gebochelde*; II *The Cardboard Box/De afgesneden ooren*; III *The Stockbroker's Clerk/De klerk van de effectenhandelaar*; IV *The Naval Treaty/Het scheepvaartverdrag*; V *The Final Case/De dood van Sherlock Holmes*; VI *The Adventure of the Priory School/Het avontuur van de opleidingsschool*; VII *The Adventure of "Black Peter"/Het avontuur van "Zwarte Peter"*; VIII *The adventure of Charles Augustus Milverton/Het avontuur van Charles Augustus Milverton* en IX *The Adventure of the Six Napoleons/Het avontuur van de zes Napoleons*. Hoewel de maker van de Gutenberg-tekst zegt dat hij zorgvuldig gecorrigeerd is, heb ik toch wel wat foutjes gevonden; soms heb ik die stilzwijgend gecorrigeerd;⁸¹ in gevallen van onzekerheid heb ik ze laten staan. De vertaler maakt natuurlijk ook fouten, waarvan ik hier een paar afschrikwekkende voorbeelden noem: *As we turned him over/Terwijl ik mij over hem heenboog* (in plaats van: *toen we het lichaam omdraaiden*); *I have no doubt that you have been annoyed more than enough already over this*

---

⁷⁸ De dieren uit het verhaal hebben permanente gevoelens (Iejaar droevig, Knorretje bang, en dergelijke), geen gevoelens die ergens het gevolg van zijn.

⁷⁹ Rijswijk: Blankwaardt & Schoonhoven, zevende druk; de laatste vier uit De terugkeer van Sherlock Holmes, dezelfde uitgever. De naam van de vertaler wordt niet opgegeven. De originelen zijn respectievelijk uit 1894 en 1905; ik vermoed dat de vertalingen uit ongeveer dezelfde tijd dateren. In ieder geval spreken Holmes en Watson elkaar met *gij* aan.

⁸⁰ De verhalen I, III, IV en V komen uit *The Memoirs of Sherlock Holmes* (e-text 834), II is apart gepubliceerd als e-text 2344 en VI tot IX uit *The Return of Sherlock Holmes* (e-text 221).

⁸¹ Bijvoorbeeld *overhead* als uit het verband en de vertaling blijkt dat er *overheard* bedoeld is, of de Rosenlani-geleeser uit *De dood van Sherlock Holmes*, waar de scanner van de Nederlandse tekst ten onrechte Rosenlani gelezen heeft.

business/Zonder twijfel heeft deze geschiedenis u al meer gehinderd dan u lief is (gelezen als: *has annoyed you*; in plaats van: *bent u lastig gevallen*); *His appearance was quite familiar to me/Zijn voorkomen heeft overeenkomst met het mijne* (in plaats van *kwam mij vertrouwd voor*) en de ergste blunder: *If my record were closed to-night I could still survey it with equanimity/Ook als heden aan mijn werk een einde kwam, ik zou het met gelatenheid overleven* (in plaats van: *beschouwen; overzien; kennelijk verward met survive*; het betreft het moment waarop Sherlock Holmes juist zijn dood voorziet). Bij deze fouten komt een groot aantal gevallen waarin de passage met *over* eenvoudig is weggelaten; voor ons onderzoek betekent dit eenvoudig dat we deze voorbeelden buiten beschouwing laten.

In de 10 verhalen van Sherlock Holmes die ik bekeken heb heb ik alle zinnen in mijn database gestopt die hetzij in de Nederlandse vertaling hetzij in het Engelse origineel *over* bevatten, zowel als *free of* als *bound form*. In totaal zijn dat 443 voorbeelden. De Engelse tekst bevat 77.001 woorden; de Nederlandse 76.915. De Engelse tekst bevat 167 voorbeelden van *over*, de Nederlandse 177. In 64 voorbeelden hebben zowel de Engelse als de Nederlandse tekst *over*; 126 Nederlandse voorbeelden hebben een andere Engelse vertaling dan *over*; 103 Engelse voorbeelden hebben een andere Nederlandse vertaling dan *over*.

De Engelse tekst heeft 98 voorbeelden met het voorzetsel *over*, plus tweemaal *over and over* (die tellen als 4 voorbeelden) en tweemaal de combinatie *over to*, tweemaal *all over*, eenmaal *over here* en eenmaal de combinatie *from over*. In 25 gevallen hebben we het prefix *over*, waarvan 3x het zelfstandig naamwoord *overcoat*. De overige vormen zijn werkwoorden: 8x *overtake*, 5x *overlook* 2x *overhear* en 1x *overcome*, *overhang*, *overpower*, *override*, *overwhelm*, *overwork* en het deelwoord *overwrought*. Ten slotte zijn er 31 *verb & particle* combinaties: 6x *talk over*, 5x *turn over*, 4x *hand over*, 3x *take over*, 2x *run over* en *think over* en 1x *brim over*, *come over*, *cover over*, *get over*, *look over*, *pass over*, *read over*, *throw over* en *walk over*. Dit is een statistiek die op een snelle inspectie gebaseerd is. Er zijn namelijk ook gevallen van het bijwoord *over*, zoals in *That evening James bicycled over* (vertaald als: *Die avond ging James per fiets daarheen*) en niet altijd is meteen uit te maken wanneer we met een bijwoord te maken hebben en wanneer met een *particle*.

In de lijst van Nederlandse voorbeelden met *over*, hebben we 174 maal *over* als voorzetsel, eenmaal *over* als achterzetsel⁸² en eenmaal *over en over*.⁸³ In één voorbeeld vinden we *er overheen*. Het zinnetje: *Holmes sprong als een acrobaat er op en er overheen* vertaalt het Engelse *he sprang to the top and over*; de *zes voet hoge tuinmuur* wordt in het Nederlands tweemaal vervangen door *er*, maar was in het Engelse origineel weggelaten. Onder de samenstellingen hebben we 9x *voorover* (meestal *forward*), 8x *achter-*

---

⁸² *Maar ik ging het smalle voetpad over, dat er heen leidde*. Het origineel heeft een heel andere tekst: *I could see the curving path, which winds over the shoulder of the hill and leads to it*.

⁸³ Dit is een onhandige vertaling van *by telling my story over and over: door mijn verhaal over en over te vertellen*. In *'You coward!' she repeated over and over again* is de vertaling daarentegen *'Gij lafaard!' riep zij herhaaldelijk*.

over (meestal *back*) en 16x het voorzetsel *tegenover* (vaak *opposite*). Samenstellingen met *over* als eerste lid komen voor in 146 voorbeelden, waaronder 25 gevallen van *overtuigd/overtuigen/overtuiging* (heel vaak *convince(d)* en *conviction*), 23 van *overeenkomen/overeenkomst* en *(dien)overeenkomstig*, 13 keer *overeind* (meestal vertaald met *up*, maar ook enkele malen met *to rise*), 8 keer *overhandigen* (haast allemaal vertaald met *hand*, al of niet met particle (*over, in*)), en 7 maal *overal*. De overige voorbeelden betreffen voor het merendeel combinaties van *over* met een werkwoord.

In de volgende paragraaf geef ik een schema van de correspondenties tussen het Nederlandse en het Engelse *over*.

7.4. Schema voor de correspondenties

De 239 voorbeelden uit de Sherlock-Holmesverhalen heb ik onderverdeeld in 19 categorieën. Hier heb ik globaal genoteerd welke voorzetsels in het Nederlands en het Engels worden gebruikt; in de volgende paragrafen zullen de afzonderlijke categorieën in detail aan de orde komen. De volgorde is alfabetisch volgens de codes; dus in principe willekeurig.

sem categorie	Ned	Eng
ABOVE	boven	over
AGAIN	(verschillend)	over and over
ARG	over	(various)
BLIK	over	over
CAUS	over	(various)
COVER	over	over, (up)
DOM	over	(over)
EXCESS	meer dan	over
LEFT	left	over
PAD	over	across (over)
PAD-ACROSS	over	over
PAD-ALONG	over	over (up)
PAD-BUIG	over	over
PAD-COMM	over	through
PAD-OBST	over	over
PAD-REFL	om	over
PAD-SPREID	over	(all) over
TEMP	over	in
TEMP-KLOK	over	past

7.5. Details van de correspondenties

Terwijl het schema pretendeert op het niveau van de deelbetekenissen te zitten, worden de afzonderlijke voorbeelden geïnterpreteerd op het niveau van de situationtypes. Ik zal de voorbeelden selectief citeren, waarbij ik me concentreer op centrale

en perifere gevallen.

7.5.1. ABOVE

Zoals al meermalen ter sprake is gekomen hebben we hier een categorie waar het Nederlands en het Engels radikaal uiteenlopen. Waar het Engels een scheiding tussen *over* en *above* maakt op grond van een scenario van bijeenhoren, kan het Nederlands *over* alleen gebruiken in een COVER-scenario. Drie voorbeelden van *over* in deze betekenis corresponderen in het Nederlands met *boven*: *a bell over his head* 'de schel, die boven zijn hoofd hing'; *I read death on his face as plain as I can read that text over the fire* 'ik las den dood op zijn gezicht even gemakkelijk als ik die woorden daar boven den haard lees'; *his brows knotted over his Teutonic eyes* 'zijn wenkbrauwen trokken zich boven zijn blauwe oogen samen'. In een ander geval van wenkbrauwen wordt in de vertaling de situatie omgedraaid; zodat we *onder* krijgen: *the landlord, his heavy eyebrows drawn over his savage eyes* 'de herbergier [...] met oogen, die fonkelden van onder de zwarte wenkbrauwen'. In een laatste voorbeeld, *a fanlight over the hall door* wordt *over* niet vertaald ('de gang waar een lamp brandde').

De meubilair-voorbeelden zijn centraal; ze worden haast altijd in de discussie over *above/over* aangehaald. De wenkbrauwen zijn secundair: *x* wordt hier het menselijk lichaam. Een Google-test (21.10.2010) wijst uit: *the brows over his eyes*: 2240 resultaten; *the brows above his eyes*: 8 resultaten.

7.5.2. AGAIN

De beide voorbeelden die bij Sherlock Holmes gevonden zijn hebben de versterking *over and over*. In één geval blijft deze combinatie in de Nederlandse tekst (*I am giving away valuable copy by telling my story over and over to a string of different people*; 'nu geef ik kostbare inlichtingen en kopie, door mijn verhaal over en over te vertellen aan verschillende personen'). Dit lijkt me een onhandigheid van de vertaler: 'steeds opnieuw' zou hier beter passen. Het nadere voorbeeld is wel duidelijk: *'You coward!' she repeated over and over again* 'Gij, lafaard!' riep zij herhaaldelijk'. In de Engelse tekst komt ook het woord *again* voor, ter versterking van de uitdrukking.

7.5.3. ARG

De paragraaf over Poeh liet al zien dat we een scheiding moeten maken tussen de centrale betekenis *spreken over* en *denken over*. De resultaten bij Sherlock Holmes zijn de volgende. Er zijn 63 voorbeelden die onder deze rubriek gerekend kunnen worden. In 16 wordt het voorzetsel niet vertaald. *About* is de vertaling in 13 gevallen; 6 gevallen hebben *as to*; er is eenmaal *at* en eenmaal *concerning*; 11 gevallen hebben *of*; er is tweemaal *on* en eenmaal *on the subject of*; drie gevallen hebben *over*; vijf keer vonden we *upon* en in drie gevallen verandert de syntaxis en staat het Nederlandse 'spreken over' voor *to talk over something*: *Let us go back to the bedroom and talk the matter over* 'Laten wij naar de slaapkamer gaan en over de zaak spreken'.

Inspectie van de voorbeelden laat zien dat er geen principieel criterium is voor het kiezen van een equivalent. Het lijkt meer een kwestie van stijl te zijn, waarbij *as to*

vlotter is dan *about* en *upon* een plechtig cachet geeft aan de zin. Zie de volgende voorbeelden: *I have spoken to no one*/'ik heb er met niemand over gesproken'; *since you think otherwise*/'wanneer u er echter anders over denkt' voor het equivalent zero; *we sat down and we drank and we yarned about old times*/'wij gingen zitten, wij dronken en praatten over oude tijden'; *and we had ceaseless rows about nothing*/'en we hadden zonder oorzaak [sic!] twist over de nietigste zaken' voor het equivalent *about*; *with a few hurried words as to our plans for the morrow*/'na een paar haastige woorden over onze plannen voor den volgenden dag' voor het equivalent *as to*; [...] Lestrade had spoken of the weather and the newspapers/'[...] had Lestrade gesproken over het weer en de dagbladen' voor het equivalent *of*; at the age of twenty-one he [=Moriarty] wrote a treatise upon the Binomial Theorem/'op een- en twintigjarigen leeftijd schreef hij een verhandeling over het Binomium van Newton' voor het equivalent *upon*.

Als we Geeraerts moeten geloven dan is deze situatie (veel alternatieven voor één en hetzelfde voorzetsel) een aanwijzing dat we hier met een marginale categorie te maken hebben. Marginaal is het juiste woord niet; tenslotte is ARG een vaste actant bij werkwoorden van communicatie. Wel kunnen we stellen dat ARG een typische afgeleide categorie is; iedere taal vult de categorie op met voorzetsels die in eerste instantie een andere betekenis hebben. Is deze categorie eenmaal gevormd, dan kan ze functioneren als aparte betekenis, met eigen prototypisch gedrag, bijvoorbeeld centrale gevallen (met spreken en denken) en marginale gevallen. In mijn materiaal beschouw ik als typisch marginaal geval het type (*zich be*)klagen over, dat op de grens ligt tussen ARG en CAUS (er zijn gevoelens bij in het spel).

7.5.4. BLIK

Dit is een metaforische vorm van PAD, die in principe van verschillende vormen van PAD kan uitgaan. Zo hebben we BLIK-OBST, als metafoor van PAD-OBST in *while Hopkins and I gazed over each shoulder*/'terwijl Hopkins en ik over zijn schouders tuurden', en pad-onbegrensd in *looking gloomily over the rolling expanse of the moor*/'terwijl hij peinzend over de golvende vlakte staarde'. In de Nederlandse tekst hebben we zelfs een voorbeeld waar de ruimtelijke en de metaforische betekenis van PAD-SPREID samengaan, maar hier kiest het Engels in beide gevallen andere oplossingen: *I saw Holmes' eye darting to right and left among the litter of iron and wood which was scattered about the floor*/'Ik zag de oogen van Holmes links en rechts gaan over de massa ijzer en hout, die over den vloer verspreid lag'.

7.5.5. CAUSE 17x

CAUSE is een bona fide betekenis in de Engelstalige literatuur. Deze komt dan ook terug in de lijst van Tyler & Evans, als betekenis 4A *The boy cried over his broken toy*. Hun naam is Focus of attention, wat eerder doet denken aan betekenis ARG. Mijn reden om deze betekenis niet onder ARG op te nemen is dat het natuurlijke Nederlandse equivalent niet *over*, maar *om* lijkt te zijn. Bij de analyse van de Poeh-voorbeelden zette ik een vraagteken bij de automatische equivalentie, zonder een

duidelijk verhaal. Analyse van de 17 voorbeelden van CAUSE, waarbij *y*, der oorzaak, in verband werd gebracht met een gevoel, uitgedrukt door *x* (deze situatie is het criterium waarom een voorbeeld in deze rubriek wordt opgenomen) leert ons dat er helemaal geen automatische correspondentie is. Er is daarentegen een grote variëteit van equivalente voorzetsels, waarbij *over~by* misschien wel het meest stabiele is. Twee voorbeelden: *Phelps, who, rejoiced by his returning health, [...]* /'Phelps, die verheugd over den terugkeer van zijn gezondheid [...]' en *horrified beyond expression by the dreadful deed he had witnessed*/'verschrikt over de afschuwelijke daad, waarvan hij getuige was geweest'. Andere oplossingen zijn *with: whether he was satisfied or not with the position of the case*/'of hij al dan niet tevreden was over den stand van zaken' en *in, Far from feeling guilty, I rejoiced and exulted in our dangers*/'Verre van mij schuldig te voelen, verheugde ik me over de gevaren, die wij nu liepen'.

Er komen wel equivalenties *over~over* voor, maar dat is dan in de perifere gevallen: *I had a row over you with Mawson's manager*/'Ik heb twist over u gehad met den directeur van de firma Mawson'. We zitten hier op de grens van betekenis ARG, zie bijvoorbeeld *rows about nothing*, dat aldaar geciteerd werd. Misschien is het bij 'you' duidelijker dat hij de oorzaak van de twist is, dan bij de 'nietigste zaken', maar hoe dan ook is het verschil subtiel. Marginaal is ook het geval *I sat up half the night hugging myself over it*, dat nogal slap vertaald is als 'ik kon van blijdschap niet slapen'; het verschil in formulering is zo groot dat dit voorbeeld amper kan bijdragen tot een equivalentie *van~over* voor CAUSE.

Opnieuw kunnen we hier stellen dat de oorzaak van een gevoel een secundaire betekenis is; hij komt in alle talen voor, maar de lexicale invulling is zeer wisselend.

7.5.6. COVER

Het criterium voor COVER is vlak over vlak. Als puur ruimtelijke categorie is ze niet erg frequent in Sherlock Holmes; een paar voorbeelden zijn: *[he] removed his overcoat, folded it with great deliberation over the back of a chair, and then took a seat*/'[hij] trok zijn overjas uit, vouwde deze netjes op over de rug van een stoel en ging vervolgens zitten'; *[with] grizzled hair curving down over her temples on each side*/'[met] grijzend haar, dat in zachte golvingen over haar slapen was gekamd'.

In dit laatste voorbeeld hebben we alweer het menselijk lichaam als *y*. We komen dit ook tegen in *[I] poured the cold water over his face*, waar overigens de Nederlandse vertaling luidt: '[ik] sprenkelde hem het koude water in 't gezicht'. Verder *a veil over her face*/'een voile voor het gelaat'; *a mask over his eyes*/'een masker voor de oogen'. In de cricketwedstrijd geeft de vertaler het helemaal op: *to chevy him about the playground and hit him over the shins with a wicket*.

In de metaforische uitdrukkingen hebben we verschillende voorbeelden met gelaatstrekken. Ik zet naast elkaar: *a shadow passed over the expressive face of the statesman*/'er vertoonde zich een trek van misnoegen op het gelaat van de staatsman'; *a look of surprise passed over his face*/'zijn gelaat nam een uitdrukking van verbazing aan'; *again a swift change passed over the heavy, unshaven face*/'weder kwam er een snelle

verandering in het ongeschoren gelaat', zinnen die misschien eerder aangeven dat de vertaler geen weg weet met het werkwoord 'to pass over': zou hij 'glijden' gekozen hebben dan was *over* aangewezen geweest.

7.5.7. DOM

Er zijn vijf voorbeelden waar de relatie overheersing aanwezig is. In de meeste gevallen corresponderen de beide zinnen slecht. Waar ze wel overeenkomen hebben we eenmaal *over* en eenmaal *upon* voor het Nederlandse *over*. Het gaat om *in the event of the French fleet gaining a complete ascendancy over that of Italy in the Mediterranean/* 'voor 't geval de Fransche vloot een volkomen overwicht over die van Italië in de Middellandsche Zee verkreeg'; *the claim which he has upon me, and upon his power of provoking a scandal/* de macht die hij over mij had door met een schandaal te dreigen'.

7.5.8. EXCESS

In deze betekenis correspondeert het Engelse *over* met Nederlandse vergrotende trappen: meer dan, langer dan: *the clearing up of over forty mysteries/* meer dan veertig geheimen zullen worden ontsluitd'; *a sum of considerably over a million sterling/* een bedrag, [...] te zamen een waarde van meer dan een miljoen pond'; *young Gorot, who [...] stayed over time in the office that night/* de[n] jonge[n] Gorot, die [...] op den bewusten avond langer dan gewoonlijk op het bureau bleef'; *here I have lain, Mr. Holmes, for over nine weeks, unconscious, and raving with brain-fever/* hier, mijnheer Holmes, heb ik langer dan negen weken gelegen, zonder bewustzijn, ten prooi aan sloopende zenuwkoortsen'. De laatste voorbeelden betreffen tijdpaden, maar van een ander type dan die welke we straks onder TEMP tegen zullen komen.

7.5.9. LEFT

Deze categorie zijn we nog niet tegengekomen; hij behoort tot de voorbeelden die in de HvD niet als voorzetsel, maar als predicatief adjectief zijn opgenomen. We kwamen het type bij Poeh tegen in het voorbeeld *Ik heb nog veertien potjes honing over*. Bij Sherlock Holmes is er één voorbeeld waarin LEFT correspondeert met het Nederlandse *over*, namelijk *There was only my trade left/* alleen mijn zaak bleef over'. In de andere vier gevallen vinden we een vorm van *remain*, bijvoorbeeld *It only remains to fix a price/* alleen blijft nu nog de prijs over'.

7.5.10. PAD-ACROSS

De voorbeelden van deze betekenis kunnen zowel in het Engels als in het Nederlands *over* hebben, maar in de meeste gevallen in Sherlock Holmes vinden wij daarentegen *across*. Als de voeten op de grond blijven is het kennelijk niet nodig de [superiority] uit te drukken. Enkele voorbeelden: *as we stole across the grass plot/* 'terwijl wij over het gras naderbij slopen' en varianten (er wordt veel over het gras gesproken in deze detectiveverhalen), bijvoorbeeld met het werkwoord *to cross*: *and he had crossed the road/* die over het grasperk is geloopt'. Ook heeft het Engels soms idiomatische uitdrukkingen: *this man Fairbairn is never to darken my door again/* deze

Fairbairn moet bij mij nooit weer over den drempel komen'.

7.5.11. PAD-ALONG

Een typisch voorbeeld is *the garden gate swung open, and a lithe, dark figure, as swift and as active as an ape, rushed up the garden path*/'werd de tuin deur open gedaan en een slanke, donkere gedaante snel en behendig als een aap sloop over het pad'. Het komt me voor dat *over* ACROSS zou suggereren en dat *up* wordt gebruikt om ALONG te forceren.

7.5.12. PAD-BUIG

De correspondentie *over/over* is aanwezig, al is dat dan in de afleiding *voorover*: *the man leaned over and pulled up the front of a kind of hutch in the corner*/'de man boog zich voorover en trok de schuif op van een soort hok, dat in de hoek der kamer stond'. Een regelrecht voorbeeld van *over/over* vinden we in "*Shall I sign here?*" *he asked, stooping over the table*/'zal ik hier teekenen?" vroeg hij, over de tafel buigend'.

7.5.13. PAD-COMM

Dit voorbeeld, waar COMM staat voor communicatie is een metafoor (Jackendoffs posit mode) gebaseerd op PAD-VIA. Het komt hier alleen maar tweemaal voor in de uitdrukking over de post. In de Engelse correspondentie valt het element [superioriteit] weg. Voorbeeld: *that it is a rare event for her to receive anything through the post*/'dat het voor haar een buitengewone gebeurtenis is, iets over de post te ontvangen'.

7.5.14 PAD-OBST

Er zijn en twintigtal voorbeelden van PAD-OBST. Hier is *over* in beide talen het voorde-handliggende voorzetsel. Ik citeer twee gevallen: *and put him over the rail in the middle watch of a dark night*/'en hem tijdens de hondenwacht in een donkere nacht [...] over de verschansing wierp'; *stepping out into the dark, I nearly fell over a dead man, who was lying there*/'In het donker naar buiten gaande viel ik bijna over een lijk, dat hier lag'.

7.5.15 PAD-REFL

Een voorbeeld waar de correspondentie Engels *over*/Nederlands *om* te zien is is het volgende: *Holmes turned the body over reverently, and examined it with great attention*/'Holmes keerde voorzichtig het lijk om en onderzocht het met groote nauwkeurigheid'.

7.5.16 PAD-SPREID

Een mooi voorbeeld vinden we in *Het avontuur van de zes Napoleons*.⁸⁴ *That the broken*

---

⁸⁴ Dit verhaal van smokkel in bustes van Napoleon is een voorloper van Hammetts vermaarde *Maltese Falcon*.

pieces of his second bust were strewn all over the room/'dat de brokstukken van zijn tweede buste over de grond lagen verspeid'. In een ander voorbeeld, waar *his six busts were scattered over London*, vinden we het fameuze werkwoord *scatter*, helaas slap vertaald als 'werden zijn zes busten verkocht en gingen naar verschillende wijken van Londen'. Het idee van *dispersion* (spreiding) wordt hier wel juist gedefinieerd.

7.5.17 TEMP

Dit is de categorie waarbij het heden het beginpunt van het tijdpad is. Het Nederlandse *over* wordt hierbij stelselmatig weergegeven door het Engels *in*. Een paar voorbeelden: *I should recommend you to call again in ten days*/'en zou u daarom aanraden over een dag of tien weer te komen'; *I will order a four-wheeler. In a quarter of an hour, we shall be at your service*/'Ik zal een rijtuig laten voorkomen. Over een kwartier zijn wij tot uw dienst'; *she is to be married in a fortnight to the Earl of Dovercourt* 'zij zou over veertien dagen huwen met den graaf van Dorincourt [sic!]'.

7.5.18 TEMP-KLOK

Dit is een vaste constructie, waarin het Nederlandse *over* correspondert met het Engelse *past*.

DEEL 8. SLOTOPMERKINGEN

In dit hoofdstuk heb ik me beziggehouden met de relatie tussen de betekenissen die we als taalkundigen kunnen onderscheiden in een voorzetsel als *over* en het werkelijke voorkomen van dit voorzetsel in teksten. Betekenissen zijn hypothesen van taalkundigen, in teksten gaan sprekers of schrijvers deze hypothesen, die in een bepaalde, niet altijd bewuste, vorm ook de hunne zijn, uitrekken tot ze passend zijn voor de talloze onvoorspelbare situaties die benoemd moeten worden. Ik heb hier de teksten gebruikt als toetssteen voor de betekenissen die ik hier heb aangenomen op grond van woordenboekinformatie, theoretische beschouwingen van taalkundigen en mijn eigen intuïties. Al werkende met verschillende corpora en op verschillende momenten heb ik een aantal categorieën geformuleerd, die een tastend karakter hebben en dan ook niet altijd gelijklopend zijn; ik hoop niettemin dat ze tot meedenken stimuleren. Sinds de jaren tachtig, waarin ik me met voorzetsels ben begonnen bezig te houden, is er een haast onafzienbare literatuur over voorzetsels verschenen, in de meest uiteenlopende theoretische kaders en voortdurende herzieningen daarvan. Ik heb die literatuur grotendeels genegeerd, niet omdat ze niet interessant zou zijn – in tegendeel – maar omdat die me zou afleiden van datgene waar het me hier om ging: een kader te scheppen waarbinnen gedetailleerd taalvergelijkend onderzoek kan plaatsvinden. Voor zulk onderzoek heb ik wat de synchronie betreft een aanzet gegeven voor Engels en Nederlands; in de toekomst hoop ik er andere talen bij te betrekken. In hoofdstuk 11 van deze bundel heb ik een soortgelijke vergelijking in diachrone zin gemaakt, tussen het Nederlands van nu en dat van vier eeuwen geleden.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- . *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo*. Prospectus bij het SEILC-project. Bologna: Il Mulino, 1975.
- Boer, Minne Gerben de. 'De weergave van het Nederlandse *er* in het Italiaans' *Levende Talen* 379 (1983): 81-82.
- Brugman, Claudia & George Lakoff. 'Radial Network: Cognitive Topology and lexical networks' [1988] in Dirk Geeraerts (red.). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: De Gruyter Mouton, 2006: 109-140.
- Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge MA: The MIT Press, 1965.
- Cuykens, Hubert. *The Semantics of Spatial Prepositions in Dutch*. Proefschrift Universitaire Instelling Antwerpen, 1991 [geraadpleegd in Ann Arbor. UMI Dissertation Services].
- Doyle, Arthur Conan. *The Memoirs of Sherlock Holmes*. Gutenberg Project (www.gutenberg.org), e-book 834 [herkomst tekst niet vermeld].
- . *The Return of Sherlock Holmes*. Gutenberg Project (www.gutenberg.org), e-book 221 [herkomst tekst niet vermeld].
- . *De dood van Sherlock Holmes*. Rijswijk: Blankwaardt & Schoonhoven, s.d.
- . *De terugkeer van Sherlock Holmes*. Rijswijk: Blankwaardt & Schoonhoven, s.d.
- Geeraerts, Dirk. 'The Semantic Structure of Dutch *over*'. *Lewense Bijdragen* 81 (1992): 205-230.
- Herskovits, Annette. *Language and Spatial Cognition*. Cambridge etc: Cambridge University Press, 1986.
- Hijmans, Eli. *Willem Roda*. Amsterdam: Tj. Van Holkema, 1889 [geraadpleegd op dbnl].
- Kieviet, Johan. *Uit het leven van Dik Trom*. Alkmaar: Kluitman, [1891], ²1899 [geraadpleegd op dbnl].
- Kruyskamp, C. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal*, tiende druk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976.
- Milne, A.A. *Winnie the Pooh*. London: Methuen Children's Books, [1926], 1979.
- . *The House at Pooh Corner*. London: Methuen Children's Books, [1928], 1978.
- . *Winnie-de-Poeh*. Voor Nederlandsche kinderen naverteld door N. van Hichtum. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1936.
- . *Het huis in het Poeh-hoekje*. Voor Nederlandse kinderen bewerkt door Toos Blom. 's Gravenhage/Djakarta: Van Goor, derde druk, s.d.
- Montale, Eugenio. 'Trasfigurazioni'. *Tutte le Poesie*. Milano: Mondadori, 1990.
- Schmidt, Annie M.G. *Jip en Janneke*, deel 1. Amsterdam: De Arbeiderspers, s.d. [eerste editie 1953].
- Sterkenburg, P.G.J. van & W.J.J. Pijnenburg (red.). *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 1984.
- Kruyskamp, C. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal*, tiende druk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
<http://www.nu.nl/.../woordenboek-der-nederlandsche-taal-online.html>.
- Zwarts, Joost. 'Een algebraïsche semantiek voor lokatieve PPs'. *TABU* 24 (1994): 127-140.

DE BOER, Minne Gerben. *'Su en sopra en de Iberische talen'*. Hoofdstuk 10 van *Woordstudies II. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 215-229.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk presenteert een onderzoeksprogramma voor een contrastief onderzoek over de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra* en hun equivalenten in het Spaans en Portugees op grond van een corpus bestaande uit een romantekst en zijn vertalingen in de beide andere talen.

RIASSUNTO

Questo capitolo presenta un programma di ricerca per uno studio contrastivo riguardo alle preposizioni italiane *su* e *sopra* e i loro equivalenti nello spagnolo e nel portoghese, basato su un corpus fatto di un testo di romanzo e le sue traduzioni nelle due altre lingue.

SUMMARY

This chapter presents a research programme for a contrastive study with respect to the Italian prepositions *su* and *sopra* and their equivalents in Spanish and Portuguese, which is based on a corpus consisting of the text of a novel and its translations in the two other languages.

KEY-WORDS

Prepositions of superiority, contrastive study, Romance languages

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

10. *SU EN SOPRA* EN DE IBERISCHE TALEN*

Inleiding

Dit hoofdstuk is gewijd aan een contrastieve voorzetselstudie via een vergelijking tussen vertaling en origineel. Ik geef meteen een voorbeeld om te laten zien welke problemen we in zo'n onderzoek ontmoeten.

(1a) Cio 70.23	Io stavo seduta sul letto e Rosetta sopra la seggiolina
(1b)	Yo me sentaba en la cama y Rosetta en la silla
	'Ik zat op het bed en Rosetta op de stoel'

De eerste zin uit dit voorbeeld is afkomstig uit de roman *La Ciociara* van Moravia en de tweede uit de Spaanse vertaling *La campesina* van dezelfde roman.¹

Verhouding tussen de werkelijkheid en interpretatie van de werkelijkheid

De geciteerde zinnen hebben betrekking op een unieke situatie, die deel uitmaakt van de gebeurtenissen die in deze roman beschreven worden. De persoon die spreekt (het personage Cesira) interpreteert een situatie waarvan de details ondergespecificeerd zijn: in dit geval wordt bijvoorbeeld noch de vorm van de meubelen noch de onderlinge positie gespecificeerd, omdat ze niet essentieel zijn voor de communicatie. Deze details waren echter wel aanwezig, in de werkelijkheid of, in het geval van een roman, in het universum van die roman.²

De lezer herschept ze in zijn verbeelding, of althans dat kan hij doen. De vertaler is in eerste instantie een lezer, maar nadat hij de situatie in zijn geest herschapen heeft herinterpreteert hij deze in een andere code. Idealiter moet de nieuwe lezer dezelfde situatie terugvinden als de eerste. Maar dit ideaal wordt niet altijd bereikt, om verschillende redenen, bijvoorbeeld:

- 1) de buitenlandse lezer is minder vertrouwd met het universum van de roman;
- 2) de vertaler heeft de situatie niet goed begrepen en suggereert daardoor een situatie die afwijkt van de oorspronkelijke;
- 3) de code kan niet dezelfde dingen als het origineel uitdrukken (of de vertaler heeft ervoor gekozen niet alle mogelijkheden van de code te benutten).

In een contrastieve studie zijn alleen de mogelijkheden van de code van belang;

---

* Dit hoofdstuk is de uitgewerkte tekst van een lezing op het AIPi-congres te Oviedo, Spanje van 3-6 september 2008. Het heeft de status van een onderzoeksprogramma.

¹ De Nederlandse vertaling tussen enkele aanhalingstekens is hier en in de andere voorbeelden van mijzelf.

² De scheiding tussen werkelijkheid en fictie is trouwens zeer relatief: Moravia heeft zijn inspiratie uit zijn eigen onderduikervaring gehaald. Dat heeft ongetwijfeld het beeld bepaald dat hijzelf bij het opschrijven van zin (1a) voor ogen heeft gehad.

de onderzoeker moet daarom abstraheren van de afwijkingen die veroorzaakt worden door de beide andere factoren. In ons voorbeeld constateren we tenminste één van deze afwijkingen, namelijk het vervangen van de diminutief *seggolina* door het basiswoord *silla*. Deze afwijking is niet van belang voor de interpretatie van het element dat ons hier interesseert, namelijk het gebruik van de voorzetsels. Daarom kunnen de beide zinnen voor ons doel beschouwd worden als perfecte vertaal-equivalenten.

De voorbeeldzin als gegeven voor een taalkundige analyse

Als we een taalkundige analyse gaan maken verandert de zin in een voorbeeld; hij vertegenwoordigt niet meer een unieke situatie (*a situation-token*), maar een typische situatie (*a situation-type*). Hierin abstraheert men van de specifieke aspecten van de situatie, namelijk de personen over wie het gaat of de precieze meubelen waar ze op zitten. De typische situatie wordt gereduceerd tot:

(2) PERSONA sta seduta su MOBILE (PERSOON zit op MEUBEL)

Een dergelijke abstractie maakt het mogelijk om een hele familie van situaties te herkennen. Sommige leden van die familie zijn geslaagder specimina dan andere. In de typische situatie (2) is *sedia* 'stoel' een centraal meubel, andere meubels, zoals het bed, bevinden zich eerder aan de periferie van de typische situatie.

Uitgaande van de typische situaties kunnen we echter nog verdere abstracties maken. Tussen persoon op meubel, persoon op paard, voorwerp op tafel of huis op een terrein bestaat een analogie die, in het geval van ruimtelijke preposities, berust op een gemeenschappelijke geometrische weergave, die een aantal kenmerken bevat: het betreft een driedimensioneel object dat in contact is met een vlak, waardoor een verticale as gaat; het neemt het positieve deel van die as in, bepaald door de werking van de zwaartekracht. Ik zou hier willen spreken van een abstracte situatie. Annette Herskovits, aan wie ik deze manier van zien en de termen *situation-token* en *situation-type* heb ontleend,³ spreekt hier van *use-type*, een term die ik eigenlijk liever zou willen vermijden, omdat we ons nog altijd op het terrein van de begrippen bevinden, en nog niet op dat van de taaltekens die *gebruikt* worden voor de bewuste begrippen.

Op het niveau van de taal daarentegen kunnen er verschillende taaltekens bestaan die corresponderen met een bepaalde abstracte situatie. Ons voorbeeld (1) laat dat goed zien. We hebben drie verschillende voorzetsels voor de beschreven situatie: de Italiaanse voorzetsels *sopra* en *su* en het Spaanse voorzetsel *en*. Voorbeeld (1) toont aan dat de genoemde voorzetsels gebruikt kunnen worden om de typische situatie (3) uit te drukken en dus ook de genoemde abstracte situatie.

Als we nu van het begripsniveau overgaan naar het taalniveau, waarop we de verschillende codes (dat wil zeggen de verschillende talen) bespreken die gebruikt kunnen worden om het beschreven universum weer te geven, dan constateren we

---

³ Zie ook hoofdstuk 1 van deze bundel.

dat we hier beschikken over een zeker aantal taaltekens, te weten *su* en *sopra* voor de Italiaanse code en *en* voor de Spaanse, die een (fonologische en morfologische) vorm hebben en een betekenis. De betekenis (*meaning* of *significato*) kan beschouwd worden als een netwerk van deelbetekenissen (*senses* of *sensi*, ook wel *accezioni* genaamd); een deelbetekenis correspondeert met een abstracte situatie. De verzameling kenmerken (in dit geval: relatie tussen voorwerp en vlak, hogere positie en contact) definieert een van de betekenissen van de genoemde voorzetsels.

Ik heb aldus vijf niveau's van analyse onderscheiden, die ik als volgt zal aanduiden met hoofdletters, van A tot E:

A is het niveau van de betekenis (*significato*) van de taaltekens;

B is het niveau van de afzonderlijke deelbetekenissen (*sensi*) van deze tekens;

C is het niveau van de abstracte situaties;

D is het niveau van de typische situaties;

E is het niveau van de unieke situaties.

In sommige gevallen kan de contrastieve analyse uitgevoerd worden op niveau A, bijvoorbeeld als we het Italiaanse voorzetsel *con* met het gelijknamige Spaanse voorzetsel *con* vergelijken.⁴

In andere gevallen kunnen we zo'n vergelijking alleen uitvoeren op niveau B, omdat de correspondenties tussen de talen verschillend zijn al naar de deelbetekenissen die we bekijken. Dit geldt voor het geval waarover we het hier hebben, omdat voor de bewuste abstracte situatie één betekenis van *sopra* en één betekenis van *su* in het Italiaans met elkaar corresponderen (in tegenstelling tot andere betekenissen van deze voorzetsels) en deze betekenis van *su/sopra* niet overeen lijkt te komen met een betekenis van het Spaanse *sobre*, maar eerder met een van het Spaanse *en*. Als we het geheel van de *sensi* van een *significato* beschouwen als een netwerk, dan bevatten de taaltekens uit de verschillende talen netwerken die elkaar geheel of gedeeltelijk overlappen. Het onderscheid tussen gehele en gedeeltelijke overeenlappend is geleidelijk: we kunnen een breekpunt bereiken waarna op het niveau van de *significato* geen overeenkomsten meer te bespeuren zijn. Terwijl het namelijk gemakkelijk is om het Italiaanse *con* en het Spaanse *con*, of het Engelse *with* en het Nederlandse *met*, te herkennen als overeenkomstige voorzetsels, bestaat een dergelijke equivalentie niet voor voorzetsels als het Italiaanse *per* ten opzichte van hetzij *por* hetzij *para* voor het Spaans. Een van de vragen die we ons in het onderhavige onderzoek stellen is of we het Spaanse *sobre* en het Italiaanse *sopra* kunnen herkennen als overeenkomstige voorzetsels.⁵ Als we het geheel van de voorzetsels bekijken dan vormen de configuraties op niveau A zo te zeggen de vingerafdrukken van de verschillende talen, althans voor zover het de voorzetsels betreft. Het bestuderen van deze vingerafdrukken creëert een typologie van voorzetselsystemen.

---

⁴ Zie voor *con* ook hoofdstuk 13 van deze bundel.

⁵ De reden waarom we ons deze vraag stellen is dat de twee woorden op synchroon niveau herkend worden als *cognates* (verwante woorden), zie de hoofdstukken 6 en 7 van mijn *Woordstudies I*. Historisch gezien hebben ze overigens een verschillende achtergrond, respectievelijk *super* en *supra*.

Een contrastieve analyse

In dit artikel voer ik een contrastieve analyse uit, die gebaseerd is op een Italiaanse tekst en zijn Spaanse en Portugese vertalingen. De tekst is *Il Gattopardo* van Giuseppe Tomasi di Lampedusa, de vertalingen zijn *El gatopardo* (Spaanse vertaling van Fernando Gutiérrez) en *O Leopardo* (Portugese vertaling van Rui Cabeçadas).⁶ Het gaat hierbij om de relatie van superioriteit die wordt uitgedrukt door de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*. Als inleiding tot het onderzoek citeer ik een eenvoudig voorbeeld:⁷

(1a) Ga. 23.30	Bendicò poggiava il testone pesante sulla sua pantofola 'Bendicò leunde met zijn zware kop op zijn pantoffel' ⁸
(1b) sp.	"Bendicò" apoyaba la pesada cabezota sobre sus zapatillas
(1c) pt.	Bendicò apoiava a enorme cabeça na pantufa (<i>na = em + a</i>)

Hierboven heb ik gesteld dat de analyse op vijf niveau's kan worden uitgevoerd, aangeduid met de hoofdletters A, B, C, D en E. Ik zal dat hier nog eens uitwerken aan de hand van voorbeeld (1a-c). A is het niveau van het lexicale item of lexeem, dat wil zeggen het woord, of een uitdrukking die een woord vervangt, zoals *in cima a*. Het betreft hier een taalteken met een vorm (voor het Italiaans de twee vormen *su* en *sopra*) en een betekenis, die bestaat uit een netwerk van deelbetekenissen. B is het niveau van de afzonderlijke deelbetekenissen.⁹ Ieder lexeem heeft zijn eigen netwerk, waarvan de knopen staan voor de afzonderlijke deelbetekenissen en de kanten die deze knopen verbinden de semantische regels weergeven die twee betekenissen met elkaar verbinden. In het ideale geval is een netwerk verbonden, dat wil zeggen dat elke knoop verbonden is met alle andere. In de praktijk kunnen bepaalde knopen echter virtueel blijven, wat betekent dat een bepaalde betekenis niet gerealiseerd wordt. In zo'n geval is het netwerk niet-verbonden. Als het niet mogelijk is om enig verband te vinden tussen twee partiële netwerken dan wil dat zeggen dat we te maken hebben met twee homoniemen.

Een contrastief onderzoek voor voorzetsels moet de correspondenties vinden tussen niveau B en niveau C en daarbij van de afzonderlijke lexemen uitgaan als het onderzoek semasiologisch van aard is, maar van afzonderlijke geometrische relaties (en anderssoortige relaties die daarvan af te leiden zijn) als het onderzoek onomasiologisch van aard is.

---

⁶ Ik had hier graag de Catalaanse vertaling *El Guepart* aan willen toevoegen, maar hoewel die vertaling tamelijk recent is heb ik er geen exemplaar van weten te bemachtigen.

⁷ In de voorbeelden staat Ga voor de pocket-editie van de Italiaanse roman, die ik citeer met bladzijnummer en regel. De overeenkomstige vertalingen worden respectievelijk met sp en pt aangeduid.

⁸ Alle Nederlandse vertalingen zijn van mijn eigen maaksel.

⁹ In het Nederlands gebruiken we *betekenis* zowel voor niveau A (Engels *meaning*, Italiaans *significato*) als voor niveau B (Engels *sense*, Italiaans *senso*). Als er verwarring kan ontstaan zal ik voor B de term *deelbetekenis* gebruiken.

Als we uitgaan van de andere kant, namelijk dat van de begrippen, dan is niveau E het niveau van de unieke gebeurtenis, die in een tekst wordt beschreven. In ons geval is dat een unieke situatie die deel uitmaakt van het fictionele universum van de roman, waarvan we aannemen dat die zich afgespeeld heeft op een meemiddag in 1860 te Palermo. De genoemde zin verwijst naar deze situatie, maar de verwijzing is niet compleet (blijft ondergespecificeerd); zo weten we bijvoorbeeld niet wat de kleur van de pantoffels was. Iedere lezer mag dat zelf invullen; als die lezer tegelijk filmregisseur is moet hij dat zelfs doen. De vertaler drukt de situatie die hij zich voorstelt uit in een andere code (een ander taalsysteem). Hij kan besluiten zijn beeld van de situatie op een andere wijze onder te specificeren; zo kiest de Portugese vertaler er in ons voorbeeld voor om niet te specificeren dat de kop van de hond zwaar is. Het origineel en de vertalingen zijn min of meer gelijkwaardige weergaven van de beschreven situatie. Als de equivalenties niet perfect zijn moeten we bij de vergelijking abstraheren van de afwijkingen, met als extreme consequentie dat we bepaalde correspondenties uit het bestudeerde corpus verwijderen, tenminste in die gevallen waarin de afwijkingen het bewuste taalprobleem betreffen.

Als we het voorbeeld gebruiken als onderdeel van een taalkundige discussie dan gaat het niet langer om een unieke situatie (een *situation-token*, in de terminologie van Annette Herskovits, die ik hier gebruik), maar wordt het een typische situatie (een *situation-type*). Hierin abstraheren we van de individuen Bencidò en Prins Salina en kijken alleen naar de herhaalbare elementen, dat wil in ons geval zeggen kop van een dier plus pantoffel, en de speciale relatie die tussen deze beide entiteiten bestaat.

Op niveau C abstraheren we nog verder, waarbij we – tenminste als het ruimtelijke relaties betreft – de situatie reduceren tot een geometrische configuratie, dat wil zeggen: (driedimensioneel) voorwerp *SU* (tweedimensioneel) vlak, waarbij *SU* staat voor een bepaalde combinatie van kenmerken. Ik kom hier straks op terug.

De conceptuele weergave van niveau C kan in verband gebracht worden met de taaluitdrukking volgens de gebruikte code. Wat op niveau B een deelbetekenis van een lexeem is, is op niveau C een conceptuele relatie. Er is niet altijd een een-op-een overeenkomst tussen lexeem en concept: in ons voorbeeld heeft de Italiaanse code *su*, de Spaanse *sobre* en de Portugese *em*, maar in het Italiaans zou ook *sopra* mogelijk geweest zijn en in het Spaans ook *en*. Omgekeerd is zin (1a) zowel verenigbaar met bedekken als met een eenvoudig contact.¹⁰

De kernbetekenis van *su*

De relatie *voorwerp SU vlak* die we geïllustreerd hebben met voorbeeld (1a) en veel andere voorbeelden is de kernbetekenis van *su*. Deze kan als volgt gedefinieerd worden. Het betreft een relatie tussen een voorwerp *x* en een vlak *y* die voldoet aan de volgende condities:

- 1) het vlak *y* is horizontaal;

---

¹⁰ Het is waarschijnlijk dat de keus voor *sobre* in de Spaanse vertaling voortkomt uit een interpretatie als bedekking.

- 2) er wordt een verticale as aangenomen die door x gaat en een punt van y passeert;
- 3) de richting van die as is tegengesteld aan de zwaartekracht;
- 4) er is contact tussen x en y ;
- 5) de situatie is statisch;
- 6) x valt meer op dan y (x is more salient than y).

In het netwerk dat ik zal construeren in Figuur 1 zal ik de kernbetekenis van *su* aangeven met de letter *a*.

Ik presenteer nu een ander voorbeeld (dat een andere typische situatie weer-geeft, namelijk persoon *SU* meubel):

(2a) Ga 49.39	Rimaneva seduto su uno sgabello 'Hij bleef op een krukje zitten'
(2b) sp.	Permanecía sentado sobre un taburete
(2c) pt.	Continuava sentado num banco (<i>num = em + um</i>)

De situatie van (2) wijkt in de volgende punten af van (1): de aard van x (persoon tegenover dier), de aard van y (hard tegenover zacht) en de specificatie van de contactvorm (*sedere* zitten' tegenover *poggiare* 'leunen'). Voorbeeld (2) is centraler dan (1). Dat kunnen we aannemelijk maken door middel van verschillende tests: bijvoorbeeld een psychologische test over het voorbeeld dat bij de ondervraagde het meest spontaan opkomt of een statistische test over de grootste frequentie in een corpus (deze test zullen we in onze benadering gebruiken). We kunnen ook zuiver taalkundige argumenten gebruiken met betrekking tot de solidariteit tussen x , y en het gebruikte werkwoord: *la sedia* 'de stoel' is bij uitstek het meubel waarop men gaat zitten (*sedere*) en het lichaamsdeel waarmee men gaat zitten is dan ook in het Italiaans *il sedere*. Toch zijn zowel (1) als (2) specifieke gevallen van dezelfde abstracte relatie, die gedefinieerd wordt door de zes genoemde kenmerken.

Lijst van betekenissen van *su*

In deze paragraaf zal ik alle deelbetekenissen opsommen die aanwezig zijn in het corpus gevormd door *Il Gattopardo*. Dat zijn 19 betekenissen die direct of indirect afgeleid kunnen worden van de kernbetekenis.

Betekenis *b*

De semantische regel *ab* verplaatst het horizontale vlak. Het betreft bijvoorbeeld een muur (*parete*) of een plafond (*soffitto*). Ik citeer het volgende voorbeeld:

(3a) Ga 109.18	sulla parete grandi specchi 'aan de wand grote spiegels'
(3b) sp	en las paredes grandes espejos
(3c) pt	nas paredes grandes espelhos

In deze betekenis correspondeert *su* met *en/em*.

Betekenis c

In de semantische regel *ac* wordt het voorwerp een gebeurtenis *e* (*e* SU *y*). Voorbeeld:

(4a) Ga 108.12	su di un divano coperto di stoffa lui la stringe a sé. ¹¹ 'op een divan van stof drukt hij haar tegen zich aan'
(4b) sp	sobre un diván .. la abrazó.
(4c) pt	sobre um divã ... ele apretou-a contra si.

Betekenis d

In de semantische regel *ad* verandert het contact in ondersteuning: *y* ondersteunt *x*. Ondersteuning is een automatisch gevolg van de combinatie contact + zwaartekracht, maar in de *d*-gevallen wordt ondersteuning het meest opvallende kenmerk (*support becomes salient*). In het voorbeeld dat ik geef wordt deze ondersteuning ook nog metaforisch toegepast:

(5a) Ga 15.37	Tutto il regno riposa su queste spalle 'Het hele koninkrijk rust op deze schouders'
(5b) sp	Todo el reino se apoya sobre estos hombros
(5c) pt	Todo el Reino assenta-se nos meus ombros

Voor een letterlijke variant kunnen we denken aan de aardbol die rust op de schouders van Atlas. In deze betekenis correspondeert *su* met *sobre* in het Spaans en met *em* in het Portugees.

Betekenis e

In de semantische regel *ae* verandert fysieke ondersteuning in abstracte ondersteuning. Het voorbeeld is:

(6a) Ga 73.30	(impalcatura) fondata su fragilissime basi' een bouwsel dat gebaseerd is op een bijzonder breekbaar fundament'
(6b) sp	complejos andamios apoyados sobre fragilísimas bases
(6c) pt	(erigir) edificios complexos sobre fragilíssimas bases

De metafoer die we hier aantreffen is EEN THEORIE IS EEN GEBOUW.

Betekenis f

De verticale as verplaatst zich naar een punt dat buiten het aangeduide vlak ligt, bijvoorbeeld *una casa sul mare* 'een huis aan zee' (niet in ons corpus).

Betekenis g

In de semantische regel *ag* verandert het kenmerk statisch in dynamisch; met andere woorden: voorwerp *x* gaat bewegen. De knoop *g* bevat dus het begrip PAD, maar

---

¹¹ In dit voorbeeld heeft *di* alleen maar een fonologische functie, namelijk om te vermijden dat er twee *u*'s op elkaar botsen (*su un*). We hebben hier dus nog altijd een voorbeeld van *su*, niet van een eventueel lexem *su di*. Zie over deze waarde van *di* De Boer 1988.

aangezien de relatie tussen dit pad en het oorspronkelijke contactpunt nader gespecificeerd moet worden, is *g* niet zelf een betekenis, maar een knoop van waaruit nieuwe knopen uitgaan waarin het pad gespecificeerd wordt. Zo krijgen we de semantische regels *gh*, *gi*, *gj* en *gk*.

Betekenis *h*

In *gh* wordt gespecificeerd dat de beweging vertikaal is. Het te citeren voorbeeld is:

(7a) Ga 52.2	sedette su una poltrona 'hij ging in een leunstoel zitten'
(7b) sp	sentóse en una butaca
(7c) pt	sentou-se numa poltrona

In dit voorbeeld gaat het achterste van persoon *x* zover omlaag totdat er contact is met het vlak van (leun)stoel *y*.

Betekenis *i*

In regel *gi* heeft de beweging een punt van aankomst dat samenvalt met *y* (dit is wat in de Italiaanse grammatica *moto a luogo* genoemd wordt). Voorbeeld:

(9a) Ga 49.7	le carrozze entrarono sul ponte 'de koetsen reden de brug op'
(9b) sp	los coches entraron en el puente
(9c) pt	as carruagens chegaram à ponte

Betekenis *j*

De semantische regel *gj* preciseert het punt van vertrek (in de Italiaanse grammatica *moto da luogo*). Dit komt niet vaak voor, maar een voorbeeld zou kunnen zijn:

(10a) Ga 85.17	prese sul tavolo un estratto di ... 'hij nam een abstract van ... van de tafel'
(10b) sp	tomó de la mesa un resumen del ...
(10c) pt	pegou num extracto das ...

De Spaanse vertaling laat hier het kenmerk superioriteit vallen en kiest *de* als lexicalisatie van *moto da luogo*. Het Portugees preferereert hier een vrijere vertaling, waardoor vergelijking met *su* niet mogelijk is.

Betekenis *k*

De semantische regel *gk* preciseert dat de beweging door een contactpunt op *y* gaat (dit heet *moto per luogo*). Voorbeeld:

(11a) Ga 71.43	il vento lieve passava su tutto 'de zachte bries ging overal overheen'
(11b) sp	el viento leve pasaba por todo
(11c) pt	o vento leve soprava sobre tudo

Betekenis *l*

In de tot dusver behandelde gevallen volgt de beweging een lijn: er is maar één object dat in relatie gebracht wordt met γ . De semantische regel *gl* voert een beweging van meer voorwerpen of een collectief voorwerp in alle richtingen in; daardoor is de beweging in relatie met het hele vlak. Voorbeeld:

(12a) Ga 174.24	capelli bruni sparsi sulle spalle seminude 'donker haar dat over de halfnaakte schouders viel'
(12) sp	cabellos castaños esparcidos sobre los hombros semi-desnudos
(12c) pt	cabelos esparsos sobre os ombros, seminua (het adjectief congrueert hier met <i>uma jovenzinha</i> , eerder in de zin)

Betekenis *m*

In de semantische regel wordt de concrete beweging fictief: in plaats van een concreet voorwerp x betreft het de blik van een persoon. Voorbeeld:

(14a) Ga 34.23	fissandosi negli occhi azzurri di Concetta 'terwijl hij zijn blik richtte op de blauwe ogen van Concetta'
(14b) sp	deteniendose en los ojos azules de Concetta
(14c) pt	fixando-se nos olhos azules de Concetta

Betekenis *n*

In de semantische regel *in* verandert de beweging in uitgestrektheid (*extension*): een concreet pad (it. *cammino*) is de uitgestrektheid van de handeling van het lopen (*camminare*). Voorbeeld:

(15a) Ga 108.33	la finestra dava su un andito interno 'het raam zag uit op een gang aan de binnenkant'
(15b) sp	la ventana daba sobre un pasaje interior
(115) pt	a janela dava para uma passagem interna

Betekenis *o*

Uitgaande van het geval van de uitgestrektheid (betekenis *l*) verandert de semantische regel *lo* deze uitgestrektheid van concreet in abstract. Dan hebben we het geval van het onderwerp van gesprek (*argomento*). Voorbeeld:

(16a) Ga 97.31	precise informazioni sui giovanottini palermitani 'precieze informatie over de Palermitaanse jongelieden'
(16b) sp	precisas informaciones sobre jovencitos palermitanos
(16c) pt	informações precisas sobre os rapaces de Palermo

Betekenis *p*

De semantische regel *ap* verandert het object x in een vlak en zo komen we tot het idee van een bedekking. Voorbeeld:

(17a) Ga 38.45	con quella benda nera sull'occhio destro 'met dat zwarte lapje voor zijn rechteroog'
(17b) sp	con aquella venda negra sobre el ojo derecho
(17c) pt	com aquela banda negra sobre o olho direito

Betekenis *q*

In de semantische regel *pq* wordt het contact overheersend (*salient*). Onder de voorbeelden vinden we letters op stukjes papier of verf op een schilderij. Ik geef een voorbeeld van het tweede geval:

(18a) Ga 129.28	pinture dipinte di fresco su pennelli del carretto 'schilderwerk dat pas nog op panelen van de wagen was aangebracht'
(18b) sp	pinturas ... recientemente hechas sobre los paneles del carro
(18c) pt	pinturas ... de fresca data dos painéis da carroça

Betekenis *r*

Via de semantische regel *qr* construeren we een situatie zonder contact die eruit ziet alsof er wel contact heeft plaats gevonden. Dit zijn de gevallen waarin iets zich aftekent tegen een achtergrond. Voorbeeld:

(19a) Ga 100.28	Sullo sfondo del cielo gli alberi si dibattevano 'tegen de (achtergrond van de) lucht waaiden de bomen heen en weer'
(19b) sp	en el fondo del cielo los árboles se desbatían
(19c) pt	sobre um fundo de céu as árvores torciam-se

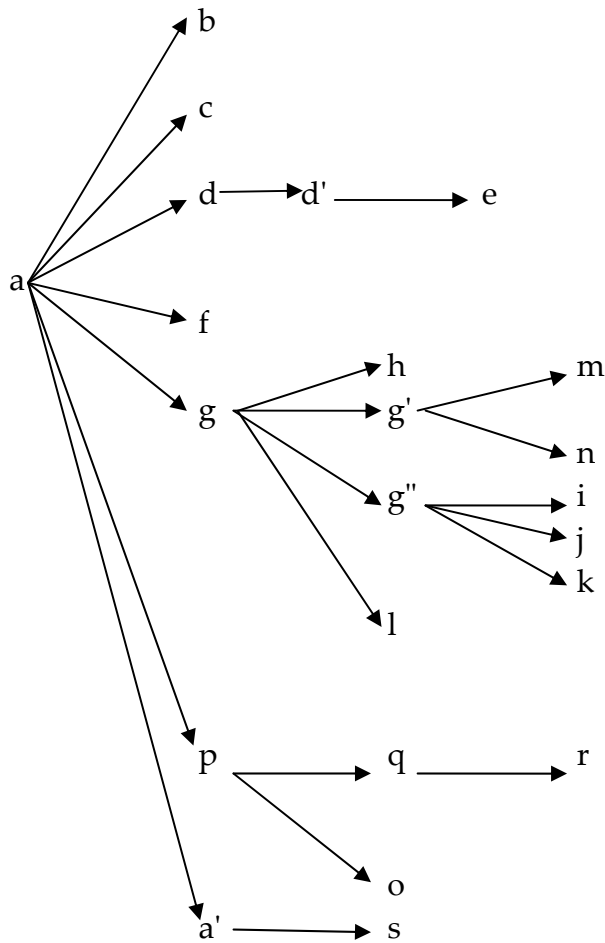
Betekenis *s*

Ten slotte hebben we een geval van het temporele *su*. Tijd wordt geconstrueerd als een lijn; dus wordt in de semantische regel *as* het vlak *y* tot een punt *y* op de tijdslijn. We hebben het volgende voorbeeld:

(20a) Ga 129.21	sul finire del febbraio 1861 'tegen het eind van februari 1861'
(20b) sp	a fines de febrero de 1861
(20c) pt	neste fim de Fevereiro de 1861

De relaties tussen de betekenissen

Alle gevonden betekenissen kunnen worden ingepast in een netwerk (zie volgende pagina). Het uitgangspunt van dat netwerk is *a*, een relatie tussen een voorwerp *x* en een vlak *y* die voldoet aan zes condities (zie boven). Een groot aantal pijlen vertegenwoordigen veranderingen die steeds één enkel kenmerk betreffen. Andere pijlen vertegenwoordigen metaforen. In sommige gevallen worden tussenstadia aangenomen die zelf weer als uitgangspunt voor nieuwe veranderingen fungeren.

Er zijn zes betekenissen en één tussenstadium die onmiddellijk van *a* uitgaan. Deze veranderen verschillende kenmerken van *a*:

- ab* verplaatst het horizontale vlak *y*
- ac* verandert *x* van object in gebeurtenis
- ad* verandert het neutrale kenmerk ondersteuning in een dominerend kenmerk
- af* verplaatst de positie van de as (deze komt buiten *y* te liggen)
- ag* verandert een statische relatie in een dynamische (PAD)
- ap* verandert *x* in een vlak (vandaar de COVER-betekenis)
- aa'* verandert *y* in een lijn (2DIM → 1DIM)

Knoop *g* functioneert ook als bron van nieuwe ontwikkelingen:

- 1) *gh* verandert de richting van het pad (deze regel loopt parallel met *ab*).
als we een pad definiëren door de drie punten waar het doorheen loopt (tussenstadium *g'*), waarvan A het beginpunt, B het middenpunt en C het eindpunt is, dan concentreert *aj* zich op A, *ak* op B en *ai* op C.
- 2) Vanuit knoop *p* (COVER) ontstaat *q* door het kenmerk contact te laten domineren.
- 3) Verder opereren er een aantal metaforische regels (veranderingen van domein):
Vanuit *d* (ondersteuning wordt salient) hebben we twee metaforen: de eerste *d* → *d'*

verandert de ontologische aard van x (het koninkrijk is een abstract object); de tweede $d' \rightarrow e$.

5) Vanuit g' (abstract domein) krijgen we de verandering naar het domein BLIK en de modusverandering PAD wordt EXTENT.

6) Vanuit p (COVER) ontstaat het metaforische domein ARG (onderwerp van gesprek).

7) Vanuit a' (resultaat van de dimensiewijziging vlak $\rightarrow$ lijn) ontstaat het temporele domein.

Verder onderzoeksprogramma

In het voorgaande heb ik een lijst opgesteld van het totaal van de deelbetekenissen van *su* die in onze tekst te vinden zijn. Deze lijst is een hypothese over de correspondentie tussen de niveau's B en C: elk van de hier genoemde betekenissen heeft in principe een definitie op niveau B en een of meer centrale voorbeelden als "use-types". Hierna staat het volgende op het programma:

a) De verhouding bestuderen tussen C en D, dat wil zeggen een discussie voeren over de typische situaties die afzonderlijke voorbeelden vormen van de abstracte configuratie die gedefinieerd wordt met behulp van de semantische kenmerken. Deze verhouding is gebaseerd op de tegenstelling tussen centrale exemplaren en extensies in de richting van de periferie.

b) Een vergelijking maken op niveau A en B tussen het netwerk van *su* en dat van *sopra*. Zoals al is aangetoond in hoofdstuk 2 is er een grote mate van overlapping tussen de beide Italiaanse voorzetsels, zozeer zelfs dat sommige woordenboeken niet eens twee verschillende lemma's aannemen, maar bij iedere betekenis van *su* vermelden of *sopra* ook mogelijk is. Daarbij komt dat er een grote mate van variatie is in het gebruik van *sopra*. Zo heeft *Il gattopardo*, in tegenstelling tot *La Ciociara* geen voorbeelden van *sopra* als voorzetsel; in alle gevallen waar je het voorzetsel *sopra* zou verwachten verschijnt het complexe voorzetsel *al di sopra*. Het is daarom wenselijk dat we meer teksten bekijken en ook terug gaan in de historie, want ongetwijfeld is de bijzondere status van *sopra* het resultaat van een historische ontwikkeling, die zich in het huidige taalsysteem nog niet uitgekristalliseerd heeft.

c) Een vergelijking maken op het niveau van de codes (taalsystemen), dus op de grens van B en C, tussen de voorzetsels *su* en *sopra* in het Italiaans en hun Iberische tegenhangers. Het beeld dat we boven verkregen hebben, aan de hand van de Italiaanse scala van betekenissen, vormt een complex van verschillen op de onderscheiden niveau's A, B, C en D. Op niveau A kunnen we vaststellen dat er geen globale correspondentie is; er is niet een Spaans of Portugees voorzetsel dat overeenkomt met het Italiaanse *su*. Dat gaat zover dat de kernbetekenis van *su* geen deel uitmaakt van een Spaans of Portugees voorzetsel dat een vergelijkbaar netwerk vertoont: de statische betekenis van *su* correspondeert met een van de betekenissen van Spaans *en* of Portugees *em*, die daardoor evenmin overeen kunnen komen met het Italiaanse *in*. Op niveau B zullen we dan moeten vaststellen hoe het netwerk van *sobre* er uitziet: welke knopen ertoe behoren en hoe de onderlinge relatie is. De voorbeelden tonen aan dat *en* en *sobre* ongeveer even vaak voorkomen, maar dat er

ook nog andere concurrenten zijn, zoals *a* of *para* voor de paden, of *por* voor heel specifieke waarden. Voor de adverbiale waarden, die ik hier niet bekeken heb, is er ook nog *encima*.¹² Op niveau C constateren we dat er voor verschillende abstracte betekenissen meer namen naast elkaar kunnen bestaan; de voorbeelden die boven behandeld zijn laten al zien dat *en* en *sobre* vaak uitwisselbaar zijn, en sterker nog, dat dit ook geldt voor Portugees *em* en *sobre* en dat de gemaakte keuzen niet steeds dezelfde zijn. Dit lijkt niet het gevolg te zijn van significante verschillen tussen Spaans en Portugees op dit terrein, maar op een vrije variatie bij het kiezen van het voorzetsel. Op niveau D, de verschillende situation-types, zullen we waarschijnlijk verschillende keuzen kunnen vinden in de vaste combinaties en idiomatische uitdrukkingen.

d) Een volgend punt is wat de gevolgen van een interlinguïstische vergelijking voor de intralinguïstische beschrijving zijn; met andere woorden: kunnen we contrastieve feiten gebruiken voor een betere beschrijving van de betekenis binnen één taal? Geeft een systematisch verschil tussen *en* en *sobre* in het Spaans ons bijvoorbeeld aanleiding om onze beschrijving van *su* en *sopra* te herzien?

e) Een laatste punt is de theoretische verdieping van het netwerkmodel. De semantische regels die we hebben toegepast om twee betekenissen van elkaar te onderscheiden zijn geformuleerd in minimale termen; in principe is voor iedere regel slechts één kenmerkwijziging geaccepteerd, wat tot gevolg heeft dat er lege knopen worden verondersteld, die alleen maar worden aangenomen om een cluster van verwante betekenissen onder één noemer te brengen.¹³ Een ander probleem is wat voor soorten semantische regels er bestaan en of er een hiërarchie onder deze regels is. In het gegeven netwerk zijn er regels die kenmerken veranderen (zoals vlak wordt lijn, of omgekeerd), regels die een mathematische transformatie uitvoeren (zoals het omklappen van een as of van het element *y*), regels die een nieuw domein invoeren (bijvoorbeeld ruimte wordt tijd) of de modus (in Jackendoffs zin) veranderen (bijvoorbeeld beweging wordt uitgestrektheid). Bij de metaforen hebben we totale metaforen, te formuleren in termen van de theorie van Lakoff en Johnson (zoals EEN THEORIE IS EEN GEBOUW onder betekenis e) en partiële metaforen, zoals het koninkrijk dat gezien wordt als een last die je kunt dragen (betekenis d). De definities van de knopen zijn deels afhankelijk van de gepostuleerde semantische regels (voor het andere deel van contrasten tussen verwante voorzetsels); dit heeft tot gevolg dat de gebundelde kenmerken soms tamelijk heterogeen van aard zijn. Toch zullen die kenmerken beredeneerde selecties moeten zijn uit het geheel van denkbare eigenschappen.

Dit overzicht geeft een programma voor contrastieve studies gebaseerd op een empirisch onderzoek, net als andere overzichten uit verwante empirische studies uit de hoofdstukken 9 tot met 13 dat hebben gedaan.

---

¹² Zie hoofdstuk 12 voor dit *encima* en zijn Portugese tegenhangers.

¹³ Tyler en Evans 2002, die het netwerkmodel van Lakoff proberen te verfijnen voeren dit soort lege knopen in.

Bibliografie

Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, 1957.

_____. *La campesina* (Spaanse vertaling van Domingo Pruna). Sant Andreu de la Barca (Barcelona): Energía, [1977] 2005.

Tomasi di Lampedusa, Giuseppe. *Il Gattopardo*. Torino: Feltrinelli, 1958.

_____. *El gatopardo* (Spaanse vertaling van Fernando Gutiérrez). Barcelona: Seix Barral, 1984.

_____. *O Leopardo* (Portugese vertaling van Rui Cabeçadas). Lisboa: Bertrand, 1964.

Tyler, Andrea & Vyvyan Evans. 'Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*' *Language* 77/4 (2001): 724-756.

DE BOER, Minne Gerben. 'Over diachroon'. Hoofdstuk 11 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 231-248.

SAMENVATTING

Na een uitvoerige beschouwing over de relatie tussen woordbetekenissen en de vindplaatsen van de bestudeerde woorden in corpora wordt een diachroon onderzoek uitgevoerd naar de verschillen tussen het huidige gebruik van het Nederlandse voorzetsel *over* en het gebruik in het midden van de zestiende eeuw. Het corpus waarvan gebruik is gemaakt bestaat uit de vertaling van vijftig verhalen uit Boccaccio's *Decameron* door Dirk Volkertsz. Coornhert (1564).

RIASSUNTO

Dopo una dettagliata analisi della relazione tra i sensi di una parola e le occorrenze della stessa parola in un corpus si esegue uno studio diacronico delle differenze tra l'uso attuale della preposizione nederlandese *over* e l'uso corrispondente verso la metà del Cinquecento. Il corpus usato per questo studio consiste nella traduzione di cinquanta novelle del *Decameron* boccaccesco da parte di Dirk Volkertsz. Coornhert (1564).

SUMMARY

After an extensive discussion about the relation between the senses of a word and the occurrences of the same word in a corpus a diachronic analysis is made of the differences between today's use of the Dutch preposition *over* and the use of the same preposition in the middle of the sixteenth century. The corpus used for this comparison consists of the Dutch translation of fifty novelle of Boccaccio's *Decameron* by Dirk Volkertsz. Coornhert.

KEY-WORDS

prepositions: over, cognitive linguistics, diachronic studies of the lexicon

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudie II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>)

11. OVER DIACHROON*

Doelstelling

Deze bijdrage gaat over een uitvoerig project, waarin ik een contrastief voorzetselonderzoek Engels/Nederlands en 20e/16e eeuw wil uitvoeren. Ik heb mij met voorzetsels beziggehouden in de jaren tachtig, aanvankelijk in het kader van Jackendoff, later ook in een cognitief kader, met voorkeur voor Herskovits. Nu, twintig jaar later, heb ik het onderwerp weer opgevat. De theorie van Jackendoff is voortdurend vernieuwd, Herskovits heeft niet meer over voorzetsels gepubliceerd, maar er zijn allerlei andere benaderingen op mathematische basis bijgekomen. De tussenliggende literatuur is erg omvangrijk en vereist uitvoerige studie; daarentegen is het nu gemakkelijker om aan materiaal te komen: veel historische teksten zijn in corpora te vinden en recente zijn gemakkelijk te scannen.¹

Ik houd mij dus bezig met contrastieve voorzetselstudies en welk voorzetsel kun je dan beter bestuderen dan *over*, dat een soort paradigmavoorbeeld voor polysemie is geworden. Synchron kun je een dergelijke polysemie bestuderen in verschillende talen, bijvoorbeeld Engels en Nederlands, diachroon kun je dezelfde taal bestuderen in verschillende tijdperken. In beide gevallen ga je na hoeveel van het netwerk van betekenissen met elkaar overeenkomt en hoeveel er verschilt. Ik wil hier het zestiende-eeuwse Nederlands vergelijken met het huidige. Hiervoor ga ik uit van een klein corpus: de vijftig verhalen van Boccaccio's *Decameron*, die door Dirk Coornhert vertaald zijn (uitgegeven in het jaar 1564). Coornhert is uitgegaan van de Franse vertaling van Antoine Lemaçon uit 1545. Dat maakt dat ik alle zinnen van Coornhert kan vergelijken met een 14e-eeuwse Italiaanse tekst en een 16e-eeuwse Franse tekst en in twijfelgevallen een solide basis heb om Coornherts tekst juist te interpreteren.²

Intuïties heb ik alleen over mijn eigen idiolect en daardoor over het Nederlands van mijn generatie. Als ik twee generaties terugga ontdek ik – ook in zo'n frequent woord als een basisvoorzetsel – al enkele verschillen: voorbeelden die ik dan terugvertaal in mijn eigen idiolect. Zo kom ik in het eind van de 19e eeuw zinnen tegen als *Hij woont over het stadhuis*, dat in mijn idiolect niet voorkomt: ik vertaal het als *Hij woont tegenover het stadhuis*. Dat kan ik doen op grond van de contextuele informatie.

---

* Dit hoofdstuk is de uitwerking van een lezing die ik gehouden heb op de TIN-dag van 6 februari 2010.

¹ Ik werk met tekstverwerker Pages van Apple, die een zoekfunctie heeft, waarbij alle voorbeelden in een *sidebar* verschijnen; het is dan gemakkelijk de paar honderd voorbeelden van je voorzetsel te kopiëren en dan in een database te stoppen, waar alle mogelijke coderingen toegevoegd kunnen worden.

² Voor het Engels is er een volledige vertaling die aan John Florio wordt toegeschreven, uit 1601, en dus contemporain met Shakespeare.

Hoe verder ik in de tijd terug ga, hoe meer verschillen er zullen voorkomen. Ook in dit geval kan ik de zinnen die ik tegenkom vertalen in mijn idiolect, maar ik zal meer momenten van twijfel hebben omdat er meer veranderingen kunnen zijn opgetreden. Daarom is de extra hulp die de vertalingen bieden welkom; tenslotte kan ik als Italianist de tekst van Boccaccio gemakkelijk interpreteren.

Een literaire tekst is als taalkundig object een doculect, om de term te gebruiken die Martin Cysouw heeft voorgesteld: een corpus bestaande uit een document (zie Wälchli & Cysouw 2008). Zo'n corpus is gesloten: je kunt de voorbeelden waarnaar je zoekt tellen. De representativiteit van een doculect voor de taal van zijn tijd is betrekkelijk en hangt af van het universum waarin het verhaalde zich afspeelt. Een avonturenroman plaatst andere voorbeelden van *over* op de voorgrond dan een psychologische roman: voor de negentiende eeuw heb ik twee jongensboeken bekeken (*Uit het leven van Dik Trom* en *Willem Roda*); hierin zijn de locale betekenissen van *over* sterk vertegenwoordigd. Daarnaast heb ik materiaal van Van Eedens *De koele meren des doods* en het eerste boek van de *Kleine Zielen* van Couperus vergeleken: vooral in deze laatste tekst is de betekenis onderwerp-van-gesprek zeer frequent; immers, de personages doen niets anders dan roddelen over elkaar (ook al komt het woord *roddelen* er zelf niet in voor).

Wie met vertalingen wil werken zou de meeste diachrone informatie kunnen halen uit Bijbelvertalingen, waarvan er talloze in alle mogelijke talen op internet te vinden zijn. Maar de representativiteit daarvan is betrekkelijk: het gaat om een universum uit de eerste eeuw van onze jaartelling en bij de voorbeelden van *over* vinden we een merkwaardige frequentie van zonderlinge activiteiten zoals *lopen over het water*. De *Decameron* is veelzijdiger: ook al is het universum van discours op het moment van vertaling twee eeuwen oud, de verhalen zijn zo gevarieerd dat er veel verschillende gebruikssituaties van *over* te vinden zijn.

Een doculect is niet alleen een bron van voorbeelden; het kan ook dienen als test voor semantische theorieën: ieder voorbeeld moet verantwoord kunnen worden, hoever het ook van de standaardvoorbeelden afstaat.

Corpusvoorbeeld en betekenis

Om de verhouding tussen corpusvoorbeeld en betekenis toe te lichten begin ik met een concreet voorbeeld, namelijk een foto die ik onlangs in de Volkskrant tegenkwam (zie volgende pagina).

Het betreft hier een prijswinnende foto van José Luís Rodríguez, getiteld *Leaping Wolfe*. Toen ik hem zag herkende ik hem meteen als een afbeelding die overeenkwam met George Lakoff's voorbeeldzin *The dog jumps over the fence*. Het universum waarin mijn spontane reactie een rol speelde was niet langer dat van fotoprijzen, maar dat van taalkundige beschouwingen over voorzetsels. Beide representaties, de foto van Rodríguez en mijn verbale reactie, hebben betrekking op een unieke gebeurtenis, die onvolledig is weergegeven: in het eerste geval door een dynamisch gebeuren weer te geven als een statische afbeelding, in het tweede geval

door het gebeuren weer te geven als een verbale expressie, waarin vier woorden voorkomen: *dog*, *jump*, *over* en *fence*.

Twee zelfstandige naamwoorden, een werkwoord en een voorzetsel, wat semantisch gezien overeenkomt met twee objecten, een handeling en een relatie. Ik laat even buiten beschouwing of er bij het eerste object van een hond of een wolf sprake is: laten we hem in Linnaeus' termen *canis lupus* noemen en *familiaris* tussen haakjes zetten. Het andere object is een artefact van hout bedoeld om een terrein af te sluiten. Het werkwoord is een beweging, die gedefinieerd wordt als *push yourself suddenly off the ground and into the air using your legs* (CALD en OALD), of *zich door een afzet met de voeten met kracht in de lucht verheffen* (HVD), in andere woorden een Beweging van [+contact met de grond] naar [-contact met de grond] gecombineerd met een tamelijk complexe wijze van beweging. Deze laatste formulering, een vernederlandsing van de metataal van Jackendoff (*GO(Place ([+Contact], [-Contact]) & [Manner(Using legs)])*), staat in principe los van de afzonderlijke taalsystemen; ze wordt in het Engels gecodeerd (*encoded*) als *jump* of *leap*, in het Nederlands als *springen*. Maar het gaat me hier over *over*. *Over* maakt deel uit zowel van het Engelse taalsysteem als van het Nederlandse. In beide talen heeft het een aantal betekenissen, die elkaar soms overlappen, soms ook niet. In het gegeven voorbeeld hebben we een betekenis die weergegeven kan worden als een pad dat een lineair obstakel overschrijdt, of liever om het wat minder tautologisch te zeggen, begint aan een kant van het obstakel en eindigt aan de andere kant. Als het ruimtelijke domein waarin zich dit pad bevindt tweedimensioneel is, is de verticale as niet van belang, als ze driedimensioneel is (zoals in het geval van verticale obstakels), dan bestaat er een oppositie tussen *over*, *door* en *onder*, waarbij *over* gekenmerkt wordt door [hoger dan] (of superioriteit). Een

laatste kenmerk dat we zouden kunnen toevoegen is [$\pm$ contact], maar dat lijkt in deze betekenis geen rol te spelen: wel bij honden, maar niet bij andere levende wezens.

Beschrijving van een betekenis

De betekenis (*meaning*) van een polyseem woord is een verzameling deelbetekenissen (*senses*); althans dat is de minimale situatie, die we terugvinden in de HvD uit 1984. Daarin worden 14 betekenissen onderscheiden, waarvan er twee marginaal zijn. In het WNT vinden we een netwerk bestaande uit 11 hoofdbetekenissen, die zelf weer onderverdeeld zijn in subbetekenissen (van een tot vijf); in totaal komen we dan op 34 uit. De Van Dale 1976 reduceert deze tot 18. Om de betekenissen te herkennen en erover te kunnen spreken moeten we ze nader bepalen. Dit kan op verschillende manieren. Voor iedere betekenis hebben we vijf soorten aanduidingen:

- 1) Een definitie, eventueel gepresenteerd als een bundel kenmerken.
- 2) Synoniemen en parafrasen.
- 3) Een naam.
- 4) Schematische voorstellingen (image schemata).
- 5) Kenmerkende voorbeelden, dat wil zeggen voorbeelden die voldoende context bevatten om de bewuste betekenis te onderscheiden van andere potentiële betekenissen. Dergelijke voorbeelden zijn vastgelegd (*encoded*) in een bepaald taalsysteem.³

Als voorbeeld geef ik de kernbetekenis van *over* (*over 1*):

1) *Definitie*

het focuselement beschrijft een pad dat hoger ligt dan het referentie-element (the trajectory describes a path (*trajectory* in Brugmans termen) that is higher than the landmark). In kenmerken: [+superiority, + boundary transversal].

2) *Parafrase*

above and across.⁴

3) *Naam*

'above & across'.⁵

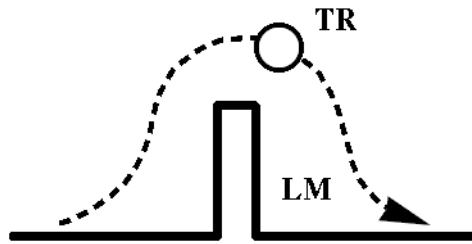
³ Ik gebruik 'taalsysteem' als verzamelterm voor talen, dialecten, sociolecten en dergelijke. Dit komt overeen met *linguema* bij Alinei (zie hoofdstuk 21 van deze bundel).

⁴ Hier is *above* een woord dat het kenmerk [+superiority] heeft en *across* het woord dat het kenmerk [+boundary-traversal] heeft. *Above and across* kan gelden als parafrase van *over 1*, een complexe betekenis die daardoor de features [+superiority, + boundary-traversal] krijgt.

⁵ Dit is de naam die Brugman en Lakoff geven aan deze betekenis en die (toevallig, dat wil zeggen door een bewuste keuze van de analist) gelijk is aan de combinatie van kenmerken. Er zijn ook andere naamgevingsprocedures mogelijk, bijvoorbeeld voor twee betekenissen van *met*: *comitativus* (ik kom met mijn vader) en *instrumentalis* (ik snijd met een mes) In dit geval worden er Latijnse termen gebruikt, respectievelijk voor de kenmerken [+gezelschap] en [+instrument].

4) Image schema

(overgenomen van Brugman & Lakoff 1988, p. 496):

Figure 18.26 The dog jumped over the fence. Name: 1.V.NC.G

[+vertical]

[±contact]

[+bound-trav]

5) Voorbeeldzin (in een bepaald taalsysteem)

De hond sprong over het hek; the dog jumped over the fence; canis saltavit super sǽpem.

Commentaar bij de betekenisbeschrijvingen

1) De kenmerken

De kenmerken zijn theoretische constructies die gelden binnen een bepaald domein van activiteit. Brugman 1981 geeft een lijst van criteria (dimensies) die in het domein 'ruimte' een rol spelen:

a. Omvang en vorm van het focuselement (tr): dit kan gezien worden als een punt, een lijn of een vlak ten opzichte van het referentie-element (lm).⁶

Zo is in *The helicopter hovered over the city* de helicopter het focuselement, geconstrueerd als één enkel punt met betrekking tot het referentieobject (*the city*, gezien als vlak).

b. "Voudigheid" ("plexity") van het focuselement. Het kan gaan om een enkel voorwerp, of om een verzameling voorwerpen (een "multiplexity").⁷

c. Omvang en vorm van het referentie-element (lm).

d. Oriëntatie (horizontaal of verticaal) van het referentie-element. De stad is hier gezien als horizontaal georiënteerd. Het hek, daarentegen, is verticaal georiënteerd

---

⁶ De begrippen trajector en landmark, afkomstig van Langacker, worden door veel onderzoekers gebruikt. Ik vermijd ze liever omdat de eerste term erg onduidelijk is. Etymologisch is trajector iets wat iets anders overschrijdt, maar bij Langacker is de term neutraal tussen de statische en de dynamische betekenis van het focuselement. Bovendien gebruikt deze traditie ook nog de term *trajectory* voor baan, waarbij Brugman de notatie nog compliceert door de afkorting *tr/y*, die staat voor trajector of trajectory. Zo'n terminologie vraagt om verwarring. Andere onderzoekers gebruiken de termen *locandum* (datgene wat geplaatst moet worden) en *locatum* (datgene wat geplaatst is). Ik noem het eerste focuselement (het element waar wij onze aandacht op richten) en het tweede referentie-element (datgene ten opzichte waarvan het focuselement een ruimtelijke relatie heeft).

⁷ Ook het referentie-element kan veelvoudig zijn, zoals in *De jongens sprongen over de palen heen*.

tussen het focuselement en/of zijn pad en het referentie-element.

e. De stippellijn is een pad dat bestaat of verondersteld wordt te bestaan tussen het focuselement en het referentie-element; hij kan ook gezien worden als een punt voor punt overeenkomst langs een bepaalde dimensie van deze beide elementen.

f. de grenzen van het referentie-element (bijvoorbeeld het bovenste vlak als het referentie-element driedimensioneel is).

g. Fysiek contact tussen focuselement en referentie-element. Dit kenmerk heeft twee waarden: plus of min.⁸

2) Synoniemen en parafrases

Een synoniem is een woord dat in plaats van het betreffende woord gezet kan worden zonder verschil in betekenis. Zo zijn *langs* en *via* synoniemen van *over* in de context *Hij reist over Zutphen*. Een parafrase is een combinatie van woorden die hetzelfde uitdrukt als het bewuste woord, bijvoorbeeld *aan de overkant van* voor *over*. We kunnen synonymie en paraphrases ook gebruiken in contrastieve studies. Zo zijn er betekenissen van het Engelse *over* waarvoor het Nederlands een ander voorzetsel gebruikt: *to cry over (spilt milk)* tegenover *wenen om (bloemen in de knop gebroken)*. Zo kunnen we betekenissen van *over* herkennen waarvoor het Engelse *across* het synoniem is en betekenissen waarvoor het Nederlandse *om* het synoniem (of betekenis-equivalent) is. Omgekeerd zijn er betekenissen van het Nederlandse *over* die een ander Engels voorzetsel als synoniem hebben, zoals het al genoemde *Hij reist over Zutphen*, waar het Engels alleen maar *via* heeft, of het onderwerp-van-gesprek *over*, dat in het Engels weergegeven kan worden met *about*, niet met *over*. Interlinguïstische synonymie is van belang voor het herkennen van afgeleide betekenissen, dat wil zeggen: het feit dat een Nederlands *over* systematisch niet wordt weergegeven met het Engelse *over* is een argument om de betreffende categorie te beschouwen als een aparte betekenis.

3) Namen

Namen van betekenissen zijn een middel om eraan te refereren in het betoog. In principe is iedere naam mogelijk, bijvoorbeeld ook nummers als *over 1* of het gele *over* (als we met kleurtjes werken). Maar het is handiger als de naam inhoudelijk verwijst naar het type; vandaar namen als *comitativous* voor het voorzetsel *met*. Het is dan wel van belang om duidelijk aan te geven wanneer we een term als naam gebruiken.

4) Schematische voorbeelden

De grafische voorstellingen zijn het handelsmerk van cognitieve benaderingen van de semantiek. Ze worden gepropageerd als alternatief voor de kenmerkenanalyses, maar met een onjuist argument. Men verzet zich tegen het idee dat de kenmerken noodzakelijk en voldoende moeten zijn en geeft dan graag voorbeelden van tegenstrijdigheden bij polysemische woorden. Als men de eis van voldoende en noodzakelijk loslaat hoeft er geen bezwaar te bestaan tegen kenmerken. In de praktijk

---

⁸ In de praktijk is het niet altijd uit te maken of zo'n contact aanwezig is. In *De jongen springt over het hek* zal de jongen waarschijnlijk zijn handen gebruiken, in tegenstelling tot de hond, maar de relevante vlakken zijn zijn lichaam en de bovenkant van het hek, dus we hebben hier ook [-contact].

werken cognitivisten trouwens ook wel met kenmerken, zij het dan verhuld als *elements* of *characteristics*. Lakoff zelf heeft een voorbeeld, waarin een kenmerken-definitie beter werkt dan een image schema, namelijk bij een pad dat de contouren van het referentieobject volgt, met of zonder contact: het abstracte feature [$\pm$ contact] kan gemakkelijk gebruikt worden, maar in een tekening kan een lijn langs de contouren moeilijk iets over de aanwezigheid van contact zeggen. Het probleem *features* tegenover *image schemas* is voor mij dan ook een schijnprobleem.

Zelf vind ik de afbeelding niet het enige alternatief voor een definitie. Er zijn ook andere manieren om een betekenis duidelijk te maken, bijvoorbeeld een motorische ervaring. Een mooi citaat om de waarde van een motorische ervaring duidelijk te maken heb ik gevonden in *De Aanslag* van Harry Mulisch, p. 33. In de begin-episode pakt de broer van de hoofdfiguur Anton het pistool van de vermoorde NSB-agent. Anton drukt deze situatie in woorden uit met de zin "Hij heeft het pistool van Ploeg gepakt" en meteen daarna geeft hij een motorische imitatie van diezelfde situatie: 'In het zachte, gepoederde licht dat nu in de kamers hing acteerde hij een korte spurt en trok bukkend een denkbeeldig pistool uit een denkbeeldige hand'. Het gaat hier nog steeds om een concrete situatie, een *situation token*, in dit geval fictie-neel, maar goed vastgelegd wat ruimte en tijd betreft. Ik vind het belangrijk om de nadruk te leggen op de veelvormige aard van dit soort situaties, want in de cognitieve linguïstiek geeft men vaak de voorkeur aan een beeld boven andere bestaansvormen.

5) Voorbeeldzinnen

De voorbeeldzinnetjes zijn het eenvoudigst te hanteren. Maar ze hebben ook hun problemen. Zo voert ieder voorbeeld eigen kontekstmateriaal in: in ons geval manier van bewegen (*springt* tegenover *loopt*), de diersoort (*hond* in plaats van willekeurig dier dat springen kan) en de aard van het obstakel (*hek* tegenover *sloot*). Op het niveau van de abstracte analyse moeten we ons beperken tot de elementen: levend wezen, bewegen en obstakel; de rest is kontekstinformatie. Alleen is het mogelijk dat de kontekstinformatie zodanig is dat we een tweede betekenis moeten aannemen. De keuze van de extra informatie kan zelfs de analyse beïnvloeden. Dat zien we bij Tyler & Evans, die willen aantonen dat in ons voorbeeld alleen *superiority* en niet *boundary traversal* relevant is. Daarvoor construeren ze een variant van Lakoff's afbeelding, waarbij het pad gekenmerkt wordt door drie punten: het beginpunt A, het eindpunt C en een punt B dat loodrecht boven het referentieobject ligt. Voor hen geeft *over* alleen *superiority* aan (dat wil zeggen [-contact]); de rest van de informatie komt uit de kontekst: de betekenis van *jump* voor het pad en onze kennis van het gedrag van katten plus de werking van de zwaartekracht voor de exacte vorm van het pad. Helaas is hun voorbeeld *The cat jumped over the fence* een (voor hen) automatische variant van Lakoff's voorbeeld, waarbij het verschil in gedrag tussen katten en honden geen rol speelt. Iedereen die katten kent weet dat ze als ze enigszins kunnen op iets springen en niet over iets heen; die kennis ligt zelfs in de taal verankerd, wanneer we in het domein van het turnen over de *catleap* spreken: de persoon in kwestie zal de handen op het muurtje laten terechtkomen, de voeten tegen het

muurtje aan duwen en dan proberen omhoog te klauteren. Als honden over een muur springen is er geen contact (anders breken ze hun poten), als katten over een muur springen is er wel contact, zodat ik tot de slotsom kom dat in deze betekenis het kenmerk [±contact] niet distinctief is en het kenmerk bewegen naar de overkant wel. Zodat Tyler en Evans hier ongelijk hebben.

Een ander probleem is dat de voorbeelden representatief moeten zijn voor de betekenis. Een voorbeeld dat niet aan die eis voldoet is het tweede voorbeeld dat door de HvD voor deze betekenis gegeven wordt: *Haar handen zweefden over de toetsen*. In het pianospel komt er geen toon tot stand als de toetsen niet worden aangeraakt, dus we hebben een situatie van [+contact]. *Zweven*, daarentegen, is een manier van bewegen waarbij geen contact aanwezig is. Er is dus een semantisch conflict, dat alleen opgelost kan worden door een metafoor aan te nemen: haar handen bewogen op een manier die aan zweven deed denken. Een metafoor geeft geen goed voorbeeld voor de niet-metaforische betekenis; ergo, het voorbeeld van de HvD is fout.⁹

Vragen aan het corpus

Er zijn verschillende vragen die we aan ons corpus kunnen stellen. Ik stip er hier vier eventjes aan, om dan dieper in te gaan op de vijfde.

1) Hoeveel attestaties van X zijn er aanwezig in dit corpus? Het antwoord is niet te geven, want er is geen duidelijke scheiding tussen het voorzetsel en het prefix *over*. Een werkwoord als *overslaen* kan bij Coornhert in één woord of in twee woorden geschreven worden, een adjectief als *overschoon* idem dito. Als ik de 135 voorbeelden van *overmidts* niet meetel, dan geeft een voorzichtige schatting 195 voorbeelden met los geschreven *over* en 185 met aaneengeschreven *over*, maar minstens 31 van de los geschreven combinaties zijn eigenlijk samenstellingen. De tekst bevestigt daardoor een beeld dat uit alle corpusanalyses voor *over* die ik uitgevoerd heb naar voren komt, namelijk dat de samenstellingen net een tikkeltje frequenter zijn dan de voorbeelden met het losse *over*. Het bijwoord *over al* wordt altijd in twee woorden geschreven; de zogenaamde R-woorden¹⁰ (*daer over*, *hier over*, en dergelijke) ook, en hetzelfde geldt voor het complexe voorzetsel *tegenover*, dat maar tweemaal voorkomt, eenmaal als *tegen over* (in twee woorden) en eenmaal als *tegens over* (eveneens in twee woorden).

2) Welke woordsoorten kent het? Ook dat is niet goed uit te maken, want het is moeilijk *over* als prepositie te scheiden van *over* als bijwoord; verder is er een grijze zone tussen scheidbare werkwoorden en werkwoorden gevolgd door een bijwoord.

3) Welke syntactische verbindingen gaat *over* aan? Het Nederlands kent veel syntactische mogelijkheden: preposities, postposities en circumposities. In de huidige taal

---

⁹ Trouwens het voorbeeld in kwestie is in eerste instantie een citaat, namelijk *Haar lieve handen zweefden over de toetsen*, dat slaat op Henriette in de Familie Kegge. De metafoor is dus een literaire metafoor van Nicolaas Beets.

¹⁰ Deze term is van Van Riemsdijk, zie mijn *Voorzetseltheorie*, hoofdstuk 5 van deze bundel.

zijn deze categoriën goed gescheiden; maar hoe verder men in de tijd terug gaat, hoe meer variatie er is: in principe zijn *tegenover het huis* en *tegen het huis over* op een bepaald moment equivalente uitdrukkingen.¹¹

4) Welke idiomatische combinaties vinden we? Dit is een interessant onderwerp, omdat juist hier nogal wat verschillen met de huidige situatie optreden. Zo vinden we naast 5x *over een comen* (in drie woorden) ook 1x *over een stemmen* en wel liefst 6x *over een dragen*, allemaal in dezelfde betekenis, bijvoorbeeld: *daer sylieden gheen middel vindende om in sulcx over een te dragen, met malkanderen begonden te kijken, of: wat swaerder sake het is een huysvrouwe te vinden diens seden met des mans wel over een dragen*. Verder vinden we de uitdrukking *over wech*, in twee betekenissen: de ene corresponderend met het moderne *op weg*, de ander met *onderweg*. En ten slotte vinden we zeer frequent *over dees sijde* en *over d'ander sijde*, waar wij *aan de ene kant* en *aan de andere kant* zouden zeggen; trouwens bij Coornhert wordt daarnaast ook *aen* met *sijde* gecombineerd: het diachrone probleem is dan wanneer de variatie tussen *aen* en *over* gereduceerd is tot een verplicht *aan*.

5) En tenslotte: welke betekenissen kunnen we onderscheiden?

Een netwerk van betekenissen

Het netwerk in de Appendix is gedistilleerd uit de informatie van het WNT die ik zo goed mogelijk heb proberen te reduceren tot het essentiële. Ik heb alle betekenissen weggelaten die in de WNT-tekst, die uit 1905 dateert, als verouderd zijn gekenschetst, met één uitzondering, namelijk *over* in de zin van *tegenover*. Het voorbeeld dat ik hier geef is van Hendrik Conscience, maar ik heb ook nog voorbeelden gevonden in *De kleine zielen* van Couperus, dat contemporain is aan het WNT-artikel. Ook heb ik enkele rubrieken weggelaten die alleen maar idiomatische uitbreidingen bevatten, en dus in principe behoren tot een andere rubriek. Het WNT onderscheidt in grote lijnen drie lagen deelbetekenissen, respectievelijk aangeduid met hoofdletters, cijfers en kleine letters. Elke betekenis wordt weergegeven door een knoop in het netwerk, de lijnen die de knopen verbinden zijn gebaseerd op enigerlei informatie uit de woordenboektekst. De voorbeelden uit het WNT zijn meestal afkomstig van citaten uit het bestand van de WNT; enkele zijn door de redacteurs verzonden; om een onnaspeurbare reden worden die aangeduid als WNT-poëem. Ik heb ze praktisch allemaal vervangen door zelfverzonnen zinnestjes, die de pretentie hebben een centraal exemplaar van de betekenis te vertegenwoordigen:¹²

A1 De ballon zweeft over de stad

A3 Ze aait de hond over zijn kop

---

¹¹ Vergelijk voor eenzelfde probleem trouwens ook nu nog het Noordnederlandse *door de eeuwen heen* met het Zuidnederlandse *doorheen de eeuwen*.

¹² Wat een centrale betekenis is hangt af van de theorie die men aanhangt voor het onderscheiden van betekenissen. Als zo'n theorie geometrische concepten hanteert voor ruimtelijke begrippen, dan zijn de centrale voorbeelden die waarin de geometrische kenmerken het zuiverst aanwezig zijn; extensies van betekenissen treden op wanneer deze kenmerken slechts benaderd worden.

- B1 Er gaat een schaduw over het weiland
- B2 Ik leg een schoon laken over de tafel
- B3 Ze staat over het wiegje gebogen
- D Hij speelt over iedereen de baas
- F1a De jongen loopt over de brug
- F1b Ik reis naar Arnhem over Zutphen
- F1c Een bootreis over zee
- F2 Een veerpont over de Schelde
- F3 Een streep dwars over het papier
- G De inkomsten over de laatste drie maanden
- H1 Jan gaat over de verkoop
- H2 Waarover spraken zij?
- H3 Hij is verontwaardigd over de bankcrisis
- Ia De polsstokspringer komt net over de lat
- Ib De kogels vliegen over zijn hoofd
- Ic De auto ging driemaal over de kop
- J1 Hij woont 10 km over de grens
- J2 (Over mij zat Judocus)
- J4 Ik zie je over een jaar weer
- K1 Het deeg kwam over de rand van de emmer
- K2 (vooral als samenstelling): overbeschermd
- K3 kwart over vier
- K4 Jan is over de zeventig

Dit netwerk is vergelijkbaar met het netwerk van Brugman en Lakoff, al zijn hier de verbindingen tussen de betekenissen niet beredeneerd. Een kritische analyse van het resultaat zou de overeenkomst in presentatie moeten verstevigen. Tussen haakjes, Brugman is niet erg expliciet over de bronnen van haar categorieën; ik denk dat het zinnig zal zijn haar relatie met de Oxford English Dictionary te bestuderen.

Commentaar op het netwerk

Ik zal nu de boom even nalopen, met aandacht voor de dubieuze takken. Dat begint met de kernbetekenis, namelijk A. Terwijl in het Engels naast het type *the dog jumped over the fence* (alias *above and across*) een categorie *The lamp hanging over the table* (alleen *above*) voorkomt, ontbreekt in het Nederlands deze laatste categorie: bij ons hangt de lamp boven de tafel; als hij erover hangt dan is hij groter dan de tafel, hetgeen eerder verwijst naar de categorie BEDEKKEN (COVER). Hoe kan het dan dat juist die ontbrekende categorie de basis van het hele netwerk vormt? Er zijn twee antwoorden mogelijk: het eerste is dat deze basis in een eerder tijdperk wel voorkwam en dus nu geldt als een oningevulde virtuele betekenis, die wel van belang is voor het systeem. Het tweede is dat het etiket de lading niet dekt: dat blijkt al uit de ondergeordende betekenissen: A1 *zweven over* en A3 *aaien over*. Dat zijn bewegingen, die thuishoren in betekenis F PAD. Mijn *Decameron*-materiaal laat zien dat de zestiende-eeuwse situatie vergelijkbaar is met de huidige; het enige voorbeeld dat we met enige pijn en moeite in A zouden kunnen plaatsen is:

*dat hy ... Scannadio zijn doot cleet benam, t'cleet om zijnen lijve sloech, het graef over hem toesloot, ende in Scannadios plaetse ginc ligghen
e entratovi dentro e spogliato Scannadio e sé rivestito e l'avello sopra sé rinchiuse e nel luogo di Scannadio postosi, ... (Dec 9:1)¹³*

Maar ook hier gaat het eerder om een bedekken dan om eenvoudige superioriteit. Van A is B afgeleid, maar ook hier zou ik eerder over varianten van PAD spreken. De statische variant (resultaat van beweging) is enigszins aanwezig in B3: dat is PAD in een andere modus, om met Jackendoff te spreken. Betekenis D, dominantie of beheersing, wordt hier van A afgeleid: in de literatuur zijn er verschillende mogelijkheden: ik zou geloof ik het liefst van een metaforisch bedekken spreken. De echte PAD -gevallen, die van F, vertonen het beeld dat ze te sterk onderverdeeld zijn. Persoonlijk zou ik ze allemaal onder de categorie *across* plaatsen, met een loodrecht kruisen van twee lijnen als centrale categorie: alleen het VIA-type kan gezien worden als een nieuwe betekenis, waarbij het loodrechte is losgelaten. G is een van de categorieën waarin een overgang van plaats naar tijd optreedt. H is een vreemde categorie: de drie subcategorieën zouden beter elk hun eigen hoofdletter kunnen hebben, omdat de verbindinglijnen heel heterogeen zijn. Ik denk dat hier een oude indeling van alle relaties in plaats, tijd en een restcategorie die in het Frans *notionnel* heet een rol heeft gespeeld. H2 wordt door sommige onderzoekers geplaatst in een heen-en-weer categorie (uitwisseling van argumenten); ik vind dat nogal gezocht en kies voor een metafoor van verspreiden over een terrein (*the cans scattered over the floor*), waarvoor in ons schema trouwens een juiste plaats ontbreekt. Categorie I zijn de paden waarbij begin- en eindpunt relevant zijn; het onderscheid tussen lichaamsdeel en andere obstakels is wat gezocht; in Ib2 heben we het type waarvoor Lakoff de categorie *reflexity* invoert, waarin het focuselement een pad over zichzelf uitvoert; die categorie hoort hier dan niet onder; anderzijds is B3, *gebogen over het wiegje*, een variant waarbij het eindpunt uit het zicht verloren wordt. De gevallen van J zijn de statische types waarbij alleen het eindpunt van een veronderstelde beweging relevant is (Geeraerts 1992 spreekt hier van *fictive movement*). Vertaling in het Latijn geeft hier niet *super*, maar *trans*. Groep K is weer heterogeen; K1, *het deeg over de emmer*, is een transformatie van het normale PAD, namelijk een omklappen in verticale richting; de andere drie zijn overgangen naar een andere modus, die ik in een andere studie de numerieke modus heb genoemd, waarvan het voornaamste kenmerk is dat het PAD eendimensioneel wordt: dat geldt zowel voor temporele relaties als voor leeftijden, of thermometers (*over het kookpunt*): je zou hier dus eerst een categorie NUM moeten invoeren, die vervolgens uitgesplitst wordt via de verschillende soorten numerieke waarden. K2 heb ik *Exces* genoemd; in de huidige taal functioneert deze categorie vooral als prefix bij adjectieven. Misschien moet die nog uitgesplitst worden in HOGE GRAAD en OVERMAAT. Het huidige *overbeschermd* is OVERMAAT, het Boccacciaanse *overschoone jonckvrouw* daarentegen wordt eerder gezien als HOGE GRAAD, wat bewezen kan worden met de herkomst uit *bellissima giovane* (*bellissima* is

---

¹³ De situatie betreft een minnaar die zich bij thuiskomst van de echtgenoot in een doodskist verstoppt.

hoge graad; *strabella* zou *exces* zijn). Als ik me niet vergis hebben we hier overigens een verdwijnende categorie: we spreken niet van **overslim* of **overnerveus*, maar van *superslim* en *hypernerveus*: synoniemen uit respectievelijk de Latijnse en de Griekse laag van onze taal.¹⁴ Alleen in een archaisch taalgebruik als dat van Maarten Toonder komen we nog de *overheerlijke grutsprits* tegen.

Categorieën bij Coornhert

Ten slotte wil ik - in afwachting van een complete vergelijking - een beknopt overzicht geven van de betekenissen, die ik in Coornherts vijftig verhalen gevonden heb, tezamen met hun frequentie.¹⁵ Ik zal ze daarna kort becommentariëren.

AREA	8	(waarvan 1: 3-DIM)
CAUS	10	CAUS??? 12
COVER	6	
DOM	8	
EXC	5	
EXT	3	
FIN	5	
LOC	3	
OVERKANT	3	+ ACROSS 1
PAD	15 (=16)	
REP	1	
TEMP	10	
ZORG	1	
???	13	

Voorbeelden:

1. CAUS: een rechtveerdige ende wel veroorsaecte veronwaerdiginge over u sotheydt
2. CAUS??? haer jammerlijck beklagende over 't bedroch haer van Gisippo ghedaen.
Want indien ick merckende op de state daer ick van u ingestelt was, my selven daer over wilde wreken, ghy en haddet noyt macht verkregen u over my te wreken.
3. COVER Om dieswille dan heeft hy alle morgen een sneeu wit lijnen cleet over sijn cleederen getrocken.
4. DOM Dese Henriet hadde het regiment over tvoorsejde Coninckrijk van Sicilien.
5. EXC het welcke so luttel niet waerdigh en was, oft het en liep over de thien duysent dobbel Ducaten.

---

¹⁴ Zie voor dit onderwerp mijn studie *Het succes van het prefix -iper*, hoofdstuk 14 van deze bundel, waar bijvoorbeeld ook het Franse *surdoué* naast het Italiaanse *iperdotato* (Ned. *overbegaafd*) geplaatst wordt.

¹⁵ De hier gebruikte namen zijn de codes die ik in mijn database gebruikt heb om de voorbeelden te kenmerken. Ze wijken enigszins af van die van het WNT-schema. In Coornherts vertaling ontbreekt de raamvertelling. Bij Florio is die wel aanwezig, wat resulteert in een grote frequentie voor het type CAUSE. Immers, in de raamvertelling geven de vertellers commentaar op elkaars vertellingen, wat resulteert in een groot aantal uitdrukkingen als *The women wept over the story of X* en *They had a hearty laugh over Y*.

6. EXT vermercte zy eerst twee uytgestrecte armen over de kiste: doen vernam zy daer oock een aensicht.
7. FIN Als nu den lichten dach gecomen *ende* het onweder een weynich over was.
8. LOC soo ghevielt op eenen dach nae der noenen dat hy met eenen stock over zynen halse vanden eenen acker door den anderen gaende, ghecomen is in een cleyn Bosschageken.
9. LOC Daer sach hy een schoon bedde met rijckelijcke behancxelen, chierlijcke kleederen over het rack.
10. LOC het gelt, dat hy nergens dwaeslijck betrouwende altijd over sich droegh.
11. OVERKANT *ende* ben wederomme ghekomen van over 't Meyr.
12. OVERKANT + ACROSS de welcke opper Veldt-heer *ende* vande heylyghe Kercke trecken moste over die Zee op een Heyr-vaerdt met een groot Heyr van Christenen.
13. PAD zijn sy aen een Riviere gecomen, daer een schoone brugge over lach: alwaer een groote menighte van Paerden *ende* geladen muylen over quamen.
14. PAD Daer heeft hy over een plaetse geklavert daer de ecxters nauwelijcx over en souden konnen klaveren.
15. REP Nae veel woorden over *ende* weder over heeft ten laetsten den Vrouwe verwillicht Gulfaerts begeeren te doen.
16. TEMP ghemerckt men over 't gantsche lant van Egypten voor seecker hielt dat sy al over een deel jaeren in zee verdroncken waer geweest.
17. TEMP zijn zy tsamen te bedde gegaen daer zy by nae alle den nacht over in duysent vreuchden lagen.
18. TEMP *ende* siende dat de klokke over negen uren was.
19. ZORG noch een van zijn grootste Heeren die last *ende* sorge droech over de wacht oft gheleyde.
20. ??? Nu hadde Calandrijn by ghevalle veertigh stuyvers over hem.
21. ???Dese Meester Symon [...] hadde onder andere merckelijcke ghewoonten oock een maniere over hem, dat hy ... .
22. ??? behalven dat hy noch veel ander meerder deuchden over hem hadde, die wy voor dese reyse achter laten willen.
23. ??? Als Peeter hier over doende was.
24. ??? soo ist nochtans gevallen dat God barmhertiger over u geweest is dan ghy selve.

Commentaar bij Coornherts voorbeelden

- 1 De gevallen van CAUS betreffen gevoelens die door een gebeurtenis of een toestand zijn veroorzaakt. *Verontwaardiging* is hier een van de centrale gevallen.
- 2 De vraagtekens geven aan dat deze gevallen moeilijk te plaatsen zijn. De voorbeelden liggen op de grens van CAUS en ARG (onderwerp van gesprek). De meeste voorbeelden betreffen *klagen* en *zich beklagen over*.
- 3 COVER = BEDEKKEN. Het duidelijkste voorbeeld vertoont een transformatie van de vertikale as met 90°, waarin het gaat om een kledingstuk over een ander kledingstuk.¹⁶
- 4 DOM betreft gevallen van *heersen over*.
- 5 EXC = exces. Het gaat hier over de numerieke waarde in het domein van het geld.
- 6 EXT (VOOR EXTENT) betreft een statisch pad.
- 7 FIN is een categorie die in het WNT-schema niet voorkomt, omdat het een bijwoord betreft. Het standaardvoorbeeld is: *het onweder was over*. Deze zin kan

---

¹⁶ Transformatie wordt hier gebruikt in de wiskundige zin van verplaatsing van een assenstelsel.

- ook nu nog gezegd worden, naast *Het onweer is voorbij*.¹⁷
- 8 en 9 LOC zijn gevallen van een statisch overschrijden: stok over nek (= schouders?) en kledingstuk over een rek. In hoofdstuk 9 heb ik deze gevallen EXT genoemd.
- 10 is een type dat we tegenwoordig vervangen door *geld bij zich hebben*.
- 11 en 12 laten zien dat de uitdrukking *overzee* (die wij later gebruikten in *overzeese gebiedsdelen*) nog als vrije syntactische combinatie geanalyseerd kan worden, zulks in tegenstelling met Florio's tekst, waar het woord *overseas* gebruikt wordt.
- 13 geeft tegelijk een statisch en een dynamisch PAD. In een contrastieve context zouden we deze typen kunnen onderscheiden via de naamval: de ablatief in *pons super flumine* en de accusatief in *equi super pontem*.
- 14 heb ik voor de aardigheid toegevoegd, met de klauterende eksters.
- 15 REP(etitie) betreft een pad heen en terug; ons *over en weer* is hier nog analyseerbaar als *over ende weder over*, waar *weder* de betekenis van 'opnieuw' of 'terug' heeft.
- 16 TEMP slaat niet op de toekomst, zoals in WNT-type J4, maar op het verleden, dat in het hier niet opgenomen J3 thuishoort en door WNT als Zuidnederlands bestempeld wordt.
- 17 TEMP *alle den nacht over* is om twee redenen interessant. Ten eerste hebben we hier een van de weinige gevallen van een postpositie in de tekst van Coornhert. In de tweede plaats wordt *alle over* hier precies zo gebruikt als in het Engels (zie de grote plaats die *all over* in de behandeling van Brugman en Lakoff inneemt). In het huidige Nederlands hebben we *de hele nacht door*.
- 18 betreft de klokketijd (WNT K3).
- 19 *sorg draeghen over* lijkt een verdwenen type te zijn, alhoewel ik bij *Uit het leven van Dik Trom* nog heb gevonden: *bekommer je daar maar niet over* in de zin van zich druk maken over (de betekenisnuance is niet helemaal dezelfde, maar ik zou hier toch van dezelfde rubriek willen uitgaan).
- 20 was in mijn database ten onrechte onder de vraagtekens geplaatst; het gaat hier om type 19: geld bij zich dragen. In 30 en 31 hebben we een metaforische versie, waarbij een manier (van doen) of deugden als een soort accessoire van de kleding worden gezien.
- 21 Wij zouden hier *hiermee bezig was* zeggen.
- 22 Het huidige Nederlands zou hier *barmhartig tegenover* of *jegens* gebruiken. Het voorbeeld kan dus geplaatst worden in de abstracte uitbreidingen van het *over* van Judokus (WNT J1).

Het beeld dat zich opdringt is dat het gebruik van *over* in de 16e eeuw in grote lijnen correspondeert met het huidige. Maar er zijn kleine verschillen, op onderscheiden terreinen:

- 1) Sommige deelbetekenissen zijn verdwenen: in het netwerk correspondeert dat met

---

¹⁷ Deze categorie heb ik in hoofdstuk 9 LEFT genoemd.

het snoeien van een tak in de boom. Voorbeelden: *geld over zich hebben*, het temporele *over* voor het verleden, of een uitdrukking als *over dees' zijde*. Vaak vullen andere voorzetsels het opengevallen terrein op.

- 2) Een aantal nu versteende uitdrukkingen is nog syntactisch analyseerbaar. Behalve voor de genoemde voorbeelden geldt dit ook voor het complexe voorzetsel *tegenover*.
- 3) In de vaste combinaties worden vaak andere lexicale eenheden gebruikt. Zie bijvoorbeeld voor het prefix *over-* vormen als *overschoon*, *overluyde* (spreken) en *overlang*(e tijd).

Al deze detailverschillen vragen om een uitvoerig diachroon onderzoek, waarbij ook regionale variatie een rol kan spelen.

We zien hier een algemeen patroon optreden voor de diachronie van polyseme lexicale eenheden: over het algemeen hebben we te maken met lange perioden; woorden veranderen niet zo gemakkelijk. Daarbinnen hebben we vooral gerommel in de marge: het verdwijnen van een tak van de boom, een andere extensie vanuit de centrale betekenis, andere idiomatische combinaties.

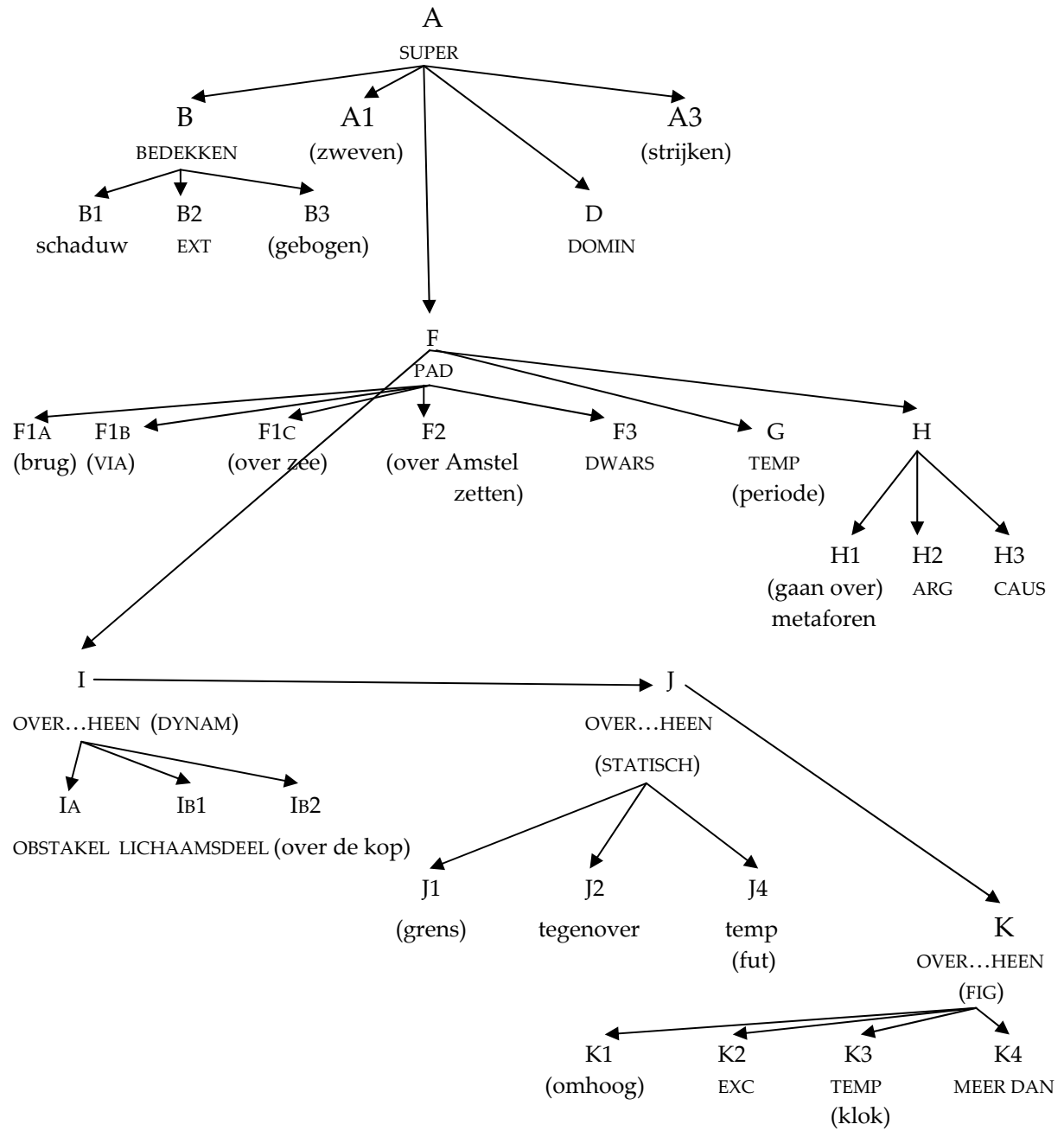
Als we de periode maar lang genoeg maken, dan moeten de verschillen ingrijpender worden. En dan wordt vergelijking met het Engels interessant. Immers als we dertien eeuwen teruggaan is er praktisch sprake van een en dezelfde taal. Ik zou dit punt willen illustreren met een eenvoudig voorbeeld van de *above* functie van *over*. Vergelijk de volgende twee zinnestjes:

Bonifatius hield zijn Bijbel *boven* zijn hoofd om de sabelhouwen van de Friezen af te weren

Boniface held his Bible *over* his head to protect himself against the sabre-cuts of the Frisians.

Maar welk voorzetsel zou Bonifatius zelf gebruikt hebben?

Appendix: Netwerk voor de betekenissen van *over* volgens het WNT

Bibliografie

- Brugman, Claudia. *Story of Over*, MA Thesis Berkeley: Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Brugman, Claudia & George Lakoff. 'Cognitive Topology and Lexical Networks', in Small, Cottrell & Tanenhaus, eds. *Lexical Ambiguity Resolution*. Palo Alto: Morgan Kaufmann, 1988: 477-508.
- Coornhert, Dirck. *Vijftigh Lustighe Historien oft Nieuwigheden Joannis Boccatij*. Amsterdam: Broer Jansz, 1564 (gepubliceerd op *dbnl*).
- Geeraerts, Dirk. 'The Semantic Structure of Dutch *over*' *Leuvense Bijdragen* 81 (1992): 205-230.
- Heimans, Eli. *Willem Roda*. Amsterdam: Holkema, 1889.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Kievit, C. Johan. *Uit het leven van Dik Trom*. Alkmaar: Kluitman, ²1899 [gepubliceerd op *dbnl*].
- Kruyskamp, C. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, ¹⁰1976 [=VD76]
- Sterkenburg, P. G. J & W.J.J. Pijnenburg. *Van Dale: Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Amsterdam: Van Dale Lexicografie, 1984 [=HvD].
- Wälchli, Bernhard & Michael Cysouw. 'Toward a semantic map of motion verbs'. Unpublished manuscript, 2008. Available online at <http://email.eva.mpg.de/~cysouw/publications.html>.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1863-1998 (online-versie) [=WNT].

DE BOER, Minne Gerben. 'Topwoorden'. Hoofdstuk 12 van *Woordstudies II. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 249-269.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk gaat over het complexe voorzetsel *in cima a*, dat bestudeerd wordt in contrastieve zin. Allereerst wordt nagegaan welke woorden zoal gebruikt kunnen worden om het begrip 'top' weer te geven en wordt de semantische motivatie van deze woorden geanalyseerd. Daarna wordt voor de verschillende Romaanse talen beschreven hoe van het woord voor 'top' complexe voorzetsels worden gevormd.

RIASSUNTO

Questo capitolo tratta la preposizione complessa *in cima a*, che viene studiata in senso contrastivo. Prima si esaminano le parole che si prestano a rappresentare il concetto di 'top/cima' e se ne analizza la motivazione semantica. Poi si descrive per le varie lingue romanze come da queste parole si creano preposizioni complesse.

SUMMARY

This chapter treats the complex Italian preposition *in cima a* in a contrastive way. First we examine the various words that can be used to represent the notion of 'top' and we analyze their semantic motivation. Then we describe how the 'top' word is used in the different Romance languages for creating complex prepositions.

KEY-WORDS

Complex prepositions, semantic motivation, *in cima a*, contrastive analysis

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

DEEL 1: TOPWOORDEN IN VERSCHILLENDE TALEN

Inleiding

In mijn verhaal, het enige echte Romanistenverhaal van deze dag,¹ wil ik beginnen met een Duits gedicht; tenslotte was Duits de taal waarin de Romanistiek begonnen is. Het gaat om het beroemdste gedicht van Goethe, *Wandrer's Nachtlied*, waarvan ik ook een aantal vertalingen zal presenteren. Ik begin met de Duitse tekst:

Über allen Gipfeln
ist Ruh,
in allen Wipfeln
spürest du
kaum einen Hauch.
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
ruhest du auch.

Het is niet mijn bedoeling om er met dit gedicht op te wijzen dat de verzamelde Romanisten niet meer tot de jongsten horen. Ook niet om erop te zinspelen dat de Romanistiek haar langste tijd gehad heeft. Dat is trouwens niet zo: hooguit is het oude romantische paradigma, van Dietz en Meyer-Lübke, niet actueel meer, maar tegenwoordig wordt, althans in Duitsland, het accent gelegd op de contemporaine breedte van het Romaanse taalgebied, dat wereldwijd is, van Haïti tot Timor Leste, en dan is de discipline springlevend.

Ik wil ook geen vertaalanalyse geven, al zou dat wel kunnen, door te laten zien dat het origineel een perfect samenspel is van de zes aspecten die bij een gedicht van belang zijn en dat iedere vertaler een keus moet doen bij het afwegen van die zes aspecten om een optimale vertaling te leveren.² Zie bijvoorbeeld de Franse vertaling, waar syntaxis en rijm met elkaar in strijd zijn: de optimale vertaling zou zijn *Sur tous les sommets règne le repos*, maar omwille van een halfbakken rijm met *à peine*, maakt

---

* In dit hoofdstuk verbind ik twee lezingen uit 2009: een lezing op de Romanistendag op 30 mei in Amsterdam over woorden voor 'top' in verschillende talen en een lezing op een congres in Potsdam op 18 juni over de wijze waarop *cima* en synoniemen de basis kunnen vormen van een complex ruimtelijk voorzetsel. Beide teksten zijn onmiddellijke uitwerkingen van de lezingen en behouden daarvan het informele karakter, wat ook enkele overlappingsen tot gevolg heeft.

¹ De andere lezingen hadden betrekking op een specifieke Romaanse taal.

² Zie mijn artikel 'La vita fugge: het vertalen van gedichten' (De Boer, 2008). Dit artikel betrof de vertaaltechniek van Frans van Dooren. De zes aspecten die ik er heb uitgewerkt zijn: basis-stramen (strofenbouw, rijmschema, aantal syllaben per vers en caesuur), klankinvulling, syntaxis en prosodie, woordkeus, signaalwerking van het lexicon, inhoudelijke boodschap (verhaal en beelden). Iedere vertaling legt zijn eigen prioriteiten onder deze aspecten; iedere lezer trouwens ook.

Roger Ayrault er *le repos règne* van, alsof die rust ook nog wat anders zou kunnen doen. Maar ik kom toch al dichterbij mijn onderwerp als ik naar het rijm kijk. Als ik de eerste en derde regel laat doorlopen, wat om ritmische redenen voor de hand ligt, dan zien we bij Goethe een downplayen van het eindrijm (*Ruh/du*) via een enjambement, waardoor het binnenrijm (*Gipfel/Wipfel*), dat ook nog een volrijm is, sterk geaccentueerd wordt. En dat zijn mijn topwoorden.

Goethe heeft in zijn poëtische creativiteit het verband tussen *Gipfel* en *Wipfel* gelegd. Maar eigenlijk exploiteert hij alleen maar een verband dat vóór hem gelegd was door de Duitse taal, dat wil zeggen de creativiteit van de taalgemeenschap die Duits sprak. Immers, zoals ik uit de etymologische woordenboeken lees, is dit rijm een latere ontwikkeling; de beide woorden hebben elkaar formeel beïnvloed. *Gipfel* is een ontronde vorm van *gupf*, dat als je de *Lautverschiebung* te niet doet, terug te voeren is op *cuppa*, dat we straks in de Romaanse wereld zullen tegenkomen. *Wipfel* is te herleiden tot *wippen*, en wat wippen te maken heeft met een boomkruin werd mij duidelijk toen ik een van de eerste attestaties van het Italiaanse *cima* las, waarin een dertiende-eeuwse botanicus uitlegt hoe je het beste vijgen kunt plukken: je gooit een instrument met een lus om de lekkerste vijg *in cima*, en trekt die naar beneden. We zien de tak wippen.

Voorzetsels en topwoorden

Ik ben op dit onderwerp gekomen via de voorzetsels. Ik ben geïnteresseerd in complexe voorzetsels, van het type *in cima a* en *in fondo a*.³ Die complexe voorzetsels zijn in wezen woordafleidingen, waarbij de afleiding gemotiveerd is door de basis. Hoe het precies zit kan ik laten zien aan de hand van Goethes gedicht: door *über allen Gipfel* wordt, in cognitieve termen, een ruimtelijke relatie gelegd tussen een *trajector*, de rust, en een *landmark* de top, in formule: in *über(x,y)* worden de variabelen ingevuld: $x = \text{Ruh}$ en $y = \text{Gipfel}$. In Jackendoffs termen: *über den Gipfel* creëert een locatie, als functie van een object: *Gipfel*. *Gipfel* zelf is een ruimtelijk meroniem; we hebben hier een monovalente relatie *Gipfel(x)*, waarbij in ons voorbeeld de x niet is ingevuld, maar uit de context kan worden herleid tot *Berg*. De Engelse vertaling *hilltops* maakt deze impliciete invulling expliciet. In *in cima a* of in het Engelse *on top of* wordt er een bivalent voorzetsel gevormd op basis van een monovalent meroniem.⁴ De x van het meroniem wordt de y van het complexe voorzetsel. Wat mij nu interesseert is welke inhoud van het meroniem overgebracht wordt naar het voorzetsel; dus welke betekenis van *top* opgenomen wordt in 'bovenop', en bij *in fondo a* welke betekenis van *bodem* opgenomen wordt in *onderin* of *achterin*.⁵ Voor deze vraag heb ik een conceptueel veld (een *Begriffsfeld*) nodig, dat ik voor het gemak

---

³ Zie hiervoor mijn artikel 'Twee complexe voorzetsels: *in cima a* en *in fondo a*', hoofdstuk 7 van deze bundel.

⁴ Een meroniem drukt een deel/geheel-relatie uit.

⁵ De analyse van *fondo* bewaar ik voor een latere studie.

de topwoorden noem, en dan wil ik weten welke namen er in de verschillende talen die ik bekijk voor de concepten in dit veld bestaan.

Gebruikte methodes

De methodes die ik wil gebruiken bij dit onderzoek heb ik eerder uitgeprobeerd in mijn artikel *Grenswoorden*.⁶ Dat artikel is een vertaling van een Italiaans artikel, *Riflessioni sul campo della delimitazione*, waarvan ik vijf jaar geleden de eerste aanzet heb gebracht op de Romanistendag van Nijmegen. Daar viel het gezochte conceptuele veld samen met het woordveld van het Duitse *Grenze* of het Nederlandse *grens*. Via woordenboekvergelijking heb ik op pragmatische basis de meest eenvoudige definitie vastgesteld (scheidslijn tussen twee territoria) en deze herleid tot een wiskundige formulering, lijn die de intersectie vormt tussen twee vlakken. Dat werd de basis van het conceptuele veld; van die basis werden alle mogelijke afgeleide begrippen gevormd via expliciete semantische regels. De woorden, in casu het Italiaanse *confine*, *frontiera* en *limite* werden hierin gepast en al hun deelbetekenissen kregen hun plaats in het conceptuele veld. De deelbetekenissen werden gevonden door een kritische beschouwing van de woordenboeken; ze werden vervolgens getoetst aan echt taalmateriaal; enerzijds vertalingen van *Grenze* (ik heb de 93 voorbeelden uit de Lutherbijbel gebruikt), anderzijds een selectie uit het materiaal van Google (100 voorbeelden van elk woord). Tenslotte werd Google ook nog als oneindig corpus gebruikt voor negatieve antwoorden: als een bepaalde combinatie geen hits had werd aangenomen dat die combinatie niet bestond. Na dit synchroon onderzoek heb ik een diachroon onderzoek uitgevoerd, via een corpus, de LIZ, en het historische woordenboek van Battaglia, wat leidde tot de conclusie dat *frontiera* een Spaans leenwoord was uit de begintijd van de Reconquista, *limite* een cultismo dat in het Latijn van de Vulgata al niet meer gebruikt werd en *confine* een Romaanse uitbreiding van het Latijnse *finis*, dat zo scherp ligt dat je er de Romaanse talen mee kunt dateren. Het interessante van deze aanpak is dat de taalhistorie niet top-down is maar bottom-up. Waar bij de oude Romanisten het accent lag op de continuïteit, het voortleven van een Latijns woord, ligt bij een aanpak die van de synchronie uitgaat het accent op de discontinuïteit, en op het enorme belang van leenwoorden in de vorming van de woordenschat. Mijn topwoordenonderzoek staat nog maar aan het begin, maar ik denk dat dezelfde conclusie gewettigd is, zoals al enigszins bleek uit de afleiding van *Gipfel* van *cuppa*.

Wat zijn topwoorden?

Mijn eerste probleem was de vaststelling van het veld. Er is niet één woord te vinden dat het hele veld bestrijkt, het Engels of Nederlandse *top* is een kandidaat, maar dekt niet alle denkbare gevallen; zo ontbreekt er een woord 'torentop'. Bovendien reageren de beide talen soms verschillend, zie *vingertoppen* tegenover *fingertips*. Een andere kandidaat is het Italiaanse *cima*, maar ook dat woord heeft sterke concur-

---

⁶ Hoofdstuk 20 van deze bundel.

renten, zoals de *vetta* bij het bergbeklimmen. Het probleem is dat van de extensie van het begrip; ik los dit op door zowel *top* als *cima* te bekijken en verder aan te nemen dat niet de gehele extensie van het begrip bereikt wordt. Ik ga nu eerst kijken naar de intensie van het begrip, anders gezegd, de combinatie van kenmerken die de definitie bepalen.

De Van Dale heeft als eerste betekenis: 'uiterste gedeelte naar boven; bovenste uiteinde van enig voorwerp; hoogste punt', en onder betekenis 3 'de mathematische variant; hoogste punt van een figuur, inzonderheid van een driehoek, ook van een kromme lijn of een gebogen vlak, van een lijn in een grafische voorstelling, enz.' Voor de Engelse definitie heb ik geraadpleegd; Longman's LDOCE: 'the highest part'. Cambridge CALD: heeft een aparte entry voor *top* = HIGHEST PART en definieert betekenis 1 als 'the highest place or part'. Oxford OALD: betekenis 1a: 'the highest part or point of something'. De woordenboekdefinities van *cima* hebben meestal *la parte più alta di qualcosa*, of synoniemen als *punta*, *vertice*, *sommità*. Als we deze betekenissen tegen elkaar afzetten, zien we dat de richting, namelijk 'hoogste' vastligt, maar dat er onenigheid is over de dimensies. De oplossing lijkt me dat we een hoogste element postulieren waarbij afgezien wordt van de dimensies, en daarnaast specifiekere begrippen waarbij de dimensies van deel en geheel een rol spelen. Op die manier kunnen we *top* en *cima* zien als namen voor de notie *het hoogste/il più alto*, en daarnaast alternatieve namen vinden voor begrippen met dimensie, zoals Eng. *peak*, Ned. *piek* en *spits* en It. *punta* en *picco*. Op het niveau van de documentatie kunnen we dan specifieke situaties bedenken om te toetsen welke woorden daarmee compatibel zijn. Zo heb ik in Google een kleine proef gedaan met Simon Stylites de pilaarheilige. In het Nederlands zat hij *bovenop een zuil*, in het Engels *on top of a pillar*. Voor de Romaanse talen vond ik in een snelle zoektocht:

Fr au sommet d'une colonne
It sulla cima di una colonna/ in cima ad una colonna
Sp en la cumbre de una columna
Pt no cimo de uma coluna/ no topo de uma coluna
Roe în vârful unui stâlp

Hierbij zien we dus dat in een concrete situatie het Engelse *top* geen Nederlandse tegenhanger heeft, maar in het Italiaans overeenkomt met *cima*, dat in het Portugees een mannelijke tegenhanger *cimo* heeft. Verder zijn er nog vier andere oplossingen: het Franse *sommet*, dat het idee van 'hoogste' actualiseert, het Spaanse *cumbre* dat het Latijnse *cumulus* = stapel voortzet, het Portugese *topo* dat via het Oudfrans een Germaans leenwoord is en het Roemeens *vârf*, dat een Slavisch leenwoord is met de betekenis 'hoogste'. Dit soort informatie is waardevol, want uit de woordenboeken krijg je een andere indruk, namelijk dat alle Romaanse talen behalve het Roemeens *cima* kunnen gebruiken.⁷

---

⁷ In deze alinea zijn we dus op zoek naar wat Alinei 2009 het iconiem noemt, namelijk de elementen in de vorm van het woord die verwijzen naar de motivatie. Zie hiervoor hoofdstuk 10 van mijn *Woordstudies I* en hoofdstuk 21 van deze bundel.

Het Engels heeft talloze samenstellingen met *top* waarin de variabele geïncorporeerd wordt: *cliff-top*, *hill-top*, *mountain-top*, *roof-top*, *desktop*, *tree-top*. In deze invulling zien we allerlei dimensies van deel en geheel optreden, en het is niet verbazend dat sommige equivalenten in andere talen ontbreken. Het Nederlands kiest voor *tafelblad*, het Italiaans voor *piano del tavolo*, kennelijk is 'plat vlak' marginaal binnen de betekenissen van *top*, resp. *cima*. Het Italiaans kan *cima* ook gebruiken voor de golven; *le cime delle onde*, waar het Nederlands *golfkoppen* heeft, via de metafoor: *hoofd* → *top*, die we net zagen bij de *Gipfel*. Het Engels heeft *crest*, dat ook terugkeert bij *hanekam*, Italiaans *cresta di gallo*. Hierin vinden we zowel *cresta* als *kam*; trouwens naast *cime delle onde* hebben we ook *cresta delle onde*: *cresta* is een collectief topwoord, evenals *bergkam*.

La cima del monte heeft 16.500 hits voor Italiaans en 59.000 voor Spaans. Er zijn 30.000 hits voor *la cumbre del monte* en 15.000 voor *la vetta del monte*.⁸ In concrete situaties zijn er alternatieven, die voor een bepaalde *x* gelden. Maar als ik *la vetta dell'albero* intik krijg ik slechts 114 hits, en die zijn ook nog sterk gemarkeerd, ze komen uit Dante, Leopardi en Montale, en zijn dus een poëtische rest van een oude betekenis, die veel ruimer was. Als ik naar de dertiende-eeuwse voorbeelden van *vetta* ga kijken, zie ik zelfs de etymologische betekenis, namelijk die van 'hoofdband'. In een allegorie van de *Allegrezza* wordt een Botticelli-achtige dame met hoofdband beschreven, en Dante bezingt in een van zijn *Rime* een jongedame 'che anco porta la vetta', die de jeugdige minnaar dus nog hoop biedt. Het Italiaans is de enige taal die het Latijnse *vitta* behouden heeft, dat ook 'hoofdband', voor mensen en voor offerdieren, betekende, en gemotiveerd is als deverbaal substantief van een heel oud werkwoord *viêre* = 'winden', dat in 200 voor Christus al niet meer voorkomt. In het klassieke Italiaans kan het haast alle functies van topwoorden vervullen; zelfs heb ik in de 18e eeuw een complex voorzetsel *in vetta a* gevonden. In het moderne Italiaans beperkt het woord zich tot de top van bergen. Een prachtige bron voor deze betekenis in alle talen is het artikel *Everest* in Wikipedia.

1953 *La cima è raggiunta* alle 11.30 del 29 maggio dal neozelandese Sir Edmund Hillary e dallo sherpa Tenzing Norgay dal Nepal scalando il colle sud
1960 il 25 maggio, una spedizione cinese raggiunge *la vetta* passando dalla parete nord

Cima en *vetta* fungeren in deze betekenis dus als perfecte synoniemen.

De Franse tekst heeft alleen maar *sommet*. In het Portugees vinden we:

H. e N. *chegam ao cume*
1924 Mallory e Irvine: *nunca se soube se chegaram ao topo*
1995 os primeiros brasileiros a atingir o cume
1999 o primeiro português a atingir o pico
2005 *chega ao cume*
2006 *atingir o topo*
2008 *chegar ao topo*

---

⁸ Alle tellingen uit Google zijn van de laatste week van mei 2009.

Een perfecte synonymie dus tussen *topo*, *cume* en zelfs *pico*.

In het Spaans vonden we:

1953 H. y N. llegaron a la cima
eveneens 1953: para el asalto a la cima

Cima lijkt het enige woord te zijn.

Het Catalaans heeft:

1953 acoseguint al cim
elders: aconseguir/fer el cim

Voor de overige Romaanse talen waar Wikipedia informatie over geeft vinden we:
Roemeens:

1953 ei au ajuns pe vârî

Elders dezelfde uitdrukking.

Gallego:

atizir/acadar o cumio

Lombardo:

1953 hinn rivaa in su la scima

Occitan:

atenher lo som

Piemontese:

a son montà findi a la sima

De Goethe-vertalingen

Literaire teksten kunnen ook gegevens opleveren. Ik neem de resultaten van de collectie Goethevertalingen die ik op internet heb gevonden.⁹ Deze laten zien dat de specifieke toppen niet alleen alternatieve verschillen tonen, maar zelfs algehele uitsluitingen. Zo is bij de Iberische namen *copa* gereserveerd voor de bomen, *cume/cumbre* voor de bergen. Dat bewijs ik eenvoudig door op Google op te vragen *a copa do monte*, waarvan geen resultaten worden gegeven. Voor *la copa del monte* vind ik wel 15 voorbeelden, maar praktisch allemaal zijn het herhalingen van een versregel van García Lorca: *Ya se ha disuelto el sol en la copa del monte*. Ik vermoed dat het hier om een poetisch gebruik van een oude betekenis gaat. *La cumbre del árbol*

---

⁹ Zie de Appendix voor de teksten.

heeft er 654, tegenover 15.000 voor *la copa del árbol*. Maar voor het Portugees is *a cume da árvore* geheel en al uitgesloten. Het beeld dat ontstaat is dus specialisatie tussen boom en berg op het Iberisch schiereiland.

Top van een driehoek en top in de politiek

Van de kernbetekenis kunnen we een groot aantal afgeleide betekenissen vormen door toepassing van semantische regels. Ik ga daar niet uitvoerig op in; voor de hele lijst is nog nader onderzoek nodig. Hier geef ik twee voorbeelden: het gedrag van het Italiaans *vertice*, en het verdwijnen van het kenmerk vertikaal.¹⁰

Vertice heeft twee technische betekenissen. De ene vinden we in de wiskunde: *il vertice di un triangolo*, 'de top van een driehoek'. Het is de sublimatie van de normale bergtop, maar in de wiskunde kan een *vertice* ook ieder punt zijn dat twee lijnen verbindt, los van de richting. Als ik dit begrip navraag in de Romaanse talen, krijg ik:

vertice in het Italiaans, Spaans en Portugees;
sommet in het Frans;
vârf in het Roemeens.

Verklaring: de meetkunde heeft een Latijnse terminologie via het Quadrivium van het Middeleeuwse schoolsysteem. De term *vertex* is overgenomen in de Romaanse talen, hetzij als rechtstreeks leenwoord uit het Latijn, hetzij als semantische leenvertaling (*calco semantico*) in het Frans en het Roemeens; een *calco semantico* behoudt de motivatie: de wiskundige betekenis van *top* is gemotiveerd door het woord *bergtop*.

Een andere ontwikkeling van *vertice* is de politieke betekenis. Deze is het resultaat van een metafoor gevolgd door een metonymie: de top van de pyramide wordt de top van een organisatie, de top van de G20 is een conferentie van de topmensen. Op het gebied van de politiek zijn de beste resultaten te bereiken door de verslagen van internationale organisaties te bestuderen. Zo is het verslag van de Europese Unie over de *London G20 summit* in alle talen van de Unie te vinden, en dat is boeiende lectuur. De resultaten voor de Romaanse talen zijn de volgende:

le sommet du G20
il Vertice del G20
la Cumbre del G20
a Cimeira do G20
Summitul G20

Het resultaat is het volgende. Vier talen geven het woord dat ook gebruikt wordt voor *bergtop*, waarbij het Italiaans het alternatief *vertice* heeft en het Portugees de afleiding *cimeira*. De vraag rijst nu of deze woorden ook gebruikt worden voor de top van een bedrijf, of dat het leenvertalingen zijn van *summit*. Het spannendst zijn de

---

¹⁰ Bij het herlezen van deze zin valt me ineens op dat de oorspronkelijke betekenis van vertikaal 'naar omhoog' moet zijn, in weerwil van de kruiswoordpuzzels, waar het 'naar beneden' betekent.

rechtstreekse ontleningen: er is een leenweg die start bij het Frans, waar *sommet* gemotiveerd is, als verkleinwoord van een directe ontwikkeling van het Latijnse *summum* (motivatie top = hoogste). De weg gaat van het Frans naar het Engels, op een moment dat nog niet bekend is, in de betekenis *bergtop*. De internationale betekenis *topconferentie* ontstaat in het Engels, als metafoor + metonymie van *bergtop*; via het Engels gaat het woord als rechtstreekse ontlening naar veel talen in de wereld, in de specifieke politieke betekenis. De Europese unie biedt een aantal talen die de directe ontlening laten zien; nader onderzoek moet daar de betekenis van aantonen. Waarom bijvoorbeeld heeft het Roemeens niet voor *vârf* gekozen. Ik vermoed dat de achtergrond ideologisch is: identificatie met het internationale politieke stelsel.

Het andere voorbeeld is dat van het verlies van de oriëntatie, waardoor het topwoord extremitet gaat betekenen. We vinden het in *vingertoppen*, maar het is sterk ontwikkeld in de historie van *cima*. Een van de betekenissen van *cima* is botanisch: uiteinde van een plant. Deze betekenis is actief in de leenweg van *cima*. De oorsprong, dat wil zeggen de plek waar het woord gemotiveerd is, is het Grieks, waar $\kappa\bar{\upsilon}\mu\alpha$ spruit betekent en afgeleid is van het werkwoord $\kappa\acute{\upsilon}\omega$ 'genereren, doen ontspruiten'.¹¹

DEEL 2: NOTITIE OVER CIMA ALS ONDERDEEL VAN EEN COMPLEX VOORZETSEL

Inleiding

Drie weken voor deze lezing heb ik op de *Romanistendag*, in Amsterdam een bijdrage gepresenteerd onder de titel *Topwoorden*. Het betreft hier een begripveld van ruimtelijke meroniemen, dat wil zeggen woorden die een deel van een geheel aanduiden, dat in ruimtelijke termen gedefinieerd kan worden. Ze kunnen weergegeven worden door de formule TOP(x), waarin deze x verschillende vormen kan aannemen. In het Duits treffen we twee van dit soort woorden aan in het bekende gedicht van Goethe: *Über allen Gipfeln ist Ruh* waarin in een binnenrijmpositie de woorden *Gipfel* en *Wipfel* tegenover elkaar geplaatst worden. Deze woorden zijn in absolute zin gebruikt: het geheel waarvan ze het bovenste gedeelte uitmaken wordt niet aangegeven. Een lezer die Duits kent kan het element x uit de formule reconstrueren; en dan vindt hij *berg* voor *Gipfel*, en *boom* voor *Wipfel*. In het Duits is de semantische ruimte van de topwoorden onder meer opgedeeld tussen *Gipfel* en *Wipfel*; andere talen hebben hier andere oplossingen voor. Zo gebruikt het Engels *top* voor beide begrippen, waarbij specialisatie toegevoegd wordt via samenstellingen: *hill-top* tegenover *tree-top*. Het Italiaans heeft *cima* voor beide begrippen, maar kan desgewenst een synoniem kiezen voor de bergen: in de negen Italiaanse vertalingen die ik geraadpleegd heb hebben er zes voor *vetta* gekozen voor de top van een berg. Bij de Iberische talen, die in beide gevallen *cima* hadden kunnen kiezen, prefereren de vertalingen die ik gevonden heb zelfs twee alternatieven: *cumbres* en *copas* voor het Spaans en *cumes* en *copas* voor het Portugees. Ik wil bij deze gelegenheid geen

---

¹¹ Het is voor mij raadselachtig waarom de etymologen geen link leggen met het Nederlandse *kiem*.

volledige analyse van de topwoorden geven, maar beperk me tot een paar opmerkingen.

1) De definitie van het veld levert een probleem op. Als ik de definities in de meestgebruikte woordenboeken vergelijk voor de grondbetekenis dan zie ik een systematische onzekerheid tussen bovenste deel en bovenste punt. In veel talen wordt die onzekerheid vertaald als een lexicale tegenstelling tussen *cima* en *punta*, *sommet* en *pointe*.

2) Voor veel woorden komt de motivatie uit andere domeinen. Vaak gaat men uit van het menselijk lichaam: in het Nederlands gebruikt men voor *la cima delle onde*, Engels *the wave-top*, het woord *kop*. Trouwens, *as copas das árvores* van het Portugees bevat dezelfde metafoor, of liever een dubbele metafoor: eerst wordt de container *kop*, in het Latijn *cuppa*, tot *hoofd*, dat wil zeggen de container die de hersenen bevat (hersenenpan), en *hoofd*, bovenste deel van het lichaam, wordt tot bovenste deel van de boom. Het woord *cima* stamt zelf af van een Grieks woord voor loot van een plant, vandaar uiteinde en tenslotte hoogste uiteinde. Een andere interessante bron is die van *vetta*, afgeleid van het Latijnse *vitta*, met als betekenissen 'haarlint' en 'lint om de horens van het offerdier'. Ik noem deze voorbeelden niet om eruditie ten toon te spreiden, maar als getuigen van een metaforisch complex dat op ieder moment weer geactiveerd kan worden.

3) Bij een vergelijkend onderzoek in meer talen valt steeds weer op hoe groot het aandeel van de leenwoorden is: er verhuizen voortdurend termen van de ene naar de andere taal. Een enkel voorbeeld: het woord *top* zelf, dat van Germaanse oorsprong is, is in twee golven op de Romaanse talen overgegaan. Eerst in de Middeleeuwen: die golf ging van het Germaans naar het Middelfrans en is daarna teloorgegaan, maar heeft wel een erfenis nagelaten in de vorm van *toupet* 'haargestukje' en *toupie* 'tol', maar van het Middelfrans is het overgenomen door het Portugees als *topo* en *tope*. De tweede golf is frequenter: deze begint bij het Engels en gaat naar alle talen van de wereld, vooral op vaktaalgebied: zo telt het Italiaanse historische woordenboek van Battaglia zeven gebruikstypen van *top*, waarvan het merendeel betrekking heeft op kleding.

4) Mijn laatste opmerking gaat over afgeleide woorden, die men in verband moet brengen met de basisbetekenis, met een beroep op precieze semantische regels. Ik noem twee voorbeelden die beide te maken hebben met het Italiaanse woord *vertice*. Het eerste komt uit het wiskundige domein van de meetkunde: *de top van een driehoek*, Engels *apex of a triangle*, Frans *le sommet du triangle*, Duits *Spitze eines Dreiecks*. De andere Romaanse talen die ik hier vergelijk hebben datzelfde woord *vertice*, met een uitspraak die aangepast is aan de spellingsregels van de verschillende talen, dat ongetwijfeld verbonden is met het Quadrivium van de Middeleeuwse school. Het andere is het politieke gebruik: de *sommet du G20* van het Frans komt overeen met *il Vertice del G20*, *la Cumbre del G20*, *a cume do G20*, maar op dezelfde dag dat ik deze lezing houd open ik de krant *La Repubblica* en vind daarin een toespeling op de *Summit del G6 à Rome*. En zo ben ik getuige van een ontleningsproces.

Het onderhavige onderzoek maakt deel uit van een studie over superioriteit-voorzetsels in de Romaanse talen. Ik heb voor dit onderwerp gekozen omdat het het oorspronkelijk onderwerp is van de cognitieve semantiek. Toen ik in de jaren tachtig begonnen ben me te interesseren voor voorzetsels, was het grote model *the Story of over*, van Claudia Brugman, geschreven in het theoretisch kader van George Lakoff. Deze richting presenteert de voorzetsels als typische voorbeelden van een situatie waarin heel veel onderscheiden betekenissen overeenkomen met een ruimtelijke basisbetekenis. In mijn eigen geval is deze benadering gekruist met de semantiek van Jackendoff, die zelf ook veel gevallen van polysemie constateert, maar specifieke semantische regels vereist om die betekenissen onderling te combineren. Een derde stroming die een rol speelt in mijn analyses is die van Annette Herskovits, die uitgaat van afzonderlijke gevallen (*token examples*) en dan twee abstracties uitvoert: de eerste van een afzonderlijk voorbeeld naar een type (van het *situation token* naar het *situation type*) en de tweede die analoge types rangschikt onder eenzelfde *use type*. Met deze *use types* correspondeert in de regel een speciale deelbetekenis (oftewel een afgeleide betekenis) van de betekenis van een woord: dat woord is de naam die gegeven wordt aan dat *use type*, of liever één van de namen die men geeft aan dat *use type*.

Als we nu talen gaan vergelijken dan komen de woordbetekenissen, en speciaal de betekenissen van voorzetsels praktisch nooit met elkaar overeen; het is op het niveau van de *use types*, of zelfs van de *situation types* dat men de meest precieze overeenkomsten vindt. Door *situation tokens*, dat wil zeggen geattesteerde citaten, te vergelijken vindt men equivalenties. En als men *le cayó encima*, Spaans equivalent van het Italiaanse *gli è caduta addosso* vergelijkt, dan stelt men een equivalentie *encima ~ addosso* vast op het niveau van een *situation-type*, waarvan men in zijn verbeelding de details kan reconstrueren op grond van het gegeven citaat. Als men vervolgens een voorbeeld vindt *el niño se ha ensuciado encima* en de overeenkomstige zin *il bambino si è fatto addosso*, heeft men een tweede situatie-type; door te abstraheren van wat deze beide types gemeen hebben (ongetwijfeld iets als 'op zijn lijf') komt men tot een *use-type*. Dit betekent niet dat het Spaanse *encima* equivalent is met het Italiaanse *addosso*; maar alleen dat een van de deelbetekenissen van *encima* equivalent is met een van de deelbetekenissen van *addosso*, een equivalentie die men op begripsniveau kan definiëren. Het contrastief onderzoek verloopt via een zoeken naar begrips-equivalenties.

Voor voorzetsels kan men verschillende graden van complexiteit onderscheiden. Zie het hiervolgende schema, waarvoor ik Italiaanse voorbeelden geef:

I	II	III	IV	V	VI
<i>di, a</i>	<i>su, in,</i> <i>fra, con</i>	<i>sopra, dentro</i>	<i>al di sopra di</i>	<i>in cima a</i>	<i>sulla cima di</i>

Groep I bevat de zeer algemene voorzetsels. Semantisch gezien zijn dit vormen waarvan de kernbetekenis zich beperkt tot een of twee kenmerken: [+relatie] voor de vorm *di*, [+relatie,+ruimte] voor de vorm *a*: de rest wordt gespecificeerd via de context. In groep II komt daar een kenmerk bij, dat de relatie nog meer preciseert; toch behoudt de betekenis van het voorzetsel in kwestie nog een groot aantal deelbetekenissen. Groep III telt zwaardere vormen, die dezelfde betekenissen uitdrukken als die van groep II, maar in principe minder secundaire betekenissen hebben. In het Italiaans zijn *su* en *sopra* uitwisselbaar, maar als er twee interpretaties mogelijk zijn kunnen de beide vormen in oppositie treden. Zo kan men voor de lamp op de tafel zeggen: *la lampada sul tavolo* of *la lampada sopra il tavolo*, maar als men de lamp boven de tafel bedoelt, kan alleen *sopra il tavolo* gebruikt worden. Op die manier is groep III preciezer dan groep II. In groep IV vinden we afgeleide vormen: van *sopra* maakt men eerst een bijwoord *di sopra*; dit bijwoord verandert dan in een substantief, dat vervolgens ten grondslag ligt aan het complexe voorzetsel *al di sopra*. Het element *di* dat daarna komt is uiteraard de aanduider (*case-marker*) van de genitief. De overeenkomstige vorm in het Frans is *au-dessus*, met dit verschil dat niveau III slechts virtueel gevuld is, via een basis *sus* die in de huidige taal niet langer voorkomt. Groep V bevat ook afgeleide voorzetsels, maar hier is de basis een substantief dat de kernbetekenis van het enkelvoudige voorzetsel uitdrukt. *In cima a* verhoudt zich tot *su* zoals *a causa di* tot *per* of *per mezzo di* tot *con*. Niettemin gaat het nog steeds om een voorzetsel. Groep VI daarentegen is niet langer één enkel voorzetsel, maar een syntactische constructie. Terwijl *la bandiera in cima al monte* een (complexe) ruimtelijke relatie vestigt, tussen het voorwerp *la bandiera* en de locatie *il monte*, wordt in *la bandiera sulla cima del monte* de ruimtelijke relatie gelegd tussen *la bandiera* en een complexe locatie *la cima del monte*, via het enkelvoudige voorzetsel *su*.

Dit globale schema kan toegepast worden op heel wat talen, maar met een zekere variatie. Zo ontbreekt het niveau van groep 1 in het Nederlands, en naar ik meen ook in het Duits. Dat is trouwens al lang bekend: we hebben voor deze situatie de slogan *français langue abstraite, allemand langue concrète*. Voor mij kan deze slogan vertaald worden door de hypothese dat de Duitse voorzetsels die men gebruikt in uitdrukkingen die corresponderen met de abstracte voorzetsels van het Frans of het Italiaans een kernbetekenis hebben op niveau II, waarbij ze het extra kenmerk dat bij II hoort in bepaalde gevallen kwijt kunnen raken.

Voor de uitdrukkingen die *cima* bevatten is het voornaamste probleem vast te stellen tot welke groep ze behoren. Hierin verschillen de Romaanse talen. Voor het Italiaans bevindt *cima* zich of op niveau V of op niveau VI. Voor het Spaans kan men het standpunt verdedigen dat *encima* zich op niveau III bevindt. Dat kan bijvoorbeeld aangetoond worden door het feit dat we een complex voorzetsel *por encima de* kunnen krijgen op niveau IV of V. Het bevindt zich op niveau IV als de uitdrukking het perfecte equivalent is van *al di sopra* of *au-dessus*, maar op niveau V als de taal ook nog een woord *cima* bevat dat in *encima* herkend wordt.

Om een gedetailleerde analyse te maken gebruik ik bij voorkeur de methode van de vergelijking van vertalingen. Later kan men dan de voorlopige resultaten

verifiëren door onderzoek in uitgebreide corpora of in het oneindige corpus van het internet. Ik heb de roman *Il Gattopardo* van Giuseppe Tomasi di Lampedusa gekozen, waarvan ik de zinnen in een database gestopt heb, evenals de zinnen uit de vertalingen, *El Gatopardo* voor het Spaans en *O Leopardo* voor het Portugees. De vragen die ik wil stellen zijn: in welke zinnen vinden we het woord *cima* en welke voorzetseluitdrukkingen kunnen we vinden die het basiswoord *cima* bevatten. Ik zal proberen de betekenis van deze voorbeelden vast te stellen en na te gaan wat de equivalenten zijn in de beide andere talen. Ik begin met het Italiaans; daarna behandel ik het Spaans en tot slot het Portugees.

Het Italiaans heeft veertien voorbeelden die *cima* bevatten. In twee gevallen gaat het om het substantief *cima*, en wel eenmaal in het enkelvoud en eenmaal in het meervoud. De voorbeelden zijn:

- (1) Sulla cima del Monte Morco tutto era nitido adesso
'op de top van de Monte Morco was alles nu helder'
- (2) Ai loro fianchi e su tutte le cime ardevano diecine di fuochi
'Opzij en op alle toppen brandden tientallen vuren'

In deze voorbeelden valt de blik van de toeschouwer op een plaats die geïdentificeerd wordt door *la cima del monte Morco* of door *tutte le cime*. Vervolgens observeert men de toestand waarin deze locatie zich bevindt: heldere lucht of duistere nacht, waartegen zich tientallen vuren aftekenen.

De Spaanse vertaling heeft tweemaal *cumbre*;

- (1b) Sobre la cumbre de Monte Morco tudo era nítido ahora
- (2b) A los lados y sobre la cumbre ardían docenas de hogueras,

terwijl het Portugees gekozen heeft voor het substantief *alto*, dat ook de top kan weergeven, zoals blijkt uit het citaat dat ik via Google heb gevonden:

- (3) Brasileiros alcançam o alto do monte Everest
'Brazilianen bereiken de top van de Mount Everest'

De vertalingen van de gegeven voorbeelden zijn:

- (1c) Naquele momento, tudo era luminoso no alto do Monte Morco
- (2c) Pelas encostas e no alto dos montes ardiam dezenas de fogueiras

Onder de overige voorbeelden vinden we driemaal *in cima* als adverbiale uitdrukking en negen maal *in cima a* als voorzetsel. De meest frequente Spaanse vertaling heeft *en lo alto (de)*; tweemaal *a la cumbre de*, in verband met *giungere/llegar* 'aankomen', waar het Portugees *ao cimo de* heeft. Het Duits daarentegen vertaalt *oben auf dem Berg*, en actualiseert dus niet het idee van *Gipfel*.

In de Spaanse vertaling is er in de tekst geen enkel voorbeeld van *cima* als substantief. Toch zou dat niet onmogelijk zijn, want Google geeft 6100 gevallen van *la cima del monte Everest* tegen 1460 van *la cumbre del monte Everest*. In *El Gatopardo* is de

enige vorm *encima*, met 26 voorkomens, waarvan er acht *encima* alleen hebben en 18 de uitdrukking *por encima de*.

Encima alleen kan op twee manieren gebruikt worden. In drie gevallen is de betekenis die van het Franse *au-dessus*, dan heeft het Italiaanse origineel *al di sopra*. We komen de hond Teresina tegen, die *dos señales encima de los ojos* heeft (*due segnetti al di sopra degli occhi* 'twee vlekken boven de ogen') en tweemaal *un cuadro encima del altar* (*un quadro al di sopra del altare* 'een schilderij boven het altaar'). Hier hangt de betekenis duidelijk samen met het kenmerk [-contact]. De overige gevallen van *encima* zijn die welke het Italiaans weergeeft met *addosso*, waar ik het al over gehad heb. Drie gevallen geven een concrete bejeging: *echar*, *lanzar* en *escupir*, vertalingen van *buttare* 'gooien', *scagliare* 'slingeren', en 'sputare' 'spuwen', steeds met het menselijk lichaam als doel. De andere twee worden figuurlijk gebruikt: *las órdenes escritas que llevaba encima* = *gli ordini scritti che aveva addosso* 'de schriftelijke bevelen die hij bij zich droeg', en *la conspiración che se le veía encima* = *la congrega che gli si era attaccata addosso* 'de bende die zich bij hem gevoegd had'. Raadpleging van Google leert ons dat in geen van die beide gevallen een Italiaans *in cima* mogelijk is (dit is een voorbeeld van hoe een oneindig corpus gebruikt kan worden).

Van de 18 gevallen van *por encima de* zijn er wel 13 die een vertaling zijn van *al di sopra di*. Bijna al deze gevallen duiden een statische toestand aan ten opzichte van een voorwerp, bijvoorbeeld een gezicht boven een overjas, of een beweging die boven een object blijft, ook al is *eroverheen* niet uitgesloten. Dit laat zien dat de kernbetekenis van *por encima* (evenals trouwens de kernbetekenis van *encima* alleen) gedefinieerd wordt door [-contact, + toestand].

In de Portugese vertaling *O Leopardo* noteer ik de volgende gegevens: Er is geen voorkomen van *cima* als substantief; alle substantiefgevallen hebben de mannelijke vorm *cimo*. *Cima* wordt alleen gebruikt als bestanddeel van vier complexe voorzetsels: *acima* (10), *em cima* (12), *para cima* (4) en *por cima* (11).

De voorkomens van *cimo* worden allemaal met een voorzetsel gebruikt, maar het betreft dan vrije syntactische combinaties met een lidwoord van bepaaldheid:

Chegar ao cimo do monte (2x) 'op de top van de berg aankomen'

Sobre o sobreiro número 2 do cimo do Monte Morco 'op de top nummer 2 bovenop de Monte Morco' (hier is *do* genitivaal)

Do cimo de uma ruela avistou-se uma igrejinha barroca 'van boven van een weggetje was een barokkerkje te zien' (ablatief gebruik van *do*).

Doce figuras sustinham, no cimo das cabeças, o fuste de prata dourada 'twee figuurtjes hielden boven op hun hoofden een paal van verguld zilver omhoog'.

Dit betekent dat al deze gevallen verklaard kunnen worden met behulp van de betekenis van het substantief *cimo* = top. De betekenis van deze voorbeelden is compositioneel.

Eén enkel voorbeeld geeft een complexe voorzetseluitdrukking weer, namelijk *ao de cimo de*:

O Príncipe entreviu a parte oriental do céu ao de cima do mar 'De Prins zag even het oostelijke deel van de hemel boven de zee'

Morfologisch is deze uitdrukking vergelijkbaar met *al di sopra* en *au-dessus*, alleen is in het Portugese geval de basis doorzichtig en in het Frans niet meer. Dit voorzetsel is buitengewoon zeldzaam; het Portugese corpus van Davies en Ferreira geeft er geen enkel voorbeeld van, en als ik Google raadpleeg vind ik alleen een paar figuurlijk gebruikte voorbeelden, zoals *por fim as verdades vêm ao de cima* 'uitendelijk komt de waarheid wel boven'.

De situatie is anders voor de uitdrukkingen die gevormd zijn op het basiswoord *cima*. Hoewel de woordenboeken steeds zeggen dat *cima* = *cimo* en omgekeerd dat *cimo* = *cima*, met andere woorden dat beide vormen naar elkaar verwijzen, bevestigt een raadpleging van het Portugese corpus wat de gegevens van de *Gattopardo* al laten zien, namelijk dat de vrouwelijke vorm praktisch niet meer bestaat. Daarom wordt een uitdrukking als *por cima* haast even ondoorzichtig als het Franse *au-dessus*; het heeft een virtuele basis. De gegevens van *O Leopardo* zijn de volgende. Er zijn vier voorzetsels die afgeleid zijn van de basis *cima*: *acima*, *em cima*, *para cima* en *por cima*. Al deze uitdrukkingen kunnen als bijwoord fungeren, maar ook als voorzetsel (met de genitief). De frequenties zijn:

Acima: 10
Em cima: 11
Para cima: 4
Por cima: 11.

In mijn database heb ik alle voorbeelden opgenomen met de Spaanse en Italiaanse versie. Een analyse van de voorbeelden geeft een heel diffuus beeld: de gebruikssituaties kunnen statisch en dynamisch zijn, er kan al of niet contact zijn en de beweging kan omhoog maar ook omlaag zijn. De indruk bestaat dat de vier combinaties tezamen ruwweg dezelfde betekenis mogelijkheden hebben als het Spaanse *encima* op zijn eentje.¹²

In termen van het bovengenoemde schema kunnen we stellen dat deze Portugese voorzetsels zich alle op niveau IV bevinden: er is geen transparantie meer, zoals we die zagen voor het Italiaans, maar het is niet mogelijk om, zoals bij het Spaanse *encima*, combinaties te maken waarin het complexe voorzetsel zich gedraagt als de basis van een ander complex voorzetsel, zoals we zagen voor het Spaanse *por encima*. Het geheel van de Romaanse afleidingen van *cima* geeft daardoor alle denkbare stadia van grammaticalisering weer, waarbij iedere taal een keuze maakt uit de potentiële combinaties.

Bij wijze van conclusie zou ik willen zeggen dat het onderwerp van de complexe voorzetsels, dat ik hier slechts verkennend heb bestudeerd, bijzonder complex is en meer aandacht verdiend dan het tot nog toe heeft gehad. De lexicale,

---

¹² *Por cima* heeft ook nog de betekenis 'bovendien'.

morfologische, syntactische en semantische aspecten grijpen op ingewikkelde wijze in elkaar, volgens wetmatigheden die nader theoretisch onderzoek vereisen; bovendien kunnen we op dit gebied in de diachronie spannende processen op de voet volgen.

Appendix

Hier volgt een aantal vertalingen van Goethes gedicht die ik voor het merendeel op internet heb gevonden. Van niet alle vertalingen heb ik de vertaler kunnen achterhalen.¹³

J. W. Goethe. Chant nocturne du voyageur :

Sur tous les sommets
Le repos règne.
Aux cimes des arbres
Tu sens à peine
Passer un souffle;
Les oiseaux dans les bois se taisent.
Patience ! Toi aussi, bientôt,
Tu reposeras.

(trad. Roger Ayrault, Aubier Montaigne, 1971)

[R. AYRAULT] Goethe. Poésies. *Des origines au voyage en Italie*, Traduction et préface de R. Ayrault, Paris: Aubier, 1951, vol. II: 119-121.

Chant du Voyageur dans la nuit

Tout est sur les sommets
Paisible.
Du haut des forêts
Ne t'arrive
Qu'un soufflé à peine;
A bois les oiseaux font silence.
Aie patience,
Bientôt toi-même
Reposeras.

(trad. Etienne May, Goethe, Poèmes. Paris: Editions André Silvaure, 1965: 95).

Su tutte le vette
è pace,
in tutte le cime (degli alberi)
trasenti
appena un respiro.
I piccoli uccelli tacciono nel bosco.
Aspetta un poco, presto
riposerai anche tu.

(Trad. it. Emilio Castellani, in J.W. Goethe, *Opere*. Firenze: Sansoni, 1956).

---

¹³ Voor nog meer vertalingen verwijst ik naar een interessant artikel van Adam Makkai (2003), die ook uitvoerig commentaar geeft.

Sopra tutte le vette
è Pace!
sopra gli alberi un soffio
non senti tu
nella selva si taccion gli uccelletti.
Aspetta un poco: presto
riposerai pur tu.

Benedetto Croce, *Goethe con una scelta delle liriche nuovamente tradotte*. Bari: Laterza, 1939: 259.

Su tutte le cime è pace, i tutti i rami non senti tu neppure un fiato; gli uccellini tacciono nel bosco.
Aspetta pure, presto hai pace anche tu,

M. PENSA, *Goethe lirico*. Bari: Editoriale universitaria, 1969: 301.

Over all the hilltops
is peace
in all trees you feel
hardly a breeze.
the birds fal silent in the woods
Only wait, soon
you too will be at rest.
D.G.G.

Su tutte le cime dei monti
c'è pace;
in tutte le vette degli alberi
tu avverti
appena un respiro;
gl uccellini tacciono nel bosco.
Solo aspetta, presto
riposerai anche tu.

Giuseppe Cacciatore

Su tutte le cime
vi è quiete;
su nessuna vetta
si avverte
un alito di vento;
gli uccellini tacciono nel bosco.
Devi soltanto attendere, presto
anche tu riposerai.

Sopra tutte le alture,
pace!
Spira sovr'ogni vetta
appena un alito.
Nel bosco l'uccellino tace.
Tra poco, aspetta,
riposerai tu pure.

Su tutte le vette | è pace, | in tutte le cime | trasenti | appena un respiro. | I piccoli uccelli tacciono nel bosco. | Aspetta un poco, presto | riposerai anche tu. (trad. B. Tecchi).

Su tutte le vette | è quiete; | in tutte le cime degli alberi | senti un alito | fioco; | gli uccelli son muti nel bosco. | Aspetta, fra poco | riposi anche tu. (trad. G. Orelli).

Su ogni cima

è pace;

in ogni chioma

senti appena

un alito.

Nel bosco anche gli uccelli, tutto tace.

Aspetta: presto

anche tu avrai pace.

'Goethe y nuestro tiempo. Tres variaciones de la poesía *„Über allen Gipfeln ist Ruh,* en nuestro siglo'. En: RLM, Mendoza XVI (1983): 135-146.

Todo yace en paz. Los pájaros, los montes. Pronto tú también hallarás la paz.

Nocturnal del caminante

En el fondo de los árboles

Hay sólo mudez.

Por entre los ramajes

Oyes leve

El silbido del viento;

Las aves descansan sigilosas en la espesura.

Aguarda, un momento apenas

Y quedarás en silencio también.

Jorge Lara Rivera

En todas las cumbres

hay paz

En todos las copas de los árboles

no oirás

ni respirar.

Los pájaros callan en el bosque.

Sólo espera, pronto,

tú también descansarás.

Über Allen Gipfeln - En todas las colinas

Ist Ruh - se respira quietud

In allen Wipfeln - En cualquier copa de árbol

Spürest du - difícilmente

Kaum einen hauch - percibirás un soplo

Canción nocturna del caminante

Sobre todas las cimas
silencio,
En todas las copas
casi no se siente
un soplo;
los pajarillos callan em el bosque,
espera un instante, ¡pronto tú
también descansarás!

Sobre todos os cumes,
Tranquilidade,
Sobre todas as copas
Mal se sente
Um sopro;
As aves estão silenciosas na floresta,
Espera, em breve,
Tu descansarás também.

Canção noturna dos Excursionistas

Sobre o cume das montanhas
há silêncio,
Em todas as copas das árvores
você não sente qualquer
sopro de vento;
Os passarinhos se silenciam
na floresta.
Pode esperar, em breve você
Também descansar.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.
- Barberi Squarotti, Giorgio. *Grande dizionario della lingua italiana, fondato da Salvatore Battaglia*. Torino: UTET, 1961-2002.
- Boer, Minne Gerben de. 'La vita fugge: Het vertalen van gedichten', in *La vita fugge, speciaal nummer ter herdenking van Frans van Dooren = Incontri* 21/1 (2006): 7-28.
- . 'Frontiera, confine, limite. Riflessioni sul campo semantico della delimitazione', in Gerald Bernhard & Heidi Siller-Runggaldier (red.). *Sprache im Raum – Raum in der Sprache*. Frankfurt etc.: Peter Lang Verlag, 2008: 154-187. Nederlandse vertaling 'Grenswoorden', hoofdstuk 20 van deze bundel.
- . 'Twee complexe voorzetsels: *in cima a* en *in fondo a*'. Hoofdstuk 10 van M. G. de Boer. *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009: 147-164.
- Brugman, Claudia. *Story of Over*, MA Thesis Berkeley. Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Crowther, Jonathan. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Davies, Mark & Michael J. Ferreira. *O corpus do Português*. Online edition:
<http://www.corpusdoportugues.org>.
- Herskovits, Annette. *Language and spatial cognition: An interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge (Great Britain): Cambridge University Press, 1986.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Kruyskamp, C. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 101976.
- Lakoff, George. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. Harlow: Longman Group, 31995.
- Makkai, Adam. 'The mystery of Translation'. Presidential Address. University of Toledo [Ohio], in *Lacus Forum 29: Linguistics and the Real World*, 2003.
www.lacus.org/volumes/29/makkaiAdam.pdf
- Walter, Elizabeth. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

DE BOER, Minne Gerben. 'Contrastieve voorzetselstudies: *met* en *con*'. Hoofdstuk 13 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 271-292.

SAMENVATTING

In dit artikel wordt besproken welke soorten betekenissen van *con/met* te onderscheiden zijn. Hierbij worden voor het Nederlands voorbeelden gezocht uit een kinderboek van Guus Kuijer. Voor het Italiaans is er een corpus gevormd uit *Narratori delle pianure* van Gianni Celati.

RIASSUNTO

In questo articolo si discutono i vari significati di *con/met*, prendendo per l'olandese degli esempi da un libro per bambini di Guus Kuijer. Per l'italiano è stato costituito un corpus da *Narratori delle pianure* di Gianni Celati.

SUMMARY

In this article the various senses of the preposition *con/met* in Italian and Dutch are compared, using examples from a children's book of Guus Kuijer. For Italian a corpus has been formed from *Narratori delle pianure* by Gianni Celati.

KEY-WORDS

Prepositions, contrastive analysis

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

13. CONTRASTIEVE VOORZETSELSTUDIES:

MET EN CON

1. Een programma voor de beschrijving van het Italiaanse *con*¹

Ik begin dit artikel over de betekenis van *con* met het overzicht van de deelbetekenissen zoals ze beschreven worden in wat voor mij het beste woordenboek is dat momenteel op de markt is, namelijk de Garzanti 1987. De Garzanti geeft ons zeven betekenissen, waarvan er een paar nog verder zijn onderverdeeld. Ze worden hier vermeld met de definities of distinctieve eigenschappen en de kenmerkende voorbeelden.²

1.1. De betekenissen van *con* volgens de Garzanti

Betekenis 1a: Drukt een relatie van gezelschap (*compagnia*) uit, als het gevolgd wordt door een woord dat een levend wezen aanduidt; het kan versterkt worden door *insieme* 'samen':

1. È partito col padre	Hij is met zijn vader vertrokken
2. Ha pranzato con gli amici	Hij lunchte met zijn vrienden
3. Vive (insieme) con la sorella	Hij woont (samen) met zijn zus
4. Quando escono, portano sempre i figli con loro	Als ze uitgaan nemen ze hun kinderen altijd mee
5. Passeggiare col cane	De hond uitlaten

Betekenis 1b: Een relatie van vereniging (*unione*), indien gevolgd door de naam van een zaak.

1. Viaggiammo con poche valigie	We hadden maar weinig koffers bij ons Lett.: 'We reisden met weinig koffers'
2. Se il tempo è incerto, esci con l'ombrello	Als het weer grillig is, neem dan een paraplu mee Lett.: 'ga dan uit met je paraplu'

Betekenis 2a: In meer algemene zin introduceert het de term waaraan een willekeurige relatie refereert (*senso di relazione*):

1. Ha litigato col fratello	Hij heeft ruzie gemaakt met zijn broer

---

¹ Deze afdeling is geschreven in augustus 1989; het was de laatste tekst uit mijn voorzetselonderzoek van de jaren tachtig.

² De hoofdbetekeningen zijn genummerd van 1 tot men met 7, eventueel gevolgd door de letter a. De onderbetekenissen hebben andere letters. De voorbeelden zijn genummerd per (onder)betekenis. Ze kunnen dus in de rest van het hoofdstuk geciteerd worden met codenummers als *Ga1a1* (waarbij *Ga* staat voor Garzanti).

2. Si è sfogato con me	Hij heeft bij mij zijn hart gelucht
3. Abbiamo parlato a lungo con loro	We hebben lang met ze gepraat
4. Combattere col nemico	Vechten met de vijand
5. Siete gentili con tutti!	Jullie zijn lief tegen iedereen!
6. Con noi si comporta sempre così	Tegen ons gedraagt hij zich altijd zo

Betekenis 2b: Met de nuance van een beperking (*limitazione*)

1. Con la salute per ora va meglio	Met zijn gezondheid gaat het beter nu weer
------------------------------------	--

Betekenis 2c: Ook in zinnen waarin een analogie, een gelijkenis, een vergelijking wordt gelegd:

1. Paragonare il presente col passato	Het heden met het verleden vergelijken
2. Il latino ha molta affinità col greco	Het Latijn vertoont veel gelijkenis met het Grieks

Betekenis 3a: Met echt modale waarde:

1. Restare con gli occhi chiusi	Zijn ogen dicht houden Lett.: 'met zijn ogen dichtblijven'
2. Voler bene con tutto il cuore	Met heel zijn hart houden van ...
3. Trattare con grande familiarità	Heel vertrouwelijk omgaan met iemand (= met grote vertrouwelijkheid)

Betekenis 3b: Met een waarde die tussen de wijze (*modo*) en de eigenschap (*qualità*) ligt:

1. Pasta con le sarde	Pasta met sardientjes
2. Stanza con bagno	Kamer met bad
3. Casa col giardino	Huis met tuin
4. Due, quattro, otto con (sottointeso <i>timoniere</i>)	Twee, vier, acht met (<i>stuurman</i>)

Betekenis 3c: Als er gerefereerd wordt aan een levend wezen, dan accentueert de uitdrukking ingeleid door *con* de eigenschap:

1. Una ragazza con gli occhi azzurri	Een meisje met blauwe ogen
2. Un uomo col cuore doro	Een man met een hart van goud
3. Un cane col pelo fulvo	Een hond met rossig haar

Betekenis 3d: Als het gevolgd wordt door een zelfstandig naamwoord dat een vermoegen, een attribuut, een manier van zijn of van doen aanduidt, vormt het bijwoordelijke uitdrukkingen van wijze:

1. Con facilità = facilmente	Gemakkelijk
2. Con attenzione = attentamente	Aandachtig
3. Con intelligenza = intelligentemente	Verstandig

Betekenis 4. Leidt een bepaling van middel (*mezzo*) of instrument (*strumento*) in:

1. Con la buona volontà si ottiene tutto	Met wat goede wil kun je alles bereiken
2. Il vino si fa con l'uva	Wijn wordt gemaakt van druiven
3. Scrivere con la penna	Met de pen schrijven

Betekenis 5a: Duidt een omstandigheid aan en vestigt daarbij een relatie van samen-vallen (*concomitanza*):

1. Non uscire con la pioggia	Bij regen thuisblijven
Col passare degli anni si lenisce ogni dolore	De tijd heelt alle wonden
	Let.: 'met verloop van de jaren wordt iedere smart gelenigd'

Betekenis 5b: Met een toevallige (*casuale*) nuance:

1. Col caldo non si riesce a dormire	Met die hitte kan men niet slapen
2. È da due giorni a letto con la febbre	Al twee dagen ligt hij met koorts in bed

Betekenis 6: Kan een toegevende (*concessivo*) of tegenstellende (*avversativo*) waarde hebben en krijgt dan de betekenis van 'hoewel, niettegenstaande':

1. Con tutti i guai che ha, riesce ancora a sorridere	Ondanks alle ellende die hij doormaakt blijft hij glimlachen Let.: 'kan hij nog glimlachen'
2. Con tutta la buona volontà è proprio impossibile accontentarvi	Met de beste wil van de wereld kunnen we echt niet op jullie wensen ingaan Let.: 'jullie echt niet tevreden stellen'.

Betekenis 7: Gevolgd door een werkwoord in de onbepaalde wijs vervangt het het gerundium, met instrumentele waarde:

1. Col fare questo ti danneggi	Door dat te doen berokken je jezelf schade
2. Col leggere ci si istruisce	Door te lezen wordt je wijzer

1.2. Beperkingen van de woordenboekbeschrijving

De presentatie van de Garzanti onderscheidt zich in gunstige zin van veel andere presentaties die vaak een groter aantal betekenissen hanteren, zonder een duidelijk verband ertussen. Ook hier zijn er talrijke betekenissen, maar ze worden gegroepeerd in vijf grote categorieën: *compagnia*, *relazione*, *modo*, *mezzo/strumento* en *concomitanza* (terwijl de categorieën zes en zeven beperkt zijn tot een klein aantal welomschreven constructies). Binnen deze betekenissen worden er wel enkele distributieve indicaties gegeven die de secundaire onderscheidingen uiteen houden en er worden typische voorbeelden gegeven, vaak dezelfde die we overal terugvinden, maar de informatie gaat niet erg diep. Ik zal hier aangeven wat we verder nog zouden moeten weten om een duidelijk beeld te hebben van de betekenis van *con*.

1. Allereerst de plaats van de betekenis van *con* binnen het geheel van de Italiaanse voorzetsels, ook met verwijzing naar andere talen. *Con* neemt een hokje in binnen het patroon van de denkbare voorzetsels die gemakkelijk te vergelijken zijn met soortgelijke voorzetsels in andere talen, bijvoorbeeld *avec* voor het Frans, *with* voor het Engels, *met* voor het Nederlands. Ik noem hier met opzet vormen die geen etymologisch verband hebben, om aan te geven dat het hier om een typologische en niet een historische gelijkenis gaat. Deze overeenkomst is bij *con* veel duidelijker dan bij veel andere voorzetsels; ik denk aan het Italiaanse *da* vergeleken met een hele scala van Nederlandse equivalenten, of aan het Nederlandse *bij* in vergelijking met zijn Italiaanse tegenhangers.
2. In de tweede plaats heeft de Garzanti het niet over de verbanden tussen de verschillende betekenissen van *con*. In de huidige cognitieve semantiek houdt polysemie in dat er een verzameling is van betekenissen die met elkaar in verband staan; dergelijke verbanden moeten expliciet gemaakt worden. Ook hier is een vergelijking met andere talen instructief: we weten dat er talen zijn waarin *compagnia* en *strumento* verschillende uitdrukkingen kennen, bijvoorbeeld het Latijn of het Russisch, waarin *compagnia* uitgedrukt wordt door het voorzetsel (*cum* of *s*), terwijl *strumento* uitsluitend door een naamval wordt uitgedrukt, bijvoorbeeld de ablatief in het Latijn of de instrumentalis in het Russisch. De configuratie van de betekenissen in die talen kan een aanwijzing zijn voor de interne semantische structuur van het woord.
3. De syntactische informatie is wel preciezer dan in veel andere woordenboeken, maar laat toch nog veel te wensen over. Wij zouden de complete distributie moeten kennen voor elk van de betekenissen, zowel voor de interne structuur van de voorzetselgroep (PP) als voor de externe structuur, dat wil zeggen de posities in de zin waarin deze kan worden ingevoegd.
4. De definitie van de betekenis beperkt zich meestal tot de naam die aan de categorie gegeven wordt, bijvoorbeeld *con* drukt een *relazione di compagnia* uit. Bovendien is die naam zelf vaak nogal traditioneel en niet langer transparant: zo hebben we een vage naam als *unione* maar zijn er ook misleidende namen, zoals *limitazione*. Waar we naar toe moeten is een beschrijving die precies genoeg is om duidelijk uit te maken of bepaalde voorbeelden al of niet tot een bepaalde categorie behoren.
5. We zouden ook een uitgebreider discussie moeten voeren over de status van de gegeven voorbeelden. Zo zijn *È partito col padre* en *Pranza con gli amici* tamelijk centrale voorbeelden van de categorie *compagnia*, maar *Passeggia col cane* vormt een uitzondering met betekenisuitbreiding, omdat we van een menselijk gezelschap overgaan tot een dierlijk gezelschap. Een uitbreiding die geheel impliciet is: alle woordenboeken geven die, maar er zijn er maar weinig die er de reden van uitleggen.
6. We zouden meer aandacht moeten schenken aan het belang van de afzonderlijke deelbetekenissen. Zo zouden we een onderscheid moeten maken tussen wat er centraal of marginaal (perifeer) is. Zoals de equivalenten in veel andere talen aantonen is *È gentile con tutti* een marginaal geval, wat blijkt uit de parafrase *nei confronti di*, of uit het feit dat veel talen andere voorzetsels gebruiken dan er in de meeste gevallen

gebruikt worden (bijvoorbeeld *tegen* of *jegens* in het Nederlands). We moeten ook onderscheid maken tussen de productieve gevallen en wat er idiomatisch is of in vaste uitdrukkingen voorkomt.

7. Ten slotte moeten we controleren hoe operationeel de onderscheidingen zijn, door een tamelijk uitgebreide set voorbeelden te kiezen waardoor we kunnen zien of de hier besproken betekenissen voldoende zijn voor de verklaring van alle voorbeelden, dat wil zeggen of alle voorbeelden tot een bepaalde betekenis gerekend kunnen worden. Hiervoor zal ik een controle uitvoeren met alle voorbeelden van de verhalenbundel *Narratori della pianura* van Gianni Celati.

1.3. Een cognitief kader

Om de betekenis van *con* te bespreken zal ik specifiek theoretisch kader toepassen, namelijk dat van de cognitieve semantiek. Elders zal ik deze theorie uitgebreid bespreken en positie kiezen tussen verschillende varianten ervan, maar hier beperk ik me tot enkele principes.

a. De cognitieve semantiek staat erg sceptisch tegenover pogingen om een gereduceerde algemene betekenis (of *Gesamtbedeutung*) op te stellen, die vervolgens beter gespecificeerd wordt met verwijzing naar kenmerken uit de afzonderlijke contexten. In plaats daarvan gaat men uit van de gedachte dat iedere betekenis bestaat uit een netwerk van deelbetekenissen, die onderling verbonden zijn door semantische regels van verschillende aard (generalisatie, beperking van de betekenis, metonymie, metafoor, en dergelijke).

b. De cognitieve semantiek veronderstelt dat het behoren tot een bepaalde betekenis niet een absoluut, maar een geleidelijk verschijnsel is: er zijn geslaagder en meer marginale voorbeelden van een betekenis. De centrale gevallen, ook prototypisch genaamd, zijn psychologisch het meest opvallend (*salient*) en komen spontaan bij ons op. De perifere gevallen zijn extensies, die gebaseerd zijn op enkele algemene pragmatische principes, bijvoorbeeld relevantie, tolerantie en onbepaaldheid. Zo zijn we in staat het gebruik van beperkte taalkundige middelen te verklaren voor het oneindig aantal situaties waar men in het leven mee te maken krijgt.

c. Iedere specifieke betekenis is opgeslagen in de geest van de spreker, maar wel in verschillende vormen. Zo'n vorm kan een definitie zijn, of een beeld, een schematische weergave, een motorische configuratie of een combinatie hiervan: de weergave kan verschillend zijn afhankelijk van het semantische veld en per individu variëren. Ook al gebruikt de taalbeschrijver woorden om een definitie te geven, dan is dit toch een verbale benadering van een *gestalt* die veel complexer en gearticuleerder is.

d. De cognitieve semantiek weigert een onderscheid te maken tussen taalkundige kenmerken (of componenten) en encyclopedische informatie; alles wat we weten over een begrip maakt deel uit van de betekenis, ook al zijn in elk afzonderlijk geval bepaalde kenmerken relevanter dan andere. Deze opvatting wordt bewezen door te constateren dat zogenaamde encyclopedische kenmerken van de ene betekenis in een andere betekenis een centrale waarde kunnen aannemen.

e. De cognitieve semantiek maakt geen strak onderscheid tussen synchronie en

diachronie en accepteert dat er diachrone elementen aanwezig zijn in de beschrijving van sommige speciale betekenissen van een begrip. Dat wil niet zeggen dat we veronderstellen dat de spreker de geschiedenis van een woord kent (al nemen we wel aan dat bij elke spreker zijn taal een zekere historische diepte heeft), maar het verband tussen de verschillende betekenissen kan soms beter verklaard worden door een beroep te doen op historische kennis; we veronderstellen daarom dat bepaalde historische feiten nog in een min of meer verborgen vorm aanwezig zijn. Zo kan bijvoorbeeld de beschrijving van de betekenissen *da* of van *per* vereenvoudigd worden door het besef dat deze woorden een gemengde origine hebben.

2.1. De betekenissen van *con* bij Mariotti

Een voorbeeld van een traditionele voorzetselstudie is het artikel van Antonella Mariotti (1981). Zij heeft een corpus gevormd met 2616 voorbeelden van het voorzetsel *con*.

Hieruit haalt ze de volgende categorieën, met een opgave van het aantal voorkomens:³

- I. *Determinazioni strumentali* (instrumentele bepalingen): 389, waarvan:
  - Complemento di mezzo (bepaling van middel): 52
  - Complemento di strumento (bepaling van instrument): 166
  - Sintagmi con valore modale (woordgroepen met een modale betekenis): 158
  - Sintagmi preposizionali con sfumatura modale (voorzetselgroepen met een modale nuance): 5
  - Fraasi fatte (vaste uitdrukkingen): 8
- II. *Il fattore reciprocità* (de factor wederkerigheid): 830, waarvan:
  - Complemento di compagnia (bepaling van gezelschap): 244
  - Valore comitativo con intenzionalità del soggetto (comitatieve betekenis met doelgerichtheid van het onderwerp): 82
  - Complemento di relazione (bepaling van relatie): 290
  - Idem con irreversibilità tra soggetto e complemento (idem, waarbij de rollen van subject en bepaling niet uitwisselbaar zijn): 204
  - Fraasi fatte (vaste uitdrukkingen): 10
- III. De attributieve functie: 665
  - Locuzioni prepositive (voorzetseluitdrukkingen): 22
  - SP di valore attributivo (voorzetselgroepen met attributieve functie): 500
  - Id. con esplicita contestualità verbale (idem, waarbij expliciet een werkwoord de context vormt): 69
  - SP con un alto grado di ineranza (voorzetselgroepen met een hoge graad van inherentie): 22
  - SP indicanti qualità aggiunte (voorzetselgroepen die toegevoegde eigenschappen aangeven): 31
  - SP con tracce di modalità (voorzetselgroepen met sporen van modaliteit): 21
- IV. Bepaling van wijze: 596
  - Complemento di modo (bepaling van wijze): 546
  - Finire con* (natura astratta) (*eindigen met*, van abstracte aard): 39
  - Id. di natura concreta (idem van concrete aard): 2

---

³ Ik gebruik Mariotti's termen, met mijn Nederlandse vertalingen. Verderop zal ik ze in verband brengen met de termen van de Garzanti of nieuwe voorstellen doen.

- Frase fatte (vaste uitdrukkingen): 9
- V. Causale en temporele waarden: 111
  - Causale waarde: 54
  - Temporele waarde: 57
- VI. Concessieve (toegevende) waarde: 5
- VII. Diversen: 20
  - Het syntagma *con questo*: 7
  - Beleefdheidsformules (zoals *col Suo permesso* 'met uw toestemming'): 4
  - (nominalisering): 2 (type: *Basta con i problemi*): 9.

2.2. Commentaar op Mariotti

Deze traditionele benadering heeft een aantal problemen:

1. De benamingen zijn niet altijd inzichtelijk.
2. Hoe hard zijn de definities eigenlijk?
3. Zijn er geen grensgevallen?
4. Wat zijn de centrale voorbeelden?

Wat we idealiter zouden willen bereiken in de beschrijving is het volgende:

1. Er zijn een aantal deelbetekenissen, die al of niet met elkaar in verband staan;
2. Voor elke betekenis citeren we een of meer centrale gevallen;
3. Vanuit die centrale gevallen kunnen we extensies constateren in de richting van de periferie;
4. Er zijn een aantal vaste combinaties, die gezien kunnen worden als lexicalisering van oorspronkelijk syntactische combinaties;
5. Er zijn een aantal idiomatische uitdrukkingen, die soms minder en soms meer transparant zijn en waarvan je de transparantie zou kunnen formuleren;

Hieronder zou je alle voorbeelden uit het corpus kunnen vangen. In de hier volgende uitwerking zal ik niet de voorbeelden van Mariotti kiezen, maar zo mogelijk voorbeelden van de *Madelief*-verhalen van Guus Kuijer. Dat dit meestal mogelijk is wijst er al op dat de voorzetsels elkaar in de gekozen talen overlappen.

2.3. Toelichting en voorbeelden

In het volgende overzicht geef ik de categorieën van Mariotti, voor zover er in het corpus voorbeelden van te vinden zijn:

Instrumentalis:

Middel:	Zijn kar is volgeladen met bossen bloemen
Instrument:	De derde (jongen) bindt hem met een dik touw aan een boom
Modaal:	Met een zucht pakt de juffrouw de appels in (=zuchtend)
Mediale waarde:	(ze hebben gewonnen met een goal van Van Basten) ⁴

“Reciprocità”:

Gezelschap:	Ze zit met Madelief op een zandberg op het bouwterrein voor de deur Ze gaat <i>samen met</i> Roos en Jan-Willem een krant maken
zonder	
wederkerigheid:	Hij pakt zijn moeders hand en gaat met haar naar binnen

---

⁴ Met de haakjes geef ik aan dat het hier niet om een citaat uit de tekst, maar om een zelfverzonnen voorbeeld gaat. Dit geldt ook voor de rest van de voorbeelden.

relationeel: Ze staat met een grote jongen te praten
Ga met Jan-Willem spelen
'k Heb ruzie met Madelief
Mevrouwen hebben mevrouwen-kleren aan en drinken thee met andere
mevrouwen

niet omkeerbaar: *delen met*

Dit zijn specifiek Italiaanse gevallen, het Nederlands gebruikt andere voorzetsels:

si lamentava con la mamma
ze klaagde *tegen* moeder
non si sono fatti ancora vivi con la famiglia
Ze hebben zich nog niet *bij* hun familie laten zien

“Attributief”:

vereniging: Italiaans voorbeeld: usciva con la valigia (zie Ga1b1)
Ze kijken naar een bouwvakker die met balken sjouwt
eigenschap: Het is een lange, bleke man, met een dun snorretje.
inherent: It. wisselt af met *da* (l'uomo coi/dai baffetti 'de man met de snor')
toevoeging: una bella casa coi tappeti 'een mooi huis, met tapijten'

Nederlandse voorbeelden van karakterisering:

bij de dierenarts: Als ze dichtbij zijn, zien ze een meneer met een eend aan een lijntje
Aan de andere kant ... zit een mevrouw met een hondje
De meneer met de eend springt overeind
Ieder op zijn beurt, zegt de mevrouw met de poes

Modo:

Ze gooit de deur met een klap dicht
Vaste combinaties: Hij gaat meteen door met zijn tekening
Ital.: *finire con* = uiteindelijk ...
Idiomatische uitdrukkingen: col cuore in gola 'met het hart in de keel',⁵ col muso
lungo 'met een lang gezicht [letterlijk: snuit]'.
Met kloppende harten blijven ze kijken.

Causaal:

(Met zo'n karakter krijgt hij met iedereen ruzie).

Temporeel:

Arriva alla stazione col buio: *bij* donker.

Uitdrukking:

e con questo? 'En wat dan nog?'

Cortesía:

(Met uw welnemen).

3. Contrastieve aspecten

Hoe luidt nu het contrastieve beeld voor *con/met*?

Hierop is een syntactisch en een semantisch antwoord mogelijk.

3.1. Syntactische aspecten

Syntactisch is er een groot verschil tussen de beide talen. Het Nederlands heeft vier types:

---

⁵ Google-voorbeeld (29.10.2010): 'In het Canadese pretpark La Ronde is de 12 jarige Alex met zijn hart in de keel uit de achtbaan "Boomerang" gestapt'.

a. *met* + NP: het normale voorzetsel.

b. *mee*: het intransitieve voorzetsel: *Jan, Pier, Tjoris en Corneel, die hebben baarden, zij varen mee*. Deze vorm heeft het NP (bijvoorbeeld *ons*) geïncorporeerd; zoiets bestaat niet in het Italiaans, waar we alleen kunnen zeggen: *viaggiano con noi*. Dezelfde vorm *mee* maakt ook deel uit van de combinaties *ermee*, *hiermee* en *daarmee*. *Met* komt overigens niet voor als postpositie, type *de straat uit*.⁶ Wel komt *mee* voor als scheidbaar partikel: *wij nemen oma mee*.

Hiermee moet niet verward worden *otto con*, waar het zelfstandig naamwoord *timoniere* ('stuurman') weggevallen is, zie Nederlands *acht met*. En Nederlands *patat met*, waar het woord *mayonaise* weggevallen is.

c. Een combinatie van voor- en achterzetsel *met NP mee*. *De kinderen lopen met de muziek mee*.

d. Tenslotte: *met* + S, in twee varianten.

d1. Het voegwoord *met dat* (ik geef voorbeelden die ik gevonden heb via Google, mei 2009):

Met dat hij ophoudt, is dus ook De Heilsfontein verleden tijd.

Met dat hij die knik maakt tuimel ik van de wagen, zo de greppel in.

'Het is bevroren citroensap', en *met dat* hij dat zegt voel ik de striemen ineens steken.

[hij] sprong op maar *met dat* hij op sprong zakte hij door de deksel van de put heen en viel naar beneden.

'Ja, je hebt gelijk. Maaïke staat toe te kijken. Best interessant' en *met dat* hij dat zei verplaatste hij zijn handen tot onder de dunne stof.

De betekenis is: 'op hetzelfde moment dat ...'; het gaat dus om temporele concomitantie.

d2. de *dat*-zin is complement van *met* (niet in mijn taalgebruik, maar Google geeft veel voorbeelden, dus het rukt op).

Het heeft helemaal niks te maken met dat hij een berber of arabier is!

Hij begint met dat hij gek word [sic!] van die internetpredikanten

Dat begint al met dat hij op feestjes nooit frisdrank mocht, want dan ging het acuut mis.

... omdat er nooit rekening werd gehouden met dat hij geen suiker mocht hebben.

In mijn eigen taalgebruik kan ik alleen zeggen: *met het feit dat*, of een prolepsis toepassen: *ermee, dat*.

Het Italiaans heeft geen van deze constructies, met uitzondering van een latinisme: *meco, teco, seco*, dat overigens verouderd is.

3.2. Het semantische verhaal

Met/con is een uitzondering op het patroon dat de semantische systemen verschillend zijn. Er is geen echte tegenstelling op het niveau van de basisrelaties; de verschillen

---

⁶ Ook voor *naar* geldt dat. Dit soort uitsluitingen is vaak zeer taalspecifiek, vergelijk bijvoorbeeld Ned. *zij moeten naar huis* tegenover Afrikaans *Hulle moet huistoe gaan*.

zijn gerommel in de marges van de *use types*. We hebben er een aantal gezien en kunnen er nog enkele aan toevoegen.

- 1) Incidentele verschillen bij relatiewerkwoorden: *si lamentava con; si era fatto vivo con*.
- 2) Karakterisatie, vooral als het lidwoord bepalend is: afwisseling met *da: l'uomo dai baffetti neri* 'de man met de zwarte snor'.
- 3) Temporele waarden: *col buio/ bij nacht en ontij*.
- 4) Nog een ander geval waar *bij* het wint van *met*: *blijf bij mij! stay with me; rimani con me*. *Samen met* en *in de buurt van* kunnen dezelfde referent weergeven. Met andere woorden: *concomitantie* en *nabijheid* komen soms op hetzelfde neer; als dat zo is kiest het Nederlands voor *bij*.
- 5) Het Italiaans heeft een aspectueel hulpwerkwoord *finire con* dat geen tegenhanger heeft in het Nederlands.
- 6) Het Italiaans kan *con + NP* verbinden met een meervoudig onderwerp, type: *Con Nuto andammo a vedere i cavalli*. Nederlands: 'Nuto en ik gingen naar de paarden kijken' of 'Met Nuto ging ik naar de paarden kijken'. Eenzelfde mogelijkheid hebben we in de tegenstelling uit *La Ciociara* van Moravia: *Rosetta si era lasciata con Clorindo*, naast in dezelfde roman een voorbeeld: *Rosetta e Clorindo si erano lasciati* 'Rosetta en Clorinda waren niet meer bij elkaar'.
- 7) Nederlandse uitdrukkingen als *Hoe is het met jullie?*, of *Wat is er met jullie?*, waar het Italiaans heeft: *Come state?* en *Cosa avete?*
- 8) Het type *Met zijn tweeën/drieën*, enzovoort, in het Italiaans: *in due, in tre, eccetera*.
- 9) De tijdsbepaling 'Hij werd *met de dag* ondeugender'; Italiaans: *ogni giorno*.
- 10) In constructies met *vullen/gevuld* heeft het Italiaans *di* naast *con*: *far bollire una pentola di acqua/ una pentola con acqua* 'een pan water aan de kook brengen'.

Ik heb eerder gezegd dat deze situatie niet de gebruikelijke is in de vergelijking tussen Italiaans en Nederlands. Het belangrijkste algemene verschil tussen beide talen is dat het Italiaans relatief abstracte preposities heeft, zoals *di* en *a*. In de Franse traditie spreekt men dan graag van lege preposities of *prépositions incolores*. Ik heb me in mijn artikel over *di* (De Boer 1988) tegen deze visie verzet, ten eerste om terminologische redenen: de term *lege voorzetsels* is in de taalkunde terecht gekomen als vertaling uit het Chinees, waar het ging om een Chinees karakter dat zijn normale betekenis verliest (en bijvoorbeeld een grammaticale betekenis krijgt). Ten tweede omdat het voorzetsel niet echt leeg is, maar gereduceerd tot een of twee kenmerken, en dus binnen de voorzetsels hetzelfde gedrag vertoont als *ding* of *persoon* bij de zelfstandige naamwoorden en *essere* of *fare* bij de werkwoorden, het is het hyperoniem van een woordsoort: het voorzetsel *di* heeft in zijn meeste gebruikssituaties alleen nog maar de waarde [+relatie]; de interpretatie wordt uit de context aangevuld, net zoals dat in het Nederlands bij veel samenstellingen het geval is. Ook *a* is betrekkelijk abstract, bij statische werkwoorden komt het overeen met het Engelse *at*: het Nederlands heeft niets van die aard. Integendeel, het Nederlands heeft merkwaardige voorzetsels: *bij* en *aan* zijn in vergelijking met het Engelse *by* en *on* voorzetsels met een scala van betekenissen waar de kern uit verdwenen is, zodat de samenhang moeilijk waar te nemen is. Ik kan daar hier niet nader op ingaan, maar dit is voor mij

een van de centrale punten in een contrastieve voorzetselstudie.

4. Definitie van de categorieën en toetsing aan een corpus

Ik heb een corpus samengesteld uit de verhalen van *Narratori della pianura* van Gianni Celati. Hierin bevinden zich 345 voorbeelden van het gebruik van *con*. Ik zal die bespreken binnen de grote categorieën *compagnia, relazione, modo, mezzo/strumento* en *concomitanza* en hierbij nagaan hoe goed de gevonden voorbeelden binnen deze categorieën kunnen worden ingedeeld. Voor elke categorie zal ik proberen een definitie te geven, een of meer centrale gebruiksmogelijkheden te vinden en aan te geven in welke richting de perifere gevallen gaan. Hierbij zal besproken worden in hoeverre de categorieën nog duidelijk onderscheiden kunnen worden en wanneer en waarom er overlappingsverschijnselen optreden. Alle voorbeelden die ik zal citeren worden voorafgegaan door het volgnummer dat ze in mijn database hebben (in volgorde van de tekst). Als bijdrage aan een contrastieve benadering heb ik alle voorbeelden voorzien van hun Franse vertaling; deze vertalingen moeten bijdragen tot de verificatie van de stelling dat er geen significante betekenisverschillen zijn tussen *con* en *avec*.

3.1. Compagnia (gezelschap)

Een standaardvoorbeeld voor deze betekenis zou kunnen zijn:

- 222   Così ha camminato un po' con me, parlando del più e del meno.
         Il m'a accompagné un moment, en parlant de la pluie et du beau temps.

In dit voorbeeld is er sprake van een handeling van een persoon, uitgedrukt door een werkwoord van beweging, die uitgevoerd wordt *in gezelschap van* de persoon die 'mij' genoemd wordt. Castelfranchi e.a. (1974) leiden deze betekenis af van een coördinatie: *abbiamo camminato un po'*, maar dat miskent het feit dat wij in deze zin gefocust zijn op degene die het onderwerp van de zin is; de ander is slechts gezelschap. *In gezelschap van* is hier een perfecte parafrase van *con*. In dit centrale voorbeeld zijn beide actanten mensen. De bepaling *con me* is niet verplicht; de handeling had ook door het subject alleen uitgevoerd kunnen worden. In het Nederlands is ook de parafrase *samen met mij* mogelijk; in het Italiaans zou dat normaal *insieme con me* worden, maar zoals we zullen zien heeft Celati een andere oplossing.

We kunnen nu onze voorbeelden nalopen en kijken of dezelfde condities aanwezig zijn. Het gaat om de beide parafrases, het kenmerk [+mens] voor beide actanten, het handelingswerkwoord en het facultatieve karakter van de *con*-bepaling.

Er zijn 30 voorbeelden van deze betekenis, waarvan er 18 in het Frans *avec* hebben. Het gegeven voorbeeld heeft geen precies Frans equivalent, aangezien het bewegingswerkwoord vervangen is door het werkwoord *accompagner*. Ik kies dus een ander voorbeeld, namelijk:

- 336   Emigrato a Milano col padre quando aveva dodici anni
         Arrivé à Milan avec son père à l'âge de douze ans

Een eerste extensie is de vervanging van het bewegingswerkwoord door een statisch werkwoord. In principe behoudt het Frans hier *avec*, al is er ook een voorbeeld waar we *chez* vinden. Het Nederlands wijkt hier gemakkelijk uit naar *bij*.

- 120 perché così poteva restare con gli altri un momento di più
Cela lui permettait de rester encore un moment avec les autres
28 doveva passare cinque giorni col padre a Codogno
Il devait passer cinq jours chez son père à Codogno

Het verschil met de betekenis 'relatie' is gelegen in het wederzijdige karakter van die laatste betekenis. Dit is duidelijk te zien in het volgende paar voorbeelden:

- 71 vive con la madre ed è da lei mantenuto
Et vit avec sa mere qui l'entretient
102 un pomeriggio è tornata la ragazza fuggita, dicendogli che voleva vivere con lui
Un après-midi la fille est revenue, affirmant qu'elle voulait à nouveau vivre avec lui

Het Nederlands kan de tegenstelling uitgedrukt worden door 71 hij woont bij zijn moeder en 102 ze wilde met hem samenwonen. Het eerste is een extensie van gezelschap (extensie, want de bepaling is hier niet weglaatbaar, zoals in het standaardvoorbeeld); het tweede is een typisch voorbeeld van relatie, waarbij x met y impliceert dat y met x. Hoe subtiel de verschillen zijn laat het Frans zien, waar 28 *chez* tegenover 71 *avec* staat: *chez* is toch wat vrijblijvender.

3.2. Relazione (relatie)

De 81 voorbeelden zijn globaal in te delen in de volgende groepen, afhankelijk van het type werkwoord waarvan *con* afhangt:

1) werkwoorden van communicatie, 37x, waarvan *parlare con*, 25x, de absolute topper is. Andere werkwoorden (of bijbehorende zelfstandige naamwoorden) zijn: *comunicare* 1x, *scambiare una parola* 2x, *idem notizie* 1x, *conversare/conversazione* 2x, *discutere/discussione* 2x, *consigliarsi* 1x, *confidarsi* 1x, *colloquio* 1x.

Voorbeelden:

- 232 L' aveva invitato in cucina a bere qualcosa e parlava volentieri con lui
Elle l'avait invité dans sa cuisine à boire quelque chose et bavardait agréablement avec lui [sic! moet zijn: *volentiers*]
167 Con i capi comunicava attraverso lettere di molte pagine
Avec ses chefs il communiquait par de très longues lettres
238 in dieci anni non ha mai scambiato una parola con nessuno
en dix ans il n'a pas échangé un seul mot avec qui que ce soit
270 intrattenendosi davanti alle lapidi in vere conversazioni con i defunti della loro famiglia
qu'elles s'entretiennent devant les pierres tombales avec les défunts de la famille
278 lì i morti si confidano solo con le donne
Les morts des environs ne se confient qu'aux femmes
293 In un colloquio con l' arabo i quattro hanno appreso [...]

Les quatre jeunes se sont arrêtés pour parler avec l'Arabe, ils ont appris [...]

2) werkwoorden van vriendschap of amoureuze relatie, 16x:

sposarsi/sposato 7x, *risposarsi* 1x, *vivere* 4x, *una relazione amorosa* 1x; *fare amicizia* 2x, *solidarietà* 1x. Behalve voorbeeld 102, dat al geciteerd is in de vorige paragraaf:

- 192 la fidanzata rimasta incinta, con cui s'era sposato
La fiancée enceinte, qu'il avait finalement épousée
- 259 Ha cominciato una relazione amorosa con uno dei due studenti che tenevano il corso di yoga
Elle a noué une relation avec l'un des deux étudiants du cours de yoga
- 86 la donna prova una specie di solidarietà con i suoi abitanti
La femme ressent souvent une espèce de solidarité vis-à-vis de ses habitants
- 256 Ha fatto amicizia con una insegnante di mezz' età
Elle s'est liée d'amitié avec une enseignante entre deux âges

3) overeenkomst, 6x:

trattare 2x, *accordo* ecc. 4x

- 40 Per risolvere la questione è andato a trattare con i genitori dei tre
Pour régler cette affaire il est allé en discuter avec les parents
- 150 Questo avvocato propone un accordo con la parte avversa
L'avocat propose un arrangement avec la partie adverse

4) contact en confrontatie, 12x:

contatto 6x, *collegato* 1x, *confrontare* 1x, *dividere* 1x, *incontro* 1x, *intendersi* 1x, *mescolarsi* 1x. Hierbij hoort ook een idiomatische uitdrukking als *non aver niente a che fare con*, 1x

- 251 Dopo molti infruttuosi tentativi di entrare in contatto con lei
Après de nombreuses et infructueuses tentative de prise de contact
- 185 diceva che, se uno ha soldi, deve dividerli con gli altri
Si on a de l'argent, on doit en faire profiter les autres
- 285 è meglio se i malati non si mescolano con i sani.
Il vaut mieux que les malades ne se mêlent pas aux gens bien portants

5) strijd en bijleggen, 6x:

litigare 1x, *competere/in competizione* 2x, *ricongiungersi* 1x; *cavarsela* 2x

- 250 sempre in competizione con corridori maschi⁷
toujours opposée à des hommes
- 127 Ma siccome quell' altra donna se la cavava bene con la gente
Mais cette autre femme était à l'aise avec le monde

Causatief: *sintonizzato/-re* 2x

- 334 per sincronizzare il loro moto col moto delle ruote e snodi precedenti
Pour synchronizer leur mouvement avec celui des roués et des rotules déjà en place

Twijfelgeval:

- 104 e non volevano aver niente a che fare con la vita organizzata delle città *per o con* i commerci delle industrie

---

⁷ Het betreft in dit voorbeeld een vrouwelijke coureur die wedijvert met mannen. In de Franse vertaling is *corridori* niet weergegeven; het moet duidelijk zijn uit de kontekst.

et ne voulaient avoir aucun rapport avec la vie organisée des villes ni avec les commerces des industries⁸

Als we deze voorbeelden overzien blijkt dat het begrip relatie uitgesplitst kan worden in verschillende use-types, die elk hun eigen prototype-structuur hebben. Voor de communicatie is *parlare* het centrale woord bij uitstek; voor de relatie tussen personen het idee van *vivere con* 'samenwonen'; *contatto* is logischerwijs het kernwoord voor contact en confrontatie en *accordo* voor overeenkomst. Op het hele terrein van de relatie is *avec* het Franse equivalent. met wat rafeligheden in de periferie. Waar liggen de verschillen? Ten eerste in het gedrag van bepaalde werkwoorden: *sposarsi con qualcuno* = *épouser quelqu'un*; *confidarsi con* = *se confier à*. Ook in de sfeer van de confrontatie kan *à avec* vervangen. En ten slotte zijn er de Nederlandse jegens-gevallen: *solidarietà con* wordt *solidarité vis-à-vis de*. In zulke gevallen zitten we op het randje van een andere betekenis.

3.3. Mezzo e strumento (middel en instrument)

De categorie 'instrument' is een zeer duidelijke categorie. Instrumenten zijn artefacten die gemaakt worden om een functie te vervullen. Een voorbeeld is:

340 lo picchiavano a lungo in testa col manganello
et les frappaient longuement sur la tête à l'aide de matraques

De taak die hier vervuld moet worden is het slaan van de relschoppers. De agenten die die taak moeten uitvoeren kunnen het niet af met hun handen, maar gebruiken een gummi knuppel, dat wil zeggen een instrument dat speciaal uitgevonden is om op relschoppers los te slaan. In alle instrument-situaties moeten we een equivalentie kunnen vinden tussen twee zinstypen, namelijk:

- a. de agenten gebruiken hun gummi knuppels om (ermee) op de relschoppers los te slaan
- b. de agenten slaan op de relschoppers los met hun gummi knuppels

In alle centrale instrument-situaties komt het voorzetsel *con* overeen met *avec*. Dat had ook in de Franse vertaling van 340 het geval kunnen zijn, maar hier is gekozen voor een zwaarder voorzetsel, namelijk *à l'aide de* oftewel 'met behulp van' (ook dat is een gangbare parafrase van 'met'). Mensen hebben instrumenten uitgevonden voor de meest uiteenlopende activiteiten; in al die gevallen hebben we dezelfde situatie die hier zojuist geschetst is. Met andere woorden: er is een enorm aantal use-types die allemaal moeiteloos onder het centrale type vallen. Een paar voorbeelden:

54 questa lo assaliva con un paio di forbici e lo feriva gravemente a un dito
sa femme l'a violemment agressé avec une paire de ciseaux et l'a grièvement blessé à un

---

⁸ In deze zin hebben we eerst *con* in de relatie-betekenis, die normaal met *avec* vertaald is. Het tweede voorkomen van *con* is slecht vertaald; de bedoeling is dat het stadsleven ten dienste staat van de handel, maar ook georganiseerd is in samenwerking met diezelfde handel; het is dus een vorm van 'gezelschap'.

doigt

- 344 una guida arringava i visitatori col megafono
un guide haranguait les visiteurs avec un megaphone
- 130 nuove canzoni, che poi l'orchestra della Grande Nonna suona con cinquanta strumenti
de nouveaux airs, e l'orchestre de la Grande Ancêtre les joue ensuite avec cinquante instruments
- 8 un piccolo apparecchio con cui poteva localizzare i suoi contatti radio
un petit appareil grace auquel il pouvait localiser ses contacts radio

De laatste twee voorbeelden bevatten instrumenten die als hyperoniem dienen voor de verzamelingen potentiële instrumenten; deze worden aanguid met de algemene woorden *apparecchio* en *strumento*. Dit laatste woord heeft zich ook gespecialiseerd als muziekinstrument. Uiteraard kunnen lichaamsdelen ook dienen als instrumenten; vandaar dat het volgende voorbeeld ook onder 'instrument' hoort, zij het dan als een iets minder centraal exemplaar. In dat geval kan het Frans ook andere voorzetsels gebruiken.

- 280 con l'altro indice mostrava il punto nel vuoto
il montrait avec l'autre index un point dans le vide
- 305 ma anche così fitta [sc. la nebbia] che dovevano frugare col piede il terreno davanti a loro
prima di fare un passo
et tellement épais [sc. le brouillard] qu'ils devaient tâter le sol du pied avant de faire le moindre mouvement⁹

De categorie 'middel' is zeer verwant met 'instrument', alleen ontbreekt het element artefact. Zie het volgende voorbeeld:

- 194 lui vive con i soldi guadagnati dalla moglie nel negozio di vestiti per giovani
quant à lui, il vit de l'argent que gagne sa femme dans le magasin de vêtements pour jeunes

Hoewel ook hier de echtgenoot het geld van zijn vrouw gebruikt om van te leven zijn in de categorie 'middel' ook andere voorzetsels mogelijk, zoals *de*; ook het Nederlands heeft hier *leven van*. Trouwens ook het Italiaans zou hier *vivere di* kunnen gebruiken, vergelijk het volgende voorbeeld van Google [29.10.2010] *vive dei soldi che le passano i genitori* 'ze leeft van het geld dat haar ouders haar toestoppen'. De komt ook voor in uitdrukkingen als *voir de ses propres yeux* 'vedere con i propri occhi'. Als er sprake is van een schrijfhandeling dan preferert het Frans *par*:

- 240 Adenauer gli rispondeva con una lettera di suo pugno
Adenauer lui avait répondu par une lettre manuscrite
- 313 A casa ha trovato un piccolo biglietto, col quale la sua compagna gli annunciava d'essersene andata
Là, il a trouvé un mot par lequel sa compagne l'informait de son départ

---

⁹ Google [29.10.2010] geeft 5x *tâter avec le pied* tegenover 1000x *tâter du pied*.

Maar natuurlijk zijn er veel voorbeelden te vinden waar gewoon *avec* wordt gebruikt, bijvoorbeeld:

- 46 li innervosiva inoltre con altri metodi
il les irritait aussi avec d'autres methods
- 61 si pettinava con un po' di brillantina di Bill
[il] se coiffait avec un peu de la brillantine de Bill
- 173 con quei camion avrebbe battuto le campagne
avec ces camions il parcourrait le campagnes
- 263 Appena a casa ha sigillato porte e finestre con asciugamani bagnati
Une fois chez elle la femme a calfeutré les portes et les fenêtres avec des serviettes mouillées

3.4. Unione (vereniging, alias deel van een geheel)

Volgens de Garzanti hoort *unione* bij de categorie 'gezelschap', waarbij de *y* niet langer een persoon, maar een zaak zou zijn. Dat is geen gelukkige idee. In de eerste plaats is een zaak die je begeleidt geen gezelschap, maar op zijn hoogst een instrument (vergelijk *passaggiava col cane* 'hij wandelde met zijn hond', waar de hond gezelschap is, met *passaggiava col bastone* 'hij wandelde met een stok', waar de stok een hulpmiddel is); in de tweede plaats is de syntactische buitenbouw anders: de *unione*-gevallen zijn typisch bijvoeglijke bepalingen bij een substantief. Een typisch voorbeeld van *unione* is:

- 155 aver visto la chiesa e l'alto campanile con l'orologio
voir l'église et le haut clocher avec l'horloge

Wat we hier hebben is een saillant detail dat een eenheid vormt met het voorwerp; deze eenheid moet de rechtvaardiging van de term *unione* zijn. De kerktoren en zijn klok worden als bijenhorende voorwerpen gezien. Ik prefereer hier de term *parte di un tutto* 'deel van een geheel', met dien verstande dat het om een karakteristiek deel gaat. Enkele voorbeelden:

- 345 Davanti a loro c'era una baracca fatta di lamiera ondulata, col tetto in eternit
Devant eux se trouvait une baraque en tôle ondulée, avec un toit en éternit
- 275 scattare qualche foto con pose più drammatiche
prendre éventuellement quelques photos avec des poses un peu plus dramatiques
- 211 Su un pannello segnaletico, con uno schizzo delle strade tra le due rive del fiume
Sur un poteau indicateur avec un plan des routes de part et d'autre du fleuve

In principe is er geen limiet aan het aantal voorwerpen dat saillant detail van een geheel kan zijn. Toch is een corpusonderzoek nuttig omdat het favoriete trends laat zien. Bij de 52 gevonden voorbeelden van deze categorie domineren drie use-types: huizen en gebouwen, kleding en landschap. Zo vinden we huizen *con porta molto bassa, con facciate disadorne, con la sporgenza esterna del camino, con orti recintati da canne, of col tetto a pezzi* ('des maisons avec une porte très basse, aux façades dépouillées, dont les cheminées forment une protubérance extérieure, aux jardins clôturés de

roseaux, of la toiture en ruine'). Zoals de voorbeelden laten zien heeft het Frans hier twee alternatieven voor *avec*: het voorzetsel *à* en weglaten van het voorzetsel (in het laatste voorbeeld).¹⁰ Voor de kleding geef ik de complete oogst:

- 20 Nel vestiario invece adottava uno stile europeo d'altri tempi, con cappellino a veletta
 Dans son habillement elle adoptait en revanche un style européen légèrement désuet, avec un petit chapeau à voilette
- 29 una donna tutta vestita di nero con grandi occhiali da sole
 une femme entièrement vêtue de noir avec de grandes lunettes de soleil
- 51 vestivano sempre in modo identico, con completi scuri e identici, camicie di seta identiche
 [ils] s'habillaient toujours de la même façon, vêtements sombres, chemises en soie identiques
- 77 la sposa giovane in vestito di seta con lo strascico
 la jeune mariée dans une robe de soie à traîne
- 179 Un giovanotto in divisa con spalline da comandante
 Un jeune homme en uniforme avec des épaulettes de commandant
- 32 Era una donna di mezza età, in tuta sportiva, con berretto di lana in testa
 C'était une femme entre deux âges, en survêtement, un bonnet de laine sur la tête

Het beeld is hetzelfde: het normale equivalent van *con* is *avec*; als alternatief is er *à* (con lo strascico = *à traîne*) en het is ook mogelijk een bepaling zonder voorzetsel te kiezen (con completi scuri = *vêtements sombres*), vooral als er nog een predicaat volgt (con berretto di lana *in testa* = un bonnet de laine *sur la tête*).

3.5. Caratteristica (karakterisering)

Het is moeilijk deze categorie scherp te onderscheiden van 'unione'. Misschien kunnen we het als volgt proberen: waar bij *unione* een deel van een geheel genoemd werd dat ook karakteristiek was, treedt hier uitsluitend het karakteristieke op de voorgrond. Om dit te illustreren citeer ik de volgende twee voorbeelden:

- 135 Qui incontrava uno studente con i capelli dritti
 Elle rencontrait alors un étudiant aux cheveux en brosse
- 137 [i] discorsi dello studente con i capelli dritti
 Les discours de l'étudiant aux cheveux en brosse

In 135 wordt een personage geïntroduceerd dat geïdentificeerd kan worden door zijn kapsel. In het vervolg van het verhaal kan op die identificatie teruggegrepen worden (zie 137). Deze karakterisering wordt in het Frans bij voorkeur weergegeven met het voorzetsel *à*. Dit is zo opvallend dat de Franse vertaling misschien wel de duidelijkste eigenschap is die deze betekenis van de andere onderscheidt.

Ook in het Italiaans is een alternatief voor *con* mogelijk, namelijk *da*. Diezelfde student met stekeltjehaar wordt namelijk ook vijfmaal aangeduid als *lo studente dai capelli dritti*. In het Frans is *avec* in dit geval niet mogelijk, wat ik gecheckt heb met

---

¹⁰ We zullen nog zien dat in dat laatste geval het toegevoegde onderdeel zelf een predicaat moet hebben: 'waarvan de daken vervallen zijn'.

Google [30.10.2010]: 'Geen resultaten gevonden voor "l'étudiant avec les cheveux" '.

Voor de betekenisstructuur van *con* heeft dit de volgende consequentie. Er zijn talen waarin zowel 'deel van het geheel' als 'karakterisering' bona fide deelbetekenissen zijn van het voorzetsel dat ook 'gezelschap' aanduidt. Dat geldt voor het Nederlandse *met*. Er zijn andere talen waar beide betekenissen behoren tot verschillende voorzetsels. Dat geldt voor het Franse *avec* tegenover *à*. Ten slotte zijn er talen als het Italiaans, waar het bereik van *con* een eind overlapt met het bereik van *da*. Als we alleen naar het Italiaans zouden kijken, dan zouden deze overlappende gevallen een wat ruim uitgevallen uitbreiding (extensie) van 'deel van het geheel' genoemd kunnen worden. Maar een contrastieve aanpak pleit ervoor om hier een nieuwe betekenis 'karakterisering' aan te nemen, al is het dan een marginale.¹¹

3.6. Toegevoegd predicaat

In de voorbeelden van deze categorie worden er constructies gebruikt van het type con NP X, die geparafraseerd kunnen worden met een relatieve bijzin of een gerundio-constructie. Twee voorbeelden:

- 47 A quel punto interveniva il vecchio insegnante con una frusta in mano
Le vieil enseignant intervenait alors avec un fouet à la main
133 che i camionisti arrivino su quella strada con i camion pieni di riso o arachidi
[les] camionneurs passant par là avec leurs camions remplis de riz ou d'arachides

In 47 luidt de paraphrase: terwijl hij een zweepje in zijn hand had. In 133 kunnen we lezen: terwijl hun vrachtauto's vol rijst of pinda's zaten. De Franse vertalingen geven hier vaak een paraphrase met een tegenwoordig of voltooid deelwoord. Zoals te zien is in de volgende voorbeelden:

- 113 dove finalmente gli pareva d'essere in compagnia d'altri con le sue stesse mete
où il avait enfin l'impression d'être en compagnie de gens ayant les memes buts que lui
297 in fondo si vedevano acquitrini con muschi in superficie
au bout on voyait des marécages recouverts de mousse

De andere strategie die in het Frans veel wordt toegepast is het weglaten van het voorzetsel:

- 328 In una casa c'era un uomo che guardava la televisione col cappello in testa
Dans l'une de ces maisons un homme regardait la television son chapeau sur la tête
343 quando è parso loro di vedere un vecchio in mutande e ciabatte, col giornale in mano
Quand il leur a semblé voir un vieillard en caleçon et en pantoufles, un journal à la main

Het is deze laatste strategie die we in eerdere categorieën sporadisch zijn tegengekomen. Het gaat steeds om gevallen van karakterisering waarin het karakteri-

---

¹¹ De categorie is marginaal volgens het principe van Geeraerts, namelijk dat categorieën met alternatieve namen voor een concept marginaal in het systeem zijn (zie mijn bespreking van Geeraerts' principe in hoofdstuk 9 van deze bundel).

serende element in plaats van een saillant onderdeel een soort beschrijvende zin wordt.

3.7. Modale betekenissen

De voorbeelden die onder deze categorie vallen antwoorden op de vraag "hoe?". Ze zijn meteen onder te verdelen in gevallen waarin de voorzetselgroep de functie van een bijwoordelijke bepaling vervult en gevallen waarin hij een simpel bijwoord vervangt. In het eerste geval wordt in de Franse vertaling *avec* gebruikt, of in het Nederlands *met*; in het tweede geval kiest het Nederlands voor een bijwoord, terwijl het Frans beide strategieën heeft:

Eerste type modale betekenissen:

- 72 ogni volta però chiedendo del denaro con molti piagnistei
Mais chaque fois il a demandé de l'argent avec force pleurnicheries
- 122 Il dottore le aveva risposto con molta serietà
Le docteur lui avait répondu avec beaucoup de sérieux

Tweede type modale betekenissen:

- 19 col volto tutto bianco e le labbra e sopracciglia disegnate con finezza
visage blanc, lèvres et sourcils dessinés avec finesse
- 218 Adesso pioveva con violenza
Il pleuvait maintenant violemment

In 72 kan het Nederlands *met* gebruiken ('met veel gesnotter'); in het tweede type is *met* uitgesloten. Hoe dicht de beide types bij elkaar liggen blijkt wel uit 122: zodra we *molta* weglaten zijn we in type twee aangeland (en zou het Frans *sérieusement* kunnen gebruiken).

3.8. Temporele betekenissen

Ook dit zijn adverbiale uitdrukkingen, maar dan hoger in de zin ingebed. De meest frequente gevallen zijn beschrijvingen van natuur- en weersomstandigheden. Ze worden haast nooit met *avec* vertaald. Twee voorbeelden:

- 268 alcuni di questi [sc. isolotti] emergono solo con la bassa marea
Certains [sc. îlots] n'émergent qu'à marée basse
- 324 col cielo buio le cose si distinguevano appena
Le ciel était si sombre qu'on apercevait à peine le contour des choses

Ook hier duidt het gebrek aan equivalenten erop dat we met een marginale categorie te maken hebben.

3.9. De *jegens*-gevallen

Er is nog een laatste marginale categorie, die ik vanwege het duidelijkste Nederlandse equivalent de *jegens*-gevallen noem. Het zijn voorbeelden waarin er niet zo

zeer een relatie als wel een contrast met anderen is ontstaan. In de Franse vertaling bestaat er een scala van toevallige equivalenten. De drie voorbeelden die ik genoemd heb zijn:

- 106 si lamentava con tutti perché lui non voleva mai mangiare
[elle] se plaignait devant tout le monde de son manque d'appétit
- 299 che sarebbero stati con loro più carogne del solito
qu'avec eux on serait encore plus vaches que d'habitude
- 146 doveva pagare i debiti con la banca
elle devait rembourser les dettes contractées auprès de la banque

4. Slotopmerkingen

Bij ruimtelijke voorzetsels is het vrij eenvoudig een kernbetekenis vast te stellen, aangezien we een geometrisch kader hebben waarin we de definities kunnen formuleren. Bij een voorzetsel als *met/con* is dat moeilijker. De beide polen waarbinnen zich de betekenissen rangschikken zijn 'gezelschap' en 'instrument'. Het kader voor 'gezelschap' is dat van de actanten in een handeling; dat voor 'instrument' is dat van de bijkomstige omstandigheden. Beide kaders vinden een moeiteloze inpassing in het cognitieve systeem van Jackendoff, maar dat aan te tonen was niet de bedoeling van dit hoofdstuk. Ik heb hier willen laten zien: ten eerste dat er in de praktijk geëxperimenteerd is met een groot aantal onderscheidingen, die elkaar vaak overlappen en waarvoor de criteria niet altijd expliciet gesteld zijn; ten tweede dat in contrastieve studies de grote lijnen vaak parallel lopen, maar dat er veel variatie is in de marge van het systeem: dit marginale gerommel is typerend voor de opbouw van een betekenisstelsel voor woorden in het algemeen en voor sterk polyseme woorden als voorzetsels in het bijzonder. Ik heb met corpora gewerkt om een idee te krijgen van wat er allemaal mogelijk is binnen een voorzetsel en ik heb op betrekkelijk informele wijze vergelijkingen gemaakt tussen het Italiaans en het Nederlands, respectievelijk het Frans, waarbij ik hoop dat het gekozen voorbeeldmateriaal ook een zekere amusementwaarde heeft. Natuurlijk kan dit onderzoek verder voortgezet worden. De eerste wenselijkheid die op mijn lijstje staat is een vergelijking tussen de talen die we hier behandeld hebben en talen die een onderscheid maken tussen gezelschap en instrument. Onder de laatste talen bevinden zich het Latijn en de Slavische talen: het moet niet moeilijk zijn om met een paar verhalen van Tsjechow en hun Westeuropese vertalingen, of met *Pinocchio* en zijn Latijnse vertalingen interessante resultaten te behalen. Het materiaal ben ik aan het verzamelen; de uitwerking hoop ik in de toekomst te kunnen uitvoeren.

Bibliografie

- Boer, Minne Gerben de. 'La preposizione *di* e la nozione di preposizione vuota' *Lingua e stile* 23 (1988): 51-69. Zie hoofdstuk 4 van deze bundel.
- . 'Lucarelli e la storia: analisi di *Indagine non autorizzata*' *Incontri* 14 (2000): 159-167.
- Castelfranchi, Cristiano, Domenico Parisi & Maurizio Crisari. 'Con', in Mario Medici en Antonella Sangregorio (red.). *Fenomeni morfologici e sintattici nell'italiano contemporaneo*. Atti del Sesto Congresso Internazionale di Studi della Società di Linguistica Italiana [=SLI 7/I/1], Roma: Bulzoni. 1974: 27-45.
- Celati, Gianni. *Narratori delle pianure*. Milano: Feltrinelli, 1985.
- . *Narrateurs des plaines*. Vertaald uit het Italiaans door Alain Sarra Bayrouse. Paris: Flammarion, 1991.
- Francescato, Giuseppe. 'Per un raffronto contrastivo delle preposizioni it. *con/te*. *mit*' *Italienische Studien* 4 (1981): 135-140.
- Groot, Albert Willem de. 'Classification of the Uses of a Case illustrated on the Genitive in Latin' *Lingua* 6 (1956): 8-66.
- Kuijjer, Guus. *Met de poppen gooien*. Amsterdam: Querido, 1975.
- Lucarelli, Carlo. *Indagine non autorizzata*. Milano: Mondadori, 1993.
- Mariotti, Antonella. 'Funzioni sintattiche della preposizione *con*' *Studi di grammatica italiana* 10 (1981): 245-292.

DE BOER, Minne Gerben. 'Het succes van het prefix *iper-*'. Hoofdstuk 14 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 293-303.

SAMENVATTING

Bij wijze van hommage aan Migliorini is aan de hand van corpusmateriaal uit de *Corriere della Sera* nagegaan hoe het prefix *iper-* zich heeft ontwikkeld, zowel wat betreft betekenisspecialisatie als syntactische mogelijkheden.

RIASSUNTO

Come omaggio a Migliorini qui si studia con i materiali del *Corriere della Sera* come il prefisso *iper-* si è sviluppato, sia come specializzazioni semantiche che come possibilità sintattiche.

SUMMARY

As a homage to Migliorini we analyse on the basis of a *Corriere della Sera* corpus, how the prefix *iper-* has developed both as to semantic specialisation as for syntactic possibilities.

KEY-WORDS

Italian morphology, prefix *iper-*

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

14. HET SUCCES VAN HET PREFIX *IPER-**

Inleiding

Het prefix *iper-* is door Migliorini kort besproken in zijn artikel *Fortuna del prefisso super-*, uit 1937, waarin hij er 11 regels aan wijdt (p. 151). Wat hij daar zegt is in grote lijnen de kern gebleven van de beschrijving in de huidige woordenboeken, ondanks de enorme toename van het gebruik in de afgelopen halve eeuw. Op descriptief niveau heeft men misschien enig vermoeden gehad van deze ontwikkeling, maar de presentatie van het prefix is daardoor niet veranderd.

Wat zegt Migliorini precies? Het is een prefix dat behoort tot de geleerde laag van de taal, het komt voor in twee soorten taalgebruik, het medische en het literaire, het geeft een versterkende vorm aan in niet positieve zin, en dat kan op het medische terrein geïnterpreteerd worden als 'pathologisch' en op het terrein van de literatuur als 'excessief'. Hij besluit met de opmerking *poche sfuggono* 'weinig ontkomen hieraan', met andere woorden, er zijn maar weinig woorden die niet die negatieve bijklank hebben: zijn voornaamste voorbeeld van een neutrale betekenis is het wiskundige begrip *iperspazio*.

Naast deze opmerkingen zou ik ook willen verwijzen naar een oordeel dat Migliorini uitsprekt over de lotgevallen van *super-* (p. 159), omdat hetzelfde zou kunnen gelden voor *iper-*: de voornaamste oorzaak van het succes van *super* was de voortdurende behoefte van de reclametaal om zijn vocabulaire te verversen, en dus het onvermijdelijk emphatische, 'inflationistische' karakter van deze vaktaal. Zoals bekend neemt Migliorini alles waar, maar keurt hij niet alles goed.¹ *Emfatisch* en *reclame* blijven de sleutelwoorden in de beschrijving van *iper-*, aangevuld met *jongerentaal*. Zie Duro 1986: "zo in enkele emphatische vormingen van de jongerentaal (*essere iperdotato* 'hoogbegaafd', *un concorrente iperraccomandato* 'een rivaal met enorme kruiwagens')", Sabatini/Coletti 1997: "wordt veel gebruikt in de jongerentaal en in enkele neologismen die kenmerkend zijn voor de reclametaal (*ipermercato*)", en verder nog De Mauro 2000: "in geïsoleerde vormingen, met emphatische waarde, *iperdotato*, *iperemotivo* 'overgevoelig'."

---

* Als *Fortuna del prefisso iper-* (SLI 45, 2003: 521-529) was dit mijn bijdrage voor het millenniumcongres van de SLI, gewijd aan de taal van het jaar duizend en de taal van het jaar tweeduizend, en uiteraard – van 19-21 oktober 2000 - gehouden in Florence. Met de titel, en het onderwerp, heb ik een hommage willen brengen aan Migliorini, die onvermoeibare ontdekker van vernieuwingen in de Italiaanse taal.

¹ Vergelijk voor de houding van Migliorini ten aanzien van neologismen, De Boer 1995: 184 (ook in hoofdstuk 11 van mijn *Woordstudies I*, p. 292): "Deze nieuwe creaties worden niet altijd met enthousiasme begroet. Migliorini zelf is een aanhanger van het weldoordacht neopurisme, en hij heeft een hele lijst negatieve kwalificaties klaar voor woorden die hem niet bevallen: *betwistbaar*, *fout*, *onjuist gevormd*, *slecht bedacht*, *verkeerd gebruikt*, *smakeloos*, *ongewenst* (*abusivo*) en *belachelijk*. In deze lijst lopen formele en sociolinguïstische kenmerken door elkaar heen."

De beschrijving van De Mauro is overigens behoorlijk ingewikkeld: hij deelt de vaktalige betekenis in volgens zes vakgebieden² en daarnaast onderscheidt hij drie soorten niet-vaktalig gebruik: 1) als negatieve variant van *super-*; 2) als geïsoleerde vorming met negatieve waarde; 3) als neutrale versterking in leenwoorden.

Ik denk dat deze beschrijving min of meer opgaat voor het gebruik van 60 jaar geleden, maar niet langer voor het hedendaagse gebruik. Maar voordat ik de beschrijving uitbreid wil ik graag twee opmerkingen maken over het traditionele gebruik, die bedoeld zijn als suggesties voor nader onderzoek. In de medicijnen is het gebruik vooral receptief en typisch voor de historische fase waarin geneeskunde de bestudering van medische teksten uit de Oudheid inhield: in die tijd is de basis gelegd voor de huidige medische terminologie. Productief wordt het gebruik van *iper-* pas met de experimentele geneeskunde: zodra de noodzaak om Hypokrates te bestuderen vervalt, is de medicus niet langer een kenner van het Grieks en daardoor kan het prefix zich ook hechten aan niet-Griekse basiswoorden. Maar de beide voorbeelden van Migliorini zijn *ipertosse* 'kinkhoest' en *ipernutrizione* 'overvoeding'; het eerste wordt geweigerd door de woordenboeken, die alleen spreken van *pertosse*, en het tweede woord, waarin zowel *iper* en *super* als *nutrizione* en *alimentazione* volkomen uitwisselbaar zijn, is zo algemeen dat het nauwelijks beschouwd kan worden als een vaktaalwoord.

Met betrekking tot het literaire gebruik, de andere tendens die Migliorini noemt, moeten we een onderscheid maken tussen de termen uit de retorica, zoals *iperbole* 'hyperbool', die behoren tot de traditionele taal van de literatuurwetenschap, die sterk door het Grieks is beïnvloed, en het productieve gebruik, waarin het Italiaans onder Franse invloed staat: deze mode lijkt begonnen te zijn met decadente auteurs als Huysmans, bij wie de gevoeligheid medische trekjes krijgt.³ Ook in het Italiaans zijn de eerste attestaties te vinden bij een decadente auteur als D'Annunzio. Dit is dus vooral een metaforisch gebruik van de medische vaktaal en niet een uitbreiding van de traditionele vaktaal van de literatuurwetenschap

De informatie van de woordenboeken

Als we kijken naar de voorbeelden uit de woordenboeken, een lijst die zo'n 160 woorden bevat,⁴ kunnen we vier dingen constateren:

1) De informatie is statisch en accepteert maar twee mogelijkheden: een woord bestaat, omdat het in een woordenboek genoemd wordt, of het bestaat niet, omdat het in de woordenboeken ontbreekt. Zo bestaat het woord *iperprudente* niet, omdat het de

---

² De vaktermen behoren tot het terrein van de medicijnen, de luchtvaart, de electronica, de wiskunde, de scheikunde en de muziek.

³ Het leidwoord in deze sfeer is *ipersensibile* 'overgevoelig'.

⁴ Met uitzondering van de Duro, die tot 330 lemma's komt.

drempel van het woordenboek niet heeft overschreden: in de termen van de De Mauro is het een *occasionalismo*, een *casual*.⁵

2) In de gegeven informatie overheerst de terminologie: als er in de vaktaal een term gevormd is om bijvoorbeeld een medisch verschijnsel aan te duiden, dan verdwijnt zo'n term niet ook al komt hij in het dagelijkse leven zeer weinig voor: deze factor is al voldoende om de vaktaal een dominante positie te geven in het gevonden materiaal.

3) Er wordt niet expliciet aangegeven hoe de betekenissen zich ontwikkeld hebben. Ik heb al een voorbeeld van zo'n ontwikkeling gegeven, namelijk de medische metafoor van de decadente auteurs, maar ik zou talloze andere voorbeelden kunnen geven. Neem het woord *ipertrofia*: de basisbetekenis is medisch en geeft een excessieve groei aan van een orgaan: lever, hart, prostaat of spieren. Op basis hiervan ontstaan twee metaforencomplexen: DE STAAT IS EEN LICHAAM met voorbeelden als *un apparato burocratico ipertrofico* 'een hypertrofisch overheidsapparaat', en DE PSYCHE IS EEN ORGAAN, met een voorbeeld als *l'ipertrofia dell'io* 'de hypertrofie van het ik'.⁶ Als de woordenboeken melding maken van deze andere betekenissen – zoals in het geval van de overheid – dan gaat het steeds om een tweede betekenis die *naast* de eerste geplaatst wordt; over de metaforische ontwikkeling wordt niet gesproken.

4) De informatie is conservatief van aard: oude woorden blijven eeuwig in de woordenboeken staan en vinden daarin hun plaats in een gestandaardiseerde vorm die het ene woordenboek van het andere overschrijft; de nieuwe daarentegen verlaten maar met moeite het voorgeborgte van het occasionele en daarom is het totale bestand nog altijd hetzelfde als dat van een halve eeuw geleden.

De dynamiek van het prefix

Hieraan kunnen we alleen iets doen door te kijken naar het werkelijke gebruik, dat laat zien hoe dynamisch het prefix is. En dat betekent dat we gebruik moeten maken van een uitgebreid corpus. Om zo'n corpus te vormen heb ik de voorkomens verzameld die te vinden zijn in vijf jaargangen van de *Corriere della Sera* (1994-1998), die volgens een voorzichtige schatting corresponderen met ongeveer 150 miljoen woorden. In dit corpus komen de woorden die *iper* bevatten totaal 4.557 keer voor, een getal dat in werkelijkheid betrekking heeft op het aantal artikelen waarin de woorden voorkomen. De statistische gegevens voor de vijf jaargangen zijn als volgt:

Jaargang	1994	1995	1996	1997	1998	Totaal
Aantal voorkomens	887	743	786	1155	986	4557

---

⁵ In het materiaal van de *Corriere della Sera* heb ik 3 voorkomens gevonden van *iperprudente* 'overvoorzichtig' en 2 van *iperprudenza* 'overvoorzichtigheid'.

⁶ Met metaforencomplexen bedoel ik de *Metaphors We Live By*, van Lakoff en Johnson (1980), aan wie ik ook de notatie met klein kapitalen heb ontleend.

Dit materiaal geeft ons de mogelijkheid de beschrijving dynamisch te maken, hetgeen overeenkomstig de bovengenoemde vier punten neerkomt op het volgende:

1) Er is geen vaste voorraad woorden: iedere jaargang van de krant bevat een andere selectie. Vaak hebben de verschillen te maken met de exacte vorm, enkel- of meervoud, of het voorkomen van bepaalde afleidingen, die we nog zullen tegenkomen in de familie van *iperprotetto* 'overbeschermd'.⁷ Deze situatie wijst niet zozeer op een voortwoekeren van *casuals* als wel op het bestaan van processen van vrije woordvorming uitgaande van bepaalde basiswoorden, met bepaalde semantische gevolgen.

2) We verlaten het terrein van de terminologie. Medische woorden die we in alle woordenboeken terugvinden ontbreken totaal, dat wil zeggen dat ze niet voorkomen in de algemene taal, die vertegenwoordigd wordt door de kranten; ik denk aan woorden als *iperglobulia*, *ipermastia*, *ipermenorrea* of *ipernefroma*. Daarentegen vinden we heel wat vormen die haast om principiële redenen in de woordenboeken ontbreken, zoals afleidingen van eigennamen (eponiemen): *iperleninismo* of *iperdalemiano*.

3) We worden onmiddellijk geconfronteerd met de metaforische activiteit. Dat zagen we aan het voorbeeld *ipertrofia*, met inbegrip van de afleidingen *ipertrofico* en *ipertrofizzarsi*.⁸ Maar door de analyse van het materiaal kunnen we die metaforische

---

⁷ Om een indruk te geven van deze families citeer ik er enkele, met opgave van de frequenties: *iperattivo* 122: waarvan 68 als adjectief (m.sg. 18, f.sg. 3, m.pl. 12, f.pl. 35); *iperattività* 39; *iperattivismo* 13, *iperazione* 1; *iperattivizzata* 1.

iperbole 293: waarvan 158 als substantief (sg. 120, pl. 38); *iperbolico* 125 (m.sg. 43, f.sg. 27, m.pl. 20, f.pl. 35); *iperbolicamente* 7; *iperbolicità* 1; *iperbolismo* 1; *iperbolizzata* 1.

ipergarant- 75: waaronder *ipergarantismo* 19 (sg. 17, pl. 2); *ipergarantista* 48 (sg. 36, m.pl. 9, f.pl. 3), *ipergarantito* 8 (f.sg. 3, m.pl. 5).

ipertensione 593: waarvan als substantief 407 (sg. 402, pl. 5); *ipertensivo* 42 (m.sg. 8, f.sg. 12, m.pl. 15, f.pl. 7); *iperteso* 144 (m.sg. 47, f.sg. 6, m.pl. 82, f.pl. 9).

iperreale 145: waarvan als adjectief 17 (sg. 11, pl. 6); *iperrealismo* 47 (sg. 38, pl. 9); *iperrealista* 30 (sg. 20, m.pl. 5, f.pl. 5); *iperrealistico* 43 (m.sg. 16, f.sg. 15, m.pl. 8, f.pl. 4); *iperrealità* 8.

ipertrofia 173: waarvan als substantief 84 (sg. 82, pl. 2); *ipertrofico* 83 (m.sg. 39, f.sg. 29, m.pl. 5, f.pl. 12); *ipertrofismo* 2 (sg. 1, pl. 1); *ipertrofizzare* 4 (3 pres. ind. 1, part. pres. pl. 1, part. pass. m.pl. 1, part. pass. f.pl.1).

⁸ In sommige gevallen is de metafoer goed zichtbaar, bijvoorbeeld in *In Italia c'è una dilatazione ipertrofica dei giudici* 'in Italië is er een hypertrofische uitbreiding van het aantal rechters', waarbij voor de rechters hetzelfde woord *dilatazione* (letterlijk 'verwijding') gebezigd wordt dat ook gebruikt wordt voor het hart. In andere gevallen hebben we een dode metafoer, en dan is *ipertrofia* niets anders meer dan een soort cliché-uitdrukking om van een exces te spreken. Zo lezen we in een fel betoog tegen de beruchte honderdvijftigduizend wetten in Italië – berucht omdat ook dit getal een cliché is, waar iedereen het over heeft, maar dat nooit gecontroleerd wordt – *un corpo legislativo assurdo, ipertrofico, mastodontico, che conduce a un ordinamento labirintico, procedure sclerotiche*, 'een absurd, hypertrofisch, mastodontisch rechterlijk lichaam, dat leidt tot een doolhof van verordeningen, sclerotische procedures', enzovoort. Hier zijn alle scheldwoorden uitwisselbaar geworden. Maar hetzelfde gebeurt op het gebied van de politieke partijen in het parlement: als er gezegd wordt dat de groep Dini een hypertrofie vormt in de regering Prodi, betekent dat alleen maar dat de oorspronkelijke getalsverhoudingen niet langer gerespecteerd worden. Dit geldt ook voor het hypertrofische zeteltal van

processen niet alleen herkennen, we zien ook hoe hun verbreiding in zijn werk gaat: zodra een journalist een nieuwe vorm bedenkt kunnen we er zeker van zijn dat de vondst teruggevonden wordt in de volgende nummers van de krant.

4) Terwijl het conservatieve bestand gestandaardiseerd is, kunnen we in de kranten ook vernieuwingen in de vorm ontdekken. Een voorbeeld is de scheiding van de woorden: naast *ipertecnologia* als één woord vinden we ook de combinatie *iper tecnologia* geschreven als twee woorden. Dit is geen toevallige vergissing, want het losgeschreven woord *iper* komt wel 364 maal voor, in verschillende combinaties. Zonder te beschikken over een corpus hadden we een dergelijk constatering moeilijk kunnen maken.

Nieuwe ontwikkelingen

In de volgende paragrafen zal ik eerst spreken over drie ontwikkelingen in het gebruik van de prefixvormingen, en daarna behandel ik een serie etappes waarin het prefix zich losmaakt van zijn oorspronkelijke waarde en zich geleidelijk ontwikkelt tot een bijwoord van graad, of zelfs een adjectief of een substantief.

Eerste ontwikkeling

De eerste ontwikkeling is die van de eponiemen, waar ik het al over gehad heb. De aldus gevormde woorden betreffen de volgelingen van een politicus; het achtervoegsel is dan *-iano* en de betekenis 'enthousiast aanhanger van ...'. Zo heb ik naast *iperdalemiano* nog *ipercossighiano*, *ipercraxiano* e *iperbossiani* gevonden (vurige aanhangers van D'Alema, Cossiga, Craxi en Bossi). Meestal betreft het hier de politiek: ik heb maar één ander voorbeeld gevonden, en dat betrof de opera: *cavatine, cori guerrieri e duetti iper-rossiniani*, wat wel zal betekenen 'die alles overtreffen wat Rossini heeft geschreven'.

In de politiek vinden we verder afleidingen die aanhangers van politieke stromingen aanduiden. In dat geval is de uitgang *-ista*, overeenkomend met de bijbehorende stroming, die uitgaat op *-ismo*. Behalve het al genoemde *iperleninista* heb ik er een hele serie van gevonden, waaronder *ipernazionalista*, *iperfederalista*, *iperliberista*, *iperparlamentarista*, *iperpopulista* en *iperpresidenzialista*.

Dat het in die gevallen om excessen gaat lijkt me duidelijk, maar of het pathologisch is hangt af van wie het zegt.

Tweede ontwikkeling

In de tweede ontwikkeling worden adjectieven gevormd die een persoonlijke eigenschap aanduiden, dat wil zeggen een gevoel of een vermogen waarbij een waardeoordeel wordt uitgedrukt. In dit geval verdwijnt vaak de negatieve gevoelswaarde: het oordeel hangt eerder af van de gevoelswaarde van het basiswoord. Zo geven *ipernervoso* 'hypernerveus' of *iperzelante* 'overijverig' negatieve

---

Bossi: er is een opstand in de partij en juist daarom wordt het grote aantal rebellen als hinderlijk ervaren.

eigenschappen aan, omdat de basiswoorden *nervoso* en *zelante* in onze maatschappij geen positieve waarde hebben; bij *iperambizioso* of *ipervirtuoso* hangt het oordeel af van hoe wij ambitie en virtuositeit beoordelen; bij *ipersportivo* en *iperveloce* lijkt de waarde me eerder positief, omdat sportiviteit of snelheid in onze maatschappij positief worden beoordeeld. Als het oordeel positief is valt het contrast met *superweg*. Dit soort adjectieven heeft vooral in het Italiaans een grote uitbreiding gekregen; andere talen hebben een voorkeur voor *super-* of een equivalent daarvan, vgl. *iperdotato* tegenover het Franse *surdoué*. Ook in het Nederlands kan *iperveloce* alleen weergegeven worden met *supersnel*, terwijl het *paio di pantaloni iperaderenti di pelle nera* van de zanger Iggy Pop in het Nederlands *een superstrakke zwartleren broek* wordt.

Derde ontwikkeling

De derde ontwikkeling betreft de overname van Engelse woorden die neutrale tecnicismen vertegenwoordigen. Bij deze woorden vinden we directe ontleningen zoals *ipersex*, *ipershop*, *iperstore*, *ipervip* en *iperpay*, waarin het Engelse *hyper* aangepast wordt als *iper* omdat beide prefixen herkend worden als gelijkwaardige tegenhangers van het Griekse ὑπερ. Maar er zijn ook gedeeltelijke leenvertalingen, bijvoorbeeld *iperviaggio*, *ipermercato* en *iperlibro*, waarin alleen het basiswoord, *trip*, *market* of *book*, vertaald is. Verder zijn er een aantal totale leenvertalingen, waarin *iper-* staat voor het Engelse *over-*: het bekendste voorbeeld is *iperdosaggio*, voor *overdose*. Tenslotte kan het model in het Italiaans productief worden, zo vinden we naast de winkelketen Standa ook de *iperstanda*.

Dit zijn natuurlijk de gevallen die de De Mauro bedoelt als hij het heeft over reclamewoorden. Dat betekent alleen maar dat de genoemde woorden, zoals zoveel andere in het moderne leven, verbreid worden via de media, maar ik zie geen enkele reden om de verbreidingswijze een speciale plaats te geven in de typologie.

Het prefix verandert van woordsoort

De woordsoortverandering die *iper* ondergaat verloopt in zes etappes, die laten zien hoe het prefix steeds onafhankelijker wordt.

Eerste etappe

De eerste etappe is dat *iper* gescheiden wordt van het basiswoord. Hiervan heb ik vier voorbeelden genoteerd:

- a. un allenatore segue un modulo iper offensivo 'een trainer volgt een hyperagressieve tactiek'
- b. Ierland wordt aangeduid als *la iper cattolica Irlanda*
- c. Er worden *caramelle alla violetta iper caloriche* 'hypercalorische snoepjes met viooltjessmaak' verkocht
- d. In een science-fictionroman vinden we een *dialogo in un iper mondo fra entità pensanti* 'een dialoog tussen denkende wezens in een hyperwereld'.

Wel kunnen we constateren dat in dit soort vormingen de meeste gevallen aaneengeschreven worden: *iperoffensivo*, *ipercattolico*, *ipercalorico* en *un ipermondo*.

Tweede etappe

In de tweede etappe bepaalt *iper* een complex lexeem. Twee voorbeelden:

- a. *per composizione si deve intendere [...] un iper gesto espressivo capace di valorizzare [...] i contenuti [...] 'onder compositie verstaan we [...] een uitgesproken expressief gebaar waardoor de inhoud beter uitkomt'.*

Hier is geen sprake van een *ipergesto* of van een *gesto iperespressivo*, maar van een bijzonder soort *gesto espressivo*.

- b. *[un] film lontano dall'iper violenza tecnologica del cinema Usa. 'een film die ver afstaat van het overdreven technologische geweld van de Amerikaanse film'*

Ook al hebben we veel voorbeelden van *ipertecnologico* (34 voorkomens) en *iperviolenza/iperviolenza* (12 voorkomens), dan is toch hier datgene wat tot een hoogste graad wordt gebracht het idee van technisch geweld op zich.

Derde etappe

De derde etappe betreft het gebruik van *iper* met een deelwoord. In het voorbeeld *un torso ossuto e iper tatuato* 'een benig en overdreven getatoeëerd torso', zou het deelwoord nog als adjectief opgevat kunnen worden. Maar de duidelijkste gevallen komen we tegen in de taal van de beurs, waarin men spreekt van *una situazione di iper venduto*, of van *un titolo che è stato iper trattato*, maar ik heb ook drie voorbeelden van *ipercomprato*, als één woord geschreven. In één geval wordt het gedefinieerd als een *rialzo delle quotazioni eccessive* 'een verhoging van de excessieve noteringen' (CdS 04.05.98).

Vierde etappe

In de vierde etappe wordt *iper* een verbaal prefix, dat we bijvoorbeeld aantreffen in de familie van het woord *iperprotezione* 'overdreven bescherming'.

In een voorbeeld wordt er gesproken van *una madre coraggio [che] manda avanti la baracca iper proteggendo, amando, e nutrendo il proprio timido rampollo*, 'een Mutter Courage die de tent runt en daarbij haar schuchtere spruit overdreven beschermt, bemint en voedt' waarbij ik denk dat *iper* op alle drie werkwoorden kan slaan. Van het werkwoord *iperproteggere* heb ik nog drie citaten gevonden,⁹ zodat – volgens de

---

⁹ In één geval is er sprake van een stereotiep van de Indische mystiek dat *porta a iperproteggere il "buon indù" dalla pretesa aggressione della cultura moderna* 'geneigd is de "goede Hindoe" bovenmatig te beschermen tegen de veronderstelde agressie van de moderne cultuur'. In het andere gaat het om Japanse vrouwen die thuisgehouden worden: *Frustrate, le donne riversano tutto l'affetto sui bimbi, che iperproteggono*. 'Gefrustreerd richten de vrouwen al hun liefde op de kindertjes, die daardoor overbeschermd worden'.

bekende lexicografische norm van de drie onafhankelijke attestaties – het werkwoord in de woordenboeken opgenomen zou moeten worden.

Het werkwoord maakt trouwens deel uit van een hele serie afleidingen, waaronder *iperprotettivo* (20x), *iperprotettività* (1x), *iperprotezione* (2x), *iperprotezionismo* (1x) en *iperprotetto* (15x). Dit is trouwens een zeer Italiaanse woordfamilie; in andere talen bestaat er vaak niet eens een overeenkomstig woord.

Vijfde etappe

De vijfde etappe betreft de naplaatsing van *iper* na een substantief, zodat we *iper* als een bijvoeglijk naamwoord moeten interpreteren. Mijn voorbeeld betreft een *remake* van *Les Diaboliques* van Clouzot: *ma il finale¹⁰ iper in cui troneggia il Male bisogna lasciarlo a Scorsese* ‘maar de grootse finale waarin het Kwaad triomfeert kunnen we beter aan Scorsese overlaten’.

Zesde etappe

De laatste etappe is *iper* als zelfstandig naamwoord. Zoals vaker gebeurt in een linkshoofdige taal,¹¹ kan een woord afgekort worden tot het eerste element, zoals *nightclub* dat gereduceerd wordt tot *night*. Dit kan alleen maar wanneer het eerste element opgevat wordt als een substantief en we dus te maken hebben met een echte samenstelling en niet met een afleiding met een pseudo-prefix. Het geval waar het hier om gaat is uiteraard *ipermercato*, verkort tot *iper*. In de gevonden voorbeelden wordt *iper* in serie gezet met andere soorten winkels, bijvoorbeeld: *in supermercati e centri commerciali, grandi magazzini e iper* ‘in supermarkten, winkelcentra, warenhuizen en *hypers*’. Hier is dus sprake van vier soorten grootschalige verkoop, die onderling duidelijk verschillen; een daarvan heeft alleen maar de naam *iper*.¹²

---

¹⁰ *Finale* wordt hier dubbel versterkt, door de vergrootuitgang en door het ‘adjectief’ *iper*.

¹¹ In een linkshoofdige taal staat het bepaalde woord vóór het bepalende woord. Engels is rechtshoofdig: een *nightclub* is een soort *club*. In het Italiaans wordt *night* geïnterpreteerd als het bepaalde woord.

¹² Een ander voorbeeld is: *Grande distribuzione organizzata, in gergo "Gdo", insomma supermercati, hard discount, ipermercati, le catene che gestiscono questi punti vendita hanno aperto nuovi negozi assumendo migliaia di persone*. ‘Georganiseerde distributie op grote schaal, in het jargon Gdo genaamd, dus supermarkten, hard discounts, hypermarkten; de ketens die deze verkooppunten beheren hebben nieuwe zaken geopend waarin ze aan duizenden mensen werk verschaffen’. Het woord *iper* maakt ook deel uit van de eigennamen van sommige ketens, zoals *Ipercoop* en *Finiper*. In een artikel over Marco Brunelli, eigenaar van deze laatste keten, vinden we een perfecte definitie: *più che negozi, vere e proprie aziende con fatturati nell'ordine dei 100 o 200 miliardi, da gestire in totale autonomia*, ‘niet zozeer winkels, maar hele bedrijven met een omzet in de orde van grootte van 100 à 200 miljard lire (= ± 50 à 100 miljoen euro), die geheel zelfstandig beheerd worden’. Zo wordt het duidelijk dat de substantieven *super* en *iper* absoluut niet synoniem zijn.

Conclusie.

Hoewel de Italiaanse grammaticabeschrijving en de lexicografische activiteiten een grote bloei doormaken, is het niet gemakkelijk alle ontwikkelingen van de taal bij te houden. Ik heb geprobeerd te laten zien dat het gebruik van een corpus kan helpen om al te strakke traditionele schema's te verlaten. In het geval van *iper-* hebben we gezien dat het prefix niet langer beperkt blijft tot de vaktalen, maar zich stevig genesteld heeft in de algemene taal, in de taal van de politiek, bij het vormen van versterkende adjectieven en in de naamgeving in die sectoren van het openbare leven die de meeste invloed van de Verenigde Staten hebben ondergaan. Als we hier over casuals spreken betekent dit dat we de processen, die zeer actief zijn, verwarren met de resultaten van die processen, die van geval tot geval meer of minder verankerd kunnen zijn in de taal. Afhankelijk van die processen kan de tegenstelling tot *super-* geneutraliseerd worden of juist geïnstitutionaliseerd; vergelijk voor dit laatste de tegenstelling tussen een *supermercato* en een *ipermercato*, die twee zeer verschillende winkeltypes aanduiden. De meest recente voorbeelden tonen aan dat er een aantal processen bestaat waarin *iper-* zijn traditionele functie als prefix verliest. Ik heb niet nagegaan of dit verschijnsel zich beperkt tot *iper* of dat het alle waarderende prefixen betreft; aangezien de processen in kwestie, scheiding van woorden, een bepaling bij hele woordgroepen, verandering van woordsoort en verkortingen van de vorm, tamelijk algemeen van aard zijn, acht ik het waarschijnlijk dat ook andere prefixen dezelfde ontwikkeling doorgemaakt hebben. Dit opent een veelbelovend terrein van onderzoek.

Bibliografie

- Boer, Minne G. de. 'Sei approcci al cambiamento lessicale', in Serge Vanvolsem, Franco Musarra en Bart Van den Bossche (red.), *Gli spazi della diversità*, Handelingen van het Internationale Congres *Rinnovamento del codice narrativo in Italia dal 1945 al 1992*, deel II. Roma en Leuven: Bulzoni en Leuven University Press, 1995: 179-209. Ook opgenomen in Minne G. De Boer, *Woordstudies I*, als hoofdstuk 11: *Zes benaderingen van lexicale veranderingen*. Utrecht: Igitur, 2009: 287-316.
- De Mauro. *Il dizionario della lingua italiana*, s.l.: Paravia, 2000.
- Duro, Aldo. *Vocabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, deel 2, 1986.
- Lakoff, George & Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1980.
- Migliorini, Bruno. 'Fortuna del prefisso *super-*', [1937], in *La lingua italiana nel Novecento*, nieuwe editie verzorgd door Massimo Fanfani. Firenze: Le Lettere, 1990: 147-164.
- RCS New Media, *Corriere della Sera*. *Archivio elettronico su cd-rom*. Varese: RCS Editore Quotidiani, 1994-1998.
- Sabatino/Coletti. *DISC Dizionario Italiano Sabatini Coletti*. Firenze: Giunti, 1997.

DE BOER, Minne Gerben. 'Een plaats om je hoofd neer te leggen: over het semantische veld van de woning'. Hoofdstuk 15 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 305-320.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk behandelt het semantische veld van de woningen; het stelt vast welke kenmerken een rol spelen en wat de hyperoniemen zijn. Met behulp van het materiaal van een jaargang van de *Corriere della Sera* worden vervolgens de woorden *casupola* en *casale* in hun synchrone en diachrone betekenis behandeld.

RIASSUNTO

Questo capitolo tratta del campo semantico dell'abitazione, stabilisce i tratti semantici presenti nel concetto di abitazione e determina quale sia l'iperonimo. Con l'aiuto del materiale di un'annata del *Corriere della Sera* si descrivono poi il significato sincronico e diacronico delle parole *casupola* e *casale*.

SUMMARY

This chapter treats the semantic field of dwellings, it determines the semantic features which define the concept of dwelling and establishes the hyperonym. On the basis of the materials of a year of the newspaper *Il Corriere della Sera* the article then describes the synchronic and diachronic meaning of the words *casupola* and *casale*.

KEY-WORDS

Italian language, semantic fields: dwelling, lexical change

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

15. EEN PLAATS OM JE HOOFD NEER TE LEGGEN OVER HET SEMANTISCHE VELD VAN DE WONING*

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over het semantische veld van de woning. Hierbij komen synchrone en diachrone problemen aan de orde. Ik zal het hebben over de omschrijving van het veld, hoe het onderverdeeld kan worden en welke dimensies onderscheiden kunnen worden. Mijn verhaal is niet alleen gebaseerd op woordenboekdefinities, waarmee ik de intensie van de betekenissen kan vastleggen, maar ook op citaten uit corpora, zoals dat van de *Corriere della Sera* voor de synchronie en van de LIZ voor de diachronie, waarmee de extensie van de begrippen kan worden vastgesteld. Dit laatste zal worden geïllustreerd met een analyse van de woorden *casupola* en *casale*.

Analyse van het woordveld

Op het gebied van het woonlexicon bestaat er een belangrijke studie, *Cottage & Co* van Hans-Jörg Schmid,¹ die enerzijds erg stimulerend is, maar anderzijds ook wel wat teleurstelt. Hij is stimulerend omdat hij ons parameters oplevert om de verschillende soorten woningen van elkaar te onderscheiden. Verder biedt hij ons een concrete toepassing aan de hand van de Engelse termen uit dit veld, bekeken met het oog van een buitenlander: de Engelse termen zijn dus de onbekenden. Op die manier kunnen wij bijvoorbeeld het Engelse begrip *Castle* identificeren als de vereniging van de Duitse begrippen *Schloss* en *Burg*.² Helaas leiden deze overwegingen uiteindelijk slechts tot zes synoniemen van *house*, namelijk *mansion*, *palace*, *cottage*, *bungalow*, *villa* & *hut*. Deze beperking is het gevolg van het feit dat enkele parameters geweigerd worden. Zo heeft het onderscheid tussen *house* en *shelter* een negatief effect: alles wat in eerste instantie dient als onderkomen (*shelter*) kan geen woning zijn en valt dus buiten het terrein van onderzoek. We krijgen daardoor een veld dat typisch is voor de ervaring van een universitaire docent uit de middenklasse, zodat zinnen als (1) totaal buiten beschouwing blijven:

- (1) Dopo il terremoto ho lasciato la mia casa e sono andato a vivere in roulotte³
'Na de aardbeving ben ik mijn huis uitgegaan en in een caravan gaan wonen'

---

* De Italiaanse versie was een bijdrage aan het SLI-congres van 1998 te Boedapest, verschenen als *Dove abita la gente* in de *Handelingen, Semantica e lessicologia storiche*. Roma: Bulzoni, 2000: 71-84.

¹ Het gaat om Schmid 1993a. Er bestaat ook een verkorte versie, Schmid 1993b, die echter veel minder informatie biedt dan het Duitse origineel.

² In het Italiaans geldt hetzelfde voor *Castello* en *Rocca*. Vergelijk echter *Castel S. Angelo* met het Nederlandse *Engelenburcht*. Een vergelijkende studie van de Guides Michelin zou hier nuttig zijn.

³ Deze zin is afkomstig uit *Mi tremava anche il sogno* 'Ook mijn droom beefde', een verzameling opstellen van de kinderen uit Serravalle di Chienti (uitgegeven door Antonio Mosciatti), p. 68. Let hier ook op de afwezigheid van het lidwoord, *in roulotte* in plaats van *in una roulotte*.

Omschrijving van het veld

Ik neem aan dat *vivere* en *abitare* de lexemen zijn waardoor het veld gedefinieerd wordt.⁴ En om dit veld nader te bepalen zou ik me niet willen laten leiden door de veertien *native speakers* die Schmid in 1989 geraadpleegd heeft, maar door een autoriteit van bijna twee millennia eerder: een tekst die ik in dezelfde vorm gevonden heb in twee versies van het Evangelie, namelijk Lucas 9:58 en Mattheus 8:20:

- (2) *Vulpes foveas habent, volucres caeli nidos: Filius autem hominis non habet ubi caput reclinet*
Le volpi hanno tane e gli uccelli del cielo nidi; ma il Figlio dell'uomo non ha *dove posare il capo*
'Vossen hebben holen en vogels hebben nesten, maar de Zoon des Mensen heeft geen plaats om zijn hoofd neer te leggen'

Volgens dit citaat behoren holen en nesten niet tot het veld dat ons interesseert – tenminste niet in hun concrete betekenis⁵ – maar die caravans wel, want die waren speciaal in Serravalle neergezet om de slachtoffers van de aardbeving 's nachts een plek te bieden om hun hoofd neer te leggen.

Schmid beperkt zijn veld door een categorie op het basisniveau te kiezen. In de cognitieve semantiek is het basisniveau een begrip, ontleend aan de biologische taxonomieën die uiteindelijk van Linnaeus⁶ afkomstig zijn. Het basisniveau bevat de meest herkenbare woorden, waarvoor alle talen equivalenten hebben, zoals, om onze gedachten te bepalen, liever *aap*, *hond* of *kangoeroe* dan *zoogdier* of *buideldier*. Het basisniveau wordt hierbij bepaald door de plaats binnen de taxonomische hiërarchie, maar ook door de vertrouwdheid van de termen die erin voorkomen. Meestal worden de basislexemen gekozen door enige soorten woorden uit te sluiten: samengestelde woorden, afgeleide woorden, metaforische termen en leenwoorden. Net zo'n exclusiviteit vinden we ook in de taaldidactiek, als het erom gaat de basiswoordenschat vast te stellen, die alle taalleerders moeten kennen.

Het lijkt me echter weinig zinnig om op die manier woorden uit te sluiten. Het veld van de woningen is geschikt als waarschuwing hiertegen, zoals te zien is aan de volgende voorbeelden. Als we samenstellingen weigeren kunnen we een woord als *casa colonica* 'boerderij' niet in ons veld opnemen, hoewel het in oppositie is met *casa*

---

⁴ Eigenlijk is het veld (of liever een subveld) dat ons interesseert dat van de plaatsen die als plaatsbepaling bij *abitare* 'wonen' kunnen dienen. *Vivere* heeft een ruimere betekenis dan *abitare* want het kan ook betrekking hebben op dieren: we kunnen zeggen *Il cane vive nella cuccia* 'de hond huist in zijn hok', maar zeggen niet zo gauw *Il cane abita nella cuccia* 'de hond woont in zijn hok'.

⁵ Zie verderop het voorbeeld uit Pirandello: *casupole, tane di miseria* ('holen van ellende').

⁶ Ik heb de indruk dat de structuralistische semantici die deze taxonomieën hebben opgesteld zich baseerden op een populariserend idee van de taxonomie van Linnaeus. De moderne biologie lijkt me geraffineerder, vooral na de ontdekking van het DNA. Aangezien het opnemen van de biologische en anthropologische taxonomie in de linguïstische theorie dateert uit de jaren veertig en vijftig van de 20e eeuw, zou het nuttig zijn zich te laten inspireren door de huidige biologie om de taxonomische theorie te herzien.

'huis'.⁷ Als we afleidingen weigeren kunnen we *palazzina* niet plaatsen tegenover *palazzo* of *villino* tegenover *villa*, of misschien zelfs *casupola* tegenover *casa*, ook al lijken de begrippen waar de polen van elk paar naar verwijzen elkaar uit te sluiten. Als we metaforen uitsluiten krijgen we ook moeilijkheden met *castello*, in zijn tweede betekenis waarvoor Duro als definitie geeft: *vasto edificio costruito per abitazione dei signori in campagna, a somiglianza dei castelli medievali* 'een groot gebouw waarin de heren op het platteland kunnen wonen, naar analogie van Middeleeuwse kastelen'. En tenslotte kunnen we door leenwoorden uit te sluiten geen verklaring geven van termen als *residence*, *cottage*, *roulotte* of zelfs *baita*.⁸

De lijst van discutabele termen in een verzameling die volgens de woordenboeken zo'n zestigtal lexemen bevat is zo omvangrijk dat het niet acceptabel is alleen maar de ongelede termen uit de traditie te kiezen. Het voor de hand liggende alternatief is om uit te gaan van het begripsniveau en een aantal dimensies vast te stellen die hokjes in het veld vormen, om daarna na te gaan welke lexemen in elk van die hokjes passen. Dit is de aanpak die Dirk Geeraerts voorstaat in zijn studie over kledingtermen (Geeraerts et al. 1994). Geeraerts is gestuit op soortgelijke problemen, bijvoorbeeld het voorkomen in zijn bestand van samengestelde woorden als *broekrok*.

Het hyperoniem

Terug naar de definitie van het veld. Schmid gaat uit van de term *house*, die hij als het archisemeem van het hele veld beschouwt. Archisemeem is een term uit de structuralistische semantiek die de bundel semen, dat wil zeggen semantische componenten, aangeeft die de gemeenschappelijke deler vormt van alle termen uit het veld. Hij definieert het als *building that is used for dwelling*, en licht toe dat hij deze definitie verkregen heeft via de geraadpleegde woordenboeken. Deze definitie bevat drie elementen: gebouw (*building*), activering van de functie (*used for*) en het begrip wonen (*dwelling*).⁹

Als we dezelfde operatie uitvoeren voor het Italiaans en de definities van *casa* nalen in een aantal woordenboeken, dan komen we tot soortgelijke, maar niet geheel dezelfde conclusies.¹⁰ Meestal vinden we formules als die van de Duro: *costruzione eretta dall'uomo per propria abitazione* 'gebouw opgericht door de mens om erin te wonen'. Hier vinden we twee extra elementen: de nadruk op de mens (die we ook zagen in het Evangelie-citaat) en de gedachte dat de mens zijn woning met eigen handen heeft gebouwd. Nou moet ik 'mens' waarschijnlijk lezen als 'menschheid' en de

---

⁷ *Casa colonica* is een van de termen voor boerderij, naast *cascina*, *casale* en *fattoria*, die uit andere regio's afkomstig zijn.

⁸ *Baita* 'berghut' is dan een interdialectaal leenwoord.

⁹ Het gaat hier dus respectievelijk om het hyperoniem, het criterium om de hyponiemen van elkaar te onderscheiden (oftewel de dimensie) en de waarde van het distinctieve kenmerk dat het hyponiem definieert.

¹⁰ De geraadpleegde woordenboeken zijn de Garzanti, de Zingarelli, de Palazzi/Folena, de DISC, de Duro, die het volledigste is, en het *Dizionario di Base* van Tullio De Mauro, dat ik interessant vind omdat het de redundanties elimineert, of volgens zijn opzet althans zou moeten elimineren.

handeling van het bouwen opvatten als uitgevoerd door een exemplaar van die mensheid voor zijns gelijken, met een taakverdeling à la Adam Smith, maar toch is deze romantische nadruk op de mythe van de *Homo Faber* opmerkelijk. Ik denk dat onze definitie soepel genoeg moet zijn om ook het kraakpand in te sluiten, en daarom zou ik de handelende persoon *door de mens* en het bezittelijk voornaamwoord *eigen (propria)* willen weglaten. Dan blijft dus *gebouw opgericht om in te wonen*, of zoals de Palazzi zegt *edifizio costruito per scopi abitativi*, 'bouwsel gebouwd voor woon-doeleinden', formules die slechts verschillen van de formules die we voor het Engels gegeven hadden door de nadruk op de handeling van het bouwen.

Dat in *casa* de beide elementen, woning en bouwsel, even belangrijk zijn kunnen we zien in het volgende voorbeeld waar ze van elkaar gescheiden worden. Dit betreft de slagzin verzonnen door een firma die het *sick building syndrome* wilde bestrijden:

(3) Chi cambia casa cambia la casa

'Wie van huis verandert [d.w.z. wil verhuizen] verandert [= verbouwt] zijn huis'

We noteren ook dat in het Italiaans *casa* de beide betekenissen van het Engelse *house* en *home* combineert. Omdat hij zijn huis (*casa, house*) op de rug draagt is de slak altijd thuis (*a casa, at home*).

Een scala van hyperoniemen

Dit brengt ons ertoe om nader in te gaan op het hyperoniem, namelijk *building*, tot dusver uitgedrukt door de lexemen *costruzione* en *edificio*, een begrip dat samengaat met het kenmerk *per abitare* 'om in te wonen'. In mijn corpus van termen, vind ik een grote hoeveelheid synoniemen voor *building*: Ik heb tenminste de volgende woorden gevonden: *costruzione, edificio, dimora, abitazione, stabile, fabbricato* en *immobile*. In veel gevallen hebben we hier pure synonymie, in die zin dat de spreker meer keuzes kan maken voor dezelfde referent en naar behoefte kan variëren. Ik heb een artikel gevonden over de verkoop van gebouwen door instellingen voor sociale woningbouw (CdS 20.09.97). In de titel wordt gesproken van een lijst van *edifici* die te koop zijn. Dan gaat het artikel verder:

(4) [...] l'Inpdap ha predisposto due elenchi separati, il primo con 37 *immobili* "commerciali" e l'altro, di riserva, con 25 *stabili* di alloggi. Inps, Inail e Inpdai vendono invece 54 *fabbricati* di cui soltanto cinque non sono "residenziali". Anche la seconda lista Inpdap è di appartamenti: 50 *palazzi* su 61.

De Inpdap heeft twee afzonderlijke lijsten opgesteld, één met 37 'commerciële' *immobili*, daarnaast een reservelijst, met 25 *stabili* om in te wonen. Inps, Inail en Inpdai verkopen daarentegen 54 *fabbricati* waarvan er slechts vijf niet zijn om in te wonen. Ook de tweede Inpdap-lijst bevat flats: 50 van de 61 *palazzi*.

We zien dus dat voor dezelfde referent de termen *edifici, immobili, stabili, fabbricati* en *palazzi* gebruikt worden. Deze zin moet een nachtmerrie zijn voor eventuele vertalers.¹¹

Maar dezelfde referent wil nog niet zeggen dezelfde betekenis. Dirk Geeraerts heeft, in een bekend artikel,¹² een soortgelijk geval bestudeerd met betrekking tot de Nederlandse woorden *vernielen* en *vernietigen* (die in het Italiaans ruwweg overeenkomen met *rovinare* en *annientare*). Hij citeert hierbij veel voorbeelden waarin de beide werkwoorden in een identieke context worden gebruikt. Uit zijn analyse blijkt dat in werkelijkheid de kern van de betekenis van de twee woorden zich niet op dezelfde plaats in de semantische ruimte bevindt en dat het verschil in etymologie direct of indirect het betekenisverschil tussen beide werkwoorden heeft bepaald. Ik denk dat we hier net zo'n geval van schijnbare synonymie hebben; ik heb geen definitieve gegevens, maar kan enkele suggesties doen.

Abitazione en *dimora* concentreren zich op het begrip 'woning', en laten het begrip 'gebouw' terzijde. *Dimora* verbindt als juridische term het huis aan een persoon: de plaats waar die persoon normaal te vinden is. Zo hebben we een groep mensen *senza dimora* of *senza fissa dimora* 'zonder woning' of 'zonder vaste woning', die in het gewone spraakgebruik *senz'atetto* 'daklozen' worden genoemd.¹³ Maar ook zonder juridische implicaties vind ik een zin (*CdS* 23.08.97) waarin gesproken wordt van *uno stabilimento balneare a Nuova Ostia* [omgebouwd] *nelle loro dimore abituali* 'een strandcomplex in Nuova Ostia dat ingericht is als normale woningen voor deze mensen.'¹⁴ Trouwens dit wooncomplex wordt hier ook aangeduid als *una favela in riva al mare* 'een favela aan de kust'.

Maar de meeste gevonden voorbeelden behoren tot een tweede betekenis van *dimora*, die we onder meer terugvinden in de activiteiten van de *Associazione dimore storiche* 'vereniging voor historische woningen'. Deze *dimore* komen uit de Renaissance, zijn aristocratisch of behoorden toe aan patriciërs,¹⁵ en in een van de voorbeelden wordt de verjaardag van de dood van Diana gevierd in de *dimora* van de familie Spencer. Het voorbeeld van de Polen toont aan dat de beide betekenissen nu los van elkaar staan, want de plek waar zij wonen heeft niets aristocratisch. Toch vinden we ook voorbeelden waarin ze samengaan, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van de *villa Feltrinelli di Gargnano del Garda, ultima dimora di Benito Mussolini* 'laatste verblijfplaats van Benito Mussolini': het was zijn reguliere woning, maar tegelijk een luxe villa.

---

¹¹ Ik heb daarom ook maar geen poging gewaagd.

¹² Het betreft hier Geeraerts 1985. Zie ook § 5.1 van Geeraerts 1997.

¹³ *Tetto* 'dak' is een veel voorkomende metonymie voor *abitazione* 'woning'.

¹⁴ *Loro* 'hun' heeft hier betrekking op de Polen, die – zoals we verderop lezen – [dit pand] als woning gebruiken, en zich daardoor onderscheiden van de echte daklozen.

¹⁵ Ik vond ook een voorbeeld in de roman van Gina Lagorio, *Il bastardo*, Milano, BUR, La Scala, p. 99: *nella sua patrizia dimora* 'in zijn patriciërs woning' (namelijk die van Sebastiano Ponziglione di Borgo d'Ale). De roman speelt in het begin van de zeventiende eeuw.

Ook *abitazione* heeft een juridische klank: in een fiscale context¹⁶ vinden we veel vermeldingen van bewoners die hun pand als *abitazione principale* 'hoofdwoning' gebruiken. *Abitazione* wordt ook in statistieken gebruikt, wanneer alleen het aantal en niet de soort woningen van belang is. Zo wordt er gesproken (26.04.97) over tien miljoen *abitazioni* die met optische vezels aan de kabel verbonden worden. Hoe die huizen eruit zien doet er niet toe, het belangrijkste is dat er iemand woont. Vaak is *abitazione* het bureaucratische woord voor *casa*, zoals in 03.11.97 waar sprake is van *chi decide di automatizzare la propria abitazione* 'wie besluit zijn woning te automatiseren' met het doel om te *governare la casa automatica* 'een automatisch huis te beheren'. Trouwens de titel van het artikel luidt *Casa, dolce casa, quanto sei intelligente* 'huis, lief huis, wat ben je slim'. Als we de voorbeelden samenvatten zijn dit de situaties waarin *abitazione* gevonden wordt: de belastingen, statistieken, aardbevingsschade, huiszoekingen, financiering, bouw en verkoop. En de titel van 25.03.97, *Rinnovare l'abitazione* 'zijn woning vernieuwen', is bureaucratisch voor 'rifarsi la casa' 'zijn huis verbouwen', dat in de tekst van het artikel te vinden is.

De woorden *costruzione*, *edificio* en *fabbricato*, daarentegen, zien het huis niet als iets waar je in woont, maar als iets wat gebouwd wordt.

Fabbricato is vaak een bureaucratische term en heeft een ruime extensie. Het komt voor in de combinatie *terreni e fabbricati* 'terreinen en gebouwen' en heeft dus betrekking op datgene wat op die terreinen kan staan. De inhoud wordt gedefinieerd in verschillende juridische teksten, bijvoorbeeld als *abitazioni, negozi, uffici, box e laboratori* 'woningen, winkels, kantoren, garages en werkplaatsen' in een tekst van belastingtechnische aard (CdS 01.12.97). In een andere tekst (25.04.97) wordt gesproken over *fabbricati o locali diversi da quelli ad uso abitativo: autorimesse, negozi, cinematografi, scuole, opifici, palestre* 'bouwwerken of vertrekken zonder woonbestemming: garages, winkels, bioscopen, scholen, fabrieken, sporthallen'. Men kan wel zeggen dat de gebouwen die hier tegenover *casa* staan (dat gedefinieerd wordt als *fabbricato ad uso abitativo* 'gebouw met woonbestemming')¹⁷ die gebouwen zijn die voorkomen in het denkraam van een overheidsfunctionaris. Daarom denk ik dat wat *fabbricato* genoemd wordt een zeker belang moet vertegenwoordigen: het kippenhok met golfplatendak achterin de moestuin valt er niet onder.

Van de termen *edificio* en *costruzione*, heeft de tweede de grootste extensie. Het prototype van een *edificio* impliceert ongetwijfeld metselwerk, terwijl bijvoorbeeld in alle definities van *capanna* 'hut' die ik gevonden heb alleen maar van *costruzione* gesproken wordt. Dat een *edificio* meer *palazzi* kan omvatten blijkt uit het volgende voorbeeld:

---

¹⁶ De context waarschuwt me om voorzichtig om te gaan met statistische gegevens: de krant geeft veel teksten over de belastingaangifte. Alle citaten zijn eigenlijk slechts één enkel citaat dat eindeloos herhaald wordt tot de uiterste aangifte datum verstreken is.

¹⁷ Vergelijk de juridische uitdrukking *fabbricato ad uso abitativo* met die uit de woordenboeken *costruzione eretta per l'abitazione*.

- (5) 02.01.97 Nel grande cortile interno dell'edificio, nel quale si affacciano più palazzi, la baldoria è stata limitata fino allo scoccare della mezzanotte.
In de grote binnenplaats van het *edificio*, waarop verschillende *palazzi* uitkijken, heeft de feestvreugde niet langer geduurd dan tot klokslag twaalf.

Costruzione is allereerst het deverbale substantief van *costruire*, dat de handeling van het bouwen aangeeft; de tweede betekenis is het resultaat van deze handeling. Toch lijkt de tweede betekenis mij minder ruim te zijn: niet alles wat gebouwd kan worden kan ook de naam *costruzione* dragen. Voorbeeld: *la costruzione di un muro di sostegno* (CdS 15.06.97) 'het bouwen van een steunmuur': zo'n muur kun je bezwaarlijk een *costruzione* noemen. Maar het begrip *costruzione* is ook ruimer dan de eenvoudige *abitazioni*: in de voorbeelden heb ik gevonden (*la costruzione di*) *linee ferroviarie, acquedotti, megaparcheggi e reti stradali* 'het bouwen van spoorlijnen, aquaducten, parkeergarages en wegenetten'.

De conclusie van deze observaties is dat een hyperoniem niet voorgesteld kan worden als een eenvoudig boomdiagram, zoals de klassieke taxonomisten zich dat voorstelden, maar dat er een hyperoniem is voor iedere functie van het woord. Dit maakt de structuur van het veld heel wat ingewikkelder.

Semantische componenten van het veld

Wanneer Schmidt probeert het veld nader in te delen, hanteert hij twee soorten criteria, die we uit elkaar moeten houden om geen verwarring te scheppen. Het eerste type wordt gebruikt om een kern van bouwsels vast te stellen die hoofdzakelijk een woonbestemming hebben. Andere criteria worden uitgesloten, zoals de bescherming, (waardoor *castello* in zijn eerste betekenis van 'Middeleeuws versterkt gebouw' niet meedoet), de representatieve bestemming (die termen als *reggia* 'paleis' of *dimora* 'herenhuis' zou uitsluiten), tijdelijk verblijf als doel (dat niet alleen *albergo* 'hotel', *ostello* 'herberg', *pensione* 'pension' uitsluit, maar ook een woord als *baita* 'berghut'), onderdak als doel (waardoor *roulotte* 'caravan', *tenda* 'tent' en *baracca* 'barak'¹⁸ worden uitgesloten).

Ik zou al deze gebouwen liever niet willen uitsluiten, want dat lijkt me nogal willekeurig en daarom zou ik liever de tweede serie parameters willen hanteren, die betrekking hebben op alle termen. In dat geval zijn de parameters van Schmid:

afmetingen, ligging (stad of land), materiaal, details van het gebouw, soort bewoners¹⁹ en houding van de spreker.

Ik zal enkele voorbeelden geven om deze parameters te illustreren en zal daarna andere parameters toevoegen die naar mijn mening voor de Italiaanse situatie noodzakelijk zijn.

---

¹⁸ En ook de *casa* van Justinianus die in noot 20 wordt genoemd.

¹⁹ Deze categorie is afkomstig van een speciale vraag uit zijn vragenlijst: *welk soort mensen associeert u met de bewuste term?* Zo verkrijgt hij waarderende kenmerken als *freddo/caldo* 'koud' of 'warm'.

1) De *afmeting*, een graduele parameter van *groot* tot *klein*. Deze parameter vinden we in zijn zuivere staat vooral in woordafleidingen, zoals vergroot- en verkleinwoorden: *casa, casetta, casettina; baracca, baracchetta*. Voor andere termen, bijvoorbeeld *villa ~ casa a schiera* 'herenhuis ~ rijtjeshuis' zijn ook andere parameters van belang, zoals soort bewoners. Maar ook bij de vergroot- en verkleinwoorden zijn er afwijkende gevallen, zo krijgen we van *baracca* 'barak' de afleidingen *baracchino* 'kiosk' en *baraccone* 'poppentheater' die geheel buiten het veld van de woningen vallen. Aan deze parameter zou ik enkele verwante parameters willen toevoegen, zoals:

1a) *Eenvoudig ~ samengesteld*: een *residence* is een verzameling huizen; een *cascina*, een boerderij van het soort dat je in Lombardije vindt, is een complex van landelijke gebouwen.

1b) *Bestemd voor één gezin ~ meer gezinnen*: deze laatste waarde definieert bijvoorbeeld *palazzina* 'meergezinshuis' of *casamento* 'woonkazerne'.

2) De *ligging*: in de stad, op het platteland of in de buitenwijken. Hier denk ik dat we de parameter uitsluitende woonbestemming tegenover de combinatie woonbestemming plus specifieke bestemming moeten toevoegen, om bij de landelijke gebouwen de *villa* van de *casa colonica* 'boerderij' te onderscheiden.

3) Het *bouwmateriaal*. Dit is bij uitstek het criterium dat de *casa* 'huis' van de *capanna* 'hut' onderscheidt.²⁰ Maar ook de *baracca* lijkt mij voornamelijk bepaald door eenvoudige materialen zoals hout.

4) *Details van het gebouw*. Schmid gebruikt deze parameter om de *cottage* te onderscheiden, die in de Engelse cultuur bij voorkeur gekenmerkt wordt door een strodak. Maar wanneer ik de Italiaanse definities van *cottage*²¹ hiermee vergelijk, zie ik dat de onderdelen van het huis niet van belang zijn, maar dat 'omgeven door een tuin' distinctief is. Maar ook 'met een tuin' lijkt me op de een of andere manier onder deze parameter te horen.

5) *Soort bewoner*. Hier hebben we het al genoemde voorbeeld van *dimora*, dat een aristocratische bewoner suggereert. Maar zoekende naar voorbeelden van negatieve woningen kwam ik het geval van *tugurio* tegen, een benaming waarvoor ik zou willen suggereren dat de soort bewoner de voornaamste parameter is: in haast alle gevonden voorbeelden vinden we een associatie met iets crimineels.

---

²⁰ De overgang van het Latijnse *casa* van de betekenis *hut* naar de Italiaanse van *huis* veronderstelt dat dit onderscheid ooit geneutraliseerd geweest is, dat wil zeggen dat er een situatie heeft bestaan waarin de oude Latijnse woorden voor *huis*, zoals *domus en aedes* verdwenen zijn, tenminste in die gebieden waar deze overgang plaatsgevonden heeft. Voor een betrekkelijk laat gebruik van *casa* in de zin van 'hut' heb ik een passage gevonden in de *Institutiones* van Justinianus (zesde eeuw) waar gesproken wordt over een *casa* die op het strand gebouwd wordt: II.1.5 *Literorum quoque usus publicus iuris gentium est, sicut ipsius maris: et ob id quibuslibet liberum est casam ibi imponere, in qua se recipiant, sicut retia siccare et ex mare deducere*, 'ook het vrije gebruik van het strand maakt deel uit van het volkenrecht net als dat van de zee, en bijgevolg is het iedereen toegestaan er een hut op te bouwen, waarin hij zich kan terugtrekken om bijvoorbeeld zijn netten te drogen of ze uit zee te slepen'

²¹ Zo in de Palazzi: *casetta, villino di campagna circondato da un piccolo giardino* 'huisje, landhuisje omgeven door een kleine tuin'.

6) En zo kom ik tot de laatste parameter van Schmid. De *waardering door de bewoner*, waarbij negatieve waarden domineren, volgens een norm die verbonden is met de spreker of liever met de maatschappij en de sociale en ideologische categorie waartoe hij behoort. Er zijn verschillende tests mogelijk om vast te stellen of een term een negatieve waarde aanduidt. Een hiervan is dat de term niet voorkomt in makelaars-catalogussen. Een andere is de mogelijkheid om als eigenaam op te treden: dat *capanna* in wezen geen negatieve term is wordt geïllustreerd door hotelnamen als *La Capannina*. Verder hangt het negatieve karakter vaak samen met het type bewoners: zodra er sprake is van Albanezen of Polen kunnen we er zeker van zijn dat we negatieve termen zullen tegenkomen.

Aan deze lijst, die al aangepast is, zou ik nog tenminste twee andere parameters willen toevoegen.

7) *Deel van een geheel*: om *appartamento* af te zetten tegen *palazzina*, of *attico* of *mansarda* tegenover *casa* of *palazzo*.

8) *Exotische termen*: hieronder vangen we termen als *isba* en *igloo* (of *iglù*).

Pas als we een totale analyse van alle termen uit het veld hebben, weten we of deze verzameling parameters voldoende is om het veld uitputtend te kenmerken. Voor het ogenblik wil ik alleen maar opmerken dat mijn aanpak niet structuralistisch is en dus niet de bedoeling heeft om door middel van opposities de intensie van het begrip vast te stellen, maar cognitief, met de bedoeling om de potentiële extensie van het begrip vast te stellen. Zo kan een parameter als *fatto di lamiera* 'gemaakt van golfplaten' misschien dienen als onderdeel van een definitie van een referentiële categorie om sommige exemplaren van een *catapecchia*, een *casupola*, een *tugurio* of een *baracchetta* aan te duiden, zonder dat het daarom een distinctief kenmerk is in de definitie van een van deze woorden.

Analyse van *casupola*

Als voorbeeld van wat men kan doen met de gegevens van de *Corriere della Sera* wil ik het woord *casupola* analyseren: waarvan ik 33 verschillende passages vond in jaargang 1997.

De plaatsen waarmee ze zijn geassocieerd zijn: afgelegen Italiaanse steden, op Sardinië (Orgosolo in twee artikelen over de ontvoeringszaak Silvia Melis), Ostia en Fregene (de Polen), Albanië (Tirana en Scutari) en de noodgebouwtjes van de Albanezen in Apulië, Zuid-Amerika (Patagonia, Santiago del Chile en Lima) en zigeunerkampen. Er zijn ook functionele *casupole*: schafthokjes voor de arbeiders langs de spoorlijn, juryhokjes bij de Palio van Siena, hokjes voor de bewakers van de scheepswerf in Ostia, en de *casupole* van het Rode Kruis. In deze gevallen raken we echter buiten het veld van de woningen en kunnen we beter spreken van een tweede betekenis, gebaseerd op de metafoor: *lijkend op een huisje*.²² In sommige voorbeelden

---

²² In deze gevallen spreekt men in het Nederlands van een *hokje*, verkleinwoord van *hok*, gemaakt van hout, zoals een hondehok of een kolenhok. Wat in het Italiaans een tweede betekenis is, is dan in het Nederlands een apart lexeem.

worden *casupole* genoemd tegenover de *palazzi* en de monumenten uit het verleden, bij wijze van negatieve pool. Verder zijn er *casupole* in Gaza en in China; Calcutta daarentegen is een typische plek voor *tuguri*.²³ Tenslotte vinden we *casupole* op de kermis.

Ze kunnen verschillend van vorm zijn: in het voorbeeld van Gaza hebben ze twee verdiepingen, in het Chinese voorbeeld daarentegen weigeren de mensen hun *casupole* langs de grotten te verlaten voor een tweeverdiepingshuis. Vaak zijn ze *diroccate* en *fatiscenti*²⁴ 'bouwwallig en vervallen', ze kunnen van steen zijn of van hout, of ook van hout en plastic, op de kermis ook van bordpapier, hun daken hebben gebroken dakpannen of golfplaten. Onder de bewoners komen we Marokkanen, Polen en Albanen tegen, verder wietkwekers, verslaafden, iemand die zich voor de politie schuilhoudt, struikrovers en een moordenaar. En waarschijnlijk ook een heleboel brave mensen, waarover we niets horen. Als synoniemen voor dezelfde referent vinden we *bicocca* en tweemaal *baracca*, in Rome staat ergens een huis dat *poco più che una baracca* 'weinig meer dan een barak' is en in Lima bevindt de *casupola* zich in een *baraccopoli* 'een barakkenwijk'. Tenslotte heeft de moordenaar uit Cerveteri voor zijn misdrijf een vervallen *casolare* uitgezocht, dat dienst doet als schaapskooi, en ook wel als *casupola* wordt aangeduid.²⁵

Baracca – dat ook veel vaker voorkomt – lijkt een algemene benaming te zijn voor een negatieve woning,²⁶ *casupola* vinden we als symbool voor smerigheid en verloedering, half tussen de *tugurio* – die we in Calcutta waren tegengekomen – en de *catapecchia*, die vaker te vinden is in arme, maar nette buitenwijken. In twee voorbeelden vinden we een zweempje nostalgie: als er sprake is van de *casupole* van het oude Trastevere, en wanneer de oorsprong van de Donau wordt opgeroepen, met

---

²³ Moeder Teresa hield zich bezig met de *tuguri*. In het Latijn, daarentegen, was een *tugurium*, afgeleid van *tegere* bedekken, een rustieke woning voor herders en boeren.

²⁴ Er zou een onderzoek gedaan kunnen worden naar de verzameling van de zelfstandige naamwoorden die door deze adjectieven vergezeld kunnen worden.

²⁵ Al deze konteksten zijn bij toeval gevonden door de voorbeelden na te gaan. Maar ze kunnen ook voortkomen uit typische vragen die we aan woningnamen kunnen stellen: waar bevinden ze zich, hoe zien ze eruit (materiaal en afmetingen), met welke bijvoeglijke naamwoorden worden ze geassocieerd, door wie worden ze bewoond, waartoe dienen ze en welke synoniemen vinden we in dezelfde teksten. Deze vragen kunnen in alle gevallen gesteld worden, ook al is in veel citaten de informatie niet precies genoeg om er een antwoord op te kunnen geven.

²⁶ Ook *baracca* heeft een boeiende geschiedenis. Dit woord, dat van Catalaanse herkomst is, lijkt verbonden te zijn met de Dertigjarige Oorlog, waarin de barakken het leger volgden. Daarna trekken ook rondreizende komedianten met hun *baracche* door het land – een gebruik waaruit *de baraccone dei burattini*, het marionettentheater, van Pinocchio vandaan komt. De eerste kontekst waarin we min of meer vaste barakken tegenkomen betreft de lazaretten van de *Promessi Sposi*, waarvoor we opnieuw de vraag kunnen stellen waar Manzoni zijn taalmateriaal vandaan heeft: heeft hij echt een tekst uit die tijd gezien waar het woord zo gebruikt werd – eerder dan alle bekende attestaties en gelijktijdig met de invoering van het woord in de Europese kontekst -, of gebruikt hij de term anachronistisch?

Noot van 2008: deze noot geeft de kennis weer die we in 1998 hadden; in hoofdstuk 14 van *Woordstudies I* ben ik op dit probleem teruggekomen, met verrassende ontdekkingen.

een verwijzing naar Claudio Magris.²⁷ Maar wie de moeite neemt om de vindplaats op te zoeken in Magris' boek, merkt dat Magris zelf alleen maar spreekt over een oud huis uit de achttiende eeuw: de *casupola* is een uitvinding van de journalist, die misschien wel anachronistisch is.

Ik wil daarom nu naar de diachronie kijken, met behulp van de voorbeelden uit de LIZ 2.0. Al geeft de Cortelazzo/Zolli voorbeelden uit de veertiende en de zestiende eeuw van het woord *casupola*, dat ook de vorm *casipola* kan hebben, toch zijn deze voorbeelden betrekkelijk geïsoleerd: geen van de auteurs die in de LIZ zijn opgenomen gebruikt dit woord eerder dan Manzoni. Ik veronderstel daarom dat het hier gaat om een weinig bekend en misschien dialectaal oud woord, dat Manzoni in de literaire taal heeft ingevoerd en dat na hem ook door andere negentiende-eeuwse schrijvers is gebruikt. Dan moet Manzoni ook de semantische nuances in het moderne literaire Italiaans hebben ingevoerd. In de eerdere versie van zijn boek, *Fermo e Lucia*, kwamen zes gevallen van *casipola* voor, waarvan in de *Promessi Sposi* twee voorbeelden zijn overgebleven, een van *casipola* en een van *casupola*, dat hiermee zijn negentiende-eeuwse carrière begint:

In hoofdstuk 8, §16 lezen we:

- (6) In faccia all'uscio di don Abbondio, s'apriva, tra due *casipole*, una stradetta, che, finite quelle, voltava in un campo.
tegenover de deur van don Abbondio opende zich, tussen twee *casipole*, een weggetje, dat vervolgens over een akker verderliep.

En in hoofdstuk 3, §19:

- (7) Appiè del poggio, dalla parte che guarda a mezzogiorno, e verso il lago, giaceva un mucchietto di casupole, abitate da contadini di don Rodrigo ed era come la piccola capitale del suo piccol regno.
Aan de voet van de heuvel, aan de kant die op het Zuiden, in de richting van het meer, uitziet, lag een plukje *casupole*, waarin boeren van don Rodrigo woonden; het was als het ware de kleine hoofdstad van zijn kleine rijk.

Hoofdstad van zijn kleine rijk: we zijn ver van de *baraccopoli* van Lima. Dat het *mucchietto di casupole* van Manzoni school gemaakt heeft zien we in de *mucchio di casupole nerastre* die Verga beschrijft in Mastro don Gesualdo. De *casupole* konden toen schilderachtig zijn. Zo beschrijft Fogazzaro in Daniele Cortis: *le casupole accoccolate per i macigni sullo sfondo pittoresco della gola* 'de *casupole* die tegen de rotsblokken aangehurkt zaten, tegen de schilderachtige achtergrond van het ravijn', en Verga, *Vita dei campi: fra quelle loro casipole sgangherate e pittoresche, che viste da lontano vi sembravano ...*, 'tussen hun krakkemikkige schilderachtige *casupole*, die vanuit de verte leken op ...' en in Nedda: *colla chiesuola parata a festa, gli usci delle casipole incoronati di festoni e le ragazze colle belle vesti* 'met het feestelijk opgetuigde kerkje, de deuren van de *casupole* gekroond met slingers en de meisjes in hun fraaie

---

²⁷ Claudio Magris. *Danubio*. Milano: Garzanti, 1995.

jurkjes'. In het Noorden ziet men meestal rijen *casupole* aan het eind van de dorpjes langs de weg die het dorp uit voert. In het oude Bourbonse rijk begint de verloedering. D'Annunzio heeft in *La Leda senza cigno: Casupole sordide dalle mura sudice di filiggine* 'vuile *casupole* met door roet besmeurde muren', en er zijn veel plaatsen in Pirandello, bijvoorbeeld in *L'altro figlio: quelle loro casupole basse, che prendevano luce dall'uscio*, 'die lage *casupole* van die mensen, waar het licht door de buitendeur naar binnen kwam', en in *I vecchi e i giovani, quelle vecchie casupole del quartiere di San Michele, tane di miseria*, 'die oude *casupole* uit de wijk San Michele, holen van ellende', een beeld waarvoor we nu naar China zouden moeten reizen.

Laten we dus eens zien wat er gebeurd is. Een vriendelijk, zij het wat neerbuigend woord uit het begin van de negentiende eeuw verliest zijn vriendelijkheid na verloop van tijd; het is niet duidelijk of de armen barbaarser worden of dat de literatoren steeds somberder tegen de armoede aankijken. In ieder geval plaatst het woord zich letterlijk eerst buiten de beschaafde Italiaanse maatschappij, en in onze eeuw helemaal buiten de Italiaanse maatschappij, om zich te verschuilen tussen de allochtonen, de asielzoekers en de *favelas* van de hele wereld. Een aanpak als die van Geeraerts zou hier twee parameters vereisen: *positief* tegenover *negatief* en *in* tegenover *naast de maatschappij*; er ontstaat dan een schema van vier hokjes²⁸ waarin voor ieder gevonden voorbeeld een punt kan worden ingevuld: het resultaat is dan dat de kern, waar zich de meeste punten bevinden, zich geleidelijk verplaatst van het hokje links-onder naar het hokje rechtsboven. Aan het eind van die ontwikkeling blijven in de *Corriere della Sera* van 1997 alleen die twee "nostalgische" punten over als herinnering aan de oorspronkelijke betekenis van Manzoni. Deze beweging van de kern geeft de diachrone ontwikkeling van een woord aan.²⁹

Het woord *casale*

Ik wil kort ingaan op het woord *casale*. Ik was van plan geweest een volledig beeld te geven, maar ik ben gestuit op een onverwachte tegenslag. Maar ook zo'n tegenslag is leerzaam in een onderzoek. Ik had de woorden voor boerenwoning in de negentiende-eeuwse literaire taal willen plaatsen tegenover die uit de dialecten, vol vertrouwen dat ik de hele documentatie zou vinden in de taalatlas van Italië en Zuid-Zwitserland van Jakob en Jud, en vervolgens met meer details in het bijbehorende boek *Bauernwerk* van Scheuermeier, die de dialectgegevens van Noord-Italië voor de atlas had verzameld. Maar toen ik daar ging zoeken constateerde ik tot mijn verrassing dat er niet alleen in de atlas geen kaart te vinden is voor het begrip boerderij, maar dat ook Scheuermeier, die de inrichting van de huizen met veel details beschrijft, een discussie over de termen voor de boerderij zelf achterwege laat. Daarom zullen we eventueel zijn aangewezen op een zorgvuldig napluizen van de gegevens in de dialectwoordenboeken. Die had ik willen vergelijken met de gege-

---

²⁸ Of misschien van zes hokjes als de laatste oppositie gradueel is.

²⁹ Hiernaast bestonden de "functionele" of "metaforische" *casupole* waarvoor we een eerste attestatie vinden in de *casupola dei gabellieri* 'hokje van de belastinggaarders' in Fermo e Lucia.

vens uit de LIZ, die mij de indruk geven dat hier hetzelfde is gebeurd als voor *casu-pola*: de negentiende-eeuwse taal heeft een keuze gemaakt tussen de bestaande woorden – misschien opnieuw via Manzoni – en zo kan Pirandello afwisselend *casa colonica* (Liola) en *casina* (La Giara) gebruiken voor praktisch dezelfde woningen; dit zijn termen die niet uit het plaatselijke dialect komen, maar behoren tot het literaire Italiaans.³⁰ Een van de vragen die ik me bij dit proces stel is hoe het komt dat ik zelf toen ik Italiaans leerde *casa colonica* als algemene term heb geleerd, en nooit had horen spreken over *casale*, dat tegenwoordig veel vaker lijkt voor te komen. Dit hangt natuurlijk samen met de keus die de leerboeken in het buitenland gemaakt hebben, maar ook die moeten een bepaald stadium van de taal weerspiegelen.

Laten we terugkeren naar *casale*. In de *Corriere della Sera* vind ik het huidige gebruik. In de zin van boerderij is het aan het verdwijnen, tenminste in de kranten. Maar in de voorbeelden kunnen we nog proeven in welke regio's het woord gebruikt werd: in Toskane, Umbrië, Latium, met een toevallige vermelding in Piemonte. Daarentegen komen we *casali* wel tegen voor de meest uiteenlopende activiteiten: vakantiecampen voor kinderen, bijeenkomsten over het milieu in het kader van het Wereldnatuurfonds, orgieën onder de gegoede burgerij van Rome, die zich afspelen in *casali* of in *villette*, restaurants en bioscopen die niets anders zijn dan verbouwde *casali* en een gebruik als tweede woning waarvoor het klassieke voorbeeld is *un casale in Umbria*, 'een boerderijtje in Umbrië'.³¹ Naast dit gebruik is er een gebruik waarin *casale* stadswijk betekent, vooral in sommige gedeelten van Rome, of zelfs gebruikt wordt voor dorp of stad, zoals we kunnen zien in sommige eigennamen, waarbij de stad Casale Monferrato in de *Corriere della Sera* het meest voorkomt.

Als we via de LIZ de geschiedenis van het woord bestuderen, zien we dat deze twee betekenissen al eeuwen lang naast elkaar bestaan, maar dat de betekenis groep huizen, gelijk aan een *borgo* 'dorp, maar dan zonder kerk' – dat lijkt het distinctieve kenmerk te zijn³² – erg frequent is; ja, we vinden voortdurend de combinatie *casale* en *borgo*, die ik ook teruggevonden heb in het negentiende-eeuwse woordenboek van

---

³⁰ Verga heeft ook nog *fattorie*, bijvoorbeeld in *Vita dei campi* of in *Mastro don Gesualdo*. En voor een ander gebruik van diezelfde term, ook op Sicilië, verwijs ik naar De Roberto, *I Viceré: strappava vecchie piante, scavava un pozzo, ingrandiva la fattoria trasformandola in casina di villeggiatura, spostava il muro di Parte ...* 'hij wiede oude planten, dolf een put, breidde de boerderij uit en maakte er een vakantie-huisje van, hij verplaatste de muur van Parte ...', een passage waarin zelfs vooruitgelopen wordt op de twintigste-eeuwse verbouwde boerderij. De aanpassing van de Siciliaanse realiteit aan de nationale taal lijkt een fase doorgemaakt te hebben waarin vrij gekozen werd tussen alle synoniemen die beschikbaar waren, ongeacht de dialectale achtergrond.

³¹ Wat verandert is dus de aard van de functionele bestemming: [voor landbouw] wordt iets anders. In één artikel heb ik de opmerking gevonden dat je haast geen *casale* meer kunt vinden: ze zijn allemaal al verkocht aan iemand uit de stad.

³² Maar in niet-Europese situaties voeren andere kenmerken de boventoon: zo komen in de reisverhalen die Ramusio heeft verzameld *casali* van dertig huizen voor: hier wordt het kwantitatieve kenmerk het belangrijkste.

Tommaseo/Bellini.³³ Ik denk dat we deze dubbele functie kunnen verklaren via de eerder genoemde parameters, vooral het onderscheid tussen enkelvoudige en complexe woning. In de oorspronkelijke betekenis van *casale* moet dit onderscheid geneutraliseerd geweest zijn: *casale* betekende een groep huizen, die al naar de situatie een boerenhoeve kon zijn of een verzameling losstaande huizen. Pas later splitsen de betekenissen zich uit: het archiconcept van dorp is dat van een agrarische onderneming. Ook de term *villa* moet een dergelijke ontwikkeling ondergaan hebben.

Conclusie

Ik eindig met een paar opmerkingen over mijn werkwijze. Ik opereer met semantische velden, die echter niet voor de eeuwigheid vastliggen. Het zijn betrekkelijk open semantische constructies die door de eeuwen heen kunnen variëren zowel qua macrostructuur als wat de dimensies betreft die zich binnen het veld bevinden. Deze dimensies vinden en vaststellen wat hun sociale en ideologische functie is, is dan een van de belangrijkste doelstellingen van het diachrone onderzoek. Hiertoe maak ik uiteraard gebruik van de collectieve kennis die opgesloten ligt in de woordenboekdefinities, maar in navolging van Geeraerts en zijn diachroon onderzoek raadpleeg ik vooral corpora van verschillende aard, om te zien in hoeverre ik daar aanwijzingen in kan vinden over de parameters die zich in het bewustzijn van sprekers of schrijvers bevinden. Een dergelijk onderzoek is niet snel afgerond, en ik hoop dat ik samen met mijn lezers nog dieper op andere aspecten van dit uitgebreide onderwerp kan ingaan.

---

³³ Er zijn ook andere combinaties die een vast karakter krijgen, zoals de combinatie van drie termen die we vinden in het citaat uit Don Giovanni: *Ogni villa, ogni borgo, ogni paesel'è testimon di sue donnesche imprese*.

Bibliografie

- Corriere della Sera*. *Archivio elettronico su CD Rom* 1997. Varese: RCS Editori-Quotidiani, 1998.
- Geeraerts, Dirk. 'Preponderantiever verschillen bij bijna-synoniemen' *De Nieuwe Taalgids* 78 (1985):18-27.
- . *Diachronic Prototype Semantics*. Oxford: Clarendon Press, 1997: 160-175.
- , Stefan Grondelaers & Peter Bakema, *The Structure of Lexical Variation. Meaning, Naming, and Context*. Berlin: Mouton De Gruyter, 1994.
- Justinianus. *De Institutuen*, uitgegeven en in het Nederlands vertaald door A.C. Oltmans. Haarlem: Tjeenk Willink, ²1946.
- Lagorio, Gina. *Il bastardo*, ovvero gli amori, i travagli e le lacrime di Don Emanuel di Savoia. Milano: BUR, La Scala, 1996.
- LIZ 2 = Pasquale Stoppelli en Eugenio Picchi (red). *LIZ 2.0, Letteratura italiana Zanichelli, CD-ROM dei testi della letteratura italiana*. Bologna: Zanichelli, 1995.
- Magris, Claudio. *Danubio*. Milano: Garzanti, 1995.
- Mosciatti, Antonio. *Mi tremava anche il sogno. L'esperienza del terremoto raccontata dai bambini di Serravalle di Chienti*. Roma: Magi, 1997.
- Schmid, Hans-Jörg. *Cottage and Co.: Kognitive Semantik und Wortfeldtheorie am Beispiel des Wortfelds der Häuserbezeichnungen*, hoofdstuk 4 van Hans-Jörg Schmid. *Cottage and Co., idea, start vs. begin. Die Kategorisierung als Grundprinzip einer differenzierten Bedeutungsbeschreibung*. Tübingen: Niemeyer, 1993 (a):121-164.
- . 'Cottage and Co: Can the theory of word-fields do the job?', in Peter Rolf Lutzeier (red), *Studien zur Wortfeldtheorie/Studies in Lexical Field Theory*. Tübingen: Niemeyer, 1993 (b):107-120.

DE BOER, Minne Gerben. 'De zoete en minder zoete geuren van Patrick Süskind: een contrastieve studie over het lexicale veld van de reuk'. Hoofdstuk 16 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTIN 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 321-330.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt een nieuw lexicaal veld op de agenda van de contrastieve semantiek gezet, namelijk het veld van de reuk. Dit veld, interessant omdat het een betrekkelijk arm veld is, wordt bestudeerd aan de hand van een Duitse roman met zijn Italiaanse vertaling.

RIASSUNTO

In questo capitolo si pone un nuovo campo lessicale nell'agenda della semantica contrastiva, il campo dell'olfatto. Questo campo, interessante perché piuttosto impoverito, viene studiato mediante un romanzo tedesco e la sua traduzione italiana.

SUMMARY

In this chapter a new lexical field is put on the agenda of contrastive semantics, the field of smelling. This field is interesting because it is relatively impoverished; it is studied on the basis of a German novel and its Italian translation.

KEY-WORDS

contrastive analysis, German-Italian, lexical fields: smell

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

16. DE ZOETE EN MINDER ZOETE GEUREN VAN PATRICK SÜSKIND EEN CONTRASTIEVE STUDIE OVER HET LEXICALE VELD VAN DE REUK*

Inleiding

Het onderwerp dat hier aan de orde komt kan gemakkelijk geïllustreerd worden met het volgende citaat, dat ik in Italiaanse en Duitse versie weergeef:

(1) *L'odore di un cavallo sudato per lui era come l'odore delicato e acerbo delle gemme di rosa in fioritura, il puzzo acre di un cimice equivaleva all'odore di vitello lardellato che usciva dalle cucine dei signori.*

(2) *Der Duft eines schweißenden Pferdes galt ihm ebensoviel wie der zarte grüne Geruch schwellender Rosenknospen, der stechende Gestank einer Wanze nicht weniger als der Dunst von gepicktem Kalbsbraten, der aus den Herrschaftsküchen quoll.*

In deze passage staan twee Italiaanse woorden, *odore* en *puzzo*, tegenover vier Duitse woorden: *Duft*, *Geruch*, *Gestank* en *Dunst*. Hoe komt dat zo?

Voor een eerste poging tot een contrastieve analyse van het lexicale veld van de geuren heb ik een tekst uitgezocht die verzadigd is van geuren, namelijk de roman *Das Parfum* van Patrick Süskind en de Italiaanse vertaling *Il Profumo* door Giovanna Agabio. Het onderwerp garandeert dat de geurtermen er zeer frequent zijn. Het eerste deel van het boek, dat wil zeggen zo'n honderd bladzijden, heb ik voor beide talen onderworpen aan het concordantieprogramma Microconcord.

Het semantische veld van de geur

Geuren behoren tot een veld van waarneming, en wel volgens specialisten in de semantiek zoals George Miller en Philip Johnson-Laird (1976, 600) een van de armste waarnemingsvelden, vooral als je het vergelijkt met het gezicht en het gehoor. Deze armoede heeft twee kanten: een systematische en een historische kant.

Systematisch gezien hangt ze samen met de betrekkelijk geringe betekenis die de reuk voor de mens heeft. Daarom beschikt de taalgemeenschap over minder termen om de werkelijkheid te benoemen. Dat feit is ook Süskind niet ontgaan, die Grenouille, het wonderkind op het gebied van het ruiken, laat zeggen:

(3) *daß Rauch, daß ein von hundert Einzeldüften schillerndes, minuten- ja sekundenweis sich wandelndes und zu neuer Einheit mischendes Geruchsgebilde wie der Rauch des Feuers nur eben jenen einen Namen "Rauch" besaß... daß Erde, Landschaft, Luft, die von Schritt zu Schritt und von Atemzug zu Atemzug von anderem Geruch erfüllt und damit von anderer Identität beseelt waren, dennoch mit jenen drei plumpen Wörtern bezeichnet sein sollten – all diese groteske Mißverhältnisse zwischen dem Reichtum der gerüchlich wahrgenommenen Welt und der Armut der Sprachen, ließen den Knaben Grenouille an Sinn der Sprache*

---

* Dit hoofdstuk is de Nederlandse versie van een bijdrage aan het AIPI-congres te Soave (1998), gepubliceerd als *I soavi e meno soavi odori di Patrick Süskind: studio contrastivo sul lessico degli odori* in de Handelingen, *Soavi sapori della cultura italiana*. Firenze: Franco Cesati, 2000.

überhaupt zweifeln: und er bequeme sich zu ihrem Gebrauch nur, wenn es der Umgang mit anderen Menschen unbedingt erforderlich machte.

Ook anderszins is de taal van de reuk minder gestructureerd dan die van de andere zintuigen. Volgens Miller en Johnson-Laird wordt het verschil tussen statische en actieve waarneming, dat *zien* van *kijken* en *horen* van *luisteren* onderscheidt, in vele talen geneutraliseerd voor de armere velden. Zo kunnen het Engelse *to smell* en het Duitse *riechen* zowel statisch als actief zijn. Ook de syntaxis is in dit veld minder ontwikkeld: naast *ik zie hem komen* en *ik hoor hem komen* klinkt *ik ruik hem komen* minder gewoon. En *ik heb hem ruiken komen* is in het Nederlands totaal onmogelijk. Ten slotte kan men met *ruiken* minder gemakkelijk abstracte betekenissen vormen dan met *zien* en *horen*: zinnen als *ik hoor dat jij ziek bent*, waar *horen* staat voor *vernemen*, en *ik zie dat ik me vergist heb*, waar *zien* *beseffen* betekent, zijn gewoner dan een soortgelijk abstract gebruik van *ruiken*.¹

Toch denk ik dat Miller & Johnson-Laird hier een te absoluut standpunt innemen. Het Duitse woord *Gerücht*, dat ik wel niet toevallig tegenkwam toen ik zocht naar voorbeelden met *Geruch* en samenstellingen, is daar een aanwijzing voor.² En ook het Italiaanse werkwoord *sentire*, waarop ik nog terugkom, lijkt zowel de syntactische als de semantische overweging tegen te spreken.

Maar er is ook een historische reden waarom de taal van de reuk armer is. De Duitse scheikundige Artur Kutzelnigg, die zich na zijn pensionering op de taalkunde geworpen heeft, heeft een kwantitatief onderzoek gedaan naar de reuktermen van het Oudhoogduits via het Duits van de klassieke periode naar de moderne tijd. Dat onderzoek wees uit dat de huidige standaardtaal ongeveer driekwart van de reuktermen van het Oudhoogduits kwijtgeraakt is. Dit verklaart Kutzelnigg met de constatering dat de moderne mens de reuk niet langer nodig heeft. Vroeger was het reukzintuig *der Wächter über das Atemholen und die Ernährung*: het waarschuwde de mens als de lucht verpest was en het voedsel verrot. In de moderne wereld, met de ontwikkeling van de hygiëne en het conserveren van voedsel, is die bewakingsfunctie teloorgegaan. Het contact met vieze geuren is sterk afgenomen.

---

¹ Miller & Johnson-Laird (1976, 600/1): 'Our own hypothesis is that verbs [scil. of 'taste' and 'smell'] lack an abstract representation because of the conceptual impoverishment of the world of tastes and smells. If, for example, messages could be coded in a succession of perfumes, the language might very well be extended to include such utterances as 'He smelled that the Dow Jones index had fallen'. In een ingezonden stuk in *Onze Taal* van december 2008 wordt melding gemaakt van iemand die een geparfumeerde brief op de deurmat "rook liggen". Wel met de aanhalingstekens die het marginale karakter van de constructie benadrukken.

² Volgens het etymologische woordenboek van Hermann Paul (1991) is *Gerücht* in de eerste plaats afgeleid van *rufen*, maar er treedt versmelting met *Geruch* op als er sprake is van de betekenis 'reputatie', die voorkomt in enkele klassieke citaten. Ook volgens het Nederlandse etymologische woordenboek is 'lawaaï' de eerste betekenis, die we nu nog vinden in *burengerucht*.

De basiselementen van het systeem

Voor de moderne periode geeft Kutzelnigg een korte beschrijving van het essentiële systeem van het Duitse reuklexicon.

In de eerste plaats hebben we het werkwoord *riechen*, dat zoals we al zagen de beide betekenissen heeft van *das Aussenden von Gerüche (die Blumen riechen)* en *die entsprechende Geruchswahrnehmung (ich rieche dei Blumen)*.

Naast dit werkwoord bestaat het zelfstandige naamwoord *Geruch*, niet alleen in de beide genoemde betekenissen van *das, was ausgesendet, beziehungsweise wahrgenommen wird*, maar ook voor het zintuig zelf, dat verder ook nog met de samenstelling *Geruchssinn* aangeduid kan worden.

Verder heeft het werkwoord *riechen* een neutrale functie, waarbij het geflankeerd wordt door twee meer specifieke werkwoorden: *duften* en *stinken*, die opnieuw het begrip 'geuren uitwasemen' weergeven, maar dan respectievelijk verrijkt met het kenmerk (goed) en (slecht).³ Voor de historische ontwikkeling is het interessant te zien dat het werkwoord *stinken* pas in de moderne periode zijn negatieve connotatie heeft gekregen. In de oude taal was het voorbeeld mogelijk dat ik hier in moderne spelling en uitspraak weergeef als *Die Rosen und die Lilien stinken süß*. Ook in het Nederlands heeft een soortgelijke ontwikkeling plaatsgehad.

Ook bij deze specifieke werkwoorden bestaan er overeenkomstige zelfstandige naamwoorden: *Duft* voor de aangename geur en *Gestank* voor de onaangename geur. Zo heeft het Duits een evenwichtig systeem, dat niet noodzakelijkerwijs in alle talen even evenwichtig hoeft te zijn. Het Nederlands bijvoorbeeld onderscheidt ook de werkwoorden *ruiken* en *geuren*, corresponderend met *riechen* en *duften*, maar op het niveau van het substantief treedt er neutralisatie op: de term *geur* komt zowel met *Geruch* als met *Duft* overeen.

Kutzelnigg voltooit zijn basissysteem met de opmerking dat er voor de specifieke geuren, *die individuelle Gerüche*, twee woordvormingswijzen bestaan: samenstellingen van het type *Rosenduft*, in het Nederlands uiteraard *rozengeur*, en syntactische uitbreidingen (dat wil zeggen *mit Hilfe von Fügungen*), zoals *nach Knoblauch riechend*.

Het basissysteem bevat dus de naam van het zintuig, het werkwoord en het substantief die het waarnemen en het uitwasemen van geuren aanduiden, de positieve en negatieve nuances van deze begrippen en de morfologische en syntactische middelen om geuren te onderscheiden door ze te vergelijken met een standaard. Ook hier wordt weer de verarmde status van het veld bevestigd: terwijl kleuren beschikken over specifieke woorden als *rood*, *blauw* of *groen* voor de kleur van het bloed, de lucht of het gras, is er niets dergelijks voor de geuren van rozen of knoflook.⁴

---

³ Voor de positieve en negatieve waarde van het kenmerk gebruik ik (goed) en (slecht). Deze begrippen worden uiteraard in het Nederlands gelexicaliseerd als *lekker* en *vies*.

⁴ In hun samenvatting van de psychologische literatuur noemen Miller & Johnson-Laird als voornaamste geureigenschappen: *putrid, ethereal, fragrant, burned, resinous* en *spicy*. Ik zal me niet aan vertalingen van deze termen wagen, want deze adjectieven lijken erg op de adjectieven die voor

Het reuksysteem in het Italiaans

Hoe is nu de situatie voor het Italiaans? Laten we beginnen met de naam van het zintuig. In de grammatica van Buommattei (1643) heb ik een hoofdstuk gevonden waarin de auteur de vijf zintuigen opnoemt: de reuk is hier *l'odorato*. Deze term komt niet in mijn corpus voor; ik vond alleen maar *l'olfatto*, meestal als vertaling van *Geruchssinn*. Bij de specialisatie van de medische terminologie heeft men kennelijk teruggesproken op termen ontleend aan de klassieken. Het grootste voordeel van *olfatto* is echter dat het afleidingen toelaat, namelijk het adjectief *olfattorio* in anatomische zin⁵ en *olfattivo* als alledaagse verwijzing naar het zintuig.

Het werkwoord *riechen* kan uitgesplitst worden in *sentire un odore* en *avere/dare un odore*. Een fraai voorbeeld waarin we de beide betekenissen van *riechen* tegenkomen is de zin die gaat over Madame Gaillard, die tengevolge van een ongeluk haar reukvermogen had verloren, en de baby Grenouille, die de magische eigenschap heeft dat hij geen enkele geur verspreidt:

- (4) Sie roch ja nicht, daß es nicht roch
- (5) Infatti non sentiva che lui non aveva odore

Het Italiaanse *sentire* heeft alleen de statische waarde van *riechen*. Voor de dynamische waarde bestaan er verschillende woorden, waaronder *annusare* en *fiutare*.⁶ Een voorbeeld:

- (6) Das ist die erste Regel, Baldini, alter Schafskopf: Rieche, wenn du riechst, und urteile, wenn du gerochen hast!
- (7) Questa è la prima regola, Baldini, vecchio imbecille! Annusa, quando stai annusando, e giudica dopo aver annusato

Fiutare heeft de sterkste betekenis en komt overeen met het Duitse *wittern*:

- (8) La zecca aveva fiutato il sangue
- (9) Der Zeck hatte Blut gewittert⁷

Een andere oplossing voor het contrast tussen *riechen* en *wittern* is te zien in de volgende zin:

- (10) Das er dies alles freilich nicht mit den Augen sah, sondern mit seiner immer schärfer und präziser riechenden Nase erwitterte

---

wijnen gebruikt worden, waarover Adrienne Lehrer (1975) zegt dat hun betekenis het resultaat is van onderhandelingen tussen kenners.

⁵ Bij Plinius wordt het zintuig zowel met *olfactus* als met *odoratus* weergegeven. In het Italiaans is *odorato* oorspronkelijk de normale term, terwijl *olfatto* opkomt in de 18^e eeuw. In de Italiaanse versie van dit artikel worden tegenovergestelde citaten gegeven van de gebroeders Verri, respectievelijk uit 1775 en 1781.

⁶ Het Nederlands heeft in deze sfeer (*op*)*snuiven* en het frequentatief *snuffelen*.

⁷ Het Nederlands heeft in deze combinatie het neutralere 'bloed geroken'.

(11) Il fatto che lui non vedesse tutte queste cose con gli occhi, ma le fiutasse con il suo naso sempre più raffinato e preciso nel cogliere odori

Hier komt het actieve *riechen* dus overeen met *cogliere gli odori* (= de geuren opvangen).

Vervolgens is er een soepele overgang naar de werkwoorden die het ademen aangeven: *aspirare, inspirare, respirare*. Twee voorbeelden:

- (12) Grenouille stava curvo sopra di lei e aspirava il suo odore
- (13) Grenouille stand über sie gebeugt und sog ihren Duft ein
- (14) Inspirò a fondo il caldo odore di latte
- (15) Er nahm noch einen Atemzug von der warmen Milchdunst

De voorbeelden laten zien dat we hier te maken hebben met metaforische toepassingen van termen die behoren tot het veld van het ademen, en daarbij gaat het meer om het stylistische gebruik van een auteur dan om een taalfait.⁸

Sentire is een polyseem werkwoord. Het wordt gebruikt voor het gehoor, het gevoel en de reuk, maar het heeft ook een abstracte betekenis, zoals in *mi sento bene qui* 'ik voel me hier prettig'. De basis van deze veralgemening zal wel het gevoel zijn, gezien de equivalenten in andere talen (*voelen/fühlen/feel*). Vaak is het moeilijk om vast te stellen wat de exacte waarde van *sentire* is. In mijn corpus heb ik 56 voorbeelden van *sentire*, waarvan er negen betrekking hebben op *hören*, 22 op *fühlen*, 18 op *riechen*, terwijl zeven voorbeelden moeilijk onder te brengen zijn. Misschien is het deze polysemie die verklaart waarom in de meeste gevallen waarin *sentire* een vertaling van *riechen* is het werkwoord vergezeld gaat van het lijdend voorwerp *odore/profum/aroma*, terwijl in het Duits het werkwoord al voldoende duidelijk is.

Onder de voorbeelden zijn echter enkele intrigerende gevallen. Het eerste is de zin:

(16) D'un tratto Terrier si sentì puzzare

Gaan hier de waarneming (*sentì*) en de uitwaseming (*puzzare*) samen? Nee, want uit de kontekst blijkt dat het werkwoord hier de abstracte betekenis van waarnemen heeft. Dat blijkt vooral uit de vervolgzin met *sentire*:

(17) il bambino Grenouille lo fiutava [es witterte ihn]. E d'un tratto Terrier si sentì puzzare, di sudore e di aceto, di crauti e di vestiti non lavati ['voelde dat hij stonk naar zweet en azijn, naar zuurkool en ongewassen kleren']. Si sentì nudo e brutto.

Het Duits luidde:

(18) er kam sich stinkend vor [...]. Er kam sich nackt und häßlich vor.

---

⁸ In deze roman komen ook verschillende synesthetische metaforen voor. Hierbij wordt een parfum vergeleken met een orkest, een beeld dat overigens ook in de parfumerieindustrie gebezigd wordt. Met dank aan Ulla Musarra-Schröder en Harriët van den Heuvel voor deze noot.

Ook het andere voorbeeld vertaalt een ander Duits werkwoord:

(19) Baldini chiuse gli occhi e sentì che i ricordi più sublimi si ridestavano dentro di lui
(abstracte betekenis van *sentire*)

(20) Baldini schloß die Augen und sah sublimste Erfahrungen in sich wachgerufen

Voor de andere betekenis van *riechen* wordt geen specifiek werkwoord gebruikt. Ik heb maar één keer het werkwoord *profumare* gevonden, in een gebruik dat wat litterair aandoet. Het staat trouwens naast een werkwoord dat komt uit de sfeer van de smaak: *sapere di* ('smaken naar'). Het fraaie Ovidius-citaat luidt:

(21) Sa di capro il giovinetto, la vergine in boccio profuma come bianco narciso

(22) Es böckelt der Jüngling, es duftet erblühend die Jungfrau wie eine weiße Narzisse

Voor het overige vinden we alleen *maar avere un odore, dare un odore, emanare un odore*.

Als we nu kijken naar de gebruikte substantieven, dan valt op dat er een neutraal woord bestaat, en wel *odore*, met daarnaast een woord voor het kenmerk (slecht), namelijk *puzzo*, en twee woorden voor het kenmerk (goed), namelijk *profumo* en *aroma*. In sommige gevallen kunnen de woorden naar dezelfde referent verwijzen: *sento l'odore del caffè, il profumo del caffè, l'aroma del caffè*. Waarin onderscheidt zich *aroma* van *profumo*? Op grond van mijn corpus kan ik zeggen dat *aroma* gebruikt kan worden voor eenvoudige geuren, terwijl *profumo* complexe geuren aanduidt. Het is dan ook juist de kunst van de parfumeur om parfums te vormen op grond van de vele onderscheiden aroma's. We zagen al de *Einzeldüfte*, de afzonderlijke aroma's. die Grenouille in de rook kon ontwaren.

Verwante velden

Hier wil ik nog drie uitweidingen maken:

De eerste is dat het veld van de reuk erg dicht ligt bij het veld van de gassen die verspreid worden als men iets verbrandt, dus dat van de rook. Niet voor niets bevat het woord *profumo* het basiswoord *fumo*. De etymologische woordenboeken zijn er een beetje vaag over, maar in de *Dictionnaire étymologique* van Dauzat vond ik dat het woord *parfum* afgeleid is van een Italiaans *perfumo*, een variant van *profumo*. De afleiding wordt gemotiveerd met de transparantie in het Italiaans: de basis is *fumo* en niet *fumée*.⁹ Wie weet wat Germanisten boven water kunnen krijgen over de verhouding tussen *riechen* en *Rauch*?¹⁰

---

⁹ De eerste attestaties stammen uit het begin van de 16e eeuw, van Rabelais en Robert Estienne. Ik ben niet nader ingegaan op dit onderzoeksveld, maar om duidelijkheid te krijgen zouden we eerst een minutieuze speurtocht moeten houden naar de eerste attestaties in beide talen.

¹⁰ De mij toegankelijke bronnen maken zowel voor het Duitse *Rauch* ten opzichte van *riechen* als voor het Nederlandse *rook* tegenover *ruiken* gewag van een apofonische formatie, dat wil zeggen een afleiding die variatie in de vokaal van het werkwoord vertoont. De oorspronkelijke betekenis lijkt te zijn geweest: 'rook, geur of damp uitwasemen'; de betekenis van 'een geur opvangen' is volgens Paul 1991 secundair alhoewel hij al aanwezig is in het Middelhoogduits. Het woordenboek van Paul geeft ook een citaat 'den Braten riechen' uit Luther 1566. Wat deze opmerkingen suggereren is dat de velden

Tweede uitweiding: er is ook verband met het veld van het verspreiden van vloeistoffen. Daarvoor kunnen we te rade gaan bij het substantief *Dunst*, waarvan de grondbetekenis is het verspreiden van water. Dit kan uitgebreid worden binnen het veld van de geuren. Voor de *Kalbsbraten* ligt de zaak niet erg duidelijk, maar ik heb ook een *Dunst* van de melk gevonden, en dat doet al wat natter aan.¹¹

De derde, belangrijke, uitweiding. Een geur is de eigenschap van een substantie: een olfactieve eigenschap, zoals de kleur een visuele eigenschap is. Maar die eigenschap kan gereïficeerd worden en dat is juist waar de kunst van de parfumier in bestaat. Hij haalt de geuren uit een substantie en maakt daar een eigen substantie van. Deze nieuwe substantie krijgt de naam *profumo* (in het Frans *parfum*), dat daardoor een tweede betekenis krijgt: niet langer een geurige eigenschap, maar nu ook een geurige substantie.

Het Duits kiest hier voor een andere oplossing: het aarzelt tussen een samenstelling, namelijk *Riechwasser* (ouderwets Nederlands *reukwater*), en een leenwoord uit het Frans, namelijk *Parfüm* (de weg die ook het Nederlands gekozen heeft). Dit laatste woord is ook de titel en het onderwerp van het boek van Süskind. Op deze wijze splitst zich een nieuw veld af van het veld van de geuren, namelijk dat van producten die men kopen en verkopen kan. Het begrip *parfumier* (Italiaans: *profumiere*) maakt deel uit van dit nieuwe veld, en niet van het oude van de geuren.

Grammatikale opmerkingen

Twee korte punten over de morfologische en syntactische creativiteit van de gebruikte woorden.

In mijn corpus heb ik een groot aantal samenstellingen gevonden die *Geruch* of *Duft* als eerste lid hebben. Deze samenstellingen krijgen in het Italiaans haast altijd de vorm van een substantief-met-adjectief combinatie, waarbij:

Met *odore* het geleerde adjectief *olfattivo* correspondeert;

Met *profumo* het voltooid deelwoord *profumato* correspondeert;

Met *aroma* het adjectief *aromatico* correspondeert: een normaal adjectief, ook al is het een tikkeltje geleerd in zijn vormingswijze.

Inzake de syntactische uitbreidingen beperk ik me tot de beide middelen die gebruikt worden om de vergelijkingsnorm aan te duiden:

1) een Duits (of Nederlands) bijwoord, dat in het Italiaans een adjectief wordt:

(23) *süß* riechen (zoet ruiken) – avere un odore *dolce*

---

van de reuk en de verwante velden oorspronkelijk nog niet gescheiden waren, wat ook voor de Germaanse talen een diepgaande diachronische studie zou rechtvaardigen.

¹¹ Paul 1991 legt een etymologisch verband met het Engelse *dust*. Ook hier moet de oude betekenis heel wat algemener zijn. Op het gebied van de geuren is mijn hypothese dat (doordringend) het meest saliente kenmerk is, wat ook verklaart dat *Dunst* voor 'damp' gebruikt wordt.

2) een voorzetselbepaling, met *nach* in het Duits, *di* in het Italiaans:

(24) nach Bratwurst riechen – avere un odore di salsiccia

Een paar speciale gevallen

Er zijn nog veel andere dingen die uitgediept zouden kunnen worden. Ik beperk me tot twee opmerkingen:

Malodorante is de vertaling van *stinkend*, terwijl het Duitse woord *Wohlgeruch*, in de zin over het meisje dat door Grenouille gedood is

(25) sie überschwemmte ihn mit ihrem Wohlgeruch

samenhangt met een woord dat nog niet in de discussie is voorgekomen, namelijk *fragrante*:

(26) lo sommerse con la sua fragranza

Een tweede punt dat nog opheldering vereist is de rol van de lucht, *aria* in het Italiaans. In het Nederlands kan *lucht* gebruikt worden in de zin van 'geur', en schertsend ook *luchtje* voor 'parfum'. Maar *vieze lucht* kan niet vertaald worden met 'malaria', aangezien *aria* in het Italiaans niet tot het veld van de geuren hoort, maar tot het verwante veld van de ziekteverwekkende uitwasemingen.

Conclusie

In dit artikel heb ik een eerste analyse gemaakt van een semantisch veld dat nog maar weinig onderzocht is. De aanpak was onomasiologisch van aard; dat wil zeggen dat er een veld van begrippen uit de ervaringswereld geïsoleerd en ingedeeld werd, waarbij de vraag was hoe in verschillende talen dat veld gelexicaliseerd wordt. De methode was contrastief, waarbij een tekst gekozen werd die dit veld als onderwerp heeft, met vertalingen in andere talen. Een bestseller is dan een goede keuze. De resultaten die hier bereikt zijn kunnen gebruikt worden als hypotheses voor verder onderzoek.

Bibliografie

- Buommattei, Benedetto. *Della lingua toscana* [1643]. Milano: Società Tipografica de' Classici Italiani, 1807.
- Dauzat, Albert. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Larousse, 1938.
- Kutzelnigg, Artur. 'Die Verarmung des Geruchswortschatzes seit dem Mittelalter' *Muttersprache* 94 (1984): 328-345.
- Lehrer, Adrienne. 'Talking about wine' *Language* 51 (1975): 901-923.
- Microconcord*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Miller, George A. & Philip N. Johnson-Laird. *Language and Perception*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Paul, Hermann. *Deutsches Wörterbuch*, 9. Vollständig neu bearbeitete Auflage von Helmut Henne und Georg Objartel unter Mitarbeit von Hedrun Kämper-Jensen. Tübingen: Niemeyer, 1992.
- Süskind, Patrick. *Das Parfüm. Die Geschichte eines Mörders*. Zürich; Diogenes, Detebe 22800, 1994 [eerste editie Zürich: Diogenes, 1985].
- Süskind, Patrick. *Il profumo*. Italiaanse vertaling van Giovanna Agabio. Milaan: TEADUE 112, 1992 [eerste Italiaanse editie Milaan: Longanesi, 1985].

DE BOER, Minne Gerben. 'De verdwijnwoorden van Leopardi'. Hoofdstuk 17 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 331-355.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk bestaat uit twee taalkundige bijdragen tot de Leopardi-herdenkingen van 1998. Hierin werden onder meer twee korte teksten geanalyseerd op taalkundige verschillen tussen de taal van Leopardi en het Italiaans van nu.

RIASSUNTO

Questo capitolo contiene due contributi linguistici alla commemorazione leopardiana del 1998, in cui si analizzarono fra l'altro due testi brevi per scoprire le differenze tra la lingua di Leopardi e l'italiano attuale.

SUMMARY

This chapter consists of two contributions to the Leopardi commemoration of 1998, in which mainly two short texts were analyzed in order to discover the differences between Leopardi's language and the Italian of today.

KEY-WORDS

Italian language, language of Leopardi, linguistic change

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

17. DE VERDWIJNWOORDEN VAN LEOPARDI

DEEL 1 HET ITALIAANS VAN ZES GENERATIES GELEDEN*

Inleiding

Eeuwenlang heeft de Italiaanse taal een statisch karakter gehad. De taal was in de 14e eeuw gevormd – Dante had zich daarmee belast, nadat hij alle bestaande soorten taal had afgekeurd –, hij werd gecodificeerd in de 16e eeuw en bleef bijkans onbeweeglijk vanwege de activiteit van officiële instanties zoals academies, literatoren en – later – het schoolsysteem. Vanuit dat gezichtspunt kunnen de onmiskenbare veranderingen die in de laatste halve eeuw zijn opgetreden gezien worden als onvolmaaktheden van een omgangstaal, die nauwelijks de eeuwenoude waarden van de literaire taal vermogen aan te tasten.

Dit is een kijk op de ontwikkeling van de Italiaanse taal die tamelijk vaak voorkomt in discussies die in Italië gehouden worden. Men kan daar een andere visie tegenover stellen, volgens welke de huidige taal – die samenvalt met de omgangstaal, en waarvan de literaire taal een gemarkeerde variant is – voortdurend in snelle ontwikkeling is en zich iedere dag verrijkt met nieuwe taalelementen, maar ook de oude verwijderd in een nog duizelingwekkender tempo. Vanuit dat standpunt is de diachronie een beschouwing die terug gaat in de tijd en tot doel heeft de verschillen en de continuïteit te evalueren ten opzichte van het verleden van de taal, met een voorkeur voor de taal van alledag. Ook in Italië ontbreekt het niet aan voorbeelden van deze laatste aanpak; een van de meest geslaagde is de vermaarde *Autodiacronia* (1983) van Giovanni Nencioni, die een minutieuze aandacht voor de kleinste details van zijn eigen taal en die van het milieu waarin hij is opgegroeid combineert met een houding zonder nostalgie naar het verleden.¹

Over het algemeen zoekt men de voorlopers van de huidige Italiaanse omgangstaal in de geschreven productie van mensen die in de marge van het alfabetisme verkeerden, zoals de brieven naar huis van soldaten en emigranten en de bloemlezingen van herinneringen van de bandieten. Dat is een natuurlijke keus zolang men de omgangstaal ziet als een kwalitatieve afwijking van de

---

* Deze tekst was gepresenteerd op een studiedag te Amsterdam in september 1998 en gepubliceerd als 'L'italiano di sei generazioni fa: alcune osservazioni sulla lingua delle *Lettere* e delle *Operette morali* di Giacomo Leopardi', *Incontri* 13 (1998): 113-123.

¹ Dit artikel heeft mij het idee gegeven van de zes generaties. Nencioni is geboren in 1916, de taal die hij beschrijft dateert dus uit de jaren twintig. In zijn artikel citeert hij zijn *nonna collodiana* 'zijn oma uit de tijd van Collodi, auteur van Pinocchio, die dus een taalgebruik van 1880 had. Pinocchio scheelt tenminste twee generaties met de dichter uit Recanati. Langs deze lange weg zal wel het een en ander verloren zijn gegaan. Collodi hoort tot de manzoniani, maar wie heeft er ooit zijn betrekkingen met Leopardi bestudeerd?

norm, waar in eerste instantie juist het onontwikkelde volk verantwoordelijk voor is. Als men de omgangstaal echter beschouwt als een speciaal register – het informele – van de taal van iedereen zonder uitzondering, dan is het voor de hand liggend om zich te concentreren op de literair gezien minder pretentieuze productie van de grote schrijvers. En zo kom ik tot de brieven van Giacomo Leopardi, waarvan ik bij wijze van voorbeeld de bekende brief zal analyseren die hij in Pisa aan zijn zus Paolina heeft geschreven op 12 november 1827, en deze zal behandelen als een getuige van het taalgebruik van zijn tijd.

Als we deze brief onderzoeken dan zien we elementen van continuïteit en elementen van slijtage. Continuïteit niet alleen in het lexicon, dat in hoofdzaak gelijk is gebleven, maar ook in veel uitdrukkingen en combinaties van woorden. Zo lezen we *mangio con appetito*, een uitdrukking die we even gemakkelijk in 1998 kunnen gebruiken als in 1827. Maar de brief zit ook vol woorden en zegswijzen die uit het gebruik verdwenen zijn, sociaal afgezakt zijn of gebruikt worden in een andere betekenis dan vandaag. Zo lezen we met betrekking tot de wandelingen in Pisa: *quella contrada è piena di mondo*, terwijl we tegenwoordig zouden zeggen: *quella strada è piena di gente* ‘die straat is vol mensen’.

Het kan in deze gevallen realia betreffen, die niet langer gebruikt worden, sociale relaties die veranderd zijn, meetsystemen die door andere vervangen zijn, een andere politieke realiteit of grammaticale vormen die nu niet meer bestaan. De sociale verhoudingen zijn bijvoorbeeld af te lezen aan de groetformules; de brieven aan zus Paolina en broer Carlo eindigen met *Addio*, of zelfs *addio addio*, in de brieven aan vader Monaldo worden diens handen gekust. Op reis worden vele mijlen afgelegd, Giacomo laat zich het nodige geld sturen in scudi en betaalt zijn boeken in paoli en baiocchi² de datum wordt in het meervoud genoemd (*la mattina dei nove* ‘de ochtend van de negen (mv.)’), en de eerste persoon van de imperfecto is *io aveva* (net als de derde persoon) en niet *avevo*, zoals tegenwoordig.

Een taalkundige benadering in plaats van een filologische

In de genoemde brief waarin Giacomo aan Paolina schrijft hoe fijn hij het in Pisa heeft, lezen we *stando in grande impazienza di avere le nuove di casa* ‘omdat ik erg ongeduldig ben nieuws van thuis te krijgen’. Dat zou niemand meer zeggen in 1998; de uitdrukking is nu *avere notizie di casa*. De filoloog zou zich beperken tot een voetnoot: *nuove* betekent *notizie*, en de huidige lezer is dan in staat de brief te begrijpen. De filologische voetnoot wil zeggen: oud woord *nuove* wordt geïnterpreteerd als huidig woord *notizie*. De vraag die gesteld wordt is semasiologisch (wat is de betekenis van een bepaald woord?) en de gebruikte techniek is die van

---

² Het zou nuttig zijn als we een goed overzicht hadden van de munten die in de oude Italiaanse staten gebruikt werden en van hun koopkracht, als filologische basisinformatie voor veel auteurs. De *Brieven* van Leopardi zouden daarvoor een goudmijn zijn.

de glosse (een onbekend woord vervangen door een bekend woord). Als taalkundige stel ik me een andere vraag. Ik wil weten hoe taal x , in dit geval het Italiaans van 1827, een bepaald begrip uitdrukt, bijvoorbeeld 'informatie op afstand over dierbaren'. En in dit geval plaats ik de informatie die ik verkregen heb tegenover de manier waarop hetzelfde begrip in het Italiaans van nu wordt uitgedrukt. De vraag is onomasiologisch (welk woord of welke woorden worden er gebruikt voor een bepaald begrip), en een volledig antwoord zou vereisen dat we het semantische veld van het bewuste begrip vaststellen, hier bijvoorbeeld het begrip *boodschap*.

In dit bijzondere geval levert de brief van 1827 ons twee voorbeelden van *nuove*: naast het al genoemde ook *dammi le nuove di tutti* 'geef mij nieuws over iedereen', terwijl wij eveneens een voorbeeld van *notizia* vinden, in *Aspetto qualche notizia da Bunsen quando ripasserà per Bologna questo Dicembre* 'ik verwacht wat te horen van Bunsen als hij in december weer in Bologna komt'. Als we deze situatie vergelijken met die van nu dan zien we dat met één woord van nu, *notizie*, twee woorden van toen corresponderen: *nuove* en *notizie*, en de voor de hand liggende vraag is om uit te zoeken wat de verhouding tussen die beide woorden is. Om die vraag te beantwoorden analyseren we het geheel van de voorbeelden van beide woorden en proberen we uit dit materiaal generalisaties af te leiden. We constateren dat de *Brieven* 83 voorbeelden van *nuove* en 49 van *notizie* bevatten, waarvan 22 in het enkelvoud en 27 in het meervoud. Onder de voorbeelden van *nuove* wordt het merendeel verbonden met een bepaling *di + eigennaam*, bijvoorbeeld *le nuove di Carlo*, of met een bezittelijk voornaamwoord, *le mie nuove*. Het woord *notizia* daarentegen kan ook betrekking hebben op zaken of situaties, bijvoorbeeld *darmi notizia del ritorno dei fratelli* 'mij nieuws sturen over de terugkomst van broer en zus'. Dus *nuove* is gespecialiseerd in de zin van informatie over dierbaren. Diachroon is het woord praktisch verdwenen; het bestaat alleen nog maar in uitdrukkingen als *che nuove mi porti* 'wat breng je me voor nieuws?', terwijl *notizie*, dat deze functie al kon vervullen, *nuove* heeft vervangen in het normale gebruik.

De Brieven van Leopardi als bron voor de omgangstaal

De *Brieven* van Leopardi hebben voor de taalkundige een bijzonder belang, omdat ze een bron zijn die dicht ligt bij het gebruik van alle dag, vooral als het gaat om de brieven tussen broers en zus Leopardi (die aan vader Monaldo, en vooral die aan La Mamma, zijn heel wat ceremoniëler). Ik geef één voorbeeld: in de brief waarin Giacomo aan Carlo vraagt hem de manuscripten te sturen voor de publicatie van de *Canti*, lezen we dat deze zich bevinden in de *tiratore del comò*. We leren uit deze brief dat het gewone woord voor 'la', tegenwoordig *cassetto*, in Recanati *tiratore* was, waarschijnlijk een leenvertaling van het Franse *tiroir*. Volgens de LIZ (dat wil zeggen de cd-rom *Letteratura Italiana Zanichelli*) vinden we dit woord alleen bij Belli (Rome, eerste helft 19e eeuw) en het ziet er

dus naar uit dat het typisch was voor de Kerkelijke Staat, en dus een fraai voorbeeld van de regionalisering van de omgangstaal in de eerste helft van de 19e eeuw.

Naast de omgangstaal heeft Leopardi zelf een speciale literaire taal gecreëerd, die hij gebruikt in de *Operette morali*. Maar we moeten de verschillen tussen beide typen taal niet overschatten; als we ons concentreren op afzonderlijke elementen vinden we ze vaak in beide tekstsoorten.

Literaire teksten gebruikt als corpus

De bestudering van de taalgeschiedenis is in de laatste jaren gerevolutioniseerd door het bestaan van grote corpora, zoals de LIZ. Zo hebben alle wetenschappers een materiaal tot hun beschikking dat even rijk en misschien nog wel rijker is dan het grote historische woordenboek van Battaglia; verder is het veel gemakkelijker te hanteren en biedt het in weinige minuten interessant statistisch materiaal. Zo kan iedere gebruiker gemakkelijk vragen beantwoorden waarvoor men vroeger een dissertatie moest schrijven, gebaseerd op moeizame excerpteringen. Ik heb me er al van bediend voor het voorbeeld *dare le nuove*, maar ik kan ook meer grammaticale vragen stellen, bijvoorbeeld naar het gebruik van een aanwijzend voornaamwoord als *cotesto*. Leopardi is een groot gebruiker van *cotesto*, niet alleen – zoals Maurizio Vitale (1992) heeft laten zien – als vervanger van een *questo* uit de eerste versie van de *Operette morali*, maar ook in de *Brieven* waar het gebruik spontaan is. De aantallen zijn 15 voorbeelden in de *Brieven* tegenover 89 voorbeelden in de teksten die in de LIZ zijn opgenomen. Maar de betekenis is niet geheel dezelfde. De voorbeelden uit de *Brieven* hebben uitsluitend betrekking op iets wat zich bij de gesprekspartner bevindt, dus meestal in Recanati. Sterker nog, alleen al het gebruik van *cotesto* is een teken dat Giacomo het over Recanati heeft. Als hij dus op 3 december 1822 aan Paolina de geweldige architectuur van Rome beschrijft met de zin *Io non vedo che bellezza vi sia nel porre i pezzi degli scacchi della grandezza ordinaria sopra uno scacchiere largo e lungo quanto cotesta piazza della Madonna* ‘ik weet niet wat voor moois er aan is dat je de schaakstukken van normale grootte op een schaakbord plaatst dat even lang en breed is als *cotesta piazza della Madonna*’, dan weten we al dat hij zinspeelt op een plein in Recanati. En een maand later kan de aansporing aan Paolina *goditi cotesto nevoso Carnevale* ‘geniet van *cotesto* sneeuwrijke carnaval (10 januari 1823) alleen maar slaan op het carnaval van Recanati.

In de andere werken vinden we andere betekenissen van *cotesto*. Er is een temporele betekenis, zoals in de passage van de *Zibaldone* (Mengelwerk): *che gioventù! che maniera di passare cotesti anni!* ‘wat een jeugd! wat een manier om die jaren door te brengen!’, of in het dubbele gebruik in het gedicht *Il sabato del villaggio: cotesta età fiorita* ‘die bloeiende leeftijd’ of *Stagion lieta è cotesta* ‘dat is een blij seizoen’): twee voorbeelden die eveneens slaan op de jeugd van de dichter, zonder dat hij dat anders hoeft uit te drukken dan door het gebruik van *cotesto*.

Maar het frequentste gebruik van *cotesto* vinden we in de *Operette morali*, waar het de typische verwijzing is naar de laatste claus van de gesprekspartner, zoals we bijvoorbeeld zien in de zes voorkomens in de *Dialogo di un venditore di almanacchi e d'un passeggere* 'dialogo tussen een almanakverkoper en een voorbijganger', waarvan ik er twee citeer:

Venditore	Saranno vent'anni, Illustrissimo.
Passeggere	A quale di cotesti vent'anni vorreste che somigliasse l'anno venturo?
Verkoper	Dat is nu twintig jaar, Edelachtbare.
Voorbijganger	Op welk van die twintig jaar zoudt ge willen dat het komende jaar lijkt?

of:

Passeggere	Dunque mostratemi l'almanacco più bello che avete.
Venditore	Ecco, illustrissimo. <i>Cotesto</i> vale trenta soldi.
Voorbijganger	Laat me dan de mooiste almanak zien die ge hebt.
Verkoper	Alstublieft edelachtbare. Deze kost dertig stuivers.

In dit laatste geval betreft het een almanak die de verkoper in zijn handen houdt, dus als plaatselijke deixis is hij vlak bij de spreker, maar *cotesto almanacco* betekent die waarover de ander net gesproken heeft, dus het gaat hier om contextuele deixis.

Als Leopardi in zijn *Operette morali cotesto* gezet heeft in plaats van een eerder *questo*, zou men de hypothese kunnen opstellen dat het gebruik als locale deixis spontaan is in het taalgebruik van Leopardi, terwijl de andere gebruiksmogelijkheden uitbreidingen zijn die behoren tot zijn literaire register. En als we het proces van de langzame dood van het woord in de loop van de 19e eeuw willen volgen, dan is het zinnig om de verschillende betekenissen apart te bekijken om te zien welke het gemakkelijkst teloorgaan.

Verdwenen realia: het geval *ferraiuolo*

In dit voorbeeld hebben we een woord dat een kledingstuk aanduidt. Het leven van dat soort woorden hangt samen met dat van het object dat het weergeeft, maar de modes veranderen en de woorden kunnen sterven met de voorwerpen ofwel overgaan naar objecten die daar enigszins van verschillen. Voor ieder voorbeeld moeten we de geschiedenis van naam en zaak vaststellen en proberen het voorkomen dat ons bezighoudt te plaatsen binnen een dergelijke geschiedenis, ook al om de tekst beter te begrijpen. Bovendien geeft de historie van dit woord ons een mooi voorbeeld van hoe wij de verschillende middelen tot kennis beter kunnen integreren: de LIZ, als recent middel, geflankeerd door het *Vocabolario* van Battaglia en speciale studies van etymologen. De kouwelijke Giacomo draagt een *ferraiuolo* om zich tegen het gure weer te beschermen. In de *Brieven* wordt het kledingstuk vier maal genoemd, iedere keer om te zeggen dat het zulk mooi weer is dat men zijn *ferraiuolo* thuis kan laten. Wat is een *ferraiuolo*? Volgens de huidige woordenboeken is het een mantel zonder mouwen, die over de schouders gedragen wordt, in gebruik genomen in de 16e eeuw en vooral

gedragen door de prelaten van de Kerk. Of ook een mantel die vroeger ook door anderen gedragen werd en nu alleen nog door prelaten van de Kerk. Wat betekent deze onzekerheid? Het betekent dat het enerzijds een woord is uit de omgangstaal, in de tijd tussen 1600 en 1900, en anderzijds een woord uit de vaktaal van de kerkelijke mode, of – kunnen we eraan toevoegen – uit de taal van de theaterinspiciënten; in die vaktalen is het waarschijnlijk nog actueel. Alleen zijn deze vaktalen niet identiek aan de algemene taal. Daarin wordt het woord – volgens de LIZ – voor het eerst door Traiano Boccalini gedocumenteerd, die het heeft over schrijvers die in armoede leven en zich voorstelt hoe personages als Sannazzaro, Ariosto en Tasso op de Parnassus aankomen zonder *ferraiuolo*. Dat voorbeeld bewijst dat aan het begin van de 17e eeuw – toen Boccalini schreef – het kledingstuk door schrijvers gedragen werd. Het laatste voorbeeld dat we in de LIZ vinden betreft Mastro Don Gesualdo, uit de gelijknamige roman van Verga (1889). Tegen het eind van de 19e eeuw werd het dus gedragen in de Herensociëteit (*Circolo dei Civili*) in de provincie. Daarna vinden we het niet meer.

Om informatie te krijgen uit Leopardi's tijd kunnen we ons wenden tot het artikel *gabbano* 'mantel' van het woordenboek van Tommaseo-Bellini, waarin de bovenkleding van de man besproken wordt. Hierbij onderscheidt de *ferraiuolo* zich van de *pastrano* doordat hij è *senza maniche: o mezzo o intero. L'intero cinge la persona a modo di cerchio*. 'hij zonder mouwen is: of half of heel. De hele wordt cirkelvormig om de persoon gewikkeld. Daarna voegt hij een opmerking toe die historisch lijkt te zijn en die afkomstig is van Gino Capponi:

Ma il ferraiolo ch'è proprio degl'Italiani e degli Spagnoli, suol essere così ampio che si ravvolge sulla persona quasi due volte comodamente; alzando cioè una delle estremità inferiori di esso (la destra per l'ordinario) così che venga a posare sull'opposta spalla e a ricadere sopra la schiena: costume nostro e dignitoso, e che ritiene del bello artistico, in mezzo alle fogge grettissime che ci vennero da fuori.

Maar de *ferraiolo* die typisch is voor Italianen en Spanjaarden, pleegt zo ruim te zijn dat hij gemakkelijk bijna tweemaal om de persoon heen gewikkeld wordt; door een van de lagere panden (meestal het rechterpand) op te tillen, zodat het komt te rusten op de tegenovergestelde schouder en over de rug valt: een waardig inheems kostuum dat nog iets heeft van het artistiek mooie, temidden van de armzalige modellen die van elders tot ons zijn gekomen.

We vangen hier dus een glimp op van het verschil tussen de biedermeier *ferraiuolo* van Leopardi en die welke de trots van Italianen en Spanjaarden uitmaakt en die beter past rondom de schouders van een Renaissance-dichter als Ariosto. De herkomst van dit kledingstuk wordt ons uitgelegd door de bekende Catalaanse etymoloog Corominas, die hem gelijkstelt aan de Spaanse *herreruelo*,

in *Don Quijote*³ voorkomend als *ferreruelo*, en gedefinieerd als ‘capa más bien corta y sin copilla, que cubría solamente los hombros, el pecho y la espalda’ (een kortere mantel zonder capuchon die alleen schouders, borst en rug bedekte). Het verre etymon zou dan het Latijnse *palliolum* zijn, een manteltje gedragen door de Griekse filosofen, vervolgens door de Arabieren overgenomen onder de naam *fariyûl* of *firiyûl* en in de 16e eeuw in de havens van de Middellandse Zee ingevoerd, als een soort matrozenkiel.

Ook de dood van het woord is gedocumenteerd, ditmaal in de *Battaglia*. Deze verwijst naar *Pecoraro*, een van de *Nuovi Racconti Romani* van Moravia (op p. 535 van de editie uit 1966, maar het verhaal moet dateren uit de jaren vijftig⁴ waar Moravia een schaapherder uit de Ciociaria als een plomp menselijk relict beschrijft in de volgende woorden:

e in questo deserto sempre spunta il pecoraro con il suo ferraiolo, il suo bastone e il suo piffero di legno intagliato.

en in deze woestenij duikt steeds de schaapherder op met zijn ferraiolo, zijn stok en zijn fluitje van gesneden hout.

Een kledingstuk dat nu onherroepelijk tot het verleden behoort. Aangezien we geen afbeeldingen hebben van Leopardi met zijn *ferraiuolo* zijn we er niet zeker van hoe hij er uitzag, maar er begint zich een middenweg af te tekenen tussen de kiel van de matrozen uit de 16e eeuw en het povere kledingstuk dat de schaapherder uit de Ciociaria van 1950 warm moet houden.

Locanda: ook een woord met een 19e-eeuwse bijsmaak

Ook *locanda* is een verouderd woord, net zoals zijn Nederlandse tegenhanger *herberg*, maar nog niet zo morsdood als *ferraiuolo*. Het komt nog voor in sommige spreekwoorden en zegswijzen en in historische romans, maar noch het Italiaanse noch het Nederlandse woord zou nog in een VVV-folder gebruikt kunnen worden. Merkwaardig genoeg kan deze informatie niet in de woordenboeken gevonden worden. Het is bekend dat woordenboeken tot het cumulatieve model behoren: als een woord er eenmaal in is opgenomen, dan raakt het er niet zo

---

³ Pues vuesa merced, señor mio, lo quiere así – respondió Sancho –, sea en buena hora, y écheme su ferreruelo sobre estas espaldas, que estoy sudando, y no querría resfriarme, que los nuevos disciplinantes corren este peligro (*Don Quijote*. II, hoofdstuk 71). Nederlandse vertaling van Werumeus Buning en Van Dam: ‘Als Ued. het zo wil, mijn beste mijnheer’ antwoordde Sancho, ‘dan zal het zo gebeuren, maar gooit u mij uw mantel over mijn schouders, want ik sta te zweten en ik zou liever geen kou vatten, en nieuwe boetelingen lopen dat gevaar licht.’

⁴ In *La Ciociara* (1958) komt het woord tweemaal voor, als kledingstuk van de herder Paride, dat Cesira en Rosetta bij wijze van deken op hun bed mogen leggen. Dit is dus nog een latere attestatie. Maar de gebeurtenissen die hier verhaald worden dateren van 1943; en het is best mogelijk dat Moravia het kledingstuk toen, tijdens zijn onderduikperiode in de Ciociaria, voor het laatst gezien heeft.

gauw meer uit.⁵ In de tijd van de 18e tot de late 19e eeuw heeft het woord een reeks veranderingen in zijn connotaties ondergaan, van de *camera locanda* (huurkamer) van het Rome van de pelgrims tot de Venetiaanse *locanda* van Goldoni's *locandiera* Mirandolina, of een armzalig provinciehotelletje aan het eind van de 19e eeuw. Leopardi gebruikt het voor zijn *hotel della Fontana* in Florence. Voor hem bestond het woord *hotel* niet en *albergo* is een abstracter woord, typisch voor de *Canti*. In ieder geval heeft de sociale achteruitgang nog niet plaatsgehad en die informatie hebben we nodig om Leopardi te kunnen volgen in zijn omzwervingen.

Toen ik mijn lezing hield heb ik gemerkt dat mijn Italiaanse toehoorders protesteerden tegen mijn kijk op *locanda*. Ik heb het woord daarom zorgvuldig nagecheckt in de *Corriere della Sera* van 1997. Het heeft daar een frequentie van 43⁶ en ze worden in allerlei contexten gebruikt. Veel *locande* zijn historisch: de *locanda dell'Orso* waar Goethe zijn intrek neemt in 1786 en de *locanda alla Rosa* in Rovereto, waar ongeveer tegelijkertijd de familie Mozart overnacht, de *locanda* van de Revisor van Gogol en twee *locande* in Madame Bovary, waaronder de *Lion d'Or* (in werkelijkheid zullen het wel *auberges* geweest zijn), de *locanda* waar in 1882 de patriottische terrorist Oberdan gearresteerd werd en de *locanda del Libero Scambio* (*Hôtel du Libre-Echange*) uit een klucht van Feydeau (1894), die in de tekst een *locanda equivoca* genoemd wordt. Vassalli volgt in zijn biografie de sporen van de dichter Dino Campana in de aloude *locanda* van *Omomorto*. De verloedering is totaal als we zien dat de journalist Lodovico Corio tegen het eind van de 19e eeuw schreef:

Col nome di locanda si designa dai milanesi un luogo dove la feccia riparasi a dormire durante la notte. Nel quartiere di Porta Garibaldi e in quello di Porta Ticinese vi sono le locande peggiori.

Met de naam *locanda* duiden de Milanezen een plek aan waar de heffe des volks zich tijdens de nacht terugtrekt om te gaan slapen. In de wijk Porta Garibaldi en in die van Porta Ticinese zijn de onguurste herbergen.

In onze eeuw (de 20e) worden de *locande* waar men slaapt steeds onguurder: men spreekt over *locande* in Albanië, in Ethiopië, en de troosteloze *locanda* in Verona, waar Maria Callas haar carrière begonnen is. Maar naast deze trieste plekken specialiseert *locanda* zich ook in de zin van rustiek restaurant met een nostalgische sfeer; het is de typische plek waar men de vernissages van een postertentoonstelling houdt, waar de huwelijksmaaltijd gegeten wordt, zowel van minister De Michelis als van Alan Greenspan, en Bill Clinton ontmoet Chirac

---

⁵ Zie hiervoor *Zes benaderingen van lexicale veranderingen*, hoofdstuk 11 van mijn *Woordstudies I*.

⁶ Als we het hebben over de frequentie in de *CdS* bedoelen we in werkelijkheid de spreiding, dat wil zeggen het aantal artikelen waarin het woord voorkomt. Ik heb zowel naar de enkelvoudsvorm *locanda* als naar de meervoudsvorm *locande* gevraagd; soms vinden we beide in hetzelfde artikel en dan heb ik ze meegerekend als één enkel voorkomen.

in een *locanda* in de Far West. In Engeland is *locanda* de vertaling van *bed-and-breakfast* of *pub*; het wordt onder andere gebruikt voor de *Fox and Hounds* op het landgoed van de Spencers. In een *locanda* eten kun je ook op een simpeler niveau: zo vinden we de *locande del mangi e vedi* 'eet- en kijkrestaurants' op de Olympische Spelen van Rome, waar je een bord spaghetti kon eten, en in de restaurantgidsen is ook plaats voor de *trattorie e locande dov'è possibile mangiare alla meglio farinata, trippa, merluzzo come le faceva una volta la nonna* 'de eethuisjes en *locande* waar je eenvoudig meelpap, pens en kabeljauw kunt nuttigen zoals oma die vroeger maakte'. Buiten mededinging is verder de *locanda* van Bethlehem, waarvan sprake is in een artikel over kerststalletjes.

Dit soort voorbeelden laten ons zien wat er gebeurt als een alledaags woord zijn oude semantische kern verliest: als het nostalgische element de overhand krijgt dan accentueert men bepaalde connotaties (het rustieke en de traditionele gerechten), als het realistische element het wint dan accentueert men het rommelige en smerige van vroeger. Verder is het altijd nuttig een woord tot je beschikking te hebben om exotische werkelijkheden te benoemen of te vertalen waarvoor geen precieze tegenhanger bestaat in de taal van je eigen land.

Een verdwenen vervoermiddel: de postkoets

Het woord *posta* duidt een vervoermiddel aan dat niet meer bestaat. Als we erover willen spreken, bijvoorbeeld in een historische roman moeten we ons wel bedienen van woorden uit de vorige eeuw. Maar de aard van de referent is veranderd: in 1827 ging het om een goed zichtbare werkelijkheid van alledag, nu gaat het om een virtuele werkelijkheid, die we wel kunnen noemen maar waar we geen directe ervaring meer mee hebben. Als we dus lezen *Partii da Firenze la mattina dei 9 in posta* 'ik ben om negen uur in de ochtend met de postkoets uit Florence vertrokken', dan is het duidelijk dat het een vervoermiddel betreft waarvan we misschien wel eens een plaatje hebben gezien, en dat we zelfs in andere talen kunnen vertalen, maar we hebben geen idee meer wat het in werkelijkheid betekende om in een postkoets te stappen. En daardoor is de opmerking van Leopardi aan het eind van zijn brief, dat hij om geld te sparen en *per non fare lo splendido* 'om niet de grote heer uit te hangen' heeft gereisd *con una di queste piccole diligenze toscane, che fanno pagar meno che le vetture* 'met een van die kleine Toscaanse diligences die goedkoper zijn dan de rijtuigen', tamelijk vaag, de tekst zelf leert ons het verschil tussen *una piccola diligenza* en *una vettura*, maar deze kennis wordt niet ondersteund door bestaande mentale beelden: de brief biedt ons een blik op een stukje taal uit 1827.

Trouwens ook het woord *posta* verandert van betekenis, als – zoals Franco Musarra me vertelt – enkele decennia geleden in de Marche *posta* het woord was waarmee de streekbussen werden betiteld.

Een stukje Zeitgeist: *romantico*

Nel resto poi, Pisa è un misto di città grande e di città piccola, di cittadino e di villereccio, un misto così romantico, che non ho mai veduto altrettanto.

Trouwens, Pisa is een mengsel van grote stad en kleine stad, van stedelijk en landelijk, een mengsel dat zo romantisch is als ik nergens in die mate gezien heb.

Dit is een van de eerste passages waarin een stad romantisch wordt genoemd. Is dit de toeristische betekenis van romantisch? Als we dit lezen met de ogen van vandaag staan we verbaasd: we hebben er moeite mee het pittoreske van een Lorelei terug te vinden in Pisa. Om te begrijpen wat Leopardi in gedachten had moeten we de LIZ raadplegen. Een van de eerste auteurs die *romantico* gebruiken is Leopardi zelf, wanneer hij reageert op een artikel van de eerste Italiaanse romanticus Lodovico di Breme. Het begrip is dan literair; het gaat om een nieuwe literaire stroming die bekend is geworden door de lectuur van Madame de Staël, *De l'Allemagne*. Maar Leopardi heeft ook een kenmerkend eigen gebruik van 'romantisch', waarvoor ik twee citaten geef.

Perché il moderno, il nuovo, non è mai, o ben difficilmente, romantico; e l'antico, il vecchio, al contrario? Perché quasi tutti i piaceri dell'immaginazione e del sentimento consistono in rimembranza. Che è come dire che stanno nel passato più che nel presente. (22 Ottobre 1828)

Waarom is het moderne, het nieuwe nooit of slechts met moeite romantisch, het antieke, het oude daarentegen wel? Omdat haast alle genoegens van de verbeelding en het sentiment bestaan in herinnering. Dat is net zoiets als wanneer we zeggen dat ze meer in het verleden verkeren dan in het heden.

Notano quelli che hanno molto viaggiato (Vieusseux parlando meco), che per loro una causa di piacere viaggiando, è questo: che, avendo veduto molti luoghi, facilmente quelli per cui si abbattano a passare di mano in mano, ne richiamano loro alla mente degli altri già veduti

innanzi e questa reminiscenza per se e semplicemente li diletta. (E così li diletta poi, per le stesse cause l'osservare i luoghi, passeggiando ec., dove fissano il loro soggiorno). Così accade: un luogo ci riesce romantico e sentimentale, non per se, che non ha nulla di ciò, ma perché ci desta la memoria di un altro luogo da noi conosciuto, nel quale poi se noi ci troveremo attualmente, non ci riuscirà (né mai ci riusci) punto romantico né sentimentale. (10 Marzo 1829).

Zij die veel gereisd hebben merken op (zoals Vieusseux in een gesprek met mij) dat voor hen een reden tot genot bij het reizen is dat ze, nadat ze veel plaatsen gezien hebben, die waar ze toevallig van tijd tot tijd langs komen hun gemakkelijk andere voor de geest roepen die ze al eerder gezien hebben en deze herinnering geeft hun op zich al een eenvoudig genoegen. (En zo vonden ze het later om dezelfde redenen plezierig de plaatsen te observeren, onder het wandelen en dergelijke, waar ze neerstrijken). Zo gaat dat: een plaats is voor ons romantisch en sentimenteel, niet om zichzelf, want hij heeft zelf niets romantisch, maar omdat hij in ons de herinnering oproept aan een andere plaats die wij hebben gekend, maar die als we ons er momenteel zouden bevinden ons niet romantisch en sentimenteel zou voorkomen (en ook nooit zo is voorgekomen).

Als deze betekenis van toepassing is op onze passage, dan doet Pisa Giacomo denken aan Recanati, de stad die hij eens tot elke prijs wilde ontvluchten, maar

die in zijn herinnering steeds mooier wordt. En *romantico* is niets anders meer dan een van die woorden die de *rimembranze* verheerlijken, die Leopardi zo dierbaar zijn.

De Brieven en de Operette Morali

Na deze opmerkingen over de taal van de *Brieven* zou ik kort over de *Operette morali* willen spreken. Ik neem als voorbeeld de dialoog tussen een Elf en een Dwerg.⁷ Dit is een erg actuele dialoog, met zijn toespeling op een duurzaam gebruik van de mineralen, een terugkeer naar een ruilhandeleconomie en het probleem van de varkenshouderij.

Folletto: Ma i porci, secondo Crisippo, erano pezzi di carne apparecchiati dalla natura a posta per le cucine e le dispense degli uomini, e, acciocchè non imputridissero, conditi colle anime in vece di sale.

Elf: Maar de varkens waren, volgens Chrysippus, stukken vlees die door de natuur speciaal bereid waren voor de keukens en kelders van de mensen, en die om ze niet te laten bederven gekruid werden met zielen in plaats van met zout.

Maar de taal van deze tekst is geen vaktaal, zoals in een moderne verhandeling over dergelijke onderwerpen: de auteur wilde een taal gebruiken die iedereen kon begrijpen. Er zijn aanwijzingen dat Leopardi voor deze bundel een geheel eigen taal heeft geschapen. Zo heeft het variantenonderzoek uitgewezen dat hij *figlio* heeft vervangen door *figliuolo*, en wel in de hele tekst van de *Operette*, terwijl de *Brieven* alleen maar *figlio* hebben. De brieven aan Monaldo eindigen met *il suo obbedientissimo figlio Giacomo* 'uw allergehoorzaamste zoon Giacomo', niet met *il suo obbedientissimofigliuolo*. Dat kan men gemakkelijk aantonen met de LIZ, terwijl de volledige tekst van de *Brieven* gedownload kan worden van de website van Lexis.

Maar in de meeste gevallen zijn de lexicale verschillen verbonden met de behandelde onderwerpen. In de *Brieven* heeft Leopardi het niet over elfen. De woorden en vormen die op het eerste gezicht typisch lijken voor de *Operette morali* vanwege hun enigszins archaïsche karakter blijken ook in de *Brieven* voor te komen. Leopardi heeft dan ook een grote variatie in zijn gebruik van woordvormen: naast *dimandare* '(vragen, archaïsch) vinden we, met grotere frequentie *domandare* (vragen, modern), en dat zowel in de *Operette* als in de *Brieven*. Een ander voorbeeld is het gebruik van het ontkenkende voornaamwoord *niuno* (niemand, archaïsch), naast *nessuno* (niemand, modern). De statistieken zijn:

---

⁷ Dit is een van de weinige dialogen die in het Nederlands vertaald zijn, helaas onder de titel 'Spook en gnoom'. Vooral 'spook' staat mij niet aan. Voor mij gaat het om een luchtgeest en een aardmannetje, zodat de titel zou kunnen luiden 'Elf en dwerg'. De vertaling van mijn favoriete Franse Leopardi-vertaler, Michel Orcel, is dan ook *Dialogue d'un Elfe et d'un Gnome*.

Brieven	niuno 3	nessuno 32
Operette morali	niuno 24	nessuno 24

De *Operette* hebben een grotere frequentie van de oudere vorm, maar toch ontbreekt die niet in de *Brieven*.

Hoe kunnen we dan het lexicon van de *Operette* kenschetsen? Aan de ene kant vinden we een keuze uit heel eenvoudige woorden: dagelijkse woorden, die we terugvinden in alle frequentielijsten. Aan de andere kant is ieder stuk gekenmerkt door enkele specifieke woorden, complex van bouw, verbonden met het onderwerp van het stuk, zonder nu precies thematisch te zijn. In sommige gevallen betreft het zelfs hapaxen (woorden die je alleen maar in deze tekst vindt). Een van de voorbeelden in *Elf en Dwerg* is *polizzina* (het papiergeld dat volgens de elf en de dwerg in de ruileconomie vervangen moet worden door schapen). In de *Brieven* daarentegen wordt een *polizzino* genoemd, een briefje bijgesloten in een brief aan Giacomo's oom, die moet proberen om hem een paspoort te verschaffen. De LIZ geeft ons de volgende informatie over de beide woorden:

polizzino mannelijk; 10 voorbeelden, waaronder:

Alfieri, Vita: *polizzino di visita* 'visitekaartje'

Foscolo, Ortis: afscheidsbriefje aan Teresa

Leopardi, Zibaldone: een briefje waarop hij een filologische noot heeft geschreven Nievo: *polizzino di comunione* 'bidprentje'

idem; ook een briefje om aan iemand af te geven

Boito: zelfde gebruik.

polizzina vrouwelijk

Pirandello: 5 voorbeelden in de novelle *La Madonnina*, waar het gaat om *polizzine della riffa* 'lootjes voor een loterij'

en het voorbeeld van de *Operette morali* van Leopardi: papiergeld (bankbiljet).

Een ander voorbeeld van een hapax in dezelfde tekst is *fiammellina*. Leopardi is gek op verkleinwoorden en deze specifieke vorm is verder nergens in de LIZ te vinden.

Conclusie

Ik heb gewezen op het belang van een frisse aanpak van het lexicon van klassieke auteurs als Leopardi. Terwijl men zich meestal concentreert op de rol van schrijvers als taalscheppers en dus ook woordscheppers, stel ik voor ze eerder te zien als getuigen van een taal die in voortdurende beweging is, waar nieuwe elementen bijkomen en oude elementen verloren gaan. We hebben gezien dat de dagelijkse omgangstaal zijn historie heeft, die met taalkundige middelen gedocumenteerd en geanalyseerd moet worden, en dat de afwijkingen van het huidige gebruik zo ver kunnen gaan dat het moeilijk is de teksten te begrijpen, vooral op het vlak van de materiële zaken, maar zoals we bij *romantico* hebben gezien ook wat betreft het intellectuele lexicon. Om dergelijk onderzoek te doen hebben we

nu nieuwe instrumenten en dus ook een nieuwe aanpak. De LIZ voor het verleden en de jaargangen van de *Corriere della Sera* voor de huidige taal zijn het corpus waarmee we de diepte in kunnen gaan, en dat is nu ook mogelijk voor de individuele lezer. Ten slotte ben ik van mening dat de zo bewogen historie van het lexicon van de laatste twee eeuwen minstens even interessant is als die van het ontstaan van het Italiaans.

DEEL 2. DE LANG VERVLOGEN TAAL VAN LEOPARDI*

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik het hebben over de lang vervlogen taal van Giacomo Leopardi en ik zal mijn opmerkingen illustreren met de *Dialogo tussen een almanak-verkoper en een voorbijganger*.⁸

Maar ik had ook kunnen spreken over de lang vervlogen wereld van Giacomo Leopardi. In mijn persoonlijke geschiedenis kan ik nog wel iets herkennen van de wereld van Leopardi, maar voor mijn studenten, die geboren zijn rond 1980, opgegroeid zijn met televisie en zich uitleven op internet, is het erg moeilijk om verbinding te krijgen met het Recanati uit het begin van de negentiende eeuw. Ze lezen niet veel, hun geschiedbeeld heeft geen diepte en hun gevoeligheid is eerder gevoed door visueel materiaal en vooral door muziek dan door teksten.⁹ Toch veronderstellen de literatuurhandboeken de historische traditie, waarbinnen de Italiaanse literatuur ontstaan is, min of meer bekend en zijn ze uitgesproken verbaal van aard. En de taal? Tja, de taal is behoorlijk veranderd en ook daarvan zijn de literatuurgeschiedenissen zich weinig bewust.

In het laatste nummer van het tijdschrift *Italienisch* viel mij het artikel van Norbert Becker op, waarin onder meer de *Dialogo tussen een almanakverkoper en een voorbijganger* besproken werd, in het kader van het literatuuronderwijs op het lyceum. Zijn probleem lijkt vooral te zijn dat er voor literatuuronderwijs zo weinig ruimte beschikbaar is in de programma's. Daardoor kan maar een beperkt aantal teksten van Leopardi gelezen worden, en die teksten moeten vooral kort

---

* Het tweehonderste geboortjaar van Leopardi werd niet alleen in Amsterdam maar ook in Brussel herdacht (op 3 december 1998). Als spreker over de taalkunde bij de eerste herdenking werd ik opnieuw uitgenodigd voor de tweede. Het onderwerp bleef hetzelfde, namelijk de vele veranderingen die in zes generaties in een taal kunnen optreden (het zou aardig zijn een soortgelijk experiment uit te voeren met de *Camera Obscura*, om te zien of alle talen eenzelfde tempo van verjonging vertonen). Dit hoofdstuk bevat tevens een modelbehandeling van woordgeschiedenis aan de hand van het woord *almanacco*. De Italiaanse tekst is eerder verschenen als 'La lingua remota di Giacomo Leopardi', in *Leopardi in Europa*. Firenze: Franco Cesati, 2000.

⁸ Aangezien het geen literaire analyse betreft voeg ik hier de tekst niet apart bij. Hij maakt deel uit van de *Operette morali*. Een Nederlandse vertaling is te vinden in Giacomo Leopardi, *Frederik Ruys en zijn mummies & andere dialogen*, vertaald door Tine Riegen en Anna Maria Domburg. Leiden: De Lantaarn, 1988. De vertalingen van de hier gegeven voorbeelden zijn mijn eigen.

⁹ Dit pessimistische beeld van de niet-lezende student dateert uiteraard van voor Harry Potter.

zijn. De auteur onderschat echter de taalproblemen, want werkend in een situatie waarin Italiaans de derde of vierde vreemde taal is staat hij een receptieve aanpak van de studenten voor. Dat is in Nederland anders. Daar heeft men vooral belangstelling voor het actieve gebruik van de taal, en alles wat daarvoor een obstakel vormt wordt als weinig nuttig beschouwd. Becker meent dat de *Dialogo tussen een almanak-verkoper en een voorbijganger* een erg geschikte tekst is om de leerlingen in te leiden tot het denken van Leopardi (*die Schüler in die Gedankenwelt Leopardis einzuführen*). De *Dialogo tussen een almanak-verkoper en een voorbijganger* schliesst zich an die Sprache der Lehrwerke nahtlos an, ist gut überschaubar, vermag durchaus die Schüler zu Nachdenken anzuregen, und enthält gleichzeitig einige wichtige Aspekte der Gedankenwelt von Leopardi.¹⁰ Persoonlijk ben ik wat sceptischer: vorig jaar heb ik de tekst gelezen met een groepje tweedeaars studenten en daarbij kreeg ik de indruk dat ze hem erg abstract vonden – oninteressant geklets over het geluk – , en dat de taal voor hen behoorlijk moeilijk is.

Ik heb geprobeerd een overzicht te maken van alle afwijkingen van het huidige Italiaans. Dit brengt een aantal problemen met zich mee. Door de ervaring die ik met het Italiaans en de Italiaanse literatuur heb – en dat moet gelden voor iedereen die al geruime tijd in het vak zit – is het erg lastig om de kennisafstand tussen mij en de studenten aan te voelen. Dat geldt ook voor de taal: dat gedeelte van mijn woordenschat dat op lectuur gebaseerd is, is voor die studenten onbekend, tenzij die woorden ook op de televisie te horen zijn. Maar met een Italiaans publiek te spreken over het verdwenen lexicon is nog veel moeilijker, omdat dit publiek per definitie meer competent is in zijn eigen taal dan ik dat ben en zo is het denkbaar dat ik dingen als verouderd bestempel die de native speaker als dagelijks taalgebruik beschouwt. Ik geef meteen een voorbeeld. In de bijeenkomst van drie maanden geleden beweerde ik dat het voltooid deelwoord *veduto* voor ‘gezien’, dat ik tegengekomen was in de bekende brief van Giacomo Leopardi aan zijn zus Paolina (Pisa, 12.11.1827), deel uitmaakte van het verouderde deel van Leopardi’s woordenschat. Grote protesten onder het publiek; sommigen zeiden dat ze de vorm dagelijks gebruikten. Ik heb daar mijn twijfels over, maar wie ben ik om aan de overtuigingen van de native speakers te tornen?

Gelukkig bestaan er controlemiddelen. We bevinden ons nu in het tijdvak van de corpora, die men kan raadplegen om te controleren hoe het echte taalgebruik is, in plaats van het denkbeeldige. Een eerste controle heb ik uitgevoerd in een tekst van 40 jaar geleden, *La Ciociara* van Moravia, die – als woordindex uit het SEILC-project¹¹ – een traditioneel corpus vormt, dat ik goed ken. In die tekst is de situatie nog onbeslist: 17 voorkomens van *veduto* tegenover 236 van *visto*.

---

¹⁰ Op. cit. p. 113

¹¹ Een project van Mario Alinei, waarvan de resultaten gedeeltelijk zijn gepubliceerd bij uitgeverij Il Mulino in Bologna.

Maar ik heb de controle herhaald met een zeer recent corpus, de cd-rom van de *Corriere della Sera* van afgelopen jaar.¹² De uitkomst was onmiskenbaar: 6 voorkomens van *veduto* tegenover 9.365 van *visto*. In werkelijkheid is de verhouding nog dramatischer, want toen ik de gevallen van *veduto* naliep zag ik dat één van de voorbeelden meteen uitgesloten kon worden: dat kwam uit een brief van Piero Verri aan zijn broer Alessandro, opgenomen in de rubriek *Scritto appena ieri* ‘nog pas gisteren’ van Indro Montanelli.¹³ Verder was er een vluchteling uit Istrië, die de grote verandering van de Veneto had gezien (*veduto*), een artikel over een Vermeer-tentoonstelling die de auteur van het artikel had gezien (*veduto*), een artikel over een kinderboek dat deed denken aan *Alleen op de wereld* van Hector Malot, en een artikel over een miraculeuze operatie, die nogal plechtstatig werd besproken: *Da allora, anche chi non ha veduto, sa che può* ‘Vanaf dat moment weet iedereen die [het licht] nog niet gezien heeft, dat het wel kan’. Tenslotte was er een artikel over bijna-dood-ervaringen, waarin over een visioen gesproken wordt en een vrouw vertelt wat ze *veduto* heeft. In de volgende zin heeft diezelfde vrouw het over ‘wat mijn man heeft gezien (*visto*)’, en er wordt een derde persoon en tonele gebracht, die dezelfde scène heeft gezien (*visto*).

Uit deze weinige voorbeelden concludeer ik dat het voltooid deelwoord *veduto* zich in de terminale fase bevindt. En wie dat waagt te betwijfelen confronteer ik met het feit dat we de vorm *visto* tegenkomen in drie op de vier artikelen van de *Corriere della Sera*.

Overzicht van de verschillen tussen toen en nu

De lijst van verschillen bevat verouderde grammaticale elementen, lexicale elementen die om verschillende redenen verdwenen zijn, maar ook lexicale elementen die een andere connotatie hebben gekregen. Deze laatste zijn het geniepigst, want de veranderingen vallen ons niet meteen op. Dat wil ik laten zien door in mijn verhaal iets uitvoeriger in te gaan op de connotaties van het woord *almanak*. Maar ik begin met de grammaticale veranderingen, want die ergeren de studenten het meest. Zij hebben toch al grote moeite om de werkwoordsvormen van het Italiaans te beheersen, niet alleen omdat het systeem op zichzelf ingewikkeld is, maar ook omdat ze vaak last hebben van interferenties uit het Frans, en vooral uit het Spaans, dat ze vaak al kennen. En dus is de ontdekking dat Leopardi *io aveva* gebruikt voor een student die geleerd had dat met het Spaanse *había* de beide vormen (*io*) *avevo* en (*lui*) *aveva* corresponderen, misleidend en brengt het de verworven zekerheden in gevaar.

---

¹² Dit corpus bevat waarschijnlijk zo’n 30 miljoen woorden

¹³ Ik heb de datum van de brief niet genoteerd, maar de broers leefden in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Grammaticale verschillen

De lijst van grammaticale verschillen is de volgende.

1) Het werkwoord *bisognare* wordt persoonlijk gebruikt, in plaats van onpersoonlijk, zoals in het huidige Italiaans. Dat gebeurt al in de eerste zin van onze tekst: *Almanacchi, almanacchi nuovi: lunari nuovi. Bisognano, signore, almanacchi?* 'Almanakken, nieuwe almanakken, zijn er [hebt u] almanakken nodig, meneer?' Persoonlijk gebruik van het onpersoonlijke *bisogna*, in de zin van *occorrono* 'zijn er nodig' is een frequente fout in opstellen, die ik krachtdadig probeer uit te roeien. En hier mag het opeens!

2) Het Toscaanse gebruik van het onbeklemtoonde persoonlijke voornaamwoord als onderwerpsvorm.¹⁴ We zien dat al op dramatische wijze in *Non vi piacerebb'egli che l'anno nuovo fosse come qualcuno di questi anni ultimi?* 'Zou u het niet prettig vinden [zou het u niet bevallen?] als dit nieuwe jaar zou lijken op een van de afgelopen jaren?' Maar we vinden het ook in *Non tornereste voi a vivere cotesti vent'anni* 'zou u deze laatste twintig jaar niet opnieuw willen beleven?', waarin *voi* geen nadruk heeft, en dus in het huidige Italiaans niet gebruikt zou worden.

3) Het gebruik van *cotesto*, waarop ik hier niet inga, omdat ik dat al uitvoerig heb gedaan in het eerste deel van dit hoofdstuk. Het betreft hier een geval van contextuele deixis.

4) Onzekerheid over het pleonastische gebruik van het onbeklemtoonde voornaamwoord: *Cotesto non vorrei* 'Dat zou ik niet willen', waarbij het voornaamwoord niet herhaald wordt, tegenover *lo credo cotesto* 'ik geloof dat wel (letterlijk: 'ik geloof het wel, dat)', waar een kataforisch pronomen gebruikt wordt.¹⁵

5) Congruentie van het deelwoord met het antecedent in een betrekkelijke bijzin, hier wel driemaal: *la vita che avete fatta* 'het leven dat u geleid hebt', *i piaceri che avete passati* 'de genoegens die u gesmaakt hebt' en *la vita ch'ho fatta io* 'het leven dat ik geleid heb.'

6) De beleefdheidsvormen van het persoonlijk voornaamwoord. De voorbijganger spreekt zijn gesprekspartner met *voi* aan (waarbij hij ook werkwoordsvormen gebruikt, die tegenwoordig niet zoveel meer voorkomen, zoals de *passato remoto*: *da che nasceste* 'sinds u geboren 'werd'). De verkoper spreekt zijn klant waarschijnlijk met *lei* aan, of misschien wel met *Vostra Signoria*, wat ik afleid uit het gebruik van *la* in de vorm *arrivederla* 'tot ziens', die hij bezigt, in plaats van de vertrouwelijke vorm *arrivederci*.

7) Verouderde aanspreekvormen, zoals *illustrissimo*, waar je tegenwoordig hooguit *dottore* zou zeggen; en *signorno* (nee, meneer), dat je buiten het militaire

---

¹⁴ In termen van de generatieve taalkunde: Toscaans is geen pro-drop taal, wat het gemeen heeft met het moderne Frans.

¹⁵ Deze constructies zijn respectievelijk Topicalisatie en rechts-dislocatie. De regels bestaan ook nu nog, maar de frequentie is anders.

leven nu slechts schertsend zou gebruiken.

8) De Toscaanse vragende constructie, die begint met *o*, door Leopardi met een *h* geschreven; *Oh che vita vorreste voi dunque?* ‘wat voor leven zoudt u dan willen (leiden)’.

Verouderd lexicon

Ten aanzien van het lexicon heb ik de volgende verschijnselen genoteerd:

1) Allereerst de *passeggere*. Niet zonder een lichte glimlach heb ik gezien dat Indro Montanelli de dialoog citeert als een *Dialogo tra un venditore di almanacchi e un passante* (CdS 01.11.97). Zoals bekend onthoudt het geheugen de betekenis, niet de woordvorm.

2) Weliswaar gebruikt Leopardi de *Operette* om voor zijn eeuw een literatuurtaal te scheppen, wat een grote mate van standaardisatie veronderstelt, toch accepteert hij tamelijk veel synonymie. Zo gebruikt hij in dit fragment, dat ongeveer 450 woorden telt, de drie werkwoorden *cominciare*, *incominciare* en *principiare*, waar het Frans bijvoorbeeld met het ene woord *commencer* toe kan.

Hierover heb ik onmiddellijk een controle uitgevoerd in de *Corriere della Sera*. De gegevens zijn: 2208 voorkomens voor *cominciare* (alleen de onbepaalde wijs is geteld), 102 voor *incominciare* (ook hier alleen de onbepaalde wijs) tegenover 7 voor alle vormen van *principiare*. Deze gegevens laten niet toe om te concluderen dat *incominciare* uit het huidige lexicon verdwenen is, maar wel denk ik dat *principiare* nu als archaïsme mag gelden, dat in het huidige taalgebruik alleen nog maar wordt ondersteund door het zelfstandige naamwoord *principiante* ‘beginner’ of ‘aanvanger’, dat een eigen leven is gaan leiden, en door de voorzetseluitdrukkingen *a principiare da* ‘te beginnen bij’ en *al principio di* ‘aan het begin van’. De gevonden voorkomens van *principiare* komen vooral uit kunst- of muziekrecensies, toch al betrekkelijk gemarkeerde tekstsoorten, bijvoorbeeld: *La mostra ‘La Festa a Roma’ che si tiene in palazzo Venezia, principia dal Rinascimento e si protrae fino al 1870* ‘de tentoonstelling ‘Feesten in Rome’, die in Palazzo Venezia gehouden wordt, vangt aan bij de Renaissance, en gaat door tot 1870’. Een ander voorbeeld is de retorische vraag over het Teatro alla Scala: *Principiare lavori alla vigilia della chiusura del teatro per restauro totale?* ‘(Moeten we) beginnen met werkzaamheden vlak voordat het theater gesloten wordt wegens totale verbouwing?’

3) De vermelding van munten die niet meer gebruikt worden. De mooiste almanak die de verkoper heeft *vale trenta soldi* ‘kost dertig stuivers’. Zoals (econoom en eerste president van Italië) Luigi Einaudi zei – en dit bericht vind ik ook in een aflevering van Montanelli’s rubriek ‘Nog pas gisteren’ – werden kranten in het begin van de twintigste eeuw verkocht voor een stuiver, oftewel vijf centen per exemplaar. Als ik aanneem – wat niet onwaarschijnlijk lijkt – dat de negentiende eeuw geen noemenswaardige inflatie gekend heeft, constateer ik dat de almanak minstens evenveel kost als zes nummers van de krant, wat betekent, uitgaande van een *Corriere della Sera* van vandaag van 1500 lire, dat het werkje tenminste

9000 lire van nu kost¹⁶ Ik weet niet hoe een Italiaanse lezer hierop reageert – de Italiaanse literatuur beweegt zich soms in nogal immateriële sferen – maar ik vind een dergelijke informatie hoogst interessant, ook voor een goed begrip van het fragment. En in het algemeen ben ik van mening dat handboeken letterkunde een hoofdstuk zouden moeten hebben over de verschillende munten die in de verschillende Italiaanse staten in gebruik waren, en vooral over de koopkracht in de verschillende periodes en in de verschillende regio's.

4) Het gebruik van het woord *patto* in verschillende betekenissen, waaronder 'huurprijs' en 'voorwaarde'. In dit fragment komt het wel driemaal voor. *Né anche voi tornereste indietro con questo patto, non potendo in altro modo?* 'Zelfs u zou niet terug willen op deze condities, als u het niet op een andere manier zou kunnen', *Vorrei una volta così, come Dio me la mandasse, senz'altri patti* 'Ik zou het ooit eens zo willen, zoals God het bestiert, zondere verder voorwaarden', en *se a patto di riavere la vita di prima, con tutto il suo bene e il suo male, nessuno vorrebbe rinascere* 'indien op voorwaarde dat men het leven van vroeger zou leiden, met al het goede en het kwade, niemand herboren zou willen worden.'

Alleen dit laatste gebruik (*a patto di*) is nog gangbaar; in de voorzetseluitdrukking is het woord *patto* als fossiel aanwezig. Voor de rest wordt het woord nog wel herkend (bijvoorbeeld vanwege de uitdrukking *Patti chiari, amici cari*),¹⁷ maar het klinkt als een archaisch synoniem van *condizione*.

In de *Corriere della Sera* ontbreekt het niet aan voorbeelden met *patto*: 1861 voorkomens voor het enkelvoud en 454 voor het meervoud, getallen die ik onder voorbehoud geef, omdat deze lijst ook heel wat achternamen bevat. Als we afzien van klassieke *patti*, zoals het *Patto di Acciaio* (het Stalen Pact tussen Hitler en Mussolini), het *Patto di Varsavia* (Warschaupact) tussen de communistische landen of de *Patti lateranensi* (pact van Lateranen) tussen Mussolini en de paus, een gebruik dat ook nu nog voorkomt met het zogenaamde *patto di stabilità* (stabiliteitspact) voor de eurozone, dat gesloten is in Amsterdam, gaat het over het algemeen om twee soorten gebruik. Het eerste betreft accoorden gesloten tussen werkgevers en werknemers, waaronder *de patti di sindacato* (cao's) een voorname plaats innemen, het tweede doelt op kortstondige afspraken gemaakt voor wederzijds nut, zeer frequent in de politiek, vaak geheim, vaak met Umberto Bossi als partner, en culminerend in de beruchte *patti di desistenza* (verkiezingsafspraken), die de partijen beletten om te vissen in elkaars kiezersbestand. Er zijn trouwens ook *patti* die mafiosi betreffen, of *patti* in de wereld van de autoraces. Onder de meest frequente combinaties vinden we *scendere a patti* (tot een vergelijk komen), *stare ai patti* (zich aan de afspraken houden) en *rispettare i patti* (de afspraken respecteren). Het verschil tussen deze afspraken en de *patti* bij Leo-

---

¹⁶ Omgerekend in euro's is dat 4,60 euro voor de almanak en 77 eurocent voor de krant. Inmiddels (2008) kost een krant 1,30 euro.

¹⁷ Het woordenboek van Dentici zegt: effen rekeningen maken goede vrienden.

pardi is groot: een woord dat oorspronkelijk deel uitmaakte van de algemene taal is overgegaan tot de vaktaal van de politiek en dat is juist de reden waarom wij er vreemd tegenaan kijken.

5) Een woord dat haast niet meer bestaat, namelijk *lunario*, 'maanstandenboekje'. In de *Corriere della Sera* vond ik het vooral in de bekende uitdrukking *sbarcare il lunario* 'de eindjes aan elkaar knopen'. De *CdS* heeft 46 voorkomens, wat heel interessant is, want door deze voorbeelden te bestuderen krijgen we een goed idee wie er in onze tijd moeite hebben om rond te komen, en wat die mensen dan doen om in leven te blijven. Maar tegenwoordig is de uitdrukking niet meer te ontleden. Voor de rest vinden we *lunario* in een artikel van Guido Davico Bonino, die begint met de veelbetekenende aanhef: *Lunario è parola che stona con i nostri tempi* 'lunario is een woord dat niet meer in onze tijd past'. Verder is er nog een ander voorbeeld, waarin het samen optreedt met *almanacco*; dit refereert eerder aan de tekst van Leopardi dan dat het deze kan verhelderen.

6) En dan is er *almanacco* dat, zoals ik nog zal uitleggen, tegenwoordig erg veel gebruikt wordt, maar in een heel andere betekenis dan het bij Leopardi had. In andere woorden, de connotaties zijn totaal anders geworden.

En zo vind ik in een korte tekst van rond 450 woorden met gemak 14 taalverschijnselen die begripsproblemen kunnen opleveren of irritatie wekken omdat ze afwijken van onze huidige taalkennis.

Het woord *almanacco*

Alvorens ik dit verhaal beëindig wil ik een analyse maken van het woord *almanacco*, waaruit moge blijken dat de Italiaanse woordenboeken, hoe goed die in het algemeen ook zijn, niet erg behulpzaam zijn voor het begrip van de dialoog van Leopardi, en dat het echte gebruik van het woord afwijkt van de informatie die we in de woordenboeken vinden.

Vooruitlopend op de conclusie kan ik al vast zeggen dat in de betekenis van *almanacco* vijf fasen onderscheiden moeten worden, die elk nog onderverdeeld kunnen worden. De eerste fase vinden we alleen in het etymologische woordenboek van Cortelazzo/Zolli, namelijk de etymologische betekenis, die via het Spaans uit het Arabisch komt. Hierbij gaat het om de astronomische tabellen die helpen om de dagen van de week en de positie van zon en maan te berekenen. Een vaktalig gebruik dus voor de astronomie en de zeevaart.

De tweede betekenis wordt door de woordenboeken als eerste gegeven, waarbij de hoeveelheid details kan verschillen. Het is de betekenis die ik 'kalender plus' zou willen noemen, dat wil zeggen een kalender met extra informatie. Als we de indicaties van de verschillende woordenboeken bij elkaar optellen, heeft deze extra informatie betrekking op astronomische en meteorologische aanduidingen, schijngestalten van de maan, lijsten van feestdagen (bijvoorbeeld naamdagen van heiligen), informatie voor handel en landbouw (de voornaamste jaarmarkten, en misschien het begin van de zaaitijd, de graanoogst of de wijnoogst), en curiositeiten waarmee ongetwijfeld kleine anecdotes, raadsels, en

dergelijke bedoeld worden. In een artikel over een tentoonstelling in Parijs wordt gesproken over roddel en prentjes, nuttige raad, actualiteiten en kleine advertenties. Ik weet niet of de lijst van al deze informatie compleet is, geen woordenboek geeft ze allemaal. In Nederland zouden almanakken van dat type zeker ook indicaties geven over eb en vloed. Wat de woordenboeken helemaal niet noemen, en wat mij essentieel lijkt om de tekst van Leopardi te begrijpen, is dat de informatie over het weer voorspellend van aard is en dat de almanakken waarschijnlijk niet alleen voorspellen wat voor weer het komende jaar zal worden, maar ook welke gebeurtenissen worden verwacht, ongetwijfeld gebaseerd op de stand van de sterren. Als dat element niet vermeld wordt wordt niet duidelijk waarom de verkoper zo de nadruk legt op het geluk dat de klant het komende jaar te wachten staat. Wat verder nog ontbreekt in de omschrijvingen van de woordenboeken is het verband met de preïndustriële wereld, die van de boeren. In de *CdS* daarentegen vond ik een tekst over heiligen en profeten op de voorgevels van de Romaanse kathedralen, die in verband worden gebracht met de boeren uit de almanakken – wel een beetje anachronistisch, moet ik toegeven –. Hiermee kan de genoemde connotatie verklaard worden.

In de derde fase krijgt de extra informatie de overhand; dan richt de almanak zich tot nieuwe groepen gebruikers. De aanwijzingen van de woordenboeken, die vaak te vinden zijn onder een tweede betekenis of onder de vermelding 'betekenisuitbreiding' zijn tamelijk vaag, maar we vinden de volgende soort opmerkingen. Er worden statistische notities toegevoegd, of een jaarkroniek, vaak met betrekking tot bepaalde sectoren van de maatschappij, bepaalde vakgebieden of instanties. Terwijl in de tweede fase *calendario* het meest frequente synoniem is, vinden we in de derde fase meestal *annuario*. Haast alle woordenboeken noemen de *Almanacco di Gotha*, voor de adellijke families – dit werpt een speciaal licht op de verborgen ideologie van de woordenboeken – verder zijn er literaire almanakken en speciale nummers van periodieke publicaties. Het standaardvoorbeeld is de *Almanacco di Topolino* 'de Mickey Mouse almanak'. Voor Leopardi's voorbijganger moet het literaire materiaal de interessantste ontwikkeling zijn: daarom is hij tenslotte bereid zijn dertig stuivers te betalen.

De vierde fase, die in bijna alle woordenboeken ontbreekt, betreft de zogeheten *Libri di Fatti*, waarvan het Engelstalige *Book of Facts* het model is. De almanak van dit type die ik zelf het beste ken is de *Fischer Weltalmanach*, die nog een klein kalendertje bevat, zonder weersvoorspellingen weliswaar, maar waarin vooral de essentiële gegevens over de verschillende landen staan. Het enige woordenboek waarin ik dit type gevonden heb is het *DIB (Dizionario italiano di base)* van Tullio De Mauro, bestemd voor de schoolgaande jeugd, een woordenboek dat mij wel vaker van dit soort aangename verrassingen biedt. Hier vind ik het voorbeeld *Hai già comprato l'almanacco del calcio di quest'anno* 'heb je de voetbalalmanak van dit jaar al gekocht?'. Dit moet de betekenis zijn waarmee onze studenten het meest vertrouwd zijn.

In de vijfde fase ontbreekt de papieren versie. Over deze fase is alleen maar informatie te vinden in artikelen van de *CdS*; voorlopig noem ik alleen de uitzending *Almanacco delle profezie* van televisiezender Raidue, waarin 32 'bekende Italianen' voorspellingen doen voor het komende jaar: een betekenis die dus gebaseerd is op die van Leopardi. Verder heb ik twee internetontwikkelingen gevonden waarover ik straks wat meer zal zeggen. Terwijl het in de eerdere ontwikkelingen ging om actualiseringen van kenmerken die vroeger minder opvielen (minder *salient* waren), betreft het hier vooral metaforische uitbreidingen.

Laten we nu eerst kijken naar het materiaal van de *CdS* 1997. Ik heb veertig voorbeelden van *almanacco* gevonden. Sommige grijpen terug op vroegere betekenissen. We vinden ze in de rubriek 'Nog pas gisteren', waarin we een tekst tegenkomen van Benjamin Franklin, een van de gebroeders Verri en twee vermeldingen van de Parijse tentoonstelling *Le temps retrouvé*, waar een groot aantal voorwerpen tentoongesteld zijn: *calendari, almanacchi, carnet, agende di viaggio e ogni sorta di strumento di 'carta', adatto a misurare i giorni che passano* 'kalenders, almanakken, opschrijfboekjes, reisagenda's en allerlei 'papieren' instrumenten, waarmee de dagen die voorbijgaan gemeten kunnen worden': tussen twee haakjes, deze lijst geeft een mooie definitie van het hyperoniem waar de almanakken onder vallen. Dit is het typische gebruik van historische termen in een historische kontekst, zoals wanneer het woord *stadhouder* voorkomt in een Nederlandse historische tekst of *podestà* in een Italiaanse over de Middeleeuwen.

We vinden één voorbeeld van de astronomische almanak, in de naam van het handboek van Hoepli, *Almanacco astronomico* (sterrengids). Zo'n gids waarin de stand van de sterrenbeelden in verschillende periodes van het jaar staat, kan moeilijk anders heten. Zoals de reclameslogan al zegt: *Chi la testa l'ha tra le nuvole, non può fare a meno dell'Almanacco astronomico* 'Wie met zijn hoofd in de wolken zit, kan niet zonder de sterrengids'.

Het voorspellende element vinden we terug in een voorbeeld waarin men het heeft over een *almanacco oracolare*. De kontekst is interessant: er wordt een Amerikaanse auteur gepresenteerd die de gegevens uit de Bijbel interpreteert als een code van het type van de voorspellingen van Nostradamus. Dit geeft aanleiding tot het commentaar: 'de vijf boeken van de Wet worden een soort *almanacco oracolare*'. Let op het gebruik van *una sorta di* om aan de uitdrukking een negatieve connotatie te geven.

Het agrarische milieu speelt mee in het al genoemde citaat over de *almanacchi dei contadini*.

Het literaire element vinden we terug in enkele verwijzingen naar literaire almanakken uit de eerste helft van de twintigste eeuw: hier betreft het uitgever Mondadori, maar wie zich met Pirandello bezig houdt is ook vertrouwd met de

*Almanacco Bompiani*¹⁸ Een ander, recenter, voorbeeld is de *Almanacco del Bibliofilo*, ook genaamd *Almanacco degli Almanacchi*. Op deze betekenis is ook de gewoonte gebaseerd om de naam *almanacco* te geven aan bepaalde tijdschriften: ik heb een *Almanacco di psicologia sociale* gevonden en de *Almanacco Fotografare*.

Almanakken van het type *Libro di fatti* zijn er erg veel. Vooral de *almanacco del calcio* 'voetbalalmanak' wordt vaak geciteerd, en in dit gebruik kan *almanacco* zelfs in algemene zin gebruikt worden: men kan *citato sugli almanacchi* worden en er wordt zelfs gesproken van een *almanacco personale*, waarin de speler zijn successen plakt (Nederlanders zouden het over een plakboek hebben). Maar we vinden ook *almanacchi* voor andere sporten; ik vond de *sci alpino*, tweemaal de wielersport, en eenmaal de sport in het algemeen. Verder zijn er ook andere *Books of Facts*: in Amerika hebben we de *almanacco di politica*, gemaakt door Michael Barone, die in de CdS enkele malen geciteerd wordt, en dan is er ook nog de *almanacco Roma in cifre*.

De meest verrassende ontwikkelingen zijn echter de volgende:

1) De onderwerpen kunnen op werkelijk alles slaan; zo is er de *almanacco delle morti presunte* 'de almanak van de doodgewaanden', met 42 biografieën van bekende slachtoffers van de maffia, van de journalist Mauro De Mauro (de broer van taalkundige Tullio) tot het jochie dat in zoutzuur is opgelost op last van boss Brusca.

2) De almanak beperkt zich tot de rol van informatiebulletin. Zo probeert een school leerlingen te winnen door het verspreiden van folders, *almanacchi* en promotievideo's. Ik stel me voor dat deze almanakken statistieken geven over de successen van de school, maar als ze vergelijkbaar waren met de *almanacco europeo del calcio*, de Europese voetbalalmanak', dan zouden de ouders massaal op de vlucht slaan.

3) We hebben nog een voorbeeld van een negatief gebruik van *almanacco*. Er wordt een discussie gevoerd over het nut van een vermelding van Lega-politicus Umberto Bossi in een geschiedenisleerboek. Iemand zegt dat je op die manier niet een geschiedenisboek maakt, maar een soort *almanacco*. Opnieuw dient de uitdrukking *una sorta di* als aanwijzing dat de connotatie negatief is.

4) Tenslotte hebben we de drie gevallen van uitbreiding waar geen papier aan te pas komt, waar ik het al over heb gehad: op Raidue en op internet. Voor internet gaat het om een metafoor die gebaseerd is op de oude achttiende-eeuwse almanak. Gianni Riotta schrijft:

Internet è per noi quello che la fiera era per i borghigiani del Medioevo. I mercanti ci vanno per vendere, i gazzettieri per distribuire *almanacchi* e novità. I saltimbanchi, i poeti, i

---

¹⁸ De *Almanacco Bompiani* van 1938 (uitgekomen in december 1937) was een herdenkingsnummer voor Pirandello, die een jaar eerder overleden was.

cantastorie per inseguire il pubblico, i predicatori per convertire le anime, le cortigiane per adescar clienti. Tanti troveranno anima e danaro su Internet, tanti perderanno l'anima e il danaro.

Internet is voor ons wat de jaarmarkt was voor de dorpsbewoners uit de Middeleeuwen. De kooplui gaan er naar toe om iets te verkopen, de gazettiers om *almanakken* en nieuws te venten. Potsenmakers, dichters en straatzangers om hun publiek te vinden, predikers om zielen te bekeren, courtisanes om hun klanten te lokken. Velen zullen hun ziel en hun geld op internet vinden, velen zullen er hun ziel en hun geld verliezen.

Het tweede geval is een metaforische uitbreiding van het *Libro di Fatti*:

il sito ['Calciomercato'] appare su Internet da due anni e offre la lista dei giocatori europei in scadenza di contratto. Dalla prossima stagione offrirà anche l'almanacco europeo aggiornato partita dopo partita di ogni calciatore.

de site ['Calciomercato' = Voetbalmarkt] staat al twee jaar op internet en presenteert een lijst van Europese voetballers van wie het contract afloopt. Vanaf het komende seizoen zal hij ook de *almanacco europeo* presenteren waarin alle wedstrijden van iedere speler bijgehouden worden.

Conclusie

Bij wijze van conclusie denk ik dat de situatie die de jongste generatie het meest vertrouwd is die van de statistische *books of facts* is, vooral als het de sport betreft. Dat zal dus het eerste zijn dat bij de student opkomt als hij de tekst van Leopardi leest. Dat is waarom we behoefte hebben aan meer informatie over het tekstgenre dat Leopardi voor ogen had, en gezien de niet-verbale aard van de ervaringen van de studenten zou het wel goed zijn om de tekst te voorzien van een afbeelding van het soort almanak dat bedoeld is, en misschien een facsimile van een bladzij uit de voorspellingen.

Bovendien ben ik, om terug te keren naar het begin van deze bijdrage, van mening dat de taalkundige moeilijkheden van teksten uit de eerste helft van de negentiende eeuw niet onderschat moeten worden. Hiermee breek ik een lans voor nader onderzoek naar de snelle veranderingen in de Italiaanse taal in de afgelopen twee eeuwen.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo (SEILC), 1: A. Moravia, La Ciociara*. Bologna: Il Mulino, 1973.
- Becker, Norbert. 'Leopardi im Unterricht' *Italienisch* 4 (Nov. 1998): 112-120.
- Cervantes Saavedra, Miguel de. *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Buenos Aires: Espasa-Calpe Argentina, ¹⁹1954.
- . *De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha*, vertaald door J.W.F. Werumeus Buning en C.F.A. van Dam. Amsterdam: Querido & Wereldbibliotheek, 1957.
- Corominas, Juan. 'The origin of Spanish *ferreruelo*, Italian *ferraiuolo*, and the importance of the study of the lingua franca for Romance etymology' *Publications of the Modern Language Association* 53 (1948): 719-726.
- Corriere della Sera, Archivio Elettronico su CD Rom 1997*. RCS Editori-Quotidiani, 1998.
- De Mauro, Tullio. *DIB, Dizionario di base della lingua italiana*. Torino: Paravia, 1996.
- Leopardi, Giacomo. *La vita e le lettere*, a cura di Nico Naldini. Milano: Garzanti, 1983.
- . *Operette morali*, a cura di Paolo Ruffilli. Milano: Rizzoli, ²1986.
- . *Frederik Ruys en zijn mummies & andere dialogen*, vertaald door Tine Riegen en Anna Maria Domburg. Leiden: De Lantaarn, 1988.
- . 'Spook en gnoom' (Dialogo di un folletto e di uno gnomo), vertaald door Gerard ten Velde. *De Tweede Ronde* 11-2 (1990): 120-133.
- LIZ 2.0, *Letteratura Italiana Zanichelli, CD-Rom dei testi della letteratura italiana*, a cura di Pasquale Stoppelli ed Eugenio Picchi. Bologna: Zanichelli, 1995.
- Nencioni, Giovanni. 'Autodiacronia linguistica: un caso personale' *Quaderni dell'Atlante Lessicale Toscano* 1 (1983): 5-33. [Ook te raadplegen op de website van de Accademia della Crusca].
- Vitale, Maurizio. 'Le correzioni linguistiche del Leopardi alle *Operette morali*', in *Studi di storia della lingua italiana*. Milano: LED Edizioni Universitarie, 1992: 223-266.

DE BOER, Minne Gerben. 'Op het strand.' Hoofdstuk 18 van *Woordstudie II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 357-374.

SAMENVATTING

Het woord *spiaggia* 'strand' wordt besproken binnen het veld van woorden die een scheiding tussen land en water aangeven. Hierbij worden historisch verschillende scenario's (frames) onderscheiden, al naar de functie de het strand destijds had. *Spiaggia* wordt vergeleken met zijn synoniemen; alle voorbeelden stammen uit het corpusmateriaal van de LIZ. Speciale aandacht wordt besteed aan de relatie tussen woord en referent. Ten slotte wordt de historie van de uitdrukking *ultima spiaggia* beschreven.

RIASSUNTO

Si discute la parola *spiaggia* all'interno del campo delle parole che indicano la separazione tra terra e acqua. Facendo questo si distinguono quattro scenari, che differiscono secondo la funzione della spiaggia nel periodo in questione. La parola *spiaggia* si confronta con i suoi sinonimi; tutti gli esempi vengono dal corpus della LIZ. Si dedica un'attenzione speciale alla relazione tra parola e referente. Infine si descrive la storia dell'espressione *ultima spiaggia*.

SUMMARY

The word *spiaggia* 'beach' is discussed within the field of words indicating the separation of land and water. Four different frames (scenario's) are distinguished, according to the function of the beach in the different periods. The word *spiaggia* is confronted with its synonyms; all examples come from the materials of the LIZ-corpus. Special attention is given to the relation between words and referents. Finally there is a discussion of the history of the expression *ultima spiaggia*.

KEY-WORDS

Italian lexicon, lexical field of the beach, linguistic change

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

18. OP HET STRAND

HISTORIE VAN HET ITALIAANSE WOORD *SPIAGGIA*

Inleiding

In het achtste hoofdstuk van zijn roman *I promessi sposi* (De verloofden) vertelt Manzoni over de vlucht van Lucia en haar moeder Agnese over het Como-meer:

(1) Il barcaiolo, puntando un remo alla *proda*, se ne staccò; afferrato poi l'altro remo, e vogando a due braccia, prese il largo, verso la *spiaggia* opposta (VIII, 655).¹

De schipper zette zich met een roeispaan tegen de oever af, greep de andere roeispaan en, met twee armen roeiende, koos hij het ruime sop in de richting van het strand aan de overkant.

Even later verwijst hij opnieuw naar die gebeurtenis, maar nu gebruikt hij voor de plaats van aankomst respectievelijk de woorden *riva* en *proda*, en voor het vertrekpunt *le ghiaie del lido*:

(2) Di tal genere, se non tali appunto, erano i pensieri di Lucia, e poco diversi i pensieri degli altri due pellegrini, mentre la barca gli andava avvicinando alla *riva* destra dell'Adda (VIII, 719).

Zo ongeveer, of misschien wel precies zo waren de gedachten van Lucia, en niet heel anders dachten de beide andere reizigers erover, terwijl hun boot langzaam de rechteroever van de Adda naderde.

(3) L'urtar che fece la barca contro la *proda* (IX, 1).

De schok die de boot maakte tegen de oever.

(4) S'udiva soltanto il fiotto morto e lento frangersi sulle ghiaie del *lido* (VIII, 662).

Je hoorde alleen maar de langzame, dode golfslag breken tegen het grint van de kust.

Zin (1) beschrijft een eenmalige gebeurtenis, die zich afspeelt in een fictionele tijd, zo rond 1630 gesitueerd, maar twee eeuwen later verhaald in een taal waar Manzoni en zijn tijdgenoten vertrouwd mee waren, en die ook het publiek van 2000 nog zonder verklarende voetnoten kan begrijpen. Weliswaar vluchten de *boat-people* van nu op een heel wat dramatischer wijze, in een gevaarlijke zeereis, georganiseerd door misdadigers die zich er stevig voor laten betalen, en niet door de liefdadigheid van fra Cristoforo, wiens schipper zelfs niet betaald wil worden. Zie voor een overeenkomstige zin uit 2000:

(5) Il gommone sul quale viaggiava Artur trasportava una trentina di persone. L'altro aveva preso il mare per Valona, dopo aver scaricato la propria "merce" umana sulla costa leccese (CdS 26.10.98).

De rubberboot waar Artur in voer vervoerde een dertigtal mensen. De andere zette koers naar Valona, nadat hij zijn menselijke "koopwaar" gelost had aan de kust van Lecce.²

---

¹ Ik citeer uit de uitgave die verzorgd is door Piero Nardi, waarin de regels per hoofdstuk genummerd zijn.

De ervaring van Lucia en Agnese was eenmalig, maar valt gemakkelijk in te passen in een categorie van soortgelijke ervaringen. Hierbij kunnen we abstraheren van de hier genoemde personen, van het Como-meer, van de organisatie die in dit geval voor de reis zorgt en van de motieven van de vlucht. De standaardsituatie die we aldus beschrijven is nog altijd een bootreis en de aankomst op een plaats die de grens tussen land en water aangeeft. Deze situatie bevat drie geografische begrippen die we moeten benoemen: het water, het land, en de grens tussen beide. Verder maakt hij deel uit van een speciaal scenario, namelijk een vaarscenario, en daarom bekijkt hij deze drie elementen vanuit een vaardersstandpunt.

De plaats van aankomst is steeds dezelfde, maar er worden vier namen aangegeven: *spiaggia*, *riva*, *proda* en *lido*. Deze woorden hebben niet dezelfde betekenis, het betreft hier vier verwante begrippen en de vier woorden zijn synoniem, althans in de deelbetekenis waarin ze hier gebruikt worden.

De woorden die voor deze begrippen gebezigd worden behoren tot het manzoniaanse Italiaans van 1840. Of nog preciezer uitgedrukt, het zijn woorden die Manzoni speciaal gecreëerd heeft voor deze gebruikssituaties, want in de eerdere versie van zijn roman, uit 1827, gebruikt hij nog *piaggia* voor *spiaggia*, een formele variant van een en hetzelfde woord.³

En zo heb ik naar aanleiding van deze standaardsituatie, die behoort tot een vaarscenario, een grondslag gelegd voor een discussie over drie semantische problemen die mij speciaal interesseren: (1) de relatie tussen woorden en hun buitentalige referentie, hier vastgelegd in een standaardsituatie; (2) de eenheid (van vorm en betekenis) van een woord; (3) taalverandering. Ik zal deze discussie voeren aan de hand van het woord *spiaggia*.

Verschillende scenario's waar het strand een rol in speelt.

Manzoni gebruikte het woord *spiaggia* in de betekenis van 'kiezelstrook langs het meer'. Als wij tegenwoordig over een *spiaggia* of een *strand* spreken, dan denken we in eerste instantie aan de zee. In de tijd van de 19e tot de 20e eeuw heeft de kern van de betekenis zich verplaatst. In de 19e eeuw moet voor ons huidige begrip nog een verwijzing naar de zee toegevoegd worden. Deze verwijzing is al aanwezig in een regieaanwijzing van Goldoni in zijn stuk *La Dalmatina* (1758), waar hij zegt: *Spiaggia marittima al termine di un bosco con alcune capanne* (vierde bedrijf, scene 1) 'Zeestrand aan de rand van het bos, met enkele hutten'. In plaats van *spiaggia marittima* hebben we in de 19e eeuw meestal de uitdrukking *spiaggia del mare*. Dit kwam ook voor in het Duits, met *Meeresstrand* (Goethe) en het Latijn sprak van *litus maris*. In *Pinocchio*

---

² Hier gaat het om Lecce in de hiel van Italië, niet om Lecco aan het Como-meer. De roeiboot is een rubberboot geworden, de plaats van aankomst de kust bij Lecce en Agnese en Lucia de menselijke "koopwaar".

³ Deze laatste opmerking wordt niet gedeeld door de moderne woordenboeken, die er aparte lemmata van maken. Opmerkelijk is dat de allereerste versie van de roman, die dan nog *Fermo e Lucia* heet, in al deze passages het woord *riva* gebruikt.

(1883) gaat de hoofdpersoon enige keren naar zee; bij wijze van introductie heeft hij het dan over *la spiaggia del mare*; later, als de plaats van handeling vastligt, kan hij zich beperken tot *spiaggia*.

Zoals we gezien hebben kan de zandstrook langs de zee betekenis krijgen via de scenario's waarin hij een plaats vindt. Laten we er een paar opnoemen.

1) Er is geen scenario.

De eenvoudigste situatie is dat er geen enkel begrip van deze aard bestaat. De mensen kunnen over deze strook land lopen zonder over een woord te beschikken dat het benoemt. Dat betekent dat er nog geen stabiel begrip bestaat. Zo'n situatie is erg frequent; er zijn talloze soorten terreinen in de wereld die te onbelangrijk zijn om in een begrip gecategoriseerd te worden. Volgens Cortelazzo (1966/67) hadden de Romeinen aanvankelijk slechts weinig woorden voor landschappen die met water te maken hadden, wat te verklaren is uit hun niet-maritieme herkomst. Het woord *litus* schijnt dan ook afkomstig geweest te zijn van een substraat.

Vooruitlopend op het historische deel van dit verhaal zien we dat de etymologie van *spiaggia* naar een soortgelijke situatie verwijst: hetzelfde woord werd gebruikt voor een berghelling en voor een strand.

2) Het agrarische en juridische scenario

Voor boeren is het strand een onvruchtbaar stuk land, dat aan niemand toebehoort.⁴ Daarom hoort het economisch gezien tot de zee, zoals men kan zien in de *Institutiones* van Justinianus, die in hoofdstuk 2, over de goederen, beginnen met een juridische definitie van het gemeenschappelijk goed, een definitie die de vorm van een opsomming aanneemt.

(6) *communia omnium: aer et aqua profluens et mare et per hoc litora maris.*

Gemeenschappelijke goederen zijn de lucht en stromend water en de zee en dus ook de zeestranden.

Als we in 2000 dit begrip *spiaggia* willen hanteren, dan hebben we opnieuw een nader bepalend adjectief nodig, we spreken van *spiaggia libera* 'vrij strand'.

(7) *Lo scorso fine settimana ho dovuto constatare che la spiaggia libera di Spotorno è ridotta a un misero fazzoletto recintato e sovraffollato, rispetto alle centinaia di metri di litorale a pagamento (Corriere della Sera van 24.07.94).*

Het afgelopen weekend moest ik constateren dat het vrije strand van Spotorno gereduceerd is tot een miezerig lapje land, dat overbevolkt is en waar een hek omheen staat, tegenover de honderden meters betaalde kuststrook.

De Romeinen zouden deze opmerking niet begrepen hebben; voor hen zou *spiaggia libera* een tautologie geweest zijn. Justinianus voegt er dan ook aan toe:

---

⁴ Vandaar de uitdrukking *arare la spiaggia* 'het strand ploegen', dat wil zeggen 'nutteloze arbeid verrichten'.

(8) *nemo igitur ad litus maris accedere prohibetur, dum tamen villis et monumentis et aedificiis absteineat.*

Niemand mag dus de toegang tot de zee ontzegd worden, zolang hij zich maar verre houdt van de landhuizen, de graftombes en de gebouwen.

En deze grote vrijheid van het strand is heel lang in stand gebleven; we zien nog tegen het eind van de 18e eeuw hoe de schrijver en snelheidsmaniak graaf Vittorio Alfieri met zijn paard langs de Tyrreense stranden galoppeert:

(9) *E me n'andava sempre solitario cavalcando per quelle amene spiagge di Posilipo e Baja, o verso Capova o Caserta, o altrove, per lo più piangendo, [...] (Vita, Epoca 4, cap. 8.9)*

En ik reed aldoor maar eenzaam langs de lieflijke stranden van Posillipo en Baia, of in de richting van Capua of Caserta, of naar andere plaatsen, meestal wenend [...] (*Leven*, Vierde tijdperk, hoofdstuk 8.9)

Trouwens, in het huidige Italiaanse Burgerlijk Wetboek staat nog altijd:

(10) *Appartengono allo stato e fanno parte del demanio pubblico il lido del mare, la spiaggia, le rade e i porti, [...] (Codice Civile, art. 822)*

De zee-oever, het strand, de reden en de havens behoren aan de staat en maken deel uit van het publiek domein.

Waarschijnlijk is *lido del mare* in dit wetboek de directe voortzetting van het *litus maris* van Justinianus en is *spiaggia* erbij gezet ter nadere precisering om ieder misverstand weg te nemen.

Aangezien het strand vrij was kon iedereen er vrijelijk hutten op neerzetten om de netten te drogen. Deze hutten zijn de voorgangers van de huidige strandhokjes, terwijl de *villae, monumenta et aedificia* voortuitlopen op de badinrichtingen en de privé-stranden die het tegenwoordig zo moeilijk maken om de prestaties van Alfieri te evenaren.

3) Het scenario van de zeevaarder

Eigenlijk horen de hutten van Justinianus al tot het tweede scenario, dat van de vissers, een speciaal geval van de schippers waarover we het in het begin van dit verhaal hadden. Voor hen is het strand de plek waar ze hun boten op kunnen trekken in die gebieden waar geen natuurlijke haven voorkomt. Ook van dit gebruik hebben wij nog vele getuigenissen.

4) De toeristische scenario's.

Het strand kan ook gezien worden als verlenging van de zee, waar zich de wrakstukken van vergane schepen verzamelen. Het is het scenario van de strandjutters.

Als de dingen die uit zee komen wonderbaarlijk zijn om te zien, gaan we naar het eerste toeristische scenario: de mensen lopen spontaan te hoop om de walvissen te zien die zich op het strand storten. Uit een andere interesse van mij, de historie van

het talenonderwijs, vond ik het voorbeeld van de potvis van Katwijk. De brave doctor Peeter Heyns, auteur van een leerboek Frans, komt in 1598 aan zijn eind tijdens een reis per postkoets van Amsterdam naar Katwijk om de potvis te aanschouwen die aldaar aangespoeld is.⁵ In de Italiaanse literatuur kennen we een ander voorbeeld van dit scenario: Pinocchio wordt door zijn schoolvriendjes naar het strand meegenomen om de Haai te zien.

Verwant aan dit scenario is dat van het Zeegezicht: in de eerste helft van de 17e eeuw ontstaat bij de Hollandse schilders de mode van de zeegezichten.

Tegen het eind van de 17e eeuw begint het tweede toeristische scenario: het strand als plaats van verpozing. In eerste instantie betreft het rijke buitenlanders; het accent valt dan op de zeewandeling en nog niet op het bad in zee. De eerste tekenen van dit scenario treft men aan in Scheveningen, waar gewandeld wordt op de *promenade*.

- (11) De la Haye, on se rend à Scheveningen par la plus agréable promenade qu'il soit au monde. Celle-ci, longue environ une demi-lieue, "coupée à travers des dunes", se compose d'une allée pour les voitures et de deux chemins pour les piétons, elle est bordée "d'arbres des plus touffus, des mieux entretenus". Des bornes sont disposées à distance régulière. [Dit citaat is afkomstig van Carlo Pilati di Tassulo, die het heeft over een reis op 20 juni 1778] (Corbin, 1988: 50).

De Italiaanse tegenhanger van de Scheveningse Promenade is de Chiaia van Napels, die beschreven wordt door alle deelnemers aan de *Grand Tour*, de eerste toeristen dus.

Met dit scenario hangt ook de verspreiding samen van het Franse woord *plage* over geheel Europa, zoals het Russische *пляж* of het Kroatische *plaža*. In Italië wordt dit gebruik niet zozeer met *spiaggia* verbonden als wel met woorden als Riviera, Lido en Marina, die ook deel gaan uitmaken van eigennamen.

Aan het begin van de 20e eeuw wordt het toeristische strandscenario gedemocratiseerd; in de Italiaanse literatuur vinden we klassieke beschrijvingen in de korte romans *Agostino* van Moravia en *La Spiaggia* van Pavese. Naarmate de 20e eeuw voortschrijdt ontwikkelt zich het toeristische strandleven steeds meer: het scenario vult zich met termen die horen bij het begrip 'vakantieoord' en we vinden een heel netwerk van termen als:

- (12) bagnino, Capitaneria di Porto, nave di salvataggio, cabina, ombrellone, lettino, asciugamano en sdraio, activiteiten als prendere la tintarella, enz.
badmeester, strandwacht, reddingsboot, badhokje, strandparasol, ligbank, badhanddoek en ligstoel, activiteiten als een zonnebad nemen.

Sommige van deze termen dienen als ijkpunt voor deze fase van het toerisme. De eerste attestatie van *tintarella* 'zonnebad' dateert volgens Migliorini uit 1942.

---

⁵ Ik citeer uit Ruijsendaal 1999, p. 23, waar een prent van dit rampentoerisme wordt overgenomen uit Simon Schama.

En tegen het eind van de eeuw gaan we een nieuwe fase in, waarin de badgasten van de vorige fase het strand mijden als de pest, omdat het de plek wordt waar de hele nacht de luidsprekers herriën, strandfeesten gehouden worden tot aan de vroege ochtend, dronkemannen in auto's op elkaar inrijden en de criminaliteit zich verzamelt.

In de tussentijd is ook het geografische begrip *spiaggia* opgekomen, als vakterm uit de fysische geografie, en dit duidt dan een bepaalde kustvorm aan. Hierbij is *costa* 'kust' de bovengeordende term, die kan *alta* en *bassa* ('hoog' of 'laag') zijn en de lage is dan *a delta* of *a spiaggia*.

5) Wisselende en stabiele scenario's

Die hele complexe geschiedenis van het strand vindt zijn weerslag in de huidige beschrijving in de woordenboeken. De scenario's wisselen elkaar af, maar elke periode houdt resten over van vorige scenario's. En er zijn ook standaardsituaties die nooit veranderen, zoals die van het kind met schep en emmertje, die we bij voorkeur associëren met het massatoerisme, maar die ik teruggevonden heb in een prachtige beschrijving rond 1300, van de hand van Domenico Cavalca:

- (13) Lo terzo exemplo si è che si legge di sant'Augustino cioè in quel tempo che lui componea e scrivea li libri della Trinità: andando lui un giorno di ciò pensando alla marina dispartito un poco dalli compagni, vide un putto in su la *piaggia* allato al mare, lo quale con uno cucchiaio mettea l'acqua del mare in una piccola tana la quale avea quine fatta, e dicea che vi volea mettere tutt' el mare.

Het derde voorbeeld is wat we bij Augustinus kunnen lezen, namelijk dat hij, in de tijd dat hij de boeken over de Drieëenheid bedacht en schreef, op een dag, denkend aan deze dingen, zich een beetje van zijn metgezellen verwijderde in de richting van de kust (*marina!*), en daar een jongetje op het zeestrand (*piaggia allato al mare*) zag, die met een lepel het zeewater in een kuiltje goot dat hij gegraven had, en zei dat hij er de hele zee in wilde stoppen.

Cavalca gebruikt dit voorbeeld om tegen dat jochie (*putto*, later in zijn tekst *fanciullo*) te laten zeggen dat zoals het zeewater oneindig is en nooit helemaal in die kuil⁶ past, zo ook de kennis van de Drieëenheid oneindig is en nooit helemaal in een menselijk brein past. In dit stichtelijke exempel zien we helemaal bij toeval als een soort miniatuurtje een kleine strandidylle, geobserveerd rond het jaar 1300, in het vocabulaire van die tijd.⁷

---

⁶ Het woord voor 'kuil' is *tana*, meestal gebruikt voor het hol van een dier.

⁷ Geheel toevallig heb ik een moderne versie van dit verhaal gevonden, waaruit blijkt hoe we de lepel van Cavalca moeten opvatten: *Tant'è vero che nel mondo tutto è relativo, e che lo stesso Sant'Agostino trovò il modo di fare una nuova riflessione sull'esempio di quel fanciullino che con una conchiglia travasava il mare in una buca della spiaggia*, Antonio Baldini, *Amici allo spiedo*, Firenze, Vallecchi, 1932, p. 165 [geschreven in 1923]. Zoveel is zeker dat in de wereld alles relatief is, en dat ook de Heilige Augustinus kans zag om een nieuwe bespiegeling te houden naar aanleiding van dat jochie (*fanciullino*) dat met een schelpje (*conchiglia*) de zee overhevelde in een kuil (*buca*) op het strand.

De eenheid van een woord

De betekenis (*significato*) van een bepaald woord bestaat uit een geheel van deelbetekenissen (*sensi*), die in de regel onderling verbonden zijn door middel van semantische regels. Die semantische regels zijn deels zeer algemeen: metafoor, generalisatie of specialisatie, personificatie, de causale versie van een handeling, en dergelijke, of anders zijn ze juist erg specifiek. Als we geen semantisch verband tussen de deelbetekenissen kunnen herkennen, spreken we van homonymie, maar ik ben van mening dat ieder homoniem potentieel een nieuwe deelbetekenis kan opleveren: een woord kan een homoniem invangen, zoals Jupiter een asteroïde kan invangen en er een nieuwe maan van kan maken.

Maar een woord heeft niet alleen een scala van betekenissen, het heeft ook een scala van vormen. Er is ooit een moment geweest waarop *piaggia* en *spiaggia* in het Italiaans perfecte synoniemen waren, en *spiaggia* dus gezien kon worden als een vormvariant van *piaggia*. Talen hebben een zekere fonologische en fonetische golfbreedte. Eenzelfde identiteit kan men overigens ook tussen verwante talen opmerken. Het begrip 'plek langs de zee' in het domein van de vakantieverblijfplaatsen, kan uitgedrukt worden met woorden als *spiaggia*, *plage*, *beach* en *strand*. Nu zijn *beach* en *strand*, ondanks hun semantische identiteit, formeel gezien verschillende woorden, maar in het geval van het Nederlandse *strand* en het Duitse *Strand* hebben we te maken met hetzelfde woord. En ook het Italiaanse *spiaggia*, het Franse *plage*, het Spaanse *playa* en het Portugese *praia* vertonen een familiegelekenis., waardoor ze varianten van hetzelfde woord worden.⁸ De status van variant blijft bestaan zolang men het verband nog kan leggen; zo niet, dan maken de woorden zich los van de gemeenschappelijke herkomst. *Strand* bestaat ook als het Franse *estran*, en in het Engelse werkwoord *to strand* 'stranden', maar als kometen die het oorspronkelijke zonnestelsel hebben verlaten. Uit wat tot dusver gezegd is volgt dat het begrip eenheid van een woord los staat van de afzonderlijke talen.

De geschiedenis van het woord *spiaggia*⁹

Het woord komt uit het Grieks, *πλάγιον*, dat wil zeggen het schuine.¹⁰ Het wordt gebruikt voor berghellingen, maar ook voor de zee kust. Het woord verbreidt zich overal waar Grieken wonen, in de vorm van het enkelvoud *plaiu*, langs de Adriatische kust, en in de meervoudsvorm *plaiia*, langs de Tyrreense kust, met Napels als centrum.

---

⁸ Lorenzo Coveri wees mij erop dat door het liedje *Vamos a la playa*, dat in de zomer van 2000 erg populair was, onder Italiaanse jongelui de gewoonte is ontstaan om *playa* te zeggen in plaats van *spiaggia*. Hierdoor is het gevoel van eenheid van dit woord weer opgeleefd in zijn onderscheiden formele varianten.

⁹ Voor dit onderdeel heb ik veel profijt gehad van het lange artikel van Cortelazzo/Zolli, 1999 (2e ed.), sub voce *piaggia*, op p. 1182.

¹⁰ Preciezer gezegd, 'datgene wat opzij ligt'; zo is een phalanx *plagia* als ze meer breed dan lang is. Zie Schmidt. III, 192, pp. 488-489.

In Latijnse teksten vinden we de vorm *plagia*.¹¹ Overal volgt het de plaatselijke fonetische wetten en dus wordt het, zoals we al zagen, in Napels *la Chiaia*, de fameuze lange boulevard langs de zee. Deze betekenis van 'kade langs de zee' maakt zich echter los van de gemeenschappelijke stam van de betekenissen van *(s)piaggia*, zoals we kunnen zien in het volgende citaat van Alfieri, waar de beide begrippen in oppositie zijn.¹²

- (14) e me le andava poi ruminando soletto alle sonanti spiagge di Chiaia e Portici (*Vita*, Epoca 2, cap. 2.5)
en die herkauwde ik dan moederziel alleen langs de luidruchtige stranden van Chiaia en Portici (*Leven*, tweede periode, hoofdstuk 2.5)¹³

De semantische regel die hier toegepast is keert echter ook in andere situaties terug: in Kroatië heeft *riva* dezelfde betekenis van strandboulevard gekregen.¹⁴

Vanaf de 13e eeuw vinden we het woord in het literaire Italiaans, in vier betekenissen:

- 1) een open terrein, een vlakte.¹⁵
- 2) een berghelling.
- 3) een open (verlaten) terrein langs de zee.
- 4) vooral in het meervoud, maar in een poëtische context ook in het enkelvoud, in de zin van landstreek, gezien met een zekere nostalgie. Men gebruikte toen de uitdrukking *le patrie piagge* 'de voorvaderlijke streken', zoals we nu hebben *i patri lidi* (meermalen voorkomend in de *Corriere della Sera*).

Ik denk dat we voor die vroege periode één enkele betekenis kunnen aannemen, namelijk 'open terrein', en de nuances kunnen toeschrijven aan de context. *Le amene piagge* (de lieflijke streken) duiden meestal op een landelijk gebied waar men geniet, de *povere piagge* (arme streken), met hier en daar een armzalig stulpje (*casuccia*) bevinden zich zonder uitzondering aan zee. Een paar voorbeelden:

Marco Polo beschrijft een *piaggia* in de grote vlakten van Azië:

- (15) Entro Ciorcia; e in quelle contrade àe grandi *piagge*, ove non è abitagione, cioè di castelle e di cittadi, ma èvi buon[a] pas[tura] e acqua assai (*Milione*, 63).
Ik ga Ciorcia binnen, en in die streken zijn grote vlakten, waar niemand woont, en dus geen dorpen en steden zijn, maar er is goed grasland en heel wat water.

---

¹¹ Behave in het maccheronische neplatijn van Folengo, begin 16e eeuw, die de accusatief meervoud *spiaggias* gebruikt.

¹² Dit is dus een geval van een zogenaamde 'lexical split'.

¹³ De Napolitaanse sprookjesschrijver Giambattista Basile (17e eeuw) heeft het (in zijn dialect) over de *marina de Chiaia* (*Cunto*, p. 326 en p. 636).

¹⁴ Dit is een ontwikkeling in het hele Venetiaanse gebied; overal vinden we *riva* in plaats van *argine* 'dijk'.

¹⁵ Deze betekenis, die niet etymologisch is, wordt door sommige auteurs verklaard door een kruising met *piaga* 'vlakte'. In mijn terminologie zou deze betekenis van *piaga* dus ingevangen zijn door *piaggia*.

Voor Dante citeer ik twee voorbeelden uit zijn *Rime*: het eerste (*Rime* 61) beschrijft een jachtscène, die zich dan in de vlakte afspeelt, het tweede (*Fiore* 33) een schip dat op het strand verankerd ligt:

- (16) Sonar brachetti, e cacciatori aizzare,
levare, ed isgridar le genti,
e di guinzagli uscir veltri correnti,
per belle *piagge* volgere e imboccare,
assai credo che deggia dilettere
libero core e van d'intendimenti.¹⁶

Yelping of dogs, and hunters' rousing shout,
starting of hares, and yelling men around,
dashing of many a hound from leash unbound,
running on lovely meadows in and out—
immensely all these things delight, no doubt
a heart that free of somber cares is found.

- (17) Fra me medesmo comincià' a pensare
Ch'era follia se più navicava,
Se quel maltempo prima non passava
Che dal buon porto mi facé' alu[n]giare:
Sì ch'i' allor m'ancoi a una piag[g]ia,
Veg[g]endo ch'i' non potea entrar in porto:¹⁷

En Petrarca (*Canzoniere*, 237, 19):

- (18) Consumando mi vo di *piaggia* in *piaggia*
el dì pensoso, poi piango la notte".¹⁸

In de loop van de 14e en 15e eeuw treedt er een vormverandering op: *piaggia* → *spiaggia*, met een voorvoegsel *s-*, dat Cortelazzo en Zolli rangschikken onder hun vijfde type van *s-*, waarin geen betekenisverandering optreedt. Waarschijnlijk hebben we hier een morfologische regel die *s-* toevoegt aan basiswoorden die een betekenis van uitgestrektheid hebben (zie ook *piazza* 'plein' – *spiazzo* 'open terrein').

Deze nieuwe vorm vindt onmiddellijk ingang en lijkt al gauw de andere te vervangen. Maar hij dringt niet door tot het buitenland, en Petrarca heeft de oude vorm al vereeuwigd in zijn poëzie. Zo ontstaat er een verdubbeling waarin *piaggia* bij voorkeur in de poëzie gebruikt wordt, en zich ook specialiseert in positieve zin (*amena piaggia*, *piaggia aprica* 'zonovergoten veld'). In het proza wordt het steeds

---

¹⁶ Ik heb de prachtige Engelse vertaling van Joseph Tusiani toegevoegd, die ik op internet gevonden heb.

¹⁷ Bij mijzelf begon ik te bedenken/dat het waanzin was als ik verder voer/als dat noodweer eerst niet voorbijging/dat mij van de veilige haven weghield/zodat ik toen voor anker ging op een strand/ziende dat ik niet de haven binnen kon varen.

¹⁸ In Duitse vertaling: 'So gehe ich – und verzehre mich – von Ufer/ zu Ufer, sinne, weine in den Nächten' (vertaling Ernst-Jürgen Dreyer).

zeldzamer, met enkele uitzonderingen die uitgelegd kunnen worden als een bewust teruggrijpen op de taal van het gulden tijdperk (*periodo aureo*); hij is typisch voor Leopardi en komt een enkele maal voor bij Pirandello. Manzoni, die zoals zo vaak het lexicon van het moderne literaire Italiaans heeft gecreëerd, heeft de doodsteek gegeven aan *piaggia* in het proza.

In het licht van deze ontwikkeling concludeer ik dat al sinds eeuwen *spiaggia* de gewone term is (met *riva* als concurrent in het Noorden).¹⁹

Hoe een lexicale eenheid verandert

Ik zou het verschijnsel van de lexicale verandering willen illustreren, niet met het hele woord *spiaggia*, maar met een speciaal gebruik: de uitdrukking *l'ultima spiaggia*, gedocumenteerd in Cortelazzo en Cardinale in de betekenis 'de laatste hoop, de laatste kans'. Wat zouden we kunnen zeggen over deze uitdrukking, die een nieuw element in de Italiaanse taal vormt? Laten we eerst de betekenis vastleggen. Volgens Duro is de betekenis: de laatste hoop, de laatste kans om een probleem op te lossen, en hij citeert het voorbeeld: *Per molti lavoratori stranieri il nostro paese è l'ultima spiaggia*; 'voor veel buitenlandse arbeiders is ons land het laatste strand'. Deze uitdrukking is een aanpassing van het Engelse *On the Beach*, de titel van een destijds veelgelezen boek van Nevil Shute, dat in het Italiaans vertaald was onder de titel *L'ultima spiaggia* (zie Duro voor deze informatie). De *terminus a quo* is dus 1957, de uitdrukking kan pas sinds de verschijning van het boek overgenomen zijn. Maar de betekenis komt niet overeen met die van de roman, waar het Australische strand het laatste was waar de kernbesmetting aankwam. Zie de omschrijving in de Zingarelli, waarin het gaat om het slotmoment van het leven, dat gezien wordt als een lange reis. En dan denken wij onmiddellijk aan het personage van Ulisse uit de Divina Commedia, die *dall'ultimo lito* – dat is de vorm die het woord bij Dante heeft – steeds verder doordrong, *infin che'l mar fu sopra noi richiuso* (Inferno 26: 142).²⁰ Wanneer dus de titel van het boek van Shute vertaald wordt (1957) wordt er een idiomatische uitdrukking aangemunt, die een begrip overneemt dat al latent in de Italiaanse cultuur aanwezig is; hij maakt daarvan een onvolmaakte leenvertaling die veel succes zal hebben.

We kunnen nu de gebruikelijke vragen stellen over nieuwvormingen. De datum is 1957. De auteur is de vertaler van het boek. De verspreiding zal waarschijnlijk in 1959 zijn begonnen, toen de film uitkwam. De documentatie vindt veel later plaats. Cortelazzo/Zolli verwijst naar 1973, de eerste vermelding in de kleine Zingarelli, en Cortelazzo/Cardinale geven als eerste citaat (in *Il Manifesto* van 21 oktober 1979): *Sono studente universitario, la Fiat è l'ultima spiaggia* 'ik ben universitair student; de Fiat

---

¹⁹ Dit kan mooi aangetoond worden met de Bijbelvertalingen van de dialectoloog Lucien Bonaparte. De evangelietekst is Matt. 13:2 *et omnis turba stabat in litore*. De Venetiaanse vertaling luidt: *e tuta quella zente s'ha fermà su la riva*, de Friulaanse: *e dute le int stève su le rive*, de Piemontese: *e tutta sta furfa a stasia sù la riva*, maar die van de Romagna luidt: *totta clà folla pu là stèva ins là spiàgia*.

²⁰ 'And over our heads the hollow seas closed up' (Vertaling Dorothy Sayers). Voor alle duidelijkheid, de term *ultimo lito* komt niet bij Dante voor (wel *l'un e l'altro lito*); het gaat mij hier om de gedachte.

is mijn laatste kans'; voordat de zee zich boven zijn hoofd sluit, is men geneigd te zeggen. Het vormingsmodel is het hergebruik van een bekende titel, een zeer frequent model in de wereld van de mass-media. Hergebruik (*riciclaggio*) is een term van Michel Bastiaensen (Bastiaensen 1995), die hij gebruikt heeft voor het verwerken van literaire citaten in titels van krantenartikelen, maar die ik op mijn beurt voor idiomatische uitdrukkingen hergebruikt heb in De Boer 2000b.

En deze uitdrukking herneemt een oude latente betekenis uit de Italiaanse cultuur. Ik zal drie etappes van de prehistorie van het moduul geven, die – in de vorm *l'ultimo lido* – laten zien hoe het begrip zich geleidelijk gevormd heeft.

Het eerste voorbeeld heeft nog betrekking op de concrete betekenis in een citaat van de verzamelaar van reisverhalen Ramusio (ca 1550):

- (19) nell'*ultimo lito* del mar Oceano, dove la Norvegia e la Svezia [...] si congiungono.
aan de laatste streek van de Oceaan waar Noorwegen en Zweden samenkomen.

Het gaat hier om de beschrijving van het leven der Laplanders: *lito* heeft hier de algemene betekenis van gebied, dat we ook hadden voor de *piaggia* van Marco Polo, en *ultimo* wil zeggen daar waar de reis voltooid is.

Het tweede voorbeeld combineert deze betekenis met de metaforische. Het komt voor in een passage uit een gedicht van Vincenzo Monti *Nell'anniversario della morte di Luigi XVI* (1799):

- (20) Bonaparte ha nel cielo i rivali,
perché averli non puote quaggiù.
Lo splendor delle franche bandiere
gli occhi all'Indo da lungi percote;
che si scuote. - e sull'ali leggiere
lor dirige segreto un sospir:
ma del Cafro *su l'ultimo lito*
l'Anglo atterra lo sguardo smarrito;
che dell'oro sua forza, già vede
la gran fonte al suo piede - finir.

Bonaparte heeft in de hemel zijn rivalen
omdat hij ze hierbeneden niet kan hebben.
De luister van de Franse vlaggen
treft de ogen van de Indiër van verre;
die zich schudt – en op lichte wieken
er heimelijk een zucht op richt:
maar op het laatste strand van de Kaffer
vernedert de Engelsman zijn verloren blik
want van het goud, zijn kracht, ziet hij reeds
de grote bron aan zijn voeten – opdrogen.

Sint Helena is het eind van de concrete reis: het verre eiland waarna er geen andere meer komen, maar ook de laatste etappe van het leven van Napoleon. De metafo-

rische betekenis is de etappe waarna er geen andere meer komen, en die heeft dus bepaald nog niet de connotatie van 'nieuwe kans'.

In het derde voorbeeld zien we de metafoor al geheel gevormd. Het betreft de beschrijving van een bal in *Oro Incenso Mirra* ('Goud, wierook, myrre'), een roman van Alfredo Oriani, geboren in Faenza, waar misschien *lido* de term voor *spiaggia* is:

(21) Persino molti vecchi si erano lasciati vincere dall'orgasmo generale, e passavano a braccetto di qualche maschera affettando di satireggiare se medesimi nell'esagerazione del portamento, ma in fondo trepidanti di una tale ripresa di giovinezza, che li rituffava nell'onda inebriante della vita dopo tanti anni *trascorsi in secco sull'ultimo lido*.

Zelfs hadden veel oude mannen zich laten meeslepen door het algemene orgasme, en ze liepen voorbij gearmd met een masker, ogenschijnlijk als een satire op zichzelf in hun overdreven gedrag, maar eigenlijk benauwd over zulk een hervatting van hun jeugd, die hen weer onderdompelde in de bezwijmende golf van het leven na al die jaren doorgebracht op het droge aan het laatste strand.

Ook hier is de metafoor negatief; er is geen sprake van hoop of een nieuwe kans. De verandering ten goede moet opgetreden zijn tussen 1905 en 1957 en ik nodig mijn lezers uit te beginnen met de naspeuringen.

Maar ik zou nog een laatste opmerking willen maken over deze uitdrukking, namelijk dat de woordenboeken niet de juiste omschrijving geven. Want als we in de kranten kijken hoe de uitdrukking nu gebruikt wordt, dan ontdekken we tot onze verbazing dat het een tamelijk frequente stijlfiguur is: 96 voorkomens in de *Corriere della Sera* van 1998. Hoe komt dat zo? Het antwoord is eenvoudig: *l'ultima spiaggia* is een stereotiepe uitdrukking geworden in de taal van de sportverslagen, bijvoorbeeld wanneer de wedstrijden tussen degradatiecandidaten beschreven worden.²¹

Theoretische beschouwingen

In deze paragraaf wil ik ingaan op enkele theoretische punten.

1) De stabiliteit van de begrippen

Laten we uitgaan van de kontekst van de vlucht van Lucia en Agnese, zoals die gepresenteerd is in het eerste citaat. Er wordt gesproken over een eenmalige gebeurtenis, gesitueerd in het jaar 1628 en uitgedrukt in algemene termen. In deze zin vinden we twee soorten begrippen.

1) geografische begrippen: de rivier en zijn oevers; het idee een rivier over te steken (gelexicaliseerd in de uitdrukkingen *prendere il largo* 'het ruime sop kiezen', *staccarsi dalla proda* 'zich van de oever losmaken', *vogare verso l'altra proda* 'naar de andere oever varen'). In deze kontekst is het idee van oversteken al gecombineerd met het domein van de scheepvaart; daarnaast zou je ook het domein van het zwemmen

---

²¹ Dat de taal van de sportverslagen een vergaarbak van verschaalde cliché's is, is wel bekend, zie Schweickard 1987, speciaal pp. 155/6 *Redensarten und Sprichwörter*, maar deze speciale uitdrukking ontbreekt bij deze auteur.

kunnen hebben, dat in de geschiedenis stabiel is, want minder onderhevig aan technische variatie.

2) begrippen die te maken hebben met het varen: de schipper en zijn boot, de beide roeispanten, het werkwoord *vogare* 'roeien' (een adverbiale modificatie van het begrip 'varen'), *prendere a due braccia* 'met twee handen aanpakken' (= een manier van roeien).

De geografische begrippen kunnen als tamelijk stabiel beschouwd worden, aangezien ook de referenten stabiel zijn.²²

Boten zijn er nog steeds, maar de techniek kan veranderd zijn (motorboten). Dus naast de techniek van 1840 (die we ook nu nog kunnen tegenkomen, bijvoorbeeld bij overstromingen), hebben zich nieuwe subdomeinen gevormd, de motorvaart en de roeisport, die allebei een terminologie hebben die gebaseerd is op het vorige domein.

2) Woorden, referenten en begrippen

In de semantiek kunnen we onderscheiden tussen:

- 1) de referent, dat wil zeggen de speciale waterweg die een rol speelt in de eenmalige gebeurtenis die hier beschreven wordt;
- 2) Het begrip, dat tracht deze waterweg te categoriseren. In ons voorbeeld vinden we twee begrippen: een als autonome categorie, de ander als deel van een andere categorie);
- 3) het woord dat het begrip benoemt. In dit geval hebben we het woord *fiume* (rivier) voor het autonome begrip, de uitdrukking *ramo del lago* ('tak van het meer') voor het complexe begrip. In dit voorbeeld bestaat er een benaming voor de eenmalige referent, de eigenaam Adda, maar ook de uitdrukking *ramo del lago di Como*.

Natuurlijk had het woord in kwestie best meer begrippen kunnen benoemen; in dat geval zou de discussie die ik hier houd betrekking hebben op een van de deelbetekenissen van het woord.

Manzoni categoriseert de Adda dus als een exemplaar van het begrip 'waterweg tussen twee oevers'. Aan dit begrip geeft hij de naam *fiume*. Hij had het ook de naam *fleuve* of *flumen* kunnen geven (andere benamingen, behorende tot het lexicon van een andere taal).²³ Maar ook de categorisatie had anders kunnen uitpakken, men had een onderscheid kunnen maken tussen een grote en een kleine rivier (zoals de Fransen doen, die deze begrippen dan lexicaliseren met *fleuve* en *rivière*). En de Franse vertaler moet dan tussen beide woorden kiezen en dus zelf de beslissing nemen – die de auteur achterwege gelaten heeft – onder welke categorie de Adda valt.

---

²² Daar zijn wel uitzonderingen op. Bijvoorbeeld in de roman *La chimera* van Vassalli, die een niet langer bestaand dorp beschrijft (een punt dat hij ook expliciet behandelt).

²³ Op dezelfde manier kan een en hetzelfde begrip weergegeven worden door *vogare* (*I Promessi Sposi*) of door *remigare* (dezelfde passage in *Fermo e Lucia*). En net als in de andere gevallen bij Manzoni heeft de verandering het oude woord gedood, althans in de betekenis die het heeft in het domein van het varen.

3) Over de scenario's

We hebben hier scenario's op verschillend niveau. Een rivier kan overgestoken worden om niet nader gepreciseerde redenen of om aan machtige vijanden te ontsnappen. Men kan een rivier oversteken of een zee oversteken (zoals in het geval van de *boat people*). We kunnen abstracties hebben op verschillend niveau. We kunnen onderscheiden tussen scenario's die ontleend zijn aan een aantal analoge voorbeelden, of scenario's die afgeleid zijn van een bepaalde semantische theorie (die misschien nog in uitvoering is). Ik zou de eerste standaardsituaties willen noemen (in het Italiaans *situazioni tipo*) en de term scenario voor de laatste reserveren.

In de scenario's van dit laatste type moet de abstractie nogal algemeen van aard zijn. We bereiken dan het niveau waarop de lexicale en conceptuele opposities gevormd worden. In de praktische uitvoering van een semantisch probleem is het te prefereren om meer details toe te voegen bij de keuze van de standaardsituaties: op die manieren zijn eventuele taalkundige verschillen gemakkelijker te vangen. Zonder het voorbeeld van Cavalca, een zeer gedetailleerde standaardsituatie, had ik nooit het verschil gezien tussen de woorden *tana* en *buca* voor dezelfde referent.

4) Synonymie

In de hier besproken voorbeelden hebben we een groot aantal synoniemen gevonden. Deze synoniemen kunnen we bestuderen op het niveau van de totale betekenis van de betrokken woorden. De deelbetekenis die ons hier interesseert maakt in elk synoniem dan deel uit van een complexer semantische structuur. Ze kunnen ook paradigmatisch bestudeerd worden: om welke redenen worden in een bepaalde situatie sommige woorden door andere vervangen? Een van de redenen zou kunnen zijn de wil van de auteur om een zekere variatie in zijn tekst te bereiken, een stylistische eis die behoort tot de literaire conventies van de tijd en de cultuur. Een andere reden zou kunnen zijn de diverse kleur die het geheel van deelbetekenissen – dus het behoren tot een complexe betekenis – aan de afzonderlijke woorden geeft. En tenslotte zijn er de verschillen in register; in ons voorbeeld schijnt het dat – al bij Manzoni – *spiaggia* tot het neutrale register behoort, terwijl *lido* een meer literaire variant is.²⁴ In onze recentere voorbeelden zijn *arenile* en *litorale* meer bureaucratische varianten van *spiaggia*, maar aangezien het gebruik van bureaucratische woorden veel voorkomt in krantentaal, kunnen we ze hier gebruiken als varianten van de neutrale.

---

²⁴ Het is moeilijk om hier definitieve oordelen over uit te spreken, aangezien de huidige connotaties van de woorden ook afhangen van het gebruik dat de auteurs er in het verleden van hebben gemaakt en van hun betekenis als rolmodel.

5) Spiaggia del mare

We moeten twee soorten verandering onderscheiden:

- 1) Er heeft een conceptuele verandering plaatsgevonden: de verplaatsing van de semantische kern.
- 2) Er heeft een lexicale verandering plaatsgevonden: een complexe uitdrukking is de voorbode van een nieuw begrip in wording. Voorlopig moeten we dat aanduiden met een complexe uitdrukking, om het niet te verwarren met het ruimere begrip dat door het bestaande woord wordt uitgedrukt.

Pas nadat het nieuwe begrip aanvaard is kan de uitdrukking vereenvoudigd worden. Op dat moment verplaatst zich de semantische kern, omdat de nieuwe betekenis zo langzamerhand voor de spreker relevanter is geworden dan de vroegere. Op die manier wordt een woord polyseem.²⁵

6) Verband tussen scenario's en vakdomeinen

In dit verhaal heb ik de scenario's inductief vastgesteld op grond van de voorbeelden. Maar we zouden ze ook kunnen onderscheiden volgens de criteria van de vakgebieden (in de ruime zin van het woord) van degenen die over het strand spreken: jurist, landbouwer, visser/schipper, toerist (in vier variëteiten) en wetenschapper (in dit geval de geograaf). Dit wil zeggen dat we vaktalen onderscheiden al naar de beroepen van de mensen en dat ieder taalgebruik vaktalig is. Dat is een oude gedachte van Alinei.²⁶ Tegen deze gedachte zou men kunnen inbrengen dat juist het feit dat de scenario's elkaar afwisselen erop wijst dat er een algemene taal is, die vervolgens in de loop van de geschiedenis allerlei soorten vaktalen in zich opneemt.²⁷ De oorsprong van dit scenario-begrip is te vinden in het frame van Fillmore.²⁸

7) Hoe herkennen we het ontstaan van nieuwe scenario's?

In deze bijdrage is voorgesteld de elementen van een scenario te gebruiken als middel om het optreden van een nieuw scenario te dateren. (Zie het voorbeeld van *tintarella*). Als we eenmaal de verzameling elementen vastgesteld hebben van het nieuwe scenario kunnen we proberen er de eerste attestaties van te vinden, Deze data zijn dan ijkpunten (*spie*) voor een scenariowisseling.²⁹

8) De rol van het wetenschappelijk scenario

Het wetenschappelijke scenario ontstaat op het moment dat het bewuste domein voorwerp van een wetenschappelijk discours wordt. Dan ontstaat er een weten-

---

²⁵ Een ander voorbeeld van een verplaatsing van de semantische kern zien we in de bespreking van het woord *casupola* in De Boer 2000a.

²⁶ Zie Alinei 1974, p. 186: Het lexicon als geheel van georganiseerde kennis.

²⁷ Ook het omgekeerde komt voor: de moderne vaktal van de geografie is in grote mate gebaseerd op de algemene taal.

²⁸ Zie voor een recente formulering Fillmore en Atkins 2000.

²⁹ Ook deze techniek, de zelfdatering (*autodatazione*), is afkomstig van Alinei.

schappelijke terminologie die eventueel gebaseerd kan zijn op het bestaande vocabulaire in de algemene taal. Maar de wetenschap ontstaat ergens en wordt dan internationaal, ook al kunnen er verschillende nationale scholen zijn. Dit feit creëert internationale terminologische keuzen, die ook in conflict kunnen komen met de bestaande uitdrukkingen in de bewuste algemene taal, of in vaktalen die nog niet wetenschappelijk opgebouwd zijn. Na het vormen van een wetenschappelijke terminologie ontstaat het probleem van de interactie tussen de wetenschappelijke terminologie en het bestaande lexicon. Hierin kunnen velerlei casuïstieken optreden, afhankelijk van de zichtbaarheid van het domein en van de vertrouwdheid van het publiek met de wetenschappelijke terminologie.

9) De poetische taal

De context die ik hier poëtisch heb genoemd impliceert dat in bepaalde gebruikssituaties 'poëtische' begrippen gecreëerd worden, dat wil zeggen begrippen die een zekere retorische waarde hebben (bijvoorbeeld *i patri lidi*), maar tegelijkertijd ook lexicale specialisaties (*lido* in plaats van *spiaggia*). Er is dus een verband tussen retorische effecten en een gespecialiseerd lexicon. Dat het poëtisch lexicon (speciaal in Italië) in de 20e eeuw verandert is een aanwijzing van een retorische verandering, die ontegenzeggelijk verband houdt met politieke en sociale veranderingen.

10) Internationalisatie

In de geschiedenis van het woord *spiaggia* zijn er twee momenten van internationalisatie geweest. Het eerste was toen *plagia* zich verbreidde in de Romaanse wereld, het tweede toen het Franse *plage* de grenzen van Frankrijk overschreed om zich te verspreiden over een ruimere wereld. De leenwoordentheorie zou een kader moeten vormen om aan te tonen dat deze beide momenten corresponderen met culturele invloed van een 'geavanceerde' cultuur op andere culturen, die dan een adstraat vormt voor het bestaande lexicon.

Bibliografie

- Alighieri, Dante. *The Divine Comedy, I. Hell*, translated by Dorothy Sayers. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1949.
- Alinei, Mario. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- Basile, Giambattista. *Lo Cunto de li Cunti*, uitgegeven door Michele Rak. Milano: Garzanti, 1986.
- Bastiaansen, Michel. 'Echi letterari nei titoli della stampa periodica' *Civiltà italiana* 19 (1995): 23-35.
- Boer, Minne G. de. 'Dove abita la gente', in Zsuzsanna Fabián & Giampaolo Salvi (red.). *Semantica e lessicologia storiche*, Atti del XXXII Congresso Internazionale di Studi, Società di Linguistica Italiana Budapest, oktober 1998) (= SLI 42). Roma: Bulzoni, 2001(a): 71-84.
- . 'Chi è costui?', in Atie Blok-Boas, Costantino Maeder & Mauro Scorretti (red.). *Frase e testo: Studi in onore di Vincenzo Lo Cascio*. Florence: Franco Cesati, 2001(b): 119-137.
- Bonaparte, Lucien. *Le traduzioni del Vangelo di S. Matteo nei dialetti italiani promosse da L.L. Bonaparte*, bezorgd door Fabio Foresti. Bologna: CLUEB/anastatica, 1980-1984:
- L'evangelio secondo S. Matio*, versione di Gianjacopo Fontana in Veneziano. London, 1859;
- Lu Vanzèli seònd S. Matie*, versione di Pietro dal Pozzo in Friulano. London, 1860;
- L'Evangeli secound Matteo*, versione di Enrico Geymet in Piemontese. London, 1861;
- É Vangëli sgönd S. Matí*, versione di Antonio Morri in Romagnolo-Faentino. London, 1865.
- Corbin, Alain. *Le territoire du vide. L'occident et le désir du rivage 1750-1840*. Paris: Flammarion, 1988.
- CdS 1994 = *Corriere della Sera, Archivio elettronico su cd-rom 1994*. Varese: RCS Editori-Quotidiani, 1995.
- CdS 1998 = *Corriere della Sera, Archivio elettronico su cd-rom 1998*. Varese: RCS Editori-Quotidiani, 1999.
- Cortelazzo, Manlio. 'I termini ereditati e la componente terrestre nel lessico nautico italiano' *BALM* 8/9 (1966/67): 67-77.
- & Ugo Cardinale. *Dizionario di parole nuove 1964-1987*. Torino: Loescher, 1989.
- & Paolo Zolli. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli, tweede editie, 1999.
- Duro, Aldo. *Vocabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto dell'enciclopedia italiana, 1986-1994.
- Fillmore, Charles J. & Beryl T.S. Atkins. 'Describing Polysemy: The Case of *Crawl*', in Yael Ravin en Claudia Leacock (red.). *Polysemy, Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press, 2000: 91-110.
- Justinianus. *De Institutien van Justinianus*, uitgegeven en voorzien van een Nederlandse vertaling door A.C. Oltmans. Haarlem: Tjeenk Willink, 2e uitgave, 1946.
- Manzoni, Alessandro. *I Promessi Sposi*, uitgegeven door Piero Nardi. Verona: Edizioni Scolastiche Mondadori, 1965.
- Migliorini, Bruno. *Parole nuove*. Milano: Hoepli, 1963.
- Petrarca, Francesco. *Canzoniere*, in deutsche Verse gebracht von Ernst-Jürgen Dreyer. Basel, Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern, 2^o1990.
- Ruijsendaal, Els. '1598-1998: De grammaticus Peeter Heyns herdacht' *Meesterwerk* 14 (1999): 22-28.
- Schmid, J.H.Heinrich. *Synonymik der griechischen Sprache*. Leipzig: Teubner, 1876.
- Schweickard, Wolfgang. *Die «cronaca calcistica». Zur Sprache der Fußballberichterstattung in italienischen Sporttageszeitungen*. Tübingen: Niemeyer, 1987.
- Stoppelli, Pasquale & Eugenio Picchi, (red.). *Letteratura Italiana Zanichelli, CD-ROM dei testi della letteratura italiana*, derde versie [= LIZ 3.0], 1998.
- Vassalli, Sebastiano. *La chimera*. Torino: Einaudi, 1990.

DE BOER, Minne Gerben. 'Wat is de basis? Geschiedenis van een internationalisme'. Hoofdstuk 19 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 375-387.

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk wordt het woord *base* 'basis' behandeld als voorbeeld van een internationalisme. Het woord is gemotiveerd in het Grieks; daarna wordt het overgenomen in alle talen van Europa in verschillende betekenissen, behorende tot verschillende vaktalige domeinen. Een beschrijving van een dergelijk woord staat daardoor los van de afzonderlijke talen waar het toe behoort. Dit begrip internationalisme wordt afgezet tegen een in de Duitse taalkunde gangbaar begrip dat berust op een statistische typologie.

RIASSUNTO

In questo capitolo si tratta la parola *base* come esempio di un internazionalismo. La parola era motivata in greco, dopo di che è stata ripresa in tutte le lingue dell'Europa con vari sensi appartenenti a vari linguaggi settoriali. La descrizione di una parola simile esula quindi dalle singole lingue a cui appartiene. Questo concetto di internazionalismo viene opposto a un concetto di internazionalismo, corrente nella linguistica tedesca, che è basato su una tipologia statistica.

SUMMARY

In this chapter the word *base* is treated as an example of an internationalism. The word is motivated in Greek and then is taken over in all European languages in various senses belonging to various special language domains. The description of such words is not confined to the various languages it belongs to, but should be done independently of them. This notion of internationalism is contrasted to a notion current in German linguistics based on a statistical typology.

KEY-WORDS

Internationalism, polysemy

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

19. WAT IS DE BASIS?*

GESCHIEDENIS VAN EEN INTERNATIONALISME

Een polyseem internationalisme

Het Italiaanse woord *base* is een mooi voorbeeld van een polyseem internationalisme van hoge frequentie. Een internationalisme is een woord dat per definitie niet verbonden is met een specifieke taal, dat wil zeggen met een geïnstitutionaliseerde vorm van taal, maar dat ook bestaat los van de afzonderlijke talen. In dat bestaan doet het zich voor als een variabel taalteken, als vorm en als verzameling betekenissen, en ook met betrekking tot de domeinen van taalgebruik. Dit zijn vaak vaktaaldomeinen, verbonden met taalgemeenschappen en communicatiecircuits die uit principe onafhankelijk zijn van de afzonderlijke geïnstitutionaliseerde talen. In andere woorden, internationale woorden behoren tot een bovenationale cultuur, waarbij cultuur kan worden opgevat als materiële cultuur (denk aan internationale woorden als *suiker* en *koffie*), maar ook intellectuele en spirituele cultuur.

Over het algemeen zijn het leenwoorden uit een taal die in het desbetreffende domein cultureel dominant was toen de term gecreëerd werd. Deze woorden kunnen daarom geanalyseerd worden in de oorspronkelijke taal van herkomst, waarin ze gemotiveerd waren.¹ De eerste stap in het onderzoek is dus de taal van oorsprong te vinden, dat wil zeggen de taal waarin de motivatie van het woord heeft plaatsgehad. Daarna moeten we die motivatie beschrijven.

De Griekse achtergrond

In het geval van *base* was de oorspronkelijke taal het Grieks, waarin het woord het deverbale substantief was van een centraal werkwoord – behorende tot de basiswoordenschat, als ik deze woordspeling mag maken² – : $\beta\acute{\alpha}\iota\nu\omega$, dat ‘lopen’ betekent, of misschien nog liever ‘stappen, zijn voeten neerzetten’. Volgens het handboek Griekse synonymie van Schmidt (1876), waarin de hele serie werkwoorden van

* Oorspronkelijke titel *Su buone basi: analisi di un internazionalismo*, bijdrage tot het SILFI-congres van 2000, gehouden te Duisburg, wordt gepubliceerd in de Handelingen (E. Burr, red. *Tradizione e innovazione*, deel III, Firenze: Franco Cesati). In de oorspronkelijke Italiaanse versie ging het om het woord *base*, meervoud *basi*; de Nederlandse versie is *basis*, meervoud *bases*. Beide versies worden in deze vertaalde tekst gebruikt, evenals equivalenten in het Grieks, Latijn, Engels en Frans.

¹ Voor het begrip motivatie sluit ik me aan bij de theorie van Alinei (1996 en 2001), voor wie de kenmerken die de naam suggereert niet dienen om het begrip te definiëren, maar om het gemakkelijker te doen begrijpen via allerlei associaties, of, in de woorden van Alinei, reclame voor het nieuwe woord te maken. De motivatie van een woord is een belangrijke factor bij het ontstaan ervan, maar ook in alle overnames als leenvertaling.

² De frequentie van het woord *base* is zo groot dat het moeilijk is een artikel te schrijven zonder het woord te gebruiken. Daarom zijn woordspelingen die de metataal betreffen bijna onweerstaanbaar.

beweging wordt bestudeerd, zijn de specifieke kenmerken van βαίνω het vooruitgaan door stappen te doen. Naast het bovengeordende kenmerk 'beweging' bevat dit werkwoord dus kenmerken voor de richting: vooruit, en de wijze van de beweging: met stappen. Bijgevolg duidt het deverbale substantief, βάσις, de manier van lopen van de afzonderlijke levende wezens aan, die afhangt van de vorm van hun ledematen, en daarnaast de regelmatige pas van degene die danst of marcheert.³

Dus het woord heeft niet alleen de dynamische betekenis van voetstap, maar ook de statische waarde van voetafdruk. Ja, in de oudste citaten kan het zelfs de betekenis hebben van 'spoor van een dier', zoals in Aeschyles, waar de jachthonden de sporen (βάσεις) van een prooidier volgen. In deze statische betekenis gaat het woord de grenzen over, zowel in de vaktaal van de beeldhouwkunst als in die van de architectuur.

Eveneens vonden we in het Grieks ook al een metonymische uitbreiding waarin *baseis* gebruikt worden voor voeten. Dat zien we in een passage van de Handelingen van de Apostelen, waarin Petrus een gehandicapte geneest, die begint te lopen op zijn *baseis*. De grap wordt overgenomen door Hiëronymus in de Vulgata.⁴ De metafoor is inherent aan het begrip en wordt gereproduceerd in andere tijden met andere woorden. Zo heb ik in de LIZ, zoekend onder *basamento* in de roman *Demetrio Pianelli* van De Marchi (1888) gevonden *mettendo avanti un piede grande come un basamento* 'een voet vooruitzettend zo groot als een fundering'.

Een andere betekenis die al in het Grieks aanwezig is is de meetkundige, die gevormd is door twee abstracties. De eerste betreft de pyramide en reduceert het terrein waarop deze verrijst tot een vlak. De tweede verandert het kenmerk (twee-dimensioneel) in (eendimensioneel), en zo verkrijgen we de basis van de driehoek.

De eerste attestatie van *base* in het Italiaans betreft deze meetkundige betekenis. Dat gebeurt in een passage van het *Convivio* (1307) van Dante, waar de auteur een theologische interpretatie geeft van het beeld van de pyramide, door de basis tegenover de top te plaatsen, in Dante's woorden *la base* en *la punta*.⁵

Deze prioriteit is te verklaren door de positie van de wiskunde in het Quadri-vium van het Middeleeuwse schoolsysteem, waarin de continuïteit nooit verbroken is geweest, terwijl de Romeinse architectuur in de Renaissance herontdekt wordt.

³ βάσις ist die der einzelnen Geschöpfen je nach der Beschaffenheit ihrer Extremitäten eigene Gangart oder es ist der in regelmässigen Abständen erfolgende Schritt des Tanzenden oder Marschirenden (Schmidt 1876, 481).

⁴ De passage is te vinden in Hand. 3:7. De betekenis, 'voetzool', is echter ook elders in het Latijn geattesteerd.

⁵ Convivio 4.12.7 (paragrafen uit de LIZ): *i desiderii del fanciullo sono la punta, il più grande desiderio immaginabile, cioè Dio, è la base della piramide. Agli occhi dei primi la punta oscura la base* 'De verlangens van het kind zijn de top, het grootste verlangen dat men zich kan voorstellen, namelijk God, is de basis van de pyramide. Gezien vanuit de eerste (namelijk de kinderlijke verlangens) verduistert de top de basis'.

Een leenwoord uit de architectuur

De internationale carrière van het woord verloopt als volgt. Het begint als een leenwoord en volgt daarvan de wetten, voor de semantiek een selectie uit de verschillende potentiële betekenissen en voor de fonologie en de morfologie een formele aanpassing aan de afzonderlijke doeltalen.

Maar omdat het culturele woorden zijn die in de ontvangende cultuur iets nieuws invoeren kunnen ze productief worden als ze eenmaal overgenomen zijn. De productiviteit kan formeel zijn, waardoor woordafleidingen ontstaan, maar vooral semantisch, waardoor bij de toepassing op nieuwe culturen de specifieke inhoud verandert om redenen die te maken hebben met eigenschappen van het bewuste domein.⁶ Zo krijgt in de succesvolle metafoor EEN THEORIE of EEN DISCIPLINE IS EEN GEBOUW⁷ het begrip *base* of *basi* in elke wetenschap, astronomie, politiek, economie of pedagogiek, een andere inhoud. De verschillende vaktalige interpretaties kunnen leiden tot tegenstrijdigheden: als het om een zuil gaat rust de *base* op een *fondamento*, terwijl in de architectuur *base* en *fondamento* equivalenten zijn. Ook in de metaforen die op de architectuur gebaseerd zijn *base* en *fondamento* uitwisselbaar.

Teruggaande naar het ontstaan van het internationalisme zal ik eerst naar de vorm kijken. Over het algemeen is die niet langer gemotiveerd (behalve in het geval van leenvertalingen) en past hij zich aan de omstandigheden van de ontvangende talen aan. Dit houdt een zekere variatie in, die twee oorzaken kan hebben. De eerste is dat de ontvangende taal meer sociolinguïstische lagen bevat. De taalgebruikers kunnen behoren tot verschillende sociale klassen met een verschillende graad van onderwijs. Een interessant voorbeeld hiervan is de introductie van *base* in de Italiaanse architectuurtaal. Voor de vier betekenissen die we kunnen onderscheiden in dit domein: *base della statua*, (de sokkel van een standbeeld), *base* van een zuil (datgene wat zich boven de sokkel bevindt), *base* van een gebouw (zijn fundament) en *base* van een muur of een vertrek (het onderste gedeelte) vinden we onafhankelijk van de betekenis vier formele oplossingen, waarvan er drie uit verschillende sociale lagen van de taal komen en de vierde een afleiding is.⁸ Het zijn:

- 1) de latiniserende vorm *la basi*, die we tegenkomen in de hybride taal van de *Droom van Polifilo* van Francesco Colonna.
- 2) de vorm die aangepast is aan het Italiaanse morfologische systeem: *la base*.
- 3) de Toscaanse vorm *la basa*, meervoud *le base*, die van de tweede declinatie is overgegaan naar de eerste declinatie, dat wil zeggen naar de declinatie die niet-

⁶ Hiermee bedoel ik eigenschappen van de substantie van de inhoud in de zin van Hjelmslev.

⁷ Het gebruik van klein kapitalen is een verwijzing naar het bekende kader van Lakoff en Johnson (1980). Daar wordt een argumentatie beschreven als gebaseerd op drie mogelijke metaforen (of liever, in hun theorie, metaforische complexen): de reis, de container en de constructie. De dominerende Engelse term in deze laatste metafoor is *foundation*.

⁸ In andere sociolinguïstische omstandigheden vinden we een soortgelijke situatie in het moderne Grieks waar, naast *basis* in de archaïserende taal, in de *demotica basi* voorkomt. In het Latijn was er sociolinguïstische variatie met betrekking tot de morfologie: de naamvalsvormen konden verbogen worden op zijn Grieks of aangepast aan de Latijnse declinaties.

gemarkeerd is. Deze vorm is typisch voor Cellini. We vinden hem ook bij de epische dichters Pulci en Boiardo, Ik citeer (in de beide gevallen in de meervoudsvorm):⁹ Pulci *Morgante* 27 (de vernietiging van Siragozza)

Già si vedevan per terra le case
Dirute ed arse e desolate tutte,
Che, pietra sopra pietra non rimase.
Quante magne ricchezze eran
distrutte!
Quante colonne, piramidi e *base*
Eran cadute! Quanto parean brutte
A veder, sotto rimase, la notte
Quelle gente arrostita come bôte!

Reeds zag men op de grond de huizen
Allemaal verwoest en verbrand en desolaat,
Want er bleef geen steen op de andere.
Wat een grote rijkdommen waren er verwoest!
Hoeveel zuilen, pyramides en *bases*
Waren er gevallen! Hoe lelijk zagen
Die mensen eruit, in de nacht,
Onder de ruines, geroosterd als vaten!

En Boiardo, *Orlando Innamorato*, 1,6 (een wat constructiever passage):

Entra la porta sopra a Briogliadoro,
Fuor di se stesso, quel conte di
Brava.
Smonta a un palagio de sì bel
lavoro
Che per gran meraviglia il
riguardava,
Sopra a colonne de ambro e *base*
d'oro
Una ampla e ricca loggia se posava;
Di marmi bianchi e verdi ha il suol
distinto,
Il cel de azurro ed ôr tutto è
depinto.

Binnen de deur treedt, gezeten op Briogliadoro,
Buiten zichzelf, die graaf van Brava.
Hij stapt af bij een paleis dat er zo prachtig
uitzag
Dat hij het beschouwde als een groot wonder.
Boven zuilen van amber en *bases* van goud
Rustte een weidse, rijke loge;
Met wit en groen marmer heeft die de grond
onderscheiden,
De hemel is geheel beschilderd met azuur en
goud.

4) De afleiding *basamento*

Deze variant is ietwat mysterieus, want het is een deverbaal zelfstandig naamwoord, afgeleid van *basare*, een werkwoord dat in die tijd in het Italiaans nog niet bestond. Ik vermoed dat de oorsprong Frans is;¹⁰ in ieder geval bestaat de vorm in alle talen. In het Nederlands heet de 'basis' van een jonische zuil *basement*. Dat betekent dat er

⁹ Dit zou uiteraard ook een onveranderd meervoud kunnen zijn bij het enkelvoud *la base*.

¹⁰ Volgens het etymologische woordenboek van Dauzat is het werkwoord *baser* echter van de 18e eeuw. In Rabelais, *Le Cinquième Livre*, hoofdstuk 42, vinden we *soubastement* (p.439), en in een andere editie *soubassement* (noot op p. 440) – 'onder de plint'. Zo komen hier drie taaltkens tezamen: het werkwoord *bâtir*, het adjectief *bas*, en het substantief *base*. Bovendien wordt er gesproken over *les bases des colonnes* (p. 443) en – in een discussie over het perspectief – *la ligne basique et fondamentale*, een uitdrukking die bewijst dat *base* gelijkstaat aan *fondement*.

taalspecifieke specialisaties mogelijk zijn in het kader van het geheel van vormen en betekenissen van de internationale familie. Een heel duidelijk geval van zo'n specialisatie is de metonymische ontwikkeling in het Engels, waar de betekenis van *basement* van 'fundement van het huis' overgegaan is naar 'ruimte uitgespaard in het fundement', en dus van 'kelder'. Gegeven de familie van betekenissen van *basement* in Amerika en gegeven de morfologische relaties tussen het Engels en het Italiaans kan men het bestaan van een woord *basamento* met de betekenis 'kelder' voorspellen, in de Italiaanse gemeenschap in de Verenigde Staten, een voorspelling die mij dan ook bevestigd is door Hermann Haller (pers. med.)¹¹

Er is nog een andere manier om een woord aan te passen, namelijk de leenvertaling, die niets anders is dan een poging om in de ontvangende taal de motivatie van de oorspronkelijke brontaal te herscheppen. Maar de semantische inhoud blijft de internationale. Dat is bijvoorbeeld te zien in het bekende geval van het Italiaanse *ambiente*, dat het Franse *milieu* vervangt, in alle internationale betekenissen van het woord. Maar we zien het ook in de vervanging van *base* door *Grund* in het Duits. *Scuola di base* wordt *Grundschule*, *principio di base* wordt *Grundsatz*, enzovoorts. Dan zijn er echter twee mogelijkheden;

1) In sommige talen valt het nieuwe woord, dat als leenvertaling gebruikt wordt, slechts gedeeltelijk samen met de sfeer van *base*, terwijl de kern van de betekenis daarbuiten blijft. Zo wordt in het Nederlands *in base a* weergegeven door *op grond van*, maar de kern van de betekenis van *grond* is equivalent met *suolo* of *terra* (in de zin van *toccar terra* 'vaste grond aan de voeten krijgen').

2) In andere talen absorbeert het internationalisme het woord, dat alle functies van het internationalisme krijgt en zijn eigen functies verliest: *ambiente* in het Italiaans heeft nu een ecologische kern, terwijl de oorspronkelijke betekenis 'vertrek, kamer' marginaal is geworden. Op dezelfde wijze lijkt het Duitse *Grund* mij eerder gespecialiseerd te zijn in de betekenis die overeenkomt met de internationale betekenis van *base*, terwijl de oorspronkelijke kern, die in het Nederlandse *grond* nog aanwezig is, vervangen is door *Boden*.

Vervanging door een leenvertaling is trouwens een mode, die kenmerkend kan zijn voor bepaalde perioden, maar in andere perioden weer in omgekeerde richting kan gaan. Dat gebeurt in het Duits: in de 19e eeuw was er een voorkeur voor de leenvertaling – uit anti-Frans purisme – terwijl de tweede helft van de 20e eeuw teruggaat naar het internationalisme – in een filo-amerikaanse openheid voor het buitenlandse. Deze ontwikkeling kan gevolgd worden in verschillende corpora: in de cd-rom van de literaire teksten *Deutsche Literatur von Lessing bis Kafka* vinden we de meeste voorbeelden van *Basis* in de klassieke periode (ik heb er veel bij Achim von Arnim gevonden), terwijl Kafka zelf geen enkele attestatie van *Basis* oplevert. In de cd-rom van het weekblad *Die Zeit* daarentegen heb ik alleen al in de maand decem-

¹¹ Dit voorbeeld is een argument voor mijn stelling dat het internationalisme niet verbonden is met de afzonderlijke talen: zo maakt de formele identiteit tussen het Engels en het Italiaans, die te herkennen is onder de morfologische variatie, het mogelijk dat een betekenis van de ene taal op de andere wordt overgedragen.

ber 1999 wel 28 voorbeelden van *Basis* gevonden.

Nieuwe betekenissen van *base*

Vanaf 1800 heeft het woord *base* verschillende nieuwe betekenissen gekregen, die echter nu hun oorsprong vinden in andere landen, die cultureel dominant zijn geworden. Een paar voorbeelden:

1) TAALKUNDE. Metafoor: WOORDEN ZIJN BOUWSELS. Deze metafoor is ontwikkeld in de 19e-eeuwse vergelijkende taalwetenschap.¹² Het heeft een morfologische variant: de basis geplaatst tegenover de uitgangen, maar ook een semantische variant, die we vinden in de uitdrukking *senso di base*, in het Nederlands 'grondbetekenis'.¹³

2) POLITIEK. Metafoor: DE MAATSCHAPPIJ IS EEN PYRAMIDE, met een tegenstelling tussen de top en de basis. Het is een betekenis die sterk ontwikkeld is sinds het werk van Marx. Het is speciaal in Italië productief geweest, waar mijn materiaal veel voorbeelden geeft zoals *sindicato di base*, *comitato di base*, en dergelijke.¹⁴

3) De *base* als uitgangspunt. Dit is een verandering van richting. Terwijl we in de pyramide een verticale lijn hebben die van de basis naar de top gaat, hebben we hier een horizontale lijn die van een basis uitgaat. Er zijn in wezen twee ontwikkelingen van deze betekenis, een in de militaire wereld en een in de sport.

3a) In het militaire *base*, wordt *la base* het logistisch centrum van alle operaties, het punt vanwaar men vertrekt, maar ook het punt waar men terugkeert na voltooiing van de missie. In de kranten van vandaag vinden we veel voorbeelden van deze betekenis, die gaan van *base operativa* 'operatiebasis'¹⁵ in het algemeen, tot aan *basi navali*, *basi aeree*, *basi spaziali* en *basi missilistiche*. Ook guerrillastrijders beschikken over een operatiebasis.¹⁶

¹² *Basis* vinden we echter al bij Varro (eerste eeuw voor Christus) als het werkwoord waarop de afgeleide werkwoorden geconstrueerd worden.

¹³ Deze betekenis is de enige die de Italiaanse woordenboeken registreren onder het hoofdje 'taalkunde'; de latere ontwikkelingen in de toegepaste taalkunde ontbreken, zoals *lessico di base* 'basiswoordenschat' en alles wat afgeleid is van het begrip *basic English*. In deze ontwikkeling wordt de metafoor van het bouwsel toegepast op het hele lexicon.

¹⁴ Volgens Quarantotto 1987 is dit een neologisme dat hij voor het eerst heeft geattesteerd in 1947. Maar dit gebruik moet zo oud zijn als de eerste teksten over het marxisme in Italië. Ik heb gezien dat Ignazio Silone in zijn beruchte brief aan de fascistische politiecommissaris Bellone (13.04.1930, geciteerd door Leake 1999), waarin de toekomstige schrijver zijn besluit meedeelt om de communistische partij te verlaten, een tegenstelling maakt tussen de slechte leiders en duizenden arbeiders die te goeder trouw zijn en die hij in die brief *elementi di base* noemt. Dit Italiaanse citaat gaat nog vooraf aan de eerste Franse attestatie van de TLF, die stamt uit *La condition humaine* van Malraux (1933).

¹⁵ Volgens de *Grand Dictionnaire Larousse* (1960) dateert het begrip *base d'opérations* van Prins Eugénus van Savoye (begin 18e eeuw). De moderne basis zou van belang worden in de Tweede Wereldoorlog: hier wordt de *base d'opérations de Cherbourg* (1944) als voorbeeld genoemd. De begrippen *base d'opérations* en *naval base*, die een verschillende chronologie hebben en uit verschillende nationale talen stammen, komen pas hier samen.

¹⁶ In de CdS 1998 heb ik veel voorbeelden gevonden die betrekking hebben op Bin Laden.

De eerste attestaties van deze betekenis dateren volgens de OED uit het midden van de 19e eeuw en zijn geconcentreerd rond de Krim-oorlog. Aangezien dit een Europese oorlog was, waaraan verschillende naties deelnamen, zou het interessant zijn een speciaal onderzoek uit te voeren naar de opkomst en de internationale verspreiding van deze betekenis.

Het begrip logistische basis heeft zich ook in niet-militaire contexten sterk ontwikkeld. Zie bijvoorbeeld het *camp de base* van het moderne alpinisme, dat volgens Tetet (1988:93) dateert uit de interbellumperiode.¹⁷

3b) Ook de *base* in de sport heeft waarschijnlijk zijn oorsprong in Engeland. De eerste attestatie in de OED stamt uit 1695, maar de voornaamste ontwikkeling speelt zich af in de loop van de 19e eeuw wanneer de regels van de verschillende sporten officieel vastgelegd worden. De OED geeft voorbeelden waarin *base* lijn van vertrek¹⁸ of van aankomst (bij het hardlopen) betekent. Maar de ontwikkeling die het meeste succes heeft gehad vindt plaats in het *baseball* 'honkbal' waarin de *bases* de vier honken zijn die tijdens de run moeten worden aangeraakt. Het Italiaans had deze betekenis overgenomen in een puristisch klimaat, in de vorm *pallabase*,¹⁹ maar tegenwoordig wordt alleen maar de internationale vorm *baseball* gebruikt, met dezelfde onzekerheid ten aanzien van de uitspraak (/base/ tegenover /beiz/) die we ook vinden in *database*.²⁰

Het is waarschijnlijk dat van de betekenis van logistische basis ook die van 'kapitaal' is afgeleid. Ik denk dat deze oorsprong verantwoordelijk is voor de financiële betekenis in de vorm *base imponible* 'belastbaar bedrag', maar ook voor die van de informatica, waar juist *database* een voorbeeld van is. Deze laatste betekenis is een puur Amerikaanse ontwikkeling, waardoor er aarzelingen zijn in de afzonderlijke talen: zie de concurrentie met *banca dati* in het Italiaans.

Morfologische en syntactische aspecten

We vinden een grote morfologische activiteit in vier sectoren: afleiding, samenstelling, vaste combinaties en verandering van lexicaal categorie.

Afleiding. Bijvoorbeeld het Italiaanse *basilare*, dat tamelijk recent²¹ is en qua vorm afwijkt van bijvoorbeeld de Engelse vorm (*basic*).

¹⁷ Hier zijn de verbindingslijnen weer verticaal, maar dat betekent niet dat we terugkeren naar de oorspronkelijke pyramide; de militaire betekenis is de directe achtergrond van de alpinistische.

¹⁸ De Italiaanse vertaling van *baseline* is *linea di fondo*, zowel voor het hardlopen als voor het hockey. Deze betekenis valt dus voor het Italiaans buiten het geheel van betekenissen van *base*, aangezien *fondo* een ander taalteken is.

¹⁹ Ook in de vorm *palla a base*, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het letterwoord FIFAB, dat staat voor *Federazione Italiana Palla A Base*, opgericht in 1950.

²⁰ Dit is dus opnieuw een voorbeeld van formele variatie, ook binnen één nationale taal.

²¹ Het wordt door Migliorini als neologisme genoemd in zijn artikel *Il suffisso -istico*, dat dateert uit 1931 (en in 1941 herzien is), maar dat ik geraadpleegd heb in de versie van 1990.

Samenstelling. Deze is erg frequent in de Germaanse talen. Het Italiaans heeft dan liever een bijvoeglijke bepaling *di base*, terwijl we in later tijd ook de juxtapositie vinden, waarin *base* fungeert als adjectief, of liever als tweede element van een complex substantief. Mijn materiaal biedt veel voorbeelden; het beeld dat daaruit te voorschijn komt is dat in de gelexicaliseerde vormen een van de beide typen zich specialiseert: *di base* in *educazione di base, comitato di base, servizi di base, statistiche di base* en *medici of allenatori di base*, *base* alleen in *diritto base, pena base, testo base, crescita base, punti base* in de beursberichten, en zelfs *le uve base* in de wijnbereiding. Maar er zijn ook voorbeelden waar beide vormingswijzen naast elkaar bestaan. Ik noem:

1) een informaticabedrijf dat personeelsleden zoekt die een *conoscenza di base* van het net moeten hebben.

2) de directeur van Microsoft Italia die beweert dat *l'alfabetizzazione scolastica deve comprendere anche la conoscenza base del pc* 'de alfabetisering op school ook de basiskennis van de pc moet omvatten'.

Vaste combinaties. Het Italiaanse heeft uit het verleden van de architectuur of van het ijzergieten de uitdrukking *gettare le basi* geërfd, die later metaforisch toegepast is, in concurrentie met *mettere en porre le basi*. Andere talen hebben soortgelijke vormen, al kennen die misschien minder lexicale variatie. (Het Nederlands heeft hier de leenvertaling: *de grondslag leggen*).

Categoriewijzigingen. Behalve de overgang van substantief naar adjectief, die ik al genoemd heb, zijn er de overgang naar werkwoord en de vorming van complexe voorzetsels. Het werkwoord *basare*, houdt verband met de architectonische betekenis, waar *base* en *fondamento* dezelfde waarde hebben, en het is interessant te zien dat we zowel *basare su un fondamento* tegenkomen als *fondare su una base*.

De voorzetselcombinaties zijn in wezen: *a base di, (essere) alla base di,*²² *in base a* en *sulla base di (sulle basi di)*. Ik ga verder niet op deze constructies in, ik beperk me hier slechts tot twee opmerkingen over de laatste twee.

Over het algemeen ziet men in de complexe voorzetsels een contrast tussen een concreter betekenis met lidwoord (*nel mezzo di, sulla cima di*) en een abstracter betekenis zonder lidwoord (*in mezzo a, in cima a*). Hier is de betekenis abstract voor beide combinaties, wat verklaart waarom woordenboeken suggereren dat ze precies hetzelfde betekenen. Ik zie zelf de beide combinaties liever als bijna-synoniemen, waarvan de kern iets verschillend is. Voor *sulla base di* is de kern het idee van bouwsel, voor *in base a* die van oorzaak en gevolg.

²² Er bestaat ook een concrete locatieve betekenis van het complexe voorzetsel *alla base di*, waarvan ik een voorbeeld gevonden heb in Giampaolo Simi, 'La Casa delle vacanze', *Delitti di carta* 5, 1999, p. 44: *Quest'estate m'ero portata dietro qualche pratica. Di sicuro è nello scrittoio alla base delle scale* 'Deze zomer had ik een paar dossiers meegenomen. Die liggen vast en zeker in mijn kantoor onderaan de trap'.

Discussies over internationalismen

Over internationalismen bestaat sinds enkele decennia een onderzoekslijn die zich vooral in Duitsland heeft ontwikkeld. Die is ontstaan in het vreemdelingenvriendelijke klimaat waarover ik het eerder had, als reactie op het purisme dat zich vijandig opstelde tegenover *Fremdwörter*. In dit interessante onderzoek, dat in het Italiaans is samengevat in Petralli 1993, zijn enkele elementen doorgedrongen waar ik het niet mee eens kan zijn: dit betreft de keuze van de talen die vergeleken worden, het begrip virtueel internationalisme en de noodzaak om alleen gevestigde vormen in detail te bestuderen.

1) Er is veel gediscussieerd over de keuze van de talen die vergeleken moeten worden om een internationalisme te kunnen herkennen: meestal verlangt men vertegenwoordigers van meer taalfamilies (bijvoorbeeld een Germaanse, een Romaanse en een Slavische), met een voorkeur voor Europese talen. Voor mij is dit criterium volkomen irrelevant: een woord als *sport* is een internationalisme met betrekking tot alle talen ter wereld van welke taalfamilie dan ook.²³

2) Burkhard Schaeder (1990) heeft het begrip virtueel internationalisme ingevoerd, dat hij opvat als een abstractie van de afzonderlijke vormen; het is de grootst gemene deler onder de verschillende betekenissen van het woord. Ik erken het begrip virtueel internationalisme niet, in de zin die Burkhard Schaeder eraan geeft als abstractie uit verschillende talen. Een internationalisme is voor mij een familie van werkelijk bestaande vormen en van geattesteerde betekenissen, waarvan het gebruik varieert van taal tot taal.²⁴ Wel virtueel is daarentegen de mogelijkheid om het woord *base* voor 'voet' te gebruiken, of om een betekenis 'kelder' te geven aan *basamento*, voordat iemand de moeite genomen heeft om het inderdaad te doen. En dat leidt mij tot het derde punt.

3) De specialisten in internationalismen werken met woordenboeken, omdat ze de erfgenamen zijn van hun antipoden, de puristen. Ze hanteren dus twee criteria die het herkennen van internationalismen vertragen: in de eerste plaats het criterium dat de opname van een internationalisme in het woordenboek van een afzonderlijke taal bepaalt, en verder het criterium dat het mogelijk maakt om een internationalisme te selecteren op grond van de gelijktijdige aanwezigheid in woordenboeken van verschillende talen. Deze praktijk heeft een conservatieve benadering van internationalismen tot gevolg.

²³ Het criterium is dus niet het statische van de aanwezigheid in woordenboeken van een bepaald aantal talen in een bepaalde internationale verdeling, maar het optreden van een proces van internationale verspreiding, dat uitgaat van een dominante cultuur – althans in het bewuste domein – naar allerlei andere culturen, los van de genetische classificatie van de talen. In dit proces is de taalkundige classificatie geen relevante factor. Een voorbeeld vormen de internationalismen van het gewezen communistische blok; dat waren internationalismen omdat deze landen deel uitmaakten van een politiek verband, niet van bepaalde taalfamilies.

²⁴ Een virtueel internationalisme is voor mij een even absurd verschijnsel als in de vergelijkende indoeuropeïstiek een onuitspreekbaar indoeuropees etymon, maar ik moet bekennen dat ik als Romanist op zoek ben naar een echte basis voor ieder woord, als het kan uit het Latijn, maar in ieder geval uitspreekbaar.

Ik ben daarentegen niet van mening dat occasionele scheppingen afgewezen moeten worden ten gunste van in de nationale talen gelexicaliseerde woorden en uitdrukkingen. Integendeel, de bases van de gehandicapte van Petrus uit de Handelingen der Apostelen zijn veelbetekenend, want ze getuigen van een vorm van creativiteit in de taal die we constant tegenkomen in iedere sector van de taalontwikkeling.

Conclusies over de internationalistentheorie

In dit hoofdstuk heb ik voorgesteld na te denken over het statuut van het internationalisme in de verschillende talen, waarbij ik het woord *base* als voorbeeld genomen heb. Ik heb niet de pretentie dat deze analyse uitputtend is geweest: ik heb betekenissen weggelaten²⁵ en hoewel ik een paar retrodateringen ontdekt heb voor het Italiaans beweer ik ook niet dat ik hier nu de definitieve banden tussen de verschillende betekenissen heb gevonden, of de correcte omgeving waarin ze ontstaan zijn. Ik hoop dat ik een aanzet heb gegeven voor nauwkeuriger onderzoek, maar vooral dat ik een kader heb geboden waarin dit soort onderzoek zijn organische plaats kan vinden.²⁶

Het idee dat ik hier gepresenteerd heb, dat de geschiedenis van een internationaal woord vooral de geschiedenis van nieuwe semantische ontwikkelingen is, vaak in verschillende vaktalen, in alle talen die aan de ontwikkeling van deze sector bijdragen, en dat deze ontwikkeling bijna gelijktijdig heeft plaatsgevonden, heeft gevolgen voor het etymologisch onderzoek (of voor dat naar de woordgeschiedenis). In laatste instantie is onze taak niet zozeer om de eerste attestatie van de woorden en hun gebruik in de afzonderlijke talen vast te stellen, maar om het ontstaan van een nieuwe betekenis te achterhalen, die verband houdt met een cultureel verschijnsel, in een internationale context, waarvoor de allereerste datering weliswaar belangrijk blijft, maar de verspreiding niet ophoudt aan de landgrenzen. Voortzetting van dit onderzoek zou zich dus moeten richten op dit ontstaansmoment: elk van de ontwikkelingen die ik in dit hoofdstuk heb vermeld heeft zijn eigen historie en de totaalvisie zal afhangen van de verdieping van het onderzoek in de afzonderlijke sectoren van het menselijk bedrijf.

In dit hoofdstuk heb ik daarom geprobeerd een stukje internationalistentheorie te ontwikkelen, van de eerste ontlending in een relevant cultureel klimaat tot latere ontwikkelingen: polysemische uitbreiding en morfologische creativiteit, aanpassing van het woord aan nieuwe domeinen, in een internationale context waarin de culturen elkaar afwisselen in het maken van de vernieuwingen. Dit proces duurt nog steeds voort en in onze dagen, met de invoering van de *ciclo di base* in het

²⁵ Bijvoorbeeld de cosmetische betekenis en die welke we vinden in recepten (zoals *ingrediente base*). Verder is er de chemische betekenis van *base alcalina*. Deze betekenis heeft de bijzondere ontwikkeling dat hij zich in sommige talen (zoals het Nederlands en het Duits) losgemaakt heeft van de gemeenschappelijke stam van *basis*; deze talen hebben een nieuw lexem gecreëerd, *base*, via de Franse vorm van het woord.

²⁶ Zie voor de internationalismen ook De Boer 2004.

Italiaanse onderwijs,²⁷ gaat het uit van een nieuw dominant centrum, de Europese Unie. En dit staat mij toe te eindigen, niet voor de eerste keer overigens,²⁸ met de aansporing: "Italianisten, kijk naar Brussel!"

²⁷ Het gaat om een wetsvoorstel waarvan in de *Corriere della Sera* melding gemaakt werd in september 1999.

²⁸ Zie de discussie over het woord *euro* in De Boer 2000. Italianisten zullen in het retorische slot van dit hoofdstuk de verwijzing naar Contini herkennen.

Bibliografia

- Alinei, Mario. 'Aspetti teorici della motivazione' *Quaderni di Semantica* 17/1 (1996): 7-17.
- _____. 'Nuove prospettive nella ricerca storico-semantică ed etimologica', in Zsuzsanna Fábian & Giampaolo Salvi (red.). *Semantica e lessicologia storiche*, Atti del XXXII Congresso Internazionale di studi (Budapest, 29-31 ottobre 1998) [= SLI 42]. Roma: Bulzoni, 2001: 25-46.
- Boer, Minne G. de. 'Il grammatico alle soglie del Duemila', in Serge Vanvolsem et al. (red.). *L'italiano oltre frontiera*, Leuven & Florence: Leuven University Press & Franco Cesati, 2000: 187-207.
- _____. 'Internationalismen en woordenschatvergelijking: hoe pakt dat uit voor het Italiaans en het Nederlands?' *Incontri* 19 (2004): 41-51.
- Corvisier, André. *A Dictionary of Military History and the Art of War*, English Edition, revised, expanded and edited by John Childs, translated from the French by Chris Turner. Oxford: Blackwell, 1994.
- Dauzat, Albert. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Paris: Larousse, 1938.
- Deutsche Literatur von Lessing bis Kafka*. Berlino: Digitale Bibliothek, Directmedia Publishing Gmdh, 1997.
- Die Zeit* 1999, Version 4.0 Windows. Hamburg: Zeitverlag Gerd Bucerius, 1995-2000.
- Imbs, Paul & Bernard Quemada. *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXme et du XXme siècle (1789-1960)*. Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1971-1994.
- Lakoff, George & Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago & London: University of Chicago Press, 1980.
- Leake, Elizabeth. 'Past Imperfect: Ignazio Silone's Traumatic Self-Revision'. *Forum Italicum* 33/2 (2000): 403-432.
- Migliorini, Bruno. *La lingua italiana nel Novecento*. Firenze: Le Lettere, 1990.
- Oxford English Dictionary*, cd-rom version 2.0. Oxford: Oxford University Press, 1999 [=OED].
- Petralli, Alessio. 'Tendenze europee nel lessico italiano. Internazionalismi: problemi di metodo e nuove parole d'Europa', in Bruno Moretti, Dario Petrini & Sandro Bianconi (red.), *Linee di tendenza dell'italiano contemporaneo* [= SLI 33]. Roma: Bulzoni, 1992: 119-134.
- Quarantotto, Claudio. *Dizionario del nuovo italiano*. Roma: Newton Compton, 1987.
- Rabelais, François. *Oeuvres complètes*, édition Pierre Jourda, tome II. Paris: Garnier Frères, 1962.
- Schaeder, Burkhard. 'Versuch einer theoretischen Grundlegung der Internazionalismen-Forschung', in Braun, Peter et al. (red.). *Internazionalismen. Studien zur interlingualen Lexikologie und Lexikographie*. Tübingen: Niemeyer, 1990.
- Schmidt, J.H.Heinrich. *Synonymik der griechischen Sprache*. Leipzig: Teubner, 1876, § 27: *ienai*, vol.I: 477-507.
- Stoppelli, Pasquale & Eugenio Picchi. *LIZ Letteratura Italiana Zanichelli, cd-rom dei testi della letteratura italiana*. Bologna: Zanichelli, 1998.
- Tetet, Christiane. 'Formation et evolution d'un vocabulaire de spécialité: le vocabulaire de l'alpinisme' *BULAG* (Besançon) 14 (1988): 89-103.
- Willerval, Bernard et al. *Grand Dictionnaire Larousse en 5 volumes*. Paris: Larousse, 1987.

DE BOER, Minne Gerben. 'Grenswoorden'. Hoofdstuk 20 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 389-428.

SAMENVATTING

Met het Duitse woord *Grenze* (Nederlands *grens*) corresponderen drie Italiaanse woorden: *frontiera*, *confine* en *limite*. Doel van dit hoofdstuk is de betekenissen en gebruikssituaties van deze drie woorden van elkaar te onderscheiden. De woordenboekdefinities worden vergeleken en gesystematiseerd; vervolgens worden talrijke voorbeelden geanalyseerd en ondergebracht in de rubriek die hun betekenis het beste verantwoordt. Zo wordt voor elk woord een netwerk van betekenissen opgesteld, met gedeeltelijke overlappingsen. Gepoogd wordt de diachrone ontwikkelingen vast te stellen, waarbij uiteindelijk de huidige situatie wordt vergeleken met die van het Latijn.

RIASSUNTO

Con la parola tedesca *Grenze* (olandese *grens*) corrispondono tre parole italiane: *frontiera*, *confine* e *limite*. Lo scopo di questo capitolo è quello di distinguere i significati e le condizioni di uso di queste tre parole. Si confrontano le definizioni dei vocabolari, che vengono poi sistematizzate, dopodiché numerosi esempi vengono analizzati e inseriti nella rubrica che meglio rende conto del loro significato. Così si stabilisce per ogni parola una rete di sensi con sinonimie parziali. Si tenta di stabilire anche gli sviluppi diacronici, confrontando in ultima analisi la situazione odierna con quella del latino.

SUMMARY

With the German word *Grenze* (Dutch *grens*) correspond three Italian words: *frontiera*, *confine* e *limite*. The aim of this chapter is to distinguish the meanings and the use conditions of these three words. Their dictionary definitions are compared and systematized, then numerous examples are analyzed and arranged in the categories which give the best account of their meanings. Thus for each word a network of senses is created, with partial overlap. Moreover the diachronic developments are discussed, in which ultimately the present situation is compared with the situation in Latin.

KEY-WORDS

Italian lexicon, field of delimitation, lexical change

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

Inleiding

Het uitgangspunt van dit hoofdstuk is de constatering dat met één enkel Nederlands woord, *grens*, tenminste drie Italiaanse woorden corresponderen, namelijk *frontiera*, *confine* en *limite*. Voor de student Italiaans is dit een probleem van de contrastieve taalkunde: hoe moeten we in een bepaalde context het juiste woord kiezen? Voor de taalkundige daarentegen stelt zich de vraag van de eenheid van het woord (wat verenigt de verschillende deelbetekenissen van een woord?) en van de verhouding tussen woord en referenten in de buitentalige wereld. In dit hoofdstuk begin ik met het formuleren van een kader, waarbinnen ik het begrip 'begrenzing' kan definiëren, dat correspondeert met het Nederlandse woord *grens* in de ruimste zin des woords. Daarna maak ik een analyse van de betekenis van de Italiaanse woorden *frontiera*, *confine* en *limite*, op grond van de informatie gegeven door de voornaamste Italiaanse woordenboeken; deze analyse zal gecontroleerd worden aan de hand van het werkelijke gebruik. Voor deze controle gebruik ik een klein corpus van 100 voorkomens per woord in de *Corriere della Sera* van 1996, 50 voor het enkelvoud en 50 voor het meervoud, ik zal elk van deze voorbeelden plaatsen in de deelbetekenis die er het beste bij past en ik zal de problemen melden die deze controle met zich meebrengt. De resultaten van deze synchrone analyse zullen worden vergeleken met een diachrone analyse, die het mogelijk moet maken de historische diepte van de huidige feiten vast te stellen. In de vierde afdeling van dit hoofdstuk zal ik eerst een vergelijking maken tussen de drie woorden in synchrone zin, daarna maak ik een uitstapje naar de situatie in het Latijn van de Vulgata, de Bijbelvertaling van Hiëronymus uit ongeveer 400. Tenslotte zal ik enkele theoretische opmerkingen maken. Voor de synchrone vergelijking zal ik ook gebruik maken van het praktisch oneindige corpus van Google, waardoor ik preciezer vragen kan stellen over bepaalde contexten, zoals de vraag naar de relatieve frequentie van *zona di frontiera* en *zona di confine* of tussen *limite del bosco* en *confine del bosco*. In de conclusie zal ik kort ingaan op de gebruikte methodologie en enkele suggesties doen voor toekomstig onderzoek.

Het basisbegrip

Voor een contrastief onderzoek op het gebied van de semantiek moeten we een semantisch veld kiezen, waarvan we de structuur kunnen bestuderen. Zo hebben we het veld van het menselijk lichaam, dat deel uitmaakt van het domein van de biologie, het veld van de familiebetrekkingen, dat tot de anthropologie hoort, of het veld van de kleuren, gebaseerd op de physiologie van het menselijk oog. In dit hoofdstuk neem ik me voor het semantische veld van de begrenzing (delimitatie) te bestuderen, dat deel uitmaakt van het domein van de geografie, waarvan de metataal de wiskundige taal van de meetkunde (geometrie) is. Voor de Italiaanse versie van

dit artikel heb ik de veldnaam delimitatie gekozen, voor het Nederlands gaat het om grenswoorden, waarbinnen ik me kan bezighouden met de woordgrenzen, als men me dit woordspelletje permittteert. Door dit woordspel wordt ook duidelijk dat het veld van de grenswoorden van grotere betekenis is dan alleen het geografische domein: de metataal van de semantiek is erop gebaseerd, zoals we bijvoorbeeld kunnen zien aan de terminologie voor de lidwoorden in verschillende talen:

fr. article défini (< finis), it. articolo determinato (< terminus). ned. lidwoord van bepaaldheid (< paal), roem. articolul hotarât (< roem. hotar < hong. határ = grens).

Uit semasiologisch oogpunt zijn de termen die voor dit basisbegrip gebruikt worden polyseem, dat wil zeggen ze zijn ook toepasbaar op andere begrippen, die van het basisbegrip zijn afgeleid. Uit onomasiologisch oogpunt is het basisbegrip taalafhankelijk en kan het uitgedrukt worden, hetzij door één enkel woord (ned. *grens*, du. *Grenze*, pol. *granica*) hetzij door een verzameling synoniemen (eng. *border*, *boundary*, *frontier*, fr. *frontière*, *limite*, it. *frontiera*, *confine*, *limite*, roem. *frontiera*, *limite*, *hotar*, *granica*). Dat is tenminste de eerste indruk die we opdoen; we moeten nog nagaan of misschien één van de termen dichter bij het basisbegrip ligt dan andere.

De onomasiologische structuur van een veld is een theoretische hypothese, die gerechtvaardigd wordt door de resultaten die ermee kunnen worden bereikt in een contrastieve beschrijving. Voorlopig laten we ons inspireren door de semasiologische structuur van de basisterm in een taal die voor het basisbegrip maar één term heeft.

Dit basisbegrip wordt in verschillende woordenboeken verschillend gedefinieerd. Ik heb de eenvoudigste versie gekozen, geïnspireerd door de definitie van *granica* in het Russische woordenboek van Ozjegov: 'scheidslijn tussen twee territoria'. Een territorium is een stuk land (een terrein) dat door iemand beheerst wordt. En zo bevat het begrip vijf onderscheidende kenmerken:

- 1) het kenmerk dat het domein vastlegt: in de geografie.
- 2) het mathematische begrip lijn (= intersectie van twee vlakken).
- 3) het driewaardige kenmerk van scheiding (X scheidt Y van Z, of X scheidt tussen Y en Z).
- 4) het kenmerk stuk land (dat een concrete interpretatie geeft van het abstracte begrip oppervlakte).
- 5) het tweewaardige kenmerk beheersing (X beheerst Y).

Elk van deze kenmerken kan gevarieerd worden.

Kenmerk 1: Als het domein verandert, krijgen we een nieuw domein, via een metafoor, bijvoorbeeld in *la frontiera tra vita e morte* 'de grens tussen leven en dood' of *il limite personale del centimetrista* 'de persoonlijke limiet van de honderdmeterloper'. Het bestaan van een grensbegrip in de geografie is niet inherent aan de menselijke natuur (zoals het begrip lichaam in de biologie, of het begrip moeder in de antropologie), maar hangt af van een economische ontwikkeling: de overgang van het nomadische naar het sedentaire leven. Voor Dzejngis Khan bestonden er geen grenzen en in de Nieuwe Wereld zagen de kolonisten een niemandsland waarop ze

hun eigen landgoederen konden afgrenzen. In andere termen, het betreft hier een historisch bepaald domein.

Kenmerk 2: Mathematisch gezien zijn we in een tweedimensionele wereld. Dit geeft aanleiding tot twee potentiële uitbreidingen van het begrip: naar de drie-dimensionaliteit, waarin we een verticaal vlak krijgen, inherent aan het begrip *barrière*, of een inhoud, die het luchtruim van een natie bepaalt; of naar de een-dimensionaliteit, waarin we een punt krijgen, als intersectie tussen twee lijnen. Dit vinden we in een reeks van getallen, zoals we die zien op een thermometer.

Als het om een lijn gaat, doet de vorm er niet toe. Zoals de wiskundige fenomenoloog Hans Freudenthal zegt, de meest grillige lijnen zijn mogelijk, mits ze het vlak in tweeën delen. Ze hoeven niet eens aansluitend te zijn: de grenzen van het huidige Europa sluiten de eilanden Madeira en Lampedusa in, zoals alle *boat people* ter wereld weten.

Kenmerk 3: Als in het kenmerk scheiding een van de valenties ontbreekt kunnen we een binnen en een buiten onderscheiden. De grens tussen Frankrijk en Duitsland wordt bijvoorbeeld de (oost)grens van Frankrijk. Het verband tussen de beide begrippen lijkt op het verband tussen een transitief werkwoord en het overeenkomstige intransitieve werkwoord, zoals in het werkwoord *eten*. Het betreft de incorporatie van een selectief kenmerk. Theoretisch gezien is het begrip met het geïncorporeerde kenmerk af te leiden van het begrip waarin het bewuste kenmerk variabel blijft; in de diachrone werkelijkheid zien we vaak de omgekeerde weg, zoals wanneer het Latijnse *finis* van eind van een stuk land *il confine* wordt, de uiteinden van twee stukken land die bij elkaar komen.

Als we de virtuele lijn concreet willen maken verandert hij normaal in een strook, die verschillende vormen kan aannemen, van de Latijnse *limes* (die een pad was), tot het *Sperrgebiet* van 500 meter langs de Nederlandse Oostgrens tijdens de Tweede Wereldoorlog, en tot de niemandslanden, waarvan de beroemdste wel dat van PanMoenDzjon is (dat een ecologisch paradijs is geworden),¹ en tot territoriale wateren van 12 tot 200 kilometer uit de kust. In het moderne leven zijn er interessante varianten opgetreden, waarin bijvoorbeeld Nederland kan grenzen aan Ghana, zoals bewezen wordt door een recent voorval van een uitgewezen Ghanees die niet in Accra werd toegelaten: zo fungeerde het vliegtuig als niemandsland tussen beide landen.

Kenmerk 4: In het kenmerk stuk land kan men ook uitbreidingen van het begrip vinden, bijvoorbeeld wanneer het land aan water grenst. Bovendien zijn er virtuele grenzen, zoals de lijn van 12 kilometer uit de kust en de lijnen die getrokken zijn over het continentaal plat. Een andere variabel is stabiliteit tegenover mobiliteit van de grenzen: het Engelse woord *frontier* suggereert typisch de mobiliteit.

Kenmerk 5: Wat de beheersing betreft zijn de variabelen: wie beheerst er, hoe verdedigt hij zijn terrein en met welke middelen geeft hij de grenzen aan? De

---

¹ Een paradijs is een tuin, dus een begrensde oppervlakte, met als extra kenmerk dat van de *locus amoenus*.

mogelijkheden voor het eerste geval zijn: dier, mens en collectiviteit; in het tweede geval: met bek en klauwen, met wapenen of met het recht. Een juridische verdediging veronderstelt een hogere autoriteit: de paus in het geval van het Verdrag van Tordesillas tussen Spanje en Portugal, de verschillende congressen, van Westfalen en Wenen tot het Berlijn van Bismarck (over de Afrikaanse grenzen) en tot Versailles en Trianon, en min of meer gedefinieerde entiteiten zoals 'de beschaafde wereld', de 'internationale gemeenschap' of de Verenigde Naties.

Ontwikkelingen van het basisbegrip kunnen op drie manieren voorkomen: uitbreidingen (generalisaties en specialisaties), metonymieën en metaforen. In het eerste geval kan de zichtbaarheid (*saliency*) van de kenmerken veranderen, worden sommige kenmerken verwijderd of toegevoegd of veranderen de selectieve kenmerken. In geval van metonymie verandert het begrip langs associatieve weg, bij de metafoor verandert het domein, hetzij via uitbreiding, hetzij via specialisatie, ten opzichte van het domein van uitgang. In dit laatste geval krijgen we te maken met vaktalen.

Beschrijving van het gebruik van de termen in het moderne Italiaans

Voor een eerste benadering van de Italiaanse grenswoorden is het handig een blik te werpen op de informatie die de woordenboeken geven. In het beste geval geven ze definities waardoor we een onderscheid tussen de termen kunnen maken op grond van aanwezige of afwezige kenmerken. Aangezien het *Vocabolario* van Duro het meest expliciet is neem ik dat als uitgangspunt voor de discussie. Laten we eerst de basisbetekenissen bekijken, dat wil zeggen Duro's betekenissen 1a en 1b van *confine*, en betekenis 1a van *frontiera* en *limite*.

Confine 1a: limite di un territorio, di un terreno = grens van een territorium of een terrein.

1b: limite di una regione geografica o di uno stato = grens van een aardrijkskundige regio of een staat.

Frontiera 1a: linea di confine (o zona di confine = striscia di territorio) in quanto ufficialmente delimitata e riconosciuta = grenslijn (of grensgebied = territoriumstrook) voor zover officieel afgebakend en erkend.

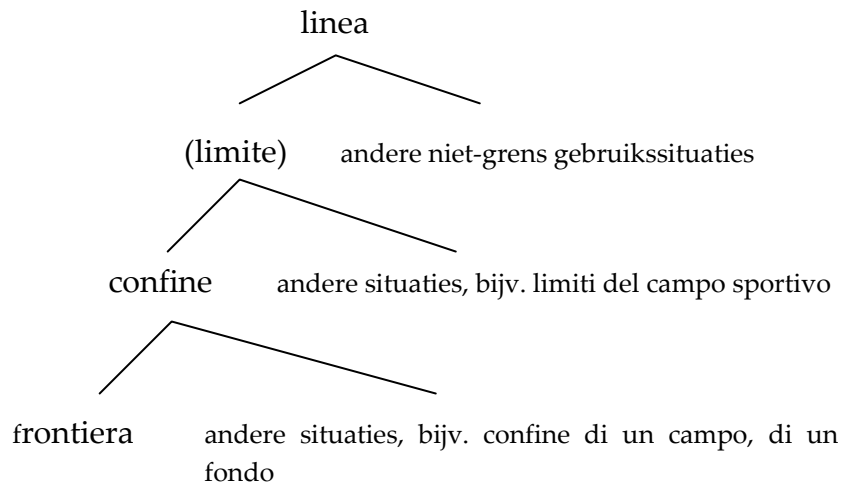
Limite 1a: confine, linea terminale o divisoria. In quanto senso poco comune e ha valore generico (vedi però il dominio dello sport) = grens, lijn aan het eind of als scheiding. Qua deelbetekenis niet erg gebruikelijk, met algemene waarde (zie echter het domein van de sport).

In dit overzicht is *limite* de meest algemene term, die vervolgens wordt gedefinieerd als een lijn en zowel de betekenis van *grens van* als die van *grens tussen* omvat. maar in de algemene betekenis wordt het woord als verouderd beschouwd.² In de betekenis speelt 'beheersing' geen rol. *Confine* is de *limite* van een territorium/terrein of van een aardrijkskundige regio/staat. *Frontiera* betreft een officiële *confine*, meestal die van een staat. Alleen voor *frontiera* wordt de overgang van lijn naar streep vermeld.

Het overzicht kan weergegeven worden door de volgende figuur:

---

² Om die reden zal ik het in het schema tussen haakjes zetten.

Als dit schema klopt, kunnen we enkele voorspellingen doen:

- confine nazionale = frontiera nazionale 'landsgrens'; maar bij voorkeur uitgesloten ?limite nazionale (als verouderd gebruik).
- confine di un campo = limite di un campo 'grens van een akker': uitgesloten *frontiera di un campo.
- limite di un campo sportivo 'grens van een sportveld' ; uitgesloten *confine di un campo sportivo.
- linea ferroviaria 'spoorlijn; uitgesloten *limite ferroviario, *confine ferroviario, of *frontiera ferroviaria.
- linee della mano 'lijnen van de hand'; uitgesloten *limiti della mano, *confini della mano.

Het valt op dat in deze betekenissen de oppositie tussen *grens van* en *grens tussen* niet bestaat; integendeel, voor *limite* wordt expliciet het onderscheid tussen 'terminale ~ divisoria' vermeld. Bovendien lijkt *frontiera* een functionele connotatie te hebben (dient ter verdediging; moet verdedigd worden).

Een tweede betekenis bestaat alleen voor *limite* en *confine*, maar ontbreekt bij *frontiera*: dat betreft het materiale teken dat aangeeft waar zich de grens bevindt.³

Limite 1b: contrassegno (solco, steccato, cippo, ecc.) che determina il confine di un terreno 'merkteken (vore, omheining, steen, enz.) dat de grens van een terrein aangeeft'.

Confine 2a: pietra, sbarra, steccato o altro che segna il confine di un terreno 'steen, slagboom, omheining of iets anders wat de grens van een terrein markeert'.

Het gaat hier dus om een betekenis die van de eerste is afgeleid via metonymie. De 'merktekens' van *limite* 1b worden gedefinieerd door het geven van voorbeelden; als aanvullende bepaling is *di limite* niet mogelijk, wel *di confine*: *palo di confine*

³ Zoals we zullen zien is dit gebruik zeldzaam. Mocht het voorkomen dan kan het gezien worden als een reductie van *pietra di limite* 'grenssteen', vergelijk een soortgelijk gebruik van *limite* voor *limite dell'area di rigore* 'strafschoplijn'. Het begrip maakt deel uit van het onomasiologische domein van de begrenzing, niet van de betekenis van *limite* of *confine*. Daarentegen gaan in het Middelnederlandse *paal* de beide betekenissen ('grens' en 'grensteken') samen in hetzelfde woord.

'grenspaal', *cippo di confine* en *pietra di confine*, beide 'grenssteen', *muro di confine* 'grensmuur', *steccato di confine* 'grenshek'. Maar hier is ook 'di frontiera' mogelijk.

Betekenis 2b van *confine* omvat generaliserende uitbreidingen en metaforen. Een generalisatie treedt op als het idee van territorium of terrein ontbreekt;⁴ genoemd wordt *i confini della terra* 'de grenzen der aarde' en we zouden hieraan kunnen toevoegen *i confini della galassia* 'de grenzen van het melkwegstelsel'. Verandering van het domein, dus een metafoor, hebben we in een uitdrukking als *il confine tra la vita e la morte* 'de grens tussen leven en dood', of *il confine del giusto e dell'onesto* 'de grenzen van wat billijk en eerlijk is' (een voorbeeld dat ik liever vervang door *tra il giusto e l'ingiusto* 'tussen wat billijk en onbillijk is', aangezien het voorbeeld van Duro de incorporatie van een argument inhoudt). Bovendien lezen we dat *passare i confini* 'de grenzen overschrijden' (zonder nadere specificatie) mogelijk is maar minder gebruikelijk dan *passare i limiti*.

Voor *frontiera* worden twee uitbreidingen genoemd, beide terug te voeren tot buitenlandse modellen (1b en 1c), namelijk allereerst het Amerikaanse (*new*) *frontier*, vertaald als *nuova frontiera*. Deze uitdrukking krijgt de betekenis van grens in zijn mobiele versie, en heeft een model *nuova frontiera di X* gecreëerd voor iedere mogelijke spectaculaire vooruitgang. De uitdrukking komt uit een toespraak van J.F. Kennedy uit 1960. Het andere voorbeeld is het Franse *les frontières de*, overgenomen als *le frontiere di (la scienza, il sapere umano, ecc.)* 'de grenzen van (de wetenschap, de menselijke kennis, enz.)'

Het woord *limite* kent veel betekenissen. Onder 2a worden drie uitbreidingen genoemd die we alle drie kunnen zien als kwantitatief; deze bewegen zich dus op een eendimensionele numerieke schaal. Het eerste daarvan wordt niet als zodanig herkend, want Duro zegt 'in abstractere zin, ideale grens, hoogste niveau, waarboven of waaronder een bepaald verschijnsel normaal optreedt'. Onder deze tamelijk vage formulering verbergen zich voorbeelden als *il limite delle nevi (permanenti)* 'sneeuwgrens/grens van de eeuwige sneeuw', *i limiti della vegetazione* 'de grens van de plantengroei' en *il limite del bosco* 'de boomgrens'. Het gaat hier om hoogten in de bergen en dus hebben we het hier over een kwantitatieve schaal (bijvoorbeeld in *il limite delle nevi si trova attualmente a 4000 metri* 'de sneeuwgrens bevindt zich op 't ogenblik op 4000 meter hoogte'), het gaat hier om een punt, dat later in het bergoppervlak vertaald wordt als een lijn. We hebben dus een dubbele uitbreiding: van tweedimensioneel naar eendimensioneel, en daarna opnieuw van eendimensioneel naar tweedimensioneel. Het bewijs voor deze dubbele ontwikkeling is het gebruik van het Italiaanse woord *limite*, het enige van de groep dat de eerste overgang (van 2D naar 1D) accepteert. De richting kan van hoog naar laag zijn (de sneeuw) of omgekeerd (het bos), wat doet vermoeden dat het hier een uitbreiding van het begrip scheidslijn betreft.⁵

---

⁴ Een generalisatie correspondeert met het verlies van een onderscheidend kenmerk.

⁵ Dezelfde numerieke betekenis is aanwezig in het begrip 'linea di guardia' (peil (van het water), Duits 'Pegel'), dat aangeeft hoe hoog het water van een rivier komt. Ook hier betreft het een punt op een

Het tweede geval (2b) is 'de uiterste graad die iets kan bereiken'. De voorbeelden zijn de *limite di carico* 'belastingsgrens/limiet' (van een voertuig, bijvoorbeeld), in de mechanica van de aarden de zogenaamde *limiti di Attenberg* 'Attenbergse grenzen' (plasticiteitsindex en vloeigrens), *il limite di udibilità* 'hoorbaarheidsgrens', *il limite di tolleranza* 'tolerantiegrens' en *il limite di velocità* 'snelheidslimiet'

Het derde geval (2c) is 'de ruimtelijke, temporele of hoe ook kwantitatieve grens die niet kan of mag worden overschreden, of waarvan het overschrijden een verandering in de toestand tot gevolg heeft'. Het duidelijkste geval is *il limite di età* 'leeftijdsgrens'. Van deze betekenis kan de uitdrukking *nei limiti di* 'binnen de grenzen van' worden afgeleid. Deze betekenis heeft twee specialisaties in de sport: de *vittoria prima del limite* 'overwinning doordat de tegenstander het gevecht staakt' in de bokssport en de *limite personale* 'persoonlijke limiet' van een atleet.⁶

Controle van de woordenboekinformatie

De informatie gegeven door de woordenboeken is in de beste gevallen een systematisering van het gebruik. Dit kan drie soorten gebreken vertonen: 1) de informatie is incompleet of onvoldoende gesystematiseerd: in dat geval betreft het onvolmaaktheden in de beschrijving; 2) de informatie is prescriptief, dat wil zeggen ze weerspiegelt niet het werkelijke gebruik, maar het gewenste gebruik; 3) de informatie is achterhaald, dat wil zeggen ze weerspiegelt een eerder stadium van het gebruik, hetzij omdat er ontwikkelingen zijn geweest sinds de tekst opgesteld is, hetzij omdat de redacteurs bepaalde vernieuwingen niet hebben herkend, omdat ze niet vertrouwd waren met de sociale kringen waaruit deze afkomstig waren.

In het volgende verhaal doe ik twee pogingen om de gegevens te controleren. De eerste soort controle gaat uit van de frequentie van de woorden in een bepaald corpus. Als ik een hele jaargang van de *Corriere della Sera* raadpleeg en de eerste honderd voorkomens van de bewuste woorden analyseer, verwacht ik de meeste gebruikssituaties van elk woord in de krantentaal gevonden te hebben, en aldus kan ik de semasiologische structuur van de geanalyseerde lemmata controleren.

In de tweede soort wil ik de voorspellingen van deze beschrijving controleren door bepaalde gebruiksmogelijkheden in Google na te vragen en de resultaten te analyseren. Zo kan ik bijvoorbeeld de synonymie van *frontiera* en *confine* in de betekenis 'landsgrens' controleren, door bijvoorbeeld de combinaties *frontiera orientale della Francia* en *confine orientale della Francia* 'oostgrens van Frankrijk' in te tikken. Deze operatie geeft 45 tegen 95 resultaten (gecontroleerd op 23 september 2006) en onder de voorbeelden bevindt zich in beide gevallen een vermelding van de Maginot-linie.⁷ Bovendien geeft een controle met *limite orientale della Francia* geen

---

numerieke schaal. Het is opmerkelijk dat de woordenboeken *linea di guardia* in de vreemdste rubrieken plaatsen.

⁶ Naast deze sportbetekenissen is er ook nog de *limite nel campo di gioco* 'strafschoplinie' en de *limite del passaggio della staffetta* 'eind van het wisselvak bij de estafette'.

⁷ Linea Maginot. Let op het gebruik van het hyperoniem *linea* voor wat eigenlijk een *frontiera* is in de zin van een verdedigingslinie.

enkel resultaat. Uit deze controle concludeer ik dat in de basisbetekenis *frontiera* en *confine* perfecte synoniemen zijn – zoals uit het voorbeeld met de Maginotlinie blijkt, kan niet eens het kenmerk ‘voorzien van verdedigingssystemen’ als onderscheidend kenmerk tussen beide woorden gezien worden – en dat in deze zin *limite* onmogelijk is. De eerste conclusie corrigeert een bewering van de woordenboeken die misschien te prescriptief is, de tweede bevestigt de al eerder vermelde uitsluiting van het type ‘landsgrens’ voor *limite*.

Bij deze controle gebruik ik Google als bewijs voor het al of niet bestaan van een combinatie. Dit bewijs is alleen maar mogelijk indien de combinatie betrekkelijk algemeen is, dat wil zeggen dat de onderdelen niet te gezocht zijn, en de combinaties niet te lang. Als ik *il confine orientale della Thailanda* intik krijg ik geen resultaten, omdat de context niet genoeg voor de hand ligt; als ik *il confine orientale storico della Francia* intik krijg ik geen resultaten omdat de combinatie teveel elementen bevat.

Huidig gebruik van *frontiera*⁸

De eerste betekenis van *frontiera* (*frontiera* 1) is goed te herkennen. De belangrijkste elementen die in de woordenboekdefinities voorkomen zijn de scheiding tussen staten en het officiële karakter (ze worden vastgelegd, of opgeheven, vaak in een verdrag). Veel woordenboeken benadrukken de militaire of douanebetekenis, en geven dan vaak het voorbeeld *valico di frontiera* ‘grensovergang’. Er zijn verschillende combinaties met een werkwoord in de zin van ‘overschrijden’ (*passare, varcare, valicare, superare*) en in verschillende gevallen fungeert *di frontiera* als bijvoeglijke bepaling.

Op de 100 gevallen van de CdS behoren er 64 tot dit gebruik. Het woord wordt zowel in het enkelvoud als in het meervoud gebruikt; kennelijk gaat een individu de *grens* over, maar een staat kan zijn *grenzen* sluiten.⁹ In 15 gevallen is het woord het lijdend voorwerp van een werkwoord (plus twee gevallen met het deverbale zelfstandige naamwoord *riapertura delle frontiere* ‘heropening van de grenzen’); de gebruikte werkwoorden zijn *varcare* (2), *valicare* (1), *attraversare* (2) en *passare* (1) voor een beweging van het ene land naar het andere, in één geval is de beweging partiëel, met *raggiungere* ‘bereiken’. De autoriteit van de staat manifesteert zich met *chiudere* ‘sluiten’ (3) en *(ri)aprire* ‘(her)openen’ (5, met de substantieven erbij gerekend); uiteraard heeft die handeling tot doel de grenzen te verdedigen (*difendere le frontiere*) (1). In het gegeven voorbeeld wordt geklaagd dat *l’Italia non difenda le sue frontiere*. Degenen die de grenzen willen overschrijden zijn mensen, maar het kan ook koopwaar betreffen: *l’Europa chiuse le frontiere al manzo britannico* ‘Europa heeft de grenzen gesloten voor het Britse rundvlees’ (CdS 25.10.96, p. 9) en *Eltsin chiude le frontiere ai*

---

⁸ In de rest van dit hoofdstuk laat ik de nummering van Duro vallen en voer ik een nieuwe nummering in.

⁹ De tegenstelling tussen enkel- en meervoud komt in de woordenboeken niet ter sprake. Toch kan ze een variabel in het gebruik zijn. In het Nederlands zeggen we *over de grens zetten*, maar in het WNT, waarvan het artikel over *grens* uit het midden van de 19e eeuw dateert, is de uitdrukking nog *over de grenzen zetten*.

liquori stranieri 'Jeltsin sluit de grenzen voor buitenlandse sterke drank' (CdS 28.10.96, p. 22). Ook de literatuur of de muziek kan de grenzen overschrijden (*attraversare le frontiere*). Bij de militaire waarde hoort het gebruik van *controllo delle* (of *alle*) *frontiere* 'beheersing van de grenzen/controlle aan de grenzen'.

De uitdrukking *di frontiera* komt 11 keer voor. Hier vinden we opnieuw *controllo di frontiera* 'grenscontrole', ditmaal zonder lidwoord, en vervolgens 5x *polizia di frontiera* 'grenspolitie', een keer *militi di frontiera* 'grenssoldaten', en er zijn ook *agenti della frontiera* (1). De situatie wordt ernstiger met *scontri e dispettucci di frontiera* 'grensincidenten en -plagerijtjes'. Er is maar één voorbeeld met de *valichi di frontiera* uit de woordenboeken, en tot slot wordt er gesproken over *aree di frontiera* 'grensgebieden'; overigens komen we ook *bar ed esercizi pubblici a ridosso della frontiera* tegen ('bars en openbare gelegenheden aan de grens').

Het gebruikte voorzetsel is *a: alla frontiera* 'aan de grens' (10) of *alle frontiere* 'aan de grenzen' (3). Daar houdt men de mensen aan of arresteert men ze; anderen worden daarheen begeleid. De *frontiera* wordt van binnen uit bekeken: *oltre frontiera* 'over de grens' (5) betekent altijd 'in het buitenland'. Ook paus Johannes Paulus II zegt in een interview: *per la prima volta uscivo dalle frontiere della mia patria* 'voor het eerst kwam ik buiten de grenzen van mijn vaderland' (CdS 11.11.96). Velen dromen van een wereld *senza frontiere* 'zonder grenzen' (3); in het Europa van Schengen wordt dan ook gesproken van een *abolizione delle frontiere* 'afschaffing van de grenzen'.

De betekenis *frontiera 1* is heel gemakkelijk te herkennen; er zijn maar weinig gevallen van betekenisuitbreiding die de grenzen ervan overschrijden. Dat is het geval wanneer de politieke schermutselingen nog niet opgelost zijn, zoals wanneer er gesproken wordt van de *frontiere elastiche che tendono ad allargarsi fino all'Umbria* 'rekbare grenzen die de neiging hebben zich uit te breiden tot aan Umbrië'; uiteraard gaat het hier over de virtuele staat Padanië. In één enkel geval heeft het publiek dat van goede jazzmuziek houdt de *frontiere della città* 'grenzen van de stad' ontdekt; het is niet toevallig dat dit geval een culturele aangelegenheid betreft.

Naast deze vaste grens bestaat er een heel ander dynamisch begrip (*frontiera 2*). Zoals het woordenboek van Duro uitgebreid uitlegt is dit een semantische leenvertaling uit het Amerikaanse Engels, die een dun bevolkte streek aanduidt die nog maar kort geleden gekoloniseerd is, in direct contact met de nog niet gekoloniseerde gebieden, en dus een uitgangspunt voor koloniale expansie. Het mobiele aspect en de drang naar avontuur die de connotatie van deze betekenis uitmaken zijn overgenomen door Kennedy (Los Angeles, 15 juli 1960) in de vorm *New Frontier*, onmiddellijk vertaald als *nuova frontiera*: we vinden die uitdrukking al in de *Parole nuove* van Migliorini (1963).

Deze uitdrukking heeft een groot succes gehad. In ons materiaal hebben we 9 gevallen, 8 in het meervoud en een in het enkelvoud. In een geval is er een duidelijke associatie met Kennedy: *le menti migliori e più brillanti delle nuove frontiere* 'de beste en briljantste geesten van de nieuwe grenzen', dat wil dus zeggen: the best and the brightest, en in twee gevallen wordt er betreurd dat er geen *nuove frontiere* meer zijn.

In de overige gevallen hebben we een metafoor die toegepast kan worden op iedere spectaculaire ontwikkeling, vooral in het domein van de techniek. Zo in het voorbeeld in het enkelvoud: *Qual è la nuova frontiera dei motori Fiat?* 'Wat is de nieuwe grens van de Fiat-motoren?' (CdS 05.12.96, p. 3). Drie gevallen zijn op de een of andere manier verbonden met de computer, een geval betreft een congres *Schizofrenia, nuove frontiere* 'nieuwe wegen in de schizofrenie' en één geval laat zien dat ook de criminelen deel hebben aan de vooruitgang: *La banca del futuro: in orbita. Nuove frontiere off-shore: sportelli nello spazio per aggirare le leggi* 'De bank van de toekomst: in een baan om de aarde. Nieuwe grenzen off-shore: loketten in de ruimte om de wetten te omzeilen' (CdS 15.10.96, p. 24).

Aangezien de metafoor het domein verandert (bijvoorbeeld van de geografie naar de techniek) zijn we hier getuige van het ontstaan van een nieuwe betekenis: een geslaagde formule vertoont een wildgroei en na een poosje schiet de constructie wortel. Zoals te verwachten was, wordt deze dynamiek niet vermeld door de woordenboeken.

Ook voor de oude leenvertaling, zonder 'nuova', heb ik drie voorbeelden gevonden, maar die zijn alle drie verbonden met de Nieuwe Wereld, zoals de passage waarin het gaat over het herintroduceren van wolven in Canada: *la frontiera rifiorisce, e con essa la cultura pellerossa* 'de frontier komt weer tot bloei, en met haar de indianencultuur' (CdS 01.12.96, p. 10). Ik leid hieruit af dat betekenis *frontiera 2* alleen maar in combinatie met 'nuova' productief is.

Voor betekenis *frontiera 3* zegt Duro 'Lijn die verschillende milieu's, situaties of opvattingen duidelijk van elkaar scheidt, in sommige gevallen bedoeld als vaste, ondoordringbare grens (*confine!*), in andere als grens die verplaatst of gewijzigd kan worden, vooral in voorwaartse richting'. Het komt mij voor dat we hier te maken hebben met twee verschillende betekenissen, de statische, als metafoor van *frontiera 1*, de andere als nieuwe betekenis, een leenvertaling uit het Frans, zoals ook Duro zegt: 'in dit gebruik vervangt de term, meestal in het meervoud, naar voorbeeld van het Franse *frontière*, andere meer traditionele termen zoals *confine* of *limite*'. Ik zal deze betekenis *frontiera 4* noemen.

Dit gezegd zijnde, is het toch moeilijk om duidelijke gevallen van *frontiera 3* te vinden. Eén geval is een citaat over de Sissi-film: de prinses wordt gezien als een *giovane Narciso, aggrappata alla frontiera della pubertà* 'een jonge Narcissus, die zich vastklemt aan de grens van de puberteit' (CdS 30.12.96, p. 13). Hier gaat het om de scheidslijn tussen twee leeftijden. We zien de metafoor in actie in het volgende voorbeeld: *Corso Vittorio Emanuele sbocca in San Babila, un'altra piazza sotto chiave, impacchettata, avvolta in teli di plastica. Sembra una sorta di frontiera invisibile, una impalpabile linea di demarcazione* 'Corso Vittorio Emanuele komt uit op San Babila, ook zo'n plein op slot, ingepakt en gehuld in plastic doeken. Het lijkt wel een soort onzicht-

bare grens, een onaanraakbare demarcatielijn.¹⁰ Ook in *Paradossalmente, la solidarietà del "Club degli ex" abbatte tutte le frontiere di partito* 'Vreemd genoeg sloop de solidariteit van de "Club van de exen (ministers of fractieleiders)" alle partijgrenzen' (CdS 13.11.96, p. 12) hebben we een duidelijk geval van een metafoor. In totaal vind ik 5 gevallen van *frontiera* 3 en 7 van *frontiera* 4. Deze laatste betekenis komt voor in twee constructies; *la frontiera di X* en *l'X di frontiera*. In beide gevallen betreft het de meest gevorderde fase ergens van. Ik heb twee parallelle voorbeelden gevonden; *quei pochi temerari che si ostinano a lavorare sulle frontiere della biologia o della fisica* 'dat handjevol dapperen dat hardnekkig doorwerkt aan de grenzen van de biologie of van de natuurkunde' (CdS 21.10.96, p. 27) en *parlare con disinvoltura il linguaggio della Fisica di frontiera* 'onbevanging de taal van de natuurkunde aan de frontlinie spreken' (CdS 11.12.96, p. 16). In een ander voorbeeld wordt verklaard dat de Zes pianostukken op. 118 *quella frontiera del pianismo brahmsiano* 'dat uiterste van de pianokunst van Brahms' zijn (CdS 12.12.96, p. 33), er is *la frontiera dell'home banking* 'de verworvenheid van het thuisbankieren' en een uitgever *impegnato alla frontiera del movimento moderno* 'die zich inzet aan de grens van het modernisme'. En als er sprake is van *due preti di frontiera* is het duidelijk dat deze paters boven het maaiveld uitkomen.

Tenslotte hebben we nog een leenvertaling uit het Frans, die ook erg productief is geworden. Deze betreft de humanitaire organisatie van de *Medici senza frontiere* (Médecins sans frontières, of Artsen zonder grenzen), beroemd geworden over de hele wereld. Weliswaar zou *senza frontiere* een mooi geval zijn van betekenis *frontiera* 1, in de zin van in de hele wereld opererend zonder hindernissen (we hebben eerder al een paar gevallen gevonden van *senza frontiere*), als niet juist deze combinatie productief was geworden, waarbij *Medici* vervangen kan worden door allerlei zelfstandige naamwoorden waarin dezelfde generositeit weerklinkt. In de 12 gevonden gevallen hebben er 7 betrekking op de Artsen, verder hebben we *Solidarietà senza frontiere* 'solidariteit zonder grenzen', *bambini senza frontiere* 'kinderen zonder grenzen', *giochi senza frontiere* 'spelen zonder grenzen', en twee gevallen *van tv senza frontiere*. Om die reden onderscheid ik hier een nieuwe betekenis *frontiera* 5.

Samenvattend kunnen we de betekenis van het woord *frontiera* kenschetsen als een vrij precieze basisbetekenis van politieke aard, die de lijn aanduidt die staten van elkaar scheidt, met metaforische uitbreidingen waarin het geografisch domein verandert in een ander domein. Daarnaast hebben we een recente creativiteit op grond van enkele leenvertalingen, die het oude kader verstoort, de Amerikaanse *New Frontier*, de *frontières de la science* of de *science de frontière* en de *Médecins sans frontières*. Al deze creativiteit is geconcentreerd op enkele precies te omschrijven constructies; eerder dan nieuwe betekenissen van *frontiera* hebben we hier productieve constructies met *frontiera*.

---

¹⁰ De vergelijking wordt expliciet uitgedrukt, met 'lijkt' en 'een soort' en er wordt in dit sneeuwlandschap naar een uitdrukking gezocht: *linea di demarcazione* = *frontiera*. Vandaar dat ik het een metafoor in actie noem.

De geschiedenis van *frontiera*

Het woord *frontiera* is ontstaan als de substantivering van een adjectief, dat zelf afgeleid is van *fronte* 'voorhoofd', in de metaforische betekenis van 'vorste gedeelte' (de metafoor is HET LEGER IS EEN LICHAAM). Dezelfde metafoor zien we in actie in het citaat van Berni, dat voorkomt in het historische woordenboek van Battaglia, en waarin zowel het begrip voorhoofd als het begrip borst geactiveerd worden:

quando insieme s'incontran le schiere
e l'una e l'altra di petto si danno
mal va per quei che sono a le frontiere.
'wanneer de scharen elkaar ontmoeten
en beide elkaar de borst toekeren (d.w.z. elkaar frontaal aanvallen)
loopt het slecht af voor degenen die zich in de vorste gelederen bevinden'.

Als substantief is het de verkorting van een combinatie substantief + adjectief. Als de *frontiera* geconstrueerd is als een lijn, dan was die combinatie *linea frontiera*; als de *frontiera* een stad is die het achterland tegen de vijand moet verdedigen, dan was de combinatie *città frontiera*. Er is niets wat een hiërarchie vestigt tussen beide reducties, de betekenissen van *linea*, *città* (of ook *zona*) waar het front zich bevindt kunnen best gelijktijdig aanwezig zijn geweest en parallelle reducties vertegenwoordigen. De veronderstelde ontwikkeling *linea* → *città* kan best een terugredenering zijn vanuit het heden, waarin de betekenis 'stad' weggevallen is.¹¹

Uit formeel oogpunt zijn het Spaanse *frontera* en het Franse *frontière* keurige etymologische afleidingen, maar het Italiaanse *frontiera* kan niet anders zijn dan een ontlening aan het Frans: de etymologische vorm zou **frontaia* zijn geweest. De oudste attestaties, onder de laat-Latijnse vormen *frontaria* en *fronteria*, komen uit Spanje en suggereren een verband met de Reconquista: het niemandsland tussen de Christelijke koninkrijken en de islamitische Hispania kan de *Frontera* par excellence geweest zijn.¹²

De figuurlijke betekenis (uiterste grens; scheidslijn) is van veel later, zie de citaten in de Battaglia:

camminare lungo le frontiere della onestà, senza mai sconfinarle (Guerrazzi, midden 19e eeuw)
'langs de grenzen van het fatsoen lopen zonder die ooit te overschrijden'
una frontiera tra generazioni (Alvaro, eerste helft 20e eeuw) 'een generatiegrens'

Deze ontwikkeling veronderstelt een specialisatie van *frontiera* in de zin van 'linea' (overgang van *frontiera* 1 naar *frontiera* 3). In de 18e eeuw heeft Pietro Chiari een synonymie tussen *frontiere* en *confini*:

---

¹¹ In ieder geval geeft in Jérez de la Frontera, de stad van de Spaanse Reconquista van 1264, het voorzetsel 'de' aan dat Frontera hier het gebied is, niet de stad, anders zou er Jérez la Frontera bestaan hebben.

¹² Deze hypothese vestigt een analogie tussen de Spaanse Frontera en de Amerikaanse Frontier; het zijn beide bewegende zones. Zie voor de citaten het woordenboek van Ducange.

Nostro scorno ch'abbia così vicini
del vizio alle frontiere Virtude i suoi confini¹³

Voor *frontiera* onderscheidt de Battaglia vier betekenissen, drie technische toepassingen, een aantal zegswijzen en een spreekwoord. Laten we hier bekijken wat het woordenboek van de betekenissen zegt. De eerste betekenis wordt als volgt gedefinieerd:

Linea di confine di uno Stato che ne segna il limite di sovranità territoriale (e, anche, limite che divide due circoscrizioni amministrative o, per estens., due regioni geograficamente o culturalmente diverse), – In senso generico: fascia di territorio situata lungo tale linea.

'Grenslijn (*confine*) van een staat die er de limiet van territoriale soevereiniteit van aangeeft (en ook, grens (*limite*) die twee administratieve gebieden verdeelt of, uitbr., twee geografisch of cultureel verschillende gebieden). In algemene zin: strook land gelegen langs een dergelijke lijn.

In de definitie worden de termen *linea*, *limite* en *confine* genoemd, wordt het begrip *Stato* gespecificeerd en het begrip beheersing (territoriale soevereiniteit), de uitbreiding [+staat] → [-staat] wordt uitgelegd en ook de overgang van ideale meetkundige betekenis naar concrete vertaling daarvan: *linea* → *striscia*, d.w.z. 'strook land'.

De tweede betekenis, afgeleid van de eerste bij wijze van uitbreiding, luidt:

Rocca, fortezza o città situata a difesa e a protezione dei confini di uno Stato
Burcht, vesting of stad die zo gelegen is dat hij de grenzen van een staat kan verdedigen en beschermen.

Zoals ik al gezegd heb, heb ik in dit geval mijn twijfel over het begrip uitbreiding. Als 2 van 1 afhing zouden we een tussenfase moeten aannemen van 'grensstad'. Maar ik vermoed dat deze betekenis rechtstreeks van het adjectief is afgeleid. In het huidige Italiaans lijkt deze betekenis verdwenen te zijn. Een citaat uit Buzzati (midden 20e eeuw), opgenomen in de Battaglia, moet een verwijzing zijn naar de oude betekenis bij wijze van *couleur locale*.

De derde betekenis, die antico 'oud' wordt genoemd, is:

Prima fila di uno schieramento di battaglia, avanguardia di un esercito
Eerste gelid van een slagorde; voorste linie van een leger

Dit gebruik vinden we voor het laatst in de 17e eeuw. Het gebruik van *frontiera* (reductie van *regione frontiera*?) naast *fronte* moet samenhangen met de afmetingen: het gaat om een uitgebreid front.

De vierde betekenis, niet ruimtelijk, wordt als volgt gedefinieerd:

Figur. Limite estremo, linea di distinzione, di separazione
Uiterste limiet, scheidslijn.

---

¹³ Lees: Virtude ha i suoi confini vicini alle frontiere del Vizio 'de Deugd heeft zijn grenzen (*confini*) vlak bij de grenzen (*frontiere*) van de Ondeugd'. Kennelijk was er in de morele ruimte een niemandsland tussen ondeugd en deugd.

De definitie geldt zowel voor de scheidslijn als voor de eindlijn, alleen suggereren de voorbeelden eerder de eerste keus.

Als we de voorkomens van *frontiera* in de LIZ (het elektronische corpus van de Italiaanse literatuur van Zanichelli) onderzoeken zien we dat het woord het meest frequent is bij de historici, zoals te verwachten was. We vinden citaten vanaf de Villani's (14e eeuw). Enkele voorbeelden:

lijn:

la città di Cambragio alla frontiera del reame di Francia
'de stad Kamerijk aan de grens van het Franse koninkrijk'
alle nostre marine e frontiere 'aan onze kustlijnen en grenslijnen'¹⁴
I Fiamminghi [...] per comune vennero tutti a piede a le frontiere di Fiandra, e puosonsi a campo in sul poggio di Cassello per contradiare il re di Francia che non entrasse in loro paese.
'De Vlamingen [...] kwamen allen stadsgewijs te voet naar de grenzen van Vlaanderen, en richtten een kamp op op de heuvel van Cassel om te verhinderen dat de koning van Frankrijk hun land binnenviel'.

zone:

Il re di Scozia con suo isforzo [...] venne in su l'Inghilterra, e tutte le frontiere de' suoi confini guaste¹⁵
'de koning van Schotland kwam met zijn legermacht af op Engeland en alle verwoeste *frontiere* [steden of landstreken] aan zijn grenzen'.

Het gebied of de linie die als *frontiera* dient tegen de vijand moet versterkt worden met soldaten; in dat geval is de waarde van *frontiera* 'versterkte plaats langs de grens':

La frontiera di Valdarno fu fornita di cavalieri e di fanti
'de grensstrook van Valdarno werd voorzien van ruiters en voetvolk'
fornire le castella delle frontiere
'de burchten van de grensstrook [van soldaten] voorzien'
fornì le terre e le frontiere di gente d'armi
'hij voorzag de steden en de vestingen van soldaten'
lasciogli [ai Tempieri] il soldano tutto il reame di Jerusalem, salvo il castello chiamato il Craito di Monreale, e più altre castella fortissime alla frontiera, e erano la chiave e l'entrata del reame
'de sultan gaf hun [de Tempeliers] het hele koninkrijk Jerusalem in handen, behalve de burcht genaamd il Craito di Monreale, en veel andere sterke burchten aan de grens, en deze waren de sleutel en de toegang tot het rijk'.

Frontiera kan ook het voorste deel van het leger zijn:

si partirono del campo e tornaronsi indietro ciascuno alla sua frontiera
'ze vertrokken van het veld en keerden elk terug naar hun voorste linie'

---

¹⁴ *Marina* is natuurlijk ook een reductie van *linea marina*.

¹⁵ *Le frontiere dei suoi confini* zijn hetzelfde als straks *le castella delle sue frontiere*, namelijk de grenssteden.

E per rendere al Comune le 'nsegne, colla gente ordinata come l'avea a campo tenuta nella prima frontiera misse i balestrieri e gente appiè
'En om de Comune zijn vaandels terug te geven, met de mensen in de slagorde zoals hij ze te velde had gehad plaatste hij de boogschutters en het voetvolk in de eerste linie/frontlijn'.

Verder kan een stad omringd zijn door *frontiere*, dat wil zeggen door een stadsmuur:

le frontiere di levante della città 'de oostermuren van de stad'

Als we deze voorbeelden willen verklaren kunnen we de volgende situatie aannemen.

Het uitgangspunt is steeds de metafoor die het leger ziet als een lichaam dat een voorhoofd en een staart heeft, dus hetzij de voorhoede van het leger, of eenvoudigweg het gedeelte dat voorop loopt, waar ze in het voorbeeld de boogschutters hebben opgesteld, hetzij het gedeelte dat de vijand het hoofd biedt (Italiaans: *affronta*).

Vandaar komen we uit op een min of meer vast gebied tussen twee tegenstanders, dat verdedigd moet worden. Die verdediging wordt uitgevoerd met versterkte plaatsen waarin soldaten gelegerd worden. Het onderscheid tussen beide is tamelijk vaag: in het voorbeeld van de koning van Schotland weten we niet goed of de aarde verschroeid werd of dat de burchten werden verwoest; beide operaties hebben tot doel de vijand op een afstand te houden.

In enkele precieze gevallen betreft het echte grenzen, bijvoorbeeld tussen de verschillende Toscaanse steden, die burchten gebouwd hebben om aan weerszijden de grenzen te bewaken, of tussen het koninkrijk Frankrijk en het graafschap Vlaanderen; hier is Cassel een grensstad, die de Vlamingen verdedigen door de doortocht boven op de heuvel te blokkeren.¹⁶

De situatie blijft ongewijzigd in de volgende eeuwen. De grensstad vinden we in de *Gerusalemme Liberata* van Torquato Tasso (16e eeuw), voor wie Gaza de 'città frontiera' is van de koning van Egypte. In de verhandeling van Algarotti over Rusland (18e eeuw) zien we *frontiere* van verschillende mate van stabiliteit: zo spreekt hij over *Riga, capitale della Livonia e da questa banda frontiera dell'imperio* 'Riga, hoofdstad van Lijfland en aan deze kant grensstad van het tsarenrijk', maar ook van *Ucrania, frontiera de' Tartari e de' Turchi* 'Oekrania, grensgebied van de Tartaren en de Turken', eerder een immens niemandsland, waarover de heerschappij nog niet definitief gevestigd was. Ook de *Limes* van de Romeinen was voor hem een *frontiera*:

gli Unni, che dalle viscere della Tartaria inondarono quella frontiera dell'imperio Greco
'de Hunnen, die vanuit de ingewanden van Tartarije deze grenslijn van het Griekse imperium overstroomden'.

---

¹⁶ Mont Cassel is de hoogste heuvel van Vlaanderen (tegenwoordig het département du Nord in Frankrijk); de stad Cassel (= castellum) ligt op de top van de heuvel.

Trouwens ook Machiavelli spreekt in de *Arte della Guerra* (Krijgskunst) over *tenere (gli eserciti) alle frontiere dell'Imperio* '(de legers) aan de grenzen van het Rijk houden'. De betekenis van 'stadsmuur' is uiteraard verdwenen met de nieuwe ontwikkelingen van de krijgskunst. Maar de betekenis 'front' is nog altijd levend, vgl.:

Il grosso dell'esercito va alto verso la frontiera del nemico
'Het gros van het leger gaat recht op het front van de vijand af'.
quegli onori che alle frontiere si accordano (Goldoni)
'die eer die aan het front verkregen wordt'

De 19e eeuw ziet de ontwikkeling van de moderne staat met zijn bureaucratieën, ook aan de grenzen. Zo ontstaat de uitdrukking *dogana di frontiera* 'grensdouane' (later gereduceerd tot 'dogana' zonder meer); trouwens, we vinden al in het *Leven* van Alfieri (1803):

attese le severe persecuzioni che si fanno alle dogane di frontiera all'uscire di Spagna
'hij wachtte de strenge fouilleringen af die men uitvoert aan de grensdouanes bij het verlaten van Spanje'.

Zie ook:

Ricevitore di una piccola dogana di frontiera (Fogazzaro, 2e helft 19e eeuw)
'ontvanger van een kleine grensdouanepost.'

Tegelijk met de douanebeambten komen de stropers (*contrabbandieri*) op. Al in de 16e eeuw had Tommaso Garzoni een vertoog geschreven: *De' daziari o gabellieri o doganieri, e de' portonari o passaporti, e de' contrabbandieri o sfrosatori di daci*.¹⁷ Maar pas in de 19e eeuw krijgen ze een Romantisch aureool en voeren ze een hardnekkige strijd met de *guardia di finanza* (dat is wel een 19e eeuwse uitdrukking). Bij Oriani (begin 20e eeuw) vinden we een citaat waarin *confine* tegenover *frontiera* staat en de *contrabbandieri* metaforische stropers worden, als hij spreekt over het tsarenrijk:

Cresciuto ai confini della vera Europa poté, esercitando una specie di contrabbanda sulle frontiere, impadronirsi di qualche idea.
'Groot geworden aan de grenzen van het echte Europa kon het door een soort contrabande aan de grenzen uit te voeren, zich meester maken van een paar ideeën'.

Het is duidelijk dat de *confini* abstracter zijn, maar dat daarentegen de *frontiere* overschreden worden door stropers. Ook het tijdschrift *Il Conciliatore* (ca. 1820) zegt, sprekend over de Napoleontische periode, dat *si chiudono le frontiere ad ogni importazione estera* 'men sluit de grenzen voor iedere import uit het buitenland'.

Een persoonlijke uitbreiding vinden we in de *Promessi Sposi* van Manzoni:

---

¹⁷ De eerste drie woorden zijn lokale benamingen van de douaneambtenaren, de *portonari* en *passaporti* zijn hun tegenhangers in de haven. Cortelazzo/Zolli legt uit dat de *contrabbandieri* uit de Veneto komen (al in de 13e eeuw), terwijl de *frodatori* Toscaners zijn

Renzo, che faceva un po' da battistrada, un po' da scorta, era arrivato colla carrozza, poté collocarsi in una di quelle due frontiere di benevoli, che facevano ad un tempo ale alla carrozza e argine alle due onde prementi di popolo.

'Renzo, die zo'n beetje als wegbereider dienst deed en een beetje als escorte, was met de koets meegekomen, en nu kon hij plaats nemen in een van de beide hagen van welwillenden die tegelijk flanken waren voor de koets en een dam voor de oprukkende golven van het volk'.

Manzoni gebruikt hier een dubbele metafoor; de eerste is waarschijnlijk afgeleid van het idee van frontgebied tussen twee legers, de tweede daarentegen van het idee van een dam die het land beschermt tegen de rivieren.¹⁸

Het eerste citaat in de LIZ waar we de metaforische uitbreiding vinden is dat van Fogazzaro:

un ambiente nuovo per lei, [...] gaio dentro le frontiere severamente custodite della morale e dell'ortodossia cattolica.

'een nieuwe omgeving voor haar, [...] vrolijk binnen de streng bewaakte grenzen van de moraal en de katholieke orthodoxie'.

Ondanks het citaat van Pietro Chiari, dat ik eerder genoemd heb, is de metaforische uitbreiding eerder verbonden met de 19e eeuw.

Als we dit materiaal doorkijken kunnen we concluderen dat de huidige grondbetekenis 'staatsgrens' de moderne vorm is van de oorspronkelijke militaire betekenis, wat ook de neiging tot het concrete en het militaire en douaneachtige coloriet van het woord verklaart, in vergelijking met het synoniem *confine*. De metaforische betekenis is 19e-eeuws. alle andere betekenissen zijn zeer recent en weerspiegelen de import van vreemde modellen in het semantische veld van de begrenzing.

Het huidige gebruik van *confine*

Als we de beschrijvingen in de woordenboeken bestuderen kunnen we vier betekenissen van *confine* isoleren.

De eerste (*confine 1*) is de betekenis die gedefinieerd wordt als 'grens van een territorium/een terrein'. Hiervan kan men door specialisatie *confine 2* afleiden: grens van een aardrijkskundige regio of een staat, een betekenis die lijkt op de eerste van *frontiera*, maar zonder de connotatie van militair of douane die daar bij hoort. Als het idee van territorium (dat wil zeggen terrein dat door iemand beheerst wordt) wegvalt hebben we *confine 3*, een generalisatie ten opzichte van *confine 1*. Tenslotte is *confine 4* de metaforische betekenis, waarin de *confine* abstracte entiteiten van elkaar scheidt.

We zullen nu nagaan tot welke van deze betekenissen onze eerste 100 voorbeelden behoren.

Het eerste wat opvalt is de absolute overheersing van de betekenis 'scheiding van twee staten'. Dit betreft 52 op de 100 voorbeelden. Naast dit argument dat ge-

---

¹⁸ Betekenis 5 van de Battaglia spreekt van een *arginatura di frontiera* 'een voorste dijk' die verbonden is met de grote rivieren.

baseerd is op de frequentie kunnen we en beroep doen op het type *abito vicino al confine*, dat impliceert dat we het over de landsgrens hebben. We kunnen niet zeggen *il ristorante è vicino al confine* 'het restaurant ligt vlak bij de grens' als we daarmee een gemeentegrens bedoelen. Daarom moeten we synchroon landsgrens als eerste betekenis aannemen, en daarvan grens van een territorium/terrein als afgeleide betekenis beschouwen (via een generalisatie).

Van deze afgeleide betekenis hebben we 11 à 12 voorbeelden. Een typisch voorbeeld is *ridefinire il confine della città verso la campagna* 'de grens van de stad ten opzichte van het platteland anders bepalen' (in een project voor goedkope volkswoningen), een ander voorbeeld heeft betrekking op de grenzen van het park. Veel voorbeelden hebben betrekking op gebieden die kleiner zijn dan de staat; een voorbeeld dat representatief is voor alle is [il] *Cadore, al confine tra Friuli e Veneto*.

De betekenis *confine* 3 (4 voorbeelden) bevat een citaat van Lucretius: *Per il tutto non c'è confine* 'voor het al bestaat geen grens' (CdS 02.09.96, p. 13),¹⁹ en de zin *lo spazio senza confini che per lui rappresenta la libertà* 'de grenzenloze ruimte, die voor hem de vrijheid vertegenwoordigt' (CdS 02.09.96, p. 13).

Confine 4 bevat de metaforen. Een perfect voorbeeld in ons materiaal is *Fragili i confini fra odio e amore* 'broos zijn de grenzen tussen haat en liefde' (CdS 02.09.96, p. 13), waarin de emoties geconstrueerd worden als in een mentale landkaart. We hebben in totaal 27 voorbeelden van *confine* 4. Sommige gevallen betreffen de politiek, bijvoorbeeld *il confine tra centro destro e centro sinistro* 'de grens tussen centrum-rechts en centrum-links', gegeven als voorbeeld van de *frontiere abituali* 'de gebruikelijke grenzen'. In verschillende gevallen hebben we een *confine* tussen twee abstracte begrippen, bijvoorbeeld *un'associazione a delinquere al confine tra corruzione e massoneria* 'een criminele organisatie die zich op de grens van corruptie en vrijmetselarij bevindt'. Maar een van beide begrippen kan ontbreken. Zoals de grens tussen Italië en Zwitserland de grens met Zwitserland wordt, als we hem vanuit Italië bekijken, zo brengen we in *Parole sincere, al confine con la tristezza* 'oprechte woorden, die raken aan droefheid' een scheidslijn aan tussen oprechtheid en droefheid, waarbij we de zaak van de kant van de oprechtheid bekijken. Als *con* gebruikt wordt om nadruk te leggen op de tweede pool, dan wordt *di* gebruikt om de eerste pool naar voren te halen. Zo is het in *ai confini dell'umanità, navigando verso l'Albania* 'aan de grenzen van de mens(elijk)heid, varend richting Albanië'. In dit citaat is het duidelijk dat wij aan de kant van de mens(elijk)heid staan en dat Albanië daarbuiten ligt.

De geschiedenis van *confine*

Het Latijn had twee vormen: *confinium* en *confinis*. *Confinium* is in principe het geheel van de *fines*, maar het heeft ook de waarde aangenomen van het moderne *confine*. De ontwikkeling kunnen we nalezen in de Latijnse tekst van de Bijbel (de Vulgata) die 9 voorbeelden van *confinium* heeft.

---

¹⁹ Lucretius, II, 1049/50: *per omne nulla est finis*. We zien hier dat het Italiaanse *confine* correspondeert met het Latijnse *finis*.

Zo lezen we in Jeremias 49:32 *et ex omni confinio eorum adducam interitum super eos* 'ik zal hun rampspoed van alle kanten laten komen'; de Lutherbijbel had 'von allen Orten her'. Maar in de meeste gevallen is *confinium* gewoon een synoniem van *terminus*. Twee duidelijke gevallen: Ezechiël 47:16 *quae est inter terminum Damasci et confinium Emath* 'wat ligt er tussen de grens van Damascus en de grens van Camat' beide keren *frontiera* in de Italiaanse vertaling; andere vertalingen hebben tweemaal *confine*, een heeft er tweemaal *territorio*; bij Luther hebben we 'das an Damaskus und Hamath grenzt'; en Numeri 34:9 *ibuntque confinia usque ad Zephrona, et villam Enan Hi erunt termini in parte aquilonis* (la frontiera continuerà fino a Zifron, per finire a Casar-Enan: questa sarà la vera frontiera settentrionale), ook de tekst van Luther heeft tweemaal *Grenze*.

Uit deze passages blijkt duidelijk dat de overgang van 'begrensd territorium' naar 'grenzen van het territorium' in de vierde eeuw al voltooid was. Daarom is het Italiaanse *confine* semantisch gezien de voortzetting van het Latijnse *confinium*.

Confinis is oorspronkelijk een adjectief: *chi ha una finis comune* 'die een gemeenschappelijke grens heeft'. Ook dit woord komt in de Vulgata voor, en wel in de apocriefe boeken (Paralipomena, Maccabeeën, en Baruch). Het heeft drie betekenissen: 1) naburige volkeren: *Arab[i] qui confines sunt Aethiopibus* (2Par 21:16), 2) territorium *quia intravit Demetrius confines suos* (1Ma 14:2); 3) naburige steden: *veniant confines Sion* (venite, o città vicine di Sion). Al deze drie betekenissen zijn substantiveringen van het oorspronkelijke adjectief. Er is geen directe semantische continuïteit tussen deze betekenissen en die van het Italiaanse *confine*.

Fonologisch gezien zou *confinium* zich hebben kunnen ontwikkelen tot *confino*, door de semivoocaal *i* te elimineren, waarbij het woorden volgt als *ecclesia* → *chiesa*. Aangezien het Latijnse woord een neutrum is verwachten we ofwel een vrouwelijk meervoud van het type *le confina*, ofwel een regelmatig (mannelijk) meervoud *i confini*. In dat laatste geval zou het meervoud identiek zijn aan dat van *confine*. Dezelfde meervoudsvorm zou ook afgeleid kunnen worden van *confino*, een de-verbaal substantief, afgeleid van het werkwoord *confinare* 'grenzen', dus met de betekenis: 'dat wat begrenst', of 'het resultaat van het begrenzen'.

Als we nu kijken naar de vormen die geattesteerd zijn in de eerste periode van het Italiaans vinden we een enkelvoud *il confine*, een meervoud *i confini*, een meervoud *le confini* en een meervoud *le confine*. In de 15e eeuw wordt aan deze vormen ook een enkelvoud *il confino* toegevoegd. Deze vormen wijzen op een etymon *confine*, dat mannelijk of vrouwelijk kan zijn en een regelmatig meervoud vormt, maar in het vrouwelijk ook een onveranderlijk meervoud kan hebben. Chronologisch gezien lijkt *confino* een terugvorming te zijn uit het meervoud *confini*. Een voorbeeld waaruit duidelijk blijkt hoe variabel het woord van vorm is, is Marco Polo, hoofdstuk 21.2 *Abbiamo contado de le confini che sono d'Arminia di verso 'tramontana' or diremo de li confini che sono di verso mezzodie e levante*. 'We hebben verteld over de grenzen van Armenië naar het Noorden, nu zullen we spreken over de grenzen naar het Zuiden en het Oosten'. Hier hebben we twee verschillende meervouden in één zin. Vormvariatie vinden we echter ook in andere teksten.

Het huidige gebruik van *limite*

Betekenis 1. Het groundbegrip, van waaruit alle andere gedefinieerd kunnen worden is eindlijn of scheidslijn (Garzanti, Duro), of grens- en demarcatielijn (DISC). Het enige voorbeeld dat ik in het materiaal van de *CdS* heb gevonden is

il cartello: limite acque sicure non segnalato (*CdS* 22.07.96, p. 17)
'het bordje: grens veilig water niet aangegeven'

Dit is een eindlijn, die men zou kunnen observeren vanaf het strand; daarna begint het onveilige water. De uitdrukking is elliptisch voor 'grens van het veilige water'. Andere gevallen van dit gebruik vinden we in Google:

filari alberati al limite del podere
'rijen bomen aan het eind van het landgoed'
si soffermano quando arrivano al limite del podere
'ze blijven staan als ze aan de rand van het landgoed komen'
[l'] orto che i proprietari hanno ricavato in una parte al limite del terreno
'de moestuin die de eigenaars uitgespaard hebben in een stuk aan de rand van het terrein'
sentii distintamente il grugnito dei cinghiali al limite del bosco
'ik hoorde duidelijk het geknor van de zwijnen aan de rand van het bos'

Google heeft ook voorbeelden van de scheidslijn; ik citeer de gevallen die ik gevonden heb in 50 voorbeelden van *limite tra* (de meeste gevallen behoren tot andere gebruikssituaties):

Trieste, città cerniera, limite fra Italia ed Ex-Jugoslavia
'Triest, de scharnierstad, grens tussen Italië en ex-Joegoslavië'
al grande fiume [sc. il Tevere], da sempre ritenuto limite fra le due popolazioni
'tot de grote rivier [de Tiber], sinds mensenheugenis beschouwd als de grens tussen de beide volkeren'
il limite fra le unità penniniche e la pianura padana.
'de grens tussen de Penninische berggroepen en de Po-vlakte'
da qui segue, volgendo ad ovest, il limite tra bosco e vigna fino ad incontrare la strada comunale Dusone S. Gregorio.
'hierna volgt, naar het Westen draaiend, de grens tussen bos en wijngaard tot men de gemeentestraat tussen Dusone en San Gregorio bereikt'
La Plaça segna il limite fra la Ciutat Vella (Città Vecchia) e gli agglomerati costruiti di recente verso l'interno del paese.
'La Plaça vormt de grens tussen de Ciutat Vella (Oude Stad) en de in recente jaren gebouwde wijken richting binnenland' [het betreft hier Barcelona]
del limite fra terreno saturo d'acqua e terreno asciutto.
'van de grens tussen land dat verzadigd is van water en droog land'
il limite naturale del bosco è in genere graduale
'de natuurlijke grens van het bos is over het algemeen geleidelijk'
tuttavia, in alcuni casi, il bosco trova un limite netto ed invalicabile al suo sviluppo, sia per ostacoli naturali (come uno specchio d'acqua, o un precipizio) che per effetto dell'azione dell'uomo (un'area coltivata, una strada) [citaat uit Wikipedia].

'toch vindt het bos in sommige gevallen een duidelijke, onoverschrijdbare grens aan zijn ontwikkeling, hetzij door natuurlijke obstakels (zoals een vijver of een afgrond) hetzij als gevolg van menselijk handelen (een stuk bouwland, een weg)

l'ecotono costituito dalla costa marina (limite fra la terraferma e il mare) è habitat elettivo di specie quali i molluschi della fascia di marea

'het ecotoon gevormd door de zee kust (grens tussen het vasteland en de zee) is het geprefereerde woongebied van soorten als de weekdieren uit het gebied van eb en vloed'

Ik heb met opzet zoveel (14) voorbeelden gekozen omdat ze laten zien wat ze gemeenschappelijk hebben. In alle gevallen betreft het geografische scheidslijnen die we op een landkaart zouden kunnen aanwijzen, maar in geen van de gevallen gaat het om een grens tussen staten: de *limite* is de *anti-frontiera*. Ook ex-Joegoslavië is geen staat meer, tegenwoordig is het alleen maar een grondgebied. Dus aan de definitie 'scheidslijn tussen twee terreinen' moet een negatief kenmerk [-staat] toegevoegd worden. Dit kenmerk is neutraal tussen scheidslijn en eindgrens. Bovendien kunnen we zeggen dat het criterium erg duidelijk is; we hoeven niet te twifelen of een voorbeeld al of niet tot deze betekenis behoort.

De Garzanti geeft voor deze betekenis ook een voorbeeld 'grens van een speelveld'. Onder onze voorbeelden hebben we één voorkomen, namelijk een actie van de voetballer Marco Branca, die als volgt is samengevat:

16' Branca sinistro dal limite, sfiora il palo (Cds 27.07.96, p. 32).

16' Branca links van de strafschooplijn, schiet rakelings langs de doelpaal'.

Hier is *limite* een verkorting van *limite dell'area di rigore*, een leenvertaling van het Engelse *penalty area line*. Meestal wordt dit begrip in de verschillende talen uitgedrukt op het niveau van de 'lijn', de Italiaanse vertaling is specifiek en ziet de lijn vanuit het doel als grens van het gebied, ook als de speler hem van de andere kant overschrijdt. Omdat dit gebruik van *limite* een reductie is van een langere uitdrukking hebben we hier een nieuwe betekenis, ook al is hij volkomen te verklaren vanuit de grondbetekenis.

Het begrip speelveld is echter niet beperkt tot het voetbal. Het zou interessant zijn een onderzoek uit te voeren over alle speelvelden in verschillende sporten, met inbegrip van het schaakbord. Zo is in het rugby *limite di meta* de vertaling van 'goal line'.

De veronderstelde betekenis 2. Het resultaat is geheel negatief als we kijken naar de zogenaamde tweede betekenis van *limite*: merkteken, steen gebruikt om een grens aan te geven. Ik heb geen enkel voorbeeld en zelfs als we op Google zoeken vinden we geen voorbeeld van deze betekenis, die toch door alle woordenboeken wordt gegeven. Het moet een oude betekenis zijn, die niemand ooit heeft durven schrappen, of misschien is het wel een spookbetekenis. (Duro geeft een citaat van Annibale Caro met deze spookbetekenis).²⁰ Als we de combinaties uit de voorbeelden van de

---

²⁰ Dit voorbeeld komt uit de Battaglia. *Appresso/si vide un sasso, un sasso antico e grande/ch'ivi a sorte per limite era posto, la spartir campi e tor lite a' vicini*. 'Daarna zag men een steen, een oude grote steen/die

Battaglia in Google intikken krijgen we heel andere betekenissen. Zo vinden we voor *piantare i limiti* (bedoeld als 'de grenzen neerzetten') hooguit 'bomen planten die als grens dienen', en de *limite chilometrico* is niet een kilometerpaaltje, maar een snelheidsbeperking.

In de verschillende woordenboeken vinden we vervolgens een complex van betekenissen, globaal gezien gerubriceerd onder de benamingen uiterste punt, metaforisch gebruik en doorgangspunt. Deze omschrijvingen zijn niet precies genoeg om ons in staat te stellen de voorbeelden te plaatsen. We kiezen daarom andere omschrijvingen. In de eerste plaats vervangen we 'uiterste punt' door 'numerieke waarde'. Dan hebben we de eendimensionele waarde en is de rubricering van de voorbeelden eenduidig: iedere keer als er sprake is van een getal hoort de uitdrukking bij deze betekenis. Bijvoorbeeld de *limite di velocità 100 chilometri all'ora* 'snelheidslimiet', de *limite di età* (65 anni) 'leeftijdsgrens', het percentage giftige materialen (5%). Als we het cijfer 2 reserveren voor de potentiële betekenis 'grenssteen' kunnen we 3 gebruiken voor de numerieke betekenissen.

Daarna kunnen we 'doorgangspunt' vervangen door *limite tra* 'grens tussen' met betrekking tot abstracte begrippen. De voorbeelden van de DISC zijn *il limite di rottura* 'breekpunt' en *essere al limite della follia* 'op de grens van de waanzin zijn'. Het eerste voorbeeld heeft te maken met metaalmoetheid: als een instrument de *limite di rottura* overschrijdt breekt het, dat wil zeggen bevindt het zich in een toestand die radicaal tegenovergesteld is aan de eerdere. Ook al hoort dit voorbeeld tot een technische vaktaal (de mechanica), toch kan de situatie gegeneraliseerd worden; iedere keer dat we de overgang van een toestand tot de tegenovergestelde toestand tegenkomen, hebben we deze betekenis. Ik zal hem betekenis 4 noemen.

Het tweede voorbeeld lijkt op het eerste, maar betreft een overgang naar een metaforisch domein. De beide toestanden zijn gezondheid en waanzin, maar in werkelijkheid is het niet een klinische waarneming, maar een manier om te zeggen dat de persoon in kwestie enorm gespannen is. Ik zal dit betekenis 5 noemen.

Een voorbeeld voor wat in de woordenboeken metaforisch gebruik genoemd wordt zou kunnen zijn *i limiti della mente umana*. Dit is betekenis 3c uit de De Mauro, gedefinieerd als 'onvolmaaktheid, gebrek, zwakke plek' die ik liever 'beperking' noem. (Betekenis 6).

Een eerste controle geeft ons 38 gevallen van betekenis 3, 13 gevallen van betekenis 5, 28 gevallen van betekenis 6, en 8 gevallen die moeilijk te classificeren zijn. Er zijn geen voorbeelden van betekenis 4 in ons corpus.

Betekenis 3. Numerieke waarden heb je in allerlei soorten en maten. In ons corpus hebben we ruimtelijke en temporele maten, snelheidsmaten, percentages, prijzen en aantallen eenheden. De ruimtelijke maten betreffen de toegestane lengte van aanhangwagens, de verkoopnormen voor bedden, in de atletiek het aantal

---

hier bij wijze van grens geplaatst was,/om akkers te scheiden en te verhinderen dat buren ruzie kregen'. Maar hier is de *limite* een lijn die de akkers scheidt, de steen geeft aan waar die lijn zich bevindt, zoals een traan een teken van smart is; dat wil nog niet zeggen dat 'traan' een van de betekenissen van *smart* is. Ook de andere voorbeelden die de Battaglia geeft hebben dit spookkarakter.

meters voor het verspringen. Ook temporele maten komen voor in de atletiek, maar we vinden verder het aantal dagen dat een boot aan de steiger mag liggen, het aantal maanden waarbinnen belastingcontroles moeten plaatsvinden, de duur van overeenkomsten, het aantal jaren dat een embryo bewaard mag worden, het aantal uren dat een verwarming aan mag blijven, en de werkingsduur van een zonnecrème. Snelheden worden berekend in aantal kilometers voor bromfietsen, of voor de auto's die deelnemen aan de Formule 1 wedstrijden, prijslimieten betreffen verzekeringstarieven, douaneonthefingen en salarissen. Percentages gaan over de vervuiling of aantallen aandelen die de antitrustwetten toelaten, de afzonderlijke eenheden waaraan een limiet wordt gesteld zijn televisiekanalen of het aantal studenten dat toegelaten wordt tot een faculteit (*limite d'ammissione* 'numerus fixus').

Als we deze lijst van voorbeelden bekijken is het duidelijk dat we twee soorten numerieke limieten hebben. Het eerste soort betreft officiële normen: een autoriteit bepaalt dat een zekere limiet niet overschreden mag worden, anders volgt er een straf. Men moet binnen de limiet blijven en het is veelbetekenend dat in deze gevallen vaak de term *soglia* 'drempel' gebruikt kan worden.

Het andere type betreft persoonlijke limieten: ze zijn van het type 'uiterste punt'. Die komen we tegen in de sportwereld; in die gevallen is *limite* een synoniem van *record* en *primato* (beide 'record'). Beter gezegd, het woord *record* is in deze betekenis het internationale woord: *limite mondiale* 'wereldrecord' wordt alleen in het Italiaans gebruikt.²¹

Betekenis 4. Ik heb in mijn materiaal geen voorbeelden van deze betekenis gevonden; het betreft hier natuurkundige verschijnselen, zoals het genoemde *limite di rottura*. Voor andere gevallen verwijs ik naar Duro onder zijn betekenis 2b, waarover ik het eerder heb gehad.

Betekenis 5. Betekenis 5 is de grote verrassing van dit onderzoek. Het zijn allemaal gevallen van de constructie *al limite di X*, waarin X een substantief is, meestal afgeleid van een adjectief. De betekenis van deze constructie is dat men een negatief oordeel uitspreekt over de waarde van het adjectief. Neem als voorbeeld: *un comportamento al limite dell'arroganza*, letterlijk 'een gedrag op de grens van de arrogantie'. We vinden het in het volgende citaat:

Un accordo è necessario. Ma per raggiungerlo è necessario che Formigoni abbassi i toni: troppo spesso è sopra le righe e al limite dell'arroganza (*CdS* 19.07.96, p. 44).

'Een overeenkomst is noodzakelijk. Maar om zover te komen moet Formagoni zijn toon wat matigen; al te vaak spreekt hij op hoge toon,²² op de grens van de arrogantie'

---

²¹ Dit punt stelt een etymologisch probleem. Het is bekend dat *primato* het alternatief is dat in de fascistische tijd voor *record* is ingevoerd. Ik vraag me af of *limite* in deze betekenis behoort tot dezelfde periode en hetzelfde politieke klimaat.

²² Op 15 oktober 2006 start de journalist Andrea Gemma een column in het 'giornale telematico' *Altromolise* (www.altromolise.it), die hij *Sopra le righe* noemt. Hij geeft de volgende toelichting op zijn titel: Si sa che l'espressione idiomatica italiana "parlare (o scrivere) sopra le righe" ha il significato, piuttosto negativo, di amabile rimprovero a chi sembrerebbe voler dire troppo e poco amabilmente. Insomma "parla sopra le righe" chi vuol fare intendere assai di più di ciò che le parole esprimono,

De schrijver van dit citaat wil doen uitkomen dat Formagoni een arrogante figuur is. Letterlijk bevindt hij zich op een plaats tussen twee ruimten: de positieve van mensen die niet arrogant zijn en de negatieve van de arrogantten. Maar aangezien hij zich op de grens bevindt die van de eerste naar de tweede ruimte voert, behoort hij in werkelijkheid al tot de tweede groep. Anders zou het geen zin hebben erover te spreken; het is geen waarschuwing in de zin van: pas op, als je deze grens overschrijdt ben je arrogant.

In alle voorbeelden van deze constructie worden er twee ruimten geconstrueerd: de positieve en de negatieve. Maar het doet er niet toe welke van deze beide ruimten genoemd wordt. De persoon die *al limite dell'onestà* 'op de grens van de eerlijkheid' is, is dezelfde als degene die zich *al limite della disonestà* 'op de grens van de oneerlijkheid' bevindt: beiden bevinden zich op dezelfde plek. Als men zou willen zeggen dat hij nog eerlijk was zou hij *nei limiti dell'onestà* 'binnen de grenzen van de eerlijkheid' gebleven zijn.

In ons corpus hebben we 13 voorbeelden van deze constructie. De gebruikte substantieven zijn, behalve de reeds genoemde:

impossibile, possibilità 'het onmogelijke, mogelijkheid',

Puoi avere eseguito un esercizio pieno di passaggi al limite delle possibilità (= gli esercizi che fanno queste ragazze sono praticamente impossibili)

'Je kunt een oefening hebben uitgevoerd vol overgangen op de grens van het mogelijke' (= de oefeningen die deze meisjes doen zijn praktisch onmogelijk)

Mainardi ... non disdegna storie al limite dell'impossibile come quella della gallina che si fece gallo (= sono storie veramente impossibili)

'Mainardi ... versmaadt geen verhaaltjes op de grens van het onmogelijke zoals dat van de kip die een haan werd' (= het zijn echt onmogelijke verhalen)

tolleranza, sopportabilità, sopportazione 'verdraagbaarheid',

l'acqua salata riscaldata fino al limite della tolleranza (= non si può sopportare l'acqua riscaldata)

'zeewater dat tot de grens van de verdraagbaarheid verhit is' (= je kunt het verhitte water niet verdragen)

ai campioni di Mosca il pubblico ... dà un senso di fastidio ai limiti della sopportabilità (= il pubblico non può sopportare le gare)

---

normalmente in senso non positivo e quindi non urbanamente concesso. 'Het is bekend dat de Italiaanse idiomatische uitdrukking 'boven de regels spreken (of schrijven)' de nogal negatieve betekenis heeft van een vriendelijk verwijt tot iemand die teveel lijkt te willen zeggen, en dat dan op onvriendelijke wijze. Kortom diegene 'spreekt boven de regels' die heel wat meer wil doen begrijpen dan de woorden uitdrukken, normaal niet in positieve zin en dus in de beleefde omgang niet toegestaan.'

Dat Gemma het toch als titel van zijn rubriek gebruikt rechtvaardigt hij met een beroep op Christus die in het Evangelie ook vaak 'parlava sopra le righe', met andere woorden geen blad voor zijn mond nam. Na 2002 is dit begrip in Nederland wel bekend, maar of er een woord voor is?

aan de kampioenen van Moskou maakt het publiek een gevoel van ergernis kenbaar op de grenzen van het verdraagbare' (= het publiek kan de wedstrijden niet verdragen)
Giunto al limite della sopportazione, l'autotrasportatore ha deciso di porre fine al sopruso (= l'autotrasportatore non ne può più)
'Aangekomen aan de grens van het verdragen heeft de vrachtwagnchauffeur besloten een eind te maken aan dit machtsmisbruik' (= de chauffeur verdraagt het niet langer)

misticismo, miracoloso, surreale '± bovennatuurlijk',

Heriberto aveva per il pallone un trasporto e una passione al limite del misticismo (= la sua passione è eccessiva)
'Heriberto had voor het voetbal een enthousiasme en een hartstocht op de grens van het mystieke (= zijn hartstocht is bovenmatig)
Per la gente è stato un evento al limite del miracoloso [sc. un incendio domato con l'acqua santa] (= era un vero miracolo)
'Voor de mensen was dit (namelijk een brand geblust met wijwater) een gebeurtenis op de grens van het wonderbaarlijke (= was een echt wonder)
Scarne descrizioni di personaggi e ambienti e dialoghi al limite del surreale per la povertà delle idee e dei sentimenti manifestati dai protagonisti (= i dialoghi sono così poveri da diventare surreali)
'Erg beknopte beschrijvingen van personages en milieu's en dialogen op de grens van het surreële door de armoede aan ideeën en gevoelens die de hoofdfiguren aan de dag leggen (= de dialogen zijn zo armzalig dat ze surreëel worden).

inapplicabilità 'ontoepasbaarheid',

l'ingerenza del governo in materia previdenziale rappresenta un fatto inaccettabile, tale da configurare il limite dell'inapplicabilità (= l'azione del governo è inapplicabile)
'de bemoeienis van de regering met de sociale zekerheid is een onacceptabel feit, zozeer dat het de grens van de ontoepasbaarheid vormt' (= het optreden van de regering is niet toepasbaar)

disonestà intellettuale 'intellectuele oneerlijkheid',

alcuni componenti della commissione d'inchiesta hanno lavorato al limite della disonestà intellettuale (= queste persone sono disoneste)
'sommige leden van de enquêtecommissie opereerden op de grens van de intellectuele oneerlijkheit' (= deze mensen zijn oneerlijk)

decenza 'fatsoen',

Gozzano ... pubblica e ripubblica poesie e articoli per fare quattrini, fino al limite della decenza (l'amore dei quattrini di Gozzano è veramente indecente)
'Gozzano ... publiceert gedichten en artikelen en publiceert ze steeds opnieuw om geld te verdienen, tot aan de grens van het fatsoen' (de geldzucht van Gozzano is echt onbehoorlijk)

anoressia 'anorexie',

sulle costose sabbie di Hampton ci si imbatte quasi solo in signore al limite dell'anoressia (= quelle signore sono così magre che sembrano anoressiche)

‘op het kostbare zand van Hampton kom je haast alleen maar dames op de grens van de anorexie tegen (= deze dames zijn zo mager dat ze anorektisch lijken)

De oordelen die tussen haakjes zijn uitgedrukt zijn gedecideerder dan we in de voorbeelden vinden, maar in werkelijkheid zijn deze laatste eufemistisch:²³ ze drukken hetzelfde oordeel uit. Haast in alle gevallen is het uitgedrukte oordeel negatief; zelfs het mysticisme is voor de spreker een negatieve eigenschap. De enige uitzondering is het eerste voorbeeld waarin bewondering voor de turnoefeningen wordt uitgesproken (maar in deze context is ook ‘onmogelijk’ een lofprijzing).

Het aantal gevallen is behoorlijk groot en de genoemde gevallen zijn geen cliché’s; integendeel, we zien een zeker streven naar het onverwachte, dat ook tot uitdrukking komt in de morfologische variatie: zo vinden we *sopportabilità* naast *sopportazione*, alsof de spreker zijn uitdrukking op the moment zelf construeert. Dit alles wijst op een aanzienlijke productiviteit van de constructie.²⁴

Deze massale documentatie toont aan dat hier een productieve constructie aan het ontstaan is. Zoals alle productieve ontwikkelingen wordt ze niet herkend door de woordenboeken, die hooguit het meest algemene voorbeeld citeren, maar dan onder een andere rubriek. De Zingarelli 1994 vermeldt de constructie nog niet. De Garzanti 1998 geeft als betekenis van *al limite di*: in de hoogste graad, in de hoogste mate. De DISC legt uit: *al limite di*, in de hoogste graad van, voorbeeld: *impegnarsi al limite delle proprie capacità* ‘zich inzetten tot de grens van zijn vermogens’, soms ook aan de randen, met een groot risico die te overschrijden: *agire al limite del lecito* ‘handelen op de grens van het oorbare’. De De Mauro geeft als betekenis: in de hoogst mogelijke graad van, *al limite della sopportabilità* ‘op de grens van de verdraagbaarheid’. In de Duro vinden we: *al limite di*, als voorzetsluitdrukking, in de hoogste graad, in de hoogste mate: *spingere il motore, far funzionare una macchina, al limite delle sue possibilità* ‘de motor opvoeren, een auto laten rijden, tot de grens van zijn mogelijkheden’.

---

²³ In de meeste gevallen zou de parafrase voorafgegaan kunnen worden door een *veramente* ‘eigenlijk’, dat de uitdrukking verzwakt.

²⁴ Een zoektocht via Google heeft veel andere voorbeelden opgeleverd, bij wijze van bewijsmateriaal voor de productiviteit citeer ik er een zestigtal van, die ik zonder vertaling geef:

cinismo, collasso, comprensibile, credibile, demenziale, disprezzo, fallimento, falso, fantastico, farsesco, grottesco, legale, macabro/sacrolego, massacrante (prova al limite del massacrante), massimale, metafisico, miracoloso, paradosso, paranormale, patologico, piacere/errore, possibile, praticabile, pudore, reale (di un videogioco), realizzabile, ricatto, ridicolo, sarcasmo, silenzio (una protesta al limite del silenzio), sopportabile, sostenibile, subliminale, surreale, tagliente (ironici al limite del tagliente), vivibile (camere al limite del vivibile),

autenticità, barzelletta, deficienza, demenza, fantascienza, follia, guerra civile, legalità, pazzia, ragionevolezza, redditività (condizioni al limite della redditività economica), resistenza, saturazione, irritante al limite della sgradevolezza, sopportazione, sopravvivenza (pensioni al limite della sopravvivenza), sussistenza, tolleranza umana, truffa, vergogna, volgarità.

Er zijn ook nog ingewikkelder constructies, zoals *al limite del proprio farsi oggetto, battute al limite del buon senso*.

We zien hoe de beschrijving van een nieuw verschijnsel in zijn werk gaat. De Duro spreekt van een voorzetseluitdrukking en zet zo *al limite di* tussen voorzetsels als *fino a* 'tot aan' en *in mezzo di* 'temidden van'. Aan de andere kant is zijn voorbeeld een duidelijk geval van betekenis 3 (zie mijn verwijzing naar de Formule 1 als uiterste snelheidslimiet). De De Mauro heeft een voorbeeld van de nieuwe betekenis, maar zonder het als zodanig te herkennen. De DISC heeft de nieuwigheid onderkend ('soms ook') met een interpretatie die afwijkt van de normale, uitgedrukt door *oltrepasarli* 'ze overschrijden', maar herkent nog niet de productiviteit van de constructie, die zou vereisen dat het geval apart behandeld werd.

We kunnen nu een verklaring proberen te formuleren voor deze constructie. Het is waarschijnlijk dat enkele voorbeelden van 'uiterste graad', zoals *al limite delle sue possibilità* 'tot de grens van zijn mogelijkheden'; een herinterpretatie krijgt als 'over de limiet gaan' (de auto rijdt met een snelheid die eigenlijk niet zou kunnen, zie het voorbeeld van de turnmeisjes), deze herinterpretatie wordt gegeneraliseerd en ook toegepast voor gevallen waarin 'tot de hoogste graad' geen zin meer heeft: hoe zou je je bijvoorbeeld de hoogste graad van het fatsoen kunnen voorstellen? Fatsoen is alleen maar telbaar in metaforische zin.

Betekenis 6. De zesde betekenis is wat de De Mauro definieert als 'onvolmaaktheid, gebrek, zwakke plek'. In deze betekenis construeert men de limiet als iets wat je niet kunt overschrijden vanwege persoonlijke kenmerken die je dat beletten. Het gaat dus om beperkingen. Beperken (it. *limitare*) is limieten stellen; de beperking is de handeling of het resultaat van het stellen van limieten, dus de gestelde limieten. Misschien is de beste manier om deze betekenis uit te leggen een abstractie vanuit betekenis 2: de materiële obstakels. Zie het voorbeeld: *quanto nell'invenzione di Beethoven resti virtuale per i limiti tecnici degli strumenti ai tempi suoi* (CdS 05.08.96, p. 15) 'hoeveel er van de verbeeldingskracht van Beethoven virtueel blijft vanwege de technische grenzen van de instrumenten van zijn tijd'. Deze technische grenzen vormen een hindernis bij het uitvoeren van sommige stukken; het is niet mogelijk die grenzen te overschrijden (tenzij er betere instrumenten gebouwd worden). *Limiti tecnici* en *limitazioni tecniche* zijn uitdrukkingen die praktisch synoniem zijn; Google geeft er respectievelijk 37.200 en 14.000 voorbeelden van.

Dat het een aparte betekenis is blijkt uit het volgende voorbeeld dat theoretisch gezien twee interpretaties kan hebben: *ma l'Olimpiade è anche la rincorsa dei propri limiti e delle proprie ambizioni* 'maar de Olympiade is ook het najagen van je grenzen en je ambities'. het najagen van je limieten bij de Olympische Spelen zou een poging kunnen zijn om nieuwe records te behalen, maar in combinatie met 'je ambities' is het waarschijnlijk dat het betekent 'je beperkingen'. Dit zijn twee totaal verschillende zaken: in het eerste geval is men optimistisch, in het tweede berust men in het onvermijdelijke. Die berusting zou de lakmoesproef kunnen zijn voor betekenis 6.

Sommige voorbeelden bevinden zich op de grens van betekenis 3 en betekenis 6. Zo *per valutare se i limiti imposti finora alle esportazioni di carne bovina britannica siano sufficienti* (05.08.96, p. 6). Misschien bedoelt de journalist dat men verhindert dat er rundvlees wordt uitgevoerd en dat men zich afvraagt of die maatregel voldoende is

om de ziekte binnen de perken te houden en dan zitten we in betekenis 6. Maar het zou ook kunnen gaan om de hoeveelheden die geëxporteerd worden en dan hebben we betekenis 3. Hetzelfde geldt voor de maatregel: *tutti a casa alle 4, limiti alla vendita dei superalcolici* 'allemaal naar huis om 4 uur, grenzen aan de verkoop van superalcoholische producten' (CdS 01.08.96, p 16), bedoeld om de verkeersongelukken in de nachten van het weekend te vermijden. Als het gaat om het aantal glazen dat de jongere mag drinken zijn we in betekenis 3, als het gaat om het ontmoedigen van de verkoop van sommige producten, dan zijn we eerder in betekenis 6.

Dat *limite* zelfs de betekenis van 'handicap' kan krijgen zien we in een voorbeeld als *Il suo limite maggiore era forse di essere un liberale tutto d'un pezzo* (CdS 29.07.96, p. 21), 'zijn grootste handicap was misschien dat hij een liberaal uit één stuk was'. Misschien dat de politieke richting van de bewuste figuur zijn carrière benadeelt.

Ik had 28 gevallen voor deze betekenis geïsoleerd, maar de afzonderlijke beslissingen blijven ietwat discutabel. Zo in *Spero di riuscire ad evitarlo, nei limiti del possibile* (CdS 04.08.98, p. 15) 'Ik hoop dat het mij lukt hem/het te vermijden, binnen de grenzen van het mogelijke'. Men construeert een sfeer van het mogelijke waar men niet uit kan komen. Aan de andere kant is 'limitazioni' hier onmogelijk en de vertaling kan ook niet luiden 'binnen de beperkingen van het mogelijke'.²⁵

Als we de aanwezigheid van obstakels (betekenis 6) ontkennen krijgen we een situatie van onbegrensde vrijheid. Ik zou dit geval als een nieuwe betekenis willen behandelen, *betekenis 7*, vooral omdat hier de vaste uitdrukking *senza limiti* ontstaat. De vier voorbeelden van deze combinatie zijn:

[i capi storici] i quali premono per una tregua senza limiti di tempo che renda praticabile l'apertura di negoziati (CdS 06.08.96, p. 8)

'de historische leiders die aandringen op een bestand zonder tijdslimieten dat het mogelijk maakt onderhandelingen te openen.'

Si marcia speditamente verso l'onnipotenza umana senza limiti (CdS 06.08.96, p. 9).

'We marcheren met gezwinde spoed naar een onbegrensde menselijke almacht.'

Lo Stato, però, limiti il business selvaggio, senza limiti né pudori (CdS 03.08.96, p. 34).

'De Staat moet echter een einde maken aan het ongebreidelde zakenleven, zonder beperkingen of schaamte.'

Il suo sguardo era quello del campione senza limiti che sa trovare la chiave straordinaria ed esclusiva del gesto da consegnare alla storia (CdS 31.07.96, p. 29).

'Zijn blik was die van de onbegrensde kampioen die de uitzonderlijke en exclusieve sleutel weet te vinden van het gebaar dat de geschiedenis aangereikt moet worden.'

Het eerste geval betreft een onbepaalde tijd, het tweede een onstuitbare almacht, de derde een zakendoen zonder scrupules en de vierde een onbetwiste kampioen. 'Absoluut' is misschien de parafrase die in alle gevallen zou passen.

---

²⁵ Vertalingen zouden een test kunnen zijn voor deze betekenis. Als 'grenzen' niet mogelijk is hebben we betekenis 6. Alleen weet de Italiaanse gebruiker niet hoe wij de uitdrukking zouden vertalen; hij heeft een zekere marge van vrijheid. In andere woorden, een vertaling is nooit een beslissende test, alleen maar een indicatie.

Een andere vaste combinatie, die van de beide substantieven *X limite* (betekenis 8) is eigenlijk een speciaal geval van betekenis 5. Hier wordt de grens overschreden in de richting van de negatieve pool. Ik heb drie voorbeelden met *caso (casi) limite* en één met *situazioni limite*. Dit laatste geval heeft betrekking op adoptie. *Non si arriva a situazioni limite, con bambini affidati a genitori nonni* (CdS 25.07.96, p. 11) 'We zijn nog niet aangeland bij grenssituaties, met kinderen die worden toegewezen aan ouders (in de leeftijd van) grootouders'. Er bestaat een norm, namelijk een maximum leeftijdsverschil tussen adoptiefouders en de geadopteerde kinderen. Stel dat dat 20 jaar is. Dan is de grenssituatie niet exact 20 jaar, maar meer dan 20 jaar. We zitten dus al duidelijk in de sfeer van de negatieve pool.

De resterende gevallen zijn die welke de De Mauro technische vaktaal noemt. Een wetenschappelijke term weerspiegelt de ontwikkeling van de wetenschap waartoe hij behoort: hij ontstaat op het moment dat de wetenschappers er behoefte aan hebben, in een bepaalde wetenschappelijke context, die de taal gebruikt van de groep wetenschappers die zich ermee bezig houden, met formele motivaties die hun plausibel lijken. De *computer* ontstond in Amerika als een apparaat waarmee men berekeningen kon maken; dat verklaart hoe er een Engels woord ontstaan is dat het begrip rekenen (*to compute*) incorporeerde. Met de verspreiding van het begrip in de wereld heeft ook het woord zich verplaatst, met drie verschijningsvormen: leenwoord (*computer* in het Italiaans of in het Nederlands), leenvertaling (*Rechner* in het Duits) of weigering van het woord (schepping van een alternatief, zoals *ordinateur* in het Frans). Dus voor ieder vaktaalwoord hebben we de volgende situatie: het begrip is internationaal, er bestaat een oorspronkelijk woord voor in de taal waarin men voor het eerst de behoefte heeft gevoeld om het begrip te benoemen en er is een verhaal van de weergave van het begrip in andere talen. Wat we dus voor ieder vaktaalwoord moeten weten is de geschiedenis van de woordschepping en de geschiedenis van de overname van het woord in andere talen. Om een concreet geval te noemen: voor *limite delle nevi perenni* (sneeuwgrens) is er een moment geweest waarop de term gemaakt is in het kader van de aardrijkskundige wetenschap. Dat kan niet in Italië zijn gebeurd, want de term is voor het eerst in 1922 geattesteerd (door de Zingarelli, volgens Cortelazzo/Zolli). Een gedetailleerd toekomstig onderzoek zou de vaktaal van de geografie moeten analyseren om de buitenlandse term te vinden die aan de oorsprong ligt van *limite delle nevi perenni*.

De geschiedenis van *limite*

Volgens de gegevens van de LIZ komen de eerste attestaties van *limite* voor in de 16e eeuw. Een van de betekenissen is die van een grens die men niet kan overschrijden zonder buiten de normaliteit te geraken en in de overdrijving te vervallen, om de definitie over te nemen van de eerste betekenis die de Battaglia vermeldt.²⁶ Het gaat dus om een morele betekenis van *limite* en niet om een lijn. Deze twee feiten, de late

---

²⁶ De Battaglia geeft nog drie eerdere citaten, die de hypothese van een latinisme niet verzwakken: juist dit sporadische verschijnen sluit uit dat het woord inheems is.

opname in de Italiaanse taal en de complexe betekenis, volstaan om het woord te kenschetsen als een latinisme en niet als een woord dat zijn wortels heeft in de volkstaal, waar men een concretere betekenis zou verwachten.²⁷ In de zin van scheidslijn vinden we het oorspronkelijk als lid van een tweeledige combinatie: *i confini e limiti delle provincie* in Guicciardini, en de ‘termini, limiti e giurisdizione’ vastgesteld door de autoriteiten bij de stichting van de stad Cuzco in Perù, volgens Ramusio. Dit zijn juridische formuleringen waarin termen uit de volkstaal en uit het Latijn gecombineerd worden. Ook de betekenissen ‘beperking’ en de uitdrukking ‘senza limiti’ zijn al in de 18e eeuw aanwezig. Voor de mathematische betekenis, waarvoor de Battaglia twee wiskundigen uit de 18e eeuw citeert, heeft de LIZ een paar citaten uit het 18e eeuwse tijdschrift *Il Caffè*, waarin over de barometer gesproken wordt. De andere wetenschappelijke betekenissen komen uiteraard tegelijk met de ontwikkeling van de betrokken wetenschap. En volgens een citaat van Scipione Maffei (begin 18e eeuw) ook door de Battaglia vermeld: *Cesare passò il limite della sua provincia, cioè il Rubicone* ‘heeft Caesar de grens van zijn provincie, namelijk de Rubicon, overschreden.’ Een LIZ -onderzoek gericht op contexten laat ons snel zien dat het eerste voorkomen van ‘senza limiti’ van Alfieri is (de tekst *Panegirico* van 1785). Met dezelfde methode kan men aantonen dat de combinatie van *al limite di* met een abstract woord nog niet voorkomt in de literatuur die in de LIZ verzameld is, dus niet tot en met Pirandello en D’Annunzio.

De conclusie moet wel zijn dat de grote variatie in gebruik van *limite* verband houdt met het geleerde karakter van het woord. Als zodanig kan het woord gebruikt worden in alle betekenissen die al in het Latijn bestonden, en ook de uitbreidingen in allerlei wetenschappelijke terminologieën berust op het feit dat het Latijn heel lang de taal van de wetenschap is geweest.²⁸

Vergelijking tussen de drie woorden

Laten we kort de verschillende deelbetekenissen van de drie woorden samenvatten.

Frontiera 1:	grens tussen staten (& officieel karakter)
Frontiera 2:	de uitdrukking “nuove frontiere”
Frontiera 3:	grens tussen verschillende milieu’s/situaties/begrippen
Frontiera 4:	uiterste fase van iets
Frontiera 5:	de uitdrukking “senza frontiere”
Confine 1:	grens van een territorium/van een stuk land
Confine 2:	grens van een aardrijkskundige regio of een staat
Confine 3:	= (1), zonder het idee van beheersing
Confine 4:	metaforische situaties (scheiding tussen begrippen)

²⁷ De betekenis van ‘lijn’ is daarentegen aanwezig in de *Hypnerotomachia Poliphili* van Francesco Colonna, geschreven in een hybride Italiaans-Latijnse taal.

²⁸ Het geleerde lexicon is een vaktaalwoordenschat *par excellence*: de som van alle vaktalen uit die periode. (Een definitie van vaktaal, tegenover de algemene taal, is een lexicon dat alleen door de vaklieden gebruikt wordt, niet door de bevolking in zijn totaliteit).

Limite 1:	eind- of scheidslijn
(Limite 2):	spookbetekenis (obstakel)
Limite 3:	numerieke waarden (eendimensioneel)
Limite 4:	overgang naar een andere toestand
Limite 5:	de uitdrukking "al limite di"
Limite 6:	beperking (= limitazione)
Limite 7:	de uitdrukking "senza limiti"
Limite 8:	speciale betekenissen in verschillende wetenschappen

Als we uitgaan van de geografische betekenis kunnen we de grondbetekenissen groeperen volgens twee kenmerken: [$\pm$ beheersing] en [$\pm$ staat]. Dan krijgen we de volgende configuraties:

[+ beheersing, + staat]	frontiera 1, confine 2
[+ beheersing, - staat]	confine 1
[- beheersing]	limite 1

Uit deze grondbetekenissen kunnen we de overige afleiden door uitbreidingen en beperkingen, zowel met betrekking tot de letterlijke betekenis als via metaforische gebruikssituaties (die zelf ook weer uitbreidingen en beperkingen kunnen zijn):

uitbreiding van de geografische betekenis $\rightarrow$ uiterste fase:	frontiera 4
idiomatisch gebruik:	<i>senza frontiere</i> <i>nuove frontiere</i> <i>al limite di</i> (+ limite 5)
beperking van de aardrijkskundige betekenis ($\rightarrow$ 1D)	limite 3
metafoor: het idee van terrein gaat verloren	frontiera 3, confine 4
beperkende metafoor ($\rightarrow$ beperking)	limite 6
gespecialiseerde domeinen	idiomatische uitbreiding: <i>nei limiti di</i> wetenschappelijke betekenissen van <i>limite</i>

Dit schema laat heel goed zien dat de drie woorden geen absolute synoniemen zijn, maar dat er perfecte synonymie optreedt in bepaalde specifieke betekenissen. Dat dit waar is, is gemakkelijk aan te tonen door sommige combinaties in Google op te zoeken. Zo vinden we bij het intikken van *presso il confine* 45.600 hits, en van *presso la frontiera* 3.310 hits. Weliswaar zijn er ook 154 voorkomens van *presso il limite*, maar men ziet gemakkelijk dat dit bijna nooit landsgrenzen zijn. Soortgelijke ontdekkingen kunnen we in groten getale doen met veel combinaties en het is waarschijnlijk dat deze ons veel interessante informatie opleveren over het gebruik van de bewuste woorden, maar hier laat ik dit onderwerp verder rusten.

Bij wijze van voorbeeld geef ik alleen enkele resultaten van een controle uit september 2006 met enkele willekeurig gekozen combinaties:

confine naturale	17.000	frontiera naturale	383		
confine politico	30.100	frontiera politica	418		
i confini di una nazione	124	le frontiere di una nazione	25		
passare il confine	16.400	passare la frontiera	11.900		
varcare il confine	14.600	varcare la frontiera	890		
superare il confine	655	superare la frontiera	266		
oltrepassare il confine	505	oltrepassare la frontiera	220		
aprire i confini	306	aprire le frontiere	18.600		
chiudere i confini	291	chiudere le frontiere	15.300		
al confine	938.000	alla frontiera	238.000		
oltre il confine	64.500	oltre la frontiera	9.230		
oltreconfine	95.400	oltrefrontiera	16.900		
al di là del confine	11.400	al di là della frontiera	629		
conoscere i propri confini	35	conoscere le proprie frontiere	0	conoscere i propri limiti	862
il confine tra vita e morte	173	la frontiera tra vita e morte	0	il limite tra vita e morte	8
vicino al confine	46.100	vicino alla frontiera	21.400		
il confine meridionale	661	la frontiera meridionale	220		
i confini della provincia	793	le frontiere della provincia	30	i limiti della provincia	120
i confini del comune	526	le frontiere del comune	5	i limiti del comune	124
il confine orientale del comune	27	la frontiera orientale del comune	0	il limite orientale del comune	5

Voor de combinaties die ik aan het begin van dit hoofdstuk heb genoemd heb ik de volgende getallen (verzameld in december 2006:)

zona di frontiera	23.900	zona di confine	74.400	zona di limite	7
frontiera del bosco	0	confine del bosco	692	limite del bosco	22.400

We moeten ons echter rekenschap geven van de dubbelzinnigheid van de uitdrukking *limite del bosco*, die de rand van een bos kan aanduiden (en dan is het synoniem met *confine del bosco*) of wel de boomgrens in de bergen, waarschijnlijk de meest frequente betekenis.

Ik laat het aan de lezer over om verklaringen voor de getallen te vinden. Het betreft het gebruik, gebaseerd op de collectieve competentie, die ook weer invloed kan uitoefenen op de toekomstige competentie. Zoals het in de loop van de geschiedenis altijd is gegaan.

De Latijnse achtergrond

Om de Latijnse achtergrond van de woorden voor begrenzing beter te kunnen zien heb ik een onderzoek gedaan in de taal van de Vulgata. Deze tekst heb ik om drie redenen gekozen: 1) het internet zit vol met online Bijbelteksten, vaak met frequentielijsten en concordansen, en daarom is dit een van de meest geschikte teksten om voor vocabulaire-onderzoek gebruikt te worden, speciaal in vergelijkend opzicht; 2) de tekst is representatief voor een late vorm van het Latijn voor de ondergang van het keizerrijk; 3) de tekst is gelezen door iedereen die Latijn kon schrijven tijdens de vroege Middeleeuwen.

Aangezien ons uitgangspunt gevormd werd door de woorden die overeenkwamen met het Duitse *Grenze*, heb ik de bijbelvertaling van Luther²⁹ gekozen (de tekst die het woord *Grenze* in het Duits heeft ingevoerd) en ik heb de correspondenties van dit woord in de Vulgata opgezocht, in de veronderstelling dat ik zo een getrouw beeld van het gebruik van de grenswoorden rond het jaar 400 zou krijgen. Daarna heb ik dezelfde bijbelpassages gebruikt om een overeenkomstig beeld te krijgen in de huidige Italiaanse Bijbel.³⁰

Het resultaat van het onderzoek bij Luther is dat het woord *Grenze* 103 keer in de Bijbeltekst voorkomt, 81x in het enkelvoud en 22x in het meervoud. Drie voorkomens komen uit de paratekst (2x in de titel van een groep verzen, 1x in een noot), die niet terugkomt in de andere teksten. In zeven gevallen staan er twee voorkomens in één vers. Totaal hebben we 93 verzen waarin het gezochte woord voorkomt. De overeenkomstige termen in de Vulgataattekst zijn *finis* 21x, waarvan 2x *finis* in het enkelvoud, en 19x het meervoud *fines*, en *terminus* 62x, waarvan 32x het enkelvoud *terminus* en 30x het meervoud *termini*. In de overige verzen hebben we andere oplossingen (waaronder 4x *plaga*). Opvallend is dat het woord *limes* in de Vulgata helemaal niet voorkomt; we kunnen concluderen dat dit woord al uit de levende taal verdwenen was.

Voor de Italiaanse tekst zijn de resultaten de volgende: *confine* 34x, *confini* 28x, *frontiera* 16x, *frontiere* 5x, *limite* 4x. Er zijn ook andere oplossingen: *cerchio* 'kring', *cinta* 'omheining', *ingresso*³¹ 'ingang', *riva* 'oever' en enkele gevallen van *dalla parte di* 'aan de kant van' en dergelijke. Twee gevallen van *confine* zijn in werkelijkheid voorbeelden van de uitdrukking (*spostare*) *le pietre di confine* 'de grensstenen verplaatsen', wat correspondeert met *transfere terminos* (*die Grenze verrücken*). In de oude vertaling van Diodati spreekt men in deze passage van *limiti* en in de commentaar van het project ARTFL vinden we ook de uitdrukking *spostare i limiti*, dat uiteraard verwijst naar betekenis 2 van *limite*, misschien een latinisme.

In de nieuwe versie komt *limite* voor in de 4 volgende contexten:

Exodus 19:12   Fisserai per il popolo un limite tutto attorno (constituesque terminos populo per circuitum)

---

²⁹ Ik heb de gegevens van het ARTFL Project van de Universiteit van Chicago gebruikt (www.lib.chicago.edu/efts/ARTFL/public/bibles/).

³⁰ De keus is gevallen op *La Nuova riveduta sui testi originali* (1994, achtste druk uit 2002), verzorgd door de Bible Society van Genève.

³¹ Dit woord correspondeert met het Latijnse *introitus* en weerspiegelt dus niet het begrip *grens*.

Exodus 19:23	Fissa un limite verso il monte e dichiaralo sacro (pone terminos circa montem et sanctifica illum)
Numeri 20:16	ed eccoci ora a Cades, città situata all'estremo limite del tuo territorio (ecce in urbe Cades quae est in extremis finibus tuis)
Psalms 104:9	Hai posto un limite alle acque (terminum posuisti ...)

Met uitzondering van het derde voorbeeld betreft het hier niet-geografische begrenzungen. Dat *limite* en *confine* synoniemen zijn en dat in het Latijn *terminus* en *finis* synoniemen zijn blijkt uit het volgende vers:

Spreuken 8:29	quando assegnava al mare il suo <i>limite</i> perché le acque non oltrepassassero il loro <i>confine</i> , quando poneva le fondamenta della terra, (quando circumdabat mari <i>terminum</i> suum et legem ponebat aquis ne transirent <i>finis</i> suos quando adpendebat fundamenta terrae)
---------------	--

Als we naar de Latijnse termen kijken dan zijn de correspondenties de volgende:

terminus 31x	confine 1x confini 5x frontiera 2x frontiere 1x limite 1x cerchio 1x
termini 30x	confine 8x, waarvan 2x pietra di confine confini 12x frontiera 6x frontiere 1x limite 1x cinta 1x het werkwoord terminare 1x ³²
finis 2x	confine 1x frontiera 1x
fines 19x	In beide gevallen is <i>finis</i> verbonden met <i>plaga</i> (= grensgebied) confine 4x confini 5x frontiera 3x frontiere 3x limite 2x zonder tegenhanger 1x
plaga 4x	frontiera 3x, lato 1x

Het voornaamste resultaat van deze controle is dat in het Latijn van de Vulgata de twee meest frequente grenswoorden *terminus* (enkel- en meervoud) en *finis* (bijna altijd in de meervoudsvorm) waren. *Terminus* kan nog de betekenis van 'grenssteen' hebben, voor het overige zijn het haast perfecte synoniemen; als we de talrijke passages bekijken, vooral in Numeri en Jozua, waar het gaat om de manier waarop

³² De Latijnse tekst heeft *determinare* in een vers uit Ezechiël (47:18).

de Israëlieten hun toekomstige land ingenomen hebben, zien we dat het vaak stylistische varianten zijn om herhaling te vermijden.

Als we de latere ontwikkeling beschouwen uit het oogpunt van het klassieke Latijn, dan zien we dat geen van beide woorden blijvertjes waren. *Finis/fines* wordt vervangen door *confine*, dat gezien kan worden als een verlenging van het woord *finis*, gespecialiseerd in de zin van scheidslijn, terwijl *terminus* zijn ruimtelijke betekenis verliest ten gunste van de figuurlijke betekenissen. De enige resten van *terminus* zijn enkele combinaties van het type *confini e termini* in teksten van de 13e en 14e eeuw, synonieme uitdrukkingen waarin we naast elkaar het inheemse woord (*confini*) vinden naast de latiniserende term (*termini*).

Zo blijft *confine* de enige overgeërfde term, die later vergezeld zal worden door het leenwoord *frontiera* en het geleerde latinisme *limite*.

Theoretische opmerkingen

Talen verschillen van elkaar doordat ze verschillende keuzen maken in hun uitdrukkingmogelijkheden. Zo zijn er, als we ons beperken tot de woordenschat, maar weinig een-op-een overeenkomsten tussen twee talen. Dat wil niet zeggen dat talen niet dezelfde begrippen kunnen uitdrukken. Daarom moeten we een scherp onderscheid maken tussen de uitdrukkingsmiddelen en de begrippen die ze vertegenwoordigen. In een bepaalde fase van de cultuur liggen de begrippen die in de verschillende talen tot uitdrukking moeten komen erg dicht bij elkaar, en dus moet een contrastieve studie op het niveau van de begrippen uitgevoerd worden, met andere woorden, ze vereist een onomasiologische aanpak. In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd een onomasiologisch kader te schetsen voor de begrippen die verband houden met de begrenzing. Daarmee wil ik niet zeggen dat een onomasiologisch kader per definitie stabiel is, want ook culturele verschijnselen veranderen; alleen vinden op dit vlak de veranderingen veel langzamer plaats. Als we in het Oude Testament de stammen van Israel in actie zien, dan beseffen we dat het afbakenen van territoria een heel oude bezigheid is. Aan de andere kant zijn er domeinen die veel recenter zijn: de sport is daar een goed voorbeeld van, evenals verschillende domeinen in de wetenschap. Het is daarom niet vreemd dat we in recente perioden veel metaforische uitbreidingen hebben kunnen zien van bestaande begrippen.

De uitdrukkingen die gebruikt worden om de begrippen weer te geven slijten veel sneller. We hebben gezien dat de huidige woorden voor 'demarcatielijn' geheel anders zijn dan de Latijnse; ja, zelfs kan de overgang van *finis* naar *confine* gezien worden als een grens tussen het Latijn en het Italiaans.³³ Verder zijn er belangrijke verschillen tussen de afzonderlijke Romaanse talen; hoewel zowel het Spaans als het Frans een equivalent van *confine* kent, is het gebruik dat die talen ervan maken toch heel anders. *Confine* is alleen in het Italiaans een centraal woord, wat al bewezen zou kunnen worden door het morfologische verband tussen *confine* en *confinare* (analoog

---

³³ Dat wijst erop dat de *Placito capuano*, de eedsformule uit 960 die meestal geldt als oudste Italiaanse tekst, vanwege de formule 'per kelle fini' nog duidelijk tot het Latijn behoort.

met dat tussen 'grens' en 'grenzen'), dat geen equivalent kent in het Frans, waar *frontière* tegenover *borner* staat.

In een vergelijkend onderzoek in de semantiek moeten we dus allereerst een duidelijk onderscheid maken tussen het onomasiologische en het semasiologische niveau. Voor het eerste moeten we de meest overtuigende manier vinden om het begripssysteem weer te geven; we gaan hier dus te werk via hypothesen, die beoordeeld kunnen worden naar hun explicatieve vermogen. Zo is men te werk gegaan in enkele modelvelden, zoals dat van de kleuren, die geleid hebben tot verschillende analyses op grond van verschillende theoretische achtergronden. Hier heb ik het veld van de delimitatie als zo'n modelveld gebruikt en ik hoop dat mijn poging om dit te beschrijven anderen kan stimuleren om eventueel met een beter voorstel te komen.

Bestudering van de woorden die gebruikt worden om de begrippen uit te drukken heeft een sterk empirisch karakter; we moeten beschikken over veel voorbeelden van hun gebruik om te kunnen zien hoe ze zich inpassen in het omomasiologisch kader. Ik heb me gebaseerd op twee bronnen: de woordenboeken, die gezien kunnen worden als het resultaat van beschrijvingen gemaakt door taalgebruikers en taalbeschouwers, en de corpora, die het gebruik van de sprekers (en schrijvers) weergeven. Woordenboeken zijn meestal statisch, want ze verzamelen een taalgebruik dat al vastgelegd is door de vorige generaties en zijn tamelijk star in het opnemen van nieuwe elementen. Corpora stellen ons in staat het gebruik te volgen en nieuwe gebruikssituaties te herkennen, mits we erin slagen ons los te maken van de woordenboekschema's. Ik heb geprobeerd de nadruk te leggen op deze ontwikkeling: het contrast tussen beide bronnen is vooral uitgewerkt voor het voorbeeld 'al limite di X'.

Voor de diachronie is het belangrijk te constateren dat het lexicon voortdurend in beweging is, op alle niveaus' van analyse en in alle perioden. Etymologische woordenboeken zoeken meestal naar de eerste attestaties van woorden, maar we zouden ons liever moeten bezig houden met de eerste attestatie van de afzonderlijke betekenissen. Wanneer wordt bijvoorbeeld het woord *confine* voor het eerst in metaforische zin gebruikt, of wanneer worden *frontiera* en *confine* perfecte synoniemen in de zin van grens tussen twee staten? Of misschien interesseert ons niet zozeer de eerste attestatie, want die is al een aanwijzing van een opgetreden verandering. Andere aanwijzingen zijn: de persoonlijke herinnering (van de onderzoeker of van iemand die zo'n herinnering opgeschreven heeft), de afwezigheid in woordenboeken die het woord hadden moeten vermelden, etymologische overwegingen, overwegingen over de semantische ontwikkeling en overwegingen over de fonologische ontwikkeling.³⁴ In dit hoofdstuk heb ik een bescheiden gebruik gemaakt van deze aanwijzingen. Zie voor de persoonlijke herinnering de opmerkingen over een recent gebruik, zie voor het zwijgen der woordenboeken de discussie over de uitdrukking 'al limite di X', die alleen door enkele woordenboeken vermeld wordt, vanaf een

---

³⁴ Zie voor deze punten mijn artikel 'Riflessioni intorno a un saluto: la storia di *ciao*', *Lingua e Stile*, 1999, ook in mijn *Woordstudies I* opgenomen als hoofdstuk 12: *De geschiedenis van ciao*.

bepaalde datum, ook al is hij nog niet herkend als een nieuwe betekenis, voor de etymologische overwegingen de (tot dusver voorlopige) discussie over de precieze herkomst van *confine*,³⁵ voor de fonologische overwegingen de noodzaak dat het Italiaanse *frontiera* afgeleid is van het Franse *frontière* en daarom niet eerder kan voorkomen dan de Franse vorm,³⁶ voor de semantische overwegingen het feit dat metaforen noodgedwongen jonger zijn dan de basisbetekenissen waarop ze gevormd zijn.

Als wij alwetend zouden zijn, zouden we heel wat meer weten over de ontwikkeling van de nieuwe betekenissen, zoals we voor ieder neologisme behalve de datum waarop het gevormd is moeten weten: het model voor de vorm, het kanaal van verspreiding, het cultureel klimaat en de latere ontwikkelingen, met inbegrip van de lexicale creativiteit. Het model voor de vorming: onzeker voor *confine*, leenwoord met aanpassing aan de Italiaanse morfologie voor *frontiera*, vereenvoudiging van de combinatie substantief/adjectief voor de voorafgaande ontwikkeling van *frontiera*, overname van een geleerd woord voor *limite*, vervolgens voor de nieuwe betekenissen het hele complex van uitbreidingen, metonymieën en metaforen dat beschikbaar is voor betekenisvorming. Het kanaal van verspreiding kan voor de uitdrukking *nuova frontiera* de internationale pers zijn. Voor het cultureel klimaat is belangrijk hoe gevoelig een cultuur voor buitenlandse invloeden is. In het algemeen kan men zeggen dat voor militaire begrippen de mogelijkheid dat de woorden zich verplaatsen groot is, zo voor *frontiera* in de Middeleeuwen en opnieuw in de 19e eeuw, zoals we gezien hebben. Over latere ontwikkelingen heb ik hier niet gesproken, maar de verhouding tussen substantief en werkwoord is belangrijk: als we geen rechtstreekse informatie hadden over *terminus* en *finis*, dan zouden woorden als *determinare* en *definire* ons veel kunnen leren. Maar hier moeten we opletten, want het bestaan van het werkwoord *confinare* bewijst nog niet dat het zelfstandig naamwoord *confine* eerder bestond, de verhouding zou omgekeerd kunnen zijn, of *confinare* zou direct afgeleid kunnen zijn van *finis*.

Tenslotte moeten we het belang van historische gegevens niet onderschatten. Als we weten wanneer de Engelse sporten Italië zijn binnengekomen, of liever, wanneer men begonnen is de Engelse sporttermen te vervangen door Italiaanse woorden (vanwege de democratisering van de sport, of om ideologische redenen), weten we ook bij benadering de datum van een uitdrukking als *limite dell'area di rigore* ('penalty (area) line'). Als we de datum kennen van de toespraak van Kennedy

---

³⁵ Als *confine* een voortzetting is van *confinium*, dan is het veel ouder dan wanneer het zou gaan om een retroformatie op het meervoud *confini*.

³⁶ Ook voor *Grenze* gelden fonologische overwegingen: de vermoede Poolse oorsprong (*granica*) lijkt uitgesloten te zijn op grond van het accent op de voorlaatse lettergreep in het Pools, terwijl er zowel in het Tsjechisch als in de Slavische talen in de Lausitz vormen met de klemtoon op de eerste lettergreep voorkomen.

over de New Frontier, zouden we de datum *post quem* voor de uitdrukking ‘nuova frontiera’ ook kennen, als Migliorini ons geen datum gegeven had.³⁷

Alwetend zijn we niet. Maar het kan geen kwaad het onderzoek speciaal te richten op de hier genoemde punten.

Conclusies en uitgangspunten voor vervolgonderzoek

In dit hoofdstuk heb ik de onomasiologische structuur van het veld van de delimitatie (begrenzing) bestudeerd en geprobeerd de positie van de drie Italiaanse woorden *frontiera*, *confine* en *limite* binnen dat veld vast te stellen. Ik heb laten zien dat *confine* het centrale woord is voor het Italiaans, maar dat het in de loop van de geschiedenis geflankeerd is door twee andere woorden: *frontiera* in een militaire context, *limite* als geleerd woord (hetgeen betekent dat het in wezen behoort tot een complex van vaktalen). Daarna heb ik de Italiaanse situatie vergeleken met die van het Latijn, althans wat betreft de grondbetekenis ‘scheidslijn’.

De onomasiologische hypothese was gebaseerd op de onderscheiding van begripskenmerken, die de verschillende begrippen uit het veld definiëren. Voor het analyseren van de woorden in dit onomasiologisch kader heb ik gebruik gemaakt van verschillende corpora, de verzamelingen van de *Corriere della Sera*, het LIZ-corpus, het onbegrenste corpus van Google en verschillende bijbelse concordansen.

Uit enkele toevallige vergelijkingen met andere talen blijkt al dat dit een interessant domein is, met onderling zeer verschillende situaties. Het zou de moeite waard zijn hetzelfde analysekader te gebruiken om andere talen te bestuderen, bijvoorbeeld de betrekkingen tussen *frontier*, *border* en *boundary* in het Engels, de plaats van *confins*, *confines* in het Frans en het Spaans in vergelijking met die van *confine* in het Italiaans, of de diachronie van het woord *grens/Grenze* in de Germaanse talen. Ook de vraag naar de werkwoorden *definire*, *determinare*, *delimitare* en *demarcare*, met hun plaatselijke equivalenten en leenvertalingen, in het intellectuele vocabulaire van verschillende talen zou ons veel verrassingen kunnen opleveren. Tenslotte lijkt het ontstaan van het veld in een ver verleden, waarbij concreet en abstract gelijke tred houden, een belangrijk onderwerp te zijn voor de historie van onze cultuur.

---

³⁷ We hebben nog steeds een verschil van drie jaar, dat verkleind zou kunnen worden door te zoeken in kranten uit die tijd. Maar gezien de snelheid van de verspreiding van informatie in de 20e eeuw, is de meest waarschijnlijke hypothese een onmiddellijke aanmunting van de uitdrukking nog in het jaar 1960.

Bibliografie

- Barberi Squarotti, Giorgio. *Grande dizionario della lingua italiana*, fondato da Salvatore Battaglia. Torino: UTET, 1961-2002.
- Boer, Minne G. de. 'Riflessioni intorno a un saluto: la storia di *ciao*'. *Lingua e Stile* 34 (1999): 431-448, ook opgenomen in Minne G. de Boer. *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009, als hoofdstuk 12: *De geschiedenis van ciao*.
- Cortelazzo, Manlio & Paolo Zolli. *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 2e editie, verzorgd door Manlio & Michele A. Cortelazzo. Bologna: Zanichelli, 1999.
- De Mauro, Tullio. *Il dizionario della lingua italiana*. Torino: Paravia, 2000.
- Devoto, Giacomo & Gian Carlo Oli. *Dizionario della lingua italiana*. Firenze: Le Monnier, 1971
- Du Cange, Charles Du Fresne, Sieur. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1954.
- Duro, Aldo. *Vocabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, fondata da Giovanni Treccani, 1986-1994.
- Freudenthal, Hans. *Didactical Phenomenology of Mathematical Structures*. Dordrecht e.a.: Reidel, 1983.
- Ožegov, Sergej Ivanović. *Slovar' russkovo jazyka*. Moskou: Russkij Jazyk, 1975.
- Picchi, Eugenio & Pasquale Stoppelli (red.). *LIZ 4.0, Letteratura italiana Zanichelli, CD-ROM dei testi della letteratura italiana*, 4a ed. per Windows. Bologna: Zanichelli, 2001.
- RCS New Media, *Corriere della Sera, Archivio elettronico su cd-rom*. Varese: RCS Editore Quotidiani, 1996.
- Sabatini, Francesco & Vittorio Coletti. *Dizionario Italiano Sabatini Coletti [DISC]*. Firenze: Giunti, 1997.
- Stoppelli, Pasquale. *Il grande dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano: Garzanti, 1998.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT). Het WNT online*. Leiden: Instituut voor Nederlandse lexicologie, 2004.
- Zingarelli, Nicola. *Vocabolario della lingua italiana*, 12a edizione a cura di Miro Dogliotti e Luigi Rosiello. Bologna: Zanichelli, 1994.

DE BOER, Minne Gerben. 'De oorsprong der woorden volgens Mario Alinei'. Hoofdstuk 21 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht, Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 429-475.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk geeft een uitvoerige Nederlandstalige presentatie van Mario Alinei's *L'origine delle Parole*, met nadruk op de Nederlandse terminologie. Het tracht de achtergronden van de theorie te traceren en toe te lichten welk gebruik er van de theorie gemaakt kan worden. Hierbij presenteert de auteur ook eigen uitwerkingen.

RIASSUNTO

Questo capitolo dà una ampia presentazione in olandese del libro di Mario Alinei *L'origine delle parole*, in cui si presta anche attenzione alla terminologia nederlandese. Si cerca di rintracciare le origini della teoria alineiana e di suggerire delle possibilità di applicarla. Facendo questo l'autore presenta anche elaborazioni personali.

SUMMARY

This chapter gives an elaborate presentation of Mario Alinei's *L'origine delle parole*, in which attention is also given to Dutch terminologic choices. Alinei's theory is placed in its historical background and some suggestions are given for applications. Here the author also gives elaborations of his own.

KEY-WORDS

Etymological theory, semantic motivation (iconomasiology), datation problems, diachrony of lexical items, lexical archeology, borderline etymology

@ Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

21. DE OORSPRONG DER WOORDEN VOLGENS MARIO ALINEI

0. Inleiding

Dit artikel gaat over het boek *L'origine delle parole* van Mario Alinei,¹ dat de theorievorming van etymologisch onderzoek tot onderwerp heeft, dat hierbij in feite een theorie voor diachroon woordonderzoek geeft en daarom gezien kan worden als een *Summa* van Alinei's werk op dat gebied. Ik heb dit werk gevolgd vanaf zijn oratie van 1963,² waarbij ik aanwezig ben geweest, heb met hem op hetzelfde Instituut gewerkt van 1964 tot 1987, toen hij met pensioen ging, in turbulente en minder turbulente tijden, en heb vanuit de verte de briljante voortzetting van zijn wetenschappelijke carrière bijgehouden. Als gevolg daarvan heb ik ook enig zicht op de oorsprong van 'De oorsprong der woorden'. Mijn voornaamste doel in dit artikel is de theorie van Alinei in het Nederlands uiteen te zetten, zodat ze toegankelijk wordt voor een Nederlandstalig publiek. Dit houdt ook een voortdurende aandacht in voor de terminologie die de auteur ontwikkeld heeft, en de mogelijkheden om die in het Nederlands weer te geven.³ Verder zal ik trachten de onderdelen van de theorie in hun historische verband te plaatsen en er ten slotte een persoonlijke reactie op te geven, met inbegrip van het gebruik dat ik er in mijn eigen werk van heb gemaakt. Alvorens op het boek zelf in te gaan geef ik een beschouwing over de oratie in het licht van de latere ontwikkeling; daarna behandel ik de afzonderlijke hoofdstukken van het boek in afdelingen, die in veel gevallen geordend zijn via de onderdelen samenvatting, commentaar en mijn eigen reactie. Elk gegeven citaat wordt eerst in Nederlandse vertaling gegeven, daarna tussen haakjes gevolgd door de originele tekst.

AFDELING 1: DE OORSPRONG VAN HET WOORD *AMBASCIATORE*.

Een van de internationale woorden van Italiaanse oorsprong is *ambasciata* (en *ambasciatore*), bestudeerd in Alinei 1963. Ik geef eerst een korte samenvatting van dit artikel, overgenomen uit mijn *Woordstudies I*, p. 235; daarna zal ik in de commentaar het artikel gedetailleerder uitleggen, zodat duidelijk wordt hoeveel elementen van Alinei's latere werk hier al zichtbaar zijn.

---

¹ Mario Alinei. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009

² Mario Alinei. *Origin and History of the Italian Word ambasciata «embassy»*. The Hague: Mouton, 1963. Ook in Italiaanse vertaling als 'Origine e storia della parola *ambasciata*', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.

³ Om een voorbeeld te noemen: in het eerste hoofdstuk gaat Alinei in op zijn keuze voor de term 'lexeem' (*lessema*); hij verkiest die term boven 'lexical item' (*entrata lessicale*), omdat de laatste term in Italië alleen door generatieve auteurs gebruikt wordt. In Nederland is de situatie omgekeerd: *lexeem* wordt alleen door structuralisten gebruikt en dat is bij ons een uitstervend soort linguïsten.

1.1. Korte inhoud van Alinei 1963.

Het woord *ambasciata* wordt sinds jaar en dag door de romanisten in verband gebracht met een Keltisch *ambactus*, verwant aan het Nederlandse *ambt*, een etymologie die van woordenboek tot woordenboek overgeschreven wordt. Alinei toont eerst aan dat dit voorstel absurd is omdat de cruciale tussenstadia ontbreken, de fonologische ontwikkeling niet klopt en het betekenisverband er met de haren bijgesleept is. In plaats daarvan gaat hij uit van een Abruzzees *ambasciare*, met een combinatie van argumenten: de *densità semantica* (het vaststellen van de streek waar het woord de meeste betekenissen heeft); de culturele link met de transhumantie, de jaarlijkse tocht van de kudde van de bergen naar de vlakte onder begeleiding van een *ambasciadore*, een van de belangrijkste aspecten van het leven van de herders uit dat gebied; de transparantie van de motivatie *in+basso* 'naar beneden', samen met de fonologische correspondenties tussen Latijn en Oskisch, die met voorbeelden worden toegelicht. In de vroege Middeleeuwen krijgt *ambasciata* door een metaforische ontwikkeling de betekenis van 'dienstreis', uiteraard met paarden of muilezels, uitgaande van een klooster. In de tijd van Karel de Grote gaat dit idee van 'dienstreis' zich specialiseren in politieke zin: het wordt de reis van boodschappers van de pauselijke curia naar de keizerlijke kanselarij. Op dat moment splitst zich deze politieke betekenis af van de oorspronkelijke betekenis en wordt ze als internationalisme verspreid overal waar het keizerlijke hof zijn invloed doet gelden.

Dit artikel is een vroeg voorbeeld van Alinei's etymologiseren, waarbij anthropologische kennis, vertrouwen in de regelmaat van de fonologische ontwikkeling, precisie in de aangenomen semantische relaties en voorbeeldige documentatie samengaan. Men zou verwachten dat aanhangers van de traditionele etymologie hun best doen om het artikel gedetailleerd te weerleggen. Dat is niet het geval: de commentaar van Morlicchio, Haubrichs en Pfister in de LEI (*Germanismi – fascicolo 1°* (vol. I), a cura di Elda Morlicchio, Wiesbaden, Reichert, 2000, p.60) beperkt zich tot de lapidaire zin: *La tesi di Alinei, che vuole risalire all'osco-umbro, non considera il peso della documentazione del lat. mediev. merovingio e carolingio che parla in favore di un'origine germanica* 'De stelling van Alinei, die terug wil gaan tot het Osko-Umbrisch, houdt geen rekening met het gewicht van de documentatie van het Middeleeuws Latijn uit de Merovingische en Karolingische tijd die pleit voor een Germaanse oorsprong'. Wat dat *peso della documentazione* precies moet bewijzen en hoe dat betoog in zijn werk gaat wordt niet toegelicht.

1.2. Commentaar

Ik volg nu stap voor stap het betoog van Alinei, zodat duidelijk wordt welke argumenten er gebruikt zijn. Dit artikel bevat al een groot aantal kenmerken die later terugkomen in Alinei's werk. Ik zal ze hier opnoemen:

1) De eerste stap is het verzamelen van de oudste betekenissen en de geografische localisatie daarvan. De betekenis van *ambascia(ta)* die uit documenten uit de vijfde en zesde eeuw na Christus af te leiden is blijkt te zijn: een boodschap of dienstverlening, waarbij dieren (paarden) betrokken zijn. Daarnaast komen voor, in documenten van

later tijd, de betekenissen 'officiële delegatie' en 'kudde'. De definitie wordt nu uitgebreid tot de tris: 'dienstreis die de aanwezigheid van dieren inhoudt plus de terugkeer naar de plaats van vertrek'; 'het doel van zo'n reis'; en 'de groep mensen en dieren die zo'n reis uitvoeren'. Verder zijn er nog twee betekenissen die op het eerste gezicht niet bij de dienstreis lijken te horen, namelijk de functies van *paraninfo* en van *norcino*. Een *paraninfo* is de begeleider van een bruid naar de nieuwe woonplaats; een *norcino* de vakman die biggen castrereert.

2) Vervolgens wordt de traditionele etymologie vermeld op grond van tien etymologische woordenboeken, namelijk de afleiding van een Keltisch woord *ambactus*, dat overgenomen wordt door Germaanse dialecten en onder meer leidt tot de Nederlandse woorden *ambt* en *ambacht*. Dit woord komt tijdens de Volksverhuizingen in het Latijn terecht in de vorm *ambactia*. Het voorstel stuit op fonetische bezwaren die opgelost worden door een Provençaalse tussenvorm *ambaissada* aan te nemen die met enige moeite fonetisch verklaard kan worden.

3) Tegen de traditionele etymologie worden vier bezwaren ingebracht:

a. Alle historische gegevens wijzen op de herkomst van het begrip *ambassade* uit Italië, en dan ook nog later dan de volksverhuizingen: de Provence speelt hierin geen enkele rol;

b. De etymologen waren kennelijk niet op de hoogte van de andere betekenissen in het Italiaanse gebied, die bovendien uit hoofde van de klankontwikkeling erg oud moeten zijn;

c. De vorm *ambactia blijkt nergens voor te komen, wel *amba(s)sia ambascia*, *ambax(i)a* en *ambastia*; trouwens de veronderstelde vorm zou in het Italiaans *ambaccia* opgeleverd moeten hebben;

d. Het citaat *ambactia* uit de Regula Sancti Columbani, de Ierse heilige, die de Ierse herkomst van het woord zou moeten bevestigen, komt niet in het origineel voor, maar is – in de vorm *ambascia!* – een latere interpolatie, die afkomstig is van de regels van Benedictus (van Nursia, de plaats waar de biggencastreerders vandaan komen).

4) Er wordt een betere verklaring voorgesteld, namelijk een Italiaanse herkomst, met zeven argumenten:

a. Het Franse woord *ambassade* kan alleen maar uit het Italiaans komen, wat klopt met de historische informatie;

b. Alleen in Italië komt de korte vorm *ambascia* voor in veel dialectale varianten en met de eerder genoemde betekenissen; ook het werkwoord *ambasciare* heeft er de betekenis 'een boodschap brengen';

c. De vier voorkomende vormen verwijzen naar een oorsprong *ambassia*, wat gestaafd kan worden met parallelle voorbeelden;

d. Alle varianten in Centraal en Zuid-Italië hebben *mm* in plaats van *mb*; dit verwijst naar een Osko-umbrische oorsprong en een hoge ouderdom;

e. De drie betekenissen 'kudde', 'biggencastreerder' en 'begeleider van de bruid' komen alleen in diezelfde Italiaanse dialecten voor;

f. De functie van 'begeleider van de bruid' komt ook in het klassieke Latijn voor en is daar geassocieerd met de woorden *pronuba* en *paranymphus*;

g. De varkensteelt is kenmerkend voor de Marche, zoals de schapenteelt dat is voor Latium en de Abruzzes. Dit middel van bestaan is heel oud en de veeteelt houdt in het algemeen lang oude woorden aan.

Al deze argumenten verwijzen naar Centraal en Zuid-Italië als oorsprong van het woord.

5) Een nieuwe etymologie wordt nu voorgesteld op grond van het morfologische feit dat in Italië het werkwoord *fare* plus de vrouwelijke vorm van het voltooid deelwoord vaak als alternatief voor het werkwoord wordt gebruikt (bijvoorbeeld *fare una mangiata = mangiare*). Op grond van dat patroon wordt *fare un'ambasciata* identiek aan *ambasciare*; met andere woorden, het werkwoord zou de basis kunnen zijn waar we naar zoeken.

6) Veel Italiaanse dialecten hebben een werkwoord *imbassare* (in de lokale vorm) met de betekenis 'naar beneden brengen'. In de Osko-umbrische gebieden heeft het voorvoegsel *im-* de vorm *am-* en komt in plaats van *basso* een vorm *bascio* voor. De oplossing is dus een vorm die we kunnen symboliseren als $[[[in]_{pref} + [basso]_A] + are]_V$, met het Osko-Umbrische gebied als plaats van ontstaan en 'naar beneden brengen' als hoofdbetekenis.

7) Op de vraag of deze betekenis de scala van deelbetekenissen die we gevonden hebben kan verklaren volgt een ethnologisch betoog, waarin gewezen wordt op de transhumantie, dat wil zeggen het jaarlijkse begeleiden van het vee van de bergen naar de winterverblijven in de vlakte. Dit gebeurde onder begeleiding van een 'ambasciadore' met behulp van enige paarden of muilezels. Ook de tocht van de castreerder onder de bevolking was zo'n periodieke activiteit; verder moest de *paraninfo* vaak bemiddelen tussen elkaar vijandig gezinde bevolkingen vanwege de gewoonte van de exogamie (huwelijk buiten de eigen gemeenschap).

8) Vanuit de betekenis diplomatieke missie is de latere ontwikkeling te verklaren. Dit gebeurt opnieuw door een uitvoerige documentatie, die twee ontwikkelingen aantoonst: ten eerste dat *ambascia* gebruikt werd voor een boodschap van een klooster naar omliggende, hiërarchisch lagere, plaatsen (deze kloosters werden economisch ook centra van veeteelt wat het behoud van het woord aannemelijk maakt); ten tweede dat wanneer Karel de Grote zich op Italië gaat richten om de pausen te beschermen tegen de Langobarden, de verhouding tussen paus en koning gemodelleerd wordt op de gewoonten van de pauselijke kanselarij, zodat boodschappers die door de paus naar het hof van de koning gestuurd worden gezien worden als een 'missie naar beneden' (in figuurlijke zin dan). Later zal ook het koningshof *ambasciatori* uitzenden om boodschappen over te brengen naar omringende vorsten.

1.3. Kenschetsing van het gebruikte model

Als we het betoog wat abstracter formuleren kunnen we het opvoeren als model voor een etymologisch onderzoek (dit is, zoals we later zullen zien, een *etymothese*, die een onzekere etymologie omzet in een zekere etymologie, volgens het programma van de *etimologia di frontiera*):

Stap 1: Allereerst wordt een uitvoerige documentatie verzameld.

Stap 2: De traditionele etymologie wordt kritisch beoordeeld.

Stap 3: Aangetoond wordt dat er slecht geciteerd wordt, dat er geen historische informatie gebruikt wordt, geen rekening gehouden wordt met wat later de *densità semantica* zal heten en dat de links gelegd worden op grond van vage associaties.

Stap 4: De verbeterde suggestie berust op historische informatie, analyse van de betekenissen en hun frequentie, fonetische correctheid, inpassing in bestaande etymologische kennis, precieze locatie op grond van de *densità semantica*, ethnologische kennis en kennis van de economie van vroeger tijden.

Stap 5: Er wordt gebruik gemaakt van morfologische informatie om een patroon aan te tonen.

Stap 6: Het morfologische patroon wordt ingepast in een precies geografisch kader.

Stap 7: Er wordt gebruik gemaakt van de ethnologische kennis om de gevonden woordbetekenissen met elkaar te verbinden.

Stap 8: Er wordt een verklaring gegeven van de latere ontwikkelingen op grond van nieuwe politieke situaties.

1.4. Mijn reactie

Indertijd heeft deze openbare les een overweldigende indruk op mij gemaakt en iedere keer als ik hem herlees herken ik de dwingende logica van het betoog.⁴ Er is eenvoudig geen speld tussen te krijgen. Ik begrijp daarom absoluut niet waarom het niet overgenomen is in de literatuur; dat kan alleen maar een kwestie van kwade trouw of persoonlijke ruzietjes zijn. Men moet van goeden huize komen om het voorstel te weerleggen met even stringente argumenten; een simpel 'is niet overtuigend' kan niet volstaan.

Het onderzoeksmodel dat ik in § 1.3 heb samengevat vertoont niets wat revolutionair is; alle argumenten zijn volkomen voor de hand liggend. Later zal Alinei met grotere vernieuwingen komen, zoals de theorie van de continuïteit en de grotere chronologische diepte van het indoeuropees. Hiertegen is fel verzet geweest. Mijn opinie is in dezen dat het artikel van 1963 voldoende garant staat voor een serieuze aanpak en dat men eveneens van goeden huize moet komen om Alinei's voorstellen te verwerpen.

AFDELING 2. BEDOELING VAN HET BOEK

Op de achterflap van *L'origine delle parole* staat een tekst, die zonder enige twijfel van de auteur afkomstig is, waarin het doel van dit boek uiteengezet wordt. Als begin van de bespreking van het boek zal ik in mijn woorden een parafrase geven van die tekst en hem daarna gebruiken voor een indeling van de onderwerpen die ik achtereenvolgens aan de orde zal stellen. In dit boek wil Alinei namelijk het etymologische onderzoek een gezondere theoretische en methodologische basis geven. De meeste beoefenaars van het vak zagen het als het oplossen van puzzeltjes en waren

---

⁴ Het lijkt me ook een goed artikel voor de leeslijst van mensen die kennis willen maken met historisch taalonderzoek.

niet erg geïnteresseerd in theorie. Hierdoor verloor het de functie van historische hulpwetenschap die het oorspronkelijk had. Voor Alinei is de semantische motivatie van het woord het belangrijkste element. Voor deze motivatie voert hij de term *iconiem* in. De leer van de iconiemen, de iconomastiek, is de onmisbare tegenhanger van de historische fonetiek en morfologie. Voor de traditionele historische taalkundigen moest de historische semantiek die rol vervullen, maar ze hebben daar nooit veel mee gedaan. Alinei doet in dit kader een aantal voorstellen:

- 1) De begrippen etymon en etymologie moeten beter gedefinieerd worden en we moeten vaststellen wat voor soort kennis ze opleveren.
- 2) We hebben een betere indeling van de woordenschat nodig, gebaseerd op een etymologische typologie.
- 3) We moeten scherp onderscheiden tussen zekere en onzekere etyma.
- 4) Voor een uitvoeriger methodologie van het etymologisch onderzoek moeten we gebruik maken van alle vorderingen die in andere onderdelen van de taalkunde gemaakt zijn.
- 5) Er worden nieuwe methodes uitgewerkt voor het dateren van woorden en voor een periodisering van de hele woordenschat.
- 6) Deze methodes leiden tot een nieuwe discipline, namelijk de etymologische archeologie.
- 7) Daarnaast wordt ernaar gestreefd de vernieuwingen in de woordenschat te plaatsen in hun historisch-culturele context. Dat geldt speciaal voor de vernieuwingen die berusten op een transparante en dus zekere basis.
- 8) Op deze wijze wordt de etymologie opnieuw een belangrijke hulpwetenschap voor de geschiedenis.

De parafrase van Alinei's doelstellingen die ik hier gegeven heb wil ik gebruiken voor de formulering van de afdelingen van dit hoofdstuk. Ik kondig ze puntsgewijs aan.

1) Alinei polemiseert tegen de 'traditionele' etymologie. Wat is precies die 'traditionele' etymologie en wat is er mis mee? Alinei behandelt dit punt in zijn hoofdstukken drie en vier, waarbij hoofdstuk drie gewijd is aan de etymologie van de zogenaamde *Junggrammatiker*, in het Italiaans bekend als *neogrammatici*, dat wil zeggen een groep taalkundigen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw de dienst uitmaakten in het toenmalige linguïstische centrum Leipzig. Hoofdstuk vier behandelt de vernieuwingen in het vak sinds de Junggrammatiker. Het betoog is eerder logisch dan chronologisch georiënteerd: de theorie van de auteurs van hoofdstuk 3 bevat een paar basiskenmerken; alle stromingen die in hoofdstuk 4 behandeld worden voegen daar kenmerken aan toe. Ik zal deze materie behandelen in mijn afdeling 5: *Benaderingen van de etymologie*.

2) Pogingen tot het uitwerken van een historische semantiek zijn altijd gestrand op verwarring over de inhoud van het vak. Er werd meestal gedacht dat het moest gaan over de betekenissen van een woord; Alinei stelt daartegenover dat het moet gaan om de semantische motivatie van een woord. Hij voert de term *iconiem* om die semantische motivatie aan te duiden en creëert hiermee een nieuwe benadering, de

iconomastiek. Dit punt wordt het onderwerp van mijn afdeling 4: *De komst van het iconiem*.

3) De problematiek van het verschil tussen zekere en onzekere etyma is fundamenteel omdat de vraagstellingen volkomen verschillen. Ik zal dit aan de orde stellen in mijn afdeling 6: *Etymografie en etymothesis: twee soorten etymologisch onderzoek*.

4) Om zoveel mogelijk onzekere etymologieën te veranderen in zekere hebben we een speciale activiteit nodig, die Alinei *etimologia di frontiera* (grensverleggende etymologie) noemt. Dit is echter geen oplossing van raadseltjes, maar een systematische activiteit, waarvoor welomschreven heuristische methodes uitgewerkt kunnen worden. Dit behandel ik in mijn afdeling 7: *etimologia di frontiera; zoeken naar het iconiem*.

5) De zekere etyma moeten allereerst gedateerd worden. Voor die datering worden een aantal methodes voorgesteld, naast de traditionele die gebaseerd is op schriftelijke attestaties. Deze methodes behandel ik in mijn afdeling 8: *Datering van nieuwe woorden*.

6) Datering van afzonderlijke woorden is echter een voorstadium van het eigenlijke werk, namelijk de periodisering van de woordenschat, oftewel het leggen van een verband tussen onderdelen van de woordenschat en historische perioden. Hierbij wordt de etymologie een hulpwetenschap van de geschiedenis. Hoe dat werkt behandel ik in mijn afdeling 9: *Woorden in hun historische context*.

7) De theoretische en methodologische verdieping van de woordgeschiedenis ervaar ik als bijzonder vruchtbaar. Ik heb daar in verschillende artikelen dankbaar gebruik van gemaakt. In mijn afdeling 10: *De nieuwe lexicale diachronie* ga ik daar nader op in.

8) Toch laat de theorie van Alinei wel wat vragen open. Ik zal proberen die te inventariseren in mijn afdeling 11: *Punten van kritiek*.

Alvorens deze punten uit te werken behandel ik eerst Alinei's definitie van *woord*.

AFDELING 3. WAT IS EEN WOORD?⁵

Het woord (*parola*) wordt gedefinieerd als 'minimale scheidbare eenheid van het discours die betekenis heeft' (*unità minima separabile del discorso che abbia un significato*; p.30). Deze definitie levert voor de meeste talen woordvormen op die een combinatie zijn van een betekenisdragend element en een of meer uitgangen, die grammaticale elementen toevoegen. Hoewel ook de uitgangen zich zouden lenen voor diachroon onderzoek, concentreert Alinei zich op de basiswoorden, waarvoor de term 'lexeem' (*lessema*) wordt gebruikt, met 'lemma' (*lemma*) als variant. Het lexeem wordt gedefinieerd als 'gelemmatiseerd woord' (*parola lemmatizzata*), 'dat geabstraheerd wordt van zijn realisatie in het discours' (*astratta dalla sua realizzazione nel discorso*; p.911)⁶ en op een conventionele manier in een woordenboek wordt opgenomen.

⁵ Deze afdeling behandelt hoofdstuk 1: *Cos'è una parola*.

⁶ De bladzijden 889-934 verwijzen naar het zogenaamde *Glossario*, dat gezien kan worden als een encyclopedie van gebruikte termen met uitvoerige interne verwijzingen (een index met verwijzing naar de bladzijden waarin de termen voorkomen ontbreekt).

Woorden zijn artefacten, net als instrumenten dat zijn. Mensen gebruiken artefacten om de hen omringende wereld te beheersen. Woorden hebben een cognitieve en een communicatieve functie. In hun cognitieve functie organiseren ze de informatie over de wereld waarover de spreker (*il parlante*) beschikt; in hun communicatieve functie delen ze die informatie mee aan andere sprekers. Woorden zijn het uitsluitend bezit van mensen; de *homo loquens* onderscheidt zich van de andere primaten doordat hij woorden als instrument kan gebruiken.

Woorden hebben het een en ander gemeen met andere artefacten, en vertonen ook eigenschappen *sui generis*. Instrumenten worden gemaakt, ze kunnen slijten door externe omstandigheden (roest, bijvoorbeeld), ze kunnen hun functie verliezen en ze kunnen reizen. Deze eigenschappen gelden ook voor woorden: ze worden altijd (door een spreker) gemaakt; ze kunnen hun oorspronkelijke vorm en/of betekenis verliezen door externe omstandigheden, zoals het gebruik door mensen met andere uitspraakgewoonten of door veranderingen in de functie die ze verrichten; ze kunnen verdwijnen omdat hun functie niet meer actueel is; als leenwoorden verspreiden ze zich in gebieden waarin andere talen gesproken worden.

De eigen aard van woorden ten opzichte van andere artefacten kent verschillende aspecten:

1. Woorden zijn bijzonder ingewikkelde artefacten; bovendien zijn er erg veel van;
2. Woorden worden – bij wijze van spreken – vanzelf gestandaardiseerd; daar komt geen bureaucratie aan te pas;
3. Iedereen is in staat nieuwe woorden te vormen; daarvoor zijn geen gespecialiseerde handwerkslieden nodig;
4. Woorden definiëren een gemeenschap (gebruiksvoorwerpen doen dat niet: er zijn taalgemeenschappen, maar geen sleutelgemeenschappen of bijgemeenschappen);
5. Woorden zijn multifunctioneel, in tegenstelling tot gebruiksvoorwerpen, die voor een specifiek doel worden gemaakt;
6. Woorden zijn tegelijk vluchtig en duurzaam; hun duurzaamheid berust op de overdracht via generaties;
7. Woorden kunnen tegelijk fossielen zijn en weer hergebruikt worden;
8. Woorden zijn gratis.

Al deze aspecten vereisen een speciale theoretische uitwerking.

Tot slot van dit hoofdstuk gaat Alinei in op de parallel tussen woorden en geld. Geld heeft hetzelfde multifunctionele karakter; het grote verschil is echter de gemakkelijke beschikbaarheid: de enige kosten die aan woorden verbonden zijn betreffen tijd (de tijd om ze aan te leren). De parallel is vaak opgemerkt en ook vastgelegd in het taalgebruik zelf, in termen als *woordenschat*.

3.1. Commentaar

De gelijkstelling tussen *lemma* en *lexeem* hangt dunkt me samen met verschillende achtergronden. *Lemma* komt uit de computertaalkunde van de vroege jaren zestig; het lemma was het etiket waaronder de verschillende woordvormen die de computer

geïsoleerd had verzameld werden: *loop, loopt, lopen, liep, liepen* en *gelopen* behoren allemaal tot het lemma *lopen*. Het *lexeem* is geen etiket, maar een abstractie: het lexeem *lopen* bevat alle informatie die gemeenschappelijk is aan de genoemde woordvormen, namelijk formeel gezien een stam *loop-*, waarvan alle vormen afgeleid kunnen worden, en inhoudelijk gezien een betekenis, die bijvoorbeeld gedefinieerd kan worden als 'een beweging die plaatsvindt door het verzetten van de voeten' (en waarvan opnieuw alle mogelijke andere betekenissen afgeleid kunnen worden). Als we 'woordvorm' reserveren voor de verschillende 'woorden' die de computer verzamelt (reeksen letters tussen twee spaties), kunnen we 'woord' blijven gebruiken voor lexeem (alleen als dubbelzinnigheden vermeden moeten worden, zouden we 'lexical item' kunnen gebruiken).⁷

Uit de enorme belangstelling van Alinei voor de archeologie stamt de interessante gedachte van de parallelie tussen woorden en gebruiksvoorwerpen, die vrij consequent wordt doorgevoerd, tot aan het idee van de woordfossielen toe. Zoals fossielen ons iets zeggen over vroegere geologische tijdperken, zo geven verbale fossielen ons informatie over vroegere culturele tijdperken, die overigens in archeologische terminologie (Steentijd, Bronstijd, IJzertijd) besproken worden.

In het hele verhaal speelt de gedachte mee dat de echte woorden artefacten van de gesproken taal zijn. Deze vervliegen, nadat ze uitgesproken zijn, maar tegelijk zijn ze duurzaam, omdat de bijbehorende informatie in het geheugen van de mens wordt opgeslagen. De duurzaamheid eindigt niet bij de dood van de drager van deze informatie, want de woorden worden van generatie tot generatie doorgegeven. Alinei spreekt van vijf generaties, van de grootouders van de *ego*⁸ tot diens kleinkinderen en stelt dat de woorden in grote mate intact blijven. Als dat geldt voor de huidige situatie, dan moet dit ook gelden voor de grootvader als die als kleinkind van een eerdere keten van generaties wordt gezien. Zo komt hij tot zijn theorie van de continuïteit: als de woorden van generatie op generatie worden overgedragen, dan hebben ze in principe altijd bestaan vanaf het begin van het spreken, of preciezer gezegd, vanaf het moment waarop ze gecreëerd zijn om in een bepaalde behoefte te voorzien. De continuïteit kan alleen worden doorbroken door externe factoren. Ergo, alle aanwijsbare veranderingen moeten worden ondergebracht onder de een of andere externe factor.

3.2. Mijn reactie

De verspreiding van woorden is een kwestie van taalgemeenschappen. Het model is hier dan de kleine geïsoleerde taalgemeenschap; we zouden kunnen denken aan een land als IJsland, dat rond het jaar duizend door een homogene bevolking gekolo-

---

⁷ Opvallend is dat in deze terminologische excursie niet gesproken wordt van meerwoorduitdrukkingen, waarvoor toch vaak het woord *lexeem* gebruikt wordt. Ik zal ze hier verder als *multiwoorden* aanduiden

⁸ *Ego* is een term uit de ethnologische literatuur die voor de definitie van familieverhoudingen wordt gebruikt.

niseerd is of de Finse bossen, die na de laatste IJstijd bevolkt zijn door een bevolking die daar stabiel gebleven is. Een grote stad, waarvan de bevolking ettelijke malen door overwinnaars uitgemoord is, voldoet niet aan dit model: daar overheersen dan ook de externe factoren.

Als stabiliteit de norm is dan is verandering de uitzondering. Als verandering de norm is dan is stabiliteit de uitzondering. Persoonlijk ben ik eerder geneigd om de verandering als norm te zien. Ik heb dat uitgewerkt in het eerste deel van mijn artikel De Boer 1993, waar ik het vervangende model tegenover het cumulatieve model van de diachrone woordenschat heb geplaatst. Ook in mijn artikelen over *La lingua remota di Giacomo Leopardi* heb ik de nadruk gelegd op wat er in zes generaties zoal kan veranderen. De continuïteit is het ideaal van een romantische dialectologie, die oude mannetjes in afgezonderde gemeenschappen raadpleegt in de hoop het oude Latijn terug te vinden. Daartegenover staat de gedachte dat iedere generatie zijn eigen omgeving heeft waarin ze haar weg moet vinden en dat doet door de overgeërfde woordenschat aan te passen aan de nieuwe situatie. Met Nencioni (1982) geloof ik ook niet dat onze grootouders onze kleinkinderen nog veel te zeggen gehad zouden hebben; meestal verstaan ouders hun kinderen al niet meer. Het lijkt me zinniger om hier geen grote verhalen te houden, maar de factoren van verandering grondig te bestuderen. En dan valt me op dat in Alinei's model de interne factoren verdwenen zijn.⁹

Dat woorden specifiek zijn voor de mens heeft uiteraard te maken met de lichaamsbouw. Dat hoeft natuurlijk niet te betekenen dat andere primaten of andere dieren in het algemeen geen taal hebben. Het beheersen van de omringende wereld ten einde in leven te kunnen blijven is even belangrijk voor apen als voor mensen, en dan ligt het voor de hand dat de jongere generatie daarin geïnstrueerd wordt in een communicatieve situatie. Iets dergelijks zal Alinei toch ook wel voor ogen staan, gezien de nadruk die we nog zullen zien op klanknabootsing als een van de bronnen van taalschepping.

AFDELING 4: DE KOMST VAN HET ICONIEM¹⁰

Een taalteken is bestemd om een stuk kennis van de wereld weer te geven en deze mee te delen aan andere leden van de taalgemeenschap. Om die functies te kunnen vervullen moet het teken in die gemeenschap wel bekend zijn. Zo'n bekendheid (*notorietà*) kan op drie manieren worden verkregen:

---

⁹ Het is opvallend dat in de uitgebreide bibliografie twee taalkundigen ontbreken die speciaal de veranderingen bestudeerd hebben, namelijk Louis Gauchat, die in 1905 de variabiliteit binnen één dorp, het Zwitserse dorp Charmey, heeft onderzocht, en dertig jaar later de taal van hetzelfde dorp opnieuw bestudeerd heeft, en William Labov, die een soortgelijke historische ervaring deed in Martha's Vineyard, en momenteel de leidende autoriteit is op het gebied van de historische taalontwikkeling.

¹⁰ Deze paragraaf behandelt hoofdstuk 2: *Cosa si nasconde in una parola?*

1) Doordat een daartoe bevoegde instantie vorm en betekenis vastlegt, bijvoorbeeld door officiële registratie (bijvoorbeeld de invoering van de euro) of vastleggen van een standaard (bijvoorbeeld in het metrisch stelsel). Eigennamen vallen hier ook onder.

2) Door reclame (mijn voorbeeld: Fyffes bananen heten voortaan Chiquita).

3) Door hergebruik van bestaand lexicaal materiaal. Het materiaal dat gerecycled wordt is het iconiem. Het betreft hier elementen uit de definitie van een nieuw begrip die gebruikt worden als naam voor dat begrip. Alinei's standaardvoorbeeld is de naam van de *bril* in verschillende talen. Een definitie zou luiden:¹¹ instrument gemaakt van glas (of de edelsteen beril), dat je op je neus zet, met ondersteunende haken op de oren, om je gezichtsvermogen te versterken (dus om je ogen te vervangen). Niemand kan zo'n hele definitie in de communicatie gebruiken; daarom is er behoefte aan een verkorte vorm,¹² in dit geval een zelfstandig naamwoord dat verwijst naar de definitie door er een of meer elementen van over te nemen. De keuze van deze elementen is in principe willekeurig: we kunnen verwijzen naar het materiaal, naar de oorsteunen (Spaans *gafas*), naar de ogen zelf, hetzij indirect (bijvoorbeeld in het Italiaanse *occhiali*, dat aanduidt: te maken hebbend met de ogen), of direct (in de Russische *očki* = oogjes), of de vorm (Frans: *lunettes* = maantjes).¹³

Ieder woord dat in een willekeurige taalgemeenschap gebruikt wordt heeft ooit zo'n naamgevingsproces doorgemaakt. Het is niet altijd te herkennen, wegens fonologische slijtage of het verdwijnen van de oorspronkelijke motivatie. In het Engelse *specs* is (vanwege de afkorting) het verband met het Latijnse woord voor kijken (*specio*) praktisch teloorgegaan; in het Russisch is het basiswoord *oko* (voor 'oog') vervangen door een ander woord (*glaz*); de rol van het *beril* voor de Nederlandse, Duitse of Deense naam is niet langer bekend. De oorspronkelijk transparante woorden worden zodoende opaak (ondoorzichtig). Dat is niet erg, want het iconiem heeft zijn werk al gedaan; het nieuwe woord heeft zijn plaats gevonden in de woordenschat van de taalgemeenschap.

Er zijn klank-iconiemen (*iconimi fonici*) en lexicale iconiemen. Klank-iconiemen verwijzen direct naar een geluid, niet naar een al bestaand woord. Het woord *miauwen* kan alleen betekenen 'het geluid van de kat maken', maar 'geluid' en 'kat' worden in dit woord niet hergebruikt, alleen de klank die de kat produceert. Alinei onderscheidt nog tussen onomatopeeën en fonosymbolisme; de scheidslijn is vaag, maar het verschil berust op bewuste tegenover onbewuste imitatie van geluiden

---

¹¹ Zie verderop in deze afdeling (§4.2) een verzameling woordenboekdefinities van dit woord.

¹² Alinei's term is *scorciatoia*, dat wil zeggen 'korte route'

¹³ Deze naamgevingsprocessen hebben zich afgespeeld in de 13e eeuw, toen het apparaat uitgevonden is. Maar dergelijke processen kunnen ook in het heden plaatsvinden voor ieder van ons. Voor het apparaat dat mijn gehoor versterkt en dat officieel gehoortoestel heet, gebruik ik in de wandeling 'oren' (*Ik heb mijn oren boven laten liggen*), dat is dus in onze huistaal hetzelfde proces als de Russische oogjes uit het verleden. Officieel is hetzelfde proces aanwezig geweest voor de *oortjes* bij het wielrennen of bij de politie.

(Alinei haalt hier Freud erbij).¹⁴ Aangezien Alinei ervan uitgaat dat alle woorden ooit een iconiem gehad hebben, rijst de vraag hoe dan de eerste woorden konden ontstaan. Het antwoord is dat de eerste woorden berustten op klank-iconiemen.

De lexicale iconiemen kunnen paradigmatisch (oftewel associatief) zijn: dat is het geval bij metaforen (zoals {lune} voor *bril*).¹⁵ Ze kunnen ook syntagmatisch zijn, dat wil zeggen afkomstig uit een beschrijvende definitie. Dat zijn vormen van metonymie.¹⁶

Alinei verbindt nog enkele overwegingen aan zijn begrip iconiem:

- 1) Een van die overwegingen betreft het begrip betekenisverandering (*mutamento semantico*). Meestal wordt die gezien als iets wat het woord overkomt. Achteraf lijkt dat ook zo, maar eigenlijk gebeurt er iets anders, namelijk dat een spreker iets met het woord doet: hij creëert nieuwe betekenis via hergebruik van oude woorden. Anders gezegd, de spreker ontdekt in de buitenwereld nieuwe stukjes betekenis, die het verdienen gelexicaliseerd te worden, en dat doet hij dan door bestaande woorden te hergebruiken. Lexicalisering is bij Alinei het proces waarbij de definitie van een begrip in een woord (of *lexical item*) verandert.¹⁷
- 2) Bij lexicalisering gebeuren er dus parallel twee dingen: elementen van het oude woord worden hergebruikt om te dienen als naam voor de nieuwe referent, en het begripscomplex dat deze naam vergezelt wordt nu de betekenis van het nieuwe woord.
- 3) Als het iconiem zijn werk gedaan heeft wordt het secundair en kan het zonder problemen verdwijnen; Alinei gebruikt hiervoor het beeld van het doorknippen van een navelstreng.

4.1. Commentaar

Het idee dat woorden lexicaliseren zijn van zinnen die hun betekenis omschrijven is een centrale gedachte van *La struttura del lessico* (1974). Dit boek is afkomstig uit de ervaring van Alinei met de computerlinguïstiek. Hierbij probeerde hij de theorie van de distinctieve kenmerken (onder andere door Jakobson gebruikt voor een analyse van het fonologische of het morfologische systeem van een taal) toe te passen op het lexicon. Daarbij wilde hij verder komen dan de destijds bestaande toepassingen op beperkte domeinen, zoals de kleuren of de verwantschapsbetrekkingen. Hij zocht naar een theorie die toegepast kon worden op het gehele lexicon van een taal. Dat lexicon werd voor het gemak gelijkgesteld met de totale inhoud van een beknopt

---

¹⁴ De gegeven voorbeelden zijn ook discutabel. Alinei rekent het Italiaanse *pipi* tot de fonosymbolismen, maar we zouden het woord net zo goed als een reductie van een onomatopoeë kunnen zien.

¹⁵ De accolade wordt gebruikt als aanduiding van het iconiem.

¹⁶ Het gebruik van 'associatief' voor de metafoor vind ik niet handig; meestal wordt associatief verbonden met metoniemen, zoals de oorsteunen (*gafas*) die geassocieerd worden met een bril.

¹⁷ In de traditie wordt 'lexicalisering' het meest gebruikt in de morfologie: het woord *libretto* is gelexicaliseerd als het niet langer de voorspelde waarde van 'klein boek' heeft, maar de nieuwe betekenis 'tekst van een opera'. Bij Alinei heeft het begrip een ruimere toepassing en treedt het op bij iedere creatie van nieuwe woorden.

woordenboek (*in casu* de kleine Garzanti). Alle lemma's van dat woordenboek werden met hun definities in de computer gestopt. De gedachte was dat de teksten van de definities de distinctieve kenmerken van een lexicon op zouden leveren. Dit experiment leidde tot een aantal conclusies. In de eerste plaats was het aantal aldus verkregen kenmerken erg groot. Het was op te delen in meer grammaticaal gerichte en meer lexicaal gerichte kenmerken: de eerste dienden om de andere te structureren; de laatste waren onder te verdelen in domeinen van activiteiten. Deze activiteiten dateerden uit heel verschillende perioden: het domein dat in dit boek bij wijze van voorbeeld grondig onderzocht werd, namelijk dat van het paard, bevatte activiteiten uit de agrarische sector, uit de militaire sector, uit de sport, en nog vele andere. Hieruit kwam het idee om deze sectoren te bestuderen als vaktalen die, op het moment dat ze van belang werden, gestructureerd werden in de in die tijd geldende ideologieën. Uiteindelijk kon ieder domein gezien worden als een complex van historisch bepaalde vaktalen, in ieder domein bestonden dan ook termen die vanuit verschillende historisch bepaalde zienswijzen geordend konden worden. Ten tweede ontdekte Alinei het begrip delegatie. Paarden zijn zoogdieren, maar in definities die iets met paarden te maken hadden hoefde niet het woord *zoogdier* terug te komen; *paard* was voldoende. We zullen straks bij de definities van *bril* een voorbeeld van delegatie zien: de definitie van het Spaanse woord *gafas* bevat *anteojos*, dat dus gedelegeerd wordt door *gafas*; in de praktijk werden niet alle kenmerken van *gafas* onder *gafas* gezet, maar sommige alleen onder *anteojos*. Een woordenboek is vol met dat soort interne verwijzingen.

Uitbreiding van woordenschat maakt ook gebruik van de interne verwijzingen. Iconiemen vormen woorden uit kenmerken van de hergebruikte begrippen. Als de nieuwe naam eenmaal gevormd is kan die ook weer gebruikt worden in een iconiem: woorden worden dan tot kenmerken van een nieuw iconiem.¹⁸ Tot slot kunnen grote domeinen als dat van het paard gezien worden als een complex van systemen, waarin het woord *paard* een van de syntactische functies van de definitiezin overneemt: onderwerp, voorwerp of instrument van de zin.

4.2. Brildefinities

Er is uiteraard een scala van definities, die de verschillende woordenboektradities weerspiegelen. Ik zal hier een aantal van deze definities opsommen. Aangezien steeds dezelfde kenmerken terugkeren lijkt het me niet nodig de voorbeelden te vertalen. Zie voor de gebruikte afkortingen de bibliografie. CALD definieert *glasses* als *two small pieces of special glass or plastic in a frame worn in front of the eyes to improve sight*. Het OALD heeft: *a pair of lenses in a frame that rests on the nose and ears. Glasses are worn to improve a person's sight or to protect the eyes from bright sunlight*. LDOCE: *a set of two pieces of special glass in a frame, which you wear in order to see more clearly*. HvD: *Hulpmiddel ter verbetering van het gezichtsvermogen of ter bescherming van de ogen,*

---

¹⁸ In een hegeliaanse terminologie ziet Alinei deze wisselwerking tussen kenmerken en woorden als *dialectisch*.

bestaande uit twee in een montuur gevatte (lens)glazen die men voor de ogen plaatst. WNT (artikel uit 1899) Een bekend toestel, bestaande uit twee ovale (voorheen meest ronde) lensglazen, gevat in een metalen (zelden meer hoornen of schildpadden), op den neus rustend garnituur, dat, gewoonlijk met twee metalen veeren achter de ooren bevestigd, de glazen vóór de oogen doet blijven; dienende om de nadeelen, voortvloeiende uit afwijkingen in de brekingskracht van het oog weg te nemen of te verminderen door de lichtstralen te verstrooien of te verzamelen. Duro voor occhiali: Strumento ottico costituito da una coppia di lenti trasparenti, fissate a un sostegno (montatura) che le mantiene ferme davanti agli occhi; ha la funzione di compensare i vizi di rifrazione dell'occhio, oppure di proteggere gli occhi dall'azione nociva di radiazioni di agenti meccanici esterni: in quest'ultimo caso il mezzo trasparente è costituita da una lamina, bianca o colorata, di vetro o di plastica. De Mauro: coppia di lenti, sostenute davanti agli occhi da una montatura e da due stanghette appoggiate alle orecchie, che permettono all'occhio di correggere i propri difetti di rifrazione o lo proteggono da agenti esterni che potrebbero essergli dannosi. Rey voor lunettes: paire de verres enchâssés dans une monture qui repose sur le nez et devant les yeux pour corriger ou simplement protéger la vue. Moliner: voor gafas: Nombre de los anteojos usados ahora corrientemente, que se sujetan con dos varillas que se apoyan en las orejas. De Spaanse Larousse verwijst verder naar anteojos dat gedefinieerd wordt als Cristales convexos o cóncavos sujetos en una armazón metálica, que se colocan delante de los ojos para corregir los defectos de de la visión. Voor het Portugese óculos DLPC: armação com duas lentes ou dois discos de material transparente, que se coloca em frente dos olhos, presa às orelhas por duas hastes, para corrigir ou proteger a vista. Voor het Roemeense ochelari de DEX: Dispozitiv optic medical sau de protecție format din două lentile (fixate într-o ramă), care se pune la ochi (sprijinit pe rădăcina nasului) cu scopul de a corecta un defect de vedere, de a apăra ochii de praf, de o lumină prea puternică etc.

4.3. Mijn reactie

De driedeling in registratie van nieuwe woorden, reclame voor nieuwe woorden en hergebruik van lexicaal materiaal lijkt me discutabel. De eerste twee categorieën lijken mij bijzondere gevallen te zijn van de derde. Immers stel dat een instantie een woord creëert dat de burgers voortaan moeten gebruiken. In dat geval hebben we te maken met de verspreiding van het nieuwe woord onder de leden van de taalgemeenschap. Het woord is dan al gemaakt. We kunnen dit illustreren aan het vormen van geografische namen. De burger van een gemeente als Mijdrecht, Delden of Uithuizen krijgt op een gegeven moment te horen dat zijn gemeente voortaan De Rode Vennen, Hof van Twente of Hefshuizen heet. Hij heeft die informatie maar te volgen, of hij het leuk vindt of niet. Maar het naamgevingsproces heeft al eerder plaats gevonden, toen een creatieveling in het ambtenarenapparaat een iconiem bedacht heeft, waarbij op onnaspeurbare wijze bestaande elementen hergebruikt worden.

Er is een ander punt, dat mij discutabeler lijkt. Dat is de gedachte dat alle nieuwe woorden berusten op een zin. Als we dat serieus nemen dan zou dat betekenen dat er maar één ontologische categorie begrippen bestaat, namelijk processen

(dat wil zeggen datgene wat door zinnen weergegeven wordt). Daarentegen zou ik liever willen uitgaan van de traditionele vier ontologische categorieën: objecten, eigenschappen, processen en relaties (respectievelijk bij voorkeur weergegeven door zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, werkwoorden en voorzetsels).

AFDELING 5: BENADERINGEN VAN DE ETYMOLOGIE

Alinei geeft in twee hoofdstukken een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het etymologisch onderzoek. In het eerste hoofdstuk heeft hij het over de ‘oude’ etymologie, die hij gelijkstelt met de standpunten van de *Junggrammatiker*, in het tweede noemt hij een groot aantal vernieuwingen ten opzichte van de traditionele etymologie. Hoewel de indruk wordt gewekt dat het hier om een historische ontwikkeling gaat, is dat niet het geval: veel van de ‘nieuwe’ ontwikkelingen gaan aan de Junggrammatiker vooraf of lopen er parallel mee. Bovendien worden temidden van de nieuwe ontwikkelingen ook initiatieven van Alinei zelf geciteerd, die per definitie niet tot de traditie behoren, omdat hij ze juist ontwikkeld heeft als aanvulling daarop. Het lijkt me beter de beide hoofdstukken als een logische ontwikkeling te zien, waarbij het eerste hoofdstuk een minimale positie vertegenwoordigt, met enkele elementaire kenmerken, terwijl de vernieuwingen gezien kunnen worden als een reeks toegevoegde of vervangende kenmerken. In die zin is dit overzicht een waardevol stuk theorievorming: als we deze kenmerken hanteren als middelen om de etymologische posities van de verschillende onderzoekers te determineren, dan kunnen we in toekomstig historisch onderzoek van de theorievorming de ontwikkeling scherper in kaart brengen.

5.1. Eigenschappen van de oude etymologie¹⁹

Alinei is zeer kritisch over de traditionele etymologie, die weinig aan theorievorming doet en vooral verkeerde prioriteiten stelt. Wat dat laatste betreft stelt ze verandering boven continuïteit en krijgen vormkwesties een absolute prioriteit boven semantische kwesties. Alinei stelt daartegenover dat er binnen een taalgemeenschap principieel geen enkele reden is waarom woorden zouden moeten veranderen; dat gebeurt alleen wanneer een taalsysteem (*linguema*)²⁰ gebruikt wordt door sprekers van een ander taalsysteem (fonetische veranderingen) of wanneer de sprekers geconfronteerd worden met externe veranderingen in de wereld (semantische veranderingen).

De eerste conventie die geldt bij een etymologische studie is dat er reeksen van veranderingen (*sequenze di mutamenti*) gevormd worden. Die reeksen kunnen *regressief* (terugwerkend) zijn: dan gaan ze van het huidige woord naar het *etymon*, dat wil zeggen de laatste vorm die nog gereconstrueerd kan worden; ze kunnen ook

---

¹⁹ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 3: *una rilettura critica dei fondamenti dell'etimologia*. Hierin behandelt Alinei de positie van de Junggrammatiker, dat wil zeggen de school van Leipzig rondom 1876.

²⁰ *Linguema* is Alinei's term voor taal of dialect. Ik prefereer het alternatief *taalsysteem*, dat hij trouwens ook gebruikt, omdat vormen op *-ema* een verwijzingen naar structuralistische terminologie bevatten die ik als het enigszins kan wil vermijden.

progressief (voortschrijdend) zijn: dan gaan ze van het etymon naar de huidige vorm. De tweede conventie is het asteriskje dat gereconstrueerde vormen onderscheidt van geattesteerde vormen. Geattesteerde vormen behoren tot de historie van een woord; gereconstrueerde vormen tot de prehistorie. Bij het Italiaanse paar *cane~cagna* ('hond/reu~teef') is de geattesteerde Latijnse vorm van het eerste woord *canem*, de gereconstrueerde vorm van het tweede woord **cania*. Zo'n attestatie wordt meestal soepel opgevat; zo geldt als geattesteerde vorm van het Italiaanse *nascondere* 'verbergen' het Latijnse *inabscondere*, dat zelf niet geattesteerd is, maar waarvan het bestaan afgeleid wordt van het geattesteerde deelwoord *inabscosus*, via de reconstructie van het werkwoordparadigma.

De historische fonetiek opereert met wat de Junggrammatiker klankwetten noemen. Alinei keurt deze term af en vervangt hem door *fonetische conversieregels*. Een voorbeeld is de ontwikkeling van de Latijnse medeklinkercombinatie /ct/ door het Italiaanse /tt/. Een dergelijke ontwikkeling is in strijd met het principe van de continuïteit; aangenomen wordt daarom dat deze ontwikkeling berust op het optreden van een nieuwe bevolkingsgroep die andere fonetische gewoonten had (bijvoorbeeld de opeenvolging van twee occlusieven niet in zijn fonologische systeem had). Als er twee conflicterende ontwikkelingen zijn, bijvoorbeeld de ontwikkeling van een /d/ uit een intervocalische /t/(*strata* > *strada*) tegenover het behoud van deze /t/(*pratum* > *prato*), dan wordt er aangenomen dat er van twee conflicterende dialecten sprake is (in dit specifieke geval wordt de verandering verklaard door een invloed uit het Noorden van Italië, waar Keltische klanksystemen inheems waren).²¹

De klassieke historische taalkunde hanteert ook een tegenstelling tussen de klankwetten en de *accidenti generali* (de algemene ongevallen, volgens Alinei een contradictie in terminis).²² *Accidenti generali* zijn alle verschijnselen die niet als een gewone vervanging van klanken (zoals *ct* > *tt* of *t* > *d*) kunnen worden samengevat. Er zijn vrij veel van dit soort verschijnselen, die op p. 112 worden opgesomd.²³ De meeste kunnen beschouwd worden als fonetische conversieregels van een ander type, soms verplicht, soms 'vrij' (zoals de metathesis of omzetting van klanken, die

---

²¹ Het is mij niet duidelijk waarom Alinei zo heftig reageert op de *Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze*, aangezien in de gegeven voorbeelden de conversieregels ook zonder uitzonderingen functioneren wanneer men eenmaal accepteert dat er verschillende bevolkingsgroepen in het geding zijn. De ideologische reden is ongetwijfeld dat 'klankwetten' een analogie met de darwinistische evolutiewetten suggereert en dat Alinei tot elke prijs de stelling dat talen organismen zijn wil vermijden.

²² Het gebruik van deze Italiaanse term wijst erop dat Alinei in zijn beschouwing over de Junggrammatiker de Italiaanse historische grammatica van Meyer-Lübke als kenmerkend voorbeeld voor ogen heeft.

²³ De lijst bevat onder meer de volgende verschijnselen: apocope, aphaeresis, agglutinatie en deglutinatie van het lidwoord, anaptyxis, contaminatie (*blend*), *dileguo* (klankuitval), epenthesis, epithesis, hypercorrectie, hypochorisme (koosnaam), metaplasma (conjugatiewisseling), metathesis, prosthesis, retroformatie (= *back formation*), accentwisseling, overgangsklank, eufemisme: een heterogene verzameling termen die met elkaar gemeen hebben dat ze de toepassing van de normale 'klankwetten' verstoren.

gezien wordt als toevallige verspreking);²⁴ uitzonderingen zijn het eufemisme (optreden van taboeverschijnselen) en de contaminatie (meestal gerekend tot analogieverschijnselen).

De klassieke etymologie, die zo gebiologeerd is door klankveranderingen, heeft drie blinde vlekken:

- 1) Ze heeft weinig oog voor de woorden die onveranderd zijn gebleven; tussen Latijn en Italiaans zijn hiervoor talrijke voorbeelden te vinden, zoals *quando*, *bene* en *in*, waarin noch de vorm noch de betekenis is veranderd.
- 2) Ze stelt tegenover elkaar de fonetische veranderingen, die aan 'wetten', onderhevig zijn, en semantische veranderingen, die meestal *ad hoc* behandeld worden, zonder enige regelmaat.
- 3) Ze schenkt weinig aandacht aan veranderingen in het taalsysteem (*mutamenti linguemici*), waardoor ontleningen aan andere talen, dialecten, sociale varianten en dergelijke buiten beschouwing blijven.

5.2. Herziening van de oude etymologie

Alinei begint met het herzien van de definitie van het begrip etymon. Voor hem is het etymon het uitgangspunt voor de eerste discontinuïteit in een etymologische reeks. Verder is etymon een algemene term, een verzamelbegrip voor een groot aantal onderliggende begrippen, waarvoor hij een nieuwe terminologie creëert. Het etymon kan betrekking hebben op de vorm, de betekenis of het taalsysteem. Als het etymon betrekking heeft op de vorm (*forma*) heet de voorganger van een bepaalde vorm de *anteforma*; de laatste *anteforma* is de *protoforma*. Als het etymon betrekking heeft op de betekenis (*significato*) heet de voorganger van een bepaalde betekenis het *antesemema*, de laatste voorganger is het *protosemema*. Als het etymon betrekking heeft op het taalsysteem (*linguema*) dan heet de voorganger van een bepaald taalsysteem het *antelinguema*; de laatste voorganger (vaak het Indoeuropees) heet het *protolinguema*.

Is er geen verschil tussen twee opeenvolgende termen van een reeks dan wordt het voorvoegsel *omo-* (Italiaans voor *homo-*) gebruikt; is er wel verschil dan gebruiken we het voorvoegsel *allo-*. Dus in het geval van Latijns *quando* > Italiaans *quando* spreken we van een *allolinguema*, een *omofoma* en een *omosemema*, omdat vorm en betekenis gelijk blijven en alleen het taalsysteem waarbinnen het woord functioneert verandert.

In deze Nederlandse tekst zal ik de Nederlandse tegenhangers van deze termen gebruiken: antevorm, antesemeem, antelingueem, homoantevorm of alloantevorm,

---

²⁴ De tegenstelling tussen verplichte en vrije verschijnselen lijkt me problematisch; zo wordt de naam van de Georgische hoofdstad *Tbilisi* in alle talen der wereld gemakkelijk omgezet in *Tiblissi*, aangezien de combinatie van occlusieven /tb/ niet in hun fonologische systeem voorkomt, zoals bleek in de tijd van de fluwelen revolutie. Ik zou willen stellen dat alle metathesen uiteindelijk een fonologische basis hebben.

enzovoort.²⁵ Als het kan zal ik als alternatief de term *voorganger* gebruiken (formele voorganger, semantische voorganger en taalvoorganger); deze keuze impliceert ook het omgekeerde begrip *navolger*.

Veranderingen in het lexicon kunnen al of niet gevolgen hebben voor het systeem waarvan ze deel uitmaken.

5.3. Ontwikkelingen in de traditionele etymologie²⁶

Er worden vijf belangrijke en vier marginale ontwikkelingen geschetst: 1) de stroming van *Wörter und Sachen*; 2) de onomasiologie; 3) de taalkundige paleontologie; 4) de substraattheorie; 5) taaltaboes; 6) areale normen; 7) de taalgeografie en de morfosemantische dichtheid;²⁷ 8) de structurele onomasiologie. Ik zal ze hier een voor een opvoeren.

5.3.1. *Wörter und Sachen*

Dit is een beweging die zich verzet tegen de studeerkamer-etymologie (*etimologia costruita al tavolino*). Het accent ligt op de ontwikkeling van de referent (de benoemde zaak). Het belangrijkste wat deze stroming heeft gebracht is de aandacht voor het verband tussen de zaak en de visie daarop in verschillende perioden. Het voorbeeld dat ter illustratie wordt aangehaald en ook in de appendix van het boek wordt overgenomen is een artikel van Vincenzo Bertoldi uit 1952 over het woord *fegato* 'lever,' dat afgeleid wordt van *iecur ficatum*, 'met vijgen gevulde lever (van varkens of ganzen)', een lekkernij die in Griekenland bekend stond als συκοτόν: alleen kennis van die culinaire achtergrond kan de ontwikkeling van *ficatum* tot het normale woord voor 'lever' verklaren.²⁸ Voor Alinei is deze richting vooral van belang als voorloper van zijn iconiembegrip, omdat de semantische verandering hier berust op hergebruik van het woord voor 'vijg' in de definitie van het levergerecht.²⁹ Ook bij de iconiemen van *bril* en *lunettes*, die Alinei graag gebruikt als illustratie van het begrip iconiem, is het nuttig te weten dat de eerste brillen ronde lenzen van berillium waren.

---

²⁵ De Italiaanse termen zijn voor de Nederlandse dus allemaal antelinguemen met alloantevormen en homoantesememen.

²⁶ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 4: *Principali sviluppi dell'etimologia tradizionale*, waarin Alinei alle afwijkingen registreert van de positie die hij in hoofdstuk 3 gecreëerd heeft.

²⁷ Ik behandel deze twee ontwikkelingen tezamen, zoals ook Alinei in zijn hoofdstuk 4 doet.

²⁸ Ik heb deze verklaring (van het Franse *foie*) zeker al in mijn eerste Franse studiejaar, 1955/56, gehoord. De Griekse ontwikkeling gold als verklaring voor de afwijkende klemtoon (de tweede vocaal was kort, terwijl de /a / van *ficatum* oorspronkelijk lang was). Zo revolutionair was deze verklaringwijze dus niet.

²⁹ Althans ik vermoed dat het daarom gaat, want Alinei legt het voorbeeld niet uit. Het iconiem is vervolgens natuurlijk teloorgegaan in een tweede iconiemioproces, waarbij het woord voor het levergerecht hergebruikt wordt voor het orgaan zelf.

5.3.2. Aandacht voor de onomasiologie

De neogrammatistische etymologie was semasiologisch van aard: het ging om de ontwikkelingen van een vorm. Wanneer de onomasiologie in het middelpunt staat gaan we uit van het concept en zoeken we naar de namen die dit concept kunnen weergeven. Zodra dit gebeurt ontstaat de behoefte om dit kartografisch weer te geven, met andere woorden, dan krijgen we dialectonderzoek met taalkaarten. Met deze benadering is de naam van Gilliéron verbonden. Zoals bekend was Gilliéron opgeleid als geoloog, die gewend was aan het aardoppervlak resten van allerlei geologische lagen te herkennen. In zijn studies werd deze gewoonte overgedragen op de taalkunde: de vormen die in de verschillende dialecten op het moment van de opname te vinden zijn verwijzen naar verschillende historische stadia van de naamgeving. Alinei wijst erop dat de onomasiologie zowel verschillende fonetische antevormen van een woord als een rijke synonymie oplevert. Hij citeert de verschillende studies die een meestal concreet concept onomasiologisch bestuderen (p. 229), te beginnen bij het artikel van Salvioni (1892) over de namen van de hagedis. Hij onderscheidt vijf redenen waarom dit onderzoek belangrijk is, namelijk:

- 1) Het continuum van de vorm wordt zichtbaar.³⁰
- 2) Opaak wordt transparant, met andere woorden, vormen die in het Italiaans ondoorzichtig zijn, blijken herkenbaar te worden via dialectale variatie, die verhelderende tussenvormen oplevert.
- 3) Op deze wijze worden culturele tradities zichtbaar die in de algemene kennis (*cultura generale*) verloren gegaan zijn.
- 4) De horizon wordt uitgebreid: verklaringen die voor afzonderlijke woorden golden kunnen betekenis krijgen voor hele groepen soortgelijke referenten.
- 5) Uiteindelijk leidt de kartografische benadering tot de ontwikkeling van motivationele atlassen, zoals de *Atlas Linguarum Europae*, waar Alinei, samen met Toon Weijnen, de voorman was. Uit die motivationele atlassen is de iconomie ontstaan, alsmede het onderzoek naar ideologische lagen in de historie.

5.3.3. Linguïstische paleontologie

Dit punt gaat over de datering van woorden en de toewijzing van die woorden aan bepaalde lexicale periodes. Bij datering hebben we het over precieze jaartallen voor specifieke woorden (bijvoorbeeld 1609 voor de *telescopio*), bij lexicale periodisering over de taalkundige tegenhanger van de archeologische periodisering, dus het verband tussen bepaalde woorden en de Bronstijd, het Mesolithicum en dergelijke. Historische taalkundigen hebben zich altijd beziggehouden met dateringen: het antwoord op de vraag welke planten en dieren algemeen Indoeuropees zijn kan aanwijzingen geven over de datum waarop de Indoeuropese talen uit elkaar gegaan zijn, en aangeven welke taal zich eerder van de stam verwijderde dan welke andere.

---

³⁰ Daardoor is het mogelijk de fonologische reeksen op te stellen. Alinei heeft daarvan gebruik gemaakt in zijn studie over de origine van *ciao/schiavo*, zie ook mijn studie De Boer 1999 (=hoofdstuk 12 van mijn *Woordstudies I*), vooral het nawoord dat gewijd is aan de uitvoerige dialectale variatie die door Manlio Cortelazzo gepresenteerd en in historische zin geïnterpreteerd is.

Als we deze gegevens verder in verband kunnen brengen met archeologische vondsten, die aantonen welke dieren wanneer gedomesticeerd werden of welke materialen voor welke voorwerpen werden gebruikt, dan hebben we aanwijzingen voor precieze dateringen, vooral wanneer we tevens bruikbare gegevens hebben over dendrochronologie of ijslagen waarin de voorwerpen gevonden zijn.³¹

5.3.4. Substraattheorieën en aanverwante benaderingen

Het belang van het substraat is ontdekt door Graziadio Isaia Ascoli in een artikel uit 1886. In dat artikel constateerde deze dat het Latijnse fonologische systeem geen /f/ kende in de positie tussen twee klinkers. Toch zijn er in het Italiaans een aantal woorden met zo'n /f/ te vinden, vooral in de agrarische sfeer. Een bekend voorbeeld is *tafano* 'horzel', verwant met het Latijnse *tabanus*. De verklaring die Ascoli geeft is dat het hier om een Osco-umbrisch substraatwoord gaat, dat wil zeggen een woord dat de Osco-umbrische bevolking, toen die Latijn ging spreken, uit het eigen dialect heeft meegenomen.³² De substraattheorie is vaak misbruikt als verklaring voor alle gevallen waar men geen andere oplossing kon vinden. Niettemin past ze uitstekend in Alinei's kader, vooral in verband met zijn tegenstelling tussen heersers en volk, waarin het onderdrukte volk een deel van zijn woordenschat meegenomen heeft naar de taal van de overheersers. Minder waardering heeft hij voor de tegenhanger van het substraat, namelijk het superstraat: de woordenschat die het overheersende volk in de taal van de overwonnen bevolking heeft achtergelaten. Hier hebben volgens hem namelijk Duitse geleerden het belang van de Germaanse invloed op de Romaanse talen enorm opgeblazen: zowel het FLW van Walther von Wartburg als het LEI van Max Pfister hebben aan de germanismen hele delen gewijd.³³ Naast de begrippen substraat en superstraat zijn er nog andere vormen van taalcontact gedefinieerd, namelijk de invloed van een adstraat (een cultureel als superieur ervaren vreemde taal) en de invloed van dialecten, stadsdialecten en sociale varianten, waarvoor Alinei het neologisme *infrastraat* voorstelt.³⁴

---

³¹ Er zijn perioden geweest waarin deze analogieën overdreven verwachtingen gewekt hebben, bijvoorbeeld toen de ontdekking van de halfwaarden van radioactieve stoffen gezien werden als model voor veronderstelde halfwaarden van woorden, zie de studies van Morris Swadesh en zijn volgelingen. Deze studies zijn na een kort enthousiasme algemeen verworpen; toch komt er na de ontwikkelingen met het DNA een nieuwe golf van analogieën op.

³² Deze precieze geografische herkomst is later betwist door Tagliavini, zie de commentaar bij het woord in Cortelazzi/Zolli. In mijn eigen taal ben ik geneigd de Twentse vorm *tiek* te gebruiken voor het insect dat in het ABN *teek* heet. Dat is een individueel voorbeeld van hetzelfde soort proces dat *tafano* heeft opgeleverd.

³³ Het zou daarom de taak van de Italiaanse etymologen zijn om alternatieve inheemse etymologieën te ontwikkelen.

³⁴ Uiteraard gaat het in deze terminologie om rationalisering van complexe situaties en is het niet altijd mogelijk scherpe scheidingen te maken. Denk bijvoorbeeld aan de Engelse invloed: adstraat in Nederland, superstraat in Zuid-Afrika, of de situatie van Franse leenwoorden in het Belgisch Nederlands: afkomstig uit Wallonië (adstraat) of uit de verfranste Vlaamse bovenlaag (superstraat)? En hoe moeten we dat laatste in Halle en Vilvoorde zien?

5.3.5. Taboeverschijnselen in de woordenschat

De grote betekenis van taboeverschijnselen in de taalkunde is al onderkend door Nyrop in 1914 (zie mijn studie De Boer 1999, tevens hoofdstuk 13 van mijn *Woorstudies I*). Het gaat om het vermijden van bepaalde woorden, oorspronkelijk uit angst voor de benoemde dieren of godheden, later ook om sociale redenen. Een uitvoerige beschrijving van de soorten taboe vinden we in Guiraud, *Les gros mots*, uit 1975. Alinei is met de taboewoorden in aanraking gekomen in zijn werk aan de Europese taalatlas, waarin hij bij het beschrijven van bepaalde planten of dieren taboeverschijnselen aantroef, die vaak teruggrepen op oudere ideologische systemen. Heel vaak ging het om totemculturen, waarbij dieren de status van godheden kregen, die niet genoemd mochten worden. Het principe van de vermindering van deze namen werd dan het vinden van een ander iconiem, dat onschuldig leek: een bekend geval is dat van de beer, die in het Russisch de naam honingeter (*medwed'*) kreeg.³⁵

Behalve de religieuze taboes zijn er ook scatologische en seksuele taboes en hoewel Alinei daar minder aandacht voor heeft zijn er natuurlijk culturele perioden aan te wijzen waarin deze erg belangrijk zijn (de tijd van de *Précieuses* in Frankrijk of het Victoriaanse tijdperk in Engeland). Ook het omgekeerde, het prefereren van taboewoorden, is frequent, en ook hier zijn culturele hoogtijperioden voor aan te wijzen. In het algemeen geldt dit voor de jaren zeventig van de 20e eeuw en speciaal in Nederland voor het eerste decennium van de 21e eeuw. Een door een populistische politicus gelanceerde term als *kopvoddentaks* als belasting op hoofd-doekjes laat zich perfect beschrijven als een taboebevorderende woordschepping: *kop* laat zich definiëren als *hoofd* plus het kenmerk negatief (dat wil zeggen sociaal onwenselijk), *vod* als *doek* plus het kenmerk negatief; als deze iconiemen straks verdwenen zijn blijft alleen het bewuste woord over als negatief signaal voor de politieke partij die met het woord verbonden is.

5.3.6. De areale normen

De Italiaanse linguïst Matteo Bartoli, ontdekker van het daarna snel uitgestorven Dalmatisch, heeft in 1925 een boek geschreven, getiteld *Introduzione alla neolinguistica*. Onder die weidse term *neolinguistica* ging een ruimtelijke benadering van de taalhistorie schuil, die zich concentreerde op de zogeheten areale normen (*norme areali*), die kunnen helpen bij het vinden van de oudste namen voor concepten. Hij onderscheidde de volgende normen:

- 1) geïsoleerde gebieden (*aree isolate*) zijn behoudend ten opzichte van vernieuwende gebieden;
- 2) perifere gebieden (*aree laterali*) zijn behoudend ten opzichte van meer centrale gebieden;

---

³⁵ Het nieuwe woord, gebaseerd op de taboevermijdende definitie, verving hierbij het oude. Dit is een typisch iconymisch verschijnsel, waarbij het iconiem na zijn werk gedaan te hebben verdwijnt: ik heb namelijk niet de indruk dat de huidige president van Rusland het gevoel heeft een taboenaam te dragen.

- 3) grotere gebieden (*aree maggiori*) zijn behoudend ten opzichte van kleinere gebieden;
- 4) latere gebieden (*aree seriali*) zijn behoudend ten opzichte van eerdere gebieden;
- 5) de concurrentienorm: verdwijnende woorden zijn ouder dan vervangende synoniemen.

Van deze normen worden de eerste twee regelmatig toegepast; als geheel vertonen ze een zekere tegenstrijdigheid. Alinei is uiterst kritisch ten opzichte van Bartoli, ten eerste omdat werk met kaarten heeft geleerd dat de verscheidenheid erg groot is en niet in simpele formules gevangen kan worden, maar vooral omdat de behandelingen van Bartoli te vaag zijn en er geen enkele poging tot synthese is gedaan. Niettemin kan deze benadering gezien worden als basis voor de latere structurele onomasiologie.

5.3.7. Morfosemantische dichtheid

De morfosemantische dichtheid is Alinei's specifieke bijdrage tot de ruimtelijke normen. Als op een dialectkaart in bepaalde gebieden een clustering van vormen van hetzelfde woord voorkomt en het woord aldaar ook morfologisch en semantisch het meest productief is dan is het waarschijnlijk dat het woord in die regio inheems was. Het principe wordt voor het eerst benoemd in 1967 (als *densità semantica*), maar het verschijnsel is al geëxploiteerd in Alinei 1963, het artikel over *ambassade*, waar de meeste betekenissen van het begrip *imbassare* bijeen gevonden werden in de regio Abruzzes. Daaruit werd afgeleid dat de oorsprong van het woord in die regio gevonden moest worden, wat vervolgens leidde tot een morfologische analyse van het woord in (*andare*) *in + basso*.

Het principe van de morfosemantische dichtheid wordt vervolgens standaard toegepast in het zoeken naar etyma, soms met veel succes, soms ook met twijfelachtige resultaten. Zo is er Alinei's analyse van het Italiaanse *facchino* 'sjuwer' (en het Franse *faquin* 'boef'), herleid tot *fatichino* in het Milanese gebied (zie Alinei 1983a), die mijns inziens terecht verworpen is door Pellegrini, ten gunste van een Arabisch etymon, ingevoerd in de haven van Venetië, waar uiteraard veel goederen versjouwd moesten worden. Ik heb zelf het principe van de semantische dichtheid proberen toe te passen in mijn artikel over *baracca*, maar stuitte toen op de tegenkracht van de productiviteit van het woord, waardoor Italië een regio met grote semantische dichtheid werd, terwijl de bron van de nieuwe betekenis 'onderkomen voor soldaten' aanwijsbaar in de Lage Landen gelegen was. Het principe van de semantische dichtheid houdt in dat er zich van de vele betekenissen van een woord slechts enkele over een grote afstand verbreiden, maar het sluit de creatie van nieuwe betekenissen niet uit.

5.3.8. Structurele onomasiologie

De onomasiologie wordt structureel, wanneer er niet naar afzonderlijke concepten wordt gekeken, maar naar concepten in hun semantische context. Zo kijken we bij familiebetrekkingen niet naar een begrip als *tante*, maar betrekken er het geheel van

familieaanduidingen bij. Dit gebeurt bij Alinei in zijn *oom & tante*-artikel (Alinei 1983b), nog eens dunnetjes overgedaan in *L'origine delle parole* (232-248). Ik vat het hier samen (op grond van deze laatste tekst).

Je kunt een taalkaart maken van het begrip oom en je kunt een taalkaart maken van het begrip tante. Wat je ook kunt doen is een taalkaart maken waar beide begrippen tegen elkaar afgezet zijn. In het eerste geval onderzoek je de geografische verdeling van woorden als *avunculus*, *barba* en *thius*, of tussen *amita* en *thia*. In het tweede geval onderzoek je de relaties tussen beide woorden: de relatie *avunculus/amita*, de relatie *barba/amita* en de relatie *thius/thia*.

In Alinei 1983b wordt inderdaad een tantekaart behandeld. Deze kan een overzicht geven van alle fonologische ontwikkelingen die dat woord heeft ondergaan.³⁶ Alinei vat dit als volgt samen voor de *amita*-vormen uit Noord-Italië. De fonologische conversieregels zijn: 1) de /t/ wordt stemhebbend: het type *ameda*; 2) en verdwijnt vervolgens: het type *amia*; 3) palatalisering van de combinatie nasaal + /i/: het type *agna*; 4) wegvallen van de tussenklinker voordat regel (1) kan optreden: het type *anta*; 5) idem na het optreden van regel (1): het type *anda*. Verder zijn er drie soorten aanpassingen van de beginklink: 1) incorporatie van het lidwoord in de verschillende typen vormen: *lanta*, *lameda* en *landa*; 2) incorporatie van het bezittelijk voornaamwoord ('mijn tante'): het type *magna* (wijd verspreid in Piemonte); 3) vormen waar een herhaling van de medeklinker optreedt: *anda*, *anta* en *agna* geven *danda*, *tanta* en *gnagna*. Tot slot zijn er vormen waar de beginklinker verdwenen is, zoals *meda* en *medina* (het best uit te leggen via reductie van de verkleinwoordvorm), en vormen als *ama* en varianten, die bij nader inzien niet afgeleid moeten worden van *amita*, maar teruggaan op het oorspronkelijke woord *amma*, waarvan *amita* een verkleinwoord was. Dit overzicht wordt gevolgd door een geografische bespreking waaruit blijkt dat de ontwikkelingen naadloos aan de kaartoppervlakte afgelezen kunnen worden, en ten slotte wordt opgemerkt dat de ontwikkeling niet stil houdt bij de Italiaanse grenzen, zoals wel moge blijken uit de huidige Engelse en Franse vormen *aunt* en *tante*, die uitstekend in de schema's passen.

Dit is vertrouwd dialectologisch handwerk op grond van het materiaal en de onderzoeksproducten van Jaberg en Jud. Het vormt het uitgangspunt voor een heel nieuwe soort kaarten, namelijk de structurele kaarten, die uitsluitend geïnteresseerd zijn in de relaties tussen de woorden voor verwante begrippen. Alle geciteerde fonologische vormen worden hierbij gerepresenteerd door het type *amita*; ze staan tegenover het type *avia* en het type *thia*. De bestudeerde structuur is zo elementair mogelijk: hij bestaat uit twee solidaire termen, namelijk het woord-type voor 'oom' en het woord-type voor 'tante', en het enige wat ons interesseert is de verhouding tussen beide. De kaart zal dan voor ieder geografisch punt een symbool moeten geven dat staat voor een specifiek solidair paar, zoals *avunculus/amita*, *barba/amita*, *barba/avia* of *thius/thia*. De kaarten, die bijgeleverd worden als Figura 4.2 en Figura 4.3 op pp. 966/7 van het boek, laten zien dat *thius/thia* het dominerende paar is over heel Centraal- en

---

³⁶ Ik heb iets soortgelijks laten zien in *Woordstudies* I.3 voor het woord *ala* 'vleugel'.

Zuid-Italië, met een uitschieter naar Lombardije (Figura 4.2), en dat de andere paren de geografische ruimte van Noord-Italië delen. Soms worden twee paren opgegeven voor een specifieke plek, wat wijst op concurrerende systemen. Combinaties van een lid van het ene paar en een ander lid van een ander paar zijn zeldzaam, en reflecteren hooguit een periode van onzekerheid in een overgangssituatie.

Een eerste interpretatie van deze structuurkaarten vindt plaats in chronologische zin: het paar *thius/thia* is een vernieuwing ten opzichte van de oudere, morfologisch heterogenere paren.³⁷ Aangezien deze vernieuwing ook geldt voor het Iberische schiereiland moet de ontwikkeling tamelijk oud zijn, bijvoorbeeld omstreeks de 6e eeuw na Christus. *Barba* is dus ouder, wat ondertussen Alinei al gelegenheid geeft om een Germaanse oorsprong van dat woord te ontkrachten.

Een verder niveau van interpretatie is anthropologisch: de woorden voor 'oom' en 'tante' zijn verkleinwoorden van de woorden voor grootouders, wat terugverwijst naar een matriarchale cultuur, waarin de oom de belangrijkste mannelijke persoon in het huishouden is. Op een gegeven moment wordt echter het paar *avunculus/amita* vervangen door het paar *barba/amita*. Hierbij is *barba* een typisch vervangend woord geworden voor een begrip dat binnen de taboesfeer geraakt is: de oplossing voor zo'n situatie is een pars-pro-toto keuze, waarbij de baard het kenmerkend element is van het gezaghebbende mannelijke familielid. In deze context voert Alinei nog een polemiek met niet-anthropologisch geïnspireerde etymologen, die de ijdele vraag stellen waarom *barba* niet op andere mannelijk familieleden kan slaan; zij hebben geen oog voor de specifieke taboeoppositie van de oom.

Vervanging van namen van familieleden op grond van een taboe komt frequent voor. Ook de vervanging van *barba/amita* door *thius/thia* kan in deze context gelezen worden. Immers het Griekse θεῖος heeft zowel de betekenis 'oom/tante' als de betekenis 'goddelijk'.³⁸

AFDELING 6: ETYMOGRAFIE EN ETYMOTHESIS: TWEE SOORTEN ETYMOLOGISCH ONDERZOEK³⁹

De etymologie heeft tegenwoordig weinig krediet, zegt Alinei, en dat wijt hij aan een verkeerde PR. Er bestaat een enorm arsenaal aan vaststaande feiten in de etymologie; in de meeste gevallen is het duidelijk hoe de woorden zich ontwikkeld hebben en deze kennis kan ons veel leren over onze geschiedenis. Maar de mensen houden ervan te speculeren over de feiten die we niet kennen, waarbij iedereen zo ongestraft

---

³⁷ Binnen dit type bestaat nog een variatie met verkleinvormen (bijvoorbeeld de typen *thiinus* en *thiina*). Een precieze analyse van deze typen en hun verbreiding laat zien dat deze ontwikkeling zich via de vrouwelijke vormen heeft ontwikkeld en pas later de mannelijke vorm heeft meegenomen.

³⁸ Er zijn classici die hier spreken van een toevallige homonymie, wat Alinei aanleiding geeft tot een diatribe tegen etymologen zonder anthropologische kennis: *Solo gli etimologi, non si capisce con quale argomentazione (dato che gli specialisti non sono loro), non rinunciano al loro "distinguo", che qui sembra piuttosto tipico, come sempre, di zelanti amministratori di un sapere obsoleto* 'Alleen de etymologen blijven om onduidelijke redenen (want het is niet hun specialiteit) vasthouden aan hun subtiele onderscheidingen, die altijd zo typisch zijn voor overijverige beheerders van achterhaalde kennis.'

³⁹ Deze paragraaf verwijst naar hoofdstuk 5: *etimi certi ed etimi incerti: una distinzione fondamentale*.

zijn eigen theorieën kan opperen, omdat er toch niemand is die het precies weet. Dit idee van een raadseltjeswetenschap wordt nog versterkt door de concentratie op de vorm, waardoor iedere oppervlakkige gelijkens in vorm tot bewijs gebombardeerd kan worden, en de betekenis in de bewijsvoering helemaal niet meetelt; integendeel, hoe sensationeler de veronderstelde verklaring van de betekenis is, hoe liever. Hierdoor krijgt de etymologie een onserieuze reputatie. Alinei betreurt dit en stelt voor scherp te onderscheiden tussen twee vakgebieden; ten eerste de *etymografie*, een vak van zekerheden, van vaststaande feiten die als waar beschouwd kunnen worden en dus kunnen bijdragen tot de discussie in andere wetenschappen. Aan de andere kant de *etymothese*, die zich bezighoudt met het onbekende en methodes probeert te ontwikkelen om dit onbekende te lijf te gaan, zodat steeds meer onzekerheden in zekerheden veranderen.

6.1. Zekerheden in de etymologie

Wat betekent zekerheid in de etymologie en waarom is die interessant? Alinei laat aan de hand van enkele concrete voorbeelden zien wat je met etymologie kunt doen. De voorbeelden betreffen de dagen van de week, die verwijzen naar een Christelijk en een voor-Christelijk tijdperk;⁴⁰ de namen voor Kerstmis in de Romaanse talen, met een verwijzing naar het herboren worden van de zon; een aantal doodgewone Latijns-Italiaanse woorden, zoals *desiderare* 'verlangen', die verwijzen naar de neolithische periode, waarin men uit de stand van de sterren (*sidera*) lering trok, de verwijzingen in het abstracte vocabulaire naar herderstermen als *grex* 'kudde' en de afleiding van *impedire/empêcher* 'verhindere' van het woord voor voetklem 'pedica', de abstracte ontwikkelingen van *potare* 'snoeien' (in *amputare*, *computare* 'berekenen', *deputare*, *disputare* en *imputare* 'beschuldigen'), tekst, kontekst en pretext, afgeleid van *texere* 'weven' en alle woorden waar *figuur* of *fictie* in voorkomt, die uit de ceramiek (*fingere*) voortkomen. In al deze gevallen verwijst het intellectuele vocabulaire van vandaag naar het dagelijkse leven van een prehistorisch verleden. En hieruit wordt duidelijk waarom Alinei de etymologie belangrijk vindt: het is een hulpwetenschap voor kennis van onze (materiële of intellectuele) geschiedenis.

Om een duidelijke scheiding te maken tussen zekere en onzekere etymologieën stelt Alinei de volgende typologie op, gebaseerd op het samengaan van fonetische en semantische veranderingen (zie het schema op zijn p. 282). Etymologieën zijn zeker als er geen enkele verandering is geweest (voorbeeld *quando* van het Latijn naar het Italiaans), als er alleen een semantische verandering is geweest (voorbeeld *alibi*, van 'elders' naar juridisch bewijs van onschuld, met behoud van de oorspronkelijke Latijnse vorm) en als er alleen een fonetische verandering is geweest (voorbeeld *io* 'ik', afgeleid van *ego*). Verder is een etymologie in principe zeker (*tendenzialmente certo*) als de fonetische verandering regelmatig is (dat wil zeggen dat er meer voor-

---

⁴⁰ Het feit dat de Sabbath en de dag des Heren van de Romaanse talen Germaanse tegenhangers hebben die verwijzen naar Saturnus en de zon zou dan wijzen op een latere invoering van het Christendom in de Germaanse streken.

beelden van te vinden zijn) en de semantische ontwikkeling ofwel geattesteerd is, ofwel tot een bekend type behoort (waarvan het bestaan ook uit andere voorbeelden af te leiden is). De problematische gevallen zijn dan die waarin geen regelmatig fonetisch patroon te herkennen is en de semantische ontwikkeling onduidelijk is. Het zijn die gevallen waar de etymothese in het geweer komt. Doel van het etymothetisch onderzoek is om de onzekerheid in zekerheid te veranderen; hoe meer geslaagd etymothetisch onderzoek verricht is, hoe groter het bestand aan zekere etymologieën wordt. In laatste instantie wordt dan de etymothese ook een hulpwetenschap voor de geschiedenis.

6.2. Welke methoden kent de etymothese?

Opnieuw geldt voor ieder etymologisch onderzoek dat er in principe twee methoden zijn die elkaar moeten aanvullen: de historische reconstructie van de vorm en de iconomastiek (het zoeken naar principes voor het vinden van iconiemen). Voor de historische reconstructie (bij Alinei: de *morfonetimologia*) is het nodig zo precies mogelijk de reeks van ante-vormen op te stellen, waarbij iedere term van de reeks verantwoord is door een fonetische conversieregel; voor het vinden van het iconiem moeten we zoeken naar de cultureel-historische context van de verandering en hierbij interdisciplinair onderzoek niet schuwen.

Dit klinkt tamelijk vaag, maar het wordt uitvoerig toegelicht in Alinei's volgende vier hoofdstukken, die gewijd zijn aan: het wezen van het iconiem en de discipline van de iconomastiek die zich met dat probleem bezighoudt; een typologie van de iconiemen (bestudeerd in de discipline van de iconomasiologie), de semasiologie (leer van de betekenisontwikkelingen), herzien in het licht van de iconiemen; en het probleem van de dateringen en de lexicale archeologie.

6.3. De vijf fasen van het iconomastisch onderzoek⁴¹

Het voornaamste probleem van de traditionele etymologie is dat het doel van het onderzoek niet goed gedefinieerd is. Soms zoekt men naar een fonetische verklaring van een woord, soms naar een semantische en soms naar beide, maar omdat het gezochte etymon niet altijd het proto-etymon is, is het soort verklaring dat men vindt willekeurig. Dat geldt speciaal voor de Romaanse talen, waar vaak volstaan wordt met het Latijnse etymon.⁴²

Een voorbeeld waaruit de beperkingen van zo'n onderzoek duidelijk wordt is het Italiaanse *povero* (Frans *pauvre*). Als het Latijnse *pauper* het etymon is, dan hebben we alleen maar een formele voorganger. Pas als we het Latijn voorbij gaan vinden we het iconiem: {*pau(cum)-per*} 'die/dat weinig voortbrengt'.⁴³

---

⁴¹ Deze paragraaf berust op hoofdstuk 6: *Iconimo come fine ultimo della ricerca etimologica e iconomastica come sua nuova disciplina*.

⁴² Dit heeft deels institutionele oorzaken: de romanist hoort vaak tot een andere discipline dan de beoefenaar van het Indo-europees.

⁴³ De Nederlander vraagt zich dan onmiddellijk af wat het etymon van *arm* is. Het resultaat dat hij in de etymologische woordenboeken vindt vertoont het gebruikelijke patroon: verschillende mogelijk-

De methodologie van de iconomasiologie kent vijf fasen.⁴⁴

1) In de eenvoudigste gevallen gaan we op zoek naar het iconiem van een bepaald woord op grond van bekende feiten. De geciteerde voorbeelden kunnen zich richten op de bestaande deelbetekenissen en daar een hiërarchie in aanbrengen. Zo heeft het Italiaanse *operare* een dubbele betekenis: 'opereren' (door de chirurg) en 'handelen'. Vergelijking van beide betekenissen maakt al duidelijk dat de eerstgenoemde betekenis een vaktalige specialisatie is van de tweede, die dan als semantische voorganger van de eerste kan dienen. Maar Alinei rekent hieronder ook moeilijker gevallen die al bevredigend zijn opgelost, zoals *auspiciën*, afgeleid van het schouwen van vogels (*avis spicium*). De basis was hier een combinatie van vorm en betekenis; het onderzoek richt zich op een afzonderlijk woord; we kunnen dit *iconomastiek* in engere zin noemen, ook wel betiteld als *iconymologie*.

2) We kunnen uitgaan van het begrip en kijken naar de heteroniemen die er voor dat begrip bestaan. Van elk van die heteroniemen wordt het iconiem vastgesteld; het resultaat wordt een verzameling potentiële iconiemen. Voorbeeld van zo'n onderzoek is Alinei's eigen studie over de namen van de wezel. Onder die namen vinden we bijvoorbeeld het Italiaanse *donnola* en het Franse *belette*. Daaruit leiden we af dat de iconiemen {vrouwetje} en {schoonheid} gangbare iconiemen voor het dier 'wezel' zijn, en misschien nog wel voor andere soortgelijke dieren. Er ontstaat een iconiemenpatroon. Dit noemen we de iconomasiologie, een term gebaseerd op de onomasiologie.⁴⁵

3) De derde fase gaat uit van het iconiem en vraagt zich af wat de verschillende woorden zijn die dit iconiem in hun historie bevatten. Voorbeeld het woord *drago* 'draak': in welke woorden vinden we een verwijzing naar een draak? Deze fase is een vorm van semasiologie (welke betekenissen heeft een woord?); deze term wordt daarom ook aangehouden in het geval waarin het iconiem centraal staat.

Na deze drie soorten onderzoek kunnen we historische elementen in het geding brengen. In de eerste plaats betreft dit verschillende dateringstechnieken en vervolgens onderzoek naar de lexicale periodisering, dat wil zeggen het verband tussen de bewuste iconiemen en de archeologische of historische perioden waar ze bij horen. Dit leidt tot onderzoek dat Alinei taalkundige archeologie (*archeologia linguistica*) noemt. Hieruit komen voort:

4) Het opbouwen van een iconymische typologie. Hierin wordt nagegaan welke soorten iconiemen typerend zijn voor een bepaalde periode. Elders heeft Alinei een voorbeeld genoemd van zo'n typerende iconiemklasse, namelijk in de huidige tijd het hele complex dat samenhangt met de auto. Deze discipline noemt hij de typologische iconomastiek, of ook wel de synchrone iconomastiek, die natuurlijk ook de synchronie van oudere perioden kan betreffen.

---

heden, waarbij de fonetische verwantschap vaag blijft en de vraag naar het iconiem niet expliciet gesteld wordt.

⁴⁴ Te vinden op pp. 293-295 van *L'origine della parole*, die hier geparafraseerd worden.

⁴⁵ Het verschil is dat de onomasiologie zoekt naar het antesemeem, de iconomasiologie naar het iconiem

5) Ten slotte kunnen we proberen een prehistorie en een historie van de iconiemen op te bouwen. Deze discipline is de historische of diachrone iconomastiek.⁴⁶

AFDELING 7: ETIMOLOGIA DI FRONTIERA: ZOEKEN NAAR HET ICONIEM⁴⁷

Het zoeken naar het iconiem start bij de vorm, haalt hier de betekenis bij en stelt dan het iconiem vast. Er zijn verschillende typen onderzoek, afhankelijk van de interne specificatie van de bewuste woorden.

1) Als de vorm niet veranderd is (als we dus een *homoantevorm* hebben) heeft het iconiem geen enkele verklaring nodig. We gaan van de bekende antevorm naar een bekend iconiem. Dit is het geval in de morfologie. In *lavastoviglie* 'vaatwasser' is het iconiem volkomen transparant.⁴⁸ Voor *bucaneve* 'sneeuwkllokje' (*bucare* = een gat maken; *neve* = sneeuw). geldt hetzelfde. Meer moeite heb ik met het voorbeeld *rompiscatole*.⁴⁹

2) Als in het vorige geval hebben we een *homoantevorm*, maar een semitransparant iconiem. Het iconiem is dus wel bekend, maar om het te begrijpen moeten we enig historisch onderzoek doen. De hele familie van *opera* en *operare* wordt hier als voorbeeld opgevoerd. Er is geen twijfel aan het bestaan van het iconiem, maar voor

---

⁴⁶ Die hoeft zich natuurlijk niet perse over lange perioden uit te strekken. Ik zou het volgende voorbeeld van een korte diachrone iconomastiek willen geven. Halverwege de 20e eeuw, bij de opkomst van de computer, was een van de standaard-iconiemen verbonden met de hersenen: een computer was een elektronisch brein. Toen de computer eenmaal bekend was geraakt ontstond het omgekeerde iconiem: in hersenonderzoek werd een brein gezien als een soort computer. Via zelfdatering zouden we de hypothese kunnen vormen dat de omslagperiode in de late jaren tachtig lag; op dat moment werd de pc namelijk algemeen bekend en ging een gedeelte van de vaktaal van de computer deel uitmaken van de algemene taal. Dit voorbeeld betreft een diachrone periode van een halve eeuw.

⁴⁷ Deze paragraaf verwijst naar hoofdstuk 7: *Iconimologia: ricerca dell'iconimo*.

⁴⁸ Gezien vanuit de morfologie is dit woord helemaal niet onproblematisch. Neem het geval van het Nederlands. Een beetje zoeken op Google geeft voor het apparaat tenminste *vaatwasser*, *vatenwasser*, *vaatafwasser*, *vaatwasmachine*, *afwasmachine*. *Afwasser*, synoniem van *keukenhulp*, duidt op de persoon, voor *vatenafwasser* 'your search did not match any documents'. Een *vatenwasser* kan ook gebruikt worden voor wijnvaten. Onomasiologisch gezien gaat het dus om een groot aantal synoniemen voor een en hetzelfde begrip (aannemende dat de referent niet opvallend veranderd is in de loop van de historie). Alinei definieerde dit type echter als vorm, waar een betekenis bij gehaald wordt, waarna het iconiem vastgesteld wordt. We gaan dus uit van het woord [[vaat+was]+er] en tegelijk het apparaat dat we in de catalogus van Bosch of Siemens kunnen zien. Deze combinatie maakt dat we de interpretatie 'instrument dat (of: waarmee men) de vaat wast' in zijn geheel terug kunnen vinden in het woord: {vaat} en {wassen} zijn hier dus inderdaad de iconiemen.

⁴⁹ De betekenis is 'lastpak' en de vorm is te ontleden als [rompi + scatole], een exocentrische samenstelling die aangeeft 'persona che rompe le scatole', dus 'dozenbreker'. Dat *scatole* hier gelezen moet worden als synoniem van *palle* 'ballen' in anatomische zin maakt dat het woord absoluut niet transparant is; het iconiem vereist heel wat culturele informatie. Als we een semantische reeks willen maken dan is de eerste antevorm van *rompiscatole* in de betekenis 'lastpak' hetzelfde woord *rompiscatole* in de zin van 'dozenbreker'; de tweede antevorm bevat de iconiemen {rompere} en {scatola}. Maar hoe we ons een 'dozenbreker' in letterlijke zin moeten voorstellen blijft nog een mysterie; misschien moet de metafoor BALLEEN ZIJN DOZEN nog aan de reeks voorafgaan.

de precieze interpretatie moeten we wat naspeurwerk doen.

3) In een derde type blijft de vorm onveranderd, maar is het iconiem volkomen opaak geworden. Voorbeelden zijn de *barbagianni* 'een soort uil', waarvan het iconiem {*Oom Jan*} bevat, en het kinderspel *mosca cieca* 'blindemannetje'. Hier is het historische onderzoek het spannendste gedeelte van het iconiem; ik kom er dadelijk op terug.

4) In dit laatste type is de vorm veranderd (we hebben dus een *alloantevorm*) en het iconiem duister. Hier gaat het onderzoek in twee fasen: eerst moet er gezocht worden naar een fonetische reeks *antevormen*; daarna moet er een iconymisch onderzoek van type 2 uitgevoerd worden.

7.1. De lessen van *mosca cieca* 'blindemannetje'

Het tweede lid van het iconiem is {blind}, dat correspondeert met verschillende vormen (*cieco, cecato, orbo, borgno, losco*); in enkele gevallen hebben we ook {*bendato*} (met een blinddoek).

De eerste stap in het onderzoek is hier het vinden van alle relevante vormen. De eerste verrassing is dat er in plaats van die ene *mosca* 'vlieg' wel dertien dieren optreden. Het gaat dan om vlieg, kat, hazelworm, (ring)slang, wolf, geit, merel, pad, muis, leeuwerik, ezel, kip en koe (de Duitse *Blindekuh*). De interessantste is de hazelworm, die in het Italiaans *orbettino* heet, en dus alleen *blind* in de naam heeft.

In sommige gebieden kunnen ook menselijke figuren voorkomen: Maria, Santa Lucia, een oud vrouwtje of een dode, en natuurlijk het Nederlandse mannetje. Anthropologisch gezien is een spel een ritueel dat verwijst naar een volwassen bezigheid, vaak ook een inwijdingsritueel. De vraag luidt nu: welk ritueel verwijst naar een blind dier of persoon? Voor meer helderheid hieromtrent wordt verwezen naar de Franse naam *colin-maillard*. Die verwijst naar een persoon (Colin, afgeleid van Nicolas) die met een kolf slaat (*maillard* is verwant met ons *malie*). Inderdaad moet in het spel de geblinddoekte een van de anderen tikken, waarna de rollen verwisseld worden. Rijmpjes die vanouds het spel begeleiden, gaan vaak over de dood. De geblinddoekte staat dan ook voor de dood, die de mensen treft.

Het voorkomen van dieren in dit verhaal is een herinnering aan de oude totemcultuur, die voorafgaat aan de heidense en vervolgens Christelijke cultuur, waarin de totemdieren vervangen zijn door mensen (in de laatste, Christelijke fase door heiligen). Het kinderspel verwijst dus naar drie opeenvolgende culturen. Deze laatste conclusie is een ontwikkeling van het iconiemenonderzoek in de richting van de taalarcheologie.

8. DATERING VAN NIEUWE WOORDEN

Dateren van woorden is nooit een onderwerp van theoretische discussie geweest, omdat men gefixeerd was op het vinden van een eerste schriftelijke attestatie, een kwestie van goed archiefonderzoek. Maar voordat een woord werd opgeschreven kon het al eeuwenlang in de spreektaal gebruikt zijn. Het is net, zegt Alinei in een pakkend beeld, of je een berg dateert op grond van de oudste foto die we ervan

hebben. De berg was er uiteraard al eerder.

Wat we eigenlijk moeten dateren is het moment van de lexicalisering van een concept, wat inhoudt dat een stuk van de betekenis als iconiem verandert in een nieuw begrip om een nieuwe referent mee te benoemen. Ik kan het woord *verrekijker* als voorbeeld nemen. Het woord ontstaat wanneer de iconiemen {ver} en {kijker} gebruikt worden voor het nieuwe instrument.⁵⁰ De datering van het instrument is het moment (in 1608) waarop uitvinder Hans Lipperhey in Middelburg besloten heeft zijn instrument deze naam te geven; de datering van *telescopio* het moment (in 1609) waarop Galilei datzelfde doet in Italië. Zelfs in dit voorbeeld valt de eerste attestatie niet samen met de datering van het nieuwe concept, want voordat Galilei zijn bevindingen publiceerde in *Siderius Nuncius* (1610) had hij zelf het instrument al een naam gegeven. Dat we in dit voorbeeld een jaar van ontstaan kunnen geven komt door de kennis die we hebben van de historie van het instrument. In 1600 bestond er nog geen verrekijker, want die waren nog niet geslepen.

Niet alle nieuwe begrippen laten zich zo gemakkelijk precies dateren, vergelijk bijvoorbeeld de eerste ijzeren ploeg of de eerste gedomesticeerde hond.

Als de lexicalisatie van het nieuwe begrip het criterium is, dan kan een woord ook meermalen gedateerd worden. Zo zal iedere betekenis van *barak* zijn eigen datering hebben (zie mijn artikel *De hele barak*, hoofdstuk 14 van *Woordstudies I*). Omgekeerd kunnen woorden dezelfde betekenis houden, wanneer ze alleen maar van taalsysteem veranderen. Zo hoeft het woord *io* 'ik' niet in het Italiaans gedateerd te worden, aangezien het concept al bestond in het Latijnse *ego*, en ook al in de voorgangers van het Latijn. Het moment van de lexicalisatie van het begrip 'ik' zal waarschijnlijk gedateerd moeten worden op het begin van de *Homo loquens*.

Deze visie is in strijd met de traditionele visie van de etymologen, die *io* dateren op de Middeleeuwse periode waarin de eerste Italiaanse teksten geschreven worden. Alinei geeft vijf redenen waarom zij ongelijk hebben: 1) het centraal stellen van de vorm: *io* als vorm hoort tot het Italiaanse taalsysteem en niet tot het Latijnse, maar in de betekenis is continuïteit aanwezig; 2) het feit dat men de taal als organisme beschouwde, waarvan de woorden deel uitmaakten: in dat geval moeten de woorden geboren worden en sterven tegelijk met de taal waar ze toe behoren; 3) de *reïficatie* van de taal waaraan kenmerken toegeschreven worden die in werkelijkheid behoren tot de psychologie van de sprekers; 4) het feit dat het iconiem niet herkend wordt: betekenissen en iconiemen kunnen de grenzen van een taalsysteem overschrijden; 5) het feit dat de traditionele taalkunde het specifieke probleem van de datering van een woord verkeerd heeft aangepakt.⁵¹

---

⁵⁰ Er zijn in principe meer iconiemen mogelijk. Zo heeft *sterrenkijker* een tijd lang als synoniem van *verrekijker* gefungeerd. Hier wordt een andere functie van het instrument als iconiemkenmerk geactualiseerd.

⁵¹ Er zit een zekere overlapping in deze argumenten. Overigens is de oriëntatie op de vorm ook problematisch, als we een variationele aanpak voorstaan: in de fonologische reeks *ego* > *eo* > *io* zijn twee klankveranderingen opgetreden; zijn deze veranderingen genoeg om het bestaan van een andere

Op pp. 443-444 zegt Alinei: 'De lexicalisatie van een nieuw begrip [...] heeft niets te maken met de taal waarin deze zich afspeelt, behalve de toevallige omstandigheid dat het in die specifieke taal gebeurt. De datum van deze lexicalisering blijft altijd dezelfde, los van de eventuele toekomstige continuïteit of verspreiding van het woord en het feit dat het verschillende talen 'doorloopt', waarbij taal opgevat wordt als identiteit van grammaticale aard, geassocieerd met een sociaal-politieke continuïteit. Een groot deel van het protoïndoeuropese lexicon, dat per definitie paleolithische oorsprong heeft en een eigen grammatica, blijft voortbestaan in het Latijn, dat een eigen grammatica heeft en een eigen protohistorische identiteit, en een groot deel van deze Latijnse woordenschat van preïndoeuropese oorsprong blijft voortbestaan in het Italiaans, dat een derde grammatica heeft en een derde historisch-politieke identiteit, en dat zal in de toekomst zo doorgaan in alle mogelijke "talen" die voortkomen uit het Italiaans of uit een mengsel van het Italiaans met andere "talen" en andere maatschappijen.'

Als voorbeelden van nieuw begrip noemt hij *io* 'ik', *ferro* 'ijzer' *arcobaleno* 'regenboog' of *telefonino* 'mobieltje'. Het eerste en het derde voorbeeld behoren tot de beginperiode van de Homo loquens, het tweede voorbeeld volgens de analyse van Alinei tot een vroeg stadium van het Latijn en het vierde voorbeeld tot de jaren negentig van de 20e eeuw.⁵²

Wat de datering van betekenissen betreft zijn er in principe twee methoden: taalexterne methoden en taalinterne methoden. De eerste zijn marginaal, de tweede fundamenteel.

De waarde van geschreven eerste attestaties. Aan de hand van het voorbeeld *gas* (creatie van de chemicus Van Helmont, gebaseerd op *chaos*) laat Alinei zien dat er vrij precieze externe gegevens mogelijk zijn indien we voldoende schriftelijke bronnen hebben die de context van de nieuwvorming illustreren. Zonder dit netwerk van verwijzingen hebben we niet veel aan schriftelijke attestaties. Voor prehistorische voorbeelden ontbreekt een dergelijke context totaal.

Het recente voorbeeld *averci* ('hebben' als zelfstandig werkwoord, bijvoorbeeld in zinnen als *non ce l'ho* 'ik heb het niet') wordt gebruikt als waarschuwing dat de

---

taal te definiëren. Het traditionele probleem: *wanneer ontstonden de Romaanse talen?* heeft veel oplossingen gekend.

⁵² Dit voorbeeld laat meteen zien wat de problemen zijn die aan de theorie verbonden zijn. Allereerst is de zelfdatering onduidelijk: Motorola, Ericsson en Nokia geven verschillende ontstaansgeschiedenissen van het instrument; er zijn verschillende voorgangers (autotelefoon of interne verbindingen in een kantoor); op het moment dat het apparaat bij het grote publiek bekend wordt is er een hele serie benamingen (*handheld phone mobile phone, mobile, cellphone* en *handphone* in het Engels, *Mobiltelefon, Handy* en *Funker* in het Duits, *telefono cellulare*, ook genoemd *cellulare* of *telefonino* in het Italiaans, *mobieltje*, eerder *gsm*, in het Nederlands). Deze benamingen berusten op verschillende iconiemen. Zonder het voorbeeld in detail te analyseren (zie hiervoor § 10.1) kunnen we al de volgende constatering doen: 1) concept en naam hebben beide een uiterst ingewikkelde historie; het is daardoor moeilijk om iconiem gelijk te stellen met naam voor nieuw concept; over de cultuur waarbinnen het ontstaan is is al discussie mogelijk (de VS, Zweden of Finland), ook al hanteren alle culturen de Engelse taal als technische omgangstaal.

eerste attestatie soms helemaal niet aansluit bij de vorming van het werkwoord: de eerste attestatie vinden we in de naoorlogse romans van Moravia, waarin deze auteur probeert de taal van het volk een plaats te geven in de literaire taal van het Italiaans. Het enige wat deze attestatie aangeeft is het moment wanneer de literaire taal volkse elementen opneemt; de datering van de uitdrukking in dialecten is al veel ouder.

De interne methode bij uitstek is de zelfdatering. Allereerst moeten we een onderscheid maken tussen dateerbare woorden en niet-dateerbare woorden. Voor Alinei valt dat onderscheid min of meer samen met dat tussen concrete woorden en abstracte woorden. Het ontstaan van een groet zou daarom niet dateerbaar zijn.⁵³

Zelfdatering berust op het principe dat de datering van een woord samenvalt met de datum van de gebeurtenis of het begrip dat het aanduidt. In Alinei 1991 heeft hij talloze voorbeelden gegeven, zowel van 'moderne' woorden als van praehistorische woorden. Voor moderne woorden noemt hij een aantal domeinen: de moderne industrieën, populaire dansvormen, exotische producten uit de tijd van de grote ontdekkingsreizen, het woord 'bril', woorden die te maken hebben met de universiteit, met feodale instellingen en met de kerk. Dateerbare prehistorische woorden zijn onder andere de volgende:

Metalen werktuigen zijn te dateren in de verschillende Metalen tijdperken (koper, brons, ijzer).

Landbouwtechnieken, de herderseconomie, het weven van stoffen of de pottenbakkerij, zijn domeinen die behoren tot de Nieuwere Steentijd;

Vistechnieken, begrafenisgewoonten, het gebruik van huiden en van vuur zijn domeinen die behoren tot de Middelste Steentijd, of tot verschillende periodes van de Oudere Steentijd.

Andere domeinen behoren tot het eerste optreden van de mens en de menselijke spraak. Daaronder vallen:

- 1) referenten die voorafgaan aan de mens zelf: water, zon, wind, namen van planten en dieren;
- 2) de conceptualisering van elementaire menselijke behoeften en fysiologische verschijnselen: slaap, eten en drinken, geboorte en dood;
- 3) begrippen die samenhangen met de cognitieve, ordenende en taalkundige vermogens van de mens, zoals persoonlijke voornaamwoorden, voorzetsels, bijwoorden en dergelijke.

---

⁵³ Het komt mij voor dat deze gelijkstelling te absoluut is. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de identificatie van woorden en archeologische vondsten (in de metafoor van het artefact). Als we deze metafoor loslaten, lijkt het me waarschijnlijk dat we best beeldmateriaal kunnen vinden waarin de sociale verhoudingen tussen mensen, die door een groet gesymboliseerd worden, zichtbaar zouden kunnen zijn.

AFDELING 9: WOORDEN IN HUN HISTORISCHE CONTEKST

Periodisering van de woordenschat wil zeggen een verband leggen tussen nieuwe woorden en historische periodes, waarbij deze historische periodes, althans voor de prehistorie, samenhangen met archeologische en ethnologische gegevens. Het is juist in verband met deze interdisciplinaire aanpak dat Alinei in staat is geweest zijn theorie van de continuïteit body te geven. Ik zal beginnen met uiteen te zetten hoe hij zich de historie van de Homo loquens voorstelt (Deze informatie komt hoofdzakelijk uit Alinei 1996).

De Homo loquens ontstaat in Africa en heeft zich van daar uit verspreid over de hele wereld, in verschillende golven. In principe had die mens één enkele taal, maar op het moment dat de 'diaspora' (de verspreiding van de mens over de wereld) plaatsvond waren er al enkele megaphyla te onderscheiden, zoals het proto-oeralaltaïsch, het proto-hamosemitisch, het proto-indoeuropees, en dergelijke. Deze uitwaaiende groepen mensen bestonden uit jagers en verzamelaars, vergelijkbaar met de oorspronkelijke bezetters van het Australische continent. Verondersteld wordt dat zo tussen 30.000 en 40.000 jaar geleden de uitwaaiing plaatsvond.

De eerste plaats waar zich een indoeuropese bevolking vestigde was Klein-Azië, met de Hittieten (het Hittietisch is de oudste afsplitsing van het indoeuropees, waarvan aangenomen wordt dat het dicht bij het proto-indoeuropees stond). Vandaar zijn de indoeuropees-sprekenden verder uitgewaaierd. Dit heeft al zeer vroeg plaatsgevonden, de meeste indoeuropese volkeren bevonden zich al lang voor onze jaartellingen op de huidige plaatsen. Door deze aanname, die in verband wordt gebracht met de gemeenschappelijke woorden die uit de wereld der jagers en verzamelaars stammen, schept Alinei een veel grotere diepte in de geschiedenis van het Indoeuropees dan meestal wordt aangenomen. Een van de argumenten die hij hiervoor aanvoert is dat van de volksverhuizingen die voor de latere perioden zouden moeten worden aangenomen geen archeologisch bewijsmateriaal bestaat.

De archeologische periodes zijn dan de Vroege, Middelste en Late Steentijd en de verschillende Metal Ages (Koper-, Brons- en IJzertijd). De historische periodes daarentegen zijn verbonden met kortere fasen, zoals de feodaliteit, de ontdekkingsreizen, de industriële revolutie, de democratisering, verschillende technologische ontwikkelingen (auto, computer) en de globalisering.

Studie van de woordenschat levert restanten op van alle voorgaande periodes, waarvan de iconiemen nog zichtbaar zijn. Hierdoor kan de taalkunde een bijdrage leveren tot de overige historische disciplines, bijvoorbeeld door preciezere taalkundige gegevens op te leveren dan de grovere generalisaties die archeologen hanteren.

Commentaar

Het is voor mij als leek op archeologisch gebied moeilijk om de zinnigheid van de hier voorgestelde periodisering te beoordelen. Alinei wijdt uitvoerige passages aan verschillen tussen leidende archeologen; deze polemieken zijn voor buitenstaanders slecht te beoordelen. Wel vermoed ik dat Alinei gelijk heeft met zijn pleidooi voor

een grotere diepte voor de indoeuropese talen, omdat de huidige chronologie weinig ruimte voor ontwikkelingen laat en het bovendien duidelijk is dat de eerste indoeuropeanen nog sterk beïnvloed waren door de bijbelse tijdrekening, die alles binnen de 4.000 jaar moest persen.

AFDELING 10: DE NIEUWE LEXICALE DIACHRONIE

De theoretische overwegingen van Alinei zijn zeer bruikbaar en leerzaam. Maar voor ik ga bespreken in welke mate ze het diachronisch woordonderzoek vernieuwen, wil ik eerst een geval analyseren, dat alleen genoemd, maar niet besproken is. Het betreft het Italiaanse woord *telefonino*.

10.1. *Telefonino*

Het apparaat dat *telefonino* heet kan geassocieerd worden met de jaren negentig van de 20e eeuw. Zaak en begrip raakten bekend tegen het midden van het decennium. Ik herinner me zelf dat in 1996 plotseling iedereen in Italië een *telefonino* had; in Nederland waren er nog twee jaar nodig voordat het apparaat, hier toen GSM genaamd, een vergelijkbare frequentie had. Het jaar 1996 zou dus beschouwd kunnen worden als het doordringen in de algemene taal; de telefoonvaktaal was daarvan de voorganger. Het woord had - en heeft nog - in de algemene taal een synoniem, namelijk *cellulare*. Beide zijn afgeleid van *telefono cellulare*. Dat laatste woord is een multiwoord bestaande uit een substantief *telefono*, dat het bovenliggende begrip aanduidt, en een relationeel adjectief, afgeleid van *cellula*, dat het onderscheidende kenmerk aanduidt. De eerste attestatie van *telefonino* (in een artikel over yuppies (dat wil zeggen *giovani rampanti*) in *Amica*, 04.03.91, volgens Bencini & Citernesini) is : ... *che il telefonino cellulare ormai lo usano i capi cantiere di piccole imprese...* 'dat het mobieltje nu al gebruikt wordt door voorlieden van kleine bouwbedrijven', toont aan dat dit woord oorspronkelijk een verkleinwoord was van het multiwoord; daarna is het ook gereduceerd, maar nu met behoud van het eerste lid.⁵⁴

De hele documentatie bij Bencini & Citernesini dateert uit de jaren 1990 en 1991. Van *cellulare* is de eerste attestatie een zin uit *Panorama* van 01.07.90: *il nuovo telefono, battezzato con orribile neologismo elettronico «cellulare» 'de nieuwe telefoon, die met een gruwelijk elektronisch neologisme 'cellulare' gedoopt is'*. Let wel dat niet het apparaat elektronisch is, maar het woord. De eerste contexten in de pers zijn overwegend negatief, zowel tegenover de gebruikers als tegenover het woord. Voor 1990 vinden we woorden en begrip niet in de woordenboeken; het ziet er naar uit dat *Panorama* gelijk heeft en dat het apparaat in 1990 gloednieuw was.

Het woord komt uiteraard uit het Engels. Uit het volgende citaat uit het artikel *Mobile phone* van Wikipedia (Engelse versie) blijkt dat de oorsprong ligt in het Engelse *cellular phone*, meestal afgekort tot *cell phone*.

A mobile phone (also called mobile, cellphone or handphone) is an electronic device used for mobile

---

⁵⁴ Bij het basis-multiwoord was dat niet mogelijk, want dan hadden we opnieuw *telefono* gekregen, dat al bezet was.

telecommunications over a cellular network of base stations known as cell sites. Mobile phones differ from cordless telephones, which only offer telephone service within limited range through a single base station attached to a fixed line, for example within a home or an office. Low-end mobile phones are often referred to as feature phones, whereas high-end mobile phones that offer more advanced computing ability are referred to as smartphones.

Ditzelfde citaat maakt ook duidelijk waarin het begrip zich onderscheidt van andere soorten telefonie: de aanwezigheid van een cellulair netwerk, waarmee gecommuniceerd wordt. Het iconiem bestaat dan ook uit {telefoon} en {cel}.

Voor ik nu naar andere iconiemen ga kijken geef ik eerst een zeer beknopt overzicht van de historie van de draadloze telecommunicatie. Het begint allemaal met de Tweede Wereldoorlog, wanneer er een apparaat ontwikkeld wordt dat communicatie tussen militairen mogelijk maakt, eerst in Canada, daarna in 1940 door Motorola in de VS. Dit laatste krijgt de naam *walkie-talkie*. Het apparaat werd in de rugzak gedragen. In 1943 ontwikkelt Motorola een apparaat dat in de hand gehouden kan worden (*hand held*); het krijgt de naam *handie-talkie*. In de jaren zestig ligt het accent op autotelefoons (*car phones*). Pas in 1973 maakt Martin Cooper van Motorola de eerste cellulaire telefoon; deze wordt operationeel in Chicago en Washington in 1977. Van 1979-1984 wordt de eerste landelijke versie vervaardigd, in Japan door NTT. In 1981 start het Nordic Mobile Telephone systeem, in de Scandinavische landen. De eerste tweede-generatie *cell phones* ontstaan in Finland in 1991 op grond van een recente standaard GSM (oorspronkelijk *Groupe Spécial Mobile*). In 1993 zijn er wereldwijd een miljoen gebruikers van dit GSM-systeem. De derde generatie start in 2001: kenmerkend voor de derde generatie is dat er steeds meer gebruiksmogelijkheden worden toegevoegd. Ook komen er andere kanalen. Met deze ontwikkelingen zijn ook nieuwe woorden verbonden; zo in Italië de *videofonino* (in 2003 in de De Mauro opgenomen) en de *tivufonino* (2006).⁵⁵

Als we nu terugkeren tot de namen zien we dat er iconiemen zijn uit verschillende perioden van deze ontwikkeling. Het Nederlandse *GSM* is gebaseerd op de standaard; het heeft in zijn iconiem het element {mobiel}, dat echter in het letterwoord niet meer herkenbaar is. Het Duitse *Handy*, daarentegen, is te herleiden tot de *handie-talkie* van 1943, via de Duitse afdeling van Motorola (de vorm met een *y* moet een retroformatie zijn op het meervoud *handies*, opgevat als meervoud van een niet-voorkomend Engels *handy*).⁵⁶

Wat is in dit verband de lexicalisatie van een nieuw begrip? De technologieën zijn in voortdurende ontwikkeling en hierbij zijn allerlei etappes door elkaar heen te onderscheiden, zowel in vorm en afmetingen van de apparaten als in de technieken van overdracht en aard van de tussenstations. Verder veranderen de mogelijkheden van de apparaten voortdurend (speciaal in het afgelopen decennium). De relatie

---

⁵⁵ Morfologisch gezien zijn deze woorden gebaseerd op een heranalyse van *telefonino* als *tele+fonino*, waarbij *fonino* staat voor het apparaat en het eerste lid voor de nieuwe mogelijkheden, dus opnieuw bovengeordend begrip plus onderscheidend kenmerk.

⁵⁶ Curieus is dat deze zo plausibele achtergrond in Duitsland niet bekend is; *handy* geldt daar zelfs als het prototype van een nep-Engels leenwoord.

tussen de naam die door het bedrijf wordt voorgesteld en het uiteindelijk door het publiek gebruikte woord is ook zeer gevarieerd; in bepaalde gevallen, zoals de *i-pad* van Apple uit 2010 is via de reclametechnieken het woord al maanden in gebruik voordat iemand weet welke eigenschappen het apparaat heeft. Er is een zekere mate van synonymie, maar waar in Italië *cellulare* en *telefonino* in 2010 beide nog gebruikt worden, heeft in Nederland *mobieltje* de *gsm* al grotendeels verdrongen.⁵⁷

Ten slotte zijn er de overlappingen op het begripsniveau. Als ik in het Nederlands zeg: *hij gebruikte zijn mobieltje als babyfoon*, hebben we dan twee begrippen met dezelfde referent of één begrip met twee referenten?

10.2. Het nieuwe paradigma

Niet alleen voor de etymologie (dus het zoeken naar de oudste discontinuïteit) is Alinei's aanpak interessant; ook de woordgeschiedenis kan er veel van leren. Hierbij zijn een aantal principes van belang, die deels in zijn tweede Twaalfgebodenlijst geformuleerd zijn.⁵⁸ Bij iedere woordstudie is het van primair belang om een duidelijk overzicht hebben van de zaakgeschiedenis, oftewel de ontwikkeling van de referent. Iedere betekenis van een woord is verbonden met een vorige betekenis van hetzelfde woord of van zijn voorganger(s). Dit verband moet opgespoord worden in de vorm van het iconiem. Het woord stadhouder heeft in de Nederlandse Republiek een complexe betekenis, maar het deelt met de vorige betekenis het kenmerk {plaatselijke vertegenwoordiger van de soeverein}. Dit is het iconiem van het woord, het heeft ertoe bijgedragen om de nieuwe functionaris zijn naamsbekendheid te geven. De oude betekenis op zijn beurt berust weer op het iconiem {plaatsvervanger} en die weer op de combinatie van de iconiemen {plaats} en {vervangen}. De eerste eis bij een woordgeschiedenis is dat we de reeks iconiemen opstellen. Een tweede punt is dat we ons ervan bewust worden dat een datering wat anders is dan een eerste documentatie. Er zijn andere dateringsmethoden, waarbij de externe methoden het belangrijkste zijn, met name de zelfdatering. Ik heb dit gebruikt bij de datering van de pompelmoes (*Woordstudies I*, hoofdstuk 9): de uiteindelijke datering is die waarop de Portugezen in aanraking zijn gekomen met die vrucht tijdens hun ontdekkingsreizen. Ten derde geldt als axioma dat een woord niet van vorm verandert tenzij er een externe reden voor is. Dat betekent dat we scherp moeten letten op de geografische en sociologische achtergronden van de vormen en een complete vormenreeks moeten opstellen. Ik laat in het midden of die eis van invariantie zo rigoureuus is, maar het is een goed heuristisch criterium dat ons dwingt afwijkingen van het principe precies te motiveren. Ten vierde moeten we attent zijn op veranderingen in de materiële en ideologische context: de ontwikkeling van barakken kan niet losgezien worden van de logistieke problemen van de Spanjaarden in de Tachtigjarige

---

⁵⁷ Deze beweringen zijn gemakkelijk te toetsen met Google: als ik opvraag "prese il ...", dan zijn de resultaten (10.05.10): *prese il telefonino* 15.200 hits, *prese il cellulare* 7.830 hits en *prese il telefono cellulare* 95 hits. Voor het Nederlands geldt: *hij pakte zijn mobieltje* 17.000 hits, *hij pakte zijn gsm* 189 hits.

⁵⁸ Zie hiervoor zijn pp. 670-671; ik heb ze geparafraseerd en becommentarieerd in hoofdstuk 10 van mijn *Woordstudies I*. pp. 274-277.

Oorlog en van de idealen van een goed vorst van Aartshertog Albertus; die omstandigheden hebben de behoefte aan een nieuw begrip en dus een nieuw woord gecreëerd. Dit is mijn selectie van eigenschappen van het nieuwe paradigma; anderen zullen andere accenten leggen, maar de betekenis voor het onderzoek zal wel duidelijk zijn.

AFDELING 11: PUNTEN VAN KRITIEK

L'origine delle parole is een zeer rijk boek. Ik heb zoveel mogelijk aspecten van die rijkdom proberen te behandelen of althans kort aan te stippen. Tijdens de lectuur ben ik echter ook elementen tegengekomen waarbij ik vraagtekens zet. Ik zal er hier een aantal van opnoemen, waarbij ik begin met een viertal presentatieproblemen om verder in te gaan op meer inhoudelijke punten.

11.1 De polemische presentatie

Alinei verdeelt de geleerde wereld in enerzijds voorlopers en medestanders, anderzijds tegenstanders en vijanden. De eersten worden over het algemeen omstandig geprezen, met vaak hyperbolische adjectieven; de anderen kunnen geen goed bij hem doen. De scheidslijnen tussen goed en kwaad liggen soms op wetenschappelijk terrein, bijvoorbeeld wanneer hij de etymologen in traditionele (dat wil zeggen beperkte) en vernieuwende onderscheidt, maar soms ook op ideologisch of nationaal terrein, waarbij Duits meestal gelijk staat met de ideologie van een Germaans of Indogermaans *Herrenvolk*. Italiaanse geleerden hebben meestal een goede reputatie, in het bijzonder Ascoli, maar ook geleerden als Devoto of Clemente Merlo worden meestal in zeer lovende bewoordingen vermeld. Zwitsers willen nog wel eens een gunstige uitzondering zijn: Karl Jaberg bijvoorbeeld.

Wie dit weet leest er gemakkelijk doorheen, of glimlacht als er weer een Duitse feil getoond wordt. En het is nooit weg om een kritische distantie te behouden ten opzichte van beweringen van grote bonzen uit het vak of een poging te doen om weer eens een Germaans etymon te vervangen door een inheems: zo blijft het vak levendig. Maar deze polemische benadering werkt niet gunstig voor de acceptatie van de vele goede ideeën die hier gepresenteerd worden. Alinei's verhouding tot de organisatoren van het grote *Lessico etimologico dell'Italiano* is uitermate koel, en dat wordt hem ook betaald gezet ("la proposta di Alinei non convince"). Kritiek is ook niet altijd welkom, al hangt het ervan af hoe die gepresenteerd wordt. Instructief is de ideeënwisseling omtrent de indoeuropese diepte met Paolo Ramat en Lorenzo Renzi: de felle kritiek van de eerste wordt even fel, bijna onhoofs, beantwoord, de meer ironische (en autoironische) van de tweede houdt de communicatie in stand.

Gezien het belang van het boek lijkt het me wenselijk de polemische passages cum grano salis te lezen, en ons te concentreren op de inhoud.

11.2. De presentatie van de inhoud.

Alinei heeft zijn uiterste best gedaan een leesbaar en boeiend betoog te bieden en de lezer voortdurende hulpmiddelen te bieden om het te begrijpen. Niettemin betreft het een complexe materie, komen er erg veel onderwerpen aan de orde, wordt er een groot beroep gedaan op hulpwetenschappen waarmee niet iedere lezer onmiddellijk vertrouwd is en is het niet altijd duidelijk waar wat precies te vinden is. Het boek lijkt opgezet te zijn als een handboek, ook voor niet-linguïsten, zodat er soms elementaire dingen worden uitgelegd, zoals wat een foneem is. Het uitvoerige glossarium geeft uitvoerige definities en vervult een uitgebreide verwijfsfunctie; door te bladeren in die verwijzingen is het mogelijk enigszins grip te krijgen op het hele boek, al zal men de precieze vindplaats van bepaalde punten zelf moeten noteren, bij gebrek aan een bladzijaanduiding. De historie van de etymologie, zoals die in Alinei's hoofdstukken 3 en 4 gegeven wordt, is behulpzaam, ondanks de sterk persoonlijke benadering, maar wie er allemaal in de archeologie en de ethnologie toe doen en waarom blijft deze lezer althans ten enenmale onduidelijk. De uitgebreide voorbeelden, vaak in detail uitgewerkt, vormen daarentegen een goudmijn.

11.3. Schematisering en terminologie

Alinei heeft een grote voorliefde voor het opsommen van punten. Dat is ok; dat heb ik zelf ook, maar het kan soms wel eens te ver leiden. Ik heb wel opsommingen van vijf punten gelezen, waarvan ik me afvroeg of ze niet allemaal op hetzelfde neerkwamen. Veel aandacht wordt er besteed aan de terminologie, en die is niet simpel; bij een zo anti-Duitse auteur verbaast me wel eens de behoefte tot minuscule terminologische onderscheidingen. Bij de alloantelinguemen en de homoprotosemen werd me dat wel eens te veel; vandaar dat ik toegankelijker termen als voorganger en navolger heb voorgesteld. De auteur is terecht trots op zijn iconiembegrip (waarbij iconymie voor semantische motivatie staat), maar is het echt nodig om zo'n loodzwaar apparaat van iconymie, iconymologie, iconomastiek, en iconomasiologie in te voeren. Zolang de term iconiem in de wetenschap nog geen ingang heeft gevonden, zullen we toch steeds de term iconiem vergezeld moeten laten gaan van een parafrase en dan kunnen we de rest van het paradigma missen als kiespijn.

Alinei is geen Christelijk auteur; toch heeft hij een didactische voorliefde voor dodecaloghi (lijsten van Twaalf Geboden). Er is er een voor de twaalf meest voorkomende fouten bij de traditionele etymologie (pp. 553-559) en een voor dingen om op te letten bij het etymologiseren (pp. 670-671). Het zijn nuttige lijsten; ik heb ze gepresenteerd in mijn *Woordstudies I*.⁵⁹

11.4 Hegel en Marx.

Voor iemand die in de jaren veertig is opgegroeid, met de stalinistische gelijkschakeling van Oost-Europa, de showprocessen en het marxistische Newspeak, is het niet plezierig af en toe wat marxistisch jargon tegen te komen: als er een loos woord als

---

⁵⁹ Respectievelijk in hoofdstuk 9 en hoofdstuk 10.

'dialectisch' gebruikt wordt zie ik dat maar als een *feelgood word* voor anderen dan mijzelf. Of het niet mogelijk is om de theorie van de fonologische (en dus ook lexicale) componenten te begrijpen en juist toe te passen zonder diepgaande kennis van Hegel (zoals Alinei uitvoerig stelt in het begin van Alinei 1974) onttrekt zich aan mijn waarneming; ik heb wel bij Ogden en Richards, die ongetwijfeld filosofisch goed onderlegd zijn, met vreugde gelezen, dat het grootste mankement van Hegels filosofie was dat hij geen taalfilosofie had. Zijn marxistische achtergrond is Alinei ongetwijfeld te stade gekomen bij het leiden van een groot Europees cartografisch project tijdens de Koude Oorlog; of de theorie der continuïteit iets te danken heeft aan de Sowjet-wetenschap kan ik evenmin beoordelen.⁶⁰

11.5 Inhoudelijke punten: regressieve tegenover progressieve reeksen

Het uitvoeren van een etymologische studie houdt in dat er reeksen worden gevormd, van vormen, van betekenissen (of iconiemen) en van taalsystemen. Deze reeksen kunnen uitgaan van het heden en teruggaan naar het oudst vindbare element (regressieve reeksen); ze kunnen ook van het verleden uitgaan en zoeken naar de meest recente ontwikkelingen (progressieve reeksen). Beide benaderingen hebben hun plaats in de diachrone theorie en er is in principe geen reden om de ene te verkiezen boven de andere. Alinei's interesse voor de prehistorie richt zijn aandacht echter bij voorkeur op de regressieve reeksen. Hij is in laatste instantie op zoek naar een stelsel van iconymische principes die helpen bij het vinden van een specifiek iconiem. Diachrone onderzoekers die meer op recente periodes gericht zijn zouden de zaak kunnen omkeren, ze zouden hun aandacht vooral kunnen richten op de progressieve reeksen en nagaan welke iconymische principes er zijn die de huidige ontwikkelingen kunnen beschrijven en ten dele voorspellen.⁶¹ Het resultaat zou niet anders moeten zijn, maar de accenten liggen dan anders. Hetzelfde geldt voor de historische diepte van het Latijn; terecht stelt Alinei dat de bouwers van Rome al Latijn gesproken moeten hebben voordat ze in die stad kwamen wonen (ze hebben de taal niet in 753 voor Christus opgebouwd), maar als hij in het jaar 2000 voor Christus al Latijn denkt tegen te komen, kan men zich afvragen of hier niet een eenvoudig naamspelletje gespeeld wordt; het kan ook een antelingueem met een heel andere grammatica geweest zijn. En trouwens, ook Romulus en Remus zouden, als ze bestaan hadden, misschien slecht te verstaan zijn geweest voor Caesar en Augustus. Ik maak deze opmerkingen niet om de theorie van de continuïteit te

---

⁶⁰ Het is wel een punt voor nader onderzoek: waar komt de theorie van de continuïteit in de Finoegrië-tiek vandaan?

⁶¹ Om de gedachten te bepalen: bij een woord als *afwasmachine* zou een regressieve aanpak zich afvragen welk iconiem hiervoor gebruikt is (het gaat om een samenstelling van {afwassen}, zelf weer bestaande uit de iconiemen {wassen} en {verwijdering}, en {machine}). Een progressieve aanpak zou uitgaan van het gebruiksvoorwerp zelf (dus van het concept) en bestuderen welke iconiemen er zoal gefunctioneerd hebben bij de creatie van de vele synoniemen die bij de introductie van het voorwerp opgekomen zijn. De progressieve aanpak lijkt mij beter in staat om een theorie van mogelijke iconiemen op te bouwen.

ontkennen, maar zou willen pleiten voor een grondige discussie *sine ira et studio*.⁶²

11.6. De diepte van de chronologie

De tijd die ons ter beschikking staat voor de voorgeschiedenis van de indoeuropese talen is een weeffout in de discipline. Het probleem komt voort uit de predarwinistische tijdrekening, gebaseerd op de bijbelse informatie, die in de achttiende eeuw nog voor zoete koek werd aangenomen. De punten waar het om ging waren enerzijds de berekening van het moment van de schepping; anderzijds de lotgevallen van Noach's zonen Sem, Cham en Japhet, waarbij het Christendom tot de japhetieten behoorde. De stichter van de indoeuropeanistiek, Sir Willam Jones, was gemotiveerd door de gedachte achter de semieten nog japhetieten te vinden; de Indische talen pasten daar prachtig in. Deze achtergrond verklaart waarom de tijdsspanne waarin de ontwikkeling van de Indoeuropese talen geacht wordt zich plaats te vinden zo enorm nauw is. Toch is dit niet het punt dat Alinei het meest bezighoudt. Zijn overwegingen om een grotere historische diepte aan te nemen voor de huidige talen berusten op twee punten. Ten eerste de totale afwezigheid van archeologische bewijzen voor grootschalige volksverhuizingen. Dit is voor hem een aanwijzing dat die volksverhuizingen niet bestaan hebben. Bijgevolg hebben de Europese volkeren over het algemeen vanaf de laatste IJstijd gewoond in de plaatsen die ze nu innemen. De tweede overweging is ideologisch: voorstanders van een recenter binnenkomst van de indoeuropese volkeren hebben de neiging de protoindogermanen te zien als een hoger ontwikkeld volk dat als het ware uit de lucht is komen vallen, zonder voorgangers van andere herkomst.

Deze gedachten zijn natuurlijk niet zomaar meningen, die je tegenover andere meningen kunt zetten in een welles-nietes spelletje. Alinei heeft twee dikke boeken geschreven vol met gedetailleerde taalkundige informatie die pleit voor zijn theorie van de continuïteit. En zijn samenspel tussen taalkunde en archeologie levert nog altijd fascinerende vergezichten op; ik noem hier alleen maar zijn recente briljante artikel over de woorden voor *kaas* (Alinei 2010).⁶³ Het zal nodig zijn dat de

---

⁶² Blijkens Alinei 2001 heeft Renzi zich publiekelijk verbaasd over het feit dat het Emiliaanse woord *mazza* voor '(ijzeren) ploegschaar' gebruikt werd als bewijs van de aanwezigheid van 'Latijn' in het Emilië van het tweede millennium voor Christus. De gedachtengang was dat *mazza* 'knuppel' (Latijns *mattea*) voor een ijzeren ploegschaar wees op een iconiem van voor de introductie van de ijzeren ploegscharen, een feit met zelfdatering in dat tweede millennium. Ik was aanwezig toen Alinei's bijdrage (voor het SLI-congres van 1998 in Boedapest) werd voorgelezen en herinner mij hoe ik er zelf ook sterk van overtuigd was dat er ergens een denkfout zat. Nu, het artikel herlezend, kan ik me niet meer voorstellen wat het probleem was. Kennelijk is er enige tijd en welwillendheid voor nodig om aan nieuwe gedachten te wennen. Het verzet van Renzi tegen Alinei's theorie (in casu zijn boek van 1996) is te lezen in Renzi (1997), een artikel dat nu op mij overkomt als een curieus mengsel van werkelijke bezwaren en onwil om goed te lezen.

⁶³ In dit artikel leidt hij het woord *kaas* af van een woord *coagulum* 'stremsel', volgens de fonologische conversieregels van een Emiliaans dialect. Het verhaal laat een voortdurende wisselwerking zien tussen archeologische feiten, met name de steeds verbeterde methoden om melk te conserveren, en de dialectale verspreiding van bepaalde woorden.

taalhistorici zich grondig buigen over al dit materiaal en de voors en tegens van Alinei's conclusies tegen elkaar afzetten. Toch zie ik hier en daar wat twijfelpuntjes. Ten eerste: hoe hard is de afwezigheid van archeologisch materiaal? Moeten volksverhuizingen materiële sporen nalaten? Als dat zo is, hoe zit het dan met de Alanen, Vandalen en Visigothen en andere volkeren, die gedocumenteerd grote omzwingingen hebben voltrokken alvorens in het niets te verdwijnen? Ten tweede: kan men de ene ideologie bestrijden zonder een eigen ideologie? Wie de naam Alinei opzoekt op Google vindt gemakkelijk allerlei getuigenissen uit Hongaarse of Slavische bron van mensen die doodgelukkig zijn dat hun volk ouder is dan de Germanen, om maar eens wat te noemen. Zolang mensen oorlog voeren vanwege voorouders van millennia geleden, is ieder beroep op continue bewoning principieel verdacht. Ten derde: hoe weten we of er ooit een indoeuropees volk heeft bestaan? Alinei citeert proto-indoeuropese vormen alsof ze echt uitgesproken zijn, terwijl de vormen zoals we ze kennen slechts constructies zijn gebaseerd op de vergelijking van vormen uit latere talen, klankcombinaties die vaak niet uit te spreken zijn.⁶⁴

11.7. Selectief gebruik van hulpwetenschappen

Zoals er goede en slechte taalkundigen zijn, zo zijn er natuurlijk ook goede en slechte archeologen. Alinei heeft zo zijn voorkeuren onder archeologen en steekt dat niet onder stoelen of banken. Alleen de lezer die niet archeologisch geschoold is mist de kennis die hem wegwijs kan maken. Zo moeten wij maar aannemen dat Gimbutas ongelijk heeft als ze Litouwen als oorspronkelijke woonplaats van de Proto-indoeuropeanen voorstelt. Welk soort argumenten hiervoor geldig zijn onttrekt zich aan onze waarneming.

11.8. Vormkwesties worden onderschat

De creatie van nieuwe woorden is een kwestie van het gebruik van iconiemen, van semantische feiten dus. Toch zijn er ook woordcreaties die berusten op de vorm. Ik zal hier twee voorbeelden geven.

Het eerste betreft het woord *i-pad* voor het jongste product van de firma Apple. Ik heb al gezegd dat dit woord bestond voordat men een duidelijk idee van het concept had. Als we kijken naar mogelijke motivaties van het woord, dan kunnen we drie elementen onderscheiden. Het eerste is de motivatie van het voorvoegsel *i*. Dit heeft een symboolwaarde en verwijst naar een connotatie van product van de firma Apple dat de pretentie heeft een industriële sector zodanig te revolutionariseren dat niemand meer iets anders koopt.⁶⁵ (De noot suggereert dat het veronderstelde iconiem

---

⁶⁴ Met zijn fonologische conversieregels zonder uitzonderingen mikt hij op de realiteit van de gereconstrueerde vormen; een alternatief, namelijk grootscheepse ontleningen van taal tot taal is voor hem minder interessant.

⁶⁵ Uit Wikipedia: "*i*- is not a generic prefix used to describe a type of service or product; rather, it is used in the branding of individual products. The *i*-prefix is especially connected to Apple Inc., who employed it for their *iMac* and *iBook* and now uses many product names starting with *i*-, including *iPod*, *iTunes*, *iPhone*, *iLife* and others. Apple initially said the *i* stood for "internet".

verborgen is door de afkorting). Het tweede is de verwijzing naar *notepad*, dat wil zeggen 'kladblok' (Dit hoort tot de 'bureaubladmetaforen' die berusten op het metaforencomplex EEN COMPUTER IS EEN BUREAU). Het derde is een fonologisch contrast tussen /pad/ en /pod/: een i-pod is de draagbare muziek- en mediaspeler die het onmiddellijk voorafgaande wereldsucces van Apple vormde. Het zal duidelijk zijn dat alleen de tweede betekenis een iconiem in de zin van Alinei is. De fonologische motivatie daarentegen zal wel de krachtigste zijn; in ieder geval werd daarmee het productmerk er bij het publiek ingeramd.

Mijn tweede voorbeeld is afkomstig van Pierre Guiraud, die andere grote vernieuwer van de etymologische theorie, en wel uit de katten-artikelen van zijn *Structures étymologiques du lexique français*. Hij introduceert daar het principe van de *collusion homonymique* (het samenspannen van homoniemen).⁶⁶ Op het moment dat de woorden *chat* en *chas* (dat de betekenissen 'oog van de naald' en 'stijfseppap' kan hebben) gelijk van klank worden (eind 16e eeuw door het wegvallen van de slot-/s/) zijn ze inwisselbaar en tegelijk worden al hun synoniemen ook in principe uitwisselbaar, zodat een woord als *maroufle*, dat 'kater' kan betekenen ook de waarde van 'schilderslijm' kan krijgen. Ik geef maar één voorbeeld van de rijke documentatie van Guiraud, maar de bedoeling is duidelijk: een nieuwe betekenis van een woord kan gemotiveerd worden door formele identiteit van de namen van twee zeer uiteenlopende begrippen.

AFDELING 12: CONCLUSIES

In dit hoofdstuk heb ik mijn lektuur van *L'origine delle parole* gegeven. Ik heb het boek niet alleen gelezen als een theorie van de etymologie, maar vooral ook als een theorie voor diachronisch onderzoek. Dat betekent dat ik soms de accenten wat verlegd heb. Alinei stelt dat er een groot verschil is tussen een etymologisch onderzoek en een onderzoek naar een woordgeschiedenis. Het eerste is geconcentreerd op de prehistorie (in de zin van de geschiedenis van de periode voor de geschreven documenten), het tweede houdt juist op waar de documenten ophouden. Misschien moeten we het onderscheid niet zo scherp zien; de geschiedenis van de woorden voor 'kaas' bewijzen het tegendeel.⁶⁷

Saussure zag als zijn taak om te 'montrer au linguiste ce qu'il fait'. Alinei wilde in dit boek de etymoloog laten zien wat hij doet, en net als Saussure deed hij dat in de hoop dat dat beter gedaan kon worden. In de eerste plaats pleit hij dus voor theoretische reflectie en wat ook de opinie van de lezer is over zijn concrete voorstellen, het belang van theorievorming zal niemand willen ontkennen. Daarbij zal hij dus de degens met Alinei moeten kruisen. Etymologie is niet het oplossen van raadsels,

---

⁶⁶ Dit gebeurt aan het begin van zijn hoofdstuk 4.3 *La collusion homonymique: jeux de mots sur les noms du chat*, (pp. 115-123). Zie ook 5.2. *Le champ morpho-sémantique des noms du matou* (pp. 142-153). Het slothoofdstuk bevat ook een paragraaf over de motivatie, die gelezen kan worden als tegenhanger van Alinei's motivatiebegrip.

⁶⁷ Wel bevat dat artikel een prachtige Sumerische afbeelding van een kaasmakerij, in zekere zin ook een document.

maar tegelijk een rigoureuze wetenschap en een subtiële kunst, althans in de grensverleggende variant. Het doel is steeds meer zekerheid te krijgen over wat er precies gebeurd is, en dan die zekerheid te gebruiken voor een beter zicht op de ontwikkeling der mensheid.

Een van de vernieuwingen die Alinei voorstelt is de concentratie op de iconiemen, de elementen van de voorganger van een woord die gebruikt worden om het nieuwe woord te motiveren en daardoor geschikt te maken om onthouden te worden. Hierdoor wordt in de etymologie het semantische element belangrijker dan het in de traditie was. Semantische veranderingen hebben altijd iets te maken met culturele veranderingen: hetzij vernieuwingen in de materiële cultuur, hetzij ideologische veranderingen, bijvoorbeeld een nieuwe religie. Door het hergebruik van oude semantische elementen is het dan mogelijk resten van deze vroegere culturen op te sporen, althans zolang de iconymische informatie niet teloorgegaan is door latere fonologische en semantische ontwikkelingen. Aldus wordt de etymologie naast de archeologie een belangrijke bron voor kennis over ons verleden.

De ontwikkeling van de woordenschat wordt ingebed in een nieuwe theorie van de continuïteit, die stelt dat de diepte van de historie van onze talen veel groter is dan traditioneel wordt voorgesteld. Europa is opnieuw bevolkt na de laatste IJstijd en de bevolkingen die zich toen in de door de verhitte der aarde vrijgekomen gebieden gevestigd hebben zouden zich grotendeels aldaar gehandhaafd hebben. Deze inbedding staat in principe los van de etymologische theorie, maar de bevindingen van de etymologie kunnen wel vaak gebruikt worden om de continuïteit aannemelijk te maken. Dit laatste is uitvoerig beargumenteerd in de twee monografieën die talloze detailgeschiedenissen presenteren; in het onderhavige boek worden de resultaten van de eerdere boeken uitgebreid gebruikt als bewijsvoering; het boek is gelardeerd met veel uitgewerkte *case histories*.

Een belangrijk onderdeel van Alinei's werk is de bespreking van dateringsmethoden. Hierbij wordt een grote plaats toegekend aan de zelfdatering: er bestaat geen woord voor 'hond' voor de hond gedomesticeerd is en er is geen woord voor 'kaas' (als contrast met 'wringel' bijvoorbeeld) voordat er een bepaald stremsel ontdekt is. Zelfdatering is dan ook de datering van concepten; welke fonologische vormen worden gekozen is van secundair belang. Dit wil niet zeggen dat fonologische informatie genegeerd moet worden; iedere serie antevormen moet scrupuleus aangetoond worden op grond van bona fide fonologische conversieregels. Hierbij wordt aangenomen dat vormen in principe onveranderlijk zijn en dat de conversieregels pas optreden wanneer de samenstelling van de bevolking verandert, anders gezegd wanneer de woorden uitgesproken worden door mensen met een ander fonologisch systeem.

Niet alleen voor prehistorische tijdperken kan een etymologische analyse vruchtbaar zijn; ook in moderne perioden opereren dezelfde principes. Voor archeologische periodes moet dan industriële tijdperken gelezen worden: het tijdperk van kolen en staal, van de olie, van de nucleaire technologie, van de informatica of de nanotechnologie. De *Wörter-und-Sachen*-methode blijft belangrijk, ook al worden

archeologische vondsten vervangen door gedocumenteerde technologische ontwikkelingen. En waar eens het strijdros symbool stond voor een tijdperk is dat nu de automobiel of de computer, met dezelfde rol als bron voor nieuwe iconymieën. In mijn eigen voorbeelden heb ik me geconcentreerd op deze moderne ontwikkelingen.

Dit is een belangrijk boek, dat uitnodigt tot verder onderzoek. Iedereen zal daarbij zijn eigen agenda hebben. Persoonlijk zou ik een voorkeur hebben voor de volgende aspecten: 1) het uitwerken van de historie van de etymologie, volgens de criteria die in hoofdstukken 3 en 4 besproken worden; 2) toepassing van de gepropageerde methoden op moderne neologismen; 3) hoe kunnen we de iconiemen systematiseren (is er methode in de keuze voor hergebruikte semantische kenmerken); 4) de polemieken met Duitse auteurs in verband met de achterliggende ideologische overwegingen.

Bibliografie

- Alinei, Mario. *Origin and History of the Italian Word ambasciata «embassy»*. The Hague: Mouton, 1963.
- Ook in Italiaanse vertaling als 'Origine e storia della parola *ambasciata*', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.
- _____. 'Evaluation of Semantic Isoglosses with Regard to Romance Dialect', in *Verhandlungen des zweiten internationalen Dialektologenkongresses* (Marburg 1965). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967: 7-13.
- _____. 'Il concetto di 'densità semantica' in geografia linguistica', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 257-267 (Italiaanse vertaling van Alinei 1967).
- _____. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- _____. 'Questioni di fatto e di metodo nella ricerca etimologica: il toponimo *CALMA, in Scritti linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini. Pisa: Pacini, 1983a, ook in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 139-152.
- _____. 'Onomasiologia strutturale ed etimologia: il caso di *barba 'zio*' e *amita 'zia*' ', in Günter Holtus & Michael Metzeltin (red.). *Linguistica e dialettologia veneta. Studi offerti a Manlio Cortelazzo dai colleghi stranieri*. Tübingen: Narr, 1983b: 115-131.
- _____. 'Il problema della datazione in linguistica storica' [con commenti di R. Ambrosini, G. Giacomelli, A. Stussi, P. Tekavčić, P. Swiggers, e E. F. Tuttle.] *Quaderni di semantica* 12 (1991): 5-51.
- _____. *Origini delle lingue d'Europa. I: La teoria della continuità*. Bologna: Il Mulino, 1996.
- _____. *Origini delle lingue d'Europa. II: Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bologna: Il Mulino, 2000.
- _____. 'Nuove prospettive della ricerca storico-semantica ed etimologica', in Zsuzsanna Fábian & Giampaolo Salvi [red.]. *Semantica e lessicografia storiche*. Atti del XXXII Congresso Internazionale di Studi (Budapest, 29-31 ottobre 1998) = SLI 42. Roma: Bulzoni, 2001.
- _____. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.
- _____. 'Archeologia etimologica: alle origini del formaggio: da latino *coagulum* 'caglio' a lat. *Caseus/-m*, formaggio; *formaticum e *toma' *Quaderni di Semantica* 31 (2010): 73-112.
- Bencini, Andrea & Eugenia Citerinesi. *Parole degli anni novanta*. Florence: Le Monnier, 1992.
- Boer, Minne Gerben de. 'Sei approcci al cambiamento lessicale', in Serge Vanvolsem, Franco Musarra en Bart Van den Bossche (red.). *Gli spazi della diversità, Atti del Convegno Internazionale Rinnovamento del codice narrative in Italia dal 1948 al 1992*. Roma: Bulzoni & Leuven: Leuven University Press, 1995: 179-209, in Nederlandse vertaling verschenen als 'Zes benaderingen van lexicale veranderingen'. Hoofdstuk 11 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 287-316.
- _____. 'Le cazzate di Coliandro. Osservazioni sintattiche, semantiche e pragmatiche sulle parolacce italiane' *Italienische Studien* 21 (2000): 35-64, in Nederlandse vertaling verschenen als 'Coliandro lult er op los'. Hoofdstuk 13 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 337-365.
- _____. 'De verdwijnwoorden van Leopardi'. Hoofdstuk 17 van *Woordstudies II*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010: 331-355.
- _____. 'Leenwoordtheorie voor Italianisten'. Hoofdstuk 9 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 181-251.
- _____. 'Riflessioni intorno a un saluto: la storia di *ciao*' *Lingua e stile* 34 (1999): 431-448, in Nederlandse vertaling verschenen als 'De geschiedenis van *ciao*'. Hoofdstuk 12 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009: 317-336.
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary [CALD]*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- De Mauro, Tullio. *Il dizionario della lingua italiana*. Torino: Paravia, 2000.
- Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Verbo, 2001.
- Dicționarul explicativ al limbii române*. Boekarest: Univers encyclopedic, 1998.
- Duro, Aldo. *Vocabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, deel IV, 1994.

Galilei, Galileo. *Siderius nuncius*.

www.liberliber.it/biblioteca/g/galilei/siderius_nuncius/html/nunzio.htm

Guiraud, Pierre. *Structures étymologiques du lexique français*. Paris: Larousse, 1967.

_____. *Les gros mots*. Paris: PUF, 1975.

De Toro y Gisbert, Miguel. *Nuevo pequeño Larousse ilustrado*. Paris: Librairie Larousse, 1962.

Longman Dictionary of Contemporary English [LDOCE]. Harlow: Longman Group, 1995.

Moliner, María. *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos, 1982.

Nencioni, Giovanni. 'Autodiacronia linguistica: un caso personale' *Quaderni dell'atlante linguistico toscano* 1 (1983): 1-25.

Nyrop, Kristoffer. *Grammaire historique de la langue française*. Kopenhagen: Gyldendal, deel IV, 1914: 257-231.

Ogden, Charles Key & Ivor Armstrong Richards. *The Meaning of Meaning: A Study of The influence of Language upon Thought and of The Science of Symbolism*. London: Kegan Paul, 1923.

Oxford Advanced Learner's Dictionary [OALD]. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Pfister, Max. *Lessico Etimologico Italiano (LEI)*. Wiesbaden: Reichert, 1979-heden.

Renzi, Lorenzo. 'Alinei, ovvero il latino prima di Roma' *Rivista italiana di dialettologia* 21 (1997): 191-202.

Rey, Alain (red.). *Dictionnaire culturel en langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2005.

Sterkenburg, P.G.J. van & W.J.J. Pijnenburg [red.] *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 1984 [=HvD].

Walther von Wartburg [red.]. *Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW): eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Bonn: Klopp, 1928-2003.

Woordenboek der Nederlandsche Taal.

<http://www.nu.nl/.../woordenboek-der-nederlandsche-taal-online.html>.